תולדות יהודי וארשה

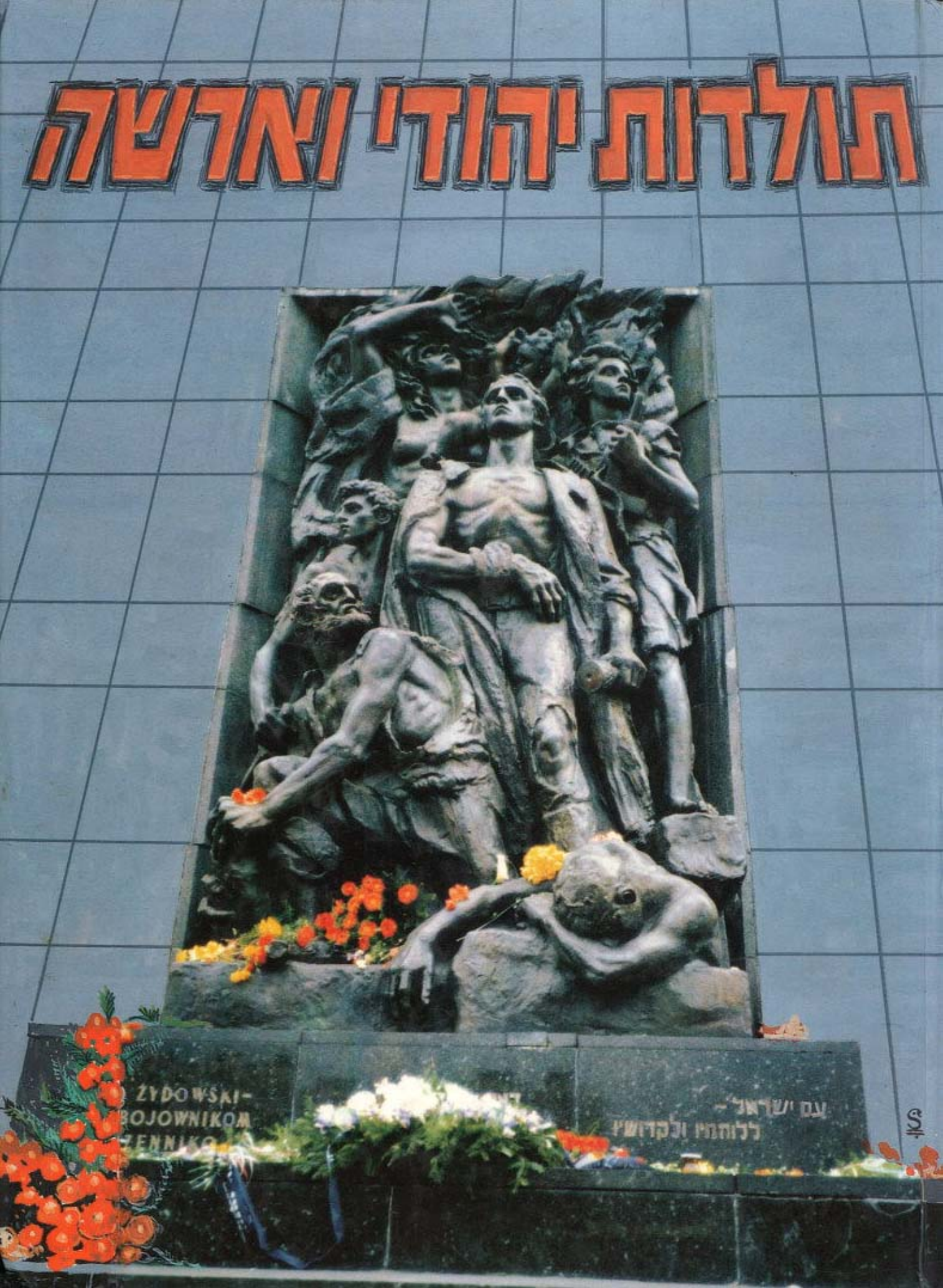

תולדות יהודי וארשה

מראשיתם ועד לימינו

המחברים:

פרופ' ישראל גוטמן
"יד ושם", ירושלים והאוניברסיטה העברית, ירושלים

אברהם ויין
"יד ושם", ירושלים

ד"ר שלמה נצר
אוניברסיטת תל-אביב

העורך:

גדעון גרייף

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

אירגון יוצאי וארשה בישראל
בית הוצאה כתר • ירושלים

ועדת הספר:

גב' ונדה רוטנברג
מר משה גלבלום
מר ברוניסלב סגלוביץ'
מר מנחם שטיצר
מר גדעון גרייף

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Copyright © 1991
by the Authors and Association of Warsaw Jewry in Israel
and Maxwell-Macmillan-Keter Publishing, Ltd.
Jerusalem, P.O.B. 7145, Israel

© כל הזכויות שמורות, 1991
למחברים ולאירגון יוצאי וארשה בישראל
ולמקסוול-מקמילן-כתר הוצאה לאור בע"מ – ת"ד 7145, ירושלים

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים
ממנו בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני
או מיכאני (לרבות צילום והקלטה),
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

מסת"ב: 0-0000-07-965 - ISBN

עיצוב העטיפה: יוסף באו
צילום העטיפה: גדעון גרייף

סידור, הדפסה וכריכה: מפעלי דפוס כתר, ירושלים
Printed in Israel

תולדות יהודי וארשה
HISTORY OF THE JEWS OF WARSAW

הספר יצא לאור על־ידי **אירגון יוצאי וארשה בישראל**, ביוזמתם של החברים:

משה רינג ז"ל	**שמואל שיק**
שמעון קירשנברג ז"ל	**הרב ס"ז כהנא**
ונדה רוטנברג	**יצחק נוטמן**
משה גלבלום	**זאב זילברברג**
ברוניסלב סגלוביץ'	**רוזה צמח**
רומן קרנץ	**שמעון אוברמן**
מנחם שטיצר	

שלמי תודה

למוסדות ולאישים, שתרומותיהם אפשרו את הוצאתו לאור של ספר זה:

מר אריה־לייב דולצין ז"ל

יושב־ראש הנהלת הסוכנות היהודית לשעבר

ד"ר דוד אלכסנדר

יושב־ראש הנהלת קרן תל־אביב לספרות ולאמנות ע"ש יהושע רבינוביץ'

גב' מרה ציגלשטרייך

אלמנת מר ציגלשטרייך המנוח

HISTORY OF THE JEWS OF WARSAW

FROM THEIR BEGINNINGS TO THE PRESENT

Contributors:

Prof. Yisrael Gutman

"Yad-Vashem" and The Hebrew University, Jerusalem

Dr. Shlomo Netzer

Tel-Aviv University

Abraham Wein

"Yad Vashem", Jerusalem

Editor:

Gideon Greif

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

PUBLISHED BY THE ASSOCIATION OF
WARSAW JEWRY IN ISRAEL

KETER PUBLISHING HOUSE, JERUSALEM

תוכן העניינים:

היישוב היהודי בווארשה מראשיתו ועד תום מלחמת־העולם הראשונה

מאת: אברהם ויין

בתקופת נסיכות מאזוביה (עד 1527) – העיר בראשיתה 3
היהודים הראשונים 4
המאבק על הזכות לישיבת קבע של היהודים בווארשה (מ־1527 ועד 1764) 9
ה"יורידיקות" 10
בתקופת המלך סטאניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי (Poniatowski) והמרד של קושצ'יושקו
(Kosciuszko) (1764-1795) 16
בתקופת המרד של קושצ'יושקו – 1794 24
בָּרָק יוסלביץ' (Joselewicz) 26
בעת הכיבוש הפרוסי (1796-1806) 28
בימי נסיכות וארשה (1807-1813) 32
בצל גזירות 36
בימי מלכות פולין (הקונגרסאית) ועד כישלון המרד של 1830 39
המאבק על זכות המגורים 41
המאבק הכלכלי 43
המרד הפולני של נובמבר 47
מרד נובמבר עד חיסול מרד יאנואר (1832-1864) 50
תקופתו של פאסקייביץ (1832-1856) 50
היהודים וחלקם בתנועה הפאטריוטית הלאומית 1861-1863 60
המרד של יאנואר 1863 61

וארשה – הישוב היהודי העירוני הגדול בעולם בתקופה החדשה (1864-1914) 64

יהודי וארשה מיאנואר 1863 ועד מלחמת־העולם הראשונה – תמונת־מצב 66
בזמן מלחמת־העולם ה־1 80

יהודי וארשה בין שתי מלחמות־העולם

מאת: ד"ר שלמה נצר

יהודי וארשה בתחילת המאה ה־20 87
חדש מול ישן 87

וארשה כמרכז יהודי בתחילת המאה ה־20 89
וארשה היהודית 89
העימות בין הפולנים והיהודים לרגל הבחירות לדומה ה־4 90
פעילותם של היהודים בתחום הכלכלי והפוליטי 90
בימי מלחמת־העולם הראשונה 93
עיר מקלט 94

וארשה בימי הכיבוש הגרמני 96
מערכת החינוך היהודית 96
הנוער היהודי 97
במישור הלאומי – אכזבה 98
מצוקה כלכלית 99
בחירות למועצת העירייה 99
התעוררות פוליטית מחודשת 100
היערכות המפלגות היהודיות לקראת הבאות 101
שנות העשרים הראשונות במדינה החדשה 104
היישוב היהודי בווארשה בראשית שנות העשרים 104
רחובותיה של וארשה כאספקלריה לחיי יהודיה 104
הפעילות במישור הפוליטי 107
העיתונות היהודית 107
המאבק היהודי נגד גל הפוגרומים שפקד את פולין 110
המאבק על הזכויות האזרחיות והלאומיות 111
הנציגות היהודית במועצת עיריית וארשה ופעילותה 112
שנות גיאותה של הציונות הפולנית 113
בתנועת הנוער ובהכשרה החלוצית 114
לקראת הבחירות לסיים ולסנאט ב־1922 115
הבחירות לסיים ולסנאט ב־1922 – רשימת "גוש המיעוטים" 115
שנת 1923 117
בימי ממשלת גראבסקי (Grabski) 117
העלייה הרביעית ("עליית גראבסקי") לארץ־ישראל 118
הקהילה היהודית בווארשה ופעילויותיה הענפים 119
חינוך, תרבות, חיים דתיים 120
מוסדות עזרה וסעד 123
ה"אוגודה" 123
אחרי הפיכת פילסודסקי 125
המשטר החדש ויחסיו עם היהודים 125
אכזבת היהודים מהשלטון החדש – תקוות שנתבדו 126
המצוקה הכלכלית ותגובות הציבור היהודי עליה 127
הבחירות למועצת עיריית וארשה, מאי 1927 128
"שנת העשור" למדינה הפולנית 129
הבחירות לבית הנבחרים ב־1928 ותוצאותיהן 130
בסימן המשבר הכלכלי בסוף שנות ה־20 ותחילת שנות ה־30 131
המשבר הכלכלי ופגיעתו בשכבות השונות בציבור היהודי 131
התארגנות יהודים להתמודדות עם המצב הכלכלי הקשה 132
בחירות 1930 לבית־הנבחרים 134

הבחירות למועצת הקהילה, 1931 135
מיפקד האוכלוסין, 1931 136
וארשה כמרכז היהודי בשנות ה־30 138
הנוער היהודי ואירגוניו; אגודות הספורט 139
בשדה התרבות 140
התגברות האנטישמיות הפולנית וגילוייה 142
תחת שלטון הקולונלים ואחרי מות פילסודסקי 145
התקרבות פולנית-גרמנית 145
מצוקה כלכלית יהודית גוברת והתמודדות אתה 146
החרפת המסע האנטישמי בשנות ה־30 האחרונות 148
תחיקה אנטי־יהודית 149
מאמצי הפולנים ולחצם להגברת ההגירה היהודית מהמדינה 150
הבחירות לקהילת וארשה, ספטמבר 1936 151
השנים האחרונות לקיומה של הרפובליקה הפולנית 153
כישלון הניסיונות להקמת אירגון גג ליהודי פולין 153
הקמת "מחנה הליכוד הלאומי" הפולני (ה"אוזון") ומדיניותו האנטי־יהודית 154
התחדשות הפרעות במחצית השנייה של שנות ה־30 154
הבחירות לבית־הנבחרים, 1938 156
הבחירות למועצת עיריית וארשה, 1938 157
פרשת זבונשין (Zbąszyn), אוקטובר 1938 158
ערב המלחמה 158
יהודי וארשה עם פרוץ המלחמה 160

יהודי וארשה בימי השואה

מאת: פרופ' ישראל גוטמן

וארשה בימים הראשונים של מלחמת־העולם השנייה 163
היהודים בראשית תקופת הכיבוש 167
גזירות ראשונות 168
ניסיונות ליציאה 172
יחסי יהודים-פולנים 176
מוסדות ואירגונים יהודיים 181
הגיטו 191
דמותו של הגיטו 195
ה"ברחה" 198
מוסדות השלטון היהודיים בגיטו 202
התגברות המצוקה 207
מוות בגיטו 209
החינוך 212
הדת 214
התרבות 215
המחתרת הפוליטית 217
הגירוש והמרד 221
הגירוש הגדול 221
שלבי התארגנותה של המחתרת היהודית 230

הקמת האירגון היהודי הלוחם 237
מציאות חדשה בגיטו 239
מרד יאנואר 1943 244
מרד אפריל 1943 249

מפתחות
א. מפתח שמות 257
ב. מפתח עניינים ומקומות 265

מבוא

מאת פרופ' ישראל גוטמן

בפולין העצמאית שבין שתי מלחמות־העולם, וארשה הייתה לא רק הקהילה היהודית הגדולה ביותר באירופה, אלא במובנים רבים גם בירתה של יהדות העולם, מרכז ציבורי־תרבותי ורעיוני־פוליטי בעל אופי לאומי תוסס, שבכוחו ובפעילותו הקרין ודירבן למעשים קיבוצים יהודיים אחרים בעולם.

העלייה והפריחה של יהדות וארשה היתה יחסית קצרת־ימים. אמנם, כבר ב־1414 נמצא זכר ליהודי תושב וארשה, אך מאבקם של היהודים על הזכות לשבת באורח חופשי וקבוע בווארשה היה קשה וממושך. כך שווארשה של הדורות האחרונים לא הייתה המשך של הקהילה היהודית בימי הביניים, ומאז גירוש היהודים מווארשה ב־1527 עד לזמן החדש, לא התקיים יישוב יהודי ליגאלי בעיר. בשנת 1781 היו בווארשה, יחד עם הפרבר פראגה מעברה המזרחי של הוויסלה, 3,051 יהודים, ואילו ב־1914, על סף מלחמת־העולם הראשונה, מנתה יהדות וארשה 360,074 נפש. גידול האוכלוסייה היהודית בעיר היה רב בהרבה מגידולה המספרי של האוכלוסייה הכללית.

ייתכן שמכאן, מהצמיחה הדינאמית, שאבה יהדות וארשה את כושרה להתחדשות ואת הכוח למשוך אליה מנהיגי ציבור ואנשי תרבות ויצירה מרחבי הארץ. פ' לחובר סבר, ש"אי־העתיקות של וארשה היהודית וחוסר מסורת הגדולה ליהדות של עיר זו טבעו את חותמם עליה, והייתה בה תמיד נטייה לאיזו חילוניות, ולא נשתקעה אף פעם בסגנון היסטורי, ולא הראתה נטיית יתר לטיפוח סגנון זה."

כאשר מנסה לחובר לאפיין את יהודי וארשה, הוא שואל ואומר: "הכיתר קהיליות־הקודש בישראל קהילת וארשה? האם רק קהילה בישראל הייתה וארשה? כשאנו אומרים קהילה, אנו מכוונים את דעתנו לחוג־אנשים, או חוג עניינים מצומצם, לאנשים המהווים עדה ונקהלים לעתים מזומנות להתייעץ בענייני ציבור, מתאספים לתורה או לתפילה. עדת ישראל בווארשה לא הייתה עדה כזאת, שבימינו אנו מכירים אותה בעיקר על־פי העדות הישראלית במערב. אם חשב יהודי בווארשה בענייניו של ישראל, או לא חשב; אם למד יהודי בווארשה תורה, או לא למד; אם התפלל או לא התפלל עם הציבור – הוא ישב בתוך עמו." ואמנם, ייחודה של וארשה הוא בהיותה חברה יהודית בעלת פנים רבות – חסידים מקפידים במצוותיהם, ומתבוללים דוברי פולנית בלבד, ציונים בעלי הכרה לאומית, וסוציאליסטים "בונדאים" הרואים בפולין את ארצם ומולדתם אך מאורגנים בנפרד ומטפחים בקנאות לשון, ספרות וחינוך ביידיש. לצד נוער חרדי השומר בנאמנות על אורח חיים מסתגר – תנועות נוער ציוניות המוניות, המתפרצות לעלייה. ואת כולם מחבר חוט סמוי וגלוי של השתייכות לעדה אחת, של היותם "עמך".

היהודים ברובם היו מרוכזים ברחובות שבהם הכול היה יהודי: הבתים, החנויות, רוב ההולכים והשבים ברחובות, וכן גם שפתם, צורת דיבורם ולעתים קרובות גם לבושם.

המועדונים, אגודות הספורט, בתי־הספר והעיתונים הנמכרים בחוצות בלשונות יידיש או פולנית – גם הם של היהודים היו.

יהודי וארשה, לצד יהודי פולין בכלל, סבלו מהשפל הכלכלי שפקד את המדינה בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם, אך כיהודים נפגעו עוד יותר. המצוקה החומרית הלכה והחריפה, התרבה המחסור בפרנסה ויהודי תלוי היה ברעהו היהודי, כי כל המשרות הממלכתיות והמוניציפאליות ורוב המפעלים היו חסומים בפניו. בווארשה היה קומץ של עשירים ואמידים, והמון רב של דלים וחסרי פרנסה כלשהי. העוני וההזנחה ששררו מסביב החרידו וזיעזעו כל זר המזדמן למקום ממרחקים, אך מי שהכיר את העיר והשכונה היהודים לעומקה ומבפנים, ידע כי בבתים הצפופים והמזוהמים מבפנים – לצד המחסור, החולי והקור, שוֹכֵן לעתים אור חום של חלומות ותקוות; שתכופות הומור חריף, חידודי פולקלור עסיסיים ושירה גוברים על קול המועקה והנהי; ובדירות של חדר אחר, עמוסות בכלי מלאכה של המפרנס היחיד, קוראים את מארקס ואת פינסקר, את הקלאסיקנים היהודים ואת המשוררים הפולנים. בווארשה התרכזו וישבו עסקני ציבור, מנהיגי מפלגות יהודיות, סופרים ומשוררים, רבנים וגדולי תורה; כאן נאבקו על זכויות לאומיות של יהודים, כאן היו בתי־ההוצאות והדפוסים העבריים, ברחובותיה צעדו בגאווה ובעוצמה – פועלים באחד במאי ונוער ציוני בל״ג בעומר, וכאשר פשטו הפרעות בעיר בשנות השלושים המאוחרות, קמו פשוטי עם יהודים להגן על עצמם ועל אחיהם.

יהדות וארשה, כמו יהדות פולין בכלל ערב השקיעה, לא חדלה לטפח בתוכה אופטימיות וציפיות של ״אף על פי כן״. יהודים רבים שאפו לעולם טוב לעצמם ולאחרים, והאמינו בתמימותם כי עולם זה הוא מאחורי הכותל. על היהודים בעיר ירד הכורת האכזר אחרי תקופה ארוכה של בדידות ומאבק עיקש על החיים. בימיה האחרונים של יהדות וארשה – קמו צעיריה ולצדם רבבות, ולחמו מלחמה אבודה, שממנה לא פָּרַח שביב האמונה והתקווה לעתידם של האחרים. העיר נהרסה על יושביה, ונותרה רק אגדה המתהלכת על פני ארצות ועמים.

★

ספר זה בנוי משלושה חלקים, החופפים את הפרקים העיקריים בתולדותיהם של יהודי וארשה. אין זה ספר עיוני המיועד רק לאלה המבקשים ידע ונתונים על הקהילה שחרבה, ואין זה גם ספר יזכור, שעיקרו פנייה נוסטאלגית לָעָבר. בספר זה ביקשנו לקבץ שמץ מחיוניותה וגדולתה של וארשה היהודית. גם בעלי כישרונות מרובים ממחברי ספר זה לא היו יכולים למשימה כזו במלואה. וככלות כול, אנו קיבלנו על עצמנו לספר רק את הקורות, וחסרים הספרות ללשונותיה, התורה, התיאטרון, החינוך. חסרה הנשמה היתירה של וארשה היהודית שאיננה. אך אם יעלה בידינו להקנות מעט ידע, הבנה ואהבה אצל אלה שמבחינתם וארשה היא רק מושג רחוק ויקר להוריהם, יקיריהם או לסתם יהודים רבים – דיינו בכך.

בֶּרֶק יוסלביץ׳. הדפס אבן של יוליוש קוסאק (Kossak). יוסלביץ׳ הקים גדוד יהודי, שהשתתף במרד קושצ׳יושקו נגד הרוסים ב־1794. גדוד זה נטל חלק פעיל בהגנה על פרבר של וארשה, פראגה, בעת הטבח של סובורוב (Suworow)

היישוב היהודי בווארשה
מראשיתו
ועד תום מלחמת־העולם
הראשונה

מאת: אברהם ויין

הסרקופג על קברו של בָּרָק שמולוביץ־זוננברג (נפטר 1826), בית הקברות היהודי ברחוב אוקופובה, וארשה

בתקופת נסיכות מאזוביה (עד 1527) – העיר בראשיתה

אין נתונים מלאים ובדוקים על ימיה הראשונים של העיר וארשה. גם בזמננו עוסקים ההיסטוריונים והארכיאולוגים בשיחזור ראשיתה של העיר, ולעיתים רב הספק על הברור והידוע באשר למיקומו של היישוב הקדמון שממנו התפתחה העיר. בחפירות הארכיאולוגיות הוכח קיומם, במאות ה־10 וה־11, של כמה יישובים מבוצרים קטנים במקום שבו משתרעת כיום העיר.

במאה ה־13 מוזכר הכפר בשם וארשובה (Warszowa). השם הזה היה מקובל עד המאה ה־17. באותה המאה הפך המקום אט אט לעיר, ובתחילת המאה ה־14 מוזכר ה־קאשטלאן, הממונה על העיר מטעם הנסיך. במיבצרו על שפת הנהר ויסלה ביקרו לעיתים קרובות נסיכי מאזוביה (Mazowsze), שליטיו של האיזור כולו. כנראה קיבלה אז וארשובה מעמד של עיר על סמך "החוק החלמָני". היישוב העירוני התפתח בשטח שבין הנחל דונאי (Dunaj) והנחל על שם סאן יואן (Sw. Jan) והשטח הוקף חומה. ב־1408 הופרד משיפוטה של וארשה החלק הקרוי נוֹבֶה מְיַאסטוֹ (Nowe Miasto – "העיר החדשה") וגם לו ניתן מעמד של עיר. שתי הערים סְטָארֶה מְיאסטו (Stare Miasto – העיר העתיקה) ונובה מיאסטו נבדלו זו מזו בעיסוקם של תושביהן – חקלאים ובעלי מלאכה עניים ב"עיר החדשה", ואילו ב"עיר העתיקה" היה הרוב מורכב מסוחרים ובעלי־מלאכה אמידים יותר.

מעמדה הפוליטי של וארשה הלך והתחזק הודות להתפתחותה כמרכז מסחרי; במאה ה־14 הייתה וארשובה מקום מושב משני של נסיכי מאזוביה וב־1377 הייתה לבירת מאזוביה. בנוסף למסחר לוקאלי, עסקו אחדים מתושבי וארשה בסחר אזורי בעצים, שהושטו בדוברות על נהר ויסלה (Wisla) וכן בשיווק מוצרי מותרות שהובאו לעיר. בעלי מלאכה שיווקו תחילה את תוצרתם לבני העיר ולאחר מכן ייצאו אותם לאיזור כולו ואף מחוצה לו. ב־1527 היו בעלי מלאכה כ־40% מבין 6,300 תושבי ה"עיר העתיקה" ויותר מ־50% של אוכלוסיית "העיר החדשה". באותה עת התאגדו בעלי־המלאכה של שתי הערים ב־11 גילדות. בשלהי המאה ה־15 ובתחילת המאה ה־16 הייתה וארשה לתחנת מעבר חשובה בדרך של הסחר הבין־ארצי מברסלאו (Breslau [Wroclaw]) לעבר וילנה ועד למוסקוביה. המוצרים, מעשי ידי בעלי־מלאכה וארשאים, נכללו בסחר זה. מ־1461 נקבעו בעיר ארבעה ירידים לשנה, דבר שסייע בפיתוחו של המסחר, הן הסיטוני והן הקימעוני.

בתקופה הנידונה פקדו את העיר ואת תושביה אסונות טבע ובעיקר שיטפונות רבים, וכן פלישות אויב (כגון פלישת הטאטארים ב־1289 ופלישת הליטאים ב־1290). לא פעם הציקו לעיר התנפלויות של שבטי הפרוסים השכנים. כל אלה הטרידו את התושבים ומנעו לתקופות זמן מסוימות את פיתוחה של העיר ואת רווחתם של תושביה, שנאלצו במאמץ רב לשקם את הריסותיה או לבנות את חלקיה השלמים מחדש.

הבנייה בעיר הייתה צפופה. רוב בתיה היו עם 3-2 חלונות בחזית בלבד וכמה מרתפים, שבהם גרו אנשים או ששימשו כמחסני סחורות. דבר זה גרם לעתים קרובות לפריצת מגיפות שהפילו חללים רבים. בראש העיר עמד הוויט, ומ־1376 ידוע גם על מועצת העיר שהורכבה מ־12 חברים, רובם נציגים של הפאטריציאט, כלומר מעמד הסוחרים העשירים. העיר הייתה סמוכה לארמונו־מבצרו של הנסיך ועל כן הייתה נתונה לחסדו במידה רבה יותר משאר ערי מאזוביה. רוב תושבי העיר היו ממוצא גרמני שעברו את תהליך הפולוניזאציה, וכן מפולנים, רובם מאלה מ"פשוטי העם", כלומר סוחרים זעירים ובעלי־מלאכה. בעיר ישבו גם "זרים", הם הסקוטים, ואחרים. ישיבה ארעית ישבו גם סוחרים "זרים" שעסקו בסחר בין־ארצי. בלחץ העירונים המקומיים הוציא ב־1843 נסיך מאזוביה, בולסלאב (Boleslaw), תקנה, שהגבילה את סחר ה"זרים" לסיטונאים בלבד.

חיי החברה בעיר התרכזו מסביב ל־4 כנסיות שהוקמו במרוצת הזמן. בכנסיות נתכבדו התושבים, בעיקר העשירים, בכיבודים לשרת בעת המיסה, לשאת את הדגלים וכיו"ב. לאחר התפילה מצאו פורקן בבתי־המשתה הסמוכים או בדו־קרבות שפרצו בין המתקוטטים. שינוי בשיגרת החיים היומיומיים מצאו התושבים בגיזרי־הדין הפומביים של בית־הדין כלפי הסוררים, החל במלקות וגמור בהוצאה להורג מלווה עינויים משונים ואכזריים שהקדים התליין (הקרוי "אָמן") לנשפט. בתקופה ההיא לא נרשמו בין תושבי וארשה מלומדים או סופרים שהנציחו את עצמם ביצירותיהם.

היהודים הראשונים

בין התושבים ה"זרים" בעיר נמצאו גם יהודים. ראשיתו של היישוב היהודי בווארשה לוט בערפל. מוסכמת בין ההיסטוריונים הקביעה, שכבר במאה ה־13 ישבו בה יהודים ישיבת־קבע.

סימנים ברורים יותר לקיומו של יישוב יהודי מאורגן בווארשה הם ממחציתה הראשונה של המאה ה־15, בימי שלטונו של הנסיך יאנוש (Janusz) ה־1. אנו מוצאים אותם בתעודות של בתי־הדין, ובהם נתונים על עיסקי סחר של יהודי המקום. ברשימה של החייבים במס־עירוני מ־1423 נמצאים 10 ראשי משפחות יהודיות. מאחר שבמשפחה של הזמנים ההם נכללו כמה דורות וכן משרתים, ואם נוסיף ל־10 המשפחות הנ"ל היו עוד כמה משפחות שלא נתחייבו במס (בתוכן גם משפחת הרב והשמש ובני־בתיהם), ניתן להניח שבעיר ישבו אז כ־150 יהודים לערך.

כנהוג בזמנים ההם בערי מאזוביה, ישבו היהודים בווארשה כנראה על פי כתב־זכות (פריווילגיה) של הנסיך, אלא שכתב זה לא נשתמר במרוצת הזמן. ייתכן שבשל האיסור מ־1527 על מגורי היהודים בעיר לא היה צורך בחידוש כתב־הזכויות, ועל כן לא נשתמר גם המקור הראשון.

מבחינת הסטאטוס החוקי נחשבו היהודים ל"עבדי האוצר", כלומר נתונים לחסותו של הנסיך. זכויות יהודי מאזוביה, ובתוכם יהודי וארשה, היו מצומצמות יותר לעומת אלו של יהודי פולין־כתר. ענייני שיפוט, אפילו בין יהודי ליהודי, היו ברשותו של הנסיך, ומטעמם של פקידיו. בית הדין שדן בענייני היהודים היה מורכב מ"שופט יהודי" (כלומר שופט הדן בענייני יהודים), שהוא עצמו לא־יהודי, ומשני דיינים יהודים. בדין ישב גם הלבלר ששימש גם כמתורגמן. ניתן ליהודים להתדיין גם בפני דיין יהודי, אולם נאסר עליהם לפנות בערעור לרבנים-דיינים של קהילות אחרות, לא כל שכן של ארצות אחרות. את הדיין היהודי אישר הנסיך ולא הקהילה, כנהוג ביישובי יהודים בפולין־הכתר. ליהודים הותר לגור בעיר, לעסוק במסחר ובעסקי אשראי (במתן הלוואות במשכון) ואפילו ליטול נכסי דלא־ניידי כמשכון, ואם לא נפרע החוב – לעקל את הנכס.

הותר ליהודים לקיים את דתם, לקיים בית־תפילה, לקדש בית־עלמין ולפעול למען צורכיהם הציבוריים האחרים (שחיטה כשרה, חינוך, סעד). הזכויות הנ"ל ניתנו ליהודים מאת הנסיך בהיותו מעוניין בקשריהם בסחר הבין־ארצי, בעיסקות־האשראי שלהם, וקודם לכל במיסים

שנגבו מהם ומילאו את אוצרו הריק לעיתים קרובות. המס העיקרי ששילמו היהודים לאוצר הנסיך היה ה"צנזוס דוקאלס" ("Census ducales") (מס לנסיך), כל יהודי תושב וארשה נתחייב לפרוע מס זה בסך של 66 גרוש לשנה. על ערכו של סכום זה תעיד העובדה שבימים ההם אפשר היה לקנות בית ב־300 גרוש. בנוסף לכך שילמו ראשי משפחות יהודיים מס הקרוי "סולוציונֶס" ("Solutiones"), שניגבה על־פי שמאים בהתאם למצבו הכלכלי של המשלם. מלבד המיסים הנ"ל נתחייבו היהודים לשלם כל מיני תשלומים, כגון קנסות שונים וכן "מתנות" לחצר־הנסיך, לכנסייה וכל מיני דמי "לא יחרץ" אחרים. המיסים היו למשא כבד, ולא פעם נאסרו יחידים על שלא פרעו את מיסיהם, ועל אנשי הקהילה הוטל לעסוק ב"פדיון שבויים" ולערוב בכספם עבור בעל החוב.

היהודים גרו בשטח מוגבל ב"עיר העתיקה", ברחוב הקרוי "רחוב היהודים" (הרחוב נקרא בשם זה אף ב־1567, בזמן שכבר לא היו בו יהודים, וב־1619 שונה שמו ל"רחוב אברהם"). הרחוב התחיל בבית מס' 1 ברחוב רִיצֶרְסקה (Rycerska – של העידן המודרני) ונכללו בו בתי־חומה מס' 33 עד 47 ברחוב פִּיבְנָה (Piwna). רוחבו של הרחוב היה 8 אמות פולניות, אורכו 109 אמות ושטחו 1,872 אמות מרובעות. בית־הכנסת היה ברחוב דוּנַאי (Dunaj) מס' 7; בית העלמין נמצא מאחורי בית־הכנסת.

בסך־הכל היו ב"רובע היהודי" תשעה בתים, אך אחד מהם בלבד נרכש בידי יהודים בין השנים 1416-1442. יש סימנים לכך, שכמה משפחות יהודיות גרו מחוץ ל"רחוב היהודי". מוזכר בתעודות שברשות היהודים היה מגרש־טיולים שנקרא "בִּיֶלַאנִי (Bielany) של היהודים", ושם היו יוצאים בעת־הפנאי לשאוף רוח.

עיקר פרנסתם של יהודי וארשה בעת ההיא היה על המסחר ועל עיסקי אשראי (חלפנות), ולעיתים קרובות קשה להבחין בין הסוחר והחלפן, כי איש אחד עסק, כנהוג בזמנים ההם, בשני מקורות פרנסה אלה. קרה גם שחלפן, שמותר היה לו להחזיק נכסי דלא ניידי במשכון, הפך לזמן־מה לבעל־בית ואפילו לבעל־שדה, ונאלץ לעסוק במכירת הבית או בעיבוד ארעי של השדה כדי לכסות את ההלוואה שלא הוחזרה לו. הסוחרים היהודים סחרו בכל הסחורות שהיו אז במחזור – בתבואה, עצים, דבש, בקר, סוסים ועוד.

מאחר שהשוק הפנים־וארשאי היה צר למדי והתחרות עם הסוחרים הנוצרים תושבי־העיר המופלים לטוב הייתה גדולה וחריפה למדי, נאלצו היהודים לפנות לסחר ארצי ובין־ארצי. ב־1453 מוזכרים יהודים מוארשה המנהלים עיסקות עם יהודי גרוֹדנוֹ (Grodno) ו־בריסק (Brzesc [Litewski] nad Bugiem) דליטא. גם בדאנציג (Danzig) באו יהודי וארשה במגע מסחרי עם עירוני המקום בסחר בתבואה, שיצאה דרך הנמל מארצות המזרח לארצות המערב. ב־1458 נרשמה שהותו של יהודי וארשאי באיטליה לרגל עיסקי מסחר. היקף מסחרם של יהודי וארשה היה קטן לערך לעומת זה של יהודים "זרים" (תושבי בריסק או קראקוב) שניהלו בעיר וארשה עסקות גדולות למדי. הללו סיפקו סחורות בסכומים גדולים. הם היו מספקים פרוות ומוצרי מותרות (פנינים, בשמים וכיו"ב) גם לעירונים, שהתנגדו לעיתים לכל מגע מסחרי עם יהודים תושבי העיר. יהודי וארשה נהנו אולי מן ה"נשורת" בעסקות גדולות אלה.

כאמור עסקו יהודי וארשה בחלפנות, אלא שגם בתחום זה הייתה ידם של חלפנים יהודים מערים אחרות על העליונה, והחלפנים המקומיים נאלצו להסתפק בעסקות זעירות עם אנשי האצולה, העירונים ואף עם בעלי־המלאכה. כאשר נזדקק נסיך מאזוביה, זֶ'יימוֹבִיט (Ziemowit) להלוואה גדולה, הוא פנה ב־1385 אל הבנקאי היהודי הנודע לווקו (Lewko) בקראקוב. למעשה היה החלפן היהודי הווארשאי בעל בית־עבוט ולא בנקאי. בדרך כלל רבו במאזוביה בכלל ובווארשה בפרט החלפנים הלא־יהודים, ובידי אלה היה הון־יְסוֹד רב יותר מאשר בידי החלפנים היהודים.

ביישוב היהודי בווארשה נמצאו גם כמה בעלי־מלאכה יהודים, וזאת חרף העובדה שחברות (ה"צֶחים") של בעלי־מלאכה נוצרים היו מאורגנות היטב, ולא נתנו כמעט דריסת רגל ליהודי בכל מלאכה שהיא. ממקורות בני הזמנים ההם נודע על יהודים העוסקים בפרוונות ובשזרות.

רובם ישבו בפרוור בְּלוֹנְיָה (Blonie), כנראה כדי להתחמק מרדיפות ה"צחים". כמובן היו גם קצבים וחייטים יהודים ששירתו את היישוב היהודי (בגין הכשרות והשעטנז), אולם יש גם רמזים שככל האפשר עבדו אלה גם למען הלקוח הלא־יהודי.

מלבד הרב, השו"ב והשמש היו ביישוב היהודי בווארשה רופאים יהודים (שהם גם גלבים). בין הרופאים, מוזכרים באמצע המאה ה־15 השמות של ישראל (מוצאו משלזיה) ושל שלמה, האחרון היה גם חלפן, דבר המקובל בימי הביניים. הרופא היהודי פליקס עסק ברפואה בשתי ערים, בווארשה ובסוכאצ'ב (Sochaczew). הוא היה מקובל אפילו על הכמרים, שלא היססו ליהנות משירותיו. בדרך כלל פנו לשירותיו של הרופא היהודי רבים מהנוצרים תושבי העיר. יש לציין שבין העוסקים ברפואה נמצאה גם אשה יהודיה בשם סלאווה (השם הסלאווי שלה מעיד על מעורבותה בחברה הלא־יהודית), אשתו של הבנקאי היהודי אלכסנדר. ב־1435 התחייבה סלאווה לרפא את אשתו של אציל פולני, ובתמורה לקבל סך של 160 גרושים, סכום גדול למדי בימים ההם. בשטר ההתחייבות הותנה, שאם תצליח בריפוי תקבל את הכסף ואם לא – לא תקבל אף פרוטה. יצוין, שהתנאי הזה נחשב ליבראלי למדי בימים, שבהם שילם הרופא לא פעם בחייו על אי־הצלחה.

בווארשה נתקיימה במאות ה־14-15 קהילה יהודית מאורגנת, אך לא נשארו תעודות יהודיות מפעולותיה של הקהילה. מתעודות אחרות ששרדו ניתן ללמוד בעקיפין, שאכן הייתה קהילה זו מאורגנת היטב ולרשותה אף תקציב לא מבוטל בהיקפו. כך למשל נמסר על שני יהודים, כנראה חוכרים של מיסי הקהילה, שניהלו בשנים 1428־1429 עיסקות אשראי בכספי "בית־הכנסת" (קרי – הקהילה). מן המאות ה־15 ותחילת ה־16 מוזכרים שמות של שלושה רבני וארשה: ר' דוד, ר' אהרון, ור' משה. ממקורות לא־יהודיים למדים אנו, שהנהלת הקהילה הייתה מורכבת באותם הימים מהרב, השמש, המלמד והדיינים. כמקובל בימים ההם עסקו לפעמים גם ה־"כלי קודש" בעיסקי מסחר או אשראי כדי להוסיף לפרנסתם, או שפרנסתם זו סייעה בידיהם להתמנות למשרה בראשות הקהילה. כנראה לא הייתה "למדנותם" של ראשי הקהילה גדולה במיוחד. לא נשארו מהם דבריהם בכתובים, לא נרשמו שאלותיהם או תשובותיהם בענייני הלכה בספרות שו"ת העשירה של הימים ההם. ייתכן שהעדר רישומיהם של רבני וארשה דאז בספרי שו"ת נובע מן האיסור שחל על יהודי וארשה מטעם הנסיך לערער על פסקי־דין בפני ערכאות היהודים מחוץ לגבולות מאזוביה, ואפילו בפני רבני פולין־כתר וליטא. אולם לא חסרו, כנראה, גם למדנים־בקיאים יהודים בקהילה זאת. בווארשה חי יהודי בשם דוד שקנה לו שם כמדקדק. בסוף המאה ה־15 יצא הלה לקראקוב, המיר את דתו, שינה את שמו לליאוֹנארד (Leonard) ובהשפעתו של ההומאניסט הבישוף פיוטר טאמיצקי (Piotr Tamicki), ובתמיכתו הכספית, כתב ספר על הדקדוק העברי, שהיה מקובל מאוד בחוגים של אנשי הרנסאנס דאז.

מוצאם של יהודי וארשה היה לרוב מיהודי גרמניה או צ'כיה, ואלה הביאו אתם את ההווי והתרבות של יהודי "אשכנז", וגם שפתם המדוברת הייתה "לשון אשכנז". יחידים למדו עד מהרה את השפה הפולנית (יעיד על כך הפרטי־כל של ישיבת בית־הדין מ־1425, ובו דבריו של בעל־הדין היהודי שהושמעו בפולנית רהוטה). בין שרידי המיסמכים של התקופה נמצאו רישומים של בתי־דין בשפה פולנית או לאטינית, אליהן צירף הכתבא־רבא היהודי קטעים מספר ירמיהו כתובים על גבי קלף ולידם תירגום ב"לשון אשכנז" המדוברת. ייתכן, שהיה זה ספר שהשתמש בו מלמד תינוקות. בקטעי־הספרים ויריעות קלף האחרים שנשמרו, אנו מוצאים גם איורים אמנותיים מרהיבי עיניים, שבאים להעיד על טוב־הטעם של היוצרים ושל המחזיקים בהם.

חיי הציבור והחברה של יהודי וארשה בתקופה ההיא התרכזו סביב לבית־הכנסת. בשבתות ובמועדי ישראל הלכו אנשים, נשים וטף לבית־הכנסת, הדורים בלבושם (תפורים לפעמים מבדים מיובאים), והנשים התקשטו במיטב תכשיטיהן (פנינים ותכשיטי זהב וכסף). נמצאו גם

יחידים שבאו במגע חברתי עם העירונים הנוצרים. בפרטי־כל של בית־הדין מ־1414, הנזכר לעיל, נמסר על יהודי בשם עזרא (שמו בלאטינית – לאזארוס), ונמסר ששתה יין ושיחק בקוביה עם האציל צ׳יולֶק (Ciolek) שבא מן העיר צֶ׳רְסק (Czersk) ובשעת המסיבה הסתכסך אתו. בפרטי־כלים אחרים מוזכרים יהודים נוספים שהסתכסכו עם נוצרים בעת שתיית ״הטיפה המרה״. מאותם המיסמכים ניתן ללמוד שיהודי וארשה ידעו לשמור על כבודם והגיבו על דברי עלבון שהושמעו כלפיהם, והגישו על כך תלונות לערכאות. לא פעם היו הם התוקפים ולאו דווקא הנתקפים בהשמעת דברי־עלבון.

אולם ביטחונם ושלוותם של יהודי וארשה לא היו מלאים במשך כל התקופה הזאת עד שגירושם המוחלט מן העיר ב־1527 שם קץ ליישוב היהודי בעיר. מוקדם למדי נתקלו היהודים בעינם־הצרה של העירונים. האחרונים שילבו יפה את שנאתם ל״כופרים רוצחי האל״ בשמירה על האינטרסים הכלכליים שלהם, ותקפו ופגעו בכל־עת־מצוא במתחריהם היהודים. לא תמיד עמדה ליהודים חסותו של הנסיך. אין ידיעות על מהומות שפרצו נגד יהודי וארשה, בעת הפרעות שבאו על קהילות ישראל בפולין־כתר בעקבות ההסתה שניהל הנזיר יוהאן קַאפִיסְטְרַאנוֹ (Sw. Jan Kapistrano) ב־1453, אולם אין ספק שפחדו נפל גם על היישוב היהודי הקטן הזה. אולם סוף סוף השיגו העירונים את מבוקשם, ובשנות ה־80 של המאה ה־15 יש סימנים ברורים על גירושם של היהודים מן העיר וארשה. ב־1483 רשום בתעודה על העברת בית־העלמין היהודי ובית־הכנסת לרשות מועצת־העיר; בתי היהודים נמסרו לידי העירונים או לרשותו של הנסיך. באותה שנה קיבלו העירונים פריווילגיה מאת הנסיך, שבאה להגן עליהם מפני ה״סוחרים הזרים״; נאסר על האחרונים לסחור בקימעונות בעיר אלא בעת הירידים בלבד. גם פריווילגיה זו עזרה לעירונים לדחוק את רגלי היהודים מן המסחר בעיר.

היהודים התיישבו בערים הסמוכות לווארשה וכן ביורידיקות, כלומר יישובים פרטיים עם מינהל עצמי בבעלות האצילים הגדולים, שנבנו בסמוך לעיר. מן המקומות האלה ניסו היהודים לבוא לעיר וארשה ולסחור שם. ב־1486 יש רישום על משפטים של יהודים נגד עירונים שנטלו את בתיהם. יש גם סימנים של ניסיון לארגן מחדש את הקהילה ולקיים בית־כנסת, בית־קברות ומקווה־טהרה. נמצאו אז יהודים שניהלו עיסקות־אשראי בחצר־הנסיך קונראד (Konrad) ה־3 (1408־1503). האחרון היה זקוק לאשראי רב, משום שחלקים מנסיכותו סופחו לפולין־כתר והכנסות האוצר שלו פחתו, והילכך פנה למלווים יהודים, כי כך היה באפשרותו שלא לפרוע את החובות או לדחות את פירעונם עד לאין קץ. את המשבר הכלכלי ששרר בנסיכות הגדילו שני יורשיו של קונארד, הנסיכים סטאניסלאב (Stanislaw) ויאנוש (Janusz), שנודעו בפזרנותם ובחיי ההוללות שלהם. גם האחרונים השתמשו בהלוואות, שלוו אצל יהודים. אולם לאט לאט נוטשים אחרוני היהודים את וארשה העיר.

ב־1516 נמסר על מגרש שהיה שייך ליהודי בשם אברהם ונמכר מידי הנסיכה־האלמנה אנה (אם לשני הנסיכים השולטים) לאחד הקצינים. ברור, שהמגרש לא נקנה מידי היהודי, אלא הוחרם בידי הנסיכה־האלמנה. ב־1522 קיבל כמתנה האציל קַאזוּרסקי (Kazurski) את המגרש שעליו היה בנוי בית־הכנסת. את בית־העלמין היהודי ירשה באותה שנה הכנסייה על שם יוהאן הקדוש (Sw. Jan), וב־1531 נבנתה שם מאפייה. תהליך הרחקתם של היהודים מן העיר נמשך, וב־1525 נענה הנסיך ללחצם של העירונים והוציא צו לפיו נאסר על לא־קאתולים להתיישב בעיר. הצו היה מכוון אמנם בעיקר נגד הפרוטסטאנטים, אולם פגע גם ביהודים. האחרונים ניסו, אמנם, להמשיך לסחור בעיר ביום, ולעת ערב לעבור למגוריהם ביורידיקות, אולם גם הדבר הזה היה לצנינים בעיני העירונים. לאחר מותם של שני הנסיכים, סופחה נסיכות מאזוביה כולה על בירתה וארשה לפולין־כתר. ב־25 באוגוסט 1526 נכנס היורש הלגיטימי של מאזוביה, המלך הפולני זיגמונט ה־1 (Zygmunt I Stary) ברוב פאר לווארשה, והלה אישר בהזדמנות חגיגית זו את כל הפריווילגיות של העירונים. האחרונים ניצלו את שעת הכושר וביקשו, ״בהסתמך על מסורת עתיקת־יומין״, להרחיק באופן מוחלט את היהודים מן העיר. וכך נולדה הפריווילגיה ״דֶה נוֹן טוֹלֶרַאנדִיס יוּדֶיאִיס״ (de non tolerandis Judeis – פריווילגיה האוסרת מגורי יהודים במקום), שניתנה ב־1527 בידי המלך לעיר וארשה. פריווילגיה זו מנעה קרוב ל־300 שנה

מהיהודים את המגורים הליגאליים בעיר וארשה, העירונים נפטרו לזמן ממושך ממתחריהם במסחר ובמלאכה וגם ניפדו מתשלום חובות לנושיהם היהודים.

כמקובל בתולדות הגירושים של קהילות־ישראל היה גם בווארשה יהודי יוצא מן הכלל. המלך הירשה ליהודי בשם משה צלניק (Mosze Celnik; צלניק בפולנית – מוכס) להמשיך לגור בווארשה. משה הנ"ל כונה בתעודות בשם דוקטור הֶבְרַאִיקוּס (Doctor Hebraicus – מלומד, רב או פרנס הקהילה), ומן תעודות הזמן נובע, שניהל עיסקות־מסחר ואשראי רבות היקף. ייתכן שמשה ומשפחתו ניצלו את ההזדמנות ו"ירשו" גם עסקים של היהודים המגורשים. בתעודות נרשמו כ־50 עסקות של משה ומשפחתו, ובהן ענייני מכס, מסחר עם דאנציג, הלוואות במשכון ואחרות. עסקיו של משה ומשפחתו עוררו את קינאתם ושנאתם של הסוחרים הנוצרים בווארשה, וב־1529 אף פרעו במשה ובמשפחתו. משה נפטר ב־1532, ובהתאם לכתב־הזכות שניתן לו אישית בלבד, נאלצו בני־ביתו לעזוב את העיר. הללו היו איפוא אחרוני היהודים שיצאו את וארשה העיר.

דמות יהודי פולני מן המאה ה־16 (ציור איטלקי)

המאבק על הזכות לישיבת קבע של היהודים בווארשה (מ־1527 ועד 1764)

הסיפוח של נסיכות מאזוביה ובירתה וארשה לפולין־הכתר ב־1526 השפיע על קשריה ההדוקים יותר של העיר עם הערים של פולין־כתר. מיקומה של העיר במרכז ממלכת פולין המורחבת הביא למחזור רב יותר של עיסקות המסחר, בעיקר בארבעת ימי היריד השנתיים ובימי־השוק השבועיים. ב־1569 נקבעה וארשה כמקום ישיבת הסיים, ומ־1573 כמושב האֶלֶקְצְיָה ("Wolna elekcja") – בחירת מלכי פולין. ישיבות הסיימים התארכו לעיתים חודשים, ובזמנים אלה מלאה העיר בני־אצולה על בני משפחותיהם ופמליותיהם. הללו לא עסקו בפוליטיקה בלבד, אלא ניצלו את המיפגש הארצי לסידורי עיסקות־חכירה, מכירה, למילוי מלתחותיהם בבגדים ומינעלים ולסיפוק תשוקות נשותיהם לתכשיטים. הבילוי שלהם בווארשה היה מלווה צריכה מוגברת של דברי מותרות במאכל ובמשקה (מנות משובחות, פירות ותבלינים מיובאים). ב־1596 החל המלך זיגמונט ה־3 בהעברת הבירה מקראקוב לווארשה, וב־1611 קבע סופית את מושבו בעיר זו. קביעת חצר המלך ומוסדות המלוכה הראשיים (בין השאר מקום מושב בית־הדין העליון הקרוי אסֶסוֹרִי (Asesori) בעיר, הגדיל את מספר תושבי הקבע, כן רבו תושביה הארעיים, שבאו לשם סידור ענייניהם אצל פקידי הממלכה או בבית־הדין. לפי מיפקד של 1564 היו בווארשה 691 בתים, מהם 487 ב"עיר העתיקה" (ביניהם גם בנויים אבן), וב"עיר החדשה" 204 (רובם בנויים עץ).

במחצית השנייה של המאה ה־16 ובתחילת ה־17 רבו הבתים בעיר, נבנתה מערכת המים, רוצפו הרחובות והוקם גשר על פני הנהר ויסלה, בין הערים והפרבר פְּראגָה, בו היה מפותח הסחר בתבואה ובעצים. מספר אוכלוסי העיר הלך וגדל, וב־1620 הגיע לכ־20,000 נפש. הסוחרים הגדולים של וארשה השתלטו על מסלול הסחר בתבואה, בעצים ובדברי מותרות, של הנהר ויסלה מאיזור המרכז ועד לדאנציג הנמל. מעמדה של ה"קוֹנְפְּרַאטֶרְנִיָה" (Konfraternia) – אגודת הסוחרים – הלך ורב במועצת העיר, והייתה לה גם שדולה בעלת השפעה בחצר המלך. ב־1558 שוחררו סוחרי וארשה ממכס־הנהר. גילדות בעלי־המלאכה של וארשה הוצאו, על־פי פריווילגיה של המלך מ־1529, מחסותם של גילדות בעלי־המלאכה בקראקוב. הביקוש למוצרי המלאכה, בעיקר למוצרי־מותרות גדל. במחצית הראשונה של המאה ה־17 הוקמו מפעלי התעשייה הראשונים. בעקבות פיתוחה של העיר נשתנה גם המבנה החברתי של אוכלוסיה. מספר אנשי היסוד הפלֶבְיאי (דלת העם – שוליות סוחרים ובעלי־מלאכה, עובדי הובלה ומשרתים למיניהם) הלך וגדל. כן רבתה שכבת הפקידים למיניהם וממנה צמחו אנשי אינטליגנציה ואנשי רוח. העיר הפכה למרכז תרבות של פולין כולה. ב־1624 וב־1653 הוקמו שני בתי־דפוס. כתב־העת "מֶרקוּרִי" (Merkury) הפולני החל להופיע בה, במקום בקראקוב. בעיר הופיעו להקות תיאטרון, והמלך ולאדיסלאב ה־4 (Wladyslaw IV) הקים אף בניין בארמון המלוכה ובו אירח בשנים 1634־1648 להקת אופרה איטלקית. ב־1740 נפתח מוסד חינוכי חשוב, "קוֹלֶגיוּם נוֹבִּילֶה" (Collegium Nobile), וב־1747 ספרייה ציבורית של משפחת האצולה זאלוסקי (Zaluski). באותו זמן החל להופיע כתב העת "קוּרְיֶיר פּוֹלְסְקִי" ("Kurier Polski"). בתקופה הנידונה עברו על העיר אסונות טבע ופלישות אויב שבלמו את

התפתחותה. הדליקות הגדולות שפרצו בעיר (1547, 1607) אכלו בתים רבים; המגיפות הפילו חללים רבים. במגיפה של 1624־1626 מתו 10% של האוכלוסים. במגיפה של 1704 נותרו בחיים, מתוך 186 הסנדלרים שישבו רשמית בעיר, 11 בלבד. מתו גם יותר ממאה קברנים. ומתוך 40 פקידי המלך שבחצרו נותרו לפליטה 3 בלבד.

עם קביעת העיר כבירה של הממלכה ב־1595, הלכה וגדלה נוכחותם הארעית של הסוחרים והרוכלים היהודים בעיר. ב־1618 הופיע כתב־פלסתר של מִיצְ'ינְסְקִי (Micinski) בשם "העורמה [הרשעות] היהודית" ובו כותב המחבר: "בווארשה, בעת הסיים, גם שם קצרה ידו של הסוחר (הנוצרי) מלפעול, כי אף על פי שנאסר על היהודים להציג רשמית את סחורותיהם, הרי בכל זאת עולה בידיהם לנהל את עסקיהם המסחריים ואת דוכניהם באכסניות כפי שהם נוהגים לעשות בשאר הערים".

בעת פלישת השוודים, בספטמבר 1655, נכבשה וארשה, ובשנתיים הקרובות עברה העיר כמה פעמים מידי הפולשים לידי משחררים הפולנים, עד ששוחררה סופית ביוני 1657 מצבאות השוודים וההונגרים של רַאקוֹצְ'י (Rakoczy). ב־1702 שוב נכבשה העיר בידי השוודים, ובעקבותיהם חנו בעיר הרוסים שבאו לעזרתו של המלך הפולני בשיחרור העיר. פלישת הצבאות הזרים ושהייתם בעיר הייתה מלווה ברצח, שוד, הרס בתים ובניינים ציבוריים וכן קנסות (קונטריבוציות), שהוטלו על האוכלוסים. מלאכת השיקום הייתה לעול כבד על כל תושבי העיר, ריבויים נבלם וב־1764 נמנו בסך הכול 30,000 איש. רבים מהם התיישבו בעיר בתקופת הרגיעה שבאה על וארשה לאחר מלחמות השוודים והמגפות שבתחילת המאה ה־18. בתקופה הנידונה גדל מספר היורידיקות, והגיע ל־15 בעשורים האחרונים של המאה ה־18. מועצת העיר ניהלה מאבק ממושך נגד היורידיקות, מאבק שעלה בדמים רבים (דמי שוחד לפקודה ומתנות למלך וחצרו), אולם לא עלה יפה בשל עוצמתה ההולכת וגוברת של האצולה הגדולה בממלכה כולה וכן בשל האנארכיה שהשתררה בה, בעיקר בשנות מלכותם של המלכים הסכסוניים אוגוסט ה־2 (August II Sas) ואוגוסט ה־3 (August III Sas – 1697־1764).

ה"יורידיקות"

התקופה שבין 1527־1764 בתולדות יהודי וארשה מצטיינת במאבקם על המגורים בעיר גופא ובהתבצרותם ביורידיקות הסמוכות לעיר, ובעיקר על האפשרות לעסוק במסחר ואפילו ארעית, ובתנאים הלא־נוחים ביותר (העמדת דוכן ליום וחיסולו לקראת הערב, סחר ליגאלי־למחצה, עסקות שיתופיות בשיתוף עם נוצרי או בחסותו). למעשה עלה בידי היהודים לעקוף במידה לא בטילה את החוק על איסור מגוריהם בעיר. תחילה לא הגדיר החוק את התחום המדויק שבו אסור ליהודים לגור, והללו ניסו להתיישב בפרברי העיר. הצו של המלך זיגמונט (Zygmunt) ה־1 מ־1527 הרחיב את האיסור גם על פרברי העיר. אולם קצרה ידם של העירונים למנוע מיהודים לגור ביורידיקות. האצילים בעלי היורידיקות התנגדו למונופולין של העירונים במסחר, והשתמשו ב"יהודיהם" כמכשיר לשבירת מונופולין זה. מה עוד ש"האוטונומיה" במינהל העירוני של מושבותיהם הייתה כרוכה באי־תשלום מיסים, ארנונות ומכסים לעיריית וארשה.

לא פעם ניסו העירונים לתקוף את הסטאטוס של היורידיקות, אולם לעומת עוצמת מעמדה של האצולה הגדולה שהלכה וגברה בממלכה היו אלה ניסיונות שווא. הפריווילגיה "דה נון טולרנדיס" לא אסרה כליל את המסחר היהודי בווארשה, ועל כן המשיכו היהודים לבוא מן היורידיקות אל העיר ולסחור בה במקומות מאולתרים ולעת־ערב, כאמור, לחזור למקום מיבטחים בחסותו של האציל הפאטרון. כמובן, שהשגת פרנסה בדרך זו הייתה כרוכה בסיכונים וכן בתשלומים לפריץ־הפאטרון ולדמי "לא־יחרץ" לשומרים, מוכסים ופקידים שונים בעיר. גם פרנסה דחוקה זו של היהודים הייתה לצנינים בעיני מתחריהם העירונים, ובעיקר בעיני הקונפראטרניה (Konfraternia – אגודת הסוחרים) בעלת העוצמה.

בהשפעתם של הסוחרים הווארשאים חזר המלך על עיקרי הצו כבר כעבור 11 שנים להכרזתו, כלומר בשנת 1538, ושוב ב־1570. בצו האחרון הגדיר את תחום האיסור של מגורי היהודים לראדיוס של שני מילין סביב ל"עיר העתיקה" ול"עיר החדשה", ובו, בתחום הזה, נאסר עליהם לעסוק במסחר ובמלאכה כלשהי, באיום של החרמת הסחורה בידי העירייה. האיסור חל גם על זמן שהייתו של המלך בעיר, וזאת בניגוד לנוהג שהיה מקובל בשאר ערי פולין בעלות הפריווילגיה "דה נון טולארנדיס יודיאיס". אולם באותו צו נפתח גם אשנב ליהודים וניתנה להם הרשות לסחור בווארשה בעת הישיבות של הסיים, שהחל להתאסף לישיבות קבועות וכן לישיבות שלא מן המניין בעיר זו. סעיף זה של הצו נקבע כנראה בהשפעת בני האצולה. הללו לא רצו להיות תלויים בסוחר הנוצרי המונופוליסטי בקביעת מחירים בעת ה"יריד הגדול", שליווה את ישיבת הסיים. הצירים באו מכל רחבי פולין עם בני משפחותיהם והמשרתים. ישיבת הסיים נמשכה 6 שבועות, וליהודים הותר לבוא לעיר שבועיים קודם לכן ולהישאר בעיר כשבועיים לאחר גמר הישיבה.

ישיבות הסיים שלא מן המניין נמשכו זמן רב יותר, לפעמים אפילו עד 6 חודשים, ועל כן היו שנים שהותר ליהודים לשהות בעיר ברוב חודשי השנה. כנראה עסקו היהודים בזמן שהותר להם לא רק במסחר בלבד אלא גם בחכירת מיסים והכנסות אחרות (אפילו של העירייה). סימן לכך אנו מוצאים בצו של המלך סטיפאן באטורי (Stefan Batory) מ־1580, בו ניתנה ליהודי לוצק (Luck) פריווילגיה לסחור ולחכור מיסים של האצולה בכל רחבי פולין, אולם פריווילגיה זו לא חלה על העיר וארשה. צו זה בא לקראת הדרישות של עירוני וארשה. אולם ניתן היה לפרש נכונה את הצו, שחכירת המיסים ב"יורידיקות" סביב העיר וארשה כן הותרה ליהודים.

חוות דעת חשובה על חייהם של יהודי וארשה בתקופה ההיא נמצאת בתיאור של העיר שנכתב בידי עירוני תושב וארשה, אדם יַאנְ מְבְסְקִי. הלה מתאר את היהודים תושבי היורידיקות ובין השאר כותב: "אצלם (אצל היהודים) ניתן למצוא כל מיני סחורות: זהב, כסף וכלים, שרוכים, כפתורים, הכול בזול ואפילו כסף במזומן גם כן. השוק מתנהל אצלם יום־יום חוץ מיום שבת. אורח חייהם ירוד למדי. הבגדים שלהם דלים ובלויים. כאשר נכנסים אל יהודי כזה, רואים, שהוא סועד את ליבו בצנון, מלפפון ואפילו בגזר, ובכך מסתפק היהודון הזה. הוא אוגר מטבעות ובהן הוא מספק את רצונו של האציל; הוא מַלווה לו במשכון. הוא נהנה מן העושר, מותח את מוחו, מוכר ברווחים קטנים ומוציא פרוטות למחייה."

לא קלים היו חייו של הסוחר או הרוכל היהודי בווארשה. מאבקו לקיום היה מתמיד. עבור פינת־גג ב"יורידיקה" נאלץ לשרת את הפריץ־הפאטרון בהלוואות מן הכספים שצבר פרוטה לפרוטה.

עסקים בהיקף רב יותר ניהלו בווארשה סוחרים יהודים מערי פולין אחרות (קראקוב [Krakow], פוזן [Poznan], לוצק [Luck], בריסק [Brzesc]). הללו סיפקו לאצילים־צירי־הסיים ולבעלי היורידיקות העשירים סוסים משובחים, דברי מותרות, הלוו להם וחכרו מהם את הכנסותיהם.

לאחר כל ישיבת הסיים וה"יריד" שליווה אותו באו העירונים לשלטונות הממלכה ואף למלך עצמו בטענות ובעצומות, שהנה פרנסתם מקופחת בידי הזרים (בעיקר היהודים) ואפוטרופסיהם האצילים. ב־1658 השיגו העירונים תקנה של הסיים, שבה הוזהרו היהודים שבל יתנהגו בעיר וארשה "כבעלי זכות־ישיבת קבע בה". ההחלטות התכופות של הקונפראטרניה (אגודת הסוחרים) הווארשאית ושל העירייה באות להעיד שבעיית המסחר היהודי בווארשה לא ירדה מסדר היום בתקופה הנידונה. ב־1676 החליטה הקונפראטרניה על החרמת רכושו של כל יהודי שיגורש מווארשה, וכדי לפתות את השלטונות הממלכתיים לאישור החלטה זו הוצע בה להעביר לרשות אוצר הממלכה מחצית מערך הרכוש המוחרם. ב־1678 החליטה העירייה על גירושם של יהודים סוחרי בגדים בלויים מ"העיר העתיקה" בתואנה שהם מפיצי המגיפות. בהחלטה הוצע להעניש כל יהודי העובר על האיסור אפילו בתלייה, וכל המעניק ליהודי מחסה ייעצר וישלם קנס. חריפה יותר ההחלטה של הקונפראטרניה מ־1679 שבה הוצע להתיר לכל תושב וארשה להחרים את רכושו של יהודי ש"עבר על החוק" והתגורר, סחר, או חכר חכירות בעיר וארשה – ואף לכלוא אותו.

אולם קשה היה להוציא לפועל את ההחלטות החמורות הנ"ל. בקרב העירונים עצמם נמצאו רבים שעינם הייתה רעה במונופולין של הקונפראטרניה ובשלטון של הפאטריציאט. הסוחרים הזעירים הנוצרים העדיפו לעיתים לקנות אצל הספק היהודי שסחורתו הייתה זולה יותר, ובעל־המלאכה הנוצרי התרעם על שנאלץ לקנות את החומר הגולמי במחירים מופקעים אך ורק אצל חברי הקונפראטרניה ולשווק את המוצרים להם בלבד. הילכך לא פעם פנה אל הסוחר היהודי הגדול, קנה ממנו סחורה, ותכופות באשראי זול, ובעת צרה לא הסגירו לקמים עליו. גם השוחד ודמי לא יחרץ למיניהם ששילם הסוחר היהודי עשו את שלהם. קשה יותר היה מצבו של הסוחר היהודי הזעיר ושל בעל־המלאכה, כי בהם ראו הסוחרים הזעירים ובעלי־המלאכה הנוצרים מתחרים שיש להילחם בהם. גם הפקיד הזוטר נהנה מכל מאסר של יהודי ומהחרמת רכושו. על־כן היו מאסרים של יהודים "בלתי־ליגאליים" כאלה והחרמת רכושם מחזות שכיחים בווארשה בתקופה ההיא.

לעזרתם של העירונים באו גם שלטונות הממלכה, בעיקר בתקופות משבר של המדינה וחולשתה של המלוכה. ב־1648, עת נהרו לווארשה פליטים ממזרח הממלכה מאימת חילות חמיילניצקי (Bogdan Chmielnicki) למקום המיבטחים בבירה, חזר והוציא המלך ולאדיסלאב ה־4 (Wladyslaw IV) צו האוסר על היהודים להתיישב בווארשה והטיל עונשים כבדים על הנותנים להם מחסה; את הסחורה שבידי היהודים שעוברים על הצו הותר להחרים. בפירוש לצו הנ"ל הותר ליהודים לבוא לעיר לימים ספורים כדי לסדר עניינים בחצר המלך, אולם לשם כך היה עליהם לקבל רישיון מיוחד בעירייה. העירייה לא החמיצה את האפשרות לזכות בהכנסה ולדרוש עבור רישיונות אלה תשלומים מיוחדים. רישיון־כניסה זה לעיר שימש אב־טיפוס לכרטיס־כניסה ליהודים "זרים" (לא תושבים קבועים של העיר) שהוטל על היהודים בווארשה במחצית השנייה של המאה ה־18 ולאחר מכן בתקופת פולין הקונגרסאית, והיה למעמסה כבדה על היהודים הבאים לעיר עד שבוטל ב־1862 (בעיית כרטיס־הכניסה הקרוי "בִּילֶטוֹבִי" [Biletowe] תידון בהמשך). ב־1658 חזר ואישר המלך יאן קאזימייז' (Jan Kazimierz) את הפריווילגיה מ־1527 והעניק לעיריית וארשה את הזכות לגבות את המיסים והארנונות מיהודים תושבי היורידיקות. במחצית השנייה של המאה ה־17 הוגבר הפיקוח על יהודים שבאו לעיר בעת ישיבות הסיים. בגמר ישיבת הסיים עברו פקחים בכל העיר והשמיעו, בליווי תרועות, כרוז, שאל להם ליהודים להתעכב בעיר, אלא לעוזבה מיד.

בתקופה הסוערת ההיא הלך ונחלש מוסד המלוכה, הלך וגבר מעמדה של האצולה, ועל כן נתארכו ישיבות הסיים, בעיקר הישיבות שהוקדשו לבחירת המלך (ב־1669 נמשכה בחירת המלך מיכאל קוֹריבוּט וִישְׁנִיוֹבֶיֶיצְקִי [Michal Korybut Wisniowiecki] 10 חודשים). שהייתם הממושכת של יהודים בווארשה העלתה את חמתם של העירונים. רבו פניותיהם אל חצר המלוכה לביטול זכויותיהן של היורידיקות, פניות שנתכוונו בעיקר לביטול החסות שניתנה ליהודים שם. יצוין שהמלך יאן סוֹבִּייסְקִי (Jan III Sobieski – 1674־1696), שנודע כמלך של חסד כלפי היהודים בערים הפרטיות שבבעלותו ברייסן (Rus), נעתר לפניות עירוני וארשה והגביר את ההגבלות שחלו על היהודים בעיר זו. בשוק מַארִיוויל (Marywil) שהוקם ביוזמתו בעיר, ובו 32 חנויות ודירות לסוחרים, לא ניתנה דריסת רגל כלשהי ליהודים. בעת החתונה המפוארת שערך לבנו יַאקוּב (Jakub) ב־1691, ושאליה נהרו מכל רחבי פולין, נעשה ניסיון להגביל כליל את הסחר היהודי. עבור ההבטחה שלא לתת ליהודים דריסת רגל ל"יריד", המלווה מאורע מפואר זה, הוציאה הקונפראטרניה הון עתק לשלמונים לפקידי המלוכה הבכירים. שלמונים קיבלו אף הקאנצלר של המלוכה ומארשאל־הכתר הממונה מטעם המלך על הסדר בעיר. מתנות כגון חביות־יין משובח ואפילו תפוזים (פרי נדיר בימים ההם) חולקו לפקודה הבכירה, שלמונים במזומנים קיבלו פקידים זוטרים. אולם העירונים נחלו אכזבה ממאמציהם; הפידיונות שלהם בעת החגיגות לא כיסו את ההוצאות של המיבצע, שכוון נגד הסוחרים היהודים. רבים מבאי החגיגות מצאו את הסחורה המבוקשת אצל יהודים ביורידיקות שמספרן הלך ורב בתקופה ההיא (ב־1686 הוקמה היורידיקה "נוֹבִי שְׁוִויַאט" [Nowy Swiat], ב־1687 - "טַאמְקָה" [Tamka] וב־1693 - "זֶ'לַאזְנָה בְּרַאמָה" [Zelazna Brama]).

לאחר קרוב ל־200 שנות מאבק על איסור ישיבת־קבע של היהודים בווארשה, נוצר בסוף המאה

ה־17 מצב, שבו הייתה ידם של העירונים על העליונה בדבר הרחקת היהודים ממגורים קבועים בעיר, ורק ליחידים, כגון משה צלניק, המוזכר לעיל, ניתנה הזכות הזאת. ב־1682 וב־1702 מוזכרים גם שני יהודים תושבי וארשה כמשתתפים ביריד לייפציג. מצד שני החזיקו היהודים מעמד במאבקם על הסחר בעיר, אליה באו מן היורידיקות דרך קבע ומערים אחרות בעת הירידים הגדולים. כנראה, נאלצו העירונים להשלים בסוף התקופה ההיא עם המצב. היו ביניהם כאלה שמצאו טובת־הנאה בכך וקשרו אף קשרי שותפות עם סוחרים יהודים. במאה ה־18 כיוונו העירונים את עיקר מאבקם נגד ריבוי היהודים בווארשה, וביורידיקות שבסביבתה בעיקר.

כמקובל בתקופת ימי־הביניים בכל ערי פולין שניתנה להן הפריווילגיה על איסור מגורי היהודים, היו גם בווארשה יהודים בעלי זכות מיוחדת מטעם המלך לשבת ישיבת קבע בעיר. האיסור לעסוק במסחר חל גם על יהודים אלה, אולם עיסקיהם המסחריים והפינאנסיים לא הצטמצמו לתחום וארשה העיר, ועל שום קירבת מקום מגוריהם לחצר המלוכה ולשלטונות המרכזיים של הממלכה יצאו נשכרים מהגבלת הסחר שלהם בעיר.

היו גם יהודים שהותר להם לשהות זמן ממושך בעיר ואפילו לשכור בה דירה. בין אלה נמנו בעלי־דין, שבאו לערער על פסקי־דין של הערכאות המקומיות בפני המוסד המשפטי העליון בעיר הבירה. בין השאר באו לעיר שתדלנים מקהילות ערי־השדה כדי לקיים את המצווה של "פידיון שבויים", כלומר לנסות להציל יהודים מכל מיני עלילות־שוא שנגזר דינם בבתי־משפט מקומיים. לא פעם עלה בידי השליחים למנוע את רוע הגזירה. אולם קרה גם שקצרה ידם מלהושיע. ב־1596 הוצאו בווארשה להורג שני אחים, משה ויהודה, בניו של יקותיאל מִגוֹמְבִין (Gąbin). הללו הואשמו בעירם ב"עלילת־דם", ולאחר מעצרם הובאו לווארשה. כאן עונו קשה והוצאו להורג במיתה משונה ואכזרית. הודות למאמציהם של השתדלנים היהודים, התיר המלך להביא את גופותיהם לקבר ישראל בבית־העלמין שבעיירה בלוניה (Blonie) מהלך 3 מייל מווארשה. מותם של האחים משה ויהודה על קידוש השם זיעזע את קהילות ישראל בפולין כולה ואף מחוצה לה. רבנים גדולי־הדור כתבו סליחות לרגל המאורע הטראגי הזה (בין השאר רבה של גרודנו, ר' מנחם מאניש ב"ר יצחק חיות, ורבה של קראקוב, ר' משה מרדכי מרגליות) שנאמרו בקהילות ישראל במועדים קבועים או בליל "כל־נדרי".

מזמן היות וארשה לעיר הבירה של הממלכה ישבה שם נציגות קבועה של קהילות פולין, ובתעודות מוזכרת נציגות זו בשם "ועד וארשא" או "ממוני ארצות בווארשה". על־פי־רוב הייתה ה"נציגות" מורכבת מחמישה איש – משליח פולין־כתר, משליח ועד מדינת ליטא ומשלושה שליחי הקהילות הגדולות (כגון קראקוב, פוזן, לבוב או אחרות). לנציגות צורף בדרך קבע הכתבא־רבא (כעין מזכיר שידע את שפת המלוכה־פולנית ושפת השרד – לאטינית). במרוצת הזמן צורפו לנציגות שליחים של קהילות נוספות, השליחים היו חייבים להיות מנכבדי הקהילות, אישים "המסוגלים להתייצב בפני המלך והשרים". מתפקידם של הנציגים היה, כאמור, למנוע גזירות, לשאת־ולתת בדבר מיסים והיטלים למיניהם, שהוטלו על היהודים וכן לעסוק בעניין חכירות והיתרי מגורים או פרנסות לקהילות ישראל ברחבי המדינה. הנציגות גילתה פעילות רבה (שתדלנות שלוותה לא פעם שילומים ו"מתנות") בחצר המלוכה וכן אצל הצירים בעת ישיבות הסיים. הנציגות־המשלחת הייתה מגיעה לווארשה ויושבת בה בליווי כעין פמליא שלה (שוחט, טבח, משרתים); ישיבתה של כל משלחת בווארשה נתארכה לעיתים חודשים רבים ועלתה לקהילות ישראל כסף רב (כל שליח קיבל כ־20 גולדן דמי כלכלה לשבוע, ובמרוצת הזמן הועלה האש"ל עד 50 גולדן לשבוע). לכיסוי הוצאות הוטל על הקהילות מס מיוחד, ובתעודות הזמן (תקנות הוועד דד"א וועד מדינת ליטא) אנו מוצאים הדים לסיכסוכים רבים בדבר גביית המס. כיוון שהשהייה בווארשה של השליחים יצרה להם גם הזדמנויות לסדר את ענייניהם הפרטיים, כגון לזכות בחכירה או בטובת הנאה אחרת, באו לעיר סוחרים יהודים מערי השדה והציגו את עצמם כשליחי הקהילות. על שליחים "פראים" אלה יצאה חמתם של הנציגות הרשמית ושל המוסדות העליונים של קהילות ישראל (ועד דד"א וועד מדינת ליטא). נתקבלו תקנות חריפות נגד השליחים ה"פראים" ואיימו עליהם בהטלת החרם. לפני כל ישיבת הסיים הוציאה הנציגות הרישמית כרוז ובו התראה, שאל לשליחי קהילות ישראל לבוא בלא רשות של המנהיגים והאלופים, שנתמנו כדת וכדין מטעם המוסדות היהודיים המורשים כנציגים בעיר הבירה.

מבין הנציגים־השתדלנים היהודים, שישבו ישיבת קבע בווארשה, ראוי לציון מרדכי נקל (Nekel), שפעל רבות ואף זכה בהישגים לטובת קהילות ישראל בפולין. הלה כבר נודע כ"יהודי החצר" וכשתדלן בשנות ה־20 למאה ה־17. ידיעות מפורטות יותר על פעולתו הן מהשנים 1638־1660. ב־1638 הוא הופיע בפני בית־הדין העליון (האסטורי) והגן על יהודים שנשפטו בבתי־דין מקומיים על שעברו על החוק, ובנו או שיפצו בתי־כנסת בעריהם בלא רשות של השלטונות או של מוסדות הכנסייה, כנדרש בימים ההם. פעם אחרת הוא הופיע כסניגורם של כמה מיהודי קראקוב, שהואשמו באי־תשלום דמי מכס. נקל הצליח בהשתדלויותיו ואף נשא חן בעיני המלך. ב־1646 העניק לו המלך ולאדיסלאב ה־4 רשות למגורים קבועים בווארשה. בכתב הזכות דרש המלך מעיריית וארשה ש"ישמרו על היהודי מארקוס (מרדכי) שלו, כדי שלא יכוהו מכות ושלא יתלוצצו עליו," כי הלה הפאקטור (הסוכן) של המלך. בעת גזירות ת"ח ות"ט השתדל נקל הרבה לטובת הפליטים היהודיים, שנהרו מקהילות אוקראינה למרכז פולין. בצו המלך מ־1649 צוינו התרומות הגדולות של אותו יהודי ויושרו, "שגילה למען אוצר המלוכה". צו המלך סטיפאן באטורי (Stefan Batory) נגד האשמת היהודים ב"עלילות דם" הושג במידה רבה הודות לשתדלנותו של נקל. האחרון היה גם בן־בית אצל צירי הסיימים ואצל בני האצולה האחרים ופעל הרבה לטובת היהודים הן במישור הממלכתי והן בערים הפרטיות של בני האצולה. גם שבעת בניו של נקל זכו לחסדי המלך והשררה.

בצו מ־1649 הותר למרדכי ולבנו משה לגור בכל ערי פולין־הכתר וליטא ולהיות משוחררים ממיסים ומתשלומים אחרים. לשני בניו האחרים, לווקא (אריה לייב) ויעקב, הותר לגור באורח קבע בעיר הבירה. לאחר שניזוקו עסקיהם של יעקב ואחיו חיים במלחמות עם השוודים, התיר להם המלך ב־1658 לרכוש בתים בקראקוב ובאוֹלְקוּש (Olkusz), שני בניו האחרים, שלמה ואליהו, קיבלו בזכות אביהם את הרשות להתגורר בלובלין ולעסוק שם במסחר. בין באי וארשה היהודים לזמנים ממושכים יותר נמצאו גם רבים שביקרו אצל רופאים והיו בטיפולם. מן הראוי להזכיר כאן מתוך באי וארשה יהודים מסוג אחר, הלא הם "כלי־זמרים" למיניהם שהנעימו במנגינותיהם את לְבות האורחים של חצרות האצילים, ואף ליצנים ועושי להטוטים שצוינו לשבח עבור הצגותיהם. ב־1674 נערכה בווארשה חתונתו של בן האציל הנכבד קאז'ימייז' קלוֹקאצקי והובאו אליה "כלי־זמרים" וליצנים מ־18 אומות. הכרוניקאי של המאורע ציין במיוחד לשבח את היהודים שהשתתפו בלהקות אלה.

בתקופת מלכותם של המלכים הסאכסונים (אוגוסט ה־2 ואוגוסט ה־3) עברו על יהודי וארשה (הקבועים ביורידיקות והארעיים שם ובעיר גופא) ירידות ועליות במצבם. בתחילת המאה ה־18, לאחר מלחמות השוודים והמגיפות שפקדו את העיר, נטשו, כנראה, רבים מן היהודים את העיר ואת סביבתה ואף מנעו את רגליהם מלבקר בה. אגודות הסוחרים הגבירו התקפותיהם על היורידיקות, ועל החסות שניתנה בהן ליהודים. ב־1726 התאספו נציגי אגודות הסוחרים הנוצרים של לובלין, פוזן ווארשה, וחיברו עצומה ובה הדרישה להגביל את המסחר והמלאכה של יהודים. אולם בתום המלחמות ובשוך המגיפות הלך וגדל מספר היהודים ביורידיקות וכן מספר היהודים שבאו לווארשה גופא וסחרו בה. העירונים של וארשה איחרו את המועד והתקפותיהם על היורידיקות לא נשאו פרי כי קצרה ידם לעומת עוצמתם של גדולי האצולה כמו זאמויסקי (Zamojski) או פוטוצקי (Potocki), שבנו בתקופה ההיא את היורידיקות שלהם – אורדינאצקה (Ordynacka), מַאריֶינְשְׁטָאט (Mariensztat). לעזרתם של העירונים בא מארשאל־הכתר, (כלומר המושל מטעם המלך של העיר וארשה) פראנציֶשֶׁק בִּיֶילִינְסְקִי (Franciszek Bielinski) וקבע ב־1762 את תשלום הכרטיס־היומי לכל יהודי זר הבא לווארשה, דבר שבא להגביל את שהייתם של היהודים בעיר הבירה. תחילה נשא מיבצעו פרי, כי רבים מדלת־העם היהודים לא היה לאל ידם לשלם את הסכום הנדרש, אולם כעבור זמן־מה הסתגלו היהודים למצב וראו ב"כרטיס־היומי" כעין הכשר ליגאלי לשהייתם ולמסחרם בעיר ואף "מגן" בפני כל מיני התנכלויות של מתחריהם, הסוחרים והרוכלים הנוצרים, ובעיקר של הערב־רב העירוני. ומאידך, כשגדלו ההכנסות מה"כרטיס־היומי" הייתה גם העירייה מעוניינת בהן, והפקחים מטעם העירייה מצאו הזדמנות נוחה לזכות בדמי שוחד מאת היהודים שרצו להשתמט מן התשלום הרישמי. הכרוניקאים של הזמן מספרים, שלאחר שהונהג

ה"כרטיס־היומי" גבר ביטחונם של היהודים. כל אחד מהם גילה התנגדות לדברי הבוז, ואפילו הקלים ביותר, שהושמעו לעברם ופנו מייד לבית־דינו של המארשאל בדרישה להעניש את מעליביהם. יהודי וארשה נכנסו לעידן הסטאניסלאווי נכונים יותר למאבק על המעמד החוקי של קהילתם בעיר.

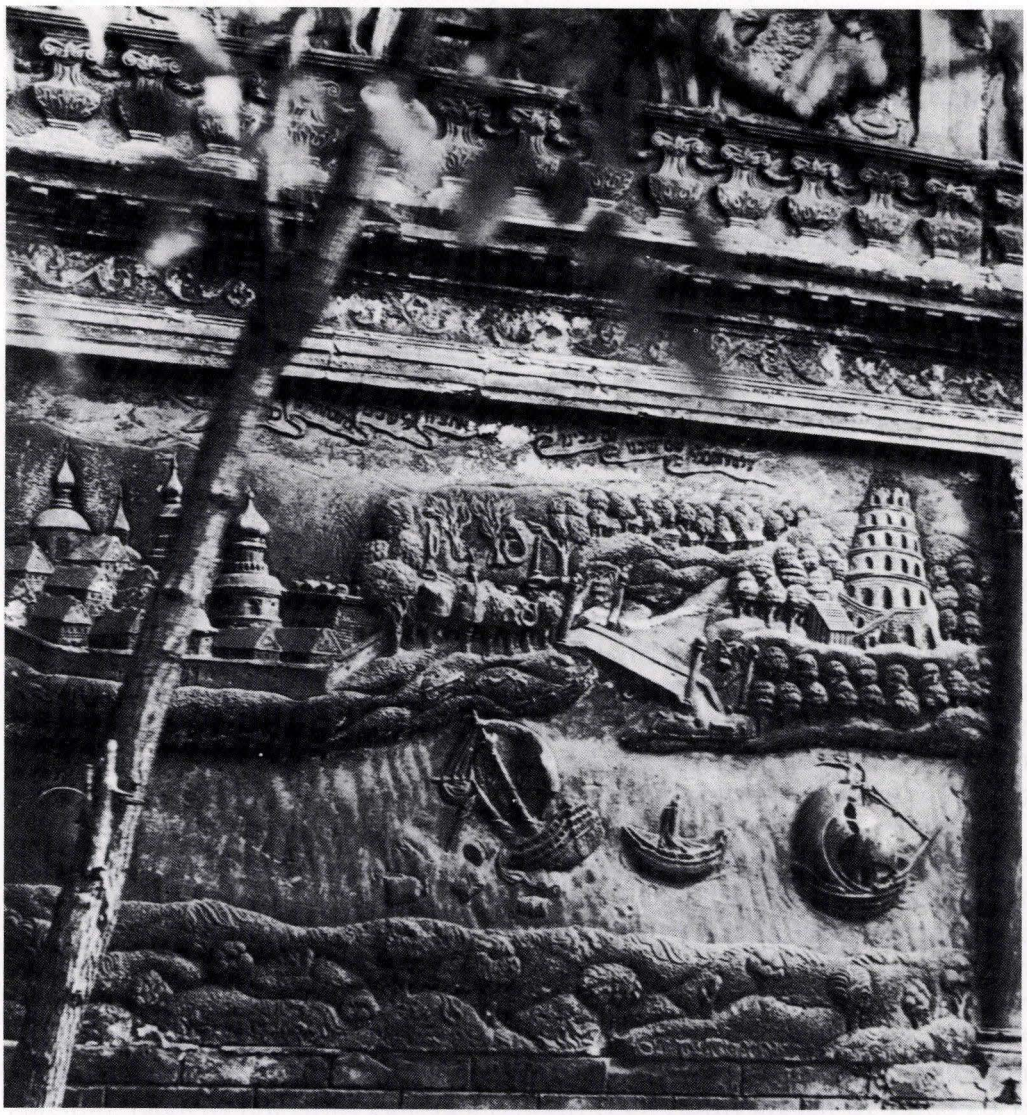

קטע מן הסרקופג על קברו של בָּרָק שמולוביץ־זוננברג. התבליט מציג מוטיבים מספר תהלים קל"ז: "על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון. על ערבים בתוכה תלינו כנרותינו". מעשה ידי האמן דוד פרידלנדר

בתקופת המלך סטאניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי (Stanislaw August Poniatowski) והמרד של קושצ'יושקו (Kosciuszko) (1795-1764)

בתקופה האחרונה לממלכת פולין עד לחלוקה ה־3 (המוחלטת) בין המעצמות השכנות – רוסיה, אוסטריה ופרוסיה – הפכה וארשה העיר לבירה בממדים אירופיים. עוד מ־1716 התפתחה העיר, כאמור, התפתחות מזורזת. במצב של שלום ששרר אז, שוקמו הריסותיה מזמן הפלישה של השוודים בתחילת המאה ה־18. אל הבירה נהרו מהגרים מרחבי פולין, וכן "זרים" מארצות אירופה: למן 1674, עת מנתה וארשה, כאמור, שוב 30,000 תושבים, הלכו ורבו אוכלוסי העיר והגיעו ל־115,000 נפש ב־1782. בתקופת מלכותו של האחרון במלכי פולין, נעשו ניסיונות של רה־אירגון הממלכה, של ריכוז השלטון וחיזוקו. וארשה הבירה הייתה למרכז הפעילות הפוליטית והתרבותית, בין השאר גם למוקד נטיות לריפורמה ברוח האבסולוטיזם הנאור שבמערב־אירופה, ואף של דיעות שמקורן ברוח המהפכה האמריקנית והמהפכה הצרפתית הגדולה. בעיר הוקמו מפעלי חרושת ומלאכה, מפעלי מסחר סיטוני וקמעוני ובנקים. ב־1791 סופחו לעיר היורידיקות וכן פראגה, שנהנתה מ־1641 ממעמד של עיר והייתה מרכז מסחרי חשוב.

מעמדם של עירוני וארשה גבר והללו היו בראש היוזמה של העירונים מכל פולין לתבוע ב־1789 זכויות פוליטיות למעמדם. למען הגשמת יוזמה זו התקיימה בעיר ההפגנה הגדולה (הקרויה "התהלוכה השחורה") של העירונים, שצעדו לעבר מושב הסיים בדרישה של "שיוויון זכויות למעמד העירונים". עמדתם של העירונים השפיעה במידה רבה על הכרזת החוקה ב־3 במאי 1791 על־ידי הסיים שישב בעיר כ־4 שנים ("הסיים של 4 שנים"). החוקה חיזקה את מעמדם של העירונים במדינה, ובסעיפיה נמצאו גם יסודות שאמורים היו לארגן מחדש את המשטר "למען הצלת הממלכה". אולם ניסיון הצלה איחר לבוא, והמרד של 1794, שבראשו צעדו עירוני וארשה, נכשל. לאחר המצור ששמו על העיר צבאות הרוסים, כבשו הללו את פראגה (4 בנובמבר 1794) וערכו בה טבח אכזרי, ולמחרת היום נכנעה העיר לצבאות הצרים עליה. על־פי ההסכם בין רוסיה ופרוסיה נמסרה העיר ב־1795 לשלטונה של פרוסיה.

בתקופה הסטניסלאווית הייתה העיר למרכז חשוב של פעילות תרבותית. צמחה בה פובליציסטיקה פוליטית עניפה, שהודפסה בבתי־דפוס חדשים אשר הוקמו בעיר. המלך עצמו היה שוחר ספרות ואמנות וריכז סביבו סופרים, משוררים והוגי־דעות פוליטיים. בעיר נקבע מושבה של "הוועדה לחינוך לאומי" (כעין משרד חינוך, ראשון מסוגו באירופה) וכן "האגודה להפצת ספרי לימוד אלמנטאריים". מ־1765 הציג באופן קבוע התיאטרון הלאומי. בתי־ספר ("קולגיומים") (Collegium) עברו תהליך של רה־אירגון, הופיעו חוגים ראשונים של אנשי מדע. אורה של וארשה העיר, של תרבות ואמנות, האיר לכל ערי פולין. אולם ההתעוררות הפוליטית, הפעילות התרבותית בעיר הבירה הייתה לכעין נשימה אחרונה של הגוסס בטרם יציאת נשמתו. עם כיבושה של העיר נסתיימה התקופה של ממלכת פולין, הארץ והעיר נכנסו לתקופת שיעבוד, שנמשכה עד שנת 1918, שנת חידושה של עצמאות פולין.

יהודי וארשה – כשאר קהילות ישראל בפולין – נכנסו לעידן הריפורמות הסטאניסלאוויות בהיותם מוגבלים בפעילותם הכלכלית, בחופש בחירת מקום מגוריהם, בהיותם עמוסים מבחינה פיסקאלית. לעומת קהילות ישראל שבערים הפרטיות של האצולה, שבהן היו אך הגבלות מועטות בחופש התנועה של היהודים, חלו על היישוב היהודי בווארשה, כמו ברבות מהערים החופשיות, הגבלות חמורות יותר בכל התחומים עד לאיסור מגורים מוחלט בעיר גופא. ומכאן שגם נבצר מיהודי העיר להתארגן בקהילה ולארגן את חייהם הפנימיים על־פי תנאי האוטונומיה הפנימית, שניתנה ליהודים כמעמד נסבל בממלכה וכ"עבדי האוצר" בסטאטוס הקאליסאי מ־1264 ובפריווילגיות של המלכים, שניתנו לאחר מכן.

ניסיון הרפורמות במדינה לא הביא לשינויים יסודיים במשטר הפיאודאלי ששרר בה. האיכרים, שהיו רוב מניינה ובניינה של האומה, נשארו משועבדים וצמיתים. רק מיעוט שבין העירונים, בעלי נכסים, הגיעו לכעין אמאנסיפאציה. מעמדה הכלכלי והפוליטי של האצולה נשמר, ובעקבות כך גם השלטון במדינה היה שמור לה. לא ייפלא איפוא, שהריפורמות שהונהגו בממלכה קודם לסיים של 4 שנים וכן בעקבות דיוניו, לא הביאו לשום שינוי גם במעמדם של היהודים, שהיוו אז 50% של אוכלוסי הערים, ותפקידם הכלכלי עלה אף לעומת משקלם המספרי בקרב האוכלוסים. אנשי האצולה ברובם הגדול התנגדו, מתוך האינטרסים המעמדיים שלהם, לשינוי במבנה החברתי של המדינה, על כן רחוקים היו מלהביא את הצורך לאמאנסיפאציה, ואפילו חלקית, של היהודים, המעמד הנסבל, שהיה לא במעט מקור עיקרי להכנסותיהם. יחידים מבין הריפורמאטורים מבני האצולה (כגון בֶּזְיֶמְיֶנְנִי, בוּטְרִימוֹבִיץ' [Butrymowicz]) הצהירו, ואף ניסו לעשות למען שינוי מעמדם של היהודים, למען הסרת חלק מההגבלות שחלו על היהודים בתחום המוביליות והעיסוק. בתמורה לחסדים אלה דרשו והטיפו הריפורמאטורים להפיכת היהודים ל"מועילים". מקצתם העלו הצעות להפניית היהודים לעבודה בחקלאות, מניעת עיסוקם בייצור ובשיווק משקאות חריפים, ועוד. כחוט השני עברה בכל ההצעות האלה הדרישה מן היהודים לנטוש את ה"אמונות הטפלות" (כלומר את המסורת הלאומית והדתית), לשאוף להשכלה ולהשתוות בלבוש, בשפת הדיבור ובאורח החיים לשאר אוכלוסי הארץ. ההצעות ל"ריפורמה של מצב היהודים" לא כללו אפילו את כל התקנות שב"פאטנטים של סובלנות", שהונהגו במשטרים של האבסולוטיזם הנאור (בצ'כיה – 1871, אוסטריה התחתונה – 1782, מוראביה – 1782, הונגריה – 1783, גאליציה – 1789). בדרישותיהן היה ניגוד יסודי: מצד אחד הנטייה להשאיר את היהודים מחוסרי זכויות (הן בערים והן בכפרים), עמוסי מיסים מיוחדים (כמקור להכנסות המדינה, הערים והאצולה), ומן הצד האחר לדרוש מהם טמיעה דתית ולאומית. העירונים ראו בכל הצעה לריפורמה של היהודים פגיעה באינטרסים החיוניים שלהם, ועיקר דרישותיהם מן הסיים היה להוסיף הגבלות על מתחריהם היהודים ואף להרחיקם מן הערים אחת ולתמיד. תפקיד חשוב בהעלאת ההצעות של העירונים, נשמר לנציגי העירונים של וארשה הבירה.

בסיים האלקטוראלי (ישיבתו הוקדשה לבחירת המלך; נבחר בו אחרון מלכי פולין, סטאניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי [Stanislaw August Poniatowski]), נתקבלה תקנה שביטלה את הנציגות היהודית הארצית (ועד דד"א וועד מדינת ליטא), שהוקמה ב־1579 בערך. ביסודה של התקנה הזו הייתה הנטייה לריכוז השלטון וכן הבעייה הפיסקאלית: גביית מס־גולגולת מיהודים בלא תיווך של הנציגות היהודית, דבר שאמור היה להגדיל את הכנסות האוצר עד לכמיליון גולדן לשנה. יצוין, שההכנסות ממס־גולגולת היוו את רוב הכנסותיו של אוצר־המלוכה. באותה ישיבת הסיים הוקמה גם ועדה לגביית חובותיהן של הקהילות, חובות שהלכו וגדלו מזמן המשבר שפקד את יהודי פולין לאחר גזרות ת"ח ות"ט. בישיבת הסיים ב־1768 נתקבלה תקנה, שחייבה אותם לשאת וליתן עם העיריות (כלומר עם נציגות של מתחריהם ושונאיהם המושבעים) בדבר זכות הישיבה בערים ובדבר הסכום שעליהם לשלם בעד זכות זו. באותה ישיבה בוטל אמנם האיסור של התיישבות היהודים בערי מאזוביה, אולם נשאר בעינו האיסור על מגורי היהודים בווארשה הבירה.

בתקופה הסיים של 4 שנים פעלה בבירה, ברשותו של המלך, נציגות יהודית של עשרות קהילות ישראל ובעיקר של הגדולות שבפולין. הנציגים באו במגע עם אנשי מפתח בסיים

ובחצר המלוכה וניסו להגן על האינטרסים של היהודים. הם בחרו בעיקר בדרך המנוסה של "שתדלנות", אולם בעצומות שחוברו אז בידיהם נשמעו, בנוסף לנימוקים אפולוגטיים, אף הדים של דרישות לאמאנסיפאציה נוסח צרפת של תקופת המהפיכה הגדולה. בהשפעת הנציגים ניסח מזכירו של המלך, פִּיאַטוֹלִי (Piatolli), כמה הצעות בדבר "הריפורמה של היהודים", ובהן מספר הקלות בהגבלות של מעמדם האזרחי. יצוין, שעבור ההבטחות שבהצעות אלה הצהירו הנציגים היהודים על מתן סכומים ניכרים לאוצר המלוכה וכן למלך עצמו, שהיה שקוע כולו בחובות. ב־1792 אף נמסר לידי המלך שטר על־סך 5 מיליון זהובים. העירונים ומליצי היושר שלהם מבין צירי הסיים, טירפדו קבלת כל תקנה, שהיה בה אפילו שמץ של הקלה בהגבלות שחלו על היהודים. ישיבת הסיים נסתיימה מבלי לקבל תקנה כלשהיא בדבר הריפורמה של היהודים. מצבם של היהודים בערים, בעיקר בערים המלכותיות, הוחמר. העיריות נהגו כלפי היהודים באופן שרירותי, העמיסו עליהם מיסים נוספים, התנכלו להם בדרכים שונות, פגעו בפרנסתם במסחר ובמלאכה. בכמה ערים פרצו אף מהומות ובהן נפגעו יהודים וניזוק רכושם.

ב"עידן הסטאניסלאווי" הלך וגדל היישוב היהודי בווארשה וסביבותיה (ביורידיקות), וזאת חרף המאמצים התמידיים של העירונים להגביל את גודלם המספרי ואף להרחיקם כליל מהעיר. בתקופה ההיא נהרו אל העיר, ההולכת ומתפתחת מבחינה כלכלית והמהווה מרכז פוליטי ותרבותי, אלפי סוחרים, בעלי־מלאכה וכן רופאים, אמנים וגם אנשים ללא מקצוע מוגדר, אשר קיוו למצוא מחייה בעיר זו. בין המתיישבים היו גם מהגרים מארצות אחרות, ביניהם בלטו בעיקר הגרמנים. ב־1791 היו בווארשה כ־6,200 בני הדת הפרוטסטנטית, ומשקלם בכלכלת העיר היה רב. הם היו בין הדוברים העיקריים של אגודת הסוחרים. מתוך 35 גילדות של בעלי־מלאכה – ב־11 מהן שלטו הגרמנים ובאחרות היה להם רוב בהנהלה, ואילו לפולנים היה רוב ב־8 גילדות בלבד. מתוך 64 טחנות־קמח היו 26 בידי הגרמנים, מצב דומה היה בעניין הבעלות על מיבשלות־בירה ועל משרפות־יי"ש. הלכה וגדלה בתקופה ההיא המושבה של הצרפתים ושל האיטלקים. גם תושבי וארשה הזרים התנגדו למתחריהם היהודים והיו בין הטוענים הראשונים להרחקתם מהעיר. מאבקם של העירונים נגד היהודים נגע אף במומרים שזה לא מכבר הוטבלו, ולעתים ברוב פאר, בכנסיות של העיר. מדובר באנשי הכת של יעקב לייבוביץ' פראנק, אשר הגיעו לווארשה לאחר הוויכוח הנודע בקאתדראלה של לבוב (Lwow) ב־1758. מומרים אלה הואשמו באי־שמירת חוקי הדת־הנוצרית, והועמדו מחוץ לחברה הנוצרית. עיריית וארשה, אגודת־הסוחרים (הקונפראטרניה) וכן גילדות בעלי־המלאכה הפעילו לחץ כבד על שלטונות הממלכה למען ינקטו צעדים נגד ריבוי היהודים בעיר וביורידיקות שבסביבה. עצומות, זו אחר זו, הופנו אל מארשלי־הכתר שבידיהם היה הפיקוח על שמירת הפריוויליגיות של העיר, ובהן דרישות להגביר את ההגבלות על היהודים. ואכן הוציא מארשל־הכתר פראנצישק ביילינסקי (Franciszek Bielinski) כמה צווים, ובהם חזר על התקנות האוסרות על התיישבות היהודים, פרט לסוחרים סיטונאים. ב־1768 הוחל בהרחקת יהודים, אשר לא קיבלו רשות מאת העירייה לישיבה בעיר. כנראה, לא נשמר הצו במלואו, וב־1776 חזר והוציא ביילינסקי צו נוסף בנידון. ב־1784 הוציא המארשאל מיכל מְנִישֶׁק (Mniszek) "הסדר עבור העיר וארשה באשר ליהודים". היהודים המורחקים מן העיר עירערו על כך בפני המלך וכשלא נענו, פנו אל הבנקאי פיוטר טֶפּפר (Piotr Tepper), והלה הירשה לרבים מהם להתיישב באחוזתו בראשִין (Raszyn) בסביבת העיר.

על מנת לעצור בעד נהירת היהודים אל העיר, הונהג עבורם התשלום של הכרטיס היומי, "בִּילֶטוֹבִי" ("Biletowe"). בתשלום זה נתחייב כל יהודי שבא העירה בעניינים אישיים (הופעה במשרד או בבית־דין) או מסחריים. לנשים הותר לבוא אך ורק כדי לשאול בעצת הרופא. ב־1784 נקבע התשלום בסך של זהוב אחד ל־14 ימי שהייה בעיר, בשנות ה־90 לאותה מאה עלה המחיר ל־3 זהובים. הונהג גם כרטיס שנתי בסך של 13 זהובים, וזה ניתן רק ליהודים שישיבתם בעיר הותרה על־ידי העירייה. ב־1787 הגיעו ההכנסות מתשלומי הכרטיס־היומי ליותר מ־80,000 זהובים, ובתקופת הסיים של 4 השנים אף הוכפל הסכום הזה. העירייה החלה בהשתדלות להעביר את ההכנסות האלה לקופה שלה. אולם כל התקנות, התשלומים והפיקוח על ביצועם לא מנעו מן היהודים מלבוא העירה. רבים הגיעו שמה באורח בלתי־ליגאלי, ללא

תשלום. בעיקר היו אלה בעלי־מלאכה, רוכלים ושכירי־יום שעל־מנת להרוויח לחיוּנָה עלובה סיכנו את עצמם לכל מיני קנסות ואף למלקות שהילקום "שומרי החוק" בפומבי. המגורשים מן העיר שבו לא פעם אליה לאחר ששינו את שמם, או שהתחבאו בכל מיני דרכים מנוגשיהם. רוב המגורשים מצאו להם מפלט בכפרים ובעיירות הסמוכים לעיר וכן, כאמור, ביורידיקות. היה אז ניסיון לבנות יישוב מיוחד עבור היהודים. יישוב זה, בשם "ירושלים החדשה" (Nowa Jerozolima), הוקם באחוזתו של הנסיך אוגוסט סוּלקוֹבְסקי (August Sulkowski). כיום נותר שריד מן היישוב הזה בשמו של רחוב "שדרות ירושלים" (Aleje Jerozolimskie). היישוב הוחרב בצו המארשאל לובומירסקי (Marszalek Lubomirski) ב־1755, ושנה לאחר מכן נהרסו בו בית אחר בית. ב־1784 היה המבצע של הרחקת היהודים מן העיר קפדני ואכזרי במיוחד אולם כעבור 4 שנים, כאשר התאסף הסיים של 4 שנים, גברה הנהירה של היהודים אל העיר, כי הרי על־פי החוק הותר להם לשהות בעיר בעת ישיבות הסיים. היהודים החלו במאבקם על הליגאליזאציה של ישיבתם בווארשה, ואילו העירונים של וארשה עמדו בראש המיבצע של נציגי הערים בעניין הגבלות זכות ישיבה של היהודים בכל ערי הממלכה.

בתקופה ההיא עוצב ועמד איתן היישוב היהודי בפראגה שמעבר לנהר ויסלה. כנראה, קיבלו יהודי עיר זאת זכות לישיבת־קבע עוד קודם ביטול האיסור על התיישבות היהודים בערי מאזוביה ב־1678. בעת המיפקד, שנערך ב־1765, נמנו 70 יהודים תושבי קבע בפראגה. ב־1768 הגיש לייזר בן מרדכי בשם קהילת פראגה עצומה, לשחרר אותה מחסותה של קהילת וֶנְגְרוֹב (Wegrow), אליה השתייכה עד אז, ולייסד קהילה עצמאית. ב־1775 הותר ליהודים באורח פורמאלי להתיישב בפראגה ולעסוק שם במסחר ובמלאכה; בערך באותה שנה קודש שם בית־העלמין. ב־1782 ישבו בפראגה 892 יהודים.

בתקופת הסיים של 4 שנים החריף המאבק בין נציגי יהדות וארשה ובין העירונים בדבר החוקיות של ישיבת היהודים בעיר. כבר בשבועות הראשונים של ישיבת הסיים היפנו יהודי וארשה שתי עצומות אל הסיים ואל המלך ובהן, לאחר "נימוקים היסטוריים" של זכויותיהם בכל ערי פולין שניתנו בידי המלכים החל בשנת 1264, וכן בנימוקים של "תועלתם" לממלכה, הציעו גם תשלום חד־פעמי בסך של 180,000 זהובים לצורכי הצבא ו־3,000 (במטבע של זהב) מדי שנה בשנה עבור זכות הישיבה בעיר. עיריית וארשה נחפזה והגישה עצומת־נגד ובה דרישה לסרב לבקשת היהודים והציעה אף למנוע מיחידים את ישיבתם בעיר. העירייה טענה ש"היהודים הביאו הרס על ערי פולין ורוקנו אותן מבעלי־מלאכה". לטענתה של העירייה לוו היהודים כספים רבים אצל בני האצולה והכמורה ובכך רכשו להם אפוטרופסים. ביאנואר 1789 הגישו נציגי היהודים תשובה לעצומתם של העירונים ובה דברי פולמוס נגד "ההשמצות על היהודים". בחודשים שלאחר מכן, לא ישבה העירייה בחיבוק ידיים בנידון, אלא הגישה עצומה אחר עצומה בדבר ה"נזקים" שמביאים היהודים לערי פולין ולווארשה העיר בפרט, ודרשה להרחיקם מן העיר. לאחר ה"תהלוכה השחורה" של נציגי העירונים ב־1789 החליט הסיים על הקמת ועדה להכנת תוכנית של זכויות הערים. נקבע גם שבעיית מעמדם של היהודים לא תיכלל בתוכנית. ראש העיר של וארשה ראה בכך שעת הכושר, והכריז על נכונותם של העירונים לתרום לאוצר המלוכה 50,000 זהובים, וקיווה שהסיים יקבל תקנה לטובת העירונים. במארס 1790 דרשו גילדות החייטים והפרוונים להרחיק מן העיר את מתחריהם היהודים ש"באו בהמוניהם" לעיר ומונעים את פרנסתם של בעלי־המלאכה הנוצרים. את לחץ הגילדות ניצל ראש העיר, דֶקֶרט (Dekkert), ועלה בידו להוציא במארס 1790 מאת מארשאל־הכתר, מנישק (Mniszek), צו על גירושם של כל היהודים מן העיר ומפרווריה, פרט לסוחרים, שהותר להם לשבת בעת ישיבות הסיים. בעת גירוש היהודים הזה בחודשים מארס-מאי 1790 התחוללו פרעות ביהודי וארשה. החנויות של היהודים נשדדו ונהרסו והיו אף פגיעות בנפש. לפרעות שמו קץ יחידות הצבא. המאורעות מצאו הד נרחב בישיבות הסיים וכן בפובליציסטיקה של אותם הימים, ודיווחו עליהם השגרירויות של מדינות אחרות. היהודים עצמם הגיבו בעצומה, בה תיארו את "גודל האסון שהיה כרוך בגירושם של אלפי יהודים מן העיר ואת הנזק שנגרם למסחר ולמלאכה תקינה בבירה".

אולם מצבם של יהודי וארשה לא שונה גם לאחר החלטת הסיים באפריל 1791 על התקנון

של הערים. עיריית וארשה, אגודת הסוחרים וגילדות בעלי־המלאכה המשיכו בלחצן על הרחקת היהודים מן העיר. בסתיו 1791 ניסו נציגי היהודים של וארשה להגיע לידי הידברות עם העירייה. הם הציעו תשלום בסך של 3,000 זהובים עבור הזכות של משפחה יהודית אחת להתיישב בווארשה, והכסף שייגבה יועבר לקופת העירייה. העירייה מיאנה לקבל את ההצעה, ובפברואר 1792 ניצלה את ההפסקה בישיבת הסיים ודרשה להרחיקם באורח מזורז מן העיר, כי הרי "באין ישיבה אסורה ישיבתם בה". נציגי היהודים ביקשו למנוע את רוע הגזירה ובמארס אותה שנה נתנו למלך 90,000 פלורנים על מנת שיעמוד בחסדו לימינם. המלך אמנם פנה אל המארשאל של הסיים, מאלאחובסקי (Marszalek Malachowski), וביקש את עזרתו בהכנת התקנון למעמד החוקי של היהודים בעת ישיבות הסיים. בעיר הותר אך לסוחרים גדולים בלבד להישאר. בתקופת ה"קונפדראציה של טארגוביצה" ("Konfederacja Targowicka" – התחברות אנשי האצולה למען התמיכה במעצמה הרוסית ובאינטרסים שלה בפולין) ניסו היהודים להשפיע על שגריר רוסיה בפולין למען שיפור מצבם. אל אותו שגריר פנו גם העירונים ועיריית וארשה. גם בישיבת הסיים בגרודנו נידונה בעייתם של יהודי וארשה. הנציגות היהודית פעלה גם שם. מבלי להמתין לתוצאות הדיונים הזדרזה עיריית וארשה והוציאה במאי 1793 צו, לפיו היה על כל היהודים, כולל בעלי־מלאכה, סוחרים זעירים וכן גדולים לעזוב את העיר. לביצוע גזירה זה לא הגיעו: ב־1794 פרץ המרד בעיר. על אף המאורעות הדראמטיים שליוו את היישוב היהודי בווארשה בתקופה הסטאניסלאווית, חלו בו תמורות מרחיקות־לכת, מבחינת גידול האוכלוסין ובתחום של גיוון עיסוקו ואירגונו הפנימי.

ב־1754 היה מספר יהודי העיר וסביבתה 2,519 נפשות, מתוך סך כולל של 30,000 תושבי העיר, ואילו ב־1795 הגיע מספרם לכ־6,000 ואולי יותר נפשות (המיפקד לא כלל את היהודים שהתחמקו מסיבות שונות מלהיפקד), והם היוו כבר אז 8.3% מכלל האוכלוסים. מרביתם של היהודים התרכזו ביורידיקות (Jurydyka – מובלעת של אצילים שלא תלויה בחוק עירוני), בפרוור פראגה וכן ברחובות סנאטורסקה (Senatorska), ביילאנסקה (Bielanska), מיודובה (Miodowa), דלוגה (Dluga). במיפקד של 1778 רשומים יהודים ב־44 רחובות העיר ופרווריה, בכ־370 בתים. לפי הנתונים מ־1792 עסקו בווארשה רבע מכלל המפרנסים היהודים במסחר. העוסקים במסחר ובאשראי נחלקו לכמה קבוצות; הראשונה כללה בנקאים, חלפנים, סַפָּקים וסוחרים גדולים. כידוע, לא ניתן להפריד בימים ההם הפרדה מדויקת בין סוחר גדול או סַפָּק ובין חלפן או מלווה כספים, כי על־פי רוב עסק אותו איש בשני תחומים ואף יותר גם יחד. הבנקאים עסקו גם במסחר ובהספקת סחורות ושירותים למיניהם, מימנו עיסקות־ייצוא ועוד. הסוחרים ייצאו מוצרי שדה ויער דרך נמלי הים הבאלטי (דגן, עצים ואשלג), הובילו שוורים, סוסים, חלב, עורות, שעווה, בדים גסים לפרוסיה ושלזיה. בלטו ביניהם שמואל זביטקובר (Szmul Zbytkower), אייזיק, יהודי ממזריץ' (Miedzyrzecz), שהתיישב בווארשה ושמעון בן הניק. הללו העסיקו כמה מאות סוכנים אשר קנו את הסחורה בפודוליה (Podole), ליטא ואוקראינה. כאשר החליטה ב־1789 ועדת האוצר על האיסור של יצוא עורות לא מעובדים, הקימו כמה סוחרים יהודים בתי־בורסקי בעיר וייצאו עורות מעובדים. גם ביבוא סחורות היה תפקידם של הסוחרים היהודים רב. הם ייבאו מוצרי מתכת (מכסף ונחושת), בדים, תכשיטים, אבני חן, טבק, תה ותבלינים. הם קיימו קשרים מסחריים הדוקים עם בני עמם בארצות מערב, בעיקר בהולנד. תפקיד חשוב במגעי־מסחר אלה היה לבנקאים, האחים שמעון ויעקב סימונס (Simons), שהיגרו מהולנד והתיישבו בווארשה. הללו קיימו קשרים מסחריים עם אחיהם, שנותרו באמסטרדאם. דרך הולנד ייבאו הסוחרים הגדולים האלה בדי־צמר מאנגליה. האחים שמעון ויעקב נתמנו לבנקאים וצורפים של חצר המלך. הסוחרים היהודים השתתפו בירידי לייפציג וברסלאו, עמדו בקשרים אף עם סוחרי מוסקבה. יחידים מבין הסוחרים היהודיים הגדולים עסקו בספָּקות. הללו סיפקו לצבא הפולני וכן לצבאות הזרים, שחנו אז בפולין, דגנים, בקר, סוסים ומספוא וכן בדים למדים. במקור אחד מוזכרת אספקה של 2,500 סוסים. סוחרים אלה סיפקו גם את צורכי חצר־המלך, השגרירויות הזרות בעיר, ולא כל שכן את צורכי בעלי היורידיקות, במוצרי מותרות וכן באשראי. ש' זביטקובר והאחים סימונס סיפקו את הכסף למיטבעה המלכותית.

מרבית היהודים עסקו במסחר זעיר, קיימו חנויות קטנות (ב־1792 כ־90 מפרנסים) ורבים יותר מהם (187 מפרנסים) מצאו את פרנסתם ברוכלות, בתיווך וב"מסחר לעת מצוא". כ־40% מסוג העוסקים במסחר זה צוינו במקורות כמחוסרי פרנסה. בנוסף לסוגי המסחר הנ"ל, עסקו יהודי וארשה גם במקצועות הקרובים למסחר, בפונדקאות, מלונאות, בידיהם היו מספר מיסבאות, בתי־קפה ומזנונים. כשליש ממפרנסים אלה, כ־90 במספרם, צוינו במקורות כמחוסרי פרנסה. מן הראוי להדגיש, שרוב סוחרי וארשה בימים ההם נוצרים היו, ורק אחוז מבוטל מהם צוין כמחוסר פרנסה תקינה.

כ־500 מפרנסים יהודים עסקו במלאכה. למספר הרשמי הזה אפשר להוסיף לכל הפחות עוד כמה עשרות בעלי־מלאכה יהודים. האחרונים לא מסרו לשלטונות על מקור פרנסתם (על־פי רוב צוינו כ"מחוסרי עיסוק מוגדר"), כי, כידוע, לא נתקבלו היהודים לגילדות בעלי־מלאכה, והיה עליהם לעמוד ברדיפות ונגישות מצד מתחריהם, בעלי־המלאכה הנוצרים, ומצד העירייה; לא פעם הוחרמו מוצריהם והם אף גורשו מן העיר. לפי הנתונים הלא־מדויקים של 1792 היו בעיר ובסביבותיה 410 חייטים, 29 צורפים, 23 נחתומים וקצבים, 7 פחחים ועושי דוודים, 2 סנדלרים ו־15 פועלים בבתי־בורסקי. כמה וכמה יהודים היו זגגים, צבעים ומ־1780, כשהחל המדפיס פיוטר דיפוא (Piotr Dufois) להוציא לאור גם ספרים בעברית (בעת ההיא נאסר ייבוא ספרים מחו"ל, ובעל בית־הדפוס קיווה להגדיל את הכנסותיו על־ידי הוצאת ספרים עבריים) – גם כמה סדרי דפוס. בין המפרנסים היהודים בעת ההיא נמצאו גם סבלים ובעלי־עגלה. יותר מ־500 איש מקרב יהודי וארשה הועסקו כמשרתים, שוליות מלאכה וזבנים.

עם האינטליגנציה המקצועית ביישוב היהודי בווארשה נמנו בימים ההם 39 מלמדים, מורים ועוזריהם, 15 רופאים וגלבים, 25 כלי־קודש ו־12 פקידים (במשרדו של המארשאל או בעסקים פרטיים). ב־1794 היו בעיר 15 זמרים, כלי־זמרים ובדרנים. כמובן, שהיו בציבור היהודי, שעלה על 6,000 נפש, גם אנשי השוליים של החברה – קבצנים, גנבים, סרסורים לגבי עבירה וכיו"ב. יצוין, שבמיפקד של 1792 לא נכללו בסעיף הדן במקור פרנסה כ־35% מבין היהודים הפעילים מבחינה מקצועית. או שהללו התחמקו מסיבות שונות מלהיפקד, או שלמעשה היו מחוסרי מקור פרנסה כלשהו.

מיהודי וארשה נמנע להקים אירגון קהילתי, בדומה לשאר קהילות ישראל בפולין. השלטונות ראו בהקמת אירגון קהילתי כעין הכרה בזכות היהודים לישיבת־קבע בעיר, ודבר זה היה מנוגד למדיניותם של שמירת הפריווילגיה האוסרת מגורי קבע של היהודים בעיר. אולם, חרף האיסור נאלצו השלטונות לקיים נציגות יהודית שתהיה אחראית לגביית מיסים מן היהודים ושתפתור סיכסוכים בין יהודי ליהודי, ביישוב, שמנה כבר במחצית השנייה של המאה ה־17 כמה אלפים נפשות. הילכך התיר מארשאל־הכתר, שלו היה הפיקוח על אוכלוסי היהודים בעיר, למנות "זקנים" (סניורים) יהודים, ועליהם הוטלו האחריות עבור גביית מיסים מן היהודים וכן החובה לייצגם בפני השלטונות. למוסד ה"סניורים" היה אכן תפקיד של כעין ועד הקהילה. ב־1760 ציווה מארשאל־הכתר על ה"זקנים" להטיל קנס על כל היישוב היהודי בווארשה, עבור הגניבה שעשה יהודי אצל קצין פרוסי, שחנה בעיר. "זקני היהודים" בווארשה פנו לא פעם בעצומות ובבקשות אל המלך ואל השלטונות וחתמו בשם "ציבור יהודי וארשה". בתשובה לאחת העצומות השיב ב־1778 מארשאל־הכתר הגדול, סטאניסלאב לובומירסקי (Lubomirski), (1719-1783) שהוא אינו מכיר בנציגות ה"זקנים", וכי אסור ליהודים להקים בווארשה ציבור יהודי (כלומר, קהילה). אף על פי כן המשיכו "זקני היהודים" לחתום בעצומותיהם בשם "הציבור היהודי בווארשה", או אפילו בשם "קהל ישראל בעיר וארשה". יש סימנים שבעת ההיא פעלה בווארשה חברה קדישא, שעסקה גם בסעד לעניים ובעזרה לפליטים.

דוברו האחר של הציבור היהודי בווארשה כלפי השלטונות היה השתדלן, ה"סינדיקוס" (Sindicus), שמילא תפקיד של העוזר־היועץ של משרד מארשאל־הכתר לענייני יהודים. לראשונה מינה המארשאל ביילינסקי שתדלן ב־1759. משרת השתדלן נתקיימה עד 1794, שנת "המרד של קושצ'יושקו". השתדלנים, האחד לציבור היהודי בווארשה, והשני לקהילת פראגה, נתמנו מקרב העשירים (סוחרים גדולים, ספקים לצבא) או המתורגמנים היהודים במשרד המארשאל. היו ביניהם גם כאלה שניצלו את תפקידם לטובתם הם ומעלו בכספי ציבור, ואף

אברהם שטרן (1768-1842). מתמטיקאי וממציא. חבר "החברה המדעית" הפולנית בווארשה

שמואל זביטקובר ואשתו יודיתה (יהודית). על־פי תמונתו של קאנאלטו

יהודים וארשאים, על־פי תמונתו של ברנארדו קאנאלטו (Canaletto) משנת 1770

טיפוסים של יהודים וארשאים מן המאה ה־18 (לפי תמונתו של קאנאלטו).

סתם נוכלים. במילוי תפקידם הביאו הללו נזק לציבור היהודי והבאישו את שמו. את החלטות השתדלנים הוציאו לפועל השמשים (ב־1795 היו 15 שמשים). השתדלן עמד גם בראש בית־הדין היהודי (בית־הדין הסינדיקאי) ואתו ישבו בדין 2-3 דיינים. בית־הדין דן בעיקר בדיני ממונות, כאשר נושא התביעה הסתכם בסכום לא גדול. היה גם בית־דין לבוררות, כאשר כל צד בחר לו בורר, והשליש נבחר על־ידי הפלת פור.

הציבור היהודי בווארשה לא בחר רב קבוע, אולם בגדול מספר התושבים היהודים היו באים לווארשה לזמנים ארוכים יותר רבנים מערי השדה ופסקו בענייני כף וקדירה. בשלהי המאה ה־18 היו בעיר כ־10 שוחטים. השוחטים שילמו לחברה קדישא עבור היתר־השחיטה עד 600 זהובים לשנה – כנראה הייתה הכנסתם ניכרת.

חברת ביקור־חולים פעלה ביישוב היהודי בווארשה עוד במחצית השנייה של המאה ה־17. בשנות ה־90 למאה ה־18 ניסה השתדלן דוד קעניגסברג לייסד בית־חולים יהודי, אולם השלטונות לא נענו לבקשתו, כי ראו בכך ליגאליזאציה של הקהילה היהודית; הקמת בית־החולים אושרה בידי שלטונות הכובש הפרוסי ב־1795. כאמור, פעלו בווארשה כמה רופאים ומרפאים יהודים. ביניהם יחידים שסיימו את לימודיהם באוניברסיטאות במערב־אירופה והללו שירתו בעיקר את החולים הלא־יהודים. בלט בהם ד"ר יעקב קאלמאנסון (Kalmanson), בנו של הרב מ־הרובייושוב (Hrubieszow), משכיל ומחבר החוברת על ה"ריפורמה של היהודים" (נכתבה בצרפתית ותורגמה לאחר מכן לפולנית). המיילד אליהו (אליאס) אקארד (Ekhard), גם הוא חיבר חוברת פוליטית בעניין הריפורמה של היהודים, ובה דרש לראשונה להכיר ביהודים כאזרחים "בני דת משה". אקארד היה לאחר מכן רופא בצבא הרוסי. בין הרופאים המדופלמים יצוינו גם שמעון סאמואלזון (Samuelson), רופאו האישי של המלך, שגם בנו המשיך במקצועו. אישיות מעניינת היה היהודי הספרדי היחידי בקרב רופאי וארשה, ד"ר דניאל דה־למוס (De-Lamous), אחיינה של הנרייטה הרץ (Hertz), הידועה מטרקלינה לחובבי ספרות ותרבות בברלין, טרקלין שתפקידו היה רב בהיסטוריה של הרומאנטיזם הגרמני.

סקירה מעניינת על מצב בריאותם של יהודי וארשה בעת ההיא כתב הרופא האישי של המלך, הצרפתי פראנסואה לואי לה־פונטן (Francois Louis la Fontaine). בין השאר הוא מתאר את הדלות והצפיפות ששררה בקרב היהודים, ומוסר עדות על מסירותם של ההורים היהודים לילדיהם. הוא כותב: "מעטות הן האומות, שמסירותן העדינה והמלאה לילדים דומה לזו של היהודים". הוא ממשיך ומתאר את העוני והעצבות, שהם מנת חלקם של היהודים: "העם הזה אינו יודע שמחה מהי, לא נהנה ממשחקים, אין ריקודים בשמחותיהם אלא לעיתים נדירות בחתונות בלבד".

בהעדר בית־עלמין בווארשה, נאלצו היהודים לקבור את מתיהם בסוכאצ'ב (Sochaczew) או בגרודז'יסק (Grodzisk).

כלל ילדי ישראל קיבלו את חינוכם בחדרים פרטיים. העשירים הזמינו לילדיהם מלמדים ומורים מגרמניה. ילדים אלה למדו גם שפות זרות (גרמנית וצרפתית). היו גם בין נערי ישראל, שנדדו לשם קבלת השכלה, לערי גרמניה.

כאמור, היה מצב שונה בפראגה. שם הייתה ליהודים קהילה מאורגנת ולה בית־עלמין, בית־מדרש, בית מטבחיים ומקווה־טהרה. בקהילה נתקבל רב משלה; ראשון רבני פראגה היה ר' יהושע חריף, המכונה פראגר. לקהילה היה אף מגיד־מישרים משלה, ב־1793 שימש כמגיד ר' יצחק לייבוביץ' מן העיר גומבין (Gabin). בבית־המדרש של פראגה הייתה ספריה, שהשאילה אף ספרים הביתה.

פליטי שחיטות ההיידמקים באוקראינה הביאו עמהם לווארשה את החסידות. ב־1781 התעורר ויכוח פומבי בין החסידים והמתנגדים בבית־המדרש בפראגה. את הצד החסידי ייצג הרב של ז'ליכוב (Zelichow) דאז, ר' לוי יצחק (מאוחר יותר נודע כר' לוי יצחק מ־ברדיצ'ב [Berdyczew] – מגדולי המנהיגים של החסידים), ואת הצד שכנגד ייצג הרב מבריסק, ר' אברהם קצנלבוגן (Kacenelenbogen). הוויכוח הביא לידי פילוג בחברה קדישא בפראגה, לחסידים

ומתנגדים. את ריבוי החסידים בווארשה מאשר גם בכתביו המשכיל מנדל לֶפִּין סאטאנובר (Satanower), ששהה בווארשה ב־1791.

יחידים בלבד בווארשה בעת ההיא ראו את עצמם כ"נאורים", וזאת בעיקר הודות לשינוי הלבוש לבגד אירופי וכן הודות לידיעת השפות האירופיות. בן הדור, הפולני מיכאלובסקי (Michalowski), כתב בזיכרונותיו: "היו אז בווארשה יהודים רבים, בעלי חינוך דומה לזה של הנוצרים. כבר לא היה נדיר למצוא ביניהם אנשים נאורים ואף משכילים, אולם החברה הנוצרית מיאנה לקבלם מחמת דתם. הייתה זו דעה קדומה מצערת לבעלי דעות מתקדמות, אולם לא היה לאל ידם לשנותה."

היו כאלה שהרחיקו לכת בנטייתם להידמות לשאר הגויים והמירו את דתם, אולם גם המשומדים לא מצאו בכך פתח לחברה הפולנית. הופיעו אז כתבי פלסתר רבים בגנותם של המשומדים.

הנוער היהודי הנאור בווארשה, סוף המאה ה־18 (לפי תמונתו של קאנאלטו)

בתקופת המרד של קושצ'יושקו (Kosciuszko), 1794

התקוממותם של הפולנים בשנת 1794 באה כתשובה נגד הרוסים, אשר התבצרו איתן לאחר החלוקה השנייה של פולין (1792) ואשר מנעה כל ניסיון של הריפורמה והשיקום הפוליטי, החברתי והכלכלי של הממלכה. הגדיש את הסאה ניסיונם של הרוסים לחסל את הצבא הפולני. בתשובה לכך פרץ המרד. במארס 1794 התרכזו כמה יחידות הצבא הפולני בקראקוב, ותאדיאוש קושצ'יושקו (ליבראל, השתתף בקרבות לצד המהפכנים בשיחרור המושבות בצפון־אמריקה נגד השלטון האנגלי הקולוניאלי, שם עמד בראש המרד). ניצחונם הראשון של המורדים ליד הכפר ראצלאוויצה (Raclawice) עודד את החיילים הפולנים; השתתפותם במרד של איכרים ועירונים, מילא את האחרונים תקווה שבפולין, שתקום לתחייה לאחר הניצחון, יוסרו ההפליות החברתיות, הציבוריות והפוליטיות, שחלו עליהם עד אז. המצביא קושצ'יושקו בהצהרותיו, הוסיף עידוד לתקוות אלה. באסיפה בבית־הכנסת בקראקוב הוא הבטיח אף חסדים ל"ישראל, האח המבוגר יותר". בזמן שבו ניהל הצבא הפולני קרבות קשים נגד יחידות הצבא, שעלו עליו במספר ובציוד, התפשטו בארץ "חוגים פאטריוטיים", שפעלו בחשאי למען שיחרורה מעול הכובש הרוסי. בקרב חוגים אלה גבר קולם של אנשים שנטו אחר הרעיונות של המהפכה הצרפתית (הכומר הוגו קולונטיי (Hugo Kollataj), הסנדלר הווארשאי יאן קולינסקי (Kolinski) והגנראל יאקוב יאשינסקי (Jasinski) (על האחרון דיבר שמוצאו מיהודים). היו גם בהנהגת המרד זרמים קונסרוואטיוויים יותר, והללו צידדו בסטאטוס־קוו־אנטה, עם שינויים קלים למען העירונים.

כאשר הגיעו לווארשה השמועות על המרד ועל ניצחונות המורדים בסביבת קראקוב, פרצו הקרבות הראשונים בבירה בימים 17 ו־18 באפריל, ובעקבות כך גורש חיל־המצב הרוסי מן העיר. בווארשה הפך המרד לשורת מאורעות בעלי אופי מהפכני ממש. בראש המתקוממים עמד יאן קולינסקי, המוזכר לעיל, והכומר יוזף מאייר (Majer) שהשמיע דעות יעקוביניות. הוקמה כעין ממשלה זמנית, שהוכרזה ב־10 במאי ל"מועצה לאומית עליונה". נוסדו בתי־משפט מהפכניים, ובהם נשפטו אף כמה מאנשי הקונפדראציה הפרו־רוסית "טארגוביצה" ("Targowica") למוות, ופסקי־הדין הוצאו לפועל. בין השאר נשפט ביוני הבישוף מאסאלסקי ונתלה בפומבי.

התייחסותם של יהודי וארשה למרד לא הייתה אחידה. האמידים שבהם: הבנקאים, הספקים והאחרים הגדולים שבהם, עמדו מן הצד וחיכו להתפתחות המאורעות. רבים מהם, ובעיקר המשכילים היחידים, שבאו זה מקרוב מפרוסיה או משלזיה, נטו יותר אחר המשטר של האבסולוטיזם הנאור וה"חסדים", שהנהיג הלה ליהודים המועילים והנאורים בארצות מוצאם. לא כן היה הדבר באשר לדלת העם, ובעיקר למחוסרי־כול מבין היהודים, שאוזנם הייתה קשובה יותר לסיסמאות ולרעיונות, שהפיצו היעקובינים הפולנים על שיוויונו של כל "ילוד־אשה". מטבע הדברים היו השכבות האלה מעורבות יותר במגע יומיומי עם הפולנים, פשוטי העם, שגם להם היה מה להפסיד. רבים מיהודים אלה הגיעו לווארשה מערי אוקראינה, והדי הטבח של ההיידאמאקים (Hajdamakim ["Rzez hajdamakow"]) ב־1768 ביהודים, ואף של גזרות ת"ח ות"ט נשמרו היטב בזיכרונם (ומכאן יחסם אל הרוסים). הפלביי היהודי, הסייס

או אף גונב הסוסים, הסבל והעגלון וסתם אנשים מחוסרי כל מקצוע ופרנסה, ידעו למצוא שפה משותפת עם הדומים במצבם החברתי מבין הפולנים ב"עת שלום" ולהשיב מכה עבור מכה בעת ההתפרעויות של אותם היסודות נגד היהודים.

יהודים אלה נסחפו בגל המהפיכה, ומה עוד שהקרבות הראשונים התרחשו ברבעים שבהם התגוררו יהודים: מהרחובות טווארדה (Twarda) עד לשנו (Leszno) ועד הגן הסכסוני (Ogrod Saski), ממבואות וולה עד הנהר ויסלה. השתתפותם של יהודים רבים בקרבות, החל ביום החמישי הגדול, ב־17 באפריל 1794, הייתה ניכרת. מעידים על כך המקורות של הזמן. בעצומה של "דלת העם בני דת־משה", שהוגשה ביוני 1794 על־ידי יהודי ווארשה, שהתארגנו מבין השכבות הדלות, אל ראש העיר, אנו קוראים: "בעת המהפיכה של יום חמישי הגדול, 17 באפריל 1794, הלכנו ברצון להגן (על וארשה), ורבים מאיתנו נפלו בשדה הקרב". עדים אחרים בני־הזמן מוסיפים פרטים על המתרחש ומעלים על הנס את גבורתם של היהודים. הם יודעים לספר שהיהודים לכדו ברחוב סנאטורסקה (Senatorska) תותח מידי הרוסים, ברחוב לשנו הכריחו תותחנים יהודים וכמה ממנקי־הארובות לגרש או לשבות חיילים מיחידה רוסית גדולה. ברחוב לשנו ירה יהודי מ־4 תותחים בבת אחת, כן נלחמו יהודים בגבורה בפרוור־קראקוב וברחוב שווייצטוויירסקה (Swietojerska). בביטאון הרישמי של המועצה הלאומית העליונה, "העיתון הממשלתי" נכתב, שבימים 17 ו־18 באפריל, "הסתערו היהודים, תושבי הבירה, על השונא, נלחמו ונשק בידם, והוכיחו לעיני־כל, שבמקום שהאנושות אמורה לנצח, מסכנים הם את חייהם". עד לקרבות רחוב אלה, אנטוני טרמביצקי (Antoni Trembicki), כותב: "היהודים התקהלו בקבוצות גדולות והסתערו בעיניים עצומות על התותחים ועל החיילים".

בשני ימי קרב אלה נוצרה, זו פעם ראשונה בתולדות וארשה, התקרבות בין הפולנים והיהודים, לברית־אחים בלחימה נגד האויב המשותף. אולם, בשוך הקרבות, משהחלו שלטונות המהפיכה לארגן צבא סדיר, לא נמצא בו מקום עבור היהודים. העירונים סברו, שאין לראות במצב הנוכחי תופעה מתמדת, וחששו שמא ידרשו היהודים, בזכות השתתפותם בהגנת העיר, רשות לישיבת־קבע או "חס ושלום" זכויות אזרחיות. אמנם, קושצ'יושקו טען, ש"הזמן דורש צדק ויושר לכל אלה התורמים להגנת הכלל" ודרש לבטל את כרטיס־היום ליהודים בָּאֵי וארשה, אולם קולו נותר בלא מענה. הוחלט, לכל היותר, להעסיק את היהודים במלאכות־עזר בהגנת העיר. ואכן, יהודים רבים התייצבו לחפירת שוחות ולמיליציות־עזר. ברובע הרביעי, בו התגוררו יהודים רבים, התנדבו ושירתו במיליציה 150 יהודים מכלל 300 המתנדבים. המיליציה קיימה משמרות והשתתפה במבצעי סיור וחבלה בהגנת העיר. כרוניקאי בן הזמן כתב: "היהודים השתתפו במשמר בכל אתר שאך נזקקו להם, בעיקר בשמירה על השבויים הרוסים. בעת המצור על וארשה, לא הקפידו אף על שמירת השבת". היומון "העיתון האזרחי" כתב בימים אלה: "אצלנו בווארשה, משרתים יהודים מרצונם הטוב בצבא, הם ששים לצאת למשמרות ולסיורים, ומקצתם משתמשים אף בנשק נגד השונא של העם כולו ושל האנושות. אין אלא לציין לשבח את המעשים האלה". גם בתיאטרון הוצג אז מחזה, בו הופיעה לראשונה דמות יהודית חיובית ובפיה פזמון: "אם היהודים יתנו יד לחפירת שוחות, מייד יוקמו 10 מבצרים".

אולם, לא שתקו גם מתנגדי היהודים המושבעים. בחוצות, על פני קירות הבתים, הופצו כתבי־פלסתר נגד היהודים ואף נגד המשומדים, בעיקר נגד המומרים הפראנקיסטים. אל דברי הבלע נתלוו רדיפות ממש. יהודים נעצרו ברחובות בכל מיני אמתלאות. אולם, בעלי־מלאכה ופשוטי העם היהודים ידעו גם להגן על עצמם, וגם היו פונים בכל מקרה ומקרה של התנכלות להם אל מפקדי הצבא, בדרישה להתערב למענם. במאי 1794 הוציא מפקד העיר צו, ובו דרש להפסיק את ההתנכלויות ליהודים ולמומרים. האשמים בדבר נעצרו ואף לקו בפומבי במלקות; עלוני־פלסתר הועלו באש בחוצות העיר.

סבל רב היה מנת חלקם של ארחי־פרחי היהודים. הללו הואשמו, שבעת נדידותיהם הם עוסקים בריגול. אחדים, "הולכי בטל", נכלאו בבתי־סוהר, אולם מרביתם גויסו לעבודות־כפייה קשות.

לרבים מהסוחרים היהודים היו נזקים בגין החרמות סחורות, שעבורן שולם בשטרות כסף

ללא כל ערך. האמידים מבין הסוחרים היהודים התנדבו לתרום למען הצבא 81,000 זהובים, ולצייד 40 חיילים במדים. "דלת העם של בני דת משה בווארשה" דרשו לחייב את העשירים היהודים במתן 10 אחוזים מהונם, ובתמורה לשחרר את העניים מחובת הכרטיס־היומי, או לכל הפחות לתת להם הנחה בתשלומים אלה. העירייה סֵירבה לוותר על הכנסה חשובה זו, והצהירה במאי 1794, שעל היהודים להמשיך במתן מס זה. "המועצה הלאומית העליונה" לא התערבה כביכול בנדון, בטענה שאין הדבר בסמכותה, כי אם ברשותה של העירייה. היהודים פנו אל המפקד העליון קושצ'יושקו, והלה, כדרכו, תמך בדרישתם של היהודים וכתב: "מה שהיה יאה לשלטון הישן, באם לקחת בחשבון את שאר מעשי העוול שלו, לא יאה עתה, כאשר המולדת היא אם לכול. ובמיוחד כאשר היהודים הם מעמד של אנשים מועילים, כשאר האזרחים, והם שואפים, בדומה לאחרים, להשתתף בהגנת הארץ". אולם, ראש העיר עמד על שלו והכרטיס־היומי של היהודים נשאר עומד בעינו. ומה עוד, שבנוסף למתן 81,000 זהובים, נתחייבו הסוחרים האמידים להחליף את כספם במטבעות לכסף בשטרות, שערכם האינפלאציוני היה מועט, ובכך הוטל עליהם מס־מוסווה נוסף.

בֶּרֶק יוסלביץ' (Berek Joselewicz)

מעשים אלה לא הרתיעו את יהודי וארשה מהשתתפותם בהגנת העיר. בימים אלה הוכיחו יהודי וארשה כמה מוכנים הם לשלם עבור אפילו ניצוץ קל של תקווה להסרת המיגבלות המוטלות עליהם. בווארשה הוקמה יחידה לוחמת לאומית של יהודים, ראשונה בתולדות היהודים בפולין ובאירופה כולה בעת החדשה. ייסד את היחידה והיה למפקדה בֶּרֶק יוֹסֶלֶביץ'. עד המרד לא בלט האיש בקרב היהודים בעיסוקיו וברעיונותיו הפוליטיים. הוא היה סוכנו של הבישוף מאסאלסקי (Masalski), איש הטארגוביצה, המוזכר לעיל. עם הפאטרון שלו ביקר ברק בפאריס ובווינה, שם הכיר את הגנראל דה־לין (שאגב הגה פעם את הרעיון להקים יחידה צבאית מורכבת מיהודים). זמן־מה היה ברק סוכנו של דה־לין. בזמן הסיים של 4 שנים סחר ברק בסוסים, ויש אומרים שסיפק סוסים גם לצבא הרוסי. ב־25 באפריל 1794 התייצב ברק במיפקדת העיר, והציע לה תוכנית להקמת יחידה צבאית מורכבת מ־100 יהודים "בריאים ומוכשרים, לקנות ציוד לצבא ולעסוק בביון נגד השונא". תוכנית מוגבלת זו נותרה ללא מענה, ובינתיים המשיך ברק בעסקי־התיווך המסחריים שלו. באוגוסט אותה שנה, שהה ברק לרגל עיסוקיו במחנה הצבאי של הנסיך יוזף פוניאטובסקי (Jozef Poniatowski), אחיינו של המלך סטאניסלאב (הנסיך נודע בשנים שלאחר מכן כמפקד ליגיונות הפולנים בצבאו של נאפוליאון בונאפארטה). ב־17 בספטמבר 1794, פורסם ב"עיתון הרשמי", שמתארגן גדוד־פרשים יהודי, ושלמפקדו בדרגת אלוף־משנה נתמנה ברק יוסלביץ. כשבועיים לאחר מכן, הופיע כרוז חתום בידי ברק, ובו הוא קורא ליהודים, בשפה מליצית ונרגשת, להצטרף לשירות בגדוד הזה. דברי שבח למפעל זה הכריז המפקד העליון, קושצ'יושקו; הופיעו מאמרים בנימה דומה בעיתונים רשמיים. המעשה מצא הדים בדיווחים של שגרירי המדינות בווארשה. הגדוד הורכב ממתנדבים וגם מאנשים ש"שוטטו בלא מעש בעיר", כמקובל בימים ההם בגיוס לצבא. את הכסף לציוד תרמו היהודים האמידים; הסוסים הוחרמו אצל אחיהם בני־דתם. כעבור זמן קצר לערך נוסד הגדוד ובו 500 פרשים יהודים. בתחילת אוקטובר אותה שנה הוא כבר היה מוכן לקרב ואף השתתף בהתנגשויות עם הצבא הרוסי.

בינתיים חל מיפנה בקרבות, ידו של הצבא הרוסי הייתה על העליונה; בקרב ליד הכפר מאצ'יוביצֶה, ב־10 באוקטובר, נפצע ונשבה בידי הרוסים המפקד העליון קושצ'יושקו. הגיע הקרב המכריע על פראגה, פרוורה של וארשה. הצבאות הרוסיים ובראשם המפקד העליון, הפילדמארשל סוּבּוֹרוֹב (Suworow), התכוננו להסתערות על העיר. גדוד של ברק נשלח להגנת פראגה. פראגה מנתה אז כ־1,000 יהודים, ורבים מהם, בעיקר האמידים, נמלטו קודם ההסתערות אל וארשה שמעבר לנהר ויסלה. ב־4 בנובמבר הסתערו החיילים הרוסים על פראגה, כבשו אותה וערכו בה טבח לא רק של החיילים המגינים בלבד, אלא גם של האוכלוסים

האזרחים. בקרב נפלו חלל כל חיילי הגדוד היהודי, פרט לברק יוסלביץ, הסרן יעקב אפשטיין, הפלדוובל קאנץ דרון והרופא רוזנברג. הללו ניצלו במקרה; בערב שקדם להסתערות הוזמנו למסיבה שנערכה בידי מיפקדת הצבא בווארשה, מעבר לנהר. בנוסף לחיילים יהודים, נטבחו בידי חיילי סובורוב עוד 1,000 יהודים, רובם גברים. בין פליטי־חרב של הטבח הזה, נמנו יותר מ־60 אלמנות וכ־200 יתומים.

על גבורתם של חיילי הגדוד, העידו כרוניקאים בני הזמן. אחד מהם כתב בין השאר: "את הפרוור פראגה, שעליו הגנו בני העם היהודי, כבשו בהסתערות. הכול נפלו לפי חרב. למחרת היום נמצאו בביצורים של העיר חיילי גדוד שלם בתרדמת־מוות. הרוסים, בכניסתם אל העיר, התנקמו משום כך באוכלוסייה היהודית ולא חסו אף על התינוקות".

בעת הטבח הנורא היו גילויים רבים של הצלת נפשות ופידיון שבויים. קצין־האספקה הפרוסי פרידריך נוֹפֶר (Nofer) הציל 35 ילדי יהודים, בשלמו עבור כל ילד זהוב אחד לחיילים הרוסים. אותו מעשה מייחסים לעשיר היהודי הגדול, שמואל זביטקובר (Zbytkower), שעל־פי המסורת בפי העם, הוציא לרחוב חבית של מטבעות ושילם עבור יהודי חי זהוב אחד, ועבור בר־מינן יהודי – רובל כסף אחד. הגדיל לעשות הפרוון היהודי, ישראל טוּרְבִּינְסְקִי (Turbinski), שאסף כ־200 יתומים יהודים ודאג לאחר מכן שנים רבות לקיומם.

עם הטבח בפראגה נסתיים הניסיון הראשון של אחוות העמים בין היהודים והפולנים בעיר וארשה. יום לאחר הקרב על פראגה נחתם חוזה הכניעה של הצבא הפולני לכובש הרוסי, ובו ביום התייצבו בפני הכובש הרוסי הגנראל בּוֹקְסָהֶוֶדֶן פרנסי עיריית וארשה, כדי לקדמו ב"לחם ומלח". בידיהם החזיקו עצומה, בה העלו את הדרישה הישנה־נושנה לגירוש היהודים מן העיר. הדבר הפליא אף את הכובש הרוסי, שלנגד עיניו נעשה הטבח ביהודים יום אחד בלבד קודם לכן.

ב־8 חודשי הכיבוש הרוסי בעיר נמשכו המגעים בין העירייה ובין שלטונות הכיבוש בדבר מעמדם של היהודים בעיר. בינתיים הועלה מחיר הכרטיס־היומי לשישה זהובים, עבור שהייה של 14 יום.

בהתחשב בעוצמתם הפוליטית של העירונים וכן בשל העובדה שבשאר שטחי הסיפוח הרוסי נותרו היהודים שרויים בהגבלותיהם האזרחיות, קיבלו שלטונות הכיבוש הרוסי באוגוסט 1795 את העיקרון, שהזכות להישאר בעיר מותרת רק ליהודים שישבו בה עד הכיבוש הרוסי, ואילו השאר חייבים לעזוב את העיר מייד. על היהודים הנותרים בעיר נאסר לגור ברחובותיה הראשיים: העיר העתיקה (Stare Miasto), הפרוור־הקרקובאי (Krakowskie Przedmiescie), פִּיבְנָה (Piwna), דלוגה (Dluga), פּוֹדְוָולֶה (Podwale). ברחובות שהותר להם לגור נאסר עליהם לעסוק ברוכלות ולסחור בדוכנים, אלא בחנויות בלבד. בצו נאמר במפורש, שהזכות לסחור ליהודים ניתנה מחמת הצורך הרב בסחורות לצבא הרוסי, שאין לאל־ידם של הסוחרים הנוצרים לספקם. ליהודים הותר לקיים 60 מסעדות ומזנונים בווארשה, ו־20 בפראגה, ועבור רישיון זה נתחייבו, החל ב־1 באוגוסט 1795, לשלם 1,000 זהובים, מחציתם למשטרה ומחציתם לבית־החולים על־שם "ישוע הילד".

כדי לרכוש את ליבם של העירונים, חתם ב־15 בספטמבר 1795 הגנראל בוקסהוודן צו, ובו איסור על מגורי היהודים בעיר וארשה. הללו נצטוו לעזוב את העיר במרוצת 5 חודשים. אולם היהודים ידעו, שגזירה זו אינה אלא מס־שפתיים של הגנראל הרוסי לעירוני וארשה.

ב־1 בינואר 1795, נחתם החוזה בין מעצמות הסיפוח על חלוקתה השלישית של פולין. לפי החוזה הזה צורפה העיר וארשה לשטח הסיפוח הפרוסי. ב־9 ביאנואר 1796 נכנסו יחידות הצבא הפרוסי לווארשה. את פני המפקד הפרוסי, הגנראל קֶלִינְקוֹבְשְׁטֶרֶם, קיבלו שוב אבות העירייה, הדורים בלבושם, ב"לחם ומלח", ואילו היהודים התכוננו לקדם את פני הגזירות החדשות, והפעם מידי שלטון עקבי ושיטתי יותר, לעומת השלטון הפולני או הרוסי. שמם של הפרוסים ומשטרם הלך לפניהם.

בֶּרֶק יוסלביץ׳ ויוסף ארונוביץ׳ בראש גדוד של חיל הפרשים היהודים במרד של שנת 1794

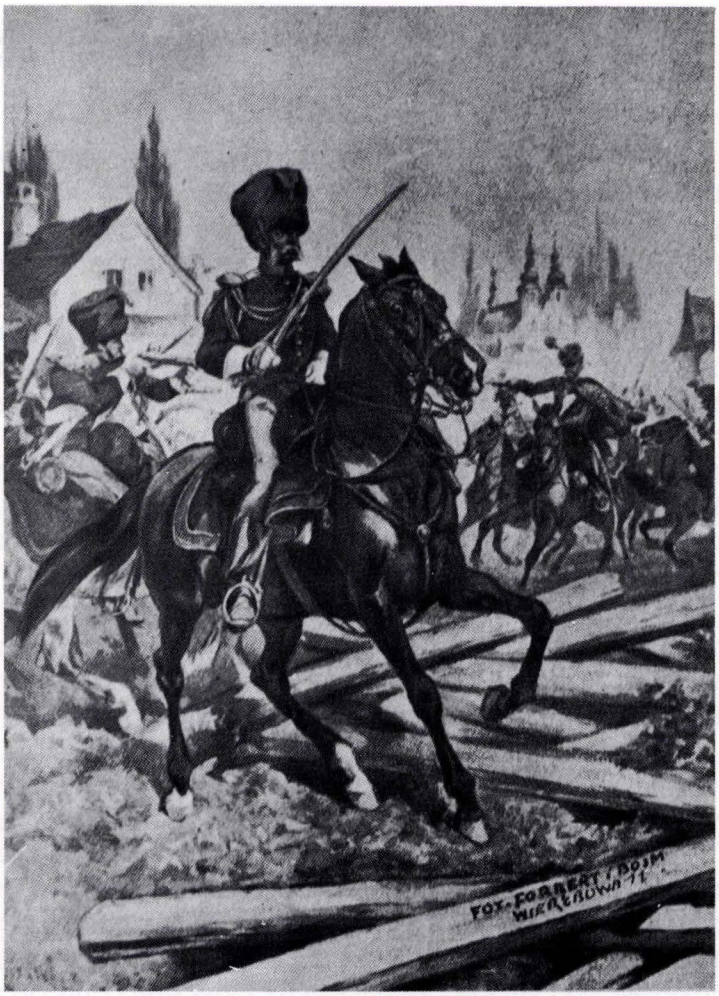

בָּרָק יוסלביץ׳ ליד העיר קוֹצק. יוסלביץ׳ נהרג ליד עיר זו (על־פי תמונה של יוליוש קוֹסאק). הפתגם העממי הפולני אומר: ״כך, במעשה נבזי זה, נהרג בָּרָק בקוֹצק״ – רמז לבגידה שנעשתה ביוסלביץ׳. בנו, יוסף, השתתף במרד הפולני נגד הרוסים ב־1830/31

בעת הכיבוש הפרוסי (1796-1806)

בעקבות שלוש חלוקות של פולין בידי המעצמות השכנות, סיפחה פרוסיה ב־1772 את אזורי וַרְמְיָה (Warmia) ופּוֹמֶרַנְיָה (Pomorze), פרט לערים גדאנסק (Gdansk) וטורון (Torun). האזורים האלה היו ליחידה אדמיניסטראטיבית בשם פרוסיה המערבית; בחלוקה ה־2 ב־1792, קיבלה פרוסיה את האזורים: פולין הגדולה, עם פוזן (Poznan), קוּיַבִי (Kujawy), עם וְלוֹצְלַוֶוק (Wloclawek), חלק מן האיזור מאזוביה (Mazowsze) (פרט לנפת וארשה) וכן את שתי הערים – גדאנסק וטורון. איזור הסיפוח השני קיבל את השם "פרוסיה הדרומית". לאחר סיפוחה של וארשה הייתה עיר זו לבירת האיזור פרוסיה הדרומית. עם כניסתם של צבאות הפרוסים לווארשה, כאמור, ב־9 ביאנואר 1796, ניגשו הכובשים מייד למלאכת הפרוסיפיקאציה של העיר. הוּרדו הנשרים הלבנים, סמלי ממלכת פולין, והונפו הדגלים השחורים של מלכות פרוסיה. העירייה בוטלה ובמקומה באה הנהלה (דירקטוריאט) מורכבת מראש העיר, מפקד המשטרה ושני דירקטורים, וכן סינדיקוס ו־4 יועצים מבין העירונים (על־פי רוב ממוצא גרמני). הדירקטוריאט ניהל את עניני העיר, ולו ניתנה גם הרשות לטפל בענייני היהודים.

העיר הייתה במצב ירוד לאחר המאורעות של המרד. מספר אוכלוסי העיר ירד בכשליש (מכ־110,000 עד כ־60,000 נפשות). גם מבחינה כלכלית ירד מעמדה של העיר, מבירה סואנת של ממלכה עם מסחר מסועף, שבא לשרת עורף נרחב ויחסי סחר־חוץ, עד למרכז קטן של פרובינציה פרוסית נידחת, עם שוק המוגבל כמעט לעיר עצמה. שוק ההון היה מעורער בעקבות האינפלאציה של ימי המרד, הבנייה שותקה לחלוטין (בימי הכיבוש הפרוסי לא נבנה אף בית מגורים אחד בעיר). בעיר גדל מספר האנשים ללא כל מקור פרנסה וביניהם גם רבים מבני האצולה, שירדו מנכסיהם, והיו אף ביניהם כאלה שהצטרפו אל העולם התחתון. במשך 3 השנים הראשונות לכיבוש, טיפל בית־הדין בכ־750 תיקים על מעשי גניבה ושוד. בתוך הנאשמים נמצאו גם מבני־האצולה.

גם בחיי התרבות חלה ירידה בעיר, שידעה חיי תרבות סואנים בתקופה הסטאניסלאבית ובתקופת הסיים של 4 שנים. במקום הפובליציסטיקה והספרות היפה, התיאטרון והתסיסה הפוליטית המפרה, שהיו מעורבים בה רבים מבני העיר ומבאיה מרחבי פולין, התרכזו החיים התרבותיים והחברתיים במיסבאות, באולמי־ריקודים, בהופעות־רחוב של מנגנים, אנשי קירקס וכיו"ב. פה ושם המשיכו לפעול בחשאי החוגים הפאטריוטיים, ובהם אנשים אחוזי נוסטאלגיה אל העבר ועיניהם אל עבר צרפת, שאליה עברו רבים מן המורדים והפאטריוטים הפולנים והתכוננו ללחום שם בעד המולדת, לצד נאפוליאון בונאפארטה "המושיע".

הכובשים ניגשו להשלטת הסדר בעיר למען סַגל אותה למשטר הקיים בפרוסיה. בוּטלו הפריווילגיות המיוחדות והייחודיות של העיר (בדומה לשאר הערים באיזור הסיפוח), הונהג משטר פיסקאלי חדש, קפדני ושיטתי, שהסתמך על מיפקדי־אוכלוסים מדויקים יותר מבעבר, הולכי בטל גויסו לעבודות־דחק ציבוריות. אגב שינויים אלה נערכו גם עבודות לשיפור מצבה הסניטארי של העיר.

כאמור, עברו ענייני היהודים לרשות הדירקטוריון, שניהל את העיר. מצד אחד נשמו היהודים לרווחה, כאשר יצאו מחסותם של מארשאלי־הכתר, ופקידי־המלך, שנהגו בהם

בשרירות. ומהצד האחר, הועמדו בפני משטר קפדני ועקבי, שקשה היה להתחמק ממנו ולעקוף את גזירותיו. היהודים חששו גם מפני הנטיות של המשטר לאלץ אותם להיות נאורים יותר, כלומר מפני הטמיעה, שניצניה הראשונים כבר ניכרו היטב בקרב המשכילים היהודים, נוסח מנדלסון ויורשיו, בממלכת פרוסיה. אולם, בסיכומו של דבר היה עידן הכיבוש הפרוסי חיובי מבחינת התפתחותו של היישוב היהודי בווארשה ועיצוב מעמדו החוקי. בתקופה ההיא חלה ליגאליזאציה של היישוב היהודי באשר לזכות המגורים והעיסוק במסחר ובמלאכה וכן הוכר רשמית אירגונו הקהילתי.

בתקופה ההיא גדל באופן ניכר מספר אוכלוסי היהודים בעיר (מ־6,750 ב־1796 עד כ־12,000 ב־1805). גדל גם אחוז היהודים בתוך כלל אוכלוסי העיר (ב־1792 – 8.3% וב־1804 – 17.4%). מן הראוי לציין שוב, שבאותו זמן ירד מספר תושבי העיר הלא־יהודים באופן ניכר. בין המתיישבים היהודים החדשים, היו יוצאי ערי השדה שבסביבה, אולם באו גם מהגרים מפרוסיה ונמצאו גם יוצאי ליטא ואזורים שסופחו לאימפריה הרוסית. האחרונים הגיעו אל וארשה בשנים האחרונות לקיומה של ממלכת פולין, עת עשו הצבאות הרוסיים והשגריר הרוסי בממלכה כבשלהם.

עם כניסת הפרוסים לעיר, החלו שוב העירונים בהשתדלויות להרחיק את היהודים מן העיר. הם הסתמכו על הפריווילגיות הישנות־נושנות של העיר וכן על הצו של הגנראל הרוסי בוקסהאודן, שלא הוצא לפועל. אולם השלטונות לא נענו להם, כי הדבר היה מנוגד לאינטרסים של הכובש, שראה בביטול הזכויות הפארטיקולאריות של הערים באזורים של הפולנים לשעבר את הדרך לאוניפיקאציה שלהם עם מלכות פרוסיה. אמנם, ב־15 באפריל 1796 הבטיח מושלה הפרוסי של הפרובינציה, הגראף היים (Heim), למשלחת של נציגי העירונים בווארשה, להקים ועדה שתעסוק בעניין גירוש היהודים, אולם כעבור זמן קצר, ב־6 ביולי אותה שנה, קיבל ברוב פאר משלחת של יהודי העיר, שצעדו אליו תחת חופה ועליה ראשי־תיבות של שם מלך פרוסיה מעל עשרת הדברות, והשביע אותם אמונים לממלכה. בכך ניתן ליהודים מעמד של תושבים חוקיים של העיר והאיזור. חוזק עוד יותר מעמדם החוקי של היהודים בערי פרוסיה הדרומית (כלומר בווארשה והסביבה). בתקנות שהוציאו שלטונות הכיבוש הפרוסים ב־1797, נקבע שהיהודים הם תושבי האיזור, כפי שהונהג בכל רחבי פרוסיה. המיסים, שהוטלו על יהודי הממלכה כולה, חלו גם על יהודי איזור הסיפוח האחרון (לאחר החלוקה השלישית ב־1795), ועל כן גם על יהודי וארשה. הותר להם לבנות בתים במגרשים שהנוצרים מיאנו לבנות בהם. על הסוחרים הוטלה חובה לנהל פנקסי חשבונות בגרמנית או בפולנית ולקיים את העסק המסחרי בחנויות בלבד; נאסר עליהם לחזר על הפתחים עם מרכולתם או לסחור בחוצות העיר, פרט ליחידים. הותר ליהודים לעסוק במלאכה ולהחזיק שוליות יהודים בלבד. התקנות באו גם לעודד את היהודים לפתוח ולקיים בתי־חרושת. היהודים שוחררו מגיוס לצבא ובתמורה היה על כל בני הגילאים מ־14 עד 60 לשלם מס־גיוס בסך של גולדן ו־16 גרושים לשנה. ועדי הקהילות פוזרו, ואת ענייניהם ייצג נציג היהודים במגיסטראט. היהודים נצטוו לבחור להם שם משפחה (עד אז, למעט יחידים, נקראו היהודים על שם האב, למשל – ברק בן יוסף = ברק יוסלביץ'). העירונים חזרו וחידשו את מאמציהם להביא לגירוש היהודים מווארשה. ואמנם, בהשפעתם עמדו השלטונות לבצע את הגירוש, ונקבע לו מועד: ה־7 במארס 1798, אולם הוא כבר לא היה בר־ביצוע. התנגדו לו בסתר אפילו רבים מהמטיפים לו. היהודים כבר היו מעורבים היטב בכלכלתה של העיר. לא מעטים מבין הסוחרים הנוצרים שירדו מנכסיהם בעת האחרונה, נכנסו לעסקי שותפות עם יהודים. העירונים חששו שמא יעברו המגורשים לפראגה מעבר לנהר ויהוו שם מתחרה מסוכן להם. גם להכנסות מן הכרטיס־היומי היה תפקיד חשוב למניעת הגירוש. העירייה לא הייתה מסוגלת לוותר על סעיף חשוב זה בהכנסתה. הילכך נתקבלה ב־21 בדצמבר 1799 החלטת־פשרה, לפיה הותר לכל תושב יהודי בעיר, אשר ישב בה עד יום הכיבוש הפרוסי (1796), להישאר בעיר. גם לאלה שבאו לאחר מועד זה הותר להישאר בעיר, אך בתמורה לכך היה עליהם להכניס לקופת העירייה במקום תשלומי הכרטיס־היומי, 210,000 זהובים לשנה כמס־מזונות (הוחלף לאחר מכן למס־הכשרות), ובנוסף לכך נתחייבו לשלם מס־חסות בשליש יותר משאר התושבים.

עם הטלת המיסים החדשים על היהודים, הועמדו השלטונות הפרוסיים בפני הבעיה, כיצד לבצע את גבייתם על הצד הטוב ביותר. על כן נאלצו לוותר על הכלל של הפקעת מוסדות הקהילה היהודית בווארשה, שהייתה מורכבת מ־3 פרנסים ומזכיר, ועליה הוטלה החובה לגבות את המיסים מכל התושבים היהודים. לפרנסים הראשונים נתמנו משה אהרון פירסטנברג (Firstenberg), אייזיק שמואל ויוסף לאנצוטר (Lancuter). הבחירות לנציגות זו לא נתקיימו לאחר מכן, והמזכיר הראשון שלה, שכנא נוידינג (Neuding), כיהן בתפקידו כ־20 שנה. במרוצת הזמן הטילה הנציגות את חסותה על החברה קדישא ועל החברות האחרות (ביקור חולים, מלביש עירומים ועוד), שנתקיימו בווארשה קודם לכן. השלטונות אישרו הקמת בית־עלמין. נקנתה חלקת אדמה ברחוב גֶנשיה (Gesia), והבר־מינן הראשון נטמן בה ב־1802. בית־עלמין זה קיים בווארשה עד היום הזה. מ־1775 ועד אז קברו יהודי וארשה את מתיהם בבית־העלמין שב"ברודנו" (na Brodnie) בפראגה. ב־1799 אושר רשמית קיומו של בית־חולים יהודי, תחילה ברחוב נוֹבוֹלִיפְּיֶה (Nowolipie) ולאחר מכן ברחוב מארשאלקובסקה (Marszalkowska). בכך חודשה למעשה, מאונס ומרצון השלטונות, הקהילה היהודית בווארשה, שאסור היה לה להתקיים רשמית מ־1527.

כמובן, ראשי המדברים בקהילה היהודית בווארשה דאז היו העשירים המעטים שיצאו מן המשבר הכלכלי בעת המרד בלא נזקים, ביניהם שמואל זביטקובר (על שמו נקרא רובע בפראגה עד היום הזה – שְמוּלוֹבִיזְנָה) ובני משפחתו. לאחר מותו ניהלה את עסקיו הגדולים (ספקוּת, מסחר סיטוני ועוד) בתבונה גדולה, אשתו – יהודית. נתוספו אליהם מהגרים, שזה מקרוב באו מפרוסיה, ובתוכם כתריסר בנקאים גדולים ועוד יותר חלפנים וסוחרים־סיטונאים. ככבוד ראו אנשי הצמרת האלה להתמנות לתפקיד פרנס בית־החולים, ובכך להופיע ברבים כנדבנים וכאנשי־ציבור.

מרבית יהודי וארשה המשיכו לחיות בהווי המסורתי כנהוג מדורי־דורות, וכך נהגו גם חסידים וגם מתנגדים. הם הקימו בתי־תפילה, בתי־מדרש ושטיבלָך של חסידים. כמה רבנים, שבאו מערי השדה לזמן קצר או ממושך יותר, שירתו את בני עדתם. קהילת וארשה זכתה אף בימים ההם לרב בר שיעור קומה, שיצאו לו מוניטין גם מחוץ לעיר כהונתו, ר' אריה לייב בן משה צונץ (או צולץ) המכונה "חריף". קודם היה ר' אריה לייב רב בפלוצק (Plock) ובפראגה (Praga), ומשם הגיע לווארשה בסוף שנות ה־90 למאה ה־18. בסכסוכים שבין החסידים למתנגדים נקט הרב עמדה נייטראלית. הוא נפטר בווארשה ב־1833, והותיר אחריו חיבורים וחידושים רבים בענייני הלכה, שהודפסו מקצתם בעודנו בחייו, והוצאתם לאור חודשה אף בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם.

קומץ המשכילים וה"נאורים" שישבו אז בעיר (רובם מן המהגרים החדשים מהארצות השכנות), ושהשכלתם התבטאה בעיקר בפיאותיהם הקצוצות, בלבושם האירופאי ובשליטתם בשפות לועזיות וגם במעמדם הכלכלי, הקימו ברחוב דַנְיֶילוביץ'וֹבְסקָה (Daniłowiczowska) בית־כנסת משלהם, בו השמיע המטיף את דרשותיו בגרמנית. את הקמת הבית יזם בנקאי וספק יהודי, שהגיע לווארשה מדאנציג, יצחק פלאטו (Flatau). הצטרפו אל ה"נאורים", שזה מחדש באו, גם כמה רופאים יהודים שבעיר.

בווארשה יצאו לאור ספרים עבריים, שהודפסו בבתי־דפוס של הנוצרים. ב־1776 יצא לאור הספר הראשון והוא "צמח לאבו־הם", שמחברו היה יהודי מפלונסק (Plonsk), ר' צבי הירש בן חיים. בבתי־דפוס בווארשה הדפיס את חיבוריו עם דברי פולמוס נגד החסידים – "ספר הוויכוח" (1798) ו"תאוות צדיקים" (1799) – המגיד הליטאי ישראל לייבל. כחצי שנה לאחר מכן הודפס בבית־דפוס וארשאי ספר פולמוס נגד החסידות, "זמיר עריצים" לר' דוד, המגיד ממאקוב (Makow).

מן הדין לציין כאן כמה מיהודי וארשה, שתרמו בתקופה ההיא להתפתחותה של התרבות הפולנית. האנטיקוואר הראשון של ספרים וכתבי־יד פולניים עתיקים היה גצל זאלצשטיין (Zalcsztajn). האנטיקווריאט שלו היה, החל ב־1803, לבית־ועד של סופרים ומשכילים פולנים. את גצל משבחים ההיסטוריונים הפולנים כמומחה מהשורה הראשונה לעתיקות הספרות הפולנית. צאצאיו של גצל המשיכו במלאכתו והוכרו, עד מלחמת־העולם ה־2, כגדולים בקרב

האנטיקווארים הפולנים. כעין אפוטרופוס של הספרות הפולנית היה המו"ל נתן מנלי גליקסברג. ב־1806 התחיל הלה בהוצאת ספרים, תחילה בשפה הגרמנית, ולאחר זמן קצר ועד יום פטירתו ב־1836 היה למצנאט של כל אוחז בקולמוס הסופרים הפולנים בווארשה.

בתקופת הכיבוש הפרוסי לא חלו שינויים מרחיקי לכת ביחסיהם של האוכלוסים הפולנים אל היהודים. אמנם, החוגים הפאטריוטיים הפולניים, שפעלו בחשאי בעיר, התעניינו ביהודים כבעלי־ברית אפשריים במאבק העתיד לבוא על שיחרורה של פולין מעול זרים. אולם גם הם ראו בהם יסוד זר, ולכל היותר דנו באפשרות לנצלם לביון ולמודיעין. המגע של אלה עם קומץ יהודים פאטריוטים, ששלחו את ילדיהם לבתי־ספר פולנים, היה קלוש למדי. בעיקר היה זה מגע פאטרימוניאלי מצד פולנים אלה. בדרך כלל לא נעלמה השנאה הכמוסה והגלויה של מרבית העירונים אל מתחריהם היהודים וכן השנאה של פשוטי־העם אל "רוצחי האל".

ב־14 ביוני 1804 פרצו בעיר פרעות ביהודים. הסיבה המיידית לכך דומה למה שאירע בעבר. קבוצה של יהודים הסתכלה בתהלוכה נוצרית שעברה ברחובות. במקום כלשהו נזרקה אבן שפגעה בצלב. היהודים הואשמו בחילול הקודש. ההמון המוסת הסתער על בתי מגורים וחנויות של יהודים, שדדו והיכו בהם. הפרעות נמשכו יומיים, ואך יחידות של כל חיילי־המצב שבעיר שמו קץ לפרעות. רבים מהמתפרעים (שוליות בעלי מלאכה והערב־רב העירוני) נעצרו. הנזק ליהודים היה רב; נהרסו כל החנויות בפוֹצ'יוּב ("Pociejow") ובבית יאבלונובסקי (Jablonowski) (בשנים הבאות בית־העירייה) וכן ברחובות הסמוכים.

בינתיים הגיע הקץ לכיבוש הפרוסי של כעשר שנים. באוקטובר 1806 ניצח נאפוליאון בקרב ליד יינה (Jena) את הצבאות הפרוסיים, ושבר את ההגמוניה של פרוסיה באירופה המרכזית והמזרחית. באותו חודש נכנס הקיסר לברלין. ב־27 לאוקטובר קיבל המושל הפרוסי של וארשה, פון קלר (von Keller), פקודה להתכונן בחשאי לנטישת העיר. פינוי העיר נעשה בסדר ובשקט. פון קלר בא אל הנסיך יוזף פוניאטובסקי (אחיינו של מלך־פולין האחרון), ומסר לידיו את מפתחות העיר. האחרון שלט זמנית בעיר 36 שעות, וב־28 בנובמבר 1806 נכנסו צבאות נאפוליאון לעיר. האוכלוסייה הפולנית קיבלה את יחידות הצבא הצרפתי בשמחה. יהודי וארשה התבוננו בצועדים ברגשות מעורבים, שמחו לקץ המשטר הקשה של הפרוסים ובסתר לבם חששו מפני הבאות, מהצפוי להם מצד הגייסות החדשים ומהמשטר שיונהג על־ידי הכובש – המשחרר החדש.

בימי נסיכות וארשה (1807-1813)

כניסתם של צבאות צרפת לווארשה, בנובמבר 1806, והקמת נסיכות וארשה, הביאה עמה גם תקוות רבות לחידושה של ממלכת פולין בגבולותיה עד לחלוקות, וכן אכזבה, על שהפודה נאפוליאון לא הביא עמו את הגאולה השלמה לעם הפולני, שכן הכובש של כמעט כל ארצות היבשת האירופית התחשב יותר באינטרסים שלו ושל האימפריה, מאשר בשאיפותיהם של בעלי־הברית הנאמנים הפולנים. טרם הגיע הזמן לאימפראטור לגמור את חשבונותיו עם הקיסרות האוסטרית, ולא כל שכן עם רוסיה רחבת הידיים.

ב־7 ביולי 1807 חתמו נאפוליאון וקיסר רוסיה, אלכסנדר ה־1, בעיירה טילז׳ה (Tylza) על הסכם־שלום, ולפיו הוקמה בשטח של הסיפוח הפרוסי של פולין לשעבר נסיכות וארשה. המלך של סאכסוניה, פרידריך אוגוסט, נתמנה לשליטה של הנסיכות החדשה. בשטחה של הנסיכות התגוררו 2,400,000 תושבים.

ב־1809 נערכה מלחמה בין נאפוליאון לבין הקיסרות האוסטרית. צבאות אוסטריה כבשו, לזמן־מה אפילו את בירת הנסיכות, אולם לאחר הניצחון המכריע של צבאות נאפוליאון ליד אוסטרליץ (Austerlitz), נאלצו האוסטרים לוותר אף על שטחי מערב־גאליציה ואלה – עם הבירה הישנה של פולין, קראקוב – סופחו לנסיכות וארשה. לאחר מפלתו הגדולה של נאפוליאון במלחמתו עם רוסיה, ב־1812 חוסלה הנסיכות, וגורלה נחרץ סופית בקונגרס הווינאי ב־1815. מרבית שטחה (בלא גאליציה המערבית) היה לממלכת פולין (הקרויה קונגרסאית) תחת שלטונו של הצאר הרוסי, שהכתיר את עצמו למלכה של הממלכה. ב־1815 חולקה פולין ברביעית, ובכך נסתיימה האפיזודה הקצרה של עצמאות פולין המחודשת והמוגבלת.

בימיה הקצרים של הנסיכות הונהג בה משטר קונסטיטוציוני עם סמכויות אבסולוטיות של השליט־הנסיך. את הקונסטיטוציה לנסיכות הכתיב נאפוליאון בכבודו ובעצמו בעת שהייתו בדרזדן (Dresden), שבועיים לאחר כריתת חוזה השלום בטילז׳ה. לפי החוקה ניתנו השלטון הביצועי וכן היוזמה לתחיקה בידי הנסיך. הסיים והסנאט שהוקמו הוגבלו לייעוץ וליוזמה תחוקתית מוגבלת. בקונסטיטוציה הוכרז על שיוויונם של כל התושבים בפני החוק. ואמנם, העירונים קיבלו שיווי זכויות, אולם האיכרים שוחררו מצמיתות בלא לקבל אדמה, ז״א נשארו תלויים באדוניהם כבעבר. פרשה אחרת התפתחה בנוגע ליהודים, שגם הם הוכרו על־פי הקונסטיטוציה כשווים בפני החוק. אולם, מרבית אוכלוסי הארץ לא היו בשלים לגילוי סובלנות כלפי היהודים ולהכרה בהם כאזרחים שווים, גם לא הליבראלים שביניהם. מה עוד שהגיעו לווארשה הידיעות על החלטות הסנהדרין (נציגים יהודים שהתאספו בפקודת נאפוליאון כדי לקבוע את טיב קיומם בצרפת, האם הם לאום או בני־דת אחרת בלבד, ועוד) מ־7 במארס בפאריס, בהן נקבע שכל זמן היות היהודים שונים משאר האזרחים, אין הם ראויים להיות שווים להם. גם בנסיכות נשמעו קולות שאין לזַכּוֹת את היהודים בשיוויון, כל זמן שאינם יודעים את שפת המדינה – פולנית. הדרישה הייתה בלתי־מציאותית, בארץ שלא היו בתי־ספר סדירים אפילו לפולנים, ולא כל שכן ליהודים. ואכן, כבר בצו מ־8 בספטמבר 1808 נקבע, שהאזרחות תוכר רק לתושבי הארץ היושבים בה לכל הפחות 10 שנים ודוברים פולנית.

ב־21 בנובמבר 1807 הגיע לווארשה, ברוב פאר והדר, השליט של הארץ, המלך פרידריך אוגוסט. בדומה לקבלת הפנים, שנערכה לנאפוליאון, כשהלה נכנס ב־19 בדצמבר 1806 לעיר, השתתפו בה גם הפעם היהודים, והגישו לנסיך שיר־הלל דומה לזה שהוגש לאימפראטור, ובו דברי תודה, כתובים בחרוזים ומלאים מליצות גראפומאניות, על החסדים העתידיים ל"עדת ישורון וארשה" מצד המלך, "שזיכה אותם בשיווי זכויות". באותו מעמד הופיעו גם העירונים (אגודות הסוחרים וגילדות בעלי־מלאכה), ואל הבעת השמחה מ"בוא הגאולה" הוסיפו גם דרישות ישנות־נושנות על ההגנה של המסחר, התעשייה והמלאכה הפולנית בעיר, מפני הסכנות האורבות להם מצד היהודים.

אנשי צמרת השלטון הפולנים מצאו אמתלה נוחה להם ב"צו המביש" של נאפוליאון מ־17 במארס 1808, על־פיו הושהו זכויותיהם האזרחיות של יהודי אלזאס (Alsace) ל־10 שנים, עד שיהיו "ראויים להן", ומועצות הנסיכות שיגרה אל הנסיך תזכיר, ובו הצעה לנהוג ביהודי הנסיכות בדומה ליהודי אלזאס. ההצעה נומקה בטענות, שסכנה צפויה לנסיכות, אם ייהנו בני ישראל מייד מזכויות אזרחיות, הואיל והם שונים בלבושם ובאורח חייהם משאר האזרחים. היהודים מתחמקים מן השירות בצבא, "הם דבקים במסורת הלאומית שלהם, מחנכים את צאצאיהם בכיוון המזיק לארץ, ובנוסף לכך הם עוסקים בנשך ובתרבית ולעיתים קרובות אף בהברחה". היהודים, לטענתם של מחברי התזכיר, עוסקים בסחר זעיר ובעיקר בתיווך, אינם מביאים כל תועלת לארץ, אלא מחריבים אותה באוכלם את הפירות מעמלם של אחרים.

לאחר שקיבל את הסכמתו (בעל־פה) של נאפוליאון, הוציא פרידריך אוגוסט ב־17 באוקטובר 1808 צו, לפיו נשללו מיהודי הנסיכות זכויות האזרח ל־10 שנים, "עד שישתוו במנהגיהם, לבושם ובלשונם אל שאר תושבי הארץ". צוהר קטן בהגבלות אלה נפתח למעטים מבין היהודים בסעיף מן הסעיפים שבצו, ובו קביעה, שיהודים בעלי הון, מייסדי מפעלי תעשייה, או העוסקים באומנויות מועילות ודרושות לארץ, וכן אלה שהצטיינו בעזרתם למדינה ולצבא, יוכלו ליהנות מזכויות אזרחיות, בתנאי, שלא ייבדלו בלשונם, לבושם ואורח חייהם משאר האזרחים, ואת ילדיהם ישלחו לבתי־ספר כלליים. האמת היא, שמרבית היהודים תושבי הנסיכות, ובתוכם תושבי וארשה, קיבלו את הצו המשהה את זכויותיהם אפילו באדישות. בראש דאגתם עמד המאבק היומיומי לפרנסה זעומה, ולא מעורבות כלשהי בחיי המדינה. ביודעם היטב את האווירה ששררה בקרב שכניהם הלא־יהודים, חשו שלא הגיע הזמן שהללו יכירו בהם כשווים בין שווים, ולא רצו להתגרות בהם. גם מבחינה לאומית ודתית העדיפו להיבדל משכניהם; ומה עוד שהשיוויון היה כרוך למעשה בטמיעה. נציגיהם הסתפקו בבקשות אל השלטונות להקלת המשטר הפיסקאלי, להיתר לעסוק בפרנסות וכו'.

על ההזדמנות לקבל זכויות עטו קומץ קטן, כמה עשרות איש בלבד, עשירים ו"נאורים", ובבקשותיהם לשלטונות לא חששו אף להצהיר ש"הם נבדלים משאר בני עמם, השקועים בבורות". הם היו "המועילים למדינה," ועל כן ראויים לפריווילגיה. אולם, גם לאלה לא אצו השלטונות להעניק זכויות. כך, למשל, פנו ביאנואר 1809, 17 מיהודי וארשה אל שר המשפטים בבקשה להעניק להם זכויות־אזרח. הם טענו, שאם יקבלו את מבוקשם, יילכו רבים מבני עמם בעקבותיהם וישנו גם הם את אורח־חייהם המסורתי־הבדלני. השר השיב בשלילה, בתואנה שהיהודים מצפים לשיבת־ציון, ועל כן אינם מסוגלים להיות פאטריוטים פולנים (הנימוק נלקח ישירות מהחלטות הסנהדרין הצרפתי). הרחיק לכת הגביר הווארשאי, מיכאל אֶטינגר (Ettinger), שאת בקשתו בדבר זכויות־אזרח שיגר במארס 1809 אל הנסיך בכבודו ובעצמו, ובה הצהיר, שאין להטיל על אדם, אשר נבדל (באורח חייו) משאר בני עמו, את החובה להיכלל במסגרת החוק על השעיית האזרחות של היהודים ל־10 שנים.

הגדישו את הסאה, בהתנכרותם לעמם, 13 יהודי וארשה (בנקאים וכמה ספקים), שהגישו בקשה קבוצתית לשלטונות באותו עניין, ביאנואר 1809. בחנפנות יתירה הם משבחים את נאפוליאון, שפדה עמים רבים והבטיח להם עתיד של אושר, וכן את המלך, הוא נסיך וארשה, פרידריך אוגוסט, שידע להוציא מן הכלל את היהודים המועילים, בדומה למה שנעשה באלזאס ובווסטפאליה. אי לכך הם מצהירים, שמעתה ואילך הם לא יהיו קשורים באלה שנשללה מהם האזרחות, ומה עוד שרובם משתייכים אל חברי הסינגוגה הגרמנית בווארשה (כלומר – מוצאם

מגרמניה ואין להם שום שייכות אל יהודי־המזרח). השלושה־עשר מצהירים, שתמורת האזרחות הם מוכנים לשרת בצבא ולשלם את כל המיסים. לדעתם, צודק הצו מ־1808 בדבר השהיית זכויותיהם של היהודים, אבל לא מן היושר הוא להחיל אותו גם על אלה שהם שונים מן הכלל. גם בקשה זו נענתה בשלילה. בשנה זו הוחל בהכנת הרָוִיר (רוֹבַע) היהודי בווארשה (כעין גיטו יהודי), ולכל היותר היו השלטונות מוכנים להפלות לטובה כמה יחידים יהודים לעומת אחיהם, ולא להשוותם אל הלא־יהודים; כמה ממגישי הבקשה הנ"ל זכו מאוחר יותר להיתר מגורים מחוץ לרובע היהודי.

בתקופת נסיכות וארשה לא חלו שינויים ניכרים במבנה המקצועי של יהודי וארשה ובעיסוקם. רוב המפרנסים של האוכלוסייה היהודית, שמנתה אז כ־12,000 נפש (בשנים 1812-1815 ירד זמנית מספר היהודים בעיר בכ־25%, וזאת מחמת אירועי המלחמה) עסקו במסחר זעיר וברוכלות. אין גם נתונים מדויקים על יהודים שעסקו אז במלאכה. נמנו עמהם כמה מאות מפרנסי משפחה ראשיים וכן כמה מאות שוליות. אמנם, נתגוונו המקצועות, בהם עבדו היהודים, אולם רובם המכריע היו חייטים, כובענים ופרוונים. החייטים היו פופולאריים מאוד בין הקצונה של חיילי־המצב או העוברים דרך העיר, כתופרי־מדים מעולים.

לדברי המדינאי והכלכלן הנודע דאז, אָדָם סוּרוֹבייצקי (Surowiecki), היו הסוחרים היהודים וכן האומנים בעלי סדנות־מלאכה עניים, הונם היסודי מיזער, ואף־על פי כן היה תפקידם במסחר ובמלאכה ניכר וחשוב. בלעדי החנווני היהודי ואפילו הרוכל, הוא כותב, היה מתרחש שיתוק גמור של הכלכלה בארץ. ואם מספק היהודי סחורה זולה, הרי האשמה לא נמצאת בו, כי אם בדלות השוררת בקרב רוב אוכלוסי הארץ, ובעיקר בין האיכרים. רוב היהודים חיים בעוני מזעזע, ובנוסף לכך, השלטונות לעולם לא דאגו להם, אלא להיפך, שאפו לסחוט מהם ככל היותר מיסים, להגביל אותם בזכות לעסוק במסחר ובמלאכה. חרגו מן התמונה העגומה הזאת כמה עשרות עשירים יהודים, שישבו אז בעיר. היו אלה בנקאים, ספקי־צבא, סוחרים סיטונאים. מהם יהודי המקום או יהודים מערי השדה, שהתיישבו בעיר עוד בתקופת המלך האחרון, סטאניסלאב אוגוסט, והגיעו להון רב. נודעו בעסקי־סחר גדולים: יצחק בן אהרון (סוחר וספק סוסים גדול), משה אהרון פירטסנברג (Fürstenberg), משה קרנר (Kerner), מיכאל שמעון אייזנברג (Eisenberg). אלמנתו (השלישית) של שמואל זביטקובר, יהודית וצאצאיה, וכן שאר צאצאי שמואל זביטקובר מזיווגיו הראשונים כגון ברק בן שמואל. נודעה בעסקיה הגדולים האלמנה קיילה בת משה. זו סיפקה ב־1807 מדים בשביל חיילי גדוד שלם בסכום של רבע מיליון זהובים, סכום ענק בימים ההם. הסוחרים היהודים האלה ייצאו סחורות לרוסיה, אוסטריה, סאכסוניה, פרוסיה ושלזיה וכן ייבאו משם סחורות. הם סחרו בדגנים, בקר, עצים, טקסטיל, תבלינים ויינות וכיו"ב. רבים מסוחרי וארשה, יהודים או שליחיהם, השתתפו בירידים של לייפציג, ברסלאו או פראנקפורט דאודר. מהנשורת של הסוחרים הגדולים, או לידם של האחרונים, התפרנסו עשרות סוכנים, מתווכים, אולם פרנסתם הייתה בחסד וזעומה למדי.

מקור פרנסה ליהודי וארשה שימשו גם המסעדות, המיסבאות והמזנונים למיניהם. בין הלקוחות בלטו בעיקר החיילים, שלא פעם השתכרו וגרמו צרות לבעלי המיסבאות היהודים. רושמי־העיתים של התקופה מזכירים לשבח את הנגנים היהודים, שהופיעו במסעדות ובמיסבאות וידעו אף לנגן את הלהיטים המקובלים ביותר בכל ארצות אירופה. ריבוי החיילים בעיר וכן הערעור של שיגרת־החיים המקובלת בחברה, הביאו לידי הופעת מקצוע ישן־נושן, מקצוע שלא היה ידוע בקהילות ישראל עד אז. הזנות והשידול אליה הייתה למקור פרנסתם של כמה וכמה יהודים ובנות ישראל בווארשה.

את מצוקתם של רוב יהודי וארשה הגביר המיסוי השרירותי שהוחל עליהם. הם נאלצו לרכוש מילוות של המלוכה בסכומים ניכרים, והשלטונות לא שמו אף לב לחלוקה פרופורציונאלית של המילוות לפי יכולתו והונו של הרוכש. מס־הגולגולת, שחל על כל יהודי מבן שנה ומעלה והוחלף לאחר מכן במס־בשר כשר, הלך וגדל משנה לשנה. ב־1812 נתחייבו היהודים לשלם מס־גיוס. התשלום עבור הכרטיס־היומי, שנתחייבו יהודי וארשה לשלם, העיק במיוחד על דלת העם. בנוסף לכך שילמו היהודים מיסים עקיפים בעת רכישת ספרים ואפילו לוחות־שנה, תשלומים מיוחדים עבור הרשות להתחתן, או להבדיל כדי להיקבר.

מקור הכנסה חשוב לאוצר המדינה שימשו היהודים שבאו מחו"ל לתחום הנסיכות, ורובם הגיעו לווארשה. הללו נתחייבו, כבר בעת עוברם את הגבול, במס־כניסה בסך של 19 זהובים לראש־המשפחה, 13 זהובים לנשים ומשרתים ו־7 זהובים לכל ילד מתחת לגיל 14. בנוסף לכך, על יהודי היה להצהיר על סיבת בואו (ביקור אצל בני משפחה, מסחר) ולהוכיח שיש בידו מזומנים בסך של 300 זהובים.

ליד המיסוי הכבד באו על יהודי וארשה גזירות, שמטרתן לפגוע בעיסוקיהם בתחומים שונים. בפברואר 1808 הוגבל מספר היהודים שהותר להם לעסוק בבנקאות ובחלפנות; באותה שנה נאסר על היהודים לקנות אחוזות. הגזירה החמורה ביותר שנגזרה על יהודי וארשה, הייתה בהקמת הרוויר (רובע מגורים מיוחד) והאיסור לגור מחוץ לרובע. כבר בנובמבר 1808 נצטוו יהודי וארשה לעזוב את הרחובות הראשיים של העיר ולעבור לגור מחוץ להם. היהודים ניסו למנוע את רוע הגזירה אולם ללא־הועיל, וב־16 במארס 1809 חתם המלך־הנסיך פרידריך־אוגוסט על הצו להקמת הרוויר ולגירוש היהודים מהרחובות "הפרינציפאליים" (החשובים) – והם: העיר העתיקה, פודוואלה (Podwale) והסימטאות קאפיטולנה (Kapitulna), גרודזקה (Grodzka), וונזקה (Waska), פְּרֶטָה (Freta), מוֹסטוֹבָה (Mostowa), שוויינטוֹיֶירסקה (Swietojerska), קוֹזְלָה (Kozla), "העיר החדשה" ("Nowe Miasto"), דְלוּגָה (Dluga), בְּיֶילאנסְקָה (Bielanska), פְּשֶׁיאזְד (Przejazd), מיוֹדוֹבָה (Miodowa), סֶנאטוֹרְסְקָה (Senatorska), והרחובות שבסביבה, קראקובסְקְיֶה־פְּשֶׁדְמֶיְשְׁצְ'יה (Krakowskie-Przedmiescie), נוֹבִי־שְׁוִויאַט (Nowy Swiat) והסביבה, טְרֶמְבַּאצְקָה (Trebacka), קוֹזְ'ה (Kozia).

כדי להוכיח, שהממשלה אינה רוצה, כביכול, להבדיל בין היהודים ובין שאר תושבי הארץ, נאמר בצו, יותר לגור בכל רחוב שמחוץ לרוויר לשתי משפחות יהודיות, בתנאי שיהיה ברשותן הון בסך או בשווי של 60,000 זהובים, או שלראש המשפחה יהיה בנק או עסק מסחרי "פתוח". על המועמדים לגור מחוץ לרוויר להוכיח, בנוסף, שהם דוברי פולנית, צרפתית או גרמנית, ושהם שולחים את ילדיהם לבתי־ספר כלליים. עם סוג זה של בעלי זכות נמנו גם יהודים: רופאים, אמנים, אלה שעומדים להקים בית־חרושת שיביא תועלת לארץ, ושיועסקו בו פועלים יהודים, אנשים המתחייבים להקים בית במגרשים ריקים וכן סיטונאים, להוציא מייצרי משקאות חריפים ומשווקיהם. ההיתר ליהודים בעלי הון ו"נאורים" כביכול, לגור מחוץ לרוויר, לא בא מתוך "אהבה" אליהם, אלא מן הסיכוי שהללו יבנו את הריסות הרחובות ואת המגרשים, שהעלו עשבים שוטים, שנטשום בעליהם, על־פי־רוב אצילים שירדו מנכסיהם בתקופה הסוערת ההיא. שופר בכך גם מצבם של בעלי־הבתים בכל שטחי וארשה, שיוכלו להפקיע את המחירים בהשכירם דירות ליהודים.

אולם גירוש היהודים מן הרחובות החשובים לא היה בר־ביצוע מייד עם הוצאת הצו. ב־23 באפריל 1809 נכנסו צבאות אוסטריה לווארשה וישבו בה עד ה־2 ביוני אותה שנה. מן הראוי לציין כאן, שבקרבות עם האוסטרים ליד העיירה קוצק נפל ברק יוסלביץ' (ב־5 במאי), מפקד הגדוד היהודי בעת המרד של קושצ'יושקו. לאחר כישלון המרד עזב הלה את פולין, הצטרף בצרפת לליגיונות הפולנים שם. בשל ריבוי הקצינים בחַיִל זה, התנדב לשרת כטוראי, ואמנם השתתף בקרבות באיטליה, ועם כניסת צבאות נאפוליאון לשטחי פולין הגיע אליהם יחד עם הליגיונות הפולניים. הגיבור ברק לא פילל, שלאחר מותו יצטרכו אלמנתו ושני יתומיו לבקש רשות כדי לגור בווארשה.

בעת הכיבוש האוסטרי בווארשה נטשה ממשלת הנסיכות את העיר וגלתה לטיקוצ'ין (Tykocin – טיקטין) וגם שם לא שכחה לעסוק בדבר גירושם של היהודים מרחובותיה הראשיים של וארשה. בשוב הממשלה לווארשה, הוּצא בהשפעת עירוני וארשה צו חמור יותר מקודמו בדבר מגורי היהודים מחוץ לרוויר. בצו זה, מ־7 בספטמבר 1809, נאסר על היהודים בעלי הזכות לגור מחוץ לרוויר לקיים את חנויותיהם.

עם הקמת הרוויר היהודי, כלומר עם האיסור למגורי היהודים ברחובות מסוימים במרכז־העיר, זורז התהליך של הקמת רבעים יהודיים בצפונה של העיר, רבעים הידועים כ"וארשה היהודית" עד פרוץ מלחמת־העולם השנייה.

הנהירה המוגברת של היהודים לווארשה מערי השדה ואפילו מחו"ל בתקופה של

נסיכות־וארשה, הייתה תלויה באפשרויות למצוא בה פרנסה, ואפילו הייתה זו דחוקה למדי. בעיר חנו אז 30,000 חיילי־המצב, שהיוו מקור פרנסה לא מבוטל לספקים, לעוזריהם ומתווכיהם. על כן, בין המתיישבים בעת ההיא בווארשה היו רבים למדי הספקים מערי־השדה, שהעדיפו לגור קרוב למקור פרנסתם. פרנסה דחוקה יומיומית מצאו להם הרוכלים למיניהם וכן בעלי־המלאכה, בעיקר החייטים תופרי המדים לצבא. בקרב תושבי הרוויר, שהתפתח בשטח של היורידיקות לשעבר, שהיו בין כך ובין כך מאוכלסות במידה ניכרת ביהודים, נמצאו גם בעלי הון, והללו יזמו בנייה מזורזת של בתים לאוכלוסייה ההולכת וגדלה. לאט לאט הועבר מרכז־המסחר של העיר, והלקוחות הלא־יהודים הטריחו את עצמם ללכת מן הרחובות הרחוקים אל החנויות והדוכנים היהודיים, כדי למצוא שם את מיגוון הסחורות והמוצרים שהיו זולים יותר. היהודים השלימו עם קיומו של הרוויר לא רק מאונס אלא אף מרצון, כי הרי ניתנה להם האפשרות לקיים את אורח־החיים המסורתי בצוותא, ואפילו בצפיפות ובדחקות. הוקמו בתי־מדרש ושטיבלך של החסידים, שהלכו ורבו עם בואם של המתיישבים מערי השדה.

היישוב היהודי בווארשה היה בתקופה ההיא לקהילה היהודית הגדולה בפולין ובארצות אירופה, וכזאת המשיכה להיות עד חורבנה בתקופת השואה. ממילא עלה גם מעמדו ותפקידו של האירגון הקהילתי היהודי בווארשה; הוא היה לדובר הראשי של קהילות ישראל בארץ כולה. אכן, נמצאו בין ראשי הקהילה ופרנסיה גבירים עתירי הון, בעיקר ה"נאורים", שמעוניינים היו לשמור על האינטרסים הפארטיקולאריים שלהם, אולם גם הם נגררו לטפל בענייניהם של כל היהודים ולא רק בווארשה בלבד.

בצל גזירות

הסיים הראשון של הנסיכות החליט לרכז את גביית המיסים היהודיים, שהגיעו ב־1808 לסך כולל של 3,300,000 זהובים, ולהטיל את חובת גבייתם על הקהילות. סעיף הכנסה חשוב שימש מס־הבשר הכשר, שאותו חכרו בווארשה פרנסי הקהילה. אמנם, הפרנסים האלה היו מעוניינים במקור הכנסה זו, אולם בלית ברירה נאלצו להשתתף באסיפות נציגי הקהילות של הנסיכות כולה (מ־1809 גם של קהילות מערב־גאליציה), שנתקיימו בווארשה בשנים 1809-1811, ומטרתן להשתדל להוריד את הסכום הכולל של המס ולהביא לחלוקתו הצודקת יותר בין כל הקהילות. ועד הקהילה בווארשה התייצב גם בראש כל הקהילות למען המרת גיוסם של יהודים בתשלום מס־הגיוס. מ־1808 ועד 1811 אמנם שירתו היהודים בצבא, אולם בגלל מצב בריאותם של המתגייסים וכן מסיבות שונות (משפחתיות ואחרות), רק מעטים לערך היו. באסיפת נציגי הקהילות, שנתקיימה באפריל 1811, הציעו נציגי וארשה להכניס לקופת המדינה 700,000 זהובים לשנה בתמורה לשיחרור היהודים מחובת הגיוס. בין השאר הצהירו נציגי קהילת וארשה, שלא מן היושר להטיל על היהודים את חובת־הגיוס, בעודם מושהים מהזכויות האזרחיות ל־10 שנים. ואכן השתכנעו השלטונות, שהכסף עדיף על שירותם ה"מפוקפק", כלשונם, של היהודים, וביאנואר 1812 הוציא שר המלחמה של הנסיכות צו, לפיו ישוחררו היהודים מחובת הגיוס ובתמורה ישלמו לקופת האוצר סך של 700,000 זהובים. התוצאה של השתדלות זו גרמה סיפוק להמוני יהודים, שראו בחובת הגיוס גזירה המביאה לידי ערעור חייהם המסורתיים (חילול שבת ויום־טוב, אכילת מזון לא כשר, אי־אפשרות לקיים תפילה, וכו') בעת השירות למען ענייניים לא להם.

ב־1812 ירדה על יהודי הנסיכות גזירה חדשה, והיא הצו מ־30 באוקטובר אותה שנה, לפיו נאסר על היהודים לעסוק בייצור ובשיווק משקאות חריפים. יצוין, שגזירה זו נגזרה בעיצומה של מלחמת נאפוליאון ברוסיה, שבה הייתה הנסיכות מעורבת במידה רבה, ומחיר המעורבות היה כבד. פרנסי קהילת וארשה, ברק בן שמואל, שמואל זלמן קרוננברג ומשה אהרון פירסטנברג, השתדלו בשם כל קהילות ישראל אצל השלטונות להעביר את רוע הגזירה ולהשהות את ביצועה עד 1815. ואמנם, עלה בידיהם להיענות בחיוב. גם ההישג הזה העלה את קרנה של קהילת וארשה והוועד שלה. הנסיכות ראתה בקהילת וארשה נציגה ראשית של

קהילות ישראל בנסיכות. ב־1811 כתב הפרפקט של וארשה: "זקני העדה של בני דת משה בווארשה עולים על בני־אחיהם בשאר ערי הנסיכות בחשיבותם, הונם והשכלתם". יצוין, שבעת ההיא כותבים ראשי קהילת וארשה בעצומותיהם שהם "מיופי־כוח בשם כל התושבים בני־דת משה בנסיכות וארשה".

בשנים האחרונות לקיומה של הנסיכות כבר היה הרוב בין פרנסי קהילת וארשה לחרדים־מתנגדים וחסידים. קומץ "נאורים", לעומתם, שאפו בזמן הזה לצאת מתחת חסותה של הקהילה. הללו לא ראו את עצמם זקוקים להגנתה של הקהילה, כי סברו שהונם והשכלתם יעמדו להם באשר להשגת הזכויות הפארטיקולאריות.

ועד הקהילה התחיל עוסק בתחומים המקובלים על קהילות ישראל מקדמת דנא. ראשית כול הוא השתדל להרחיק מרחובות היהודים את הזנות ובתי־הבושת, שצצו בימים ההם. ואמנם, עלה בידו להשיג צו מידי המשטרה, ומקומות "החטא והבושה" הועברו מן הרובע היהודי. ב־1811 הוקמה, גם כן בחסותו של הוועד, קופת גמ"ח בשם "הלוואת חן". ליד השטיבלך של חסידי קוז'ניץ (Kozienice), לובלין (Lublin) ופשיסחא (Przysucha) הוקמו קופות גמ"ח משלהם. לידם של השטיבלך והמניינים הפרטיים התארגנו חברות "תלמוד־תורה", "מלבישׁ־ערומים" ו"ביקור־חולים".

בית־החולים היה למרכז בריאות חשוב לאו דווקא ליהודי וארשה בלבד; אליו באו גם חולים אפילו ממערב־גאליציה הרחוקה. עם קידוש בית־העלמין ברחוב גנשיה (Gęsia) התחזק מעמדה של ה"חברה קדישא".

רוב ילדי ישראל המשיכו ללמוד בחדרים בלבד. אולם בליצאון הווארשאי, שהקימו הפרוסים ב־1804, הופיעו כבר כמה וכמה נערי ישראל. ועד הקהילה היה מעורב בענייני חינוך הנוער וב־1810 הוציא כרוז האוסר לקבל מלמדים רווקים כיוון שהללו "מביאים לעיתים לידי מעשי־הוללות". ה"נאורים" הווארשאים ניסו להקים בית־ספר לילדי ישראל, שבו ילמדו שפות ואתיקה, וקיבלו אף רישיון לכך. רק תלמידים יחידים הגיעו לבית־ספר זה ועד מהרה הוא נסגר.

ב־1812 נפתח בית־דפוס ובעליו, צבי הירש בן נתן, הביא אליו סַדְרים מנויהוף (Neuhof) (נובי־דבור [Nowy Dwor]). בבית־הדפוס יצאו לאור גם חיבורים חסידיים.

ועד הקהילה לא פרש את חסותו על בתי־התפילה, והשטיבלך ובתי־המדרש של החסידים נוהלו בידי מתפללים. בית־הכנסת של ה"נאורים" היה קרוב יותר לכעין מועדון, ונוהל בידיים פרטיות. לעומת אלה הוקם בפראגה בית־הכנסת והיה שם בחסותה של הקהילה. מן הראוי לציין, שפעולות הוועד שבפראגה היו מסועפות יותר.

מלחמת נאפוליאון נגד רוסיה ב־1812 וחיסולה של הנסיכות שבא בעקבותיה, בלמו לזמן את התפתחותה של קהילת וארשה ושיתקו את פעולותיה. שלושה ימים לאחר שעבר נאפוליאון את הנהר ניימאן (Niemen) והחל בפלישה לרחבי רוסיה, הוקמה ב־28 ביוני 1812 בווארשה הקונפדראציה הכללית של פולין, ומטרתה חידושה של פולין העצמאית בגבולותיה ההיסטוריים. ב־4 ביולי הכריזה קהילת וארשה על הצטרפותה לקונפדראציה ועל תמיכתה במטרותיה. ביום ההכרזה על הקונפדראציה אירגנה הקהילה הפגנה המונית למען התמיכה במלחמה. יהודי וארשה החלו באיסוף תרומות למען המלחמה. ביחידות צבא הנסיכות שלחמו ברוסיה נמצאו גם יהודים, ובהם יהודי וארשה. נשמרו ידיעות על כמה מהם שהצטיינו בקרבות: יאן מארקובסקי (Markowski), מרדכי רוזנפלד, ברקו כוואט ועוד, כמה מהם הועלו אף לדרגת־קצונה.

בעת המלחמה התעשרו כמה מהספקים, הבנקאים והסוחרים הגדולים מיהודי וארשה. בלטו בהם יוסף יאנאש (Janasz), להבא פרנס הקהילה, ויהודית אשת שמואל זביטקובר, המוזכרת לעיל, היא ובני משפחה. אחדים מהמתעשרים ירדו לאחר מכן מנכסיהם בשל האינפלאציה, שהשתררה בעת המלחמה ולאחריה. כבעת כל מלחמה, הייתה גם זו למקור סבל ומצוקה למרבית תושבי וארשה וכן ליהודיה. החיילים שעברו בהמוניהם דרך העיר שילמו בעד הסחורות והשירותים בשטרות כסף שערכם ירד מיום ליום, ולעתים תכופות החרימו את הסחורות. בעיר שרר מחסור בדברי־מזון והופקעו מחיריהם.

ב־10 בדצמבר הגיע לווארשה נאפוליאון לאחר מפלתו ברוסיה, ועזב אותה בחשאי כעבור

כמה ימים. ב־18 בפברואר 1813 כבר קידמה משלחת של העיר את פני המנצחים ובראשם הגנראל הרוסי, הבארון פון קורף (Von Korf). במארס אותה שנה הוקמה ממשלה זמנית מורכבת משני רוסים, שלושה פולנים וגרמני אחד. קהילת וארשה עמדה בפני תקופה חדשה, ובלבם של בניה חרדה מפני הבאות.

מוכר חפצים משומשים. המחצית הראשונה של המאה ה־19

מוכר גפרורים. המחצית הראשונה של המאה ה־19
שני האיורים מאוסף פיוואַרסקי (Piwarski)

בימי מלכות פולין (הקונגרסאית) ועד כישלון המרד של 1830

במארס 1813, חודש לאחר כניסתו של הצבא הרוסי לווארשה, כונן המנצח על נאפוליאון, הצאר אלכסנדר ה־1, את המוֹעצה העליונה הזמנית, כלומר ממשלה זמנית לשטחים של נסיכות וארשה לשעבר. ב־20 ביוני 1815 הוכרז בקונגרס הווינאי, בו השתתפו בעלות הברית במלחמה נגד נאפוליאון והמעצמות שחילקו ביניהן את פולין, על הקמח מלכות פולין בשטחי נסיכות וארשה לשעבר, פרט לשטחיה המערביים שסופחו שוב לפרוסיה. הצאר הרוסי נועד להיות מלכהּ של המדינה החדשה, ומטעמו הוענקה לה חוקה. למעשה הייתה המלכות לחלק בלתי־נפרד של האימפריה הרוסית עם סממנים חיצוניים של מדינה גרורה (חוקה נפרדת, סיים, מינהל עצמי, שימוש בשפה הפולנית כשפת המדינה וגם יחידות צבא לאומיות־פולניות). המשטר החברתי המשיך להיות פיאודאלי (האיכרים, שהיו רוב אוכלוסי הארץ, נשארו להיות צמיתים, ההגבלות בזכויות האזרחיות שחלו על היהודים, שהיוו כ־14% מכלל האוכלוסים, נותרו ללא שינוי, ואף נוספו עליהן גזירות חדשות). ואכן הכתיר הצאר הרוסי את עצמו ברוב פאר בווארשה בירת־המלכות למלך פולין, והבטיח בנאומו להיטיב עם נתיניו החדשים. לניהול ענייני המלכות מינה את אחיו קונסטאנטין (Konstantyn) כממלא מקומו בווארשה ואת הגנראל הפולני זאיוֹנצ'ק (Gen. Zajaczek) כנציבה העליון של המלכות, ובידיו של האחרון ובידי השרים שנתמנו, הפקיד את הרשות המבצעת במדינה.

15 השנים הראשונות של המלכות הסתמנו בהתפתחות כלכלית: נסללו כבישים חדשים, הוקמו מצודות, החלה בנייה מזורזת בערים והוקמו מפעלי תעשייה חדשים. לאחר ההקלות במכס נפתחו בפני המשק של המלכות השווקים הגדולים של רחבי האימפריה הרוסית.

אנשי האצולה הפולנית ברובם, מהם ממשיכי הדרך של ה"טארגוביצה", ומהם הנוטים אחרי הסיסמאות הפאן־סלאביות של רוסיה, תמכו במשטר החדש, מה עוד שראו בו לגיטימיזאציה של מעמדם ואת האפשרות לזכות בתפקידים במנגנון ובצבא של המלוכה, ואף את הסיכוי להיות סמוכים לשלטון ולחצר האימפראטור בפטרבורג הבירה. גם דוברי העירונים תמכו במשטר החדש, ואחד ממנהיגיהם, הכומר סטאניסלאב סטאשיץ (Staszyc), נתמנה לשר הפנים במימסד החדש של המלכות. הפאטריוטים התאוששו לאט לאט מאכזבתם מנאפוליאון הפודה ומ"ראשית צמיחת הגאולה" שבנסיכות וארשה, ושוב הפנו את תקוותם לעבר צרפת וההגירה הפולנית ששם.

וארשה גדלה והתפתחה בשנים אלו. מספר אוכלוסיה הגיע לכ־130,000 נפש ב־1830. נבנו בה כמה מפעלי תעשייה, והעיר שוב הייתה למרכז תרבותי חשוב. הוקמו: אוניברסיטה, מכון אגרונומי, קונסרבאטוריון, תיאטרון, נוסדו הוצאות־לאור חדשות והופיעו כתבי־עת. בעיר התארגנו חוגים פאטריוטיים ומהם שהתכוננו למרוד שוב ב"פולש המוסקובי". ואכן בני־הנוער הפאטריוטיים הווארשאיים היו הראשונים שהרימו את נס המרד בליל ה־29 בנובמבר 1830.

כבר בתקופה של ה"מועצה העליונה הזמנית" פתחו נציגי קהילת וארשה בהשתדלויות למען שיפור מצבם של היהודים במלכות העומדת לקום, למען ביטול הגזירות שנגזרו על היהודים בתקופות הקודמות. הוקמה משלחת מורכבת משלושה פרנסי קהילת וארשה - מיכאל

אטינגר־ראווסקי (Michal Ettinger-Rawski), מזכיר הקהילה, שכנא נוידינג - שניהם מתנגדים, וולף מיכל הכהן־חסיד מקוֹזְ'נִיצֶה (Kozienice). המשלחת קיבלה על עצמה להיות דוברת לא רק של קהילת וארשה בלבד, אלא של כל היהודים תושבי הארץ. באוקטובר 1813 פנה ועד קהילת וארשה אל ה"מועצה העליונה הזמנית" בדבר ביטול האיסור של ייצור משקאות חריפים ושיווקם בידי היהודים, צו שהוצא עוד בתקופת נסיכות וארשה ב־1812. לאחר שהמועצה לא השיבה כלל על העצומה, פנה ועד הקהילה שוב בבקשה דומה באפריל 1815 והפעם נענה בחיוב, אף כי חלקי בלבד; ביצוע הגזירה נדחה לשנה. המשלחת היהודית המוזכרת לעיל העדיפה איפוא לעקוף את המועצה (שהייתה מורכבת מפולנים בלבד), ולפנות בעצומה אל הצאר בכבודו ובעצמו בפטרבורג הבירה. ואכן, באוגוסט 1814 הוגשה עצומה ובה פירוט של כל הגזירות שהוטלו על יהודי הארץ מקדמת דנא ועד לתקופת הנסיכות הווארשאית. השתדלנים לא העזו לבקש זכויות אזרחיות עבור אחיהם, כי הם היטיבו לדעת את המצב הריאלי, הפוליטי והחברתי, ששרר בארץ ואף באימפריה הרוסית כולה, אבל העלו בעצומה את הכרזתו של הצאר מ־22 במארס 1813, שבה הבטיח להיטיב עם כל תושבי הארץ ולהקל עליהם את עול המיסים, ועל כן הביעו תקווה שגם היהודים יזכו בחסד זה. עצומה זאת נשארה ללא מענה. אנשי המשלחת התכוננו להשתדל להגיע אל הצאר עצמו ולשטוח בפניו את עצומתם. אולם בינתיים יצא הצאר להשתתף בקונגרס הווינאי, וביוני 1815 כבר הייתה מוכנה החוקה של מלכות פולין.

בסעיף אחד של החוקה נחרץ גורלם של יהודים תושבי המלכות. נאמר בו: "על בני ישראל יחולו כל החוקים והתקנות (באשר לזכויות האזרח שלהם) שהונהגו כלפיהם עד עתה; על סידורים נוספים בנידון להתחשב בתנאים, שיקלו על היהודים ליהנות במידה רחבה יותר מן הזכויות הציבוריות." בכך, איפוא, נותרו בעינן כל ההגבלות שחלו על היהודים עד אז. בנספח לחוקה, שהופיע בסוף 1815, נקבע "שכל מי שאינו אזרח הארץ לא ייהנה מזכויות פוליטיות." ומכאן שבאין היהודים אזרחי הארץ, אינם ראויים ממילא לזכויות.

וארשה חגגה את ה־20 ביוני כיום הכרזת המלכות. גם בניין הקהילה, ברחוב קרוֹלֶבְסְקָה (Krolewska), קושט חגיגית. אולם חרדה קיננה בלב היהודים מפני הצפוי להם מחסדי הקונסטיטוציה וממפרשיה בעת הביצוע. המשלחת של קהילת וארשה נסעה לפאריס, כי שם שהה בעת ההיא הצאר, ושם אכן ניתן לה להתייצב בפניו. לשמע דברי העצומה שתק הצאר ולא השיב דבר. המשלחת הגישה את העצומה ליד ימינו של הצאר בענייני פולין, הקומיסאר נוֹבוֹשִׁילצוב (Nowosilcow) וחזרה לווארשה. ב־12 בנובמבר, לאחר מסעו הטריומפאלי באירופה, הגיע הצאר לווארשה, וכאן נתקבל בחגיגיות בולטת. ראשי הקהילה קידמו גם הם את פניו והגישו לו שיר־תהילה מלא מליצות על גדולתו וחסדו. יום ההשבעה לחוקה נקבע ל־27 בנובמבר 1815. בינתיים התעוררו לפעולה גם ה"נאורים" בקרב יהודי וארשה, והללו גמרו אומר להשתדל דרך הצינורות הפולניים. הם פנו אל הנסיך אדם צ'ארטוֹריסְקִי (Książe Adam Czartoryski), שנחשב אז כמעט למועמד בטוח למשרת נציב המלכות. על העצומה חתמו 26 "נאורים" והללו ביקשו זכויות סֶפּאראטיות לעצמם. בתוך שאר הנימוקים הסתמכו גם על הזכויות שניתנו להם, "הנבדלים מן השאר", בידי הפרוסים. הצאר אכן נענה לתמיכתו של צ'ארטוריסקי, קיבל את נציגי ה"נאורים" והאזין לדבריהם החלקים על השכלתם ואורח־חייהם ה"מתקדם": הם אינם נבדלים בלבושם ובשפתם משאר התושבים, ואת ילדיהם הם שולחים לבתי־ספר כלליים. גם קבלת פנים זו לא הניבה שום פירות.

צ'ארטוריסקי, כיושב ראש הוועדה שעמדה לדון בענייני יהודים ואיכרים, כתב בהמלצתו לעצומה הנ"ל, שהיהודים הם עם זר בקרב העם הפולני, וכל "זכויותיהם שקיבלו, אך בחסד ניתנו להם". אין הם אזרחים, ועל כן אין יסוד לדרישותיהם לזכויות אזרחיות כלשהן, עד שלא יתקנו את אורח חייהם ויעברו "רפורמה מוסרית". המדינאים הפולנים שנתמנו ל"מועצה המינהלית של המלכות" הרחיקו אף לכת בהערכת מעמדם של היהודים ואף בכינויי־גנאי שתיארו אותם: הנציב, הגנראל זאיונצ'ק כינה אותם "אנשים מצורעים" ואילו סטאשיץ, שר הפנים, בשם "חלאת הארץ". אפילו הפובליציסטים, שנחשבו לפרוגרסיוויים בעת ההיא, כגון ס' פּוֹטוֹצקי (S. Potocki) ומאוריצי מוֹכנאצקי (Maurycy Mochnacki), כתבו בנימה דומה.

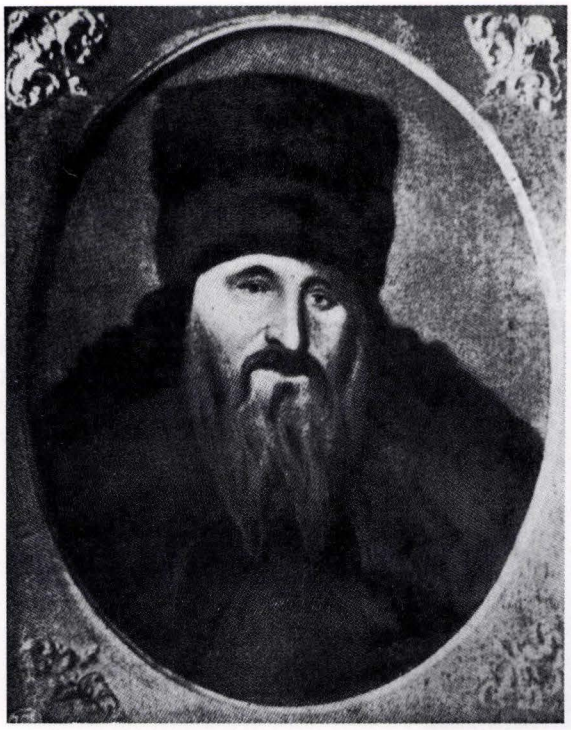

בָּרָק שמוּלוֹבִיץ׳־זוננברג. בנו של שמואל זְבִיטקוֹבֶר. היה מראשי הציבור היהודי בתקופת נסיכות ואַרשה (1815-1806) ומלכות הקונגרס (1830-1815). אבי משפחת בָּרגסוֹן הנודעת

חיים דווידסון, רבה הראשי של ואַרשה. ראש הזרם השמרני בציבור החרדי, הרב דווידסון פעל במחצית הראשונה של המאה ה־19 (נפטר ב־1854)

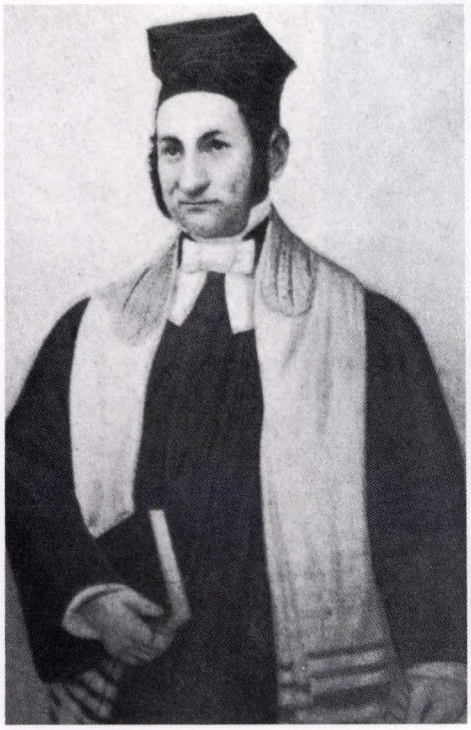

משמאל: ד"ר א"מ גולדשמידט, הדרשן המתקדם הראשון בווארשה. נשא את דרשותיו בשנות ה־40 של המאה ה־19 בשפה הגרמנית, בבית־הכנסת של המתבוללים ברחוב דנייליוביץ'ובסקה (Daniłowiczowska)

משמאל למטה: נחום סלומון (שלמה) ברינר (Brünner). מן הדמויות הבולטות בשכבת האריסטוקראטיה היהודית בווארשה במחצית הראשונה של המאה ה־19

מימין למטה: עמליה לבית דוד ברינר, רעייתו של נחום סלומון. השתייכה לקבוצת הנשים היהודיות המכובדות והאלגנטיות ביותר בקהילת וארשה במחצית הראשונה של המאה ה־19. הפורטרטים של נחום סלומון ושל רעייתו לקוחים מתוך האוסף המשפחתי

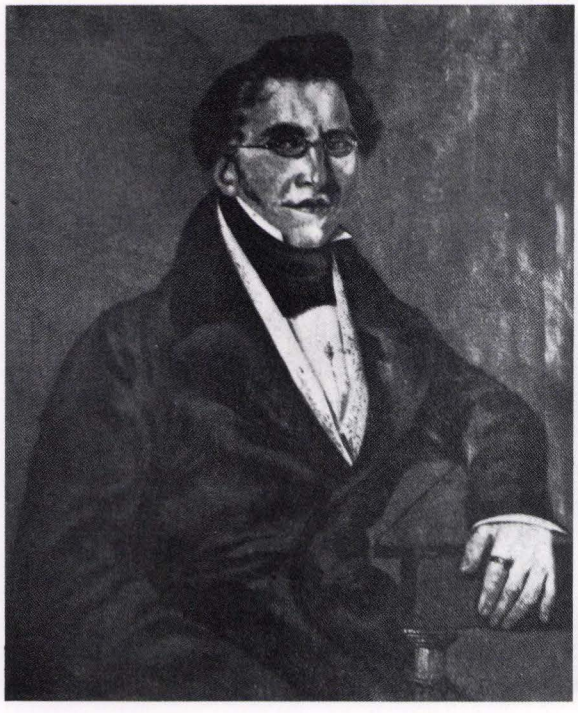

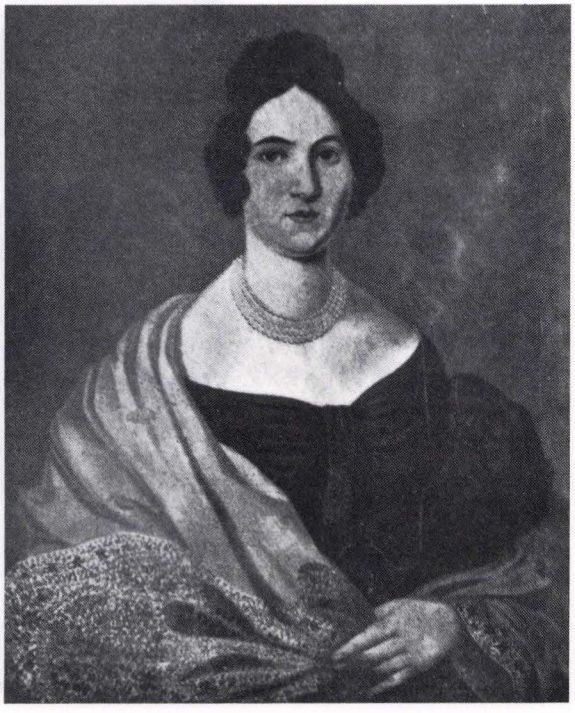

פוטוצקי כתב: "את החנויות והפונדקים תפסו חלפנים, והוא הדבר באשר לארמונותינו המפוארים. לא באחד מן הארמונות יושבים עתה מַלווים בריבית ויהודים. עד מהרה יעברו שרידי הנכסים האזרחיים לידי בעלים, מזוקנים או לא מזוקנים".

פרנסי קהילת וארשה העריכו נכונה את המצב והגיעו למסקנה, שאין כל סיכוי במצב השורר להשיג דבר בעצומות ובבקשות, שעה שאוזני מקבליהן אטומות לגמרי והשעה אינה בשלה לכך, על כן החליטו לנקוט להבא שיטה של שתדלנות יומיומית בעניינים הדחופים ביותר. ה"נאורים" וגם העשירים ביותר מבין היהודים שומרי מסורת, בעיקר מבין המתנגדים, החלו בהשתדלויות למען שיפור מצבם האישי (זכות מגורים בכל אתר, קבלת חכירות וחוזי־אספקה וכד'). קהילת וארשה ניגשה לחיזוק אירגונה, ולשם כך נוצרה לראשונה בתולדותיה בעין קואליציה בין אנשי היסוד של הקהילה, המתנגדים, ולאחר מכן גם החסידים (עליהם הוטלו ענייני השירותים הקהילתיים), ובין ה"נאורים" הקרובים לשררה, שידעו לשמש פה לכל הקהילה לעת מצוא. יצוין, שבין ה"נאורים" נמצאו גם נדבנים שתרמו לצורכי הציבור היהודי. הקואליציה הזאת המשיכה להתקיים ולפעול עד פרוץ מלחמת־העולם ה־1. בתקופה הנידונה בפרק זה היה על ועד הקהילה לעמוד בפרץ נוכח הגזירות החדשות שהוטלו על יהודי המלכות בכלל ועל יהודי וארשה בפרט. המיסוי המיוחד, שהוטל על היהודים בתקופה הפרוסית ושל נסיכות וארשה, נשאר בעינו. בין השאר עלה בידי קהילת וארשה לסדר את עניין מס־הגיוס ולהעמידו על סך קבוע של 100,000 זהובים לשנה, סכום גדול אמנם ליהודי וארשה, אבל סכום זה מנע את הצרה של גיוס 500 בנים העלולים להיטמע בנכר.

המאבק על זכות המגורים

מאבק קשה צפוי היה ליהודי וארשה בעניין הזכות למגורים בעיר. אוכלוסי היהודים במעט ששולשו עד 1830 ואילו על זכותם לגור בעיר הוטלו הגבלה אחר הגבלה. ב־1816 החלו השלטונות וראשות־העיר בביצוע הצו של הנסיך הווארשאי בדבר הרחקת היהודים מן הרחובות הראשיים בעיר. ואכן, רוב היהודים, פרט ל־22 משפחות, הורחקו מן הרחובות ה"חשובים" ונאלצו לעבור אל הרוויר היהודי. במקום להרחיב את אזורי המגורים ליהודים ההולכים ורבים במספרם, גמרו השלטונות אומר להגביל את נהירתם לעיר גם על־ידי הרחקתם מרחובות נוספים. ב־1812 נאסר על היהודים לגור ברחובות: ז'אביה (Żabia), גראניצ'נה (Graniczna), קרולבסקה (Królewska), נובי־שוויאט (Nowy Świat), לשנו (Leszno), מארשאלקובסקה (Marszałkowska), כלודנה (Chłodna), אלקטוראלנה (Elektoralna), שדרות ירושלים ("ירושלים החדשה" לשעבר) וזאקרוצ'ימסקה (Zakroczymska). באותו צו היה גם סעיף על הגבלות הזכות של היהודים לקנות בתים או לבנותם, אפילו ברחובות שהותר להם לגור בהם. בהסתמך על הצווים של נסיך וארשה מ־1809, המגביל את הזכות של היהודים לרכוש נכסי דלא ניידי בווארשה אך לבעלי הון ול"נאורים" בלבד, עמדו הסעיפים של הצו מ־1821 לגמול חסד עם היהודים, "כדי להוכיח לבני דת משה, שהממשלה שואפת להיטיב עמהם כמו עם שאר תושבי העיר, אם הם עצמם יוכיחו את דבקותם בסדר וישאפו לפאר את העיר", ולהתיר להם לרכוש מגרשים ריקים, על מנת להקים עליהם בתי־אבן במועד עד 3 שנים, וכן לקנות בתי־עץ, להרסם ולבנות במקומם בתי־אבן במועד הנ"ל. למפרים את מועד הבנייה נועד עונש של החרמת הבית למען מטרות ציבוריות (בתי־חולים וכד'). נקבע גם בצו איסור רכישת בתים בידי היהודים בלא רישיון, שתמורתו עליהם לשלם תשלום מסוים. לעומת הדרישה מאת היהודים העומדים לרכוש בית ברחובות האסורים עליהם (מחוץ לרוויר) להוכיח שיש להם הון של 60,000 זהובים, להיות "נאורים" (כלומר לגלח את הזקן והפאות, לא ללבוש לבוש יהודי מסורתי ועוד), פוטרו מעול זה הרוכשים בתים ברוויר היהודי. לא רק היהודים בלבד היו מעוניינים ב"חסד" של הצו, גם השלטונות נטו בכך לזרז את הבנייה בעיר במקומות שלא־יהודי לא אבה להשקיע את כספו, ואילו בעלי הבתים והמגרשים מצאו הזדמנות להפקיע את מחירי

הנכסים ולמצוא קונים מאונס ביוקר לנכסיהם הזולים והירודים (בתי־עץ הנוטים ליפול ומגרשים עזובים בירכתי העיר). לא מעט תלאות עברו על היהודים שעמדו לרכוש ולבנות בתים. ברצותם להשיג את הרישיון נתקלו גם בביורוקראטיה ובגילויי רצון רע מצד הפקידים. היו מקרים שרוכשי המגרשים והבתים הרעועים לא עמדו במועד הבנייה, ועליהם וכן על ועד הקהילה היה להתרוצץ כדי למנוע את החרמת הנכס. חרף כל הקשיים הלך והוקם רובע יהודי חדש ואף מרכז מסחרי סואן ברחובות פראנצ'ישקאנסקה (Franciszkanska), נאלבקי (Nalewki), גנשיה (Gesia) ועוד.

במדיניות של "הבה ונתחכמה לו פן ירבה", שנקטו השלטונות כלפי יהודי וארשה היה מקום חשוב ל"כרטיס היומי". על מנת לבלום את נהירת היהודים מערי השדה של המלכות אל הבירה, נדרש כבר בשנה הראשונה לקיומה של המלכות, ראש העיר ווידה (Woyda), להגיש תוכנית בדבר חידוש הכרטיס־היומי עבור היהודים השוהים בווארשה ושאינם תושבי העיר הקבועים: כאמור לעיל, הונהג כבר הכרטיס היומי בווארשה בתקופת ממלכת פולין עד הכיבוש הפרוסי ב־1795, חודש בנסיכות וארשה ובוטל ב־1811. ראש העיר ווידה הזדרז והגיש ב־1816 תוכנית לחידוש התשלום. הוא נימק את הצעתו בתואנות על הנזק שמביאים היהודים לעיר ולתושביה, כי הרי פרנסתם אך על הרמאות ומן הדין לאלצם לעבוד ביושר במקומות מגוריהם בערי השדה. לדעתו, אי־בלימה של התרבות היהודית בעיר תביא לתוצאות עגומות. לפי התוכנית היה על כל יהודי שאינו תושב קבוע ואינו רשום בפנקסי המירשם, לשלם זהוב אחד ו־20 גרושים עבור הבולים בעד כל יום שהייתו בעיר. אם ייתפס המתחמק מן התשלום, היה צפוי לו קנס בסך של 12 זהובים, ואם לא היה לאל ידו לשלם את הקנס ייכלא בבית־הסוהר ולאחר מכן יגורש מן העיר. לקנסות היו צפויים גם משכירי דירות מתחמקים מפידיון הכרטיס. מבלי להמתין להוצאת הצו בנידון, הורה שר הפנים במאי 1817 לעיריית וארשה לבצע את גירושם מן העיר של יהודים שאינם תושבים קבועים. האחריות לביצוע הגירוש הוטלה גם על הקהילה היהודית ועל פרנסיה, והללו נתחייבו בעונש של קנסות כבדים שלא להלין אפילו לילה אחד יהודי שבא העירה בלא רישיון. את ה"חודרים" לעיר באורח בלתי־לגאלי נקבע להחזיר בליווי משטרתי למקומות מגוריהם. ואמנם הוחל בגירוש יהודים רבים, שלא יכלו להוכיח שהם תושבי קבע בווארשה. בהוראת השר מ־1817 היו אי־דיוקים בדבר המועד המדויק של רישום היהודים כתושבי קבע. לא נאמר בה כיצד לנהוג במקרה של נישואים בין תושב וארשה לתושב ערי השדה, מה דינו של יהודי תושב וארשה שנטש את העיר והתגורר בפרובינציה, וכיו"ב בעיות. על יחידים, וכן על פרנסי הקהילה, היה להתדפק על דלתות המשרדים ולהשיג לכל הפחות דחייה של הגירוש. לא פעם עלו ההשתדלויות במתן דמי "לא יחרץ", שלא נרשמו כמובן בספרי התעודות הרשמיות שבמשרדים האלה.

ההתכתבות והדיונים בדבר הצו נמשכו כמה שנים, וב־7 בספטמבר 1824 הוציא נציב־המלכות צו, לפיו נאסר על היהודים מערי השדה ומחו"ל לבוא לגור בווארשה בלא רישיון מיוחד של השלטונות, וליהודים השוהים זמנית בעיר נקבע תשלום כרטיס־יומי בסך של זהוב אחד ו־20 גרושים עבור כל יום של שהייה. הצו קבע, שכתושבי קבע ייחשבו יהודים הרשומים בפנקסים של תושבי הקבע בעיר עד 1820, או אלה שקיבלו רישיון מיוחד מן השלטונות להגר לווארשה עד המועד הנ"ל. על יתר היהודים, שלא נכללו בקאטגוריות הנ"ל, נגזר לעזוב את העיר או לשלם כרטיס־יומי.

כ־36 שנה, עד יוני 1862, עת ביטל הצאר את ההגבלות במוביליות של היהודים במלכות פולין, נמשך המאבק של היישוב היהודי בווארשה על ביטול הרובע היהודי (הוא ה"גיטו" בעידן החדש) ועל ביטול התשלום עבור שהייה זמנית של כל יהודי בעיר. הביצוע של הגזרה מצד השלטונות היה רָגוריסטי, מלווה מאסרים, גירושים, חיפושים (אפילו הפשטת נשים יהודיות למען החיפוש – דבר שהיה יוצא דופן בזמנים הפוריטאניים ההם). אולם מאידך הביאו צורכי המשק של העיר המתפתחת וכן דבר ההכנסה שבאה לקופת־העיר מן המס של הכרטיס־היומי (לעתים 50% מהכנסות העירייה) לפעמים לריכוך הביצוע הרגוריסטי של הצו. כך למשל שוחררו מחובת הכרטיס־היומי כבר ב־1824 יהודים חוכרי חלב ומשווקיו בווארשה. העירייה קיבלה את הנימוק שתשלום הכרטיס־היומי ייקר את החלב בעיר. יוסף ברקזון

(Berekson), בעל בית־חרושת לבדי־כותנה זולים במארימונט (Marymont), השיג שיחרור מן התשלום של הכרטיס־היומי לשכירי־יום יהודים שעבדו במפעלו. נהנו משיחרור דומה גם הפועלים היהודים שעבדו בבית־החרושת בשכונה פובונזקי (Powazki) בעיר. ביאנואר 1825 הוצאה תקנה לצו, ולפיה ניתנה הרשות לעירייה לשחרר מתשלום הכרטיס יהודים, אשר במשך זמן רב הוכיחו את עיסוקם באומנויות שונות או בשירותים מועילים בעיר, והתנהגותם הייתה למופת. העירייה נהגה תכופות בשרירות. את השיחרורים העניקה לזמן־מה ולא פעם ביטלה אותם.

חרף כל התלאות הלכה וגברה נהירת היהודים לעיר. הדחף למצוא פרנסת־מה עלה אצלם על הצרות היומיומיות, ואכן למדו לעמוד בהן.

המאבק הכלכלי

לא קל יותר היה מאבקם של יהודי וארשה על פרנסתם. בתקופה של התפתחות התעשייה בארץ ובעיר נתקלו קומץ היזמים בקשיים ובהגבלות שלא היו מנת חלקם של המהגרים הלא־יהודים (בעיקר גרמנים), מקימי המנופאקטורות ומפעלי התעשייה בארץ ובעיר. האחרונים נהנו מפריווילגיות והנחות שונות, והן היו התנאי להתיישבותם בעיר. עבור החופש לפעולה משקית הילוו היזמים היהודים סכומי עתק בתנאים נוחים לאוצר המדינה וכן לבעלי השפעה בצמרת המדינה. לעתים לא גבה המלווה את הלוואותיו לעולם. הספק הגדול, איגנאצי נוימארק, אירגן ייצור בדים, נתן תעסוקה למאות בעלי־מלאכה בווארשה ומחוצה לה ומחזור עסקיו בספקות לצבא הגיע ב־1824 לסך של 4 מיליוני זהובים. מסועפים היו גם עסקיו הפינאנסיים והקרדיטוריים. בין 40 מקבלי קרדיט אצל נוימארק ב־1826 היו 14 נציגים של האריסטוקראטיה הפולנית ו־11 נציגים של צמרת הביורוקראטיה, ביניהם הסנאטור נובושילצוב (Nowosilcow). האחרון היה חייב לנוימארק 146,000 זהובים, ואין שום סימן לכך שפרה אי־פעם את חובו. נוימארק וברק בן שמואל הילוו לאוצר המדינה סכומים ניכרים, ועבור זה זכו לחכירת המונופול של מלח במלכות פולין לזמן־מה. ב־1829 הוציא הבנק הפולני (בנק המדינה) מילווה על סך של 42 מיליון זהובים. את המילווה, ברובו, מימנה החברה המסחרית של פרנקל והבנקאים הברלינאים הקשורים בה. מן הראוי לציין, שזכות קדימה בקבלת החכירה של גביית מיסים והכנסות המדינה האחרות הייתה ללא־יהודים; בעלי הון יהודים קיבלו את החכירות לאחר שאלה נכשלו בידי החוכרים הראשונים. בסך הכל נמנו אז עם בעלי הון יהודים בווארשה כמה עשרות משפחות. נודעו בהם 6 בעלי חברות בנקאיות גדולות כגון של ברגסון (Bergson), פרנקל או אפשטיין. שמותיהן של משפחות אלה נודעים בווארשה ובפולין כולה גם בדורות הבאים.

בתקופה הנידונה כבר מסתמנים ניצנים ראשונים של יוזמה יהודית בהקמת מפעלי תעשייה בווארשה או בהפעלתם. ב־1829 רכש הבנקיר ליאופולד פרנקל, כמוזכר לעיל, בית־חרושת לטקסטיל, ושנתיים לאחר מכן צייד אותו במכונת קיטור, הראשונה בעיר. בשנים שלאחר־מכן עבדו במפעל 600 פועלים. בשכונת מארימונט הקימה הממשלה בית־חרושת לבדים זולים, ואותו חכר לייב ברקסזון (Berekson), בנו של שמואל ונכדה של יהודית יעקובוביץ'. במפעל היו 40 נולים ועבדו בו 60 פועלים. ב־1823 היה בבעלותו של שלמה זלמן פוזנר בית־חרושת לטקסטיל, שבו הועסקו פועלים יהודים בלבד. ב־1821 הקים הבנקאי הברלינאי שמואל מאגנוס מפעל לייצור כפתורים עשויים מעצם, וב־1823 הפעילו האחים ברנארד מטוויה של פשתן.

ברם מפעלי התעשייה בבעלות יהודים או אלה שהוקמו ביוזמתם, לא היו רבים בווארשה, אולם תפקידם של היהודים באספקת חומר גולמי, באירגון תעשייה־ביתית ובשיווק המוצרים היה ניכר. המסחר בצמר היה ברובו בידי היהודים. הוא הדין באשר לאספקת חומר גולמי לתעשיית־המזון.

רב היה משקלם של היהודים במסחר. ב־1822 היו בווארשה 45 סוחרים גדולים יהודים, לעומת 63 סוחרים נוצרים. אחוז היהודים במסחר הזעיר היה המכריע. תייר גרמני כתב ב־1830 על

המרכז המסחרי היהודי ברחוב פראנצ'ישקאנסקה: "החנויות שלהם (של היהודים) משני צידי הרחוב מלאות כל־טוב, ניתן להשיג בהן מן הסחורה הטובה והיפה כאוות נפשו של הקונה, אנשי צבא באים לקנות הכל..."

המסחר היהודי בווארשה היה לצנינים בעיני צמרת השלטון הפולנית ובעיני הסוחרים הפולנים. ב־1827 הוגש ל"מועצה המינהלית של המלכות" (לממשלה) תזכיר ובו הצעה להגביל את המסחר היהודי ולהפנות את היהודים לעיסוק במלאכה. מחבר התזכיר מציין, שכל יהודי העוסק במסחר אין לו על פי רוב הון־יסוד, בדרך כלל הוא עמוס במשפחה גדולה, משלם מיסים רבים ושכר־דירה גבוה, הוא נאלץ לגור ברבעים מסוימים בלבד, ואף עבור המזון הוא משלם כפליים (הכוונה למס בשר כשר). חרף כל זה מצליח היהודי בעסקיו. אין זה, כותב בעל התזכיר, אלא בזכות המירמה וההונאה, שהן היסוד לקיומו של החנווני היהודי. הוא מוסיף וטוען שמסחר כזה מערער גם את המוסר של התושבים הנוצרים, והללו נוהרים אל הרחובות נאלבקי ופראנצ'ישקאנסקה כדי לקנות אצל יהודים.

ברוח זו נכתבו גם מאמרים בכתבי־העת של הזמן ההוא. השלטונות ואירגוני הסוחרים הפולנים לא הסתפקו בהבעת מורת־רוח מן המצב; באו גם מעשים שמטרתם לדחוק את רגלי הסוחרים היהודים. ב־1817 נפתחה הבורסה של וארשה, ובתקנון שלה נקבע שמתווך בבורסה יכול להיות רק איש היודע קרוא וכתוב פולנית. למעשה הוגבל מספר היהודים כמתווכים לשליש מכלל המתווכים והספסרים בלבד, ורק לאלה שהותר להם לגור ברחובות האסורים למגורי היהודים.

בתקנון של "אגודת הסוחרים" מ־1817 נקבע, שהיהודים לא ישתתפו באסיפות האגודה, ולא יוכלו לבחור ולהיבחר לראשות האגודה. נתקבל הנימוק שקודם על היהודים להפוך לפולנים, ויען שאין ליהודים זכויות־אזרח, הילכך לא יוכל לא־אזרח להיות חבר מלא באגודת הסחורים. לעומת זאת, שמרה האגודה על רשימת הסוחרים בעיר, שבה כן נכללו היהודים (לשם גביית מיסים, ארנונות וכו') והקפידה על הקביעה מיהו סוחר ומי לאו. ב־1823 יצאה האגודה במאבק נגד בעלי דוכנים ורוכלים יהודים בחוצות העיר. מרבים מהם נשללה פרנסתם. כמו־כן יצאה האגודה נגד סחר־הייצוא של היהודים, בתואנה שאין לתת את הזכות לסחר־חוץ לאנשים שאינם אזרחי הארץ.

אולם המציאות גברה על הנטיות של הרחקה מוחלטת של סוחרים יהודים מן האגודה. סוחרים גדולים ובעלי הון יהודים היו קשורים גם בעיסקי מסחר ומימון עם לא־יהודים, וכבר לא ניתן היה לסגור בפני אלה את שערי האגודה. ב־1828 נתקבלו לאגודה 14 אילי הון ומסחר יהודים (ביניהם: הרמן אפשטיין (Epsztain), חלוץ תעשיית הסוכר בפולין, תיאודור טפליץ (Toeplitz), חוכר המס של בשר כשר בוויבודיות מאזוביה, שמעון כהן (Kohen) – בנקאי גדול, שלמה אייגר (Eiger) – סוחר גדול ופרנס הקהילה).

כאמור לעיל, היו יהודים שחכרו את הכנסות הממשלה (מונופולין של מלח, משקאות חריפים ושל טאבאק וכן ההכנסות מן השחיטה ועוד). לידם מצאו את פרנסתם גם מאות יהודים כמוכרי מלח, טאבאק וכן כמתווכים ופקידים. מתוך מוכרי המלח בארץ היו היהודים כשני שלישים. ב־1824 נאסר לתת ליהודים את הרישיונות למכירת מלח כל זמן שמספר המוכרים הנוצרים לא יהיה שווה לזה של היהודים. ב־1830 בוטל האיסור, כי לא היה בר־ביצוע; לא נמצאו משווקי מלח נוצרים במספר הדרוש. החכירה של שיווק הטאבאק לשנים 1818-1826 נמסרה לידי מומר, שהתחייב, כנאמר בשטר החכירה, "לשפר את טיב הטאבאק לעומת מה שייצרו עד אז היהודים". אולם לשווק את הטאבאק נאלץ החוכר באמצעות היהודים. ב־1829 הגיע מספר משווקי הטאבאק היהודים בווארשה ל־107 לעומת 37 פולנים. אין נתונים על היהודים שעסקו במלאכה בווארשה בעת ההיא, אולם ניתן להסיק עליהם מהנתונים הנוגעים לבעלי־המלאכה היהודים במלכות פולין כולה. ב־1825 התפרנסו כ־70% מיהודי המלכות כבעלי־מלאכה, שוליות ושכירי יום.

התקנות על גילדות בעלי־מלאכה מ־1816 היקשו על היהודים את עיסוקם במקור־פרנסה זה. האומנים, בעיקר המומחים בטקסטיל, שבאו מגרמניה, סירבו לקבל יהודים כשוליות וללמדם את המלאכה. בלא הלימודים והמבחן לא יכול היה השוליה לקבל רישיון

כבעל־מלאכה לכל דבר. חרף הקשיים גדל בווארשה מספר בעלי־המלאכה היהודים במקצועות רבים. שם קנו להם החייטים, הפרוונים והכובענים. הספקים היהודים חילקו ביניהם את ההזמנות ואת הבדים למדי הצבא או הזמנות אחרות. וכך מצא החייט היהודי את פרנסתו מבלי להזדקק לכסף. בסוג זה של בעלי־מלאכה יהודים יש לראות את הראשונים בין עובדי־בית ומייצרי קונפקציה, עיקר הפרולטאריון היהודי להבא בעיר. מבין הפקידים היהודים, ששירתו את הסוחרים הגדולים והחוכרים, החלו בתקופה ההיא לעלות אנשי אינטליגנציה מקצועית.

על מנת להתגבר על הקשיים שנערמו בפני היהודים בתחום העיסוק והפרנסה, הסתייעו הללו לא רק בכוח־העמידה שלהם, אשר הפליא אף את שונאיהם המושבעים, אלא גם באירגון ובעזרה הדדית. כבר אז נעזר הסוחר ובעל־המלאכה היהודי בקופות־גמ"ח, שקמו ליד חברות, בתי־מדרש ושטיבלך. מי שירד מנכסיו, נמצאו נדבנים שעזרו לו ב"מתן בסתר". ב־1820 התארגנה חברה של זבנים יהודים, חברה אשר במרוצת הזמן הייתה לאיגוד מקצועי ראשון בווארשה, ופעולתו המסועפת נמשכה עד 1939.

מן הדין כאן לציין, שפרט לכמה וכמה אילי הון ועשרות סוחרים גדולים וחוכרים, חי כלל הציבור היהודי בווארשה על פרנסת־מעט, וכ־10% ממנו היו מחוסרי הכנסה כלשהי, מהם ארחי־פרחי, שלמרות האמצעים שנקטו נגדם השלטונות, ידעו להתחמק מרודפיהם ולהשתקע בעיר. לעזרתם באו חברות צדקה והקהילה.

ב־24 באפריל 1821 הוציאה ועדת הדתות והחינוך (משרד הדתות והחינוך) צו על הקמת ה"דוזור בוז'ניצ'יו" (פיקוח על בתי־כנסת) ועל ביטול ועדי הקהילות היהודיות במלכות פולין. הצו אושר בידי הצאר ב־1 ביאנואר 1822. תפקידו של ועד הקהילה במתכונתו החדשה (להלן - ה"דוזור") צומצם לענייני שירותי דת בלבד. החסות על ה"דוזור" ניתנה לידי העיריות. בין השאר נתחייב ה"דוזור" לסייע לעיריה בגביית מיסי היהודים (מס־גיוס, מס בשר כשר וכו').

ביישוב היהודי בווארשה פורק ועד הקהילה בסוף יאנואר 1822, וכעבור זמן־מה נתקיימו הבחירות ל"דוזור". כאמור לעיל, נתגבשה עד אז בקהילת וארשה קואליציה של החרדים (מתנגדים וחסידים) ושל הנאורים, בניהול הוועד. גם בבחירות ל"דוזור" החדש נשמרה הקואליציה הזאת. נבחרו 2 מתנגדים (חיים דוידזון, לעתיד הרב הראשי של הקהילה, ויוסף חיים האלברשטאם), ונאור אחד (יעקב אפשטיין – בנקאי). כממלאי מקום נבחרו 2 נאורים (המו"ל נתן גליקסברג והמתווך בבורסה, הנריק סאמואלזון [Samuelson]), וחרד אחד (לוי בּוֶיירהרץ).

בשנים 1821־1830 נתקיימו הבחירות כמה פעמים, ובסך הכל היו 19 "דוזורים" (פרנסים), ומהם 6 נאורים בלבד. כמזכיר הקהילה כיהן כל אותו זמן המתנגד שכנא נוידינג, ושוב הוכח, שהמציאות חזקה יותר מכל תוכנית שאין שורשיה מושרשים בה, ורבים מתפקידיה הישנים־נושנים חזרו, אם בגלוי ואם בסתר, לחסותו של יורש ועד הקהילה - ה"דוזור" (גם התקציב של ה"דוזור" נסתמך ברובו על התשלומים עבור הקבורה). ה"דוזור" דאג לבשר־כשר לאסירים, סיפק מצות לפסח ועצי־הסקה לחורף לעניים. לידו נפתח משרד ומטרתו לפקח על עוזרות־הבית היהודיות "שתתנהגנה בצניעות וכדת." ה"דוזור" התערב למען שיחרור ספרים מן הצנזורה. ה"דוזורים" כיהנו לעתים בעת הקדנציה גם כחברים במועצת הפיקוח על בית־החולים היהודי. ה"דוזור" הווארשאי התערב בעת המהומות שפרצו פה ושם נגד יהודים וכתב בעניין זה תזכירים לאין־ספור לשלטונות. במרוצת הזמן גדל מספר הפרנסים ב"דוזור" והגיע לתשעה.

במאי 1825 פנו פרנסי ה"דוזור" בווארשה אל הצאר בעצומה ובה ביקשו להקים ועד שיטפל בענייניהם של היהודים למען שיפור מצבם, בדומה לוועד שהוקם בפטרסבורג ועסק בענייני היהודים תושבי רוסיה. כחודשיים לאחר מכן הוקם ה"וועד של בני־דת משה", מורכב מלא־יהודים, ולידו ועדה מייעצת, מורכבת מיהודים. במשך זמן קיומו (עד שנות השישים למאה) לא היו תוצאות רבות לפעולות הוועד, אבל לעתים ניתן היה דרכו למנוע גזירות. כך למשל, היה ניסיון לסגור את בתי־התפילה של החסידים, וה"דוזור" הווארשאי השתדל אצל הוועד, וזה האחרון ביטל את החלטתו בדבר סגירת השטיבלך.

ב־1819 נתמנה לרבה הכולל של וארשה (תחילה בפראגה) ר' שלמה זלמן ליפשיץ (Lipszyc), בעל "חמדת שלמה". הלה זכה להערצה רבה אצל בני הקהילה וגם לכבוד מצד השלטונות. בזמנו נסתמנו הניצנים הראשונים של ה"הפקרות" בקרב הנוער היהודי, בעיקר בקרב שוליות בעלי־מלאכה וזבנים. הללו החלו להופיע במקומות בילוי וריקודים, בגנים ובמסבאות, גם בימי שבת ויום טוב. ר' שלמה זלמן פנה ב־1827 אל שלטונות העיר וביקש מהם עזרה ב"ביעור הרע", ובקשתו נענתה בחיוב. ואכן נראו אז בחוצות וארשה סצינות, כששמשי הקהל, בסיוע שוטרי העירייה, עושים מצוד על בחורים ונערות ישראל ההולכים "בטל" בגנים וברחובות בשבתות.

פרט ל"נאורים", התנגד רוב הציבור היהודי לחסדי הציוויליזאציה של היהודים מצד השלטונות. ילדי ישראל המשיכו ברובם ללמוד בחדרים, פה ושם טעמו הבנות של העשירים את טעם ההשכלה על קצה המזלג בשיעורים אצל מורים פרטיים, ואחר־כך שירתו את אבותיהם או בעליהם בידע של כתיבת מכתב בפולנית. ה"דוזור" התחמק מהדרישות של הכנסת לימודי חול ל"חדרים".

ב־1820 פתחו השלטונות תחילה שלושה, ולאחר מכן שישה בתי־ספר אלמנטאריים לילדי ישראל. בתוכנית הלימודים שולבו מקצועות חילוניים וכן לימודי קודש. אירגון בתי־הספר הוטל על המשכיל יעקב טוּגֶנדהוֹלד (Jakub Tugendhold) – לאחר מכן הצנזור הרשמי על ספרים עבריים בווארשה. (בעת כהונתו היו יהודים שהאשימוהו אף במלשינות). הלימוד בבתי־ספר אלה היה חינם. אולם כעבור זמן־מה הוסרו מתוכנית הלימודים רוב לימודי־הקודש, על כן הלך ופחת מספר התלמידים בבתי־הספר אלה.

לאחר ויכוח ממושך והכנות נפתחו ב־1826 בווארשה בית־מדרש לרבנים. הקהילה התנגדה להקמת המוסד, כי ראתה בו בית־דגירה להתבוללות. למתמטיקאי והמלומד הדגול אברהם שטרן (בא לווארשה מהרובייישוב ואף זכה לתמיכה מאת שר הפנים שונא ישראל, הכומר סטאשיץ [Staszyc]) הוצע לעמוד בראש המוסד. הלה, בהיותו שומר מצוות – לא ויתר גם על הלבוש היהודי המסורתי – התנגד להקמת בית־המדרש לרבנים, ועל אחת כמה וכמה לעמוד בראשו. תחילה למדו במוסד 46 תלמידים, וב־1830 היו בו כבר 95 סטודנטים. למעשה יצאו מבית־המדרש לרבנים זה במשך כל שנות קיומו (עד לשנות ה־60 למאה) אך יחידים בלבד שכיהנו כרבנים־מטיפים (כגון י' קראמשטיק [Jakub Kramsztyk]). רוב בוגרי המוסד יצאו לרעות בשדות זרים, והיו לנושאי רעיון הפולוניזאציה של היהודים; אנו מוצאים אותם בקרב משתתפי המחתרת הפולנית בשנים 1861־1864 ולאחר מכן בין חברי המפלגות הפולניות ואפילו בין ראשוני הסוציאליסטים הפולנים.

סטודנטים יהודים יחידים למדו באוניברסיטה הווארשאית, בפוליטכניקה (נפתחה ב־1925) וכן בבית־הספר לאגרונומיה. דריסת־הרגל הקטנה של היהודים באוניברסיטה צומצמה עוד יותר כאשר בראש ה"קורס לעתיקות היהודים" הועמד שונא ישראל מובהק, הכומר קיאריני (Chiarini), איטלקי שהובא לאוניברסיטה בווארשה, והאמין בנכונותה של עלילת־הדם. בוגרי כל מוסדות החינוך הנ"ל היו בסוף שנות השלושים לקבוצה של עשרות בני־נוער יהודי יודעי ספר מודרני. הם היו גם בין קוראי שני העיתונים שהופיעו בשפה הפולנית.

עדות מובהקת למדיניות מלאת הסתירות בדבר הפצת ההשכלה בקרב היהודים אנו מוצאים באישור להוצאת כתב־העת (בשפה הפולנית וביידיש־גרמנית) "דר באובאכטר אַן דר וייכסל" ("Der Beobachter an der Weichsel"). באין האפשרות לסגור את ההוצאות לאור העבריות ולאשר יבוא ספרים עבריים כפי שתִכננו השלטונות, נתנו אלה ב־1823 למשכיל אנטוני אייזנבאום את הרישיון להוציא את ה"באובאכטר" בפולנית וביידיש־גרמנית, כדי להפיץ ידע והשכלה בקרב היהודים. בסך הכל הופץ כתב־העת ב־150 עותקים ויצא לאור 11 פעמים: 5 ב־1823 ו־9 ב־1824.

בתי ועד למשכילים המעטים שימשו ה"טרקלינים" של כמה מן הגבירים היהודים. בטרקלינים נתקיים גם המיפגש עם הליבראלים הפולנים. לטרקלין פולני ממש היה ביתו של נתן גליקסברג (פרנס ה"דוזור" המוזכר לעיל), חלוץ ההוצאות לאור של הספרות הפולנית. גליקסברג היה המו"ל הראשון של ההיסטוריון הפולני, יואכים לֶלֶוול (Joachim Lelewel); על זכויותיו בתחום הספרות הפולנית נבחר ב־1816 לחבר התא החשאי של המאסונים־הפאטריוטים הפולנים.

צאצאיו המשיכו בדרכו כמוציאים־לאור חשובים בווארשה ובערי פולין אחרות. רובם המירו את דתם. בין בוגרי בתי־הספר כבר נמצאו בני נוער יהודים שנתפסו לרעיון פולין העצמאית, ובין המבוגרים יותר מאותם החוגים נקלטו המגמות האנטי־רוסיות. ואכן, הגיעה לתומה תקופת מלכות פולין הקונגרסאית הראשונה: בלילה שבין 28 ו־29 בנובמבר 1830 פרץ "המרד הפולני של נובמבר".

המרד הפולני של נובמבר

כמה וכמה סיבות היו להתמרדות של הנוער הפאטריוטי הפולני נגד רוסיה ובעיקר של אנשי הקצונה הזעירה ביחידות הצבא הפולני. קודם כול, הנוסטאלגיה לעברה של פולין לא דעכה, אלא הלכה וגברה נוכח השלטון הזר. החוגים הפאטריוטיים החשאים הושפעו מן הרוחות הליבראליות שנשבו מצרפת ומההגירה הפולנית שם; עוד היו בין החיים לוחמי הליגיונות הפולנים ליד בונאפארטה ומשתתפי המסע נגד רוסיה ב־1812, ואפילו לוחמי המרד של קושצ'יושקו. המאורעות המהפכניים של 1830 בצרפת העלו תקוות בלבות הפאטריוטים הפולנים. על המרד נגזר מראש הכישלון; לא נגררו אליו המוני העם. צמרת השלטון בווארשה וכן הקצונה הבכירה הייתה מעוניינת בשמירת הסטאטוס־קוו החברתי; מלבד ליבראלים קיצונים יחידים, לא העלה הרוב אפילו את הרעיון של שיחרור האכרים מצמיתות ובכך לעניין את רוב בניינו ומניינו של העם במרד. הוא הדין באשר לביטול הגבלות־יסוד, שהוטלו על היהודים במשטרים הקודמים. שעת־הכושר למרד לא הייתה מן הטובות, בשל עוצמתה של האימפריה הרוסית, שהייתה בעלייה ולא בירידה. לאחר גירושם של הרוסים מווארשה בנובמבר ובעקבות התרחבותם של הקרבות בין המורדים והצבא הרוסי, הועמד בדצמבר 1830 בראש הצבא הפולני המתמרד וכן בראש השלטון, הגנראל חְלופיצקי (Gen. Chlopicki). הלה התכוון להקטין את שלהבת המהפכה שבמרד, ולמעשה שאף להידברות עם הצאר כל זמן שהייתה, לדעתו, האפשרות לכך.

המדיניות של שלטונות המרד כלפי היהודים הייתה מלאת סתירות. מצד אחד נדרשו היהודים לשתף פעולה עם המורדים, לסייע להם בכול, בעיקר בכספים ובציוד צבאי. הושמעו סיסמאות על החובה של היהודים להיות פאטריוטים והבטחות קלושות על העתיד המזהיר הצפוי להם. גברה הנימה האנטי־רוסית בכרוזים המכוונים אל היהודים. הוזכר להם גורלם של ה"חטופים" היהודים בתחום המושב ברוסיה (מ־1827 נחטפו נערים יהודים בני 12־13, הוגלו לירכתי רוסיה וחוּנכו שם אצל נוכרים, ובגיל הגיוס הועברו ליחידות צבא לשירות של 25 שנה. רבים מהם הובאו לשמד, ויחידים בלבד חזרו, זקנים ותשושים, לביתם). דוברם של הראדיקלים הפולנים, מאוריצי מוֹכנאצקי (Maurycy Mochnacki), הביע במאמריו דעה בדבר העזרה שמצפה לה העם הפולני מאת היהודים: "עליהם לספק נשק, לתרום כסף, לעסוק בריגול למען המורדים, וכן להשפיע על בני אחיהם בחוץ לארץ לסייע בכסף ובדיפלומאטיה לפולין."

בני הנוער היהודי (בעיקר בוגרי בתי־הספר) נתפסו אל הפאתוס של סיסמאות הראדיקלים שבין המורדים, והצהירו נכונות לשרת (גם בצבא) למען המולדת. אולם בינתיים שרר אי־שקט בחוצות וארשה, והיהודים נקלעו למצב לא נוח, בדומה למה שקרה להם בכל עת־מעבר. רווחה בין המורדים ובקרב האוכלוסים בכלל החרדה מפני המרגלים של הרוסים, וקודם לכול הואשמו היהודים בריגול ובשיתוף פעולה עם האויב. בחוצות העיר נלכדו ונאסרו מרגלים, כביכול, רבים ללא כול אסמכתא וראיות, וביניהם קבוצת יהודים. הערב־רב החל לפרוע פרעות ביהודים, נשדדו החנויות של היהודים ברחובות לשנו ופראנצישקאנסקה. ברחוב ואלובה (Walowa) נשדדה חנותו של ר' איצ'ה מאיר אלתר, לעתיד האדמו"ר הראשון לשושלת גור.

באווירה זאת של אי־שקט הגיש תלמיד המדרשה לרבנים, סיני (סטאניסלאב) הרניש (Stanislaw Hernisz), עצומה לרודן חלופיצקי, ובה הצעה להקים גדוד יהודי מיוחד, שישתתף

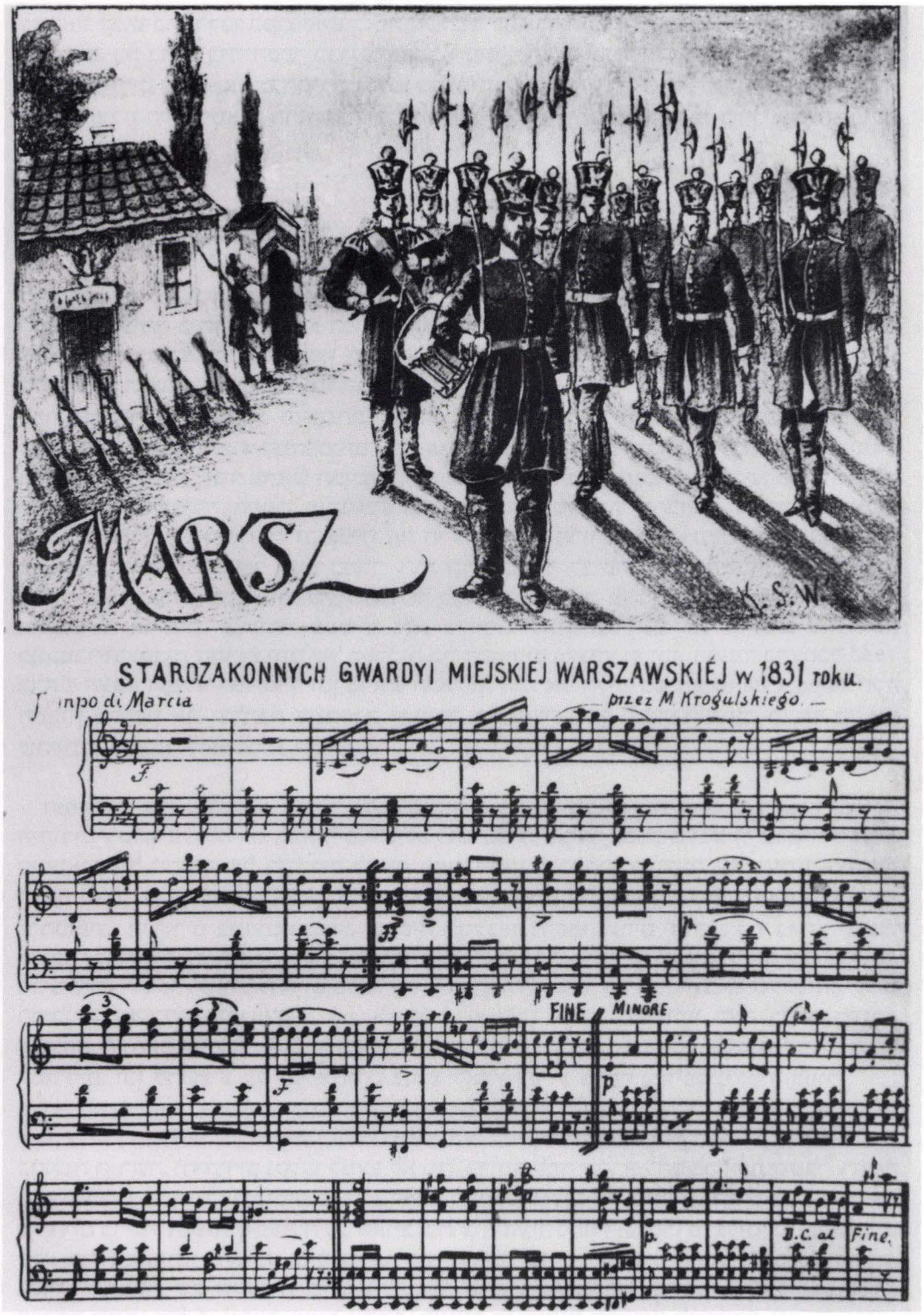

תווים למארש של הגווארדיה היהודית בווארשה ב"מרד נובמבר" 1830/31

משמר ביטחון יהודי, 1831

היהודים בגווארדיה הלאומית הווארשאית, 1831 (לקוח מ"אלבום הצבא הפולני", של דיטריך)

המשמר העירוני של "מאמיני הברית הישנה" (=היהודים) בווארשה, 1831 (על־פי ציור בן הזמן)

הרב דב־בר מייזלס (Majzels). הרב מייזלס היה ידוע כתומך בתנועת ההתנגדות הפולנית. הוא השתתף יחד עם הכומר הקאתולי והכומר הפרוטסטנטי בתהלוכה שהתקיימה אחרי ההלוויה של חמשת הקורבנות הפולנים הראשונים שנרצחו בידי הקוזאקים בווארשה ב־1861, לפני פרוץ המרד. אחר־כך המשיך להביע את תמיכתו במרד, ונחשב בעיני הפולנים לפטריוט פולני גדול. לאחר מלחמת־העולם הראשונה נקרא רחוב על שמו בווארשה. (רחוב Kupiecka לפני כן). עם כיבוש וארשה בידי הגרמנים ב־1939 – הוחלף שם הרחוב, ושמו של הרב הוסר ממנו

בקרבות למען פולין. חלופיצקי הוציא למחרת היום של הגשת העצומה צו, ולפיו פטורים היהודים מן השירות בצבא, ואם יחידים ירצו להשתלב בצבא, תהא ההחלטה אישית לגבי כל אחד ואחד. הצו הלם את השקפתם של הרודן וצמרת השלטון של המרד. לדידם, גיוס יהודים לצבא משמעותו היה מתן שיווי־זכויות להם, והם גם דאגו למס־הגיוס של היהודים, שמילא את אוצר הממשלה הריק בלאו־הכי. אנשי צמרת השלטון היו בדעה, כי שיחרור האיכרים מצמיתות ומתן זכויות ליהודים עלולים לערער את מעמדה הכלכלי והחברתי של האצולה. ב־18 בדצמבר החליטה ממשלת המרד על התמיכה בצו של הרודן והוסיפה שמתנדבים יהודים, אם ירצו, יוכלו להתקבל לגווארדיה הלאומית (בעין צבא ומשמר־עזר) שהוקמה אז. על מנת להמתיק את הרושם הלא־טוב של ההחלטה וכן ליהנות מן הסיוע של היהודים (בעיקר בכסף ובציוד) למלחמה, נתקבלה בממשלה ההחלטה על ביטול התשלום של הכרטיס־היומי של היהודים בווארשה ועל חיסול הצנזורה לספרי ישראל.

בו בזמן החל יוסף ברקוביץ', בנו של ברק יוסלביץ' המוזכר לעיל, להשתדל גם הוא להקים גדוד יהודי, בדומה לזה שהקים אביו בימי המרד של קושצ'יושקו. כאשר פנתה הממשלה לאוכלוסים לתרום למען המרד, נענו בימים הראשונים של ההתרמה בווארשה 57 יהודים מתוך 140 כלל התורמים, ואילו סכום הכסף שתרמו היהודים היה יותר מ־40% של כלל התרומות.

בינתיים הגישו 24 "נאורים" בקשה להתקבל לשירות הצבא. הם טענו, שהם אזרחים של המדינה לפי הצו של 1809 שנתקבל בנסיכות וארשה (הם בעלי הון, אינם לובשים בגדים מסורתיים וכו') ובקשתם נענתה בחיוב. בימים הראשונים של יאנואר 1831 החל הגיוס לגווארדיה הלאומית. לגדודים נתקבלו כ־300 מיהודי וארשה, אולם גויסו רק אלה שוויתרו על ה"לבוש היהודי" (מגולחי זקן ופאות), כלומר, דמם של המתנדבים המזוקנים לא היה כשר בעיני השלטונות. המגויסים סבלו לעיתים מהתנכלויות להם ומקריאות גנאי ברחובות העיר. לא פסקה גם חטיפת "מרגלים" בחוצות והוצאתם להורג בפומבי (ב־17 במארס 1831 נתלו בכיכר מוראנוב שני יהודים, ואחרים הוצאו להורג בין חומות הכלא).

באווירה עכורה כזאת קיבלו השלטונות החלטת פשרה על הקמת גווארדיה עירונית בווארשה, שבה הורשו לשרת רק יהודים וביניהם גם לובשי בגדים מסורתיים ומזוקנים, אלא שהמגויסים צוידו רק ברמחים מאולתרים, בחרבות ואף במקלות. ההוצאות של הכלכלה, הציוד וההלבשה של המגויסים הוטלו על קהילת וארשה. המצב תבע את הגדלת מספר חברי ה"דוזור", ובהמלצת הממשלה מונו 6 פרנסים, מהם 5 "נאורים" וחסיד אחד. המזכיר נוידינג פוטר, ובמקומו נתמנה יאן גליקסברג (Jan Gliksberg), מתבולל קיצוני. ועד הקהילה החדש תמך בהקמת הגווארדיה העירונית־יהודית. ב־17 ביאנואר 1831 הודח הרודן חלופיצקי, והוקמה ממשלה קואליציונית. נסתמן שיפור מה ביחס אל היהודים, בין השאר גם בשל התמיכה הפוליטית והכספית למרד הפולנים, שהגיעה מיישובי היהודים מחו"ל, מארצות־הברית של אמריקה, מארצות אירופה ועד אוסטרליה הרחוקה. בווארשה, מלבד המגויסים לגווארדיה הלאומית והעירונית, השתתפו היהודים, ובעיקר התלמידים ובעלי־המלאכה, בהמוניהם והצטיינו בחפירות ובהקמת ביצורים מאולתרים ומחסומים. קשה להעריך את מספר היהודים המפוזרים ביחידות קרביות שונות. רבים מהם נלחמו ואף נפלו חלל בעילום שם או בשמות פולניים. מהגנזכים אותרו והוצאו עד עתה כמה עשרות שמות של יהודים משתתפי המרד של נובמבר. היו יחידות שכ־25% מאנשיהן הורכבו מיהודים (הרניש, ברקוביץ' ומקורביהם התגייסו ליחידות קרביות, לאחר שנכשלו בהקמת יחידות יהודיות).

במאי 1831 התקיימה בבניין העיריה אסיפה חגיגית לכבוד הגווארדיה העירונית היהודית. הושמעו נאומים על מסירותם של חיילי הגווארדיה ועל הפאטריוטיות של היהודים. הרושם של האסיפה היה כביר. האמידים מבין יהודי וארשה תרמו כספים ואף הקימו בית־חולים לקצינים פצועים באולם "רדיוטה". ועד הקהילה שהוחלף לא מזמן (ה"נאורים" התפטרו מחמת הקשיים במימון ההוצאות על הגווארדיה, ובמקומם באו מתנגדים וחסידים), הוציא כרוז ובו נדרשו היהודים לתרום לצורכי המלחמה חפצי קדושה מזהב וכסף, ואפילו את העטרות של הטליתות.

היה זה זמן קצר של גילויי "אחווה" בין יהודים ופולנים. אולם ב־26 במאי 1831 ניגש הסיים

לדון בהעלאת סכומי מס־הגיוס של היהודים. בישיבת הסיים הושמעו נאומים צורמי אוזניים. הצטיין בכך נאומו של שר־המלחמה מוראבסקי (Morawski). הוא דיבר על "מסירותם" של היהודים למולדת הישנה (נתכוון לארץ־ישראל) ועל תרומתם הבלתי־מספקת למולדת בה הם חיים עתה. הוא סיים את דבריו במשפטים ששיקפו היטב את גישתם של שלטונות המרד אל היהודים: "לפולני לא יהיה נעים לשמוע, שבמאבקו בעד העצמאות נזקק לעזרתם של עמים זרים, אולם מצער היה יותר לומר, שבמאבק זה לא היה יכול להימנע מעזרתם של היהודים." הסיים קיבל את ההצעה של הממשלה והעלה את הסך הכולל של מס־הגיוס ל־1 מיליון זהובים. קהילת וארשה לא הייתה מסוגלת לגבות סכום גדול כזה, מה עוד שהוטל עליה לממן את ההוצאות של שני גדודי הגווארדיה, שכבר התארגנו במלואם בימים ההם (972 אנשי גווארדיה, 95 סמלים, 23 קצינים זוטרים ו־8 קצינים, כולם יהודים).

בינתיים חל מיפנה לרעה בקרבות. יחידות הצבא נחלו מפלה אחר מפלה, גם בשל ניהול כושל של הנהגת המרד ובעיקר מחמת חוסר האמונה בניצחון. הראדיקלים שבמועדון הפאטריוטי התכוננו לקשור קשר נגד ההנהגה. בראש המתקוממים עמד, בין השאר, צאצא הפראנקיסטים, הגנראל יאן צ'ינסקי (Jan Czynski). ב־15 באוגוסט צעדו אנשי המועדון הפאטריוטי לכיוון ארמון קראשינסקי (Krasinski), מקום מושב הממשלה. הצטרפו אליהם המונים, שהביעו את אי־שביעות רצונם מניהול המרד. בדרך הוציא ההמון המשולהב את האסירים מבית־הכלא, שהואשמו ב"ריגול". כמה מהם, ובתוכם שני יהודים, הוצאו מייד להורג. ממושב זקנים יהודים, שהיה ליד מחסום של מבואות וולה, הוצאו כמה עשרות זקנים ו־13 מהם נרצחו, גם הם באשמת "ריגול". בשבועות האחרונים למרד הוקמה יחידה יהודית של "משמר הביטחון", מורכבת בעיקר מדלת־העם היהודית. הללו לא קיבלו מדים ונשק, רבים היו קרועים ובלויים והולכי יחף. בעת ההסתערות על וארשה ב־7 בספטמבר קיבלו אנשי משמר הביטחון נשק, והגנו על מבואות צ'רניאקובסקה (Czerniakowska). עדי ראייה של הקרב ציינו את גבורתם ואת מסירותם של היהודים. רבים מהם נפלו חלל, ועוד רבים יותר נפצעו.

ב־8 בספטמבר נכנעה וארשה והגנראל הרוסי פאסקייביץ (Gen. Paskiewicz) נכנס בראש צבאו כמנצח אל העיר. ממקבלי פניו (נציגי העירייה ועוד) נעדרו היהודים. יהודי וארשה וכן ועד ה"דוזור" הסתגרו בבתיהם, סגרו את החנויות והדוכנים וחיכו עד "יעבור זעם".

ממרד נובמבר עד חיסול מרד יאנואר (1832־1864)

תקופתו של פאסקייביץ (1832־1856)

בכיבוש וארשה בידי הגנראל פאסקייביץ בספטמבר 1831 נסתם הגולל על המרד הפולני. הכל ציפו למעשי נקם ולהנהגת מדיניות של יד חזקה כלפי הפולנים מצד המנצחים הרוסים. אולם החרדה הייתה חרדת־שווא. הצאר וממשלתו נקטו בכלל, שהמרד לא היה אלא הניסיון להדיח את המלך (כלומר את הצאר) מכסאו כמלך פולין, והלה השיב את מעמדו בעזרת הצבא הרוסי. המורדים אינם אלא אנשי צבא שטעו בדרכם, והצאר, כאב רחום וחנון, מוכן לסלוח להם ולהשיבם אל הדרך הנכונה. הוּצא צו חנינה למשתתפים במרד, שנותרו בארץ. רבים מיחידות הצבא המרדני הסדיר עזבו את הארץ (בהיתר ובדרכים לא־ליגאליות) מערבה, בעיקר לצרפת, שם הצטרפו אל הגולה הפולנית. המנצח, הנסיך איוון פיודורוביץ' פאסקייביץ נתמנה ב־1832 לנציבו של הצאר במלכות פולין, והלה בחר בדרכים זהירות ואיטיות יותר בחיסול שרידי המרד ובמדיניות העירעור ההדרגתי של יסודות העצמאות של המלכות, מבלי להשמיע הצהרות ובלא החותם החוקתי. בין השינויים לכיוון זה, וכל זאת כעונש על ההתמרדות, באה הנהגת המכס ביאנואר 1832 בגבול שבין המלכות והאימפריה, דבר שבלם במידה רבה את התפתחות התעשייה בארץ ואת שיווק מוצריה ברחבי רוסיה. במארס אותה שנה הוכרז על"סטאטוס אורגני", שכלל את הדרך לאוּניפיקאציה (Unifikacja) הדרגתית של המלכות עם האימפריה להבא. פורמאלית, השאיר ה"סטאטוס" את השלטון המקומי בידי הפולנים, ולא שינה את המינהל. השינויים האלה בוצעו רק לאחר כישלון המרד של 1863. הגמול על המרד בא בתחום החינוך והתרבות. נסגרו כמה מהמכללות וממוסדות התרבות הפולניים בווארשה, אולם לא שותקה הפעילות התרבותית כליל. פעל כל הזמן התיאטרון הפולני, נפתח בית־ספר לאומנויות (1844). בתקופת הליבראליזאציה (1855־1862) נוסדו המוזיאון הלאומי, המכון למוסיקה והמכללה הראשית הווארשאית.

גם בתחום הכלכלה החל שגשוג־מה בשנות ה־40. בשנים 1844־1848 נסללה בווארשה מסילת הברזל וארשה־וינה; בשנים 1832־1836 נבנתה המצודה ע"ש אלכסנדר, ובהקמתה עסקו מאות פועלים ומצאו את פרנסתם סַפָּקי חומרי בניין רבים. כן הלכו ורבו מכונות־קיטור בשימושה של התעשייה. ב־1850 חזרו הייצור והתעסוקה למצב של 1828. כדי לקנות את ליבות התושבים שלא השתתפו במרד, קבעו השלטונות הרוסיים במאי 1832 ועדה לפיצויים עבור נפגעי המרד, כלומר לאלה שסבלו מנגישות המורדים, או שרכושם נפגע בעת אירועי המלחמה.

במדיניותו לגבי היהודים ניסה פאסקייביץ להיראות כ"גומל חסד עמהם" ובכך לקנות את ליבם - בעיקר של הבנקאים, הסוחרים הגדולים, הספקים ושל קומץ אילי הון אחרים – למען השלטון הרוסי.
לפי התקנות של ועדת הפיצויים, המוזכרות לעיל, כללו אלה גם את הנפגעים היהודים. בין

השאר הותר ליהודים מסוימים להגיש בקשות לפיצויים: לאלמנות ויתומים מאירועי המלחמה, וליהודים שנפגעו ברכושם ושלא היו להם מקורות פרנסה קבועים. הפיצויים היו משלושה סוגים: בכסף, ברישיונות בהנחה למיסבאות וכן ברישיונות שניתנו חינם לשיווק משקאות. היהודים הגישו את חשבון הנזקים, שנאמדו בסך כולל של 1,814,840 זהובים. זה היה שליש מכל הנזקים שנגרמו לתושבי וארשה. לא ידוע כמה יהודים מן הניזוקים קיבלו גמול. בין כך וכך נקבע מראש, שהניזוקים יפוצו לכל היותר בשני שלישים מסך נזקיהם.

ב־28 במאי 1832 קיבל פאסקייביץ משלחת של יהודי וארשה והבטיח להם, ש"הצאר הרוסי דואג לרווחתם של כל תושבי הארץ ובפרט לאלה שהמרידה האחרונה הרסה את מקור פרנסתם". פאסקייביץ לא הזכיר דבר על ההגבלות שחלו על יהודי המלכות, ובכך רמז שהסטאטוס־קוו אנטה בנידון ישאר על כנו.

כבתקופה עד המרד של נובמבר, כך גם בתקופה הנידונה בתת־פרק זה, הייתה המדיניות של השלטונות הרוסיים ושל המקומיים לגבי היהודים בווארשה ובמלכות כולה מלאה סתירות. ה"חסדים" ליהודים, של השנים הראשונות לאחר המרד תמו חיש מהר ובמקומם נמשכו הגזירות וההגבלות לגבי כלל התושבים היהודים, מצד אחד, והתרת הרצועה של הגזירות כלפי יחידים, בעלי הון ויזָמים, שהמדינה הייתה זקוקה להם מצד שני: את המדיניות הרישמית ביטא יפה הצאר בכבודו ובעצמו. בסוף נובמבר 1832 ביקר הצאר ניקולאי ה־1 בווארשה וחנה בפרברה פראגה, כדי להביע את רוגזו על הפולנים בשל מרידתם. בין שאר המשלחות קיבל גם את נציגי היהודים ואמר להם: "לחסותי תזכו אתם, היהודים תמיד, אם רק תהיו נאמנים לי".

שנתיים לאחר מכן, בעת ביקורו השני בעיר, הביע הצאר את אי־שביעות רצונו מן הבנייה המרושלת ברבעים היהודיים וטען ש"היהודים שיחדו לאין ספק את הפקידים בעיר וכיערו בבנייתם את העיר". הוא דרש מפאסקייביץ לתקן את המצב. ב־1853 חזר הצאר על המדיניות הישנה־נושנה של "הבה נתחכמה לו פן ירבה", ובעת הפגישה עם פאסקייביץ בעיר הוא אמר לו: "נדמה לי, שמספר היהודים בווארשה הולך ועולה, ואם אין זאת השערה אלא עובדה, הרי יש לנקוט אמצעים על מנת לשים קץ לרע הזה." פאסקייביץ נצטווה להעמיד לצאר תזכיר על גידול מספרם של היהודים בווארשה במשך 10 השנים האחרונות. לאחר עיון בתזכיר הגיב הצאר, שבגלל היות העיר וארשה קרובה לליבו, רצונו הוא שהעיר לא תהפוך לווילנה השנייה בגיוונה היהודי. ההתכתבות בנידון באה להוכיח, בין השאר, שכוונתו של הצר הייתה "להיטיב עם העם הפולני" ולשמור על פולניותה של וארשה, וכל זאת על חשבון היהודים. ואכן, כל משך תקופתו של פאסקייביץ (1832־1856) היה מקובל בקרב הפולנים ובעיקר בחוגי הפקידות הפולנית, שכוונתו של הצאר לשמור על אופיה הפולני של וארשה, אלא שפאסקייביץ ו"כנופיית הפקידים" שלו מחבלים בכוונותיו הטובות של הצאר. למעשה עשה פאסקייביץ "טובות" לכמה וכמה סוחרים, בנקאים וספקים יהודים, שלעתים היה קשור איתם בכל מיני עסקים גלויים וחשאיים. לכמה מהם איפשר לרכוש או לחכור אחוזות, לאחרים הירשה לעבור לגור מחוץ לרוויר היהודי, לאחרים נתן זיכיונות למסחר בין־ארצי. כ־50 יהודים מרחבי המלכות (אחוז ניכר מהם היו תושבי וארשה) קיבלו את התואר של "אזרח כבוד". אמנם אזרחות של כבוד לא העניקה לבעל הזכות אזרחות של ממש, אבל התואר הוסיף לבעליו פאר וכבוד וגם כמה הטבות כגון – פטור מעונש במלקות, זכות קדימה לקבלת צאצאיו לבתי־ספר ולקבלת זיכיונות, ועוד. בעיני היהודים, ובעיקר בעיני אלה שזכו לחסדיו, מקובל היה הנציב כ"אוהב ישראל", ואילו כל הגזירות וההגבלות שהוטלו על היהודים תורצו כגזירות שבאו מלמעלה – מפטרבורג.

מן הדין לציין שהפקידים הרוסים שהקיפו את הנציב, לא היו מצדיקי הדור ולאו דווקא הצטיינו בניקיון־כפיים, ובלכתם בעקבות בעל־הבית שלהם בדבר הטבות ליהודים לא בחלו גם ב"דמי לא יחרץ". בעת העיון בתיקים הארכיוניים של הזמן אפשר לראות, כיצד משתדל לעיתים יהודי פלוני או אלמוני במשך תקופה של 20 שנה כדי לקבל זיכיון כלשהו או את הזכות לגור מחוץ לרוויר, וכל בקשותיו נענות בשלילה על סמך תירוצים שונים ומשונים, עד שלפתע

מופיעה תעודות המלצה של אחד ממקורביו של פאסקייביץ, ובה מקבלים לפתע אותם הנימוקים שנטענו נגד המבקש קודם לכן נימה של חיוב.

כאמור, הוחזר ב־1832 הסטאטוס־קוו אנטה בדבר ההגבלות שהוטלו על היהודים, בעיקר בתקופת נסיכות וארשה ומלכות פולין הקונגרסאית. במשך תקופת שלטונו של פאסקייביץ נוספו גזירות חדשות על יהודי המלכות בכלל ועל יהודי וארשה בפרט. כבר ב־1832 הוחזר תוקפו של הכרטיס־היומי, שבוטל בעת המרד של נובמבר. החל המצוד אחר יהודים ש"חדרו" באורח "בלתי־ליגאלי" לעיר, ורבים הורחקו מן העיר או נתחייבו לשלם את הכרטיס־היומי. ב־1836 הועברו כל ההכנסות מן המס הזה לזכות העיריה (עד אז היה חלק מן ההכנסות קודש לבתי־ספר לילדי ישראל ולבתי־חולים). ב־1838 נקנו בקופת העירייה כרטיסי־יום על סך כולל של 279,723 זהובים. את הכרטיסים האלה פדו יהודים ששהו זמן רב יותר בעיר, או אפילו השתקעו בה בלא רישיון לישיבת קבע. במבואות העיר נפדו כרטיסים על סך כולל של 122,120 זהובים, ואת אלה קנו היהודים שבאו לבקר בעיר לזמן קצר יותר. מן הנתונים הנ"ל אנו למדים, שהרוב בין קוני הכרטיס־היומי היו יהודים שגרו בעיר, ולא נחשבו לתושביה הקבועים. המס הזה הכביד מאוד על חלק ניכר מתושבי העיר היהודים. ב־1816 ביקר בווארשה, בדרכו חזרה מפטרבורג, סר משה מונטיפיורי, ובין השאר ניסה להעלות בפני השלטונות את דבר ביטול הכרטיס־היומי, אולם ללא תוצאות. ב־1848 הגיש יהודי פרוסי, משה יעקב אשכנזי, בקשה לשחרר אותו מתשלום "גלייט" (מס כניסה למלכות פולין שהוטל על יהודים מחו"ל שבאו להשתקע בארץ), וכן מחובת הכרטיס־היומי בווארשה. הצאר העביר את הבקשה אל הנציב פאסקייביץ והעיר יחד עם זאת: "האם לא מן הראוי הוא לבטל את התשלומים הנ"ל מייד, בהיותם תשלומים קלי־ערך ובולמי־סחר, וכן גם בשל העובדה, שכעת נשתוו זכויות היהודים בארצות חוץ אל זכויות הנוצרים?"

על סמך ההמלצות של משרדי הפנים והאוצר של המלכות השיב הנציב, שמן הראוי אולי לבטל את תשלום ה"גלייט", אם בתמורה יקבל אוצר המלכות 15,000 רובל לשנה מאוצר הקיסרות, ובאשר לביטול תשלומי הכרטיס־היומי – הביע התנגדות מוחלטת לרעיון זה.

עד 1861 הלכו ורבו העצומות של יחידים ומוסדות אל כס הצאר, בדבר ביטול תשלום הכרטיס־היומי בווארשה. בנושא זה כתבו סוחרים יהודים מרוסיה וכן יהודים מהארצות השכנות. התערבו בדבר הקונסולים של פרוסיה ואוסטריה בווארשה. על־פי רוב הייתה התשובה של שלטונות המלכות, שנכתבה בהשפעת עירית וארשה, לשאלה בנידון מאת לישכת הקיסר או מלשכות אחרות – סטראוטיפית: ביטול התשלום יגרום נזק לקופת העירייה בסך של 60,000 רובל לשנה, ולאוצר (עבור הבולים) – בסך של 30,000 רובל לשנה. סכומים אלה חשובים מאוד לתקציב העירייה והמלכות, ובאין תמורה להם אי־אפשר לבטלם. לנימוק מעשי זה צורפו גם נימוקים אחרים, על הגנת הסוחר הנוצרי מפני ה־"שיטפון היהודי" ועל הסכנה ליהודיה של וארשה במקרה ויבוטל התשלום כ"בלם להידחקות" היהודים מן הפרובינציה אל העיר. בפניותיהם האישיות לרשות דאגו היהודים לשמור על האינטרס האישי שלהם, הציגו את "זכויותיהם" למדינה ולחברה ועל כן ראו את עצמם זכאים לשיחרור מעול המס הזה. שני סוחרים וארשאים, דוד מיגדאל (Migdal) וחיים אנגיילצ'יק (Angielczyk), הציעו בעצומתם אל הצאר מ־1857 לבטל את תשלום הכרטיס־היומי ובתמורה לקבוע מס בשר נוסף (1 גרוש בעד ליטרה בשר), שמחצית מהכנסותיו (5,000 רובל לשנה) יקדישו לטובת החיילים המשוחררים, ואת המחצית השנייה יעבירו לאוצר המדינה. באותה שנה כתבו שני סוחרים יהודים מרוסיה מִדרגה א (גילדה), שהם, הסוחרים הגדולים והחשובים, רואים בתשלום הכרטיס פגיעה בכבודם האנושי. מעניינת עצומתו של חיים זליג סלונימסקי (Slonimski, ב־1864 נתמנה כעורך הראשון של כתב־העת העברי "הצפירה") מ־1852 בדבר הכרטיס־היומי. חיים זליג היה יליד ביאליסטוק והתחתן עם בתו של אברהם שטרן, המוזכר לעיל. הוא וחותנו המציאו יחדיו את מכונת החישוב, ולאחר שהוצגה בפטרבורג, קיבלו אף פרס מאת הצאר בסך של 1,000 רובל. בהיותו תושב ארעי נאלץ חיים זליג לשלם כרטיס־יומי

(אשתו וחותנו היו תושבי קבע בווארשה), וכל פעם שעזב את העיר נבדק בגסות במבואותיה בחוזרו אליה. לעומת אחרים, הדגיש חיים זליג בעצומתו את עלבונם של כלל ישראל, ציין שבעידן המודרני והמתקדם אין לבדוק בני אדם בדומה לבהמות במבואות העיר, ורק בשוליים הזכיר את זכויותיו כמשכיל וממציא נודע ברבים.

בעצומותיו ביקש ה"דוזור" תחילה הנחות במס־הכרטיס, או שיחרור ממנו ליחידים או לקבוצות (יתומים, משוחררי צבא), אולם ב־1861, נוכח הידיעות על הוויכוחים בפטרבורג ובממשלת המלכות על האפשרות למתן שיווי זכויות ליהודים, העז להגיש עצומה נועזת בתוכן ובנימה אל משרד הפנים, ובה דרש את ביטול המוחלט של ההגבלות על מגורי היהודים בווארשה, ובתוך זה את ביטול הכרטיס־היומי. ה"דוזור" קבע בעצומה זו, שההגבלות המוטלות על היהודים מושתתות על יסודות של בורות וחוסר סובלנות, היְאים לימי־הביניים ולא למשטר המודרני של העיר. בארצות אחרות אין קיימות הגבלות כגון אלו, כי הן נחשבות כמנוגדות לצדק, ליושר ולדת, וכפוגעות במדיניות הכלכלית הנכונה. ההגבלות באות להשפיל את כבודם של היהודים ודתם; הן מביאות נזק לעיר ולמדינה. מעניין, שמשרד הפנים ציין בשולי העצומה, שאולי מן הדין לשים לב לנימוקיו של ה"דוזור", כי קיום הכרטיס־היומי אכן מנוגד במידה רבה לחוק, ולא כל שכן לסובלנות הנאותה. בדברים אלה השתקף המצב המדיני במלכות ובעיר בשנה הסוערת של הפגנות פאטריוטיות בה השתתפו פולנים ויהודים שכם אל שכם (ראה להלן).

ב־5 ביוני 1862 הופיע צו של הצאר על ביטול ההגבלות על מגורי היהודים במלכות פולין, אולם העירייה המשיכה עוד כמחצית שנה לגבות כספי הכרטיס־היומי מאת היהודים ואף להטיל קנסות ועונשים על מסרבי התשלום. ב־9 ביאנואר 1863 ביטלה ממשלת המלכות את הצו מ־7 בספטמבר 1824, ולראשונה מאז מאות בשנים הותר ליהודים להתגורר בעיר וארשה ללא הגבלות חוקיות.

המאבק נגד הגזירה על הרשות למגורים בווארשה התנהל מצד היהודים בשתי דרכים, הליגאלית והבלתי־ליגאלית. על־פי הצו מ־1824 ניתנה לממשלת המלכות הרשות להתיר מגורי־קבע ליהודים ולשחררם מתשלום הכרטיס־היומי, בנוסף לאלה שנרשמו עד אז כתושבי וארשה הקבועים, אשר הוכיחו את עצמם כ"מועילים" מבחינת העיסוק (תעשיינים, בנקאים, בעלי מלאכות נדירות) וכ"נאורים" (מורים, רופאים, אומנים). על־פי התקנות לצו הנ"ל, יכלו גם ליהנות מהיתר המגורים הקבועים יהודים שקיבלו את הרשות לרכוש אחוזות (מ־1833), משוחררי הצבא הפולני שלא השתתפו במרד של נובמבר (מ־1834) ומאוחר יותר גם משוחררי הצבא הרוסי. מ־1840 קיבלו את הזכות למגורי־קבע היהודים שזכו לתואר "אזרח של כבוד". על כל הזכאים הנ"ל היה לפנות לממשלת המלכות, ובקשותיהם טופלו באופן אישי. רוב המבקשים נתקלו בחומה ביורוקראטית ובאי־רצון מובהק מצד השלטונות להיענות לבקשותיהם. הטיפול בעניינם נמשך לפעמים שנים רבות, ורק מקצת מהם קיבלו את הזכות למגורי־קבע בווארשה, אף על פי שהיו זכאים לכך על־פי החוק ותקנותיו. הנימוקים לתשובה השלילית היו שונים ומשונים כגון – הונו של המבקש מועט, מלאכתו של האומן אינה מושלמת, מקצועו אינו דרוש לצורכי המשק של העיר, המבקש הוא איש צבא לשעבר אשר שירת בצבא המורדים, וכיו"ב. האמידים מבין המשתקעים בעיר העדיפו איפוא לשלם את הכרטיס־היומי, וזה מקור הסכומים הגדולים שזרמו לקופת העיר מדי שנה בשנה. אלה שפרנסתם הייתה בדוחק חיפשו אחרי דרכים בלתי־ליגאליות. נמצאו פקידים שהיו מוכנים (כמובן עבור דמי לא־יחרץ) לרשום את היהודים בפנקסי דיירים בבתים שעלו באש בשריפות, שהיו שכיחות למדי בתקופה ההיא, בעיקר בעת המרד, או בבתים שנהרסו כדי לפנות את השטח לבניית המצודה ע"ש אלכסנדר. כמו־כן זויפו כרטיסי המירשם ותעודות אחרות. בשנות ה־30 אף היו משפטים למפירי חוק. היהודים באו על עונשם (שילמו קנסות וגורשו מן העיר) ואילו הפקידים נמלטו על נפשם לחו"ל, ואחד מהם, קארצ'בסקי אף איבד את עצמו לדעת. דלת העם וארחי־פרחי הפקירו את עצמם לחסדי הגורל וחיו בסכנה מתמדת של מצודים. אנשי העולם התחתון מצאו להם מקלט

אצל בני מעמדם הנוצרים. כמקובל, ידעו אנשי השוליים של החברה לשמור על הסולידאריות במאבקם נגד המימסד עם בני חברתם ואפילו עם בני דת שונה.

כל משך התקופה הנידונה עמדו היהודים בפני המאבק על הזכות לרכוש או לבנות בתים בווארשה. הצו מיולי 1821, שהסתמך על הצווים מ־1809 מימי נסיכות וארשה, הגביל את היהודים לרכישת מגרשים ריקים או בתים בנויי־עץ ורעועים ברוויר היהודי לשם בניית בתים עשויים אבן בלבד. בנימוקים רישמיים נאמר בין השאר, שצו זה בא לכוון את ההון היהודי להשקעות המועילות לעיר, ומן הצד האחר באו ההגבלות להגן על המשק העירוני בפני ספקולאציות בנכסי דלא ניידי. למעשה מדובר היה בעוד נדבך בבניין של ההגבלות, שבאו להצר את חופש הפעולה המשקית של היהודים ולהגביה את המחסום הנוסף בפני השתקעותם בעיר. הסתירה שבמדיניות השלטונות הייתה כפולה ומכופלת: הגבלת הפעולה המשקית של היהודים נועדה, כביכול, לדרבן אותם לפעולה זו. המשק העירוני בהתפתחותו, בעיקר בשנות ה־40 וה־50, היה זקוק להשקעות ההון שהיה בידי יזמים יהודים. השלטונות הצהירו על רצונם לפתח את כלכלת העיר, אך בד בבד חסמו את הדרך להשקעות אלו.

עד 1862 עסקו השלטונות הממונים על מתן רישיונות לרכישת נכסי דלא ניידי בידי היהודים בווארשה (העירייה, משרד הפנים, משרד המשפטים, האוצר ולישכת הנציב) במתן פירושים של הצו, שבאו להכביד על היהודים את רכישת הבתים. אולם ההגבלות במועדי בניין בתים (3 שנים מרכישת מגרש או בית־עץ) לא עמדו במבחן. האיסור על מכירת בית מידי נוצרי ליהודי הביא לירידה דראסטית של מחירי הבתים האלה, שלא נמצאו להם קונים כלל. אי לכך נאלצו השלטונות מדי פעם בפעם להוציא מן הכלל כמה וכמה יהודים יזמים, והיו אלה "בעלי מאה". כתוצאה מן המצב שנוצר, הלכה וגברה הצפיפות ברוויר היהודי, שנבנה כמעט בלא תשתית סניטארית, והמגפות שפרצו בו (בעיקר של כולירה ב־1853) הפילו חללים הרבה. כתרופה למצב דנו השלטונות בהקטנת תחום הרוויר היהודי ובהגדלת מספר הרחובות שמחוץ לרוויר, בהם הותר לגור למשפחה אחת ועד חמש משפחות יהודיות (בעלות הון ו"נאורות") בלבד. בסקירה מ־1859 נימק משרד הפנים את הצעתו להצרת תחום הרוויר היהודי בין השאר בנימוקים הבאים: ביטול ההגבלות על רכישת בתים בידי יהודים עלול להעביר לידיהם את כל הבתים שבעיר; היהודים מלוכלכים וקמצנים, ואינם שומרים על ניקיון בתיהם, ולכן הם מהווים סכנה לבריאותם של שאר תושבי העיר. לאחר הרצאת הנימוקים הנ"ל ודומיהם הסיק המשרד, שהגדלת מספר הרחובות המוגבלים למגורי היהודים למשפחות יחידות בלבד תדרבן את יתר היהודים להשתדל להיות "נאורים ובעלי תרבות". לא היה סיפק בידי השלטונות להעביר את הצעת התקנה, בגלל המאורעות של שנות 1866־1868.

משפחות יחידות של יהודי וארשה זכו למגורים מחוץ לגיטו, כלומר ב־53 הרחובות הראשיים של העיר. מהן היו משפחות שהתגוררו שם עוד בתקופת נסיכות וארשה, השאר קיבלו את הרשות מאת ממשלת המלכות על סמך הצו מ־1821, שבמקביל לייסוד הרוויר היהודי העניק את הזכות למגורים ברחובות האסורים למגורי יהודים לבעלי הון ול"נאורים" שנבדלים בלבושם, בשפתם ובאורח חייהם משאר אחיהם. השגת זכות זו הייתה כרוכה בקשיים מרובים. הוצאו תקנות לצו, שבאו להקשות על בעלי הזכות. בין השאר הוגבל מספר החנויות של יהודים ברחובות אלה לאחת בכל רחוב או בית בבעלותו של יהודי. ההכרעה בדבר כל בקשה נמשכה שנים, ולא פעם קיימים גם סימני שוחד במקרה של החלטה חיובית. ב־1842 זכו לגור מחוץ לרוויר היהודי 99 משפחות (569 נפשות) מהן: שני רופאים, תשעה אמנים, שישה תעשיינים, שנים־עשר סוחרים סיטונאיים, שלושה בעלי־בתים, עשרים וארבעה בעלי־תואר "אזרח של כבוד", שישה בעלי מיסבאות, שישה־עשר ברשות שנתן הנציב, תשע משפחות מורשות מטעם המועצה המינהלית (הממשלה) ותשע משפחות שהשתדלו לקבל רישיון וטרם קיבלוהו.

לזמן־מה היו סימנים לשינוי לטובה בדבר היתר ליהודים לגור מחוץ לרוויר. השינוי היה כרוך

בצו של הצאר מספטמבר 1836 בדבר גיוסם של יהודי המלכות לצבא הרוסי, והיה כנראה נחוץ להסביר להם פנים. ניכרה גם השפעת השתדלותו של מונטיפיורי בפטרבורג וכן השפעתן של רוחות מהפכניות שנשבו ממערב־אירופה. כאשר הוציאה המועצה המינהלית את רחוב חמיילנה (Chmielna) מחוץ לרוויר באה הידיעה מפטרבורג, שהצאר בכבודו ובעצמו עיין בהחלטה זו ובמו ידיו הואיל להעיר "שמעתה ואילך על כך יש לבקש את רשותי אני".

ב־1841 הוקל במעט הצו של הצאר על ההגבלות של מגורי היהודים מחוץ לרוויר. הורד סכום ההון המוצהר שנדרש מאת המשתכנים היהודים והועלה מספרם עד חמש משפחות בכמה מן הרחובות האסורים. אותם השלטונות המקומיים ניסו לטרפד את ביצוע התקנות במשך שנים רבות, ולשם כך אף הציעו תקנות מסוגים שונים. בין השאר הוצע שלא לחשב את ההון על סמך מזומנים וחפצי ערך, כי היהודים הערמומיים יכולים לשאול וללוות להם את הדברים האלה לזמן־מה, וכן הוצע לבדוק כל כמה חודשים האם עומדים הזכאים למגורים בתנאים הנדרשים (לא ירדו מנכסיהם, או שמא גידלו פאות וזקן ולבשו בגד מסורתי). ההצעות לא נתקבלו, כי הגיעה תקופת ה"מלחמה היהודית הפולנית" של שנות 1858־1859, והשלטונות הרוסיים צפו מן הצד על הסכסוך, הפובליציסטי בעיקרו, ומיאנו להפלות לטובה את העירונים על חשבונם של בעלי ההון היהודים, שאיתם היו קשורים לא פעם בעסקים שונים.

יעיד על כך יחסם של שלטונות המלכות לעצומה של ראש־הכנסייה הקאתולית בפולין, הארכיבישוף פיאלקובסקי (Fijalkowski), מ־22 באפריל 1859. האחרון דרש מהשלטונות להרחיק את היהודים מן הרחוב שוויינטוויירסקה (Swietojerska), ונימק שברחוב הזה נמצאת הכנסייה המטרופוליטאנית, והיהודים מחללים את קדושי הנוצרים הנישאים בעת התהלוכות. הארכיבישוף קבל אף על כך, שהיהודים מעסיקים משרתים ומשרתות נוצרים ואפילו טען ש"מיניקות נוצריות מזינות את ילדיהם (של היהודים) מבשרן". הוא גם העליל על יהודים שהם סוחרים כביכול בחפצי קודש של הנוצרים. משרד הפנים השיב לארכיבישוף, שלא ידועות לו עובדות על הפרת החוק בידי היהודים, וכי אין במגוריהם נזק לסביבה, נהפוך הוא, "מזמן שהשתכנו ברחוב יהודים, נטשוהו 'נערות הרחוב', אשר פגעו בכבוד ובמנוחה של כל הסביבה".

גם לאחר ביטול ההגבלות על מגורי יהודים בווארשה (ביוני 1862), היו ניסיונות מצד העיריה להרחיק יהודים מהרחובות ה"חשובים" של העיר. למעשה נתקשו היהודים לגור שם עד ימיה האחרונים של וארשה היהודית.

ב־1843 ירדה על יהודי המלכות, ובתוכם על יהודי וארשה גזירה חדשה, גזירת הגיוס לצבא. בלי להשוות את היהודים לשאר האזרחים בני מעמדם (כלומר העירונים) בזכויות, הטיל עליהם הצאר ניקולאי חובות דומות באשר לשירות בצבא. לפי הצו מ־24 בספטמבר 1843 היו, אמנם, תנאי השירות במלכות נוחים יותר לעומת אלה שבאימפריה (15 שנות שירות במקום 25, לא נחטפו עוד ילדים לשירות ולא גויסו בדרך כלל אנשים נשואים), אולם גם כך וכך ראו היהודים בגיוס שוד מן השמים. לא הועילו ההשתדלויות מצד ה"דוזור" לשחרר מחובת הגיוס את תלמידי בית־המדרש לרבנים; דווקא בגיוס סטודנטים נתכוון המשטר להוציא את היסוד המתסיס את החברה הפולנית למרדנות. כך גם נראו תלמידי בית־המדרש לרבנות. המיכסה של הגיוס ליהודי וארשה הייתה 150 חיילים לערך, אולם גם מספר זה הכאיב למשפחות הנפגעות. בוועדת הגיוס ישב גם נציג של ה"דוזור" (תחילה היה זה החסיד שב"דוזור", שכנא רייך), אולם המועמדים נבחרו בדרך כלל מדלת העם, והללו, כשומרי מסורת ציפו לרעות בשירות הממושך בניכר, שלא היו בו התנאים האלמנטאריים לקיים מצוות (כשרות, שמירת שבת, תפילה). הצו ביטל את מס־הגיוס, ששילמוהו האמידים, ואת המחיר שילמו בשרם העניים. נחמה פורתא הייתה להורים, שרבים מן המגוייסים אכן חזרו בריאים ושלמים מגלותם. ב־1860 נמצאו בווארשה כ־400 משוחררי צבא יהודים.

עוד בטרם התאוששו היהודים מגזירת הגיוס, ירדה עליהם גזירה חדשה, וגם היא מסוג אלה שבאו להפוך את היהודים ל"מתורבתים" יותר. מדובר בגזירת הלבוש היהודי. השלטונות

הרוסיים ראו בלבוש יהודי פולין כעין שריד מתקופת ממלכת פולין, ובשמירה עליו סימני כמיהה אל פולין העצמאית. לאחר שהצו על החלפת הלבוש המסורתי היהודי בבגדי העירוני הרוסי (גלימה קצרה במקום ארוכה, כובע קאסקט במקום מגבעת או שטריימל, פאות מקוצות וזקן מסודר במקום פנים עטורי פאות וזקן) מ־1841 נתקבל ברחבי רוסיה ללא תקלות מיוחדות, גמר הצאר ניקולאי ה־1 אומר להטיל את הרפורמה גם על יהודי מלכות פולין. כבר ב־1845 הגיעו השמועות על הגזירה, שעמדה להיגזר. יהודי וארשה החרדים, ובעיקר החסידים שבהם, החלו בהשתדלויות למנוע את רוע הגזירה. ה"נאורים" ונציגיהם ב"דוזור" לא ראו פגם בגזירה, להיפך, הם קיוו שהרפורמה תקדם את מטרתם להפוך את היהודים למשכילים יותר, דבר שיקדם אותם בדרך "לשמור על יהדותם בביתם, ובצאתם להידמות אל בני יפת". גם המתנגדים מבין החרדים לא קראו חמס כדי למנוע את הגזירה. כששהה משה מונטיפיורי בווארשה ב־1846, באה אליו משלחת של חסידים וביקשו ממנו להשתדל למען מניעת הגזירה. שאר נציגי היהודים, וכן יושב ראש ה"דוזור" הווארשאי ה"נאור", מתיאס רוזן, לא חברו אל החסידים בבקשתם. כנראה לא הבין מונטיפיורי את עצם העניין, ובפגישתו עם הנציב פאסקייביץ לא העלה את הבעיה.

ב־2 ביולי הוּצא בווארשה הצו על החלפת הבגד היהודי המסורתי־הפולני בלבוש "אירופי". על פי הצו, יכלו המתקשים מסיבות כלשהן בהחלפת הלבוש לקבל הארכה ל־4 שנים, אולם בתמורה היה עליהם לשלם מס (מ־5 עד 50 רובל לשנה). מחובת שינוי הלבוש שוחררו ה"כלי־קודש". הנשים נתחייבו לוותר על כיסוי־ראש מסורתי רקום באבני חן, וכן על שמלות מסורתיות. ההשתדלויות, בעיקר של החסידים, נשאו במקצת פרי והביאו לידי כמה הנחות בגזירה. כך למשל הוּצאה תקנה ולפיה הותר ליהודים ללכת הלוך וחזור לתפילה בשבתות ובחגים בלבוש המסורתי. ביצוע הגזירה במלואה נתעכב, והשלטונות לא לחצו על כך במלוא המרץ. ב־1848 היו הרוסים עסוקים בדיכוי המהפכה בהונגריה (בראש הצבא הועמד אז הנציב פאסקייביץ). הם התחשבו גם בתסיסה הפאטריוטית הפולנית שגברה אז בווארשה, ולא רצו לקרב בגזירה זו את היהודים אל הצד הפולני. ביצוע חלקי של הגזירה גרם לזעזועים בקרב האוכלוסייה היהודית. בחוצות העיר רבו המחזות של גזיזת פאות ואפילו זקנים, וקיצור חלקי הלבוש של היהודים לעיני האספסוף הצוהל. התלונות על כך הגיעו למאות אל השלטונות ואל הנציב עצמו. זעק זעקה מרה לא רק ר' איצ'ה מאיר אלתר (ראש שושלת חסידי גור, אז דיין ברבנות ומנהיג קהל חסידיו בבית מדרשו שברחוב חמיילנה), אלא מחו על כך גם חברי ה"דוזור", שבליבם לא התנגדו לגזירה. ר' איצ'ה מאיר נעצר אפילו לכמה ימי מאסר באשמת הסתה להתנגדות לצו הממשלה. ב־1850 נכנס הצו לתוקפו המלא. מאז התרגלו יהודי וארשה לאט לאט אל הלבוש החדש, וכשאר יהודי המלכות הפכו במרוצת הזמן את הלבוש ה"אירופי" כביכול, שוב ללבוש יהודי של ממש. הקאסקט היה ל"כובע יהודי" והקאפוטה הקצרה נשארה סימן ללבוש יהודי עד תקופת השואה.

במאבק על קיומם נתקלו יהודי וארשה גם בתקופה הנידונה לא רק בקיפוח זכויותיהם הפוליטיות, בהגבלת זכויותיהם האזרחיות, בגזירות בתחום המוביליות, בחופש לבחירה חופשית של מקום מגורים ובמגוון גזירות אחרות, אלא הופלו לרעה לעומת שאר תושבי העיר והוגבלו בפעילותם המשקית־הכלכלית. על הסוחר היהודי לא רק שלא הגנה אגודת הסוחרים (להוציא יחידים, לא נתקבלו אליה יהודים), אלא זו האחרונה זממה כל הזמן מזימות ופעולות שבאו לדחוק את רגליהם ממקור פרנסה זה. היהודים לא נתקבלו לגילדות (הצחים) של בעלי־מלאכה, שרק באישורם יכלו היהודים לפדות את הזיכיון (זה גם עלה בדמים) על מנת לקיים את מלאכתם. בפדיון הזיכיון נתקלו היהודים בקשיים מרובים ושרירותיים של פקידי העירייה והאומנים הנוצרים, בעלי הזכות להמליץ על מתן או אי־מתן הזיכיון. השוליות מנערי ישראל לא נתקבלו בדרך־כלל ללימודים אצל האומנים הנוצרים, ועל כן לקויה הייתה הכנתם למקצוע וגם הסיכוי לעמוד במבחן כדי לקבל את הזיכיון. כתוצאה מכך, מ־2,430 אומנים שנרשמו בווארשה, 70% היו פולנים, 25% גרמנים ו־5% בלבד יהודים. אל מיכרזים פומביים

לא הורשו לגשת יהודים בעלי זקן ופאות, כלומר מרבית בעלי־המלאכה היהודים. מרבית המישרות של פקידות ושירותים (כגון שירותי רפואה והנדסה רשמיים) היו נעולות בפני יהודים.

במצב זה פנו היהודים למקורות פרנסה רווחיים פחות וטעוני מאמץ רב יותר. הספקים ובעלי־המלאכה הציעו מחירים זולים יותר, והחנווני הסתפק ברווח מועט בלבד. בנוסף לכך עזרו למפרנס היהודי בני משפחתו, ועבודתם לא נחשבה כלל בחישוב מחיר התוצר או הסחורה, כי הללו עבדו בלא תמורה.

לשכבה דקה של בעלי הון ניתנה האפשרות לפעילות משקית פתוחה יותר. בהונם וביוזמתם היו מעוניינים גם השלטונות, על מנת לקדם את תהליך התיעוש והעיור, שתחילתו הסתמנה באותה תקופה. את היהודים האלה, הניצנים הראשונים של הבורגנות היהודית בווארשה, אנו מוצאים ברחובות האסורים למגורי יהודים, בקרב "אזרחי־כבוד" ובעלי "פריווילגיות" (כלומר, זכויות שנשללו משאר היהודים) אחרות. יחידים מקרב הבורגנות היהודית או צאצאיהם (כ־60 משפחות) מצאו לעצמם פתרון בהמרת הדת. להלכה דומה היה כי פתרון כזה ישים קץ לבעיותיהם הספציפיות כיהודים, אולם בעיני הלא־יהודים ואף אצל השלטונות צורפו גם הם ל"מיכסה" הכוללת של היהודים, בעת שהועלו טענות על "השיטפון היהודי שמציף את המסחר, ממלא את הרחובות החשובים בזרים" וכיו"ב. ב־1821, בעקבות הצו שחייב יהודים במלכות פולין לאמץ לעצמם שמות־משפחה, הזדרז המארשאל של האצולה והשומר על הרבאריום (סמלים משפחתיים של בני האצולה), שמקום מושבו היה בעיר החופשית קראקוב שבגאליציה, ושיגר משם מחאה בכתב אל משרד־הפנים של מלכות פולין הקונגרסאית, ובה הביע את התנגדותו לכך שהיהודים אשר התנצרו, בוחרים להם שמות־משפחה קבועים דומים לאלה של בני האצולה, ואת חששו שכעבור דור או שניים לא יידעו עוד את מוצאו האמיתי של בעל השם.

אולם, חרף כל ההגבלות והמחסומים שאמורים היו ליישם את המדיניות של "הבה נתחכמה לו פן ירבה", גדל מספר היהודים בווארשה בתקופה הנידונה בפרק זה יותר מפי ארבעה, בעוד שגידול האוכלוסייה הלא־יהודית היה קצת יותר מפי שניים בלבד. כאמור, היו המציאות הכלכלית וצורך השעה חזקים יותר ממשאלותיהם של הגורמים המעוניינים בדחיקת רגליהם של היהודים מן העיר. זרם היהודים הבאים להשתקע בווארשה בתקווה למצוא בה פרנסת־מה, ואפילו בתנאים הבלתי נוחים להם, היה חזק מאוד, ולא היה לאל ידם של השלטונות לעצור בעדו, מה עוד שמדיניותם הייתה מלאת סתירות ולא תאמה את צרכיה של העיר בעידן המעבר ממשטר פיאודאלי למשטר כלכלי וחברתי מתקדם יותר. באותה תקופה הלכו והצטמצמו מקורות הפרנסה של היהודים בערי־השדה ובכפרים (הפונדקאות והפרופינאציה). בשנות השלושים נאסרו על היהודים המגורים באזורים שבטווח 3 מילין מן הגבול (בתואנה שהם מהווים סכנה לביטחון המדינה, כמבריחים ומבריחים פוטנציאליים), ואי לכך הלך וגבר גל ההגירה של היהודים לעיר שבה היו סיכויים, ולו גם קלושים, למצוא פרנסה – ואפילו אם מפירורי שולחנם של בעלי הון ויזמים יהודים, או מכספם של האמידים יותר. ב־1816 ישבו בווארשה 15,579 יהודים בתוך אוכלוסייה כללית בת 81,220 נפש, ואילו ב־1862 הגיע מספרם של יהודי וארשה ל־42,639 (על מספרם הכולל של תושבי העיר באותה שנה אין נתונים מדויקים). שנתיים אחר־כך נפקדו בעיר 72,776 יהודים מתוך אוכלוסייה בת 222,906 נפש (32%). הקפיצה הגדולה במספר היהודים בתוך שנתיים בלבד נובעת ככל הנראה משתי סיבות. האחת, למעשה ישבו רבים מהם בעיר כבר קודם לכן, ולאחר שבוטלו ההגבלות על מגורי היהודים בעיר על־פי צו הצאר מיוני 1862, יכלו להיראות על פני השטח כתושבים חוקיים. והשנייה, בתנאים של ביטול ההגבלות גבר גם זרם המשתקעים החדשים בווארשה.

ריבוי היהודים בעיר באותה תקופה היה מלווה גם בגיוון עיסוקיהם ומקורות פרנסתם. ב־1843, כלומר כבר בתחילת התקופה של חידוש השגשוג הכלכלי לאחר הקיפאון של השנים שאחרי מרד נובמבר, התחלקו עיסוקיהם של יהודי וארשה כדלהלן:

כנס עגלונים יהודים באיזור כיכר גז'יבובסקי (Grzybowski), וארשה. ציור מאת ה' פיללטי, נדפס בשבועון "אלומות", 1879

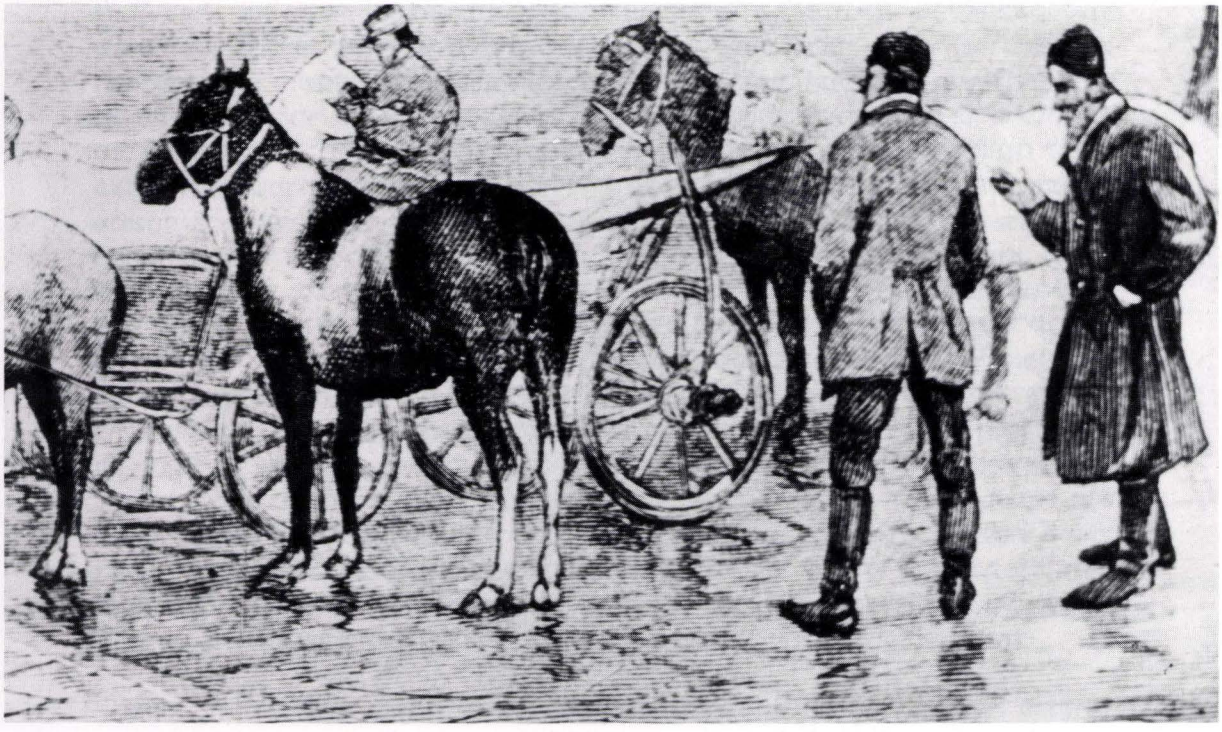

סוחר יהודי בשוק הסוסים בווארשה, תחריט עץ מאת א' קובלסקי. נדפס בשבועון "אלומות" ("Kłosy") 1880

יהודי מוכר לחם ברובע פראגה, וארשה (מאת א׳ פרל. נדפס ב״שבועון מאויר״ (“Tygodnik Ilustrowany”) ב־1880

העיסוק	מספר המפרנסים	האחוז
בעלי הון (בנקאים, תעשיינים וסוחרים גדולים)	232	2.2
חוכרים ומוכסנים	119	1.1
בעלי בתי־מרזח ומסעדות	394	3.8
חנוונים, רוכלים וסוכנים	1,924	18.5
קבלנים זעירים, בעלי־מלאכה ושוליות	3,496	33.6
משרתות־בית	1,294	12.5
כלי־קודש	184	1.8
בעלי עגלה וסבלים	555	5.3
פועלים שכירי־יום	1,706	16.4
שונים	185	1.8
סך־הכול	10,399	100.0

מן הנתונים הנ"ל אפשר ללמוד על הסתגלות יהודי וארשה לתנאי התהליך של המעבר למשטר כלכלי קאפיטאליסטי, ועל כך שהם היו גורם פעיל בתהליך זה. ב־1849 נמצאו בווארשה 231 סוחרים גדולים יהודים לעומת 210 לא־יהודים. באותה שנה ניהלו 11 בנקאים יהודים עיסקי אשראי מסועפים, ובהם אחדים שצברו הון בתקופות קודמות, או ירשו אותו מאבותיהם (בני משפחתו של שמואל זביטקובר או משפחת אפשטיין [Epstein]), ואחרים שצצו ועלו בתקופה הנדונה (משפחות טפליץ [Toeplitz], לסר [Leser], הורוויץ [Horowic], לובראנסקי [Lubranski]), ובתוכם הארי שבחבורה, ליאופולד קרוננברג (Kronenberg). הבנקאים והאשראי שלהם מילאו תפקיד חשוב במימון התעשייה הנבנית, בסלילת דרכים וקו מסילת־הברזל, בהקמת המצודה ע"ש אלכסנדר ובבניית בתים. אל הבורגנות היהודית יש לצרף גם מקצת מן המוכסנים והחוכרים, שצברו הון ראשוני בעיסוקם והחלו כבר להשקיעו במפעלי התעשייה ובעסקי יבוא ויצוא.

בעלי ההון קשרו קשרים עם עמיתיהם בפטרבורג ואף הקימו סוכנויות שם. ליאופולד קרוננברג בא לא פעם לעזרת "הבנק הפולני" (הבנק האמיסיוני) בסילוק גירעונותיו. בני דורו ציינוהו כאחד הגורמים החשובים במימון ובהפעלת גלגלי המשק המתפתח בווארשה ובמלכות כולה.

מרבית היהודים הפעילים בכלכלה נמנו עם המעמד הבינוני (סוחרים זעירים, בעלי־בתים ובעלי סדנאות מלאכה או תעשייה זעירה). ב־1849 ישבו בעיר 891 חנוונים יהודים לעומת 210 לא־יהודים. בכמה מקצועות היוו היהודים יותר מ־50%, ובאחדים הגיע חלקם ליותר מ־80% (חייטות, כובענות, עור, מזון), וזאת חרף העובדה שלא נתקבלו לגילדות (צחים) של בעלי־מלאכה, ונאלצו להסתפק בזיכיונות לעיסוק בלבד. עם היווצרות השכבה הבורגנית ליד המעמד הבינוני, אופיינית היא לתקופת־המעבר הזאת התהוותו של הפרולטאריון היהודי. מתוך 15,168 מפרנסים יהודים ב־1861 היו 8,544 בעלי עסקים מסחריים, סדנאות מלאכה, שירותים ומקורות פרנסה אחרים והם 56.3% של כלל המפרנסים, ולעומתם 6,624 פועלים, פקידים, משרתים ומשרתות שהם 43.7% של כלל המפרנסים במקצועות אלה. במסחר ובפינאנסים עסקו 4,945 יהודים (69%), 2,287 היו זבנים ופועלים (31%); בענף המלאכה היו 1,695 יהודים (47.9%) בעלי סדנאות ו־1,847 – שוליות ופועלים (52.1%); בתעשייה שבבעלות יהודים היו 55 בעלי המפעלים שהעסיקו בין השאר 300 פקידים ופועלים יהודים. לפרולטאריון היהודי יש לצרף גם את הסבלים העצמאים בביכול (יותר מ־500 איש) וכן מספר ניכר של שכירי־יום שעבדו בתחומים בלתי מוגדרים. כתוצר של התהליך יש לראות גם התהוות האינטליגנציה המקצועית. אמנם, בתוך כ־500 מפרנסים מקרב האינטליגנציה היהודית היו הרוב כלי־קודש, מורים ומלמדים, נגנים וכו'; אולם מספר הפקידים, הרופאים, המרפאים ובוגרי

המכללה בקרב קבוצה זו גדל בהתמדה. ב־1829 למדו במיכללות וארשה 3 יהודים בלבד, ואילו ב־1867 הגיע מספרם ל־115 (10% מכלל הסטודנטים). המבנה המקצועי של יהודי וארשה, שהתהווה בתקופה שבין מרד נובמבר ובין מרד שנת 1863, היה לבסיס, בשינויים לא גדולים, של מבנה זה בתקופות הבאות.

בפעילותה של הקהילה היהודית (ה"דוזור") בווארשה בולטת אישיותו של מתיאס רוזן, בנקאי ובעל הון מן ה"נאורים", שהצטיין בסובלנותו כלפי המסורת היהודית ובהבנת גורלם של בני דלת־העם. הלה כיהן כראש ועד ה"דוזור" בשנים 1841־1844, ואחר כך בשנות 1856־1859. שאר הפרנסים היו נציגי המתנגדים וה"נאורים", והחסידים תפסו על־פי רוב מקום אחד או שניים בוועד. עד 1856 המשיך ועד קהילת וארשה לפעול בדרכים המנוסות של אירגון ענייני הפנים של היישוב היהודי אפילו מחוץ למסגרת הרשמית שנקבעה על־ידי השלטונות ל"דוזורים" (מס בשר כשר, ענייני צדקה, בית־החולים, קבורה) וכן בשתדלנות שבה קיבל לעיתים על עצמו את הייצוג של כל יהודי מלכות פולין. כך, למשל, בענייני פנים יצאה הקהילה נגד הפקעת מחירים (1852), ריסנה את שרירותה של החברה קדישא בגביית דמי קרקע ומ־1856 הטילה את פיקוחה המלא על חברה זו. החברה לאיסוף כספים למען "כולל וארשה" בארץ־ישראל, שהתארגנה ליד ועד הקהילה, אספה סכומים ניכרים (41 אלף רובל בשנים 1838־1840) למען כ־500 יהודי פולין שישבו אז בארץ הקודש. ב־1840 הוקם מושב זקנים מודרני, שהחליף את ההקדשים בהם שוכנו עד אז הזקנים.

מ־1839 כיהן בקודש ר' חיים דוידזון ולידו חֲבר דיינים. עם הדיינים נמנה גם, כאמור, ר' איצ'ה מאיר אלתר, מנהיג חסידי נוסח קוצק־פשיסחא, ראשון אדמורי גור (ב־1854 העתיק את חצרו לגורה קאלווריה [Gora Kalwaria] הסמוכה לווארשה, ומכאן שם הזרם החסידי הגדול בפולין הקונגרסאית ולאחר מכן בפולין העצמאית – חסידי גור). ר' חיים דוידזון המשיך בכהונתו עד לגיל זיקנה מופלגת (בן 94 היה במותו), ובמשך כהונתו, ובעיקר לעת זיקנתו, לא חרג מעבודתו בקודש כשאר רבני הדור. רוב זמנו הקדיש לתורה ולעבודה ולענייני ציבור פנימיים של היישוב היהודי. באשר ליחסו אל השררה נקט בכלל "דינא דמלכותא דינא", והילכך נענה לדרישת השלטונות וחתם על קול קורא בדבר הפניית היהודים לעבודה בחקלאות, וכמעט שהשלים בשתיקה בדבר גזירת הלבוש. בימיו נסתמנו ניצנים ראשונים של תהליך החילון בקרב יהודי וארשה, שיצא מתחומם של ה"נאורים" המרוכזים סביב בית־הכנסת ל"נאורים" ברחוב דניילוביץ'ובסקה (Danilowiczowska), ומ־1840 גם סביב בית־כנסת דומה ברחוב נאלבקי (Nalewki; מ־1840 הונהגו בו דרשות בשפה הפולנית). כמטיפים בבתי־כנסת אלה כיהנו מרדכי יאסטרוף (Jastrow), בעל נטייה לרפורמה נוסח גרמניה, ויצחק קראמשטיק (Kramsztyk), תלמיד, ולאחר מכן מורה בבית־המדרש לרבנים בווארשה – בעל נטייה של התקרבות אל התרבות הפולנית. בעת ההיא רבים מן ה"נאורים" נוטים לנטישת הסביבה היהודית ויחידים מהם בוחרים בצעד האחרון – המרת הדת. מקצת מן המתנגדים עוברים אל מחנה ה"נאורים", ואת מקומם ממלאים חסידים. תהליך זה התפתח בעשרות השנים של המאה ה־19 ובתחילת ה־20, ושימש בסיס לתנועות מודרניות־פוליטיות וחברתיות יהודיות; רבים מן ה"נאורים" ומהעורקים אל שדות זרים מצאו את מקומם בתנועות חברתיות ופוליטיות של הפולנים.

ב־1856 נבחר ועד חדש של ה"דוזור", ובראשו מתיאס רוזן. באותה שנה נבחר לרבה של וארשה ר' דובר מייזלס מקראקוב, תלמיד חכם מובהק וגם אישיות בעלת אופקים וניסיון פוליטי רחבים. ב־1848 היה ציר לפארלאמנט האוסטרי, וגילה מעורבות מסועפת בפוליטיקה בגאליציה ובאימפריה האוסטרו־הונגרית. פעולות ה"דוזור" הוורשאי בענייני חוץ קיבלו היקף רחב יותר והיו נועזות יותר. ה"דוזור" הריץ לשלטונות עצומות ובהן עבר אף מבקשות לדרישות בדבר ביטול גזירות והגבלות שהוטלו על היהודים. היו גם תנאים אובייקטיבים לשינוי באופיו של ה"דוזור". ב־1856 ישב על כס הצארים אלכסנדר ה־2, ובפטרבורג החלו לנשוב רוחות ליבראליות יותר, ובמיוחד לאחר מלחמת קרים. אז פרץ הפולמוס החריף בין החוגים השמרנים של הפולנים ובין ה"מתפלנים" היהודים, הנקרא בשם "מלחמת יהודים".

בענייני חוץ עלה בידי ה"דוזור" לפתור בדרך של שתדלנות הרבה בעיות בעלות חשיבות ליהודי וארשה. בין השאר העביר ה"דוזור" הווארשאי את רוע הגזירה של איסור המסחר

בבגדים ישנים, גזירה שעלולה הייתה לפגוע בפרנסתם של מאות יהודים בווארשה. ה"דוזור" ניסה להקל על העניים והשתדל למען ביטול מס בשר כשר, אולם ללא הועיל. החסידים שבוועד ה"דוזור" גררו אחריהם את המתנגדים לשתדלנות למען ביטול גזירת הלבוש. נאספו כ־1,000,000 זהובים למטרה זו, אולם כיוון שה"נאורים" ואף המתנגדים לא ראו בגזירה צרה שאין לעמוד בה, גם שתדלנות זאת לא נשאה פרי. הושגה רק דחייה של ביצוע הגזירה. ב־1862 השיג ה"דוזור" את ביטול מס־הבשר הכשר, ובהשתדלותו, בין שאר הגורמים, בוטל סופית הכרטיס־היומי.

היהודים וחלקם בתנועה הפאטריוטית הלאומית 1861־1863

שנתיים קודם פרוץ המרד של יאנואר 1863 הייתה וארשה למרכז התסיסה הפאטריוטית הלאומית הפולנית. העיר געשה בהפגנותיה האנטי־רוסיות, החוגים הפאטריוטיים הפיצו עלוני פלסתר וקראו לליכוד האומה (ובתוכה את "האח הבכור ישראל") ולהתנגדות לאויב. חיש נשכח הפולמוס של 1859. הנוער היהודי, ולא רק זה שעבר את תהליך הפולוניזאציה, הצטרף בהתלהבות למפעל הפאטריוטי, ובחוגים רבים היה בין הפעילים ביותר. הופצו אף כרוזים בעברית וביידיש. גם המבוגרים, פרט לחסידים שלא גילו עניין רב במאורעות, סברו שבשלום האומה בתוכה הם יושבים גם שלומם, ועל כן יש לגלות אהדה לצד הפולני. אלא שרובם, ובראשם חברי ה"דוזור", היו מתונים ונטו לקו של הפולנים ה"לבנים" ודובריהם, הגראף אנדז'יי זאמויסקי (Zamojski) והמרגראבי אלכסנדר ויילופולסקי (Wielopolski), אשר הניחו שבשיתוף פעולה עם הרוסים, תחת כתר הצארים, ניתן לפולנים להשיג יותר יסודות של אוטונומיה ולשמור על פולניותה של הארץ.

אולם הפאטריוטים ממחנה ה"אדומים" המרדני, קצרה רוחם מלהמתין. החלו ההפגנות, תחילה בכנסיות ולאחר מכן נשפכו אל הרחובות. הנוער היהודי אירגן הפגנות בשני בתי־הכנסת ל"נאורים", ובהן השתתפו גם פולנים. הושמעו שם סיסמאות על "אחווה בין הצלב ובין תורת משה" ועל מטרות משותפות של "בני אלוהים אחד, בני שם ויפת". נוער יהודי, ומהם אף לבושי קפוטות ועטורי פאות, ביקרו בכנסיות בעת ההפגנות. בהפגנה של 27 בפברואר 1861, לזכר מרד נובמבר, נורו היריות הראשונות, והז'אנדרמריה הפילה 5 חללים; נפצעו 29 נפגעים, בהם גם יהודים. בעת ההלוויה ההמונית של הנפגעים היו לא רק בני נוער יהודי, אלא הופיעו גם חברות בעלי־מלאכה יהודים, ועל הבמה ברחוב פרוור־קראקוב עמדו הרבנים ליד הכמרים (ביניהם המטרופוליט פיאלקובסקי המוזכר לעיל).

כתוצאה מהאווירה של האחוה בין יהודים ופולנים, הכריזו אגודת הסוחרים וגילדות בעלי־המלאכה על קבלת יהודים כחברים לכל דבר. סגירת "האגודה האגראריות", אירגונים של בני האצולה המתונים, בידי השלטונות הגבירה את גלי ההפגנות של הפאטריוטים. ב־8 באפריל 1861 נתקיימה הלוויה של פאטריוט פולני, גולֶה בסיביר שחזר לעיר. בדרך מבית־העלמין הקאתולי פנו המפגינים לבית־העלמין היהודי ושם הונח זר על קיברו של א' אייזנבאום, מנהלו הראשון של בית־המדרש לרבנים. הושמעו ההמנון הפולני וסיסמאות פאטריוטיות.

אל ההפגנה הצטרפו, ליד הארמון המלכותי וברחוב פרוור־קראקוב, חברות של בעלי־מלאכה יהודים. לאחר יריות של הז'אנדרמריה נפלו כמה חללים ובראשם הכומר, שצעד בראש המפגינים. את הצלב מידו קיבל בחור יהודי, מיכאל לנדא, אולם גם הוא נורה. בנוסף לו נפלו עוד כמה יהודים ונפצעו 30 מתוך 200 כלל הפצועים. הקוזאקים מפזרי ההפגנה התאכזרו ליהודים ואף בזזו את חנויותיהם. המשוררים הפולנים, וביניהם ציפריאן נורביד (Cyprian Norwid), פיארו את גבורתם של היהודים הנופלים בשיריהם, וכתבו על "רוח החשמונאים בחוצות וארשה" ועל לנדא כעל "דמותו של ישוע, הקרבן היהודי". ב־10 באוקטובר השתתפו בהלוויתו של הארכיבישוף פיאלקובסקי (Fijalkowski), שמת בימים ההם, כל חברי ה"דוזור" הווארשאי וכן הרב דובר מייזלס.

השלטונות, שעד אז נמנעו מלהיכנס אל הכנסיות למען פיזור ההפגנות, הכניסו את הז'אנדארמריה לכנסיות ולשני בתי־הכנסת של ה"נאורים" בעת התפילות, שנערכו שם לזכר תדיאוש קושצ'יושקו, ואסרו כ־2,000 איש. כתגובה נסגרו כל הכנסיות, ולאחר התייעצות עם ה"דוזור" הורה הרב מייזלס לסגור את כל בתי התפילה של היהודים בעיר. הוא עשה זאת גם ל"מען השלום" עם שאר בני העיר, וכן על מנת למנוע השתתפות הנוער היהודי בכנסיות. לאחר מכן, בעת החקירה במשטרה, טען הרב שאמנם הורה לסגור את בתי־התפילה בחזיתם, אולם הם היו פתוחים בדלתות האחוריות והתפילות כן נתקיימו. בתגובה לסגירה ההפגנתית של בתי־התפילה (של הנוצרים והיהודים כאחד), נאסרו בעיר כ־14,000 איש, מהם כ־2,000 יהודים. נאסרו הרב מייזלס ושני המטיפים, יאסטרוף וקראמשטיק. בהשפעת דעת הציבור במערב־אירופה ומתוך חרדה שמא יהפוך הרב מייזלס לקדוש בעיני כל הפולנים, נמנעו השלטונות להעניש את הרב מייזלס בעונש חמור. הם נזכרו בעובדת היותו נתין אוסטרי וגירשוהו, לאחר מאסר קצר, לקראקוב. גם המטיפים שוחררו לאחר מאסר קצר ויאסטרוף, הנתין הפרוסי, גורש מן הארץ. רבים מן העצורים היהודים האחרים נשלחו בדרך אדמיניסטראטיבית לסיביר. בעצתו של המארגראבי ויילופולסקי, ועל מנת לנתק את היהודים מן הזרם הפולני־הפאטריוטי, נקטו השלטונות כלפיהם שיטה של "מקל וגזר" וניסו לשדלם לא רק בהבטחה לרפורמות בלבד. בין השאר הורשו היהודים להיבחר למועצת העיריה של וארשה, בבחירות שנתקיימו ב־24 במאי 1861. נבחרו אז מתיאס רוזן, איגנאצי נתנזון וישראל גזונדהייט (Gesundheit). נבחר גם המומר ליאופולד קרוננברג, שגם בחירתו נחשבה בעיני השלטונות כ"מחווה ליהודים".

האירועים של האחווה הפולנית־יהודית נמשכו גם ב־1862, אולם על אש קטנה יותר. שנתיים אלו של "המהפכה המוסרית" ושל האחוה היהודית־פולנית, וכן המרד הפולני של 1863, שבו השתתפו היהודים (ובראשם יהודי וארשה) בכל תחומיו, היו בתולדות העם היהודי בפולין ובעיר וארשה לאפיזודה שאין למצוא כדוגמתה.

המרד של יאנואר 1863

המרד של יאנואר 1863 פרץ בליל ה־22 בחודש זה, בתנאים בלתי־נוחים וללא כל סיכוי להצלחה. השנתיים שקדמו לו התישו לא במעט את המתכוננים אליו. רבים עברו למחנה ה"מתונים", ותרמו לכך צווים של הצאר על שיחרור האיכרים מן הצמיתות ועל ביטול ההגבלות על מגורי היהודים מה־5 וה־6 ביוני 1862. בקרב האצולה הפולנית והבורגנית (גם היהודית) הלכו וגברו הנטיות לעבודה מעשית ל"פוזיטיוויזם" למען המולדת. מתוך 60,000 הנרשמים בתאי־המחתרת הפאטריוטית ליציאה ליחידות קרביות ביערות, יצאו כ־10,000 בלבד (כ־2,000 יהודים, ומהם 1,000 תושבי וארשה). גדולה לערך הייתה השתתפותם של היהודים במרד. ביחידות הקרביות ובשירות הז'אנדארמריה של המורדים נלחמו רבים, מהם עלומי־שם או בכינויים פולניים. היו ביניהם גם קצינים. עשרות נפלו מות גיבורים. בווארשה נוסדו ועדי מחתרת יהודיים, ומטרתם עזרה למורדים בנשק, בכסף, מזון ובתחבושות. יהודים הצטיינו בהברחת נשק (דרך גאליציה) למורדים וכקשרים. הנשים היהודיות תפרו לבנים והכינו תחבושות. במחלקות השונות של ממשלת המרד היו ליהודים משרות אחראיות. הרמן ואהל (Wahl) ולאדיסלאב אפשטיין כיהנו כמנהלי המחלקות (שרים בממשלת המרד) של הפינאנסים. המשכיל יצחק גולדמאן (לעתיד לבוא המו"ל של האנציקלופדיה העברית הראשונה, "אשכול") חיבר את רוב הכרוזים, מהם גם בעברית, שהוציאה ממשלת המרד. יהודי וארשה, כעדות בני הדור, היו המקור העיקרי של אוצר המרד. מחסני־נשק ודירות־הסתר של המורדים היו על־פי־רוב ברחובות הרובע היהודי ובבתים של יהודי וארשה. מבין המורדים שנישבו בידי הרוסים, נשפטו רבים והוצאו להורג בפומבי. לעומת הפולנים, שהוצאו להורג במורדות המצודה הווארשאית, נתלו כמה יהודים דווקא ברובע היהודי, במוראנוב, למען "ישמעון ויראון" השאר. עם חיסולו המוחלט של המרד בסוף 1864 נשפטו, נאסרו ונשלחו לסיביר כאלף

משתתפי מרד יהודים, מהם תושבי וארשה רבים. ליד האכזבה מהכישלון, זרע המרד את גרעיני ההתמרדויות והמאבק בעתיד למען עצמאות פולין. המורדים היהודים הצמיחו מקירבם, מצד אחד לוחמים בשירות המפלגות הפולניות בעתיד למען עצמאות פולין ודמותה החברתית, ומן הצד האחר הם נמצאו גם בין ראשוני החוגים הציוניים והסוציאליסטיים ב"רחוב היהודי". ההיסטוריון הפולני, איש הימין א' גיירטיך (Giertych), בשוללו את המרד של 1863 כמיותר לאינטרס הפולני, כינה אותו בשם "מרד יהודי".

השנים 1856-1864 היו גם לתחילת המיפנה בחיי התרבות והחינוך בקהילת וארשה. עוד ב־1857 למד אחד משישה ילדי ישראל בלבד לימודים כלליים, אם בששת בתי־הספר האלמנטאריים לילדי ישראל או בכל מיני שיעורים פרטיים. השאר למדו בחדרים ובתלמוד־תורה של הקהילה. בשנים שקדמו ל"מהפכה המוסרית" ובעיתה, קמה תנועה ספונטאנית של הפצת השכלה בקרב היהודים. נושאיה היו תלמידי בית־המדרש לרבנים, וסטודנטים יהודים ממיכללות ותלמידי גימנסיות. הללו ביקרו בבתי היהודים, אירגנו שיעורי־ערב לילדים ולמבוגרים ולימדו שם חינם אין כסף שפות, היסטוריה ומקצועות אחרים. התארגנו גם שיעורי־ערב לשוליות בעלי־מלאכה וזבנים יהודים. ב־1858 הורה הרב דובר מייזלס על הנהגת לימודי השפה הפולנית וחשבון בחדרי תלמוד־תורה, שבפיקוח הקהילה. הלכו ורבו תלמידים יהודים בבתי־ספר תיכוניים. בגימנסיות, בבית־הספר למסחר ובקורסים תיכוניים אחרים כבר למדו בשנים אלו כמה מאות יהודים. ב־1862 נפתח גן־ילדים יהודי (אוכרונקה [Ochronka]) ובו 100 ילדים. המטיף יאסטרוף ניהל חוג משתלמים בביתו של המצנאט הנריק טפליץ, ובו השמיע בפני כ־50 תלמידים הרצאות פופולאריות בנושאי יהדות. בית־המדרש לרבנים המשיך להיות סדנה להשכלה מודרנית. כמה עשרות סטודנטים יהודים למדו במכללה לרפואה, וכשזו נסגרה, למדו במכללה הכללית (אוניברסיטה, שאותה הקים ויילופולסקי ונסגרה ב־1868 בידי השלטונות, כעונש על פעולה פאטריוטית פולנית בה). במיכללה לרפואה אף לימד פרופסור יהודי, מאוריצי לודוויק הירשפלד, מומחה בעל שם עולמי לאנטומיה. הירשפלד, בנו של שוחט בעיירה נאדאז'ין (Nadarzyn), נפת ראווה (Rawa [Mazowiecka]), יצא לפאריס ללימודים וקנה לו שם במחקריו. הוא חזר לפולין והיה למורה הפופולארי ביותר במכללה הרפואית בווארשה.

ב־1857 הגישה קבוצת משכילים – ח"ז סלונימסקי, הילארי נוסבאום, היסטוריון של יהדות פולין, שהמיר לאחר מכן את דתו, ויעקב רוטוואנד (Rotwand), מזכיר ועד הקהילה – בקשה לשלטונות לקבלת רישיון להוצאת כתב־עת יהודי בשפה הפולנית בשם "איזראליטה" ("Izraelita"). התשובה לבקשה הייתה שלילית. ב־1860 החל המו"ל היהודי שמואל אורגלבראנד (Orgelbrand) בהוצאת האנציקלופדיה הגדולה הפולנית. אורגלבראנד היה בוגר בית־המדרש לרבנים, וכמו"ל נודע בתור מצנאט של הספרות הפולנית. הוא הוציא לאור גם את התלמוד הבבלי ב־10,000 עותקים, ויש אומרים שמהכנסות אלו מימן את הוצאת האנציקלופדיה הפולנית.

ב־1862 היו בווארשה 296 מוכרי ספרים, מהם 130 יהודים. הכרוניקאים של התקופה מדגישים את תפקידם של היהודים בהפצת הספר הפולני. בין מחברי הספרים, בעיקר בנושאי טבע, מתמטיקה ורפואה כבר נרשמו כמה וכמה יהודים. ב־1861 קיבל המשכיל והמורה דניאל נויפלד רישיון להוצאת שבועון יהודי בשפה הפולנית בשם "השחר" ("יוצ'נקה" ["Jutrzenka"]). כתב־העת היה למפיץ מדע פופולארי גם בתחום היהדות וכן סיפק מידע אובייקטיווי על חיי היהודים. בעקבות הרישיון הזה קיבל גם סלונימסקי את הרשות להוציא לאור כתב־עת בשפה העברית, ואכן הופיע הגיליון הראשון של "הצפירה" בפברואר 1862. ב"הצפירה" הופיעו מאמרים על חיי היהודים בעולם ועל בעיות היהדות. כן הודפסה בו סיפורת ומאמרי מדע פופולאריים.

ב־1860 נפתחה ליד בית־הכנסת ל"נאורים" ברחוב דניילוביץ'ובסקה הספרייה היהודית הציבורית הראשונה. ספריות ציבוריות של ספרי־קודש היו, כמובן, כמעט בכל בתי־הכנסת בווארשה.

המרד של יאנואר 1863 והרפרסיות שבאו לאחר כישלונו, הפסיקו לזמן מה את תחילת הפעולה התרבותית המסועפת של יהודי וארשה. רבים מן הפעילים גלו לסיביר, האחרים גלו למערב־אירופה. בית־המדרש לרבנים נסגר ב־1863 בפקודת השלטונות, ולא נפתח עוד. "הצפירה" פסק מלהופיע ב־1864 וחידש את הופעתו רק ב־1879 בברלין. אולם ניצני הפעילות התרבותית של שנים אלו נתנו את פירותיהם בשנים הבאות, לאחר האמנסיפאציה של יהודי מלכות פולין, ב־1862, נוסח רוסיה הצארית.

"אלוהים, הצל את פולין". הזמנה לנוער היהודי להשתתף בתפילה פאטריוטית בבית־הכנסת ברחוב נאלבקי (Nalewki), ביום 9 באוקטובר 1861 (זו תקופת ההפגנות שקדמה למרד 1863)

וארשה – היישוב היהודי העירוני הגדול בעולם בתקופה החדשה (1864־1914)

לאחר דיכוי המרד של יאנואר 1863 ניגשו השלטונות הרוסיים לביטול שארית סימני העצמאות של מלכות־פולין. רשמית נשא הצאר את התואר "מלך פולין", אולם הארץ כבר נקראה "הארץ שעל הנהר ויסלה", ולא מלכות־פולין. בווארשה העיר, בוטלה המועצה העירונית, שזה לא מכבר נבחרה; בראש העיר הועמדו אנשי מינהל רוסים. הוחל בתהליך מזורז של רוסיפיקאציה; נסגרו המכללות, ובבתי־הספר התיכוניים הונהגה הרוסית כשפת הוראה. המרכז למדע ולתרבות הפולנית הדומינאנטי בווארשה עבר ללבוב ולקראקוב בגאליציה.

אולם השינויים הכלכליים והחברתיים, שחלו בארץ כולה לאחר שיחרורם של האיכרים מצמיתות, והאמנסיפאציה, המוגבלת, אמנם, של היהודים, התרכזו במיוחד בווארשה. כשליש ממפעלי התעשייה, שהוקמו בארץ כולה בתקופה שבין המרד של 1863 ובין פרוץ מלחמת העולם ה־1, התרכזו בווארשה העיר. ב־1868 היו בווארשה 397 מפעלי תעשיה, בהם 5,343 פועלים, ועלות המוצרים בשוֹוי כמיליון רובל, ואילו ב־1813 – 595 מפעלים ובהם 41,000 פועלים ועלות המוצרים בשוֹוי 116,600,000 רובל. התפתחות הכלכלה בארץ ובווארשה בפרט, באה תוך השתלבותה בכלכלת מרחבי רוסיה ובגידול השיווק הפנימי לאחר שיחרור האיכרים. נסללו קווים חדשים של מסילות הברזל (הקו לפטרבורג ב־1862, לפרוסיה ב־1867, קו המקיף את העיר וגשר ב־1875, וכן הקו לאורך הנהר ויסלה ב־1878). ב־1881 שופצה והורחבה מערכת המים העירונית. מתחילת שנות ה־80 פעלו קרונות הרתומים לסוסים, ומ־1908 החליפום החשמליות. בהיות וארשה מרכז תעשייתי עם ריכוז גדול של הפרולטריון המודרני, הייתה העיר גם ללב ליבה של תנועת הפועלים בארץ כולה. ב־1882 קמה בה תנועת־הפועלים הפולנית "פרולטריאט" (Proletariat) (משנת 1888 הפרולטריאט ה־2); ב־1889 אגודת הפועלים הפולנים, ולאחר מכן מפלגת הפולנים הסוציאליסטית (פ.פ.ס. P.P.S) ו"סוציאל־דמוקראטים של פולין וליטא" (ס.ד.ק.פ.ל. S.D.K.P.L.). המפלגות הנ"ל פעלו במחתרת, ובשנות המהפכה של 1904־1905 הפעילו את המוני הפועלים בווארשה נגד המשטר; בעת ההפגנות נורו כמה מן המפגינים בידי הז'אנדרמריה. רבים מחברי המפלגות הנ"ל, בכל משך קיומן, נאסרו ואף הוגלו לסיביר. וארשה צעדה בראש המתנגדים למדיניות הרוסיפיקאציה של המשטר; התארגנו לימודים ושיעורים עם תוכניות לימודים בבתי־ספר יסודיים ועד למיכללות, בפולנית וברוח הפאטריוטיות הפולנית. וארשה הייתה גם למרכז של המפלגה הדמוקראטית הלאומית (האנדציה – "Endecja" – נוסדה ב־1897). שורשיה בתנועה הכלכלית החברתית של הפוזיטיוויזם, שקדם לה, ובדִגלה אוטונומיה פוליטית מלאה לפולנים בחסותה של רוסיה. מבחינה חברתית־כלכלית דגלה האנדציה במשטר שמרני לאומני, והייתה דוברתם של האינטרסים של הבורגנות הפולנית המתפתחת ואף של האצולה. עם לידתם חרתו האנדקים על דגלם את האנטישמיות הרעיונית והמעשית כתרופת פלא להשגת עצמאותה של פולין ולקיומה.

הצווים של הצאר מיוני 1862, שנסתמכו על התוכניות של מארגראביה ויילופולסקי

(Wielopolski), ביטלו את ההגבלות האזרחיות על יהודי המלכות בכלל ועל יהודי וארשה בפרט. הותר ליהודים לרכוש נכסי דלא־ניידי (גם אחוזות כפריות), בוטלו הרווירים של היהודים בערים (גם בווארשה), והותר ליהודים להעתיק את מגוריהם לווארשה בלא הגבלה. האמנסיפאציה של היהודים נוסח ויילופולסקי ונוסח הצאריזם לא הייתה מלאה, ורבים מיסודותיה נשארו כחוק פורמאלי בלבד. בווארשה נהגו שלטונות העיר עוד כמה שנים לפרש את הצו כאילו לפיו הותר ליהודים בעלי הון ואירופים בלבד ליהנות מביטול ההגבלות על מגוריהם בעיר. עוד ב־1873 לא ניתן ליהודים לקבל מישרות במינהל של המועצות המקומיות (וויט, סולטיס Wojt, Soltys) אלא במקומות שיהודים בלבד התגוררו בהם. היהודים לא נתקבלו למישרות ממשלתיות. האיסור על היהודים לייצר ולשווק משקאות חריפים בכפרים, המשיך להיות שריר וקיים. שנים רבות נמשך המאבק על ביטול האיסור לעבוד ברוקחות ליהודים; המאבק הזה לא זכה להצלחה מלאה עד 1914. בצבא לא נתאפשר ליהודים להגיע לדרגת קצונה.

אולם בדרך כלל שינו הרפורמות של ויילופולסקי במידה רבה את מצבם האזרחי של יהודי המלכות, וניתנה להם האפשרות להרחיב את יוזמתם ופעילותם הכלכלית. השלטונות הרוסיים ניסו להיראות כגומלי חסד עם היהודים וכאלה הם נראו גם בעיני חלק מהבורגנות היהודית המתבוללת או מזו של בעלי ההון והעסקים הגדולים מקרב המתנגדים. אולם חלק ניכר של היהודים המתבוללים שמרו אמונים לרעיון, שפולין היא ארץ נפרדת ולא אבדה התקווה שתשוב ותשתחרר מעול הרוסים, וגורל יהודיה יהיה כגורל שאר אזרחיה. המצב הזה נמשך עד הפרעות ביהודים, שפרצו ואורגנו על־ידי השלטונות, בדרומה של רוסיה, לאחר הירצחו של הצאר אלכסנדר ה־2 ב־1881.

גם בווארשה פשטו שמועות על הפרעות העומדות להתחולל גם בעיר זו. ואכן, למרות הניסיונות מצד הליבראלים הפולנים והכנסייה להרגיע את הרוחות, וחרף הטענות שאין שום סיבה לפרעות בווארשה (הפולנים עסוקים בעבודה מעשית פוזיטיביסטית, "אהדתם לצאר הנרצח רפויה למדי, בלשון המעטה"), שהושמעו בפי הפולנים והיהודים כאחד, אכן פרצו בווארשה מהומות אנטי־יהודיות בימים 25־27 בדצמבר 1881. בעת התפילה בכנסיית הצלב הקדוש הושמעה זעקת־שווא על דליקה שפרצה, כביכול, ובעת הבהלה שקמה נרמסו כמה מן המתפללים. המון המתפללים הוסת נגד היהודים, שהללו כביכול השמיעו את זעקת־השווא, כדי לאפשר לכייסים שלהם לעשות את מלאכתם. שוליות בעלי־מלאכה וסתם אספסוף החלו לפרוע ביהודים. תחילה פגעו בעוברי אורח ברחובות, ולאחר מכן פשטו על החנויות ובתי המגורים של היהודים, הרביצו מכות, בזזו והרסו רכוש. השוטרים עמדו מנגד, ואך ביום השלישי של הפרעות ניתן הצו להחזיר את הסדר על כנו. העיתונות הפולנית האשימה את "היד הזרה" שהייתה בדבר, אולם הליבראל, אלכסנדר שווייניטוחובסקי (Swietochowski), ראה אל נכון את שורש הרעה בשנאה הכבושה בליבות רבים מן הפולנים אל היהודי הזר הלובש קאפוטה, כפי שכתב, או אל היהודי "הטפיל והדוחק את רגלם של הפולנים מפרנסתם". יצוין, שבעת הפרעות עמדו יהודים במקומות רבים על נפשם וגירשו את המתפרעים ואף היכום.

הפרעות של דצמבר 1881 סימנו אבן דרך ליהודי וארשה, ומאז היה עליהם לעמוד בפני גזירות הצאריזם מחד ובפני האנטישמיות המודרנית של חוגים פולניים ולאחר מכן של מפלגות פוליטיות פולניות, ובראשן הדמוקראטים הלאומיים (האנדציה).

הצו של הצאר אלכסנדר ה־3 (יורשו של הצאר אלכסנדר ה־2, שנרצח) מ־15 במאי 1882, קבע באימפריה הרוסית הגבלות חדשות על היהודים, בין השאר בתחום חופש המגורים בכפרים ובעיירות וכן בדבר הזכות לרכוש, לקנות ולחכור קרקעות בכפרים ועוד. היו ניסיונות להחיל את החוק גם על "הארץ שעל נהר ויסלה"; הוקמה לשם כך ועדה בפטרבורג. בווארשה פנו אנשי ציבור המרוכזים ב"ועד הבורסה", שמטרתו הייתה לרכז נתונים סטאטיסטיים על הכלכלה והחברה במלכות פולין וניתוחם, ובראשם יאן בלוך (Bloch), קאז'ימייז' נתנזון (Natansohn), סטאניסלאב קשמינסקי (Krzeminski) ואלכסנדר קראוסהאר (Kraushar) (רובם מומרים), לשר הפנים בפטרבורג בעצומה ובה סקרו את מצב היהודים במלכות, בנסותם להוכיח שיהודי המלכות מועילים, הארץ זקוקה לפעילותם המשקית, ועל כן אין להחיל עליהם את

הצו מ־15 במאי 1862. בהיוודע דבר העצומה, התחולל ויכוח סוער בכתבי־העת הפולניים בווארשה: מהם שהגנו על העצומה ומהם, ובעיקר השבועון "נובה", שתקפו את היהודים בנוסח תורתו של הכומר סטאשיץ ("היהודים הם אסונה של פולין", "הם חלאת בני האדם", וכיו"ב). יאן יֶילנסקי (Jelenski), מחבר הספר האנטישמי "היהודים, הגרמנים ואנחנו" יסד שבועון בשם "רולה" ("Rola") ובו תקף את היהודים מדי שבוע בשבוע במשך 25 שנה, במאמרי שיטנה. הוא יצא גם נגד יהודים (ואף מומרים) ידועי שם, בנקאים, תעשיינים ובעלי עסקים, שפעלו רבות למען פיתוח התעשייה וסללו דרכים חדשות במשק הארץ. יילנסקי וה"רולה" שלו ביטאו את התמורות שהחלו להסתמן בפולין הרוסית, ומצאו אוזן קשבת אצל הכוחות המעוניינים במאבק נגד היהודים מתחריהם.

ב־1892 הגיעו לווארשה הידיעות על הפרעות ביהודי לודז', שנערכו בימים 6־7 במאי אותה שנה, והפעם היו הפורעים אנשי הפרולטאריון המאורגן ואפילו חברי המפלגה הסוציאליסטית פ.פ.ס. הביטאון של המפלגה "פשגלונד סוציאליסטיצ'ני" ("Przeglad Socjalistyczny") גינה, אמנם את הפרעות, הצביע על ה"יד הזרה" שבהן, וגימגם על אשמתם של היהודים בעמדם מול הפרולטאריון המאורגן כבעלי סדנאות ו"עצמאים", וכמתנכרים למאבק בעד תקומת פולין העצמאית.

ב־1897 נוסדה, כאמור, המפלגה הפולנית של "הדמוקראטים הלאומיים" (האנדקים) בראשותו של רומאן דמובסקי (Dmowski), ואם בתחילת דרכה ניסו מפלגה זו ומנהיגה לתקוף את היהודים ב"אורח אובייקטיבי", בהצביעם על ה"זרות של היהודים" בפולין ועל הנזק שהם מביאים לכלכלתה, הרי לאחר מאורעות המהפכה של 1905 ולאחר המאבק שלה לזכות בבחירות ל"דומה" (הפארלאמנט הרוסי) התייצבו אלה בראש האנטישמים הפולנים, לא בחלו בדברי שיטנה חריפים יותר נגד היהודים ואף הכריזו חרם על היהודים, על המסחר והמלאכה שלהם, על עסקיהם עם הפולנים. בכך נפתחה מלחמה גלויה ביהודים, ומטרתה לדחוק את רגלם ולהניעם ליציאה מן הארץ, ואם אפילו מתבוללים הם, זכותם זאת לא תעמוד להם. הכרזת החרם לוותה במעשים. בווארשה, כמו בשאר חלקי הארץ, הוקמו קואופראטיבים פולניים, והופצו מדי פעם בפעם כרזות, שקראו לפולנים לקנות אך ורק אצל אנשי שלומם. נגד החרם הזה בצורתו החריפה ביותר היה על היהודים לעמוד בשנות ה־30 המאוחרות, לקראת חורבנה של פולין העצמאית שבין שתי מלחמות־העולם.

יהודי וארשה מיאנואר 1863 ועד מלחמת־העולם הראשונה – תמונת מצב

ב־50 השנים שבין המרד של יאנואר 1863 ובין מלחמת־העולם ה־1, בתנאים של התהוות העם המודרני הפולני והמיעוט היהודי בתוכו, עוּצב היישוב היהודי בווארשה כקהילה הגדולה ביותר בפזורה היהודית בעולם, כמרכז פוליטי ותרבותי של יהדות פולין, ולא רק בה בלבד.

עם שיחרורו של היישוב היהודי בווארשה ב־1862 מעול ההגבלות על המוביליות שלו, גדלה הדינאמיקה של ריבוי אוכלוסיו, ותעיד על כך הטבלה הבאה:

השנה	כלל האוכלוסייה	מספר היהודים	אחוז היהודים
1862	(?)	12,639	(?)
1866	222,906	72,776	32.6
1877	308,547	102,226	33.1
1884	404,889	137,195	33.8
1897	683,692	219,118	32.0
1910	781,179	306,061	37.6
1914	884,544	337,074	38.1

מן הדין לציין שהריבוי הטבעי, שלא היה רב בתקופה ההיא, לא השפיע על גידול מספר האוכלוסים במידה מכרעת, והסיבה העיקרית לריבוי הייתה תלויה, איפוא, בגידול מספר המהגרים אל העיר בתנאים של עיור ותיעוש מזורזים, שהתפתחו בה אז. על הגירת היהודים לווארשה השפיע לא רק הגורם החיובי של מציאת מקורות פרנסה, ואפילו דחוקה בעיר המתפתחת, אלא גם הגורמים השליליים במקומות מגוריהם העכשויים. במקומות רבים בערי השדה שבמלכות פולין אזלו מקורות הפרנסה המסורתיים של היהודים (פונדקאות, חכירה ועוד). הם אף גורשו, למעשה, מכפרים רבים, ובעיירות הסמוכות לא היה שום סיכוי לכלכל אוכלוסייה יהודית נוספת. בשנות ה־70 למאה ה־19 גבר גל המהגרים היהודים לווארשה מן הפלכים של תחום המושב היהודי ברוסיה (בערי המלכות ובווארשה מקובל היה לכנות את כל המהגרים האלה בשם כולל ה"ליטאים").

תחילה היו אלה סוחרים אמידים וספָקים, שמצאו בעיר קרקע פוריה ליוזמתם המשקית. עמד להם הידע על השוק הרוסי וכן הקשרים עם בעלי־עסקים ברחבי רוסיה. לאחר הפרעות ברוסיה בתחילת שנות ה־80, ולאחר גירושם של היהודים מכפרים וכן מערים כגון קייב, פטרבורג ומוסקבה, ובעיקר לאחר הפרעות בשנים 1903־1905, הלך וגדל זרם המהגרים מן הקיסרות הרוסית למלכות ולווארשה העיר. מרביתם כבר היו סוחרים זעירים, בעלי־מלאכה, פועלים וכן אנשי אינטליגנציה, סטודנטים ומהפכנים מקצוענים, שנאלצו לנטוש את מקום מולדתם מאימת הרדיפות של המשטרה הרוסית. וארשה הייתה בתקופת ההגירה הגדולה של יהודי רוסיה ופולין (1880־1910) מערבה, ובעיקר אל מעבר לים לארצות־הברית, מקום חנייה חשוב, ומקצת מן המהגרים התעכבו בעיר ואף השתקעו בה מסיבות שונות (חלו ולא היו מסוגלים להמשיך בדרכם, מצאו תעסוקה, בני משפחה וכו'). רבים מן המהגרים היהודים לארצות המערב ולאמריקה ראו בווארשה את המקום שבו יקבלו הכשרה מקצועית לחייהם החדשים בארץ מחוז־חפצם. כאן התכוננו בחורי בית־המדרש לשעבר בעיירותיהם וכן בעלי דוכנים, רוכלים וסתם אנשים בלא שום מקצוע ומקור פרנסה יציב (כגון שמשים, בדחנים, שדכנים ואחרים) לעבוד במקצוע הדרוש בארץ המובטחת ולהסתגל לעבודת־כפיים. חל גם שינוי ביחס החברתי־הציבורי לעמל כלמקור הפרנסה, וגם העמל היה למכובד לעומת המסחר ו־"פרנסות האויר".

עד סוף המאה ה־19 היה המסחר עיקר פרנסתם של יהודי וארשה; אולם מאז ואילך פחת מספר המתפרנסים היהודים בענף לעומת הגידול של העוסקים במלאכה ובתעשייה. ב־1862 עסקו, מתוך כל מאה יהודים פעילים מבחינה משקית בווארשה, 41.3% במסחר ובכספים, בתעשייה ובמלאכה 22.2% ובשירותי בית ובעבודה שחורה 18%, ולעומת זאת ב־1897 35.8% במסחר ובכספים 35% בתעשייה ובמלאכה ו־20.5% בשירותי בית ובעבודה שחורה. בתקופה זו ירד גם מספר היהודים העוסקים במסחר בתוך כלל העוסקים בענף זה בעיר: מתוך מאה כלל המתפרנסים מהמסחר היו ב־1862 72.1% יהודים ו־27.9% לא־יהודים, ואילו ב־1897 62.1% יהודים ו־37.9% לא־יהודים. המגמה הזאת לא נשתנתה גם בשנים שלאחר מכן, ונוכח הנטייה הגוברת אצל הפולנים לדחוק את רגלי היהודים מן המסחר, וכן החרם שהוכרז נגד המסחר היהודי מצד האנדקים, יש להניח שהמגמה אף נתחזקה. מן הראוי לציין שבמסחר העסיקו בעלי העסקים, כולל הסיטונאים, כמעט 100% עובדים ופועלים יהודים, מה שלא כן היה במפעלי תעשייה שבידי היהודים. כך איפוא הלך וגדל הפרולטאריון היהודי בווארשה בענף הכלכלה החשוב הזה. בשנים אלו גדל היצוא של התוצר התעשייתי מווארשה (בעיקר בענף הטקסטיל וההלבשה) לרחבי רוסיה.

לקראת סוף המאה ה־19 מצאו את פרנסתם בענף התעשיה והמלאכה כ־24,000 בעלי־מלאכה, שוליות ופועלים יהודים בווארשה. כ־4,000 היו פועלי בתי־חרושת, וכמחצית מהם נשים וילדים. רוב הפועלים היהודים עבדו בבתי־חרושת לטבק, שבהם נוצלה העבודה הידנית, ובשכר עבודה נמוך. כן מצאו יהודים עבודה במפעלים זעירים בלתי־ממוכנים; בתעשייה הגדולה כמעט שלא נתקבלו פועלים יהודים, ובלא הבדל מי היו הבעלים. רק כ־6% מבין כל הפועלים היהודים בבתי־חרושת (מפעלים שהעסיקו 15 פועלים ויותר) הועסקו אצל

בעלים לא־יהודים, בעיקר כשכירי־יום בעבודות פשוטות (סבלות, הטענה והסעה) בכמה מקרים, כאשר ניסה בעל המפעל להעסיק יהודים בעבודה ממוכנת, שבתו אף הפועלים הלא־יהודים בדרישה להרחיק את היהודים, והשיגו את מבוקשם. הסיבה למצב זה הייתה בעיקר אי־רצון היהודים לעבוד בשבתות (במפעלים הגדולים לא ידעו יום מנוחה), וכן בחוסר הכשרה מקצועית של היהודי המועמד לעבודה (על פי רוב רוכל לשעבר, שוליה מובטל מעבודתו או סתם איש שעסק עד אז ב"מקצוע אוויר" בלתי־מוגדר). הבעלים היהודים של המפעלים חרדו גם מפני האופי ה"אינדיווידואליסטי" של היהודי, ומנטייתו להתנהג ב"פמיליאריות" כלפי בעליו.

לא שפר גם גורלם של בעלי־מלאכה יהודים, של בעלי הסדנות על שוליותיהם ופועליהם כאחד. היהודים לא השתייכו לגילדות בעלי־המלאכה (צחים), ובעלי הסדנות עבדו על־פי זיכיון. בעל־מלאכה על־פי הזיכיון הוגדר והותקף כ"פושֶר" ("Fuszer" – רשלן בעבודתו) והמוצר שלו כמוצר זול (טנדֶיטה ["Tandeta"]), פחות־ערך. הצחים הפולנים תקפו את מתחריהם היהודים בסיסמאות של המאבק על "איכות טובה יותר של המוצר", על "תחרות בזויה בהוזלת מחיר המוצרים", ולא נסוגו גם מהסיסמאות של "גזע זר" ו"החובה של כל נוצרי לקנות אצל אנשי שלומו". רוב הסדנות של בעלי־מלאכה יהודים לא העסיקו שכירים, ובאלה שכן הועסקו לא עלה מספרם על 1־2 פועלים או פועלות. מתוך כ־20,000 בעלי־מלאכה, יותר מ־70% עבדו בענף ההלבשה (חייטים, כובענים, פרוונים, סנדלרים ותופרי לבנים), מרביתם כעובדי בית (חאלופניקים [Chalupnicy]) בקונפקציה.

תנאי העבודה של בעלי המלאכה היהודים היו ירודים למדי. יום עבודה הגיע עד ל־14 שעות, הסדנות נתקיימו ברוב המקרים בדירות־מגורים וגם הן צרות היו. נער או נערה שנתקבלו לעבודה, עבדו תכופות משנה ועד שלוש שנים חינם בלא שכר, בעבור מזון דל ולינה מוזנחת, וזאת כתמורה בעד לימוד המקצוע. בני־נוער אלה, לעתים ילדים ממש, עבדו קשה כעוזרים במלאכה וגם בכל מיני עבודות בית אצל בעלי הסדנה, מהנץ השמש עד מאוחר בערב. הללו וכן בני משפחותיהם של בעלי הסדנות לא צורפו למניין בעלי המלאכה היהודים, אולם היו כוח־עבודה לא מבוטל וגורם חשוב להוזלת מחיר המוצר ולכושר התחרותי בשוק הווארשאי ומחוצה לו. גל השביתות שהציף את וארשה לאחר המהפכה של 1905 לא הביא לשינוי רב במצבם של השכירים היהודים בתעשייה הזעירה (מזון והלבשה) ובבתי־המלאכה. היה והשובתים זכו אף בהישגים למספר ימים, אולם לאחר מכן נאלצו לוותר לבעלי המפעל, על מנת לאפשר לו לפתוח מחדש את הסדנה ולהמשיך להתקיים, ברמה שלא עלתה דווקא על רמת קיומם של פועליו. מצבם של הפועלים היהודים לא היה יציב, מרביתם היו תלויים בעונות הייצור (בקונפקציה ובייצור הנעליים והפרוות ואף בתעשיית המזון), ובעיתות המשבר (1901/2, 1907 ו־1912) היו הראשונים בין המובטלים.

בתקופה הנידונה גדלה לערך גם השכבה של הבורגנות היהודית בווארשה. נמנו עמה 15 הבנקאים הגדולים: הנתנזונים (Natansonowie), הוואוולברגים (Wawelbergowie), הרוטוואנדים (Rotwandowie), ועוד). כ־200 בעלי בתי־חרושת, שהעסיקו יותר מ־30 פועלים, וכ־2,000 בעלי בתים וכמובן מספר, שקשה לציינו במדויק, של סוחרים גדולים (בהם יצואנים ויבואנים). בתי־החרושת הוקמו בעיקר בשנים 1870־1910, רובם באזור המערבי של העיר. לקראת סוף המאה הופיעו מפעלים בבעלות חברות מניות, ובצמרת שלהם הבעלים היהודים. מחוסר מקום ניתן כאן למנות רק כמה וכמה מן המפעלים הגדולים מכל ענפי התעשייה. בענף המתכת: חברת המניות של אורוויין (Orwein), קראשינסקי (Krasinski) ושות' – למכונות קיטור ובית־יציקה (500 פועלים); ב' האנטקה (B. Hantke) – חברת מניות למפעלי מתכת (1,000 פועלים); ב' ארונוביץ – ביח"ר לרהיטי ברזל (420 פועלים), האחים אדלשטיין – ביח"ר לפמוטים ומוצרי ברונזה (200 פועלים); האחים בוך – ביח"ר למוצרי נחושת וברונזה; מושיצקי – חברת מניות לביח"ר למתכת (300 פועלים); ו' שפרלינג –ביח"ר למאזניים (150 פועלים).

בענף המזון: ט' ברון ושות' – ביח"ר לטבק (135 פועלים); חברת מניות ביח"ר לסוכר, ובהנהלתה מ' ברסון, קראוסהאר, ואחרים (750 פועלים); קאלינובסקי ופז'פיורקובסקי –מפעלי טבק (650 פועלים).

בענף הביגוד: ד' באומפלֶק, ביח"ר לנעליים (200 פועלים); צ' בלונק – ביח"ר לסרטי גומי (702 פועלים); ברוכיס ובניו – ביח"ר מכאני לנעליים (149 פועלים); ד' ואלטר – ביח"ר לעניבות וכתפיות (260 פועלים); י' לוינזון –ביח"ר לייצור צווארונים (180 פועלים); האחים לוין (Lewin) – ביח"ר לנעליים (200 פועלים); האחים לוין – ביח"ר ללבנים (230 פועלים); ב' סיימן ומ' אוגורודסקי – ביח"ר לנעליים (750 פועלים); נ' ראובר ושות' – ביח"ר לסרטים ונעלי לבד (325 פועלים).

ענף הטקסטיל: ט' בורקון ושות', ביח"ר לווילונות (300 פועלים); "וולה", חברת מניות בבעלות מ' קרנבאום וא' היימאן (500 פועלים); א' וולקוסטארסקי – ביח"ר למוצרי טריקו (300 פועלים); ו' בלונק – ביח"ר לעיבוד עורות (500 פועלים).

ענפי תעשייה אחרים: אטינגר, מוניץ ושות' – ייצור מחברות, פנקסים, בית־דפוס, "קולטורה" (105 פועלים); י' בראון – ייצור רהיטים (152 פועלים); ק' וולטסווובר – ייצור קופסאות קרטון (230 פועלים); מ"ד לוין – מכבסה מכאנית (150 פועלים); שרשבסקי (Szereszewski) ורובינשטיין – מפעל רהיטים (250 פועלים).

שאר בתי־החרושת, שבבעלות היהודית בווארשה, (רובם בממוצע העסיקו מ־25־100 פועלים), היו בענפי הטקסטיל והביגוד, ייצור ברונזה, "כסף פולני", גאלנטריה, ריהוט ועוד. מוצרי התעשייה שווקו ברחבי האימפריה הרוסית. בתי־חרושת אלה צעדו בראש הייצור של כובעי־קש, פוזמקאות וגרביים ואף במוצרי עור בכל ערי תחום המושב.

לשכבת הבורגנות השתייכו גם אנשים שחיו על ההון (שירשוהו או הגיעו אליו מעצמם) ועל הספקולאציות בו. ב־1897 נמנו עמהם כ־1,200 איש.

לקראת סוף המאה ה־19 ובתחילת ה־20 נמצאו בקהילת וארשה כ־2,000 אנשי אינטליגנציה (מקצועות עצמאיים), פרט לפקידים שהועסקו במפעלי תעשייה ובעסקי־מסחר. להלן בטבלה מקצת מן הנתונים על יהודים, אנשי אינטליגנציה מקצועית שנפקדו ב־1897:

מקצוע או עיסוק	העוסקים במקצוע		בני משפחותיהם	
	גברים	נשים	גברים	נשים
מינהל, בית־משפט, משטרה	43	4	41	76
עובדי ציבור וחברה	50	1	55	58
עורכי־דין פרטיים ויועצים	17	2	13	33
רבנים ודיינים, שו"ב	71	–	86	141
מורים ועובדי חינוך	776	78	633	1,106
מדע, ספרות ואמנות	115	7	62	145
רופאים, מרפאים ועובדי תברואה	258	111	220	359

מדי שנה בשנה נתווספו אל שכבת האינטליגנציה המקצועית חדשים מקרב הסטודנטים ובוגרי בתי־הספר התיכוניים. גלי ההגירה אל העיר הביאו אתם גם הם אנשי אינטליגנציה על כל סוגיהם.

בקהילה כה גדולה כווארשאית היה גם מספר רב לערך של אנשים שמקצועם או עיסוקם לא היה מוגדר, פרנסתם רופפת הייתה, ועל־פי רוב היו לנטל לציבור ולחברה. במיפקד של 1897 הגדירו את עצמם 1,006 גברים כחסרי מקצוע או עיסוק, וכן 165 נשים. למעשה היה מספרם רב יותר ואפילו פי כמה וכמה. כמו בכל חברה עירונית, כן גם בקהילת וארשה, נמצאו אנשי השוליים של החברה. קשה לאמוד את מספר הגנבים והנלווים אליהם. גם הם לא מעטים היו. תעדנה על כך המילים ביידיש ובעברית, שחדרו לסלנג הפולני של העולם התחתון בווארשה, ומשם הופצו בשאר אזורי פולין. ב־1897 ישבו בבתי־כלא בווארשה 297 גברים

יהודים ו־31 נשים. באותה שנה נרשמו במשטרה בעיר 120 פרוצות יהודיות, ויש להניח שהרשימה לא כללה את כל העוסקות ב"מקצוע העתיק ביותר".

כאמור, היה המבנה החברתי של קהילת וארשה מגוון וקוטבי כאחד. לעומת שכבה קטנה של בעלי הון, וקטנה עוד יותר של נציגי הבורגנות המודרנית, עמד בקוטב השני מעמד גדול של יגעי כפיים שמצאו את פרנסתם בדוחק ושל מחוסרי־כול, ובאמצע הסולם סוחרים ובעלי־מלאכה (בעלי הסדנות), שמצאו את פרנסתם בכבוד (מקצת מהם אף אמידים היו). רק כ־15% מכל ראשי המשפחות נמנו עם משלמי מס־הקהילה, שלא היה גדול במיוחד. ב־1909 היה שיעור המס מ־2 עד 750 רובל לשנה, ושילמו אותו כ־7,000 מחויבי המס (מהם כ־2% בלבד חויבו בשיעור המרבי של המס). שאר ראשי המשפחות לא השיגה ידם לשלם אף את השיעור המיזערי, ועל כן שוחררו ממנו ולא הייתה להם, איפוא, זכות הבחירה לוועד הקהילה (ל"דוזור"). באותה שנה נזדקקו לעזרה ממפעל "קמחא דפסחא" של הקהילה יותר מ־2,000 משפחות. כבר בעשורים האחרונים של המאה ה־19 עמדו בפני ועד הקהילה בעיות לפתרון, שלא ידע אותם בהיות היישוב היהודי בן כ־40,000 נפשות (ב־1862).

לאחר כישלון המרד של 1863, נרתעו ה"נאורים" זמן־מה מלעסוק בענייני הקהילה היהודית. אחדים מחברי הוועד היו חשודים בעיני השלטונות כמשתפי־פעולה עם המורדים (המזכיר של הוועד במשך שנים רבות, יעקב רוטוואנד, הוגלה אף לזמן־מה לסיביר). ועד הקהילה, שהיה נבחר כל שלוש שנים, נשאר, איפוא, בידי המתנגדים והחסידים, והבחירות התנהלו על־פי התקנות משנת 1840, כלומר בשני שלבים – תחילה נבחרו הנציגים בבתי־תפילה, והללו בחרו את הוועד. רוב ההכנסות של הוועד באו ממס בשר־כשר. עם ביטול המס הנ"ל היה על מס־הקהילה (האֶטַאט) שנקבע, להחליף את ההכנסות ממס הבשר־הכשר. נוצר גירעון שלא היה במה לכסותו (ב־1871 נגבו מן המס 17,000 רובל, בעוד שהוצאות הוועד עלו ל־64,000 רובל). ה"נאורים" דרשו ייעול בניהול הוועד, ובין השאר טענו לשינוי תקנון הבחירות על־ידי הנהגת צנזוס של רכוש מינימאלי וצנזוס של השכלה (ידיעת השפה הפולנית). הנציב ברג לא הסכים להנהגת הצנזוס של ההשכלה, בראותו בו את הדרך ל"חילון יתר", אולם הסכים לצנזוס של הרכוש, והזכות לבחור ניתנה למשלם האטאט בסך של 15 רובל לשנה. בבחירות שנתקיימו ב־1871, היו בסך הכל 308 בעלי זכות בחירה, ומשום שהחסידים והמתנגדים, ואפילו האמידים שבהם, לא היו בין הראשונים שאצה להם הדרך לשלם מיסים גבוהים, נפתחה ההזדמנות ל"נאורים" לתפוס את השלטון בוועד ה"דוזור", שמספר חבריו עלה ל־14 איש ו־3 ממלאי מקום, והשאר חברי ועדות. ואמנם, נבחר ועד שהורכב ברובו מן ה"נאורים". באחרונים תמכו גם החסידים, שניהלו אז מאבק עיקש נגד הרב הכולל החדש, ר' יעקלי גזונדהייט, שעלה באותה שנה על כס הרבנות בווארשה. החסידים הציגו כמועמד לרב הכולל את האדמו"ר מגור, ר' איצ'ה מאיר אלתר, ופתחו במחלוקת נגד הרב הנבחר שאושר בידי השלטונות, ר' יעקלי גזונדהייט, בהכריזם עליו שהוא "רב מטעם" וכו'. גם ה"נאורים" לא ראו ברב הנבחר את האיש המתאים לשבת על כסאו של הרב דובר מייזלס. האחרון חזר מגלותו בקאטוביץ', לאחר החנינה שהוכרזה בתום דיכוי המרד ב־1864, והמשיך בכהונתו עד פטירתו ב־1870. כל שנות כהונתו האחרונות זכרו לו הפולנים את חסד התנהגותו בעת ההפגנות הפאטריוטיות (ב־1860־1861), וחרף פרישתו מענייניים פוליטיים היה בעיניהם לסמל של יהודי־פאטריוט פולני. כזה היה גם בעיני ה"נאורים" היהודים. בהלווייתו השתתפו המונים מתושבי וארשה, יהודים כפולנים. המאורע היה לכעין אקורד אחרון של אחוה פולנית־יהודית מהשנתיים שקדמו למרד של 1863.

הרב גזונדהייט נאלץ, בלחץ החסידים וה"נאורים" כאחד, לצאת בדימוס, ומרוב צער חלה ונפטר ב־1878. עם פטירתו בוטלה הרבנות הראשית בווארשה, ובמקום רב כולל נבחר ועד רבני וארשה, שכל אחד מחבריו כיהן חודש אחד כיושב ראש הוועד.

לוועד הקהילה החדש נבחרו: ד"ר לודוויק נתנזון (ממשפחת הבנקאים הנודעת), מתיאס ברסון, שמואל פורטנר, יוסף פוזנאנסקי, יעקב לוונברג והילארי נוסבאום. כיושב־ראש הוועד נבחר לודוויק נתנזון, שהמשיך בכהונה זו 25 שנה (עד לפטירתו ב־1896). הבחירות שנתקיימו

במשך חצי יובל השנים האלו, לא הביאו לשינויים רבים בהרכבו של ועד הקהילה. גם לאחר תקופתו של נתנזון המשיך ועד הקהילה להיות בידי הרוב של ה"נאורים", ששיתפו פעולה עם כמה מהמתנגדים. ב־1909 ניסו הציונים לשנות את המצב, אולם ללא הצלחה.

בימי הקאדנציה של נתנזון גילה הוועד פעילות עניפה בכל התחומים, הקהילה הפכה למוסד כביר. בימיו הוקם בית־חולים חדש (נחנך ב־1902) ברובע צ'יסטה ("Czyste"), ובו 559 מיטות, ציוד מודרני ורופאים ידועי שם. בוטלה הקהילה העצמאית בפראגה וסופחה לקהילת וארשה. בית־העלמין שבפראגה הוקף חומה חדשה וכן שופץ שם בית־הכנסת, שהוקם ב־1808 מתרומות של משפחת שמואל זביטקובר. כן שופץ בית־העלמין שברחוב גנשיה. שיא פעולת הוועד היה בהקמת בית־הכנסת הגדול ברחוב טלומאצקיה (Tlomackie – נחנך ב־1878), שפיאר את קהילת וארשה עד תקופת השואה. הקמת הבניין עלתה 362,000 רובל, והכסף בא מתרומות הנדבנים, בין השאר מבני משפחת נתנזון. בבית־הכנסת (הקרוי סתם ה"סינגוגה") הייתה התפילה אמנם מסודרת באופן מופתי, אולם לא בנוסח רפורמי. החזנים ששירתו בו היו מגדולי החזנים של הזמן ומנצחי המקהלה מבין המלחינים הנודעים. כמטיף ראשון כיהן הד"ר יצחק צילקוב (Cylkow – נודע בתרגומו הפולני של חמישה חומשי תורה ועוד כמה מספרי התנ"ך, כן תירגם לפולנית את המחזור לימים הנוראים. רוב פיוטיו בשפה פולנית ראויה לשמה). ב־1897 נתמנה כמטיף שני הד"ר שמואל אברהם פוזנאנסקי, שהיה למטיף ראשון לאחר פטירתו של ד"ר צילקוב ב־1908. הרב ש"א פוזנאנסקי, מדען ומלומד מופלג בתורת היהדות ובלימודים שמיים (מחקריו הרבים פורסמו בעברית, גרמנית ופולנית) היה מטיף בחסד עליון וכן פדגוג דגול. הוא הגה את הרעיון של פתיחת סמינאריון למורי־הדת היהודית, ואמנם, מוסד זה הוקם ב־1918 עם תקומתה של פולין המחודשת. את עיקר דאגתו היפנה ד"ר פוזנאנסקי להרחבת הספרייה, שנפתחה ליד בית־הכנסת, והעשיר אותה בדברי־דפוס עתיקים וכן בכתבי־יד נדירים בתורת היהדות. הוא היה גם הראשון מבין המטיפים בווארשה שנתפס לרעיון הציוני ולהפצתו.

בווארשה נתקיימו רשמית לקראת מלחמת העולם ה־1 שלושה בתי־כנסת (ברחוב טלומאצקיה (Tlomackie), בית־הכנסת הישן בפראגה וכן בית־הכנסת ע"ש נוז'יק (Nozyk, הוא האיש שתרם להקמתו ברחוב טוואדרה, נחנך ב־1899) וכ־340 בתי־תפילה, רובם שטיבלך של חסידים. לקראת הימים הנוראים הוכפל תמיד מספר בתי־התפילה במניינים מאולתרים.

בתקופה ההיא נעשו הצעדים הראשונים להקמת המוזיאון למלאכת מחשבת יהודית (אמנות פלאסטית, תשמישי קדושה וכו'). יסודו בתרומה של האוסף הפרטי של מתיאס ברסון (Berson) לקהילה; המוזיאון, שנודע באוספיו שנצטברו בו במרוצת השנים, נקרא ע"ש תורמו הראשון, מ' ברסון.

בתמיכת ועד הקהילה ובעיקר בתמיכת הנדבנים, פעלו בקהילת וארשה חברות צדקה וסעד רבות. הגדולות והחשובות שבהן היו: בית־תמחוי ראשי לעניים, יתומים וזקנים (שייסדו מ' רוזן ב־1843) ולו כמה סניפים; "אחיעזר" – עזרה הדדית; "עזרת יתומים" (עזרה ליתומים ליד "אחיעזר"); "עזרה לילדי ישראל" (עזרה לילדים במזון ובהלבשה); "עזרה" (אגודת סעד לנזקקים, הוקמה על־ידי החרדים); "ביקור חולים" (הוקמה כאירגון מרכזי לאחר איחוד חברות דומות להגשת עזרה רפואית וסיעוד לחולים); "לינת הצדק" (טיפול בחולים בלילות); "עזרה למיילדות"; "תומכי עניים" (עזרה לעניים בכסף ומזון, בעיקר לקראת חגי ישראל); "סומך נופלים" (עזרה לסוחרים ובעלי־מלאכה שירדו מנכסיהם); "מטבח עממי" (בעיקר למהגרים עניים המבקשים עבודה בעיר). בתקופה הנידונה המשיכו להתקיים עשרות חברות גמילות חסדים, שהילוו לחבריהן הלוואות ללא ריבית או בריבית סמלית בלבד. עד ל־1914 פעלו בווארשה "חברות עממיות לאשראי" שנתמכו על־ידי ייק"א. חברה מסוג זה הקים לראשונה יוסף קירשרוט. לאחר מכן קמו חברות דומות נוספות וכן קופות של המעמד הבינוני בשם "אשראי הדדי".

הנדבנים היהודים, ובעיקר אלה מן ה"נאורים", תרמו ביד נדיבה גם למוסדות חינוך ותרבות, צדקה וסעד של הפולנים. קרוננברגים, ואוולברגים, נתנסונים, אפשטיינים ועוד אחרים תרמו למוסדות אלה בהיותם יהודים, וכן תרמו אחדים מהם לאחר שהמירו את דתם. למרבה האירוניה, במוסדות אלה שנתקיימו גם בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, לא הייתה דריסת

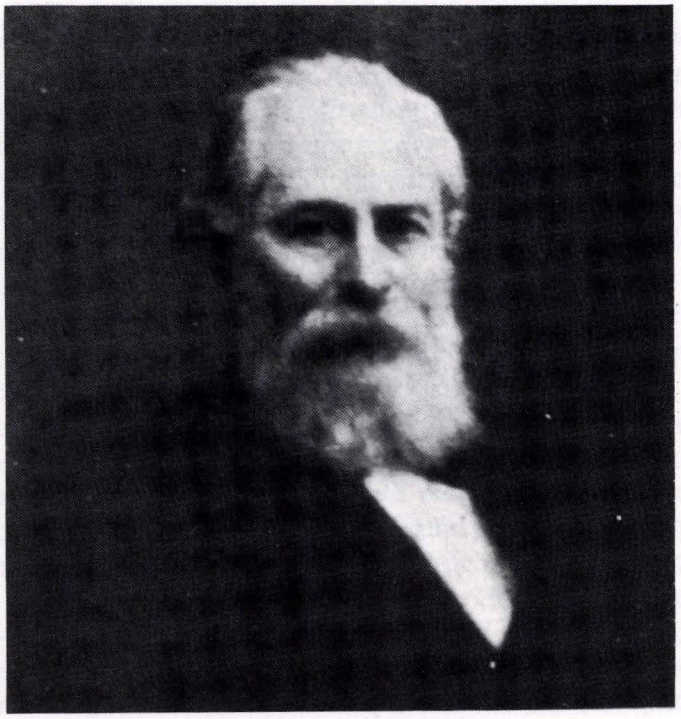

ד"ר לודוויק נתנזון (Natansohn), 1821-1896. שימש כראש הקהילה בשנים 1871-1896. רופא וארשאי בעל מוניטין

מיכאל בֶּרגסון (Bergsohn). ראש הקהילה בשנים 1896-1918. ברגסון היה ממייסדי בית־החולים היהודי לילדים: "ברגסונים ובאומנים" (Szpital imienia Bergsohnów i Baumanów). נפטר 1919. שני האישים הללו השתייכו לשכבת המתבוללים מיהודי וארשה, שמקרבה יצאה הנהגת הקהילה בתקופה ההיא. הם פעלו הרבה למען רווחתה של הקהילה היהודית בווארשה

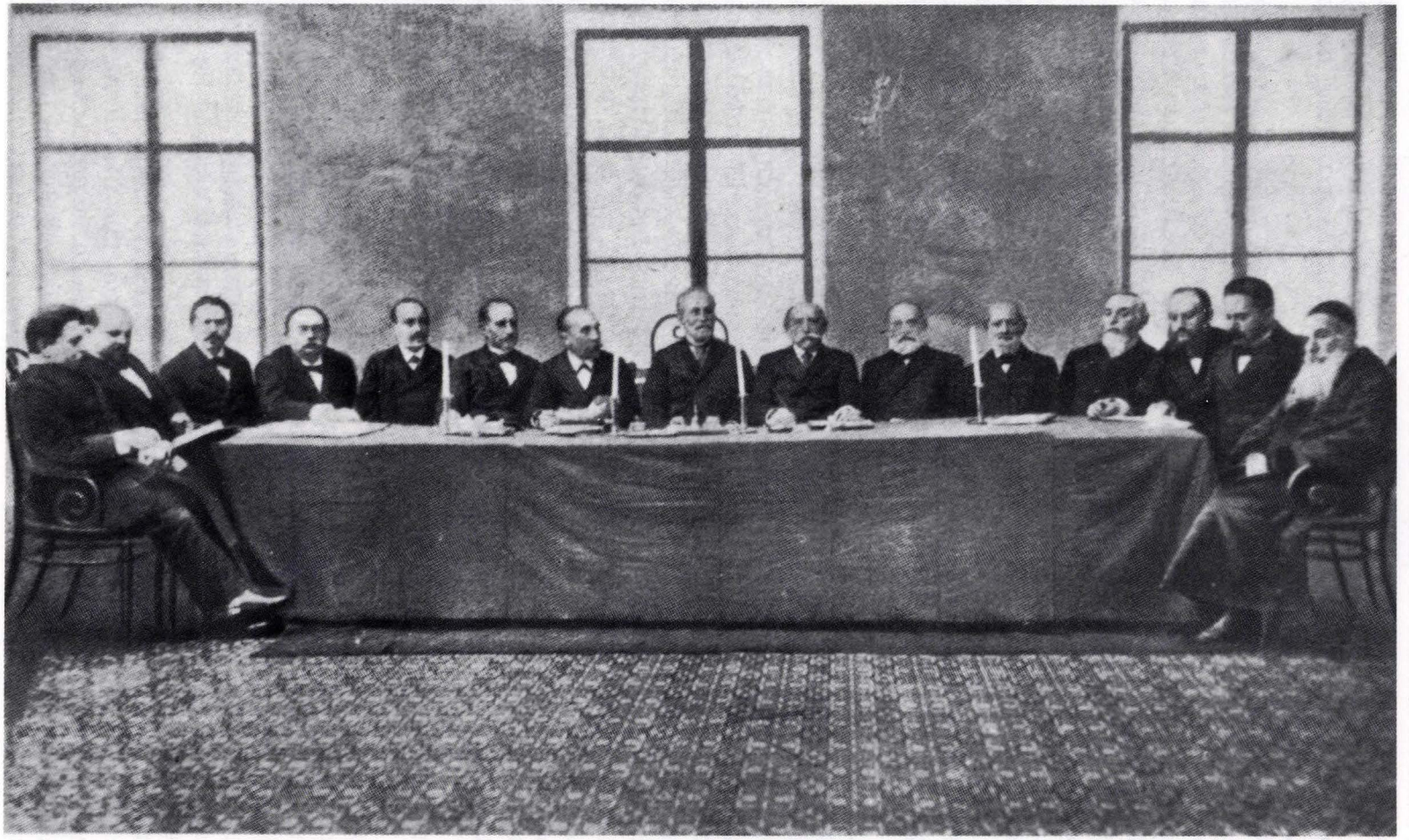

הנהגת הקהילה היהודית בווארשה בראשותו של ד״ר לודוויק נתנזון (צילום משנת 1894). בין הנוכחים סביב השולחן משמאל לימין: שמואל דיקשטיין, מיקולאי בראומן, עו״ד מאקסימיליאן פוזניינסקי, עו״ד יוזף קירשרוט, הנריק לוי, מיכאל בֶּרגסון, ליאון גרוסגליק, ד״ר לודוויק נתנזון (יושב־ראש), יעקב לָבָנבֶּרג, סלומון (שלמה) אייזנמן, ליבֶּר קורנגולד, לֶוֶוק לויטה, אברהם בּוֹרוֹבסקי, זיגמונט פרוּמקין, הרב זאנוֶול קָלָפּפיש

רגל ליהודים, במיוחד בשנות ה־30 עת גברה האנטישמיות, כגון במכללה ע"ש ואוולברג.

כעין חברות לעזרה הדדית יש לראות באגודת המורים היהודים, שהוקמה בסוף המאה ה־19, וכן ב"אגודת הזבנים", שהוקמה, כאמור, כ־60 שנה קודם לכן ושירתה את חבריה לא רק בתחום הסעד, אלא נשאה בפעולותיה ובאירגונה אופי של איגוד מקצועי. החברה איגדה כמה אלפים של חברים, קיימה לישכה לחיפוש מקומות עבודה וכן ספרייה רבת ספרים, שבה הושמעו הרצאות ונוהלו שיעורי־ערב.

מן הדין לציין, שלקראת סוף המאה ה־19 ותחילת ה־20 מאבד ועד הקהילה את מקומו המרכזי ביישוב היהודי, וכשם שבתחום הסעד והעזרה צועדת בראש הפילאנטרופיה הפרטית, כן בתחום החברתי והציבורי עוברת הפעילות במידה רבה לידי מפלגות וחברות שהחלו להתארגן בזמנים ההם, והשפעתן בקרב הציבור הלכה וגדלה. גורם בעל חשיבות והשפעה רבה יש גם לראות בעיתונות ובכתבי־עת לענייני ספרות, מדע וחברה, שהחלו להופיע בשנים אלו בעברית, יידיש ובפולנית.

עד שנות ה־80 של המאה ה־19 היה רוב הציבור היהודי בווארשה שרוי בעולמו המסורתי ונתון בהשפעת החסידים, שגברו כבר בעת ההיא על המתנגדים. השפעתם של האחרונים הלכה ופחתה גם משום שרבים מבניהם פרקו את העול והצטרפו אל המתבוללים והפולוניזאטורים והלכו לרעות בשדות זרים. מהם יצאו לוחמי המרד של 1863 ולאחר מכן אנשי המחתרת הפאטריוטית הפולנית, וכאמור, הגיעו רבים מן הפולוניזאטורים אל קץ דרכם היהודית, והמירו את דתם. מאז קמה התנועה הסוציאליסטית המאורגנת, לא היו זקוקים העוברים אל הדרך לפולוניזאציה דווקא להמרת הדת. נטישתם את ה"רחוב היהודי" הייתה קלה יותר. ואכן הכרזת החוג הראשון של הסוציאליסטיים הפולנים מ־1878 על מאבקם בעד שיוויון סוציאליסטי של כל האזרחים ללא הבדל מין, גזע ולאומיות, עוררה התלהבות בקרב האינטליגנציה היהודית־פולנית. באגודה הסוציאליסטית הראשונה "פרולטריאט", היו כמה פועלים יהודים, וביניהם פליכס כהן (לעתיד יושב־ראש המועצה המהפכנית הפולנית ב־1918 ואיש הקומינטרן), גיסו זיגמונט הרינג (גם הוא ממנהיגי הקומוניסטים הפולנים), שמעון דיקשטיין (Dickstein) (אחיו של פרופ' שמואל דיקשטיין מראשי המתבוללים בווארשה), ואחרים. במשפט שנערך לחברי ה"פרולטריאט" ב־1882, היו 15 יהודים בין 190 הנאשמים. ביניהם כבר נמצאו משפחות "בעלבתיות" וכן החייטת חוה ברסלר, שאיבדה את עצמה לדעת בתאה במצודת וארשה.

בשנים 1882־1888 נתקיים בווארשה חוג מהפכני מיסודה של המפלגה הרוסית "נארודאיה וולה" ועיקר עבודתו הפצת השכלה ורוח מהפכנית בקרב פשוטי העם היהודים. בראש החוג עמדו ל' רבינוביץ ואברהם קוטיק (Kotik – מחבר זיכרונות מן המרד של 1863). ליד ה"פרולטריאט" ה־2 שנתארגן ב־1887, קמה קבוצה בשם "חברה לדעת ואמנות של העם היהודי", ותפקידה "הפצת תרבות פולנית בין ההמונים היהודים החשוכים". בראש הקבוצה עמדו חברי ה"פרולטריאט" – האחים פטרסון (Peterson) ומאכסימיליאן הלפרן (Halpern), מנהל בית־הספר למלאכה של הקהילה. מקבוצה זו יצאו הפעילים היהודים של הפ.פ.ס. – המפלגה הסוציאליסטית הפולנית. בנוסף לקבוצות הנ"ל התארגנו גם יוצאי ליטא ורוסיה בווארשה באיגודים מהפכניים משלהם. בפ.פ.ס. הוקמה מחלקה יהודית. ב"מפלגה הסוציאל־דמוקרטית של פולין וליטא", ובעיקר בתאיה בווארשה, היו יהודים רבים. באותה תקופה התקרב הסופר י"ל פרץ לחוגים הסוציאליסטיים, שפעלו בקרב היהודים, נאם בפניהם ואף נאסר ב־1899 בשל הפעולה המהפכנית ונכלא ל־3 חודשים ב"פאבילון ה־10" (כלא לאסירים פוליטיים, שנודע לשימצה) בווארשה.

באותה תקופה כבר נראו גילויי המאבק המעמדי בקרב פועלים יהודים בווארשה, ואורגנו קופות עזרה לשביתות (ב־1894 היו בעיר 13 קופות כאלה). שביתות של פועלים יהודים החלו עוד ב־1882 (פרצו אז בבית־חרושת לטבק), ולקראת סוף המאה כבר פרצו עשרות שביתות ובכמה מקרים זכו השובתים אף להצלחה: קוצר יום העבודה שלהם והועלה שכרם.

היהודים במפלגות הפולניות בווארשה היו בין הפעילים במאבק על זכויות סוציאליות וכן

פוליטיות (סוציאליסטיות ולאומיות פולניות), בעת המאורעות המהפכניים של 1905 ולאחריהם. אולם מן הדין לציין, שחוגים אלה לא חדרו אל "המוני העם" היהודי בווארשה, ומספר חבריהם היה מצומצם למדי. רעיונותיהם וסיסמאותיהם היו רחוקים מן ההווי היהודי ששרר אז בקרב יהודי וארשה. הפרעות של 1881 וכן האנטישמיות המודרנית, מיסודם של יילנסקי ודמובסקי, פקחו את עיני רבים ואפילו מבין המתבוללים, לדעת שלא "בשדות הזרים ייוושעו". הזמן והתנאים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים דרשו התארגנות בבית. ניצנים רעיוניים לכך נזרעו עוד על־ידי משכילים יהודים שלא ניתקו את הקשר עם בני עמם ומסורתו. נושאי רעיונות חדשים היו ה"הליטוואקים", שזרם הגירתם אל העיר גבר לאחר הפרעות ברוסיה ב־1881־1882, הפרעות באוקראינה ב־1903־1905 והרדיפות על היהודים שבאו בעקבותיהם ברחבי האימפריה. מהגרים אלה הביאו אתם את הניסיון במאבק ובאירגון ואת הלהט המהפכני. גם בווארשה בשלו התנאים להקמת תנועות פוליטיות המוניות, התארגנו ראשוני הציונים וכן קמו התאים הראשונים של ה"בונד" (דער יידישער ארבייטער בונד).

האגודות הציוניות הראשונות, "חובבי ציון" ו"שארית ישראל" בווארשה נוסדו ב־1883. מייסדיהן היו העורך־דין איזידור (ישראל) יאשינובסקי (Jasinowski) וד"ר זאמנהוף (Zamenhof – איש ביאליסטוק – ממציא השפה הבינלאומית "אספרנטו"). הרוח החיה שבין המארגנים היה הסופר העברי שאול פנחס רבינוביץ' (שפ"ר). התנגדו לחוגים אלה המתבוללים, החרדים ואף הסופרים העבריים: נחום סוקולוב (אז עורך "הצפירה"), י"ל פרץ ודוד פרישמן גילו אדישות לתנועה החדשה, כל אחד מהם מטעמו הוא. בווארשה הוקם אף מרכז של התנועה במקביל למרכז שהתקיים בביאליסטוק, בהנהגתו של הרב שמואל מוהילבר.

עם התגברות השפעתו של אחד העם בתנועה הציונית והקמת האגודה "בני משה" התארגן בווארשה סניף של האירגון הזה. בראשו עמד אליעזר שלקוביץ' (בן אביגדור). הסניף ניהל פעולה עניפה בעיקר בתחום הפצת הרעיון הציוני ובחינוך הלאומי. הודות ליוזמתו של הסניף הייתה וארשה למרכז של הספרות העברית והעיתונות הלאומית בעברית וביידיש. הוקמו הוצאות לאור של ספרות עברית, "אחיאסף" ו"תושיה"; נפתחו "חדרים מתוקנים" לנערים ובית־ספר לנערות, "יהודיה".

לאחר הקונגרס הציוני בבאזל, בו השתתף גם נחום סוקולוב וממנו חזר מלא התלהבות לרעיון הציוני ולדרכה המדינית של התנועה, הלכה וגדלה הפעולה הציונית בווארשה. סוקולוב הפך את טרקלינו, שבו התאספו מיטב אנשי האינטליגנציה היהודית (גם מקרב המתבוללים) בווארשה, לכעין מועדון ציוני מרכזי בעיר; הושמעו בו הרצאות על נושאים ציוניים, והתנהלו ויכוחים סוערים. בין השאר הופיע בו יצחק ניסנבוים (Nisenbaum), אחד ממייסדי "המזרחי". קמו אז אגודות ציוניות, שמקצתן התרכזו סביב מניינים ובתי־תפילה משלהן, ומקצתן הקימו מועדונים חילוניים. בלטו בהן אגודת "בני־ציון" ו"אחוות־ציון". הציונות הגיעה אל בחורי בתי־המדרש ואל ה"יושבים" בשטיבלך של החסידים. הדרך של הצעירים האלה לא הייתה חלקה, החסידים רדפו אותם ולא פעם אף גירשום מן השטיבלך, דבר שגרם להחרמתם בסביבה ובמשפחה. גם בחוגי הסטודנטים היהודים בווארשה, שמספרם כבר היה גדול לערך, חדר הרעיון הציוני; הוקם אירגון בשם "ספרות", ובראשו נח דוידזון ומ' סירקין. הוגברה הפעולה ההסברתית בעיתונות. לחוגים הציונים לא הייתה ליגאליזאציה מטעם השלטונות הרוסיים, אולם האחרונים לא הפריעו גם לפעולתם תחת המסווה של אירועים תרבותיים למיניהם (ואף לשם "חתונות, אירוסין וכיו"ב"). ציוני וארשה ההינו אז אפילו לכבוש את השלטון בקהילה, הגבירו את התקפותיהם על הקואליציה של ה"נאורים" והחרדים השולטים בוועד, אולם ללא הצלחה. על מעמדם של ה"נאורים" והחרדים בוועד שמרה שיטת הבחירות, ובעיקר הצנזוס של הרכוש.

באותה תקופה (בעיקר ערב המהפכה הרוסית של 1905 ובראשיתה) ניהלו את המאבק הציוני נגד השמרנים החרדים, נגד המתבוללים ואף נגד היהודים שבתנועות הסוציאליסטיות הפולניות (הפ.פ.ס. [P.P.S. – Polska Partia Socjalistyczna] וה־ס.ד.ק.פ.ל. [S.D.K.P.L. Socialdemokracja krolestwa polskiego Litwy]) ושל ה"בונד", קבוצת צעירים שהתרכזה סביב

המנהיג של התנועה בווארשה, נחום סוקולוב, ובראשם נח דוידזון (Davidson), שמעון רונדשטיין (Rundsztajn) משה קרנר (Kerner) ויצחק גרינבוים (Grynbaum). האחרון היה למזכיר בלישכתו של סוקולוב, וניתן לומר שכבר אז החלו להתגלות כישוריו המדיניים, האירגוניים והמנהיגותיים כַּמַנהיג של יהדות וארשה ופולין הקונגרסאית.

בתקופת הוויכוחים על "אוגנדה" בתנועה הציונית ובקונגרס הציוני, עמדו ציוני וארשה לימינם של המתנגדים לרעיון אוגנדה. בימי המהפכה של 1905 הייתה הנהלת הציונים הווארשאיים בידי גרינבוים, (סוקולוב נעדר תכופות מווארשה כי מיניסטר האוצר, וויטה (Witte), הטיל עליו להכין סקירה על האמנסיפאציה של היהודים במערב־אירופה) והלה הצטרף בשם הציונים לדרישות הפולנים בדבר אסיפה מכוננת בווארשה, וכן העלה במאמריו בעיתונות היהודית את הדרישות לשיוויון של המיעוט היהודי, במקביל לשאיפותיו לתקומה מדינית של העם היהודי בארץ־ישראל.

לאחר כישלון המהפכה החזיק המרכז הציוני בווארשה מעמד בתקופת הריאקציה יותר מכל שאר המפלגות הציוניות. נמשכה פעולתו בתחום ההסברה והאירגון. בבחירות לדוּמָה (Duma – הפארלאמנט הרוסי) הראשונה, הצטרפו ציוני וארשה למחרימים אותן מקרב המפלגות הפולניות. בבחירות לדומה ה־4 הצביעו הבוחרים היהודים (ובעיקר הציונים) בעד יריבו של רומאן דמובסקי, יאגיללו (Jagiello), מטעם הפ.פ.ס., והאחרון ניצח בבחירות. בכך גילו יהודי וארשה את כוחם האלקטוראלי העצמאי. לאחר שהכריזו האנדקים על חרם המסחר והמלאכה היהודית, יצאו גרינבוים וחבריו שבתנועה הציונית בווארשה בהתקפה נגדית בעיתונות היהודית. כן ניסו הציונים להגיב באירגון קואופראציה יהודית על אירגון הקואופרטיווים הפולנים. פרוץ מלחמת העולם ה־1 שיתק לזמן־מה את הפעולה הציונית המסועפת בווארשה.

מאז שנת 1902 היו קיימים בווארשה חוגים של "פועלי ציון". ב־1905, פרשה קבוצה של כ־70 חברים, מאגודה ציונית־דמוקראטית בשם "התחייה" ובראשם בן־ציון ראסקין (Raskin) ויצחק טבנקין (Tabenkin). אליהם הצטרפו אחדים מחברי חוג הסטודנטים "קדימה" ומחוג הנשים הציוני "דבורה", ויסדו את האירגון הסוציאל־דמוקראטי היהודי "פועלי־ציון" בווארשה. האירגון הווארשאי פיתח פעולת הסברה, ותוך המאבק עם ה"בונד" המקומי, הצ.ס. (ציונים סוציאליסטים) ועם המחלקה היהודית של הפ.פ.ס. הגיע תוך זמן קצר להישגים אירגוניים ולמספר רב של 400 חברים. האירגון פעל באורח בלתי־ליגאלי, ותאי המחתרת שלו מנו מ־5 עד 15 איש. באורח ליגאלי אירגן אגודות מקצועיות יהודיות בקרב הפועלים היהודים (אגודת המלצרים, ה"קמחאים" – מובילי הקמח, תופרות קונפקציה, ועוד אגודות קטנות יותר). ליד האירגון הייתה מחלקה לתפקידים מיוחדים (החרמת כספים בקופות ממשלתיות, בדואר, ברכבת וכד'). כן הקים האירגון אגודות סטודנטים משלו.

מלבד הפעילות בתחום המאבק המקצועי של הפועלים, ניהלה "פועלי ציון" פעילות תרבות מסועפת בהשפעתם של י"ל פרץ, מ' פריינד וד"ר גרשון לוין (Lewin). בשנים 1911־1914 הופיעו בווארשה כתבי עת של "פועלי ציון" בשמות שונים: "די ארבייט", "דער געדאנק", "דאס ווארט", "דער נייער געדאנק". ב־1913 הופיע הביטאון המקצועי הליגאלי, "דער האנדעלס־אנגעשטעלטסר", אולם גם הוא, כמו שאר כתבי העת, נסגר לאחר ההוצאה לאור של כמה גיליונות.

"פועלי ציון" בווארשה השתתפו בהפגנות מחאה פוליטיות או מקצועיות, לעיתים יחד עם ה"בונד" ועם המפלגות הסוציאליסטיות הפולניות. בהפגנה נגד משפט העלילה על ביליס בקייב, שאורגנה ע"י ה"בונד" ו"פועלי־ציון" בווארשה השתתפו כ־20,000 איש. "פועלי־ציון" כמפלגה מהפכנית נרדפה במיוחד על־ידי המשטרה. רבים מחבריה נאסרו, והיו גם שנשלחו לסיביר. נציגי "פועלי־ציון" בווארשה השתתפו בוועידות "פועלי־ציון" בפולטאווה (Poltawa) ב־1906 (שמעון פרושיצקי [Prusicki]), בקראקוב ב־1907 (יצחק טבנקין, גור רפאלקס [Rafalkes]), בקראקוב ב־1913 (אברהם טננבוים ויצחק לב).

עד למלחמת העולם ה־1 פעלו בווארשה כמה חוגים דתיים מיסודו של הרב מוהילבר.

פעולתם בשטיבלך של החסידים ובבתי־המדרש עוררה את זעמם של החסידים, והנתפסים ב"עבודת הציונות" נרדפו על צווארם. מן החוגים האלה נבנה ב־1916 סניף של "המזרחי" בווארשה.

ה"בונד" הווארשאי הוחדר גם הוא ל"רחוב היהודי" בעיר על ידי ה"ליטוואקים", ונבנה תחילה על ריכוזיהם בעיר. חבריו באו גם מבין היהודים חברי המפלגות הסוציאליסטיות הפולניות. לאחר שהוקם ה"בונד" באוקטובר 1897, חדר הסניף הווארשאי שלו לכל הענפים ומקומות העבודה של היהודים בעיר. בכל אלה הוקמו תאים בלתי־ליגאליים של המפלגה. בראש הוועד הווארשאי בשנים 1887־1889 עמדו ביינש מיכאלוביץ' (Michalowicz) ויוסף איזביצקי (Izbicki). מווארשה פשטה השפעת הבונד לערים ועיירות של פולין הקונגרסאית. ה"בונד" בווארשה אירגן הפגנות ה־1 במאי (החל ב־1897), ולעתים במשותף עם מפלגות סוציאליסטיות פולניות. ב־1903 השתתפו בהפגנת ה־1 במאי בווארשה של ה"בונד" 1,000 איש, ובאותה שנה בהפגנה מול ה"פאוויאק" ("Pawiak" – בית־כלא לאסירים פוליטיים) 5,000 פועלים יהודים. סוערות ורבות משתתפים היו ההפגנות שאירגן ה"בונד" בשנות המהפכה 1905־1906. בעת ההפגנות התחוללו התנגשויות עם המשטרה, ונפלו חללים בין המפגינים. בהפגנה לרגל ההלוויה של החייט ישראל גראוויר (Grawir), השתתפו 30,000 פועלים יהודים. מיריות הצבא נהרגו 4 ונפצעו 10 מפגינים. בין הנואמים הופיע ברוניסלאב גרוסר־סלאוויק (Groser-Slawik), לעתיד מנהיג בונדאי דגול ונואם מלהיב. בשנים 1900 ו־1904-1905 יצא לאור הביטאון של ה"בונד", "ווארשאווער ארבייטער" (13 גיליונות). לאחר שנתפס בידי המשטרה בית־הדפוס של ה"בונד" בבוברויסק (Bobrujsk) ב־1899, נוסד בווארשה בית־דפוס (בלתי־ליגאלי) של המפלגה, ובו נדפסו דברי הסברה של המפלגה. בהתאם להחלטת הוועידה השישית של ה"בונד" ב־1905, החל הסניף הווארשאי בעבודה נמרצת להפצת התרבות היהודית "בשפה המדוברת בפי ההמונים" – ביידיש. ביוזמת ה"בונד" נוסדה סקציה יהודית ליד האוניברסיטה הפולנית העממית ("הוושכניצה" [Wszechnica]), ובה השמיעו את הרצאותיהם לפני אלפי מאזינים י"ל פרץ, ד"ר לוין, ליפמאן הירש (Hirsz), יעקב לשצ'ינסקי (Leszczynski) ועוד. בשנות הריאקציה לאחר המהפכה של 1905/6 גברו הרדיפות של ה"אוחראנה" ("Ochrana" – המשטרה הפוליטית) נגד ה"בונדאים". רבים מאנשי הסניף הווארשאי נאסרו וכמה מהם הוגלו.

את ההתארגנות הפוליטית המפלגתית של החרדים בווארשה יש לראות בהקמת "כנסת ישראל", בין השאר ביוזמתו של האדמו"ר מגור, ר' אברהם מרדכי אלתר, ששיתף פעולה עם גדולי התורה של הזמן (ר' אלחנן ספקטור מקובנה, ר' חיים עוזר גרודזינסקי [Grodzinski] מווילנה, ועוד). האירגון לא אושר על ידי השלטונות. האחרונים לא אישרו גם את הקמת הסניף בווארשה של "מחזיקי הדת" (אירגון חרדים, שהוקם בגאליציה בשנות ה־80 למאה ה־19 על־ידי רבה של קראקוב, ר' שמעון סופר והאדמו"ר מבלז, ר' יהושע רוקח). ב־1908 התקיימה בווארשה אסיפה חשאית של עסקנים חרדים ורבנים, שבה הוחלט להשתתף בוועידה מוקדמת לייסוד "אגודת ישראל", שעמדה להתקיים ב־1909 בהומבורג (Homburg – גרמניה), ואכן השתתפו בוועידה זו נציגי וארשה. ב־1911 הוקמה בווארשה הסתדרות חרדים, שלא נתקשרה לשום אירגון עולמי. את חסותו לאירגון נתן האדמו"ר ר' אברהם מרדכי אלתר מגור. גם בוועידת קאטוביץ' ב־1912 השתתפה נציגות מכובדת של חרדי וארשה ותרמה ליסודות הרעיוניים של "אגודת ישראל" העולמית העומדת לקום. הכוח המארגן בקרב מנהיגי "אגודת ישראל" בווארשה היה נחום לייב ויינגוט (Weingot), שידע כיצד לאחד למטרה אחת את הכיתות החסידיות לזרמיהן ואף את המתנגדים. וארשה כבר הייתה אז עיר של חסידים, ובעיקר המצודה של חסידי גור. מלחמת העולם ה־1 הפסיקה את ההכנות, אולם כבר ב־1915, לאחר שנכבשה העיר בידי הגרמנים, חידשה "אגודת ישראל" ביתר שאת את פעולותיה, ובעתיד הקרוב הייתה לאחת המפלגות הפוליטיות רבות־הפעילות בקרב יהודי וארשה.

עם הגידול המהיר של האוכלוסים עמד היישוב היהודי בווארשה בפני בעיה של הרחבת רשת החינוך. ההווי המסורתי ששרר ביישוב היהודי, וריבוי החסידים שבו היו הסיבה שגם בתקופה הנדונה למדו כ־9/10 מילדי ישראל בחדרים, רובם פרטיים. ב־1905 היו בווארשה

206 חדרים ובהם 11,065 ילדים ו־19 חדרים ובהם 1,157 ילדות. ועד הקהילה פתח חדרים של "תלמוד תורה" וכאמור, ביוזמתו של הרב דב מייזלס (Majzels) הונהגו בהם גם לימודים של השפות פולנית ורוסית וכן של חשבון. ב־1905 היו בווארשה 8 חדרי "תלמוד תורה" ולמדו בהם 1,250 תלמידים. החברה "עזרה" הקימה גם היא כמה חדרים מסוג "תלמוד תורה", בעיקר לילדי ה"ליטוואקים". לקראת סוף המאה ה־19 הונהג פיקוח של השלטונות על החדרים, אולם הוא הוגבל למעשה לביקור פעם או פעמיים בשנה של המפקח ה"גוי" בחדר, כשהלה בחן את התלמידים בידע על משפחת הקיסר, דרש לשיר את ההמנון הרוסי, ולאחר שהוגש לו "כיבוד" או "מתנה" הסתלק מן המקום. בתום הלימודים בחדרים המשיכו מקצת הנערים בלימוד תורה בבתי־המדרש ובכמה ישיבות, שנתקיימו ליד השטיבלך של החסידים.

התמורות הכלכליות והחברתיות שחלו ביישוב היהודי העמידו בפניו גם את הצורך במתן יסודות ההשכלה החילונית לדור החדש. בתקופה הנידונה גדל מספר בתי־הספר העממיים לילדי ישראל (שהונהגו עוד ב־1838) ל־12 בשביל ילדים ול־8 בשביל ילדות. בבתי־ספר אלה, בני 2־3 כיתות, כללה תוכנית הלימודים את המקצועות: דת, השפות – עברית, פולנית, רוסית וגרמנית, חשבון, קאליגראפיה, ציור ושירה. רמת הלימודים בבתי־ספר אלה לא תאמה את צורכי הזמן, ולכן, ומתוך החשש שמא ייצאו תלמידיהם ל"תרבות רעה", נמנעו הורים רבים לשלוח את ילדיהם אליהם. האמידים המשיכו ללמד את ילדיהם אצל מורים פרטיים, ולאחר גמר הלימודים עמדו התלמידים בבחינות במוסדות ממשלתיים.

כאמור, נסגר ב־1863 בית־המדרש לרבנים והורגש הצורך להקים בית־ספר על־תיכוני לילדי ישראל. אמנם, הייתה גם לבני־נוער יהודי גישה לבתי־ספר ריאליים כלליים, אולם היא הייתה מוגבלת בשל מספר המקומות שנקבע מראש ליהודים. גם שמירת השבת מנעה מרוב הנוער היהודי לבוא אליהם. ביוזמת הד"ר לודוויק נתנזון (Natanson) נפתח ב־1878 בית־ספר ריאלי של 4 כיתות לילדי ישראל. בית־הספר נסגר על־ידי השלטונות כעבור שנתיים לקיומו. ב־1879 נפתח בית־הספר "יהודיה" לנערות. המוסד היה אליטארי, ולמדו בו כמה עשרות תלמידות בלבד.

בשל השינויים במבנה המקצועי של יהודי וארשה הלכה וגדלה ההבנה בקירבם להכנת בני־הנוער למקצוע בבתי־ספר הנועדים לכך. העתיק מבתי־ספר מסוג זה נתקיים מ־1892 ליד מושב הזקנים, יתומים ובעלי־מום. ב־1879 נפתחו שיעורים ללימוד מקצוע (עם מחלקה לנערות) בפיקוח ועד הקהילה, ברחוב גז'יבובסקה (Grzybowska). שנה קודם לכן פתחה "החברה לחיפוש עבודה לעניי ישראל" בית־ספר דומה. בית־ספר מקצועי, ולמעשה סדנה, בה למדו מקצוע (תפירה, חייטות, פרוונות), קיים ועד הקהילה גם בפרוור פראגה. בסך־הכל למדו בקורסים למקצוע יותר מאלף נערים ונערות. בתקופה הנידונה הלך וגדל לערך מספר בני־הנוער היהודים בווארשה, שלמדו בבתי־ספר תיכוניים עם רוסית כשפת ההוראה, וכן מספר הסטודנטים היהודים באוניברסיטה (עם רוסית כשפת הוראה) וב"מכללה החופשית" הפולנית. בני האמידים נדדו לשם הלימודים לארצות מערב־אירופה ובחוזרם לווארשה הגדילו גם הם את מספר אנשי האינטליגנציה המקצועית, את המשכילים. בוגרי בתי־הספר במקום היו למבקשי ספר בעברית, יידיש ופולנית, והיו בין קוראי כתבי־העת, שהחלו להופיע בתקופה ההיא בווארשה.

השפעה רבה, וכמעט על שני דורות של שוחרי שפת־עבר, הייתה ל"הצפירה" (ב־1862 – שבועון, ולאחר גילגוליו בווארשה ובברלין, מ־1886 – יומון) בווארשה – בעריכתו של נחום סוקולוב. העיתון הרחיב את חלקיו האינפורמאטיוויים על המתרחש בעולם, ובמיוחד בתפוצות ישראל, והשתבח בפליטונים שלו, בעיקר פרי עטו של סוקולוב. עד לגיליונותיה האחרונים ב־1932 הייתה "הצפירה" מכשיר חשוב להפצת השפה העברית וספרותה, ותענוג רב לקוראיה בפולין ומחוצה לה. מ־1903 ועד ראשית 1905 הופיע בווארשה העיתון העברי "הצופה" (מייסדיו: א' פרידמן וא' אליישיב), והוא הצטיין בדיוק האינפורמאציה שנמסרה לקורא בהקדם האפשרי. העיתון הנהיג לראשונה פירסום לסופרים צעירים. בין המשתתפים הקבועים בווארשה היו סופרים עבריים ידועי שם: י"ל פרץ, ש' בן־ציון, יוסף קלויזנר, ש' ברנפלד, ראובן ברייניין ועוד. "הצופה" בניגוד ל"הצפירה" הצטיין ברוחו הציוני החד־משמעי.

עיתון יומי שלישי בווארשה – "הבוקר" – ייסד דוד פרישמן ב־1909. העיתון הצטיין בפובליציסטיקה ובחלק הספרותי שבו. השתתפו בו הסופרים: י' ברדיצ'בסקי, ה"ד נומברג, הלל צייטלין ואחרים. בחודש השמיני להוצאתו לאור נסגר העיתון בגלל קשיים כספיים. בעריכתם של צבי פרילוצקי (Prylucki) וי"ח זגורודסקי יצא לאור ב־1906־1907 בווארשה העיתון "היום", שיצא עד אז ברוסיה.

וארשה נשתבחה גם בשבועונים העבריים שהופיעו בה. לחשוב שבהם מבחינת רמתו נחשב "הדור" (1901־1904) בעריכתו של דוד פרישמן. מגמתו הייתה ציונית, ופירסמו בו מפרי עטם גדולי הסופרים העבריים של הזמן: ח"נ ביאליק, ש' טשרניחובסקי, וכן ז' שניאור, יעקב פיכמן, שלום אש ואחרים. במשך שנת 1907 יצא לאור בווארשה שבועון עברי בעל כיוון חרדי בשם "הקול", בעריכתו של י"ל אקרמן. משנסגר השבועון על־ידי הצנזורה, הופיע גיליונו האחד והיחיד בשם "קול־יעקב". ב־1901 הוציא שכנא שטיין שבועון ספרותי בשם "הירדן", אולם הוא לא הוציא את שנתו הראשונה.

הירחון העברי הראשון שיצא לאור בווארשה ב־1871 והוקדש לספרות היה "מגד ירחים", בהוצאתו של א"י שפירא. הירחון לא האריך ימים יותר משנה. יצאו לאור בווארשה הירחון "הבוקר אור" (ב־1879 עבר מלבוב לווארשה) וכן הירחון "השילוח" בעריכתו של י' קלויזנר. ב־1895 הוציא החזן הנודע, א"ב בירנבוים את "ירחון החזנים", ובשנים 1902־1912 יצא לאור, בהפסקות שונות, הירחון האורתודוקסי בשם "שערי תורה", בעריכתו של ישראל איסר פייגנבוים.

וארשה ריכזה גם הוצאות לאור של שנתונים בשפה העברית. החשובים שבהם: "האסיף" (בשנים 1885־1889, וכן בשנת 1904) בעריכתו של נ' סוקולוב. תפוצתו – עד 1,200 עותקים; "כנסת ישראל", בעריכתו של ש' רבינוביץ (שפ"ר), ממנו הופיעו 3 כרכים, החל בהופעתו ב־1887; "הכרם" (הופיע פעם אחת ב־1887), שנתון בעל כיוון אורתודוקסי, בעריכתו של אליעזר אטלאס; "לוח אחיאסף" שאותו ערכו, בין השאר ש' ברנפלד, ראובן ברייניין, אחד העם, מ"ל ליליינבלום, א' בן־אביגדור ואחרים. ההוצאות לאור בעברית הווארשאיות ריכזו סביבן סופרים ומשוררים רבים, מהם שישבו גם ישיבת קבע בעיר ומהם שבילו בה זמן מסוים, והללו הפכו את וארשה למרכז חשוב של הספרות והפובליציסטיקה העברית החדשה בעולם היהודי. רובם יצרו בשתי השפות הלאומיות, בעברית וביידיש. את הבמה להוצאת יצירותיהם ביידיש הם מצאו במאספים ובסידרות ההוצאות, שבמרכזם עמד י"ל פרץ. ב־1889 החל להופיע המאסף "די יידישע ביבליאטעק" בעריכתו של י"ל פרץ (יצאו לאור 3 כרכים). מ־1888 ועד 1896 יצאו לאור 4 כרכים של האוסף הספרותי, "היסטאריש ליטעראריש בוך" בעריכתו של ה' אפלברג (Apelberg). השתתפו בו בין השאר י"ל פרץ, ע"נ פרנק, ד' פרישמן, עזרא גולדין, מרדכי ספקטור. האחרון ערך בעת ההיא גם את המאסף "הויז־פריינד". מפעל ספרותי חשוב הייתה הוצאת "יום טוב בלעטלעך" ו"וואכענדיקע בלעטלעך", שהוציא לאור י"ל פרץ בשיתופם של מרדכי ספקטור וד' פינסקי.

מן הראוי לציין כאן את בית־הוועד לסופרים יהודים, שיסד י"ל פרץ בביתו ברחוב צגלאנה (Ceglana – כיום Pereca). הטרקלין הספרותי הזה הפך להיות כעין חצר האדמו"רות, ובמרכזה האדמו"ר של הספרות היידישאית, י"ל פרץ, שהערכותיו הספרותיות היו לאורים ותומים של הסופרים, בעיקר הצעירים, שניסו את כוחם ביצירה ביידיש. שם הוכתרו לסופרים שלום אש, ה"ד נומברג, אברהם רייזען. את הטרקלין ניהל י"ל פרץ עד פטירתו ב־1915.

בעיתונות היהודית בשפה הפולנית ירש את השבועון "יוצ'נקה" ("Jutrzenka"), המוזכר לעיל (הופיע ב־1861־1863), השבועון "איזראליטה" ("Izraelita") בעריכתו של דניאל נויפלד, שהחל להופיע ב־1865, ובמשך 40 שנה שימש כמפיץ של התרבות והאידיאלים הפולניים בין היהודים. ב־1903־1904 היה עורכו של השבועון הזה נחום סוקולוב.

ב־1905 הופיע קובץ בשם "ליטראטורה" ("Literatura") בעריכתו של י' קירשרוט (Kirszrot), וסביבו התרכזו סופרים ועיתונאים יהודים כותבי פולנית (את העיטורים עשה הצייר ליליין [Lilien]). ב־1906 יסדה אותה קבוצה את השבועון "גלוס ז'ידובסקי" ("Glos Zydowski") בעריכתו של קירשרוט ולאחר מכן בעריכתם של י' גרינבוים וא' הרטגלס (Hartglas). השבועון

נסגר על־ידי הצנזורה והופיע שוב תחת שם אחר, "יוצ'ניה־ז'ידובסקיה" ("Jutrznia Zydowska").

ב־1913 יצא לאור בווארשה העיתון היהודי בשפה הפולנית "פשגלונד צודז'יינני" ("Przeglad Codzienny"), בעריכתו של סטאניסלאב ייז'י מנדלסון (Mendelson), שהיה סוציאליסט לשעבר, והתקרב בזמן הזה אל הציונים.

בתקופה הנידונה הייתה וארשה גם למרכז חשוב של העיתונות ביידיש וכן מקום הוצאה לאור של כתבי־עת באותה שפה.

ב־1867 הֵרשו השלטונות להוציא שבועון ביידיש. זה היה "די ווארשעווער יידישע צייטונג". השבועון היה עלוב למדי. היו לו בסך הכול 180 מנויים, וכעבור שנה חדל מלהופיע. היומון הראשון ביידיש בווארשה היה "דער וועג", שזכה בפופולאריות, ותפוצתו הגיעה אף ל־15,000 עותקים. הוא הופיע 3 שנים, מ־1905 ל־1907. באותו זמן החל להופיע היומון "דער טעלעגראף", בעריכתו של נחום סירקין, ומגמתו ציונית. בסך־הכל יצאו 146 גיליונות שלו. להישג רב (80 אלף עותקים) זכה העיתון "אידישעס טאגבלאט" בעריכתם של שמואל יעקב יאצקאן (Jackan) ונח פינקלשטיין. העיתון ידע להסתגל לטעמם של המוני הקוראים, וגם מחירו היה זול. יאצקאן היה בין המייסדים הגדולים של העיתונות היהודית בפולין. הוא הוא אשר ייסד, בין השאר, את העיתון "היינט" (ב־1905), שהיה עד ספטמבר 1939 העיתון היהודי הטוב ביותר בכל תפוצות הגולה. בין עובדיו הקבועים נמנו בתקופות שונות הסופרים י"ל פרץ, שלום עליכם, שלום אש ואחרים. "היינט" זכה גם לשיתוף פעולה מצד הפובליציסטים והמדינאים היהודים כגון יצחק גרינבוים, הד"ר יהושע טהון, הד"ר יהושע גוטליב, נחום סוקולוב, משה יוסטמן (יאושזאהן) ואחרים.

זמן קצר לאחר הופעתו של "הטאגבלאט" יצאו בזה אחר זה יומונים נוספים ביידיש – "אונזער לעבן" בעריכתו של מרדכי ספקטור (1907 בווארשה ואחר כך עבר לאודיסה) וכן "די נייע וועלט" (1904־1910, בעריכתו של אותו ספקטור). בנובמבר 1910 נוסד העיתון החשוב והגדול ליד "היינט" – "דער מאמענט", בעריכתו של צבי פרילוצקי. גם "דער מאמענט" האריך ימים עד ספטמבר 1939, וזכה לתפוצה רבה. בין עורכיו הקבועים היו הסופרים והפובליציסטים הדגולים: הלל צייטלין, ה"ד נומברג, זאב ז'בוטינסקי. ל"היינט" ול"מאמענט" היה גוון ציוני מובהק.

ב־1908 עבר לווארשה מפטרבורג העיתון "פריינד" בעריכתו של שמואל רוזנפלד. בווארשה יצא לאור עד 1913 והתקרב לחוגים הסוציאליסטיים־הטריטוריאליסטיים. כמה חודשים קודם פרוץ מלחמת העולם ה־1 החל להופיע בווארשה היומון "דער איד", ביטאונם של החרדים; זמן־מה הופיע עיתון של המתבוללים, "נייעס".

התיאטרון היהודי בווארשה תחילתו, כבשאר המקומות, בהצגות עממיות במקומות שונים, מאולתרים של המחזות פורים־שפיל, מכירת יוסף וכדומה. ב־1868 הקים המחזאי והמנהל התיאטרלי (של מחזות עממיים), בֶּלוֹב (Below), בניין קבוע בכיכר מוּראנוב (Muranow) ושם הופיעו להקות, בעיקר של חובבנים, במוצאי שבתות בפני פשוטי העם ביידיש המגורמנת.

ב־1885 הגיע לווארשה אברהם גולדפאדן (Goldfaden) עם להקתו, והצגות מחזותיו נמשכו כשנתיים עד שעזב את וארשה ונסע לאמריקה. להקתו הופיעה ברחוב דלוּגה (Dluga) באולם "בּוּף" ("Buff"), לאחר מכן שינה את שמו ל"אלדוראדו" ("Eldorado"). המחזה "שולמית" זכה ל־150 הצגות. גולדפאדן הוכיח שיש בווארשה מקום לתיאטרון יהודי. לאחר עוזבו את העיר, צצו מדי פעם להקות שהציגו ביידיש, והרפרטואר היה על־פי־רוב עממי־פופולארי. את שנת 1905 יש לראות כשנת התחייה של התיאטרון היהודי הראוי לשמו. קמו אז כמה להקות רציניות: בתיאטרון "באגאטֶלה" ("Bagatela"), בניהולם של אורנשטיין ורוזנטאל, ב"מוראנוב" ("Muranow"), בניהולו של וייספלד (Weisfeld), וברחוב קרולבסקה (Krolewska) בהנהלתו של השחקן הדגול, סם אדלר (Adler). ב־1906 נתווספו עוד שני תיאטרונים ביידיש – ב"גן החורף" שברחוב חְמיֶילְנָה (Chmielna) בהנהלתו של אורנשטיין וב"אליזאום" ("Eliseum"), ברחוב קארובה (Karowa), בהנהלתם של אפלברג ורפאל. לתיאטרונים הנ"ל נכנס רפרטואר בעל רמה, ובו מחזות של יעקב גורדין, י"ל פרץ, שלום עליכם ושלום אש. שפת ההצגות הייתה ליידיש של ממש ולא של זו ה"מגורמנת". בלהקות הצטיינו שחקנים בעלי כישרונות הבעה מעולים,

וביניהם אסתר רחל קאמינסקה (Kaminska), שבשל תרומתה לתיאטרון היהודי בווארשה פוארה בשם "די מאמע רחל" – אֵם התיאטרון היהודי בווארשה ובפולין כולה.

בימים ההם צמחו כפטריות להקות תיאטרון של חובבים, שהציגו אף בפני קהל רב. תצוין הלהקה שליד חברת "הזמיר" (שעסקה בהפצת תרבות המוסיקה בקרב היהודים בווארשה, ותרומתה בתחום זה הייתה רבה), שבה גילו עניין ולה עזרו סופרים ומבקרי תיאטרון – י"ל פרץ, פרץ הירשביין (Hirszbajn), נח פרילוצקי (Prylucki) ואחרים.

בציון התרומה של אנשי מדע ותרבות יהודים בני וארשה לתרבות הפולנית, נפסח על מומרים, בעיקר על בני דור שני ושלישי של המשומדים, וזאת מטעמים ברורים.

חרף הקשיים שערמו השלטונות של מלכות פולין בפני היהודים, הן בקבלת בניהם למוסדות השכלה והן בהעסקת יהודים בהוראה באוניברסיטאות ובמחקר, צצו ועלו בתקופה הנידונה כמה עשרות אנשי מדע ותרבות בכל התחומים, שפיארו בהישגיהם את שמה של פולין בעולם. מחוסר מקום נציין כאן אך כמה בלבד מכל תחום.

ברפואה יצא שמו של הד"ר לודוויק נתנזון (הוזכר לעיל כיו"ר ועד הקהילה), שהיה יושב ראש החברה הרפואית בווארשה, מייסד כתב־העת המדעי, "טיגודניק לקארסקי" (Tygodnik Lekarski"), ובעל מחקרים באנאטומיה ופיזיולוגיה. במחקריו החשובים בתחום הניאורולוגיה נתפרסם הד"ר שמואל גולדפלאם (Goldflam). רופא, חוקר מוח מפורסם, היה ד"ר אדוארד פלאטו (Flatau). נודעה משפחת הרופאים זאמנהוף (Zamenhof), שאחד מבניה זכה לפירסום עולמי כיוצר השפה הבינלאומית, אספרנטו. רשימת הרופאים והחוקרים היהודים בתחום הרפואה מנתה עשרות אנשים יוצאי קהילת וארשה.

בתחום המשפטים יצא שמם לתהילה של מאקסימיליאן פוזנאנסקי (Poznanski) ויוסף קירשרוט־פראבינצקי – במשפט האזרחי, והנריק אטינגר (Ettinger) נודע כסניגור דגול במשפט הפלילי.

יהודי וארשה הוציאו מקרבם את גדולי ההיסטוריונים הפולנים, וביניהם מייסד אסכולה בהיסטוריוגראפיה הפולנית, שמעון אשכנזי (Aszkenazy). סופר היסטורי פורה הן בהיסטוריוגראפיה הפולנית והן בהיסטוריוגראפיה היהודית היה אלכסנדר קראוסהאר (Kraushar). בין השאר חיבר את הספר על תולדות י"ל פראנק והפראנקיסטים (קראוסהאר התנצר באחרית ימיו).

יהודי ראשון שזכה לעמדה חשובה בספרות הפולנית היה יוליאן קלאצ'קו (Klaczko). אלכסנדר קינדרפרוינד (Kinderfreund), בכינויו אלפרד קונאר (Konar), כתב רומאנים ומחזות. בתקופה הנידונה החל את צעדיו הראשונים בספרות יאנוש קורצ'אק.

בשירה הפולנית תפסו כבר אז מקום בשורה הראשונה אנטוני לאנגה (Lange) ובולסלאב לשמיאן (Lesmian).

את צעדיו הראשונים על בימת התיאטרון הפולני עשה בווארשה השחקן בעל השם העולמי, בוגומיל דויסון. עוד קודם מלחמת־העולם ה־1 נתגלה כשרונם הרב במוסיקה של הפסנתרן ארתור רובינשטיין, ושל המלחין אנרי ברגסון (Bergson), שהפיץ את המוסיקה הפולנית בבירות אירופה.

בתחום האמנות הפלאסטית יצוינו הצייר אלכסנדר לסר (Leser) והפסל הנריק גליצנשטיין (Glicensztain).

את הקאבארט האומנותי הראשון בווארשה ייסד ד"ר ארנולד שיפמאן (Szyfman).

בזמן מלחמת־העולם ה־1

בפרוץ מלחמת־העולם ה־1 פנה המצביא העליון של צבאות רוסיה, דודו של הקיסר, ניקולאי ניקולאייביץ במאניפסט אל העם הפולני וקרא לו לשתף פעולה במלחמה נגד גרמניה, ב"מלחמת הסלאווים נגד אויביהם ההיסטוריים הטבטונים". המאניפסט הבטיח הגשמת שאיפות התקומה של העם הפולני לאחר הניצחון, בתנאי שזכויות המיעוטים שבקרבו לא ייפגעו. בהבטחות המעורפלות הנ"ל לתקומה של פולין נתכוון המצביא העליון לשמירת האינטרסים של המיעוטים – הרוסיים, האוקראינים והביילורוסיים. אין לחשוד אפילו, שניקולאי ניקולאייביץ התכוון למיעוט היהודי. מה עוד, שבאותו זמן לערך הוציא המצביא העליון פקודה ובה הצביע במפורש על היהודים כמרגלים ומשתפי פעולה עם האויב הגרמני. העיתונות היהודית ניסתה לקבל את דברי המאניפסט כלשונו, והופיעו בה מאמרים על היהודים כמיעוט לאומי, שגם הוא ייהנה מן האור של "השמש שחזרה לה לפולין". הדמוקראטים הלאומיים (האנדקים) והנלווים אליהם ראו במאניפסט ניצחון לאוריינטאציה הפרו־רוסית שלהם, וקודם לכל הוציאו בהסברה שלהם את היהודים מהשותפות ב"גאולה שתבוא", קפצו על העגלה של הנימות האנטישמיות המובהקות שבפקודת המצביא העליון בדבר "המרגלים היהודים", והחלו להפיץ תעמולה על הבגידה היהודית ברוסיה ובעתידה של פולין. הייתה זו תקופה של ניצחונות הצבא הרוסי בגאליציה ופרעות ביהודים שנילוו להם. הגיעו גם ידיעות, שהפיקוד הראשי של הצבא הגרמני־אוסטרי הוציא כרוז אל היהודים, המבטיח להם יחס טוב ושיחרור מעול המשטר העוין של הצאר. נודע גם על הקמת ועד עזרה ליהודים במזרח־גרמניה, שלו קשרים עם הממשלה והפיקוד העליון בגרמניה ובאוסטריה.

במאמרי שיטנה של האנטישמיים הפולנים נגד היהודים עבר כחוט השני הכלל: כל ימי שבתם של היהודים על אדמת פולין הם נתכוונו להרע לפולין ותמיד התחברו עם כל אויביה: אתמול עם רוסיה, כאשר זו עמדה נגד פולין, והיום עם הגרמנים, כשהרוסים נוטים חסד לפולנים. ואכן, החל גל של פרעות ביהודים וגירושם מערי השדה. היו גם תליות של "מרגלים יהודים" ולקיחת בני ערובה יהודים בידי הצבא הרוסי הנסוג פה ושם בחזית הנעה. גל של פליטים מאזורי הקרבות הציף את וארשה (כ־70,000 פליטים) והיה למעמסה לקהילה. כשהגיעו לאיזור ולווארשה העיר אנשי חברות העזרה, שאורגנו ברוסיה ונתמכו על־ידי יהודי אנגליה וצרפת (הידיעות על הנעשה ביהודים עוררו מחאות בציבור בצרפת ובאנגליה), האשימו האנטישמים את היהודים בהוצאת דיבתה הרעה של פולין. האנדקים קראו בינתיים לניצול גירושם של היהודים מן העיירות לתפיסת החנויות, שנטשו היהודים, בידי ה"בעלי־בתים" הפולנים, ובכך לתקן את העוול ההיסטורי ולהקים מעמד שלישי של הפולנים. נוכח השתוללותם האנטישמית של האנדקים, החרישו חסידי פילסודסקי (Pilsudski) וכן אנשי השמאל, כל צד מן הטעמים שלו, והצביעו על האנדקים בלבד כעושי הרע.

באוגוסט 1915 נכבשו וארשה וכל שטחה של מלכות פולין לשעבר בידי הצבא הגרמני, וההגה של הציבוריות הפולנית עבר לבעלי האוריינטאציה הגרמנית־האוסטרית. במשך זמן

קצר חזרו ונאשמו היהודים בנטייה לרוסיה, כשם שקודם לכן הואשמו בעזרה לגרמנים. אולם הפעם הנהיגו הגרמנים המנצחים משטר כיבוש כבד לכל האוכלוסים; הם לא נזדקקו ל"שעיר לעזאזל" כדי להצביע עליו כגורם לכל רע, ובמדיניותם לא היפלו את היהודים לרעה. היהודים בווארשה החלו לשאת בסבל המלחמה והכיבוש כשאר התושבים. כחלק בלתי־נפרד של המדיניות המזרחית של גרמניה ואוסטריה הכריזו גם הללו על תקומת פולין לאחר הניצחון. אחד הצעדים הראשונים בדרך זו היה החוק בדבר שלטון עצמי בערים. הוא היה מיוסד על שיוויון של כל תושבי המדינה. בבחירות לעיריית וארשה, שנערכו בווארשה ב־1916, הסכימו נציגי המפלגות היהודיות (פרט ל"בונד" ול"פולקיסטים") "למען השלום" ללכת ברשימה אחת עם הפולנים, ולקבל 15 מאנדאטים מתוך כלל ה־60. היהודים היטיבו לזכור את הכרזת ה"חרם" על המסחר היהודי לאחר ניצחונו של מועמד הסוציאליסטים, יאגיללו (Jagiello), לדומה ה־2 (גם היהודים תמכו בו) על יריבו קוחאז'בסקי (Kucharzewski) ממחנה האנדקים (Endecja). לא הועיל ההסכם, והמועצה הנבחרת ניהלה את מדיניותם של האנדקים להפליית היהודים לרעה בכל אתר ואתר.

עם ראשית תקומתה של פולין לאחר המהפכה ברוסיה ב־1917 והמפלה של גרמניה ב־1918, פרקו אנשי המיליציה וחיילי הליגיונות של פילסודסקי את נשקם של חיילי המצב הגרמנים בווארשה (הם מסרו את נשקם על־פי רוב מרצונם לכל מאן דבעי), ובד בבד החלו להתל בעוברי אורח יהודים ואף להכות בהם, וזאת כנראה כדי להוכיח שמעתה נתונים היהודים לשבטם ולחסדם של בעלי־בתים חדשים. אולם יצוין, שבווארשה לא נשאה ההשתוללות אופי של פרעות ממש, כפי שקרה בערי גאליציה המערבית ובמקומות רבים בפולין הקונגרסאית.

בשנות המלחמה פקדה את יהודי וארשה ירידה כלכלית תלולה וחמורה. כבר בשנה הראשונה לקיומה שותקו כמעט לחלוטין התעשייה, המסחר והמלאכה של היהודים. בשל אי־הוודאות של המצב בחזיתות לא ניתנו הזמנות מטעם הצבא לתעשייה במקום. נחסם השיווק של המוצרים ושל הסחורות מווארשה לרחבי רוסיה. נצטמצם הביקוש לסחורות ולמוצרים בווארשה גופא ובאיזור. הלכה וגדלה האבטלה בקרב השכירים היהודים, מרבית הפליטים מערי השדה לא מצאו תעסוקה כלשהי. אירגון "אורט" ניסה לעמוד בפרץ ואירגן סדנות, שבהן מצאו תעסוקה ופת לחם כ־500 פועלים מבין הפליטים. ממטבחי־עם, שאורגנו על־ידי ועד הקהילה והמפלגות, קיבלו מזון צר אלפי נזקקים ורבים מהם הושבו ריקם בלא עזרה.

מבחינה חומרית לא שופר גורלם של מרבית יהודי וארשה בתקופת הכיבוש הגרמני בעיר. ב־1916 לא פעלו כליל 4,394 מפעלי תעשייה, סדנות מלאכה ועיסקי מסחר מתוך כ־12,000 מפעלים אלה של היהודים, שנתקיימו ערב פרוץ המלחמה. רובם של השכירים (הפועלים, הזבנים, שוליות בעלי המלאכה ועובדי־בית) היו מחוסרי עבודה. המובטלים היהודים לא קיבלו מן העיריה בווארשה עזרה של ממש. הם לא הועסקו גם בעבודות ציבוריות. ב־1917 העסיקה העיריה כ־12,000 מחוסרי עבודה בעבודות ציבוריות, ומהם 400 יהודים בלבד. באותה שנה היו היהודים כ־40% מכלל האוכלוסייה ושילמו 60% מן המיסים העירוניים.

צרה צרורה הביאו על יהודי וארשה החרמות הסחורות בתשלום סמלי במארקים אינפלאציוניים, שהנהיג הכובש הגרמני. בהמשך המלחמה הלך וגדל הרעב וכן המגיפות שנלוו לו בקרב היהודים בעיר. תרמו לכך גם הצפיפות ותנאי התברואה הירודים, שבאו עם גידול האוכלוסים בבוא גל הפליטים. רבים מן המגויסים לצבא הרוסי לא חזרו לבתיהם (נפלו חלל או נשבו), על כן גדל מספר היתומים, האלמנות והעגונות. נתווספו אליהם יתומים מחללי רעב ומגפות. מטבחי־העם והעזרה המאולתרת לא היה סיפק בידם לענות על הצרכים. המוני העם שפכו את זעמם על ועד הקהילה; התארגנו כמה הפגנות סוערות נגד ועד הקהילה.

בעת הכיבוש הגרמני הונהגה עבודת כפייה בשוחות ובביצורים. לעבודות אלו נלקחו יהודים גם בשבתות ובמועדים. בימים הנוראים של תרע"ו (1915) עבדו מאות יהודי וארשה עבודת פרך בהכנת שוחות. למרבה האירוניה של הגורל התפללו את תפילת "אתה בחרתנו מכל העמים".

הכיבוש הגרמני הביא עמו ליבראליזאציה בחיים הפוליטיים בארץ הכבושה, גם בחיים

הפוליטיים של יהודי וארשה. המפלגות היהודיות, שנתקיימו במחתרת ("בונד", "פועלי ציון") או באורח חצי־ליגאלי (ההסתדרות הציונית, חוגי "המזרחי" ואגודת האורתודוקסים, שקדמה ל"אגודת ישראל") קודם המלחמה, אושר קיומם הלגאלי בידי השלטונות. קמו והתארגנו מפלגות, איגודים מקצועיים ואירגוני נוער חדשים: ב־1916 התארגן סניף "המזרחי" בווארשה. הסניף ניגש להקמת בתי־ספר וגנים בעיר ובפרבריה. התארגן אירגון נשים בשם "הסתדרות נשים מזרחיות", ועיקר פעולתו – עזרה סוציאלית.

משלחת רבנים מגרמניה, ממיסדי "אגודת ישראל" שם, ובראשה הד"ר פ' כהן והד"ר ע' קארליבך סייעה ב־1915 וב־1916 להקמת "אגודת האורתודוקסים" בווארשה ולצירופה ל"אגודת ישראל העולמית". ה"אגודה" הווארשאית יזמה כמה אסיפות רבנים ארציות בווארשה, הקימה גימנסיה לבנות, "חבצלת", וכן החלה בהוצאת ביטאונה, "דאס יידישע וואַרט". עמוד התווך של האגודה בווארשה ובפולין כולה היה האדמו"ר מגור.

ב־1915־1916 התארגנה המפלגה הלאומית־עממית (ה"פאלקיסטים") ובראשה נח פרילוצקי (Prylucki), ש' הירשהורן (Hirszhorn), ה"ד נומברג ואחרים. המפלגה יצאה נגד ה"ועד היהודי" (ציונים ואגודת ישראל) בעת הבחירות לעיריה, ואף זכתה ב־4 מאנדאטים בקוּרְיָה השישית, בעוד הוועד היהודי לא זכה שם באף מאנדאט אחד. ביסודות האידיאולוגיים של המפלגה הונחו שיוויון זכויות ואוטונומיה אישית ליהודים, ובמיוחד בתחום החינוך החילוני בלשון יידיש, הכרה ביידיש כלשון רשמית במשרדים ממשלתיים ואפילו בבתי־דין. כבסיס אנושי למפלגה שימשו בעלי־המלאכה והסוחרים הזעירים וכן סתם "עמך", שלא הצטרפו ל"בונד" ול"פועלי ציון". למעשה הצטמצמה המפלגה לתחומה של וארשה, וגם בה הלכה וירדה השפעתה עם קומה של פולין המחודשת.

בימי הכיבוש הגרמני התארגן הקן הראשון של "השומר הצעיר", על בסיס "צעירי ציון" ואירגון הצופים היהודים, שהתקיימו בעיר קודם למלחמת־העולם ה־1. באותו זמן חידשו את פעולתן אגודות נשים ציוניות, "בנות ציון" ו"ציונה".

העיתונות היהודית נסגרה בתחילה המלחמה בידי השלטונות הרוסיים. המפלגות היהודיות בווארשה חידשו את הוצאת העיתונים והביטאונים ואף הוסיפו להם חדשים. בשל צורך הזמן פעלו כל המפלגות בתחום הסעד, באירגון מטבחי־עם ובחלוקת מזון לנזקקים ביותר. פעולה חשובה ועניפה בתחום זה גילו האיגודים המקצועיים (בהשפעת ה"בונד" ו"פועלי ציון"), שהלכו ורבו בימי הכיבוש הגרמני, לאחר שנתאפשרה פעולתם הרשמית. לרדיפות מצד הכובש הגרמני זכה ה"בונד", לאחר שב־1917 יצא בכרוזים נגד המלחמה ונגד המאניפסט של גרמניה ואוסטריה מ־1916 על הקמת ממלכת פולין בחסותן.

תקופת הכיבוש הגרמני בווארשה הצטיינה בהתעוררות לפעולה תרבותית בכל התחומים. בתקופה זו הונחו היסודות לפעולה מדינית, חברתית ותרבותית, שהצטיין בה היישוב היהודי בעיר זו בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

בית־הכנסת הגדול ברחוב טלומאצקייה, וארשה (Synagoga na Tłomackiem). נבנה בשנים 1872-1878. תוכנן בידי האדריכל האיטלקי ליאונה מארקוני. פוצץ על־ידי גנראל יוּרגֶן שְׁטְרוּפּ ב־16 במאי 1943, כסמל לחיסול מרד גיטו וארשה

יהודי וארשה
בין שתי מלחמות־העולם

מאת: ד"ר שלמה נצר

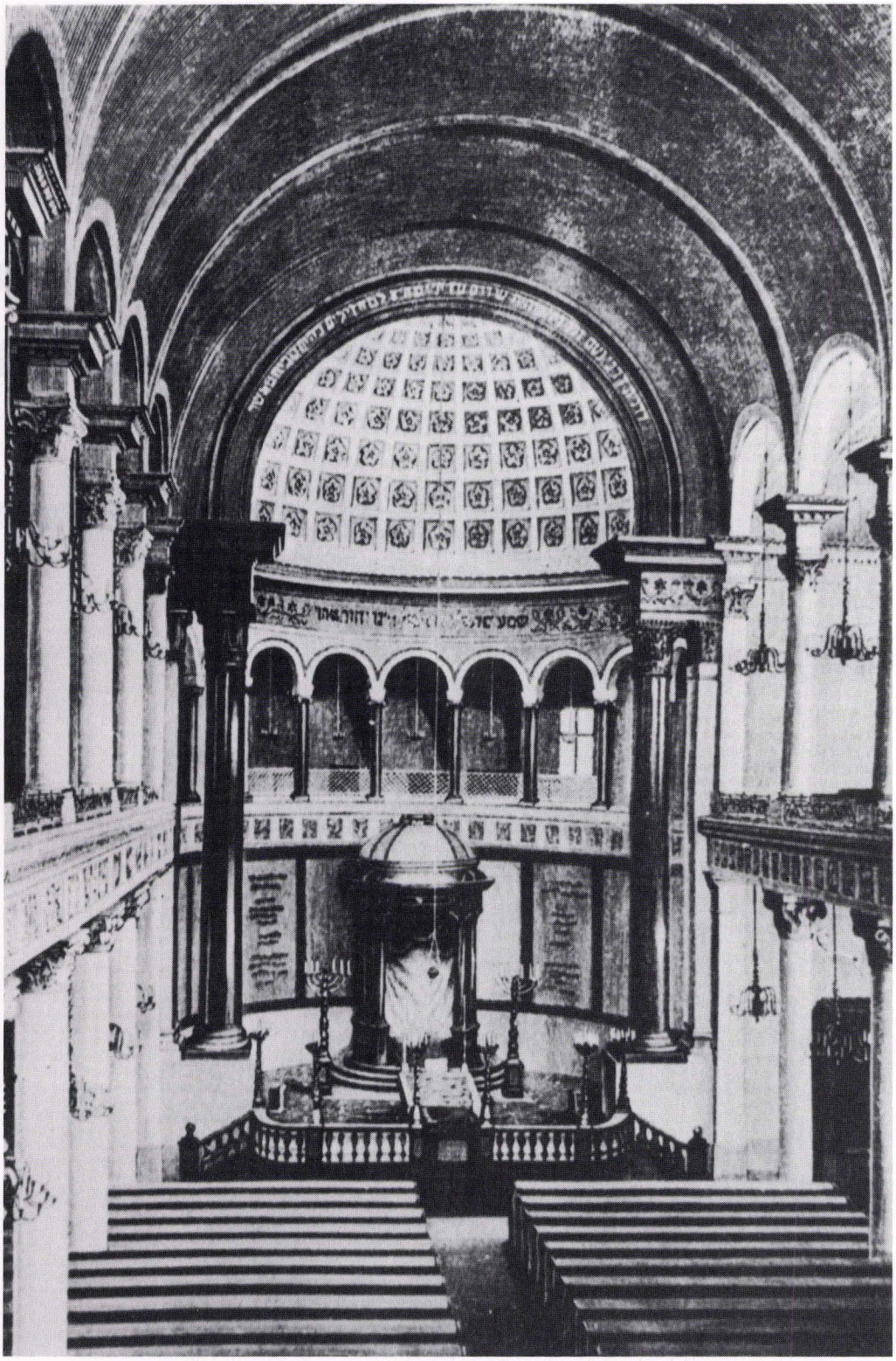

פנים בית־הכנסת הגדול ברחוב טלומאצקייה בווארשה.

יהודי וארשה בתחילת המאה ה־20

ההתפתחויות הדמוגראפיות והתמורות הכלכליות והחברתיות, שהיו נחלת יהודי מזרח־אירופה בשלהי המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20, נתנו את אותותיהן בקרב יהודי פולין והטביעו את חותמן גם על יהודי וארשה. העיר נעשית במשך שתי עשרות שנים של ראשית המאה ה־20 לכרך גדול של מאות אלפי תושבים, ובו רבבות יהודים. אוכלוסייתה התרבתה הן כתוצאה מן הריבוי הטבעי, שעלה עם שיפור איכות החיים בתוכה, והן כתוצאה מנהירתם לווארשה של יהודים, שבאו מהעיירות הקרובות ומן האזורים המזרחיים של פולין. זו הייתה כעין הגירה פנים־ארצית, שבעיני רבים נראתה כמסע בארץ "שהיא תחת שלטונו של אותו קיסר" אל הכרך, שהאווירה בו חופשית יותר והמצב הכלכלי מבטיח יותר מאשר במקומות בהם ישבו קודם לכן. נדידה זו של רבבות היהודים מעיירות מגוריהם למקומות חדשים ולווארשה בכלל זה, גברה במיוחד עם החמרת המצוקה ביישובים היהודים השונים, שנבעה מהידלדלות מקורות הפרנסה המסורתיים, מחד גיסא, ומגידולו של דור צעיר שלא מצא תעסוקה במקומות הולדתו מאידך גיסא. וכך אחזו עתה רבים במקל הנדודים והעזו לצאת למרחב, שלרובם היה בלתי־ידוע, כשהם נדחקים אחר חיפוש מקורות מחיה חדשים ומצפים לשיפור במצבם.

חדש מול ישן

בד בבד עם הלחץ הכלכלי שדחף רבים להגירה והסיכויים להתקדמות, שנראו במקומות החדשים המושכים אותם, פעלה אצלם גם השאיפה להתנער מהצמידות אל הישן, לעזוב את "פרנסות האוויר" ולצאת מהמצב ללא מוצא, אליו נקלעו במקום מגוריהם. כגורם מדרבן לתזוזה שימשה גם הביקורת הציבורית של ספרות ההשכלה והפובליציסטיקה בעיתונות התקופה, שנתנו ביטוי לרוחות החדשות שנשבו בתחום המושב היהודי. וכך מוצא הצימאון לעבר עולם חדש נאור את ביטויו בפי בן התקופה, המתאר את כיסופיהם של נערי עיירה יהודית אחת לווארשה – הכרך הגדול:

> "עיירתם, (וישוגרוד), המשתרעת על הר גבוה, לחוף נהר הוויסלה תשכון. בתחתית ההר יש תחנה קטנה לאוניות המפליגות מווארשה עד פלוצק, וולוצלבֶּק, טהורן וחזרה[...] על ראש ההר בואכה העירה מסתובבים תמיד פה ושם נערי ישראל, תינוקות של בית רבן תלמידי החדר והישיבות, במלבושיהם הארוכים ומתחת למצנפת בעלת המצחייה הקטנה, נוסח פולין, מסתלסלות פאות ארוכות מדובללות. בני הנוער האלה מביטים מ"גבוה" – מגובה ההר – בקנאה גדולה אל האוניות ונוסעיהן העושים דרכם לווארשה הכרך, כי כבר אליהם דבר יגונב, שמווארשה תצא תורה והשכלה. ואשרי האיש שזכה לישיבת כרכים..."

הבאים לווארשה נאחזו במקום תוך נהירה אחר מקורות פרנסה חדשים, שהחלו להתרבות עם התיעוש המתפתח, שתוצרתו כוונה קצתה לשוק המקומי ועיקרה הופנה לעבר השוק הרוסי

הגדול. העיר החלה להתפתח מבחינה כלכלית, ומסחרה פרח. חלק ניכר מיהודיה שלחו ידם במסחר על ענפיו השונים. מיעוטם היו סיטונאים ופנו לסחר חוץ, כשאלה מהם שבאו מהמזרח והתיישבו בעיר, מנצלים את קשריהם עם מקומות מוצאם. אולם חלק הארי של העוסקים במסחר היו חנוונים זעירים המרוויחים שכר יום, ואין עיסוקם כרוך בהשקעות גדולות. התיעוש המואץ ומיכונו הביאו גם הם ליצירת מקומות עבודה ולצמיחתו של פרולטאריון יהודי, שמיעוטו מצא את פרנסתו במפעלי תעשייה גדולים, ואילו רובו עבד בסדנאות קטנות של בעלי־מלאכה יהודים.

גידולה של האוכלוסייה היהודית בווארשה בשלהי המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 מבחינה מספרית היה מרשים. וכך מנתה האוכלוסייה היהודית בשנת 1901 257,712 נפש מתוך 711,988 של כלל האוכלוסין (35.7%). ואילו בשנת 1914 עלה מספרה ל־337,074 נפש מתוך 884,544 של כלל אוכלוסיית העיר (38.7%). אם נציין, שהריבוי הטבעי של היהודים הגיע בשנים אלה לכ־65,000 נפש וההגירה מן העיר לארצות אחרות ומעבר לים הפחיתה את מספרם, הרי מדובר בתוספת נטו של כ־80,000 נפש במשך 14 שנה. מטבע הדברים ישבו היהודים ברובם ברובעי עיר מסוימים, כשהם דבקים זה בזה ויוצרים כעין גיטו מרצון. וזאת, מתוך נטייה מקובלת בין מהגרים בכלל ומתוך שאיפת היהודים בפרט לשמור על אורח חייהם הספציפיים תוך הבטחת תנאים המאפשרים ליהודים קיום מצוותיהם ומנהגי דתם. על קיומם של ריכוזים יהודיים ברבעים מסוימים בווארשה ניתן ללמוד מהטבלה הבאה:

אזורי מגורים בשנת 1910	מספר האוכלוסין		אחוז היהודים מכלל אוכלוסיית הרובע
	הכללי	היהודי	
ביילאנסקה (Bielańska)	55,997	51,851	92.6
פובונזקי (Powązki)	72,394	50,637	70.0
מוסטובסקה (Mostowska)	74,038	46,707	63.1
ירוזולימסקה (Jerozolimska)	67,793	83,038	48.7
וולסקה (Wolska)	78,750	28,003	35.6
אלכסנדרובסקה (Aleksandrowska)	58,695	17,943	30.6
סובורנה (Soborna)	43,803	17,750	40.5
טובארובה (Towarowa)	66,958	15,091	22.6
צנטראלנה (Centralna)	26,573	9,547	36.0
זמקובה (Zamkowa)	43,021	5,265	12.2
נובי שוויאט (Nowy Świat)	42,094	2,754	6.5
לאזינקי (Lazienki)	34,016	2,683	7.9
מוקוטוב (Mokotow)	39,494	2,393	6.1

בסך־הכול יוצא, שמכלל 703,626 נפש שהתגוררו ב־1910 במרכז העיר, היו 283,662 יהודים שהיוו כ־40.3% מכלל האוכלוסייה, כשרובם התגוררו בעשרה מתוך 13 הרובעים הנ"ל. בפראגה, פרוורה של וארשה, גרו מתוך 77,589 נפש 22,399 יהודים, שהם 28.9% מכלל האוכלוסייה שם.

וארשה כמרכז יהודי בתחילת המאה ה־20

הגידול הבולט באוכלוסייתה של וארשה היהודית מדגיש את מרכזיותו של היישוב היהודי בתוכה. ביטוי מעניין לכך ניתן לראות בהחלטת מערכת העיתון היהודי הראשון בפטרסבורג, "דער פריינד", בסוף שנת 1909 להעביר את מערכת העיתון לווארשה. בגיליון האחרון שהופיע בפטרסבורג ב־29 באוקטובר 1909 (כ"ז בחשון תרע"ט) נומק הדבר לקוראי העיתון. וכך נאמר:

"העיתון, המשתדל לפרסם מידע מוסמך על הבעיות הפוליטיות, התרבותיות והחברתיות של היהודים, מתקשה לעמוד במשימותיו בהיותו מצוי בפטרבורג כשהוא מרוחק ממוקד החיים היהודיים, בייחוד עם התגברות התעניינותו של הציבור היהודי בנושאים הרבים בשנים האחרונות.
אי לזאת הוחלט להעביר את המערכת המרכזית לווארשה (בלשון העיתון: "וארשוי"), לקהילה היהודית הגדולה ביותר, למרכז הגדול של החיים היהודיים, מוקד היצירה התרבותית היהודית".

כפי שנאמר לעיל, היהודים התיישבו בעיקר במרכזה של וארשה, ברחובות סמוכים זה לזה, ועד מהרה אף פרצו והרחיבו את תחום יישובם בתוכה. תחילה השתכנו בדירות קטנות בבתי־עץ. לאחר מכן התיישבו בבתי קומות שנבנו כדי לספק מגורים לאוכלוסייה ההולכת וגדלה. ב־1910 היו שייכים כ־34% מכלל נכסי דלא ניידי בעיר ליהודים.

היהודים תרמו לפיתוחה האורבאני של העיר ולבינויה. קמעא־קמעא קיבלה העיר ציביון מודרני יותר ולבשה פנים של כרך גדול. חלק מרחובותיה רוצפו, חלקם הוארו בפנסי־גז ובחלקם אף הופיעו חנויות המקושטות בשלטים צבעוניים. כמו כן פותחה רשת ביוב ואספקת־מים זורמים, אם כי לרבעים היהודים צפופי האוכלוסין טרם הגיעה. פיתוחה של העיר וצמיחתה הכלכלית נתאפשרו על־ידי שיפור דרכי התחבורה המובילות אליה, פיתוח אמצעי התעבורה ובראש ובראשונה הנחת מסילות ברזל והפעלת רכבות. ואילו בעיר עצמה תפסו בהדרגה את מקומה של העגלה הרתומה לסוס, האומניבוס, שהיה כעין טראם שקרונותיו נמשכו על־ידי סוסים ודילז'אנסים, ואלה היו מהלכים בין וארשה לערי השדה.

וארשה היהודית

ברחובותיה של וארשה שהמו מרוב אדם, לא קשה היה להבחין באוכלוסייה היהודית, ובעיקר זו ששמרה על ייחודה. וכך כתב בן הדור: "יהודי מווארשה, פרט לשדרות העליונות של החברה היהודית, שהיו מעוטות במספרן, לא היה רואה לפניו אנשים אחרים, שמן הראוי לחקותם ולהידמות להם. רובם הלכו בדרכם, חיו על־פי מנהגיהם, לבשו את מלבושיהם תוך שמירה על אורח חייהם המסורתי. ועל החסידים כתב: "יהודי וארשה שמרנים הם מטבעם, ביניהם חסידים הנמנים על כת זו או אחרת. אלה לבושים קפוטות שחורות, מגפיים ומצנפות שחורות, מרוכזים בעיקר ברובע הגז'יבובי ומתפללים בנוסח תפילותיהם המיוחדת בבתי־כנסיות משלהם. סדר מלווה־מלכה שהם עורכים נתפרסם ונתפשט בכל הרובע, עד שאפילו הפולנים האמיתיים הגרים בסביבה היהודית התרגלו לזה, שבכל מוצאי שבת חייב יהודי לזמר ולצאת במחול. על־יד אלה היו קיימים בתי־כנסת אחרים של חוגים שונים, ועד לבית־הכנסת הרפורמי שברחוב טלומאצקי, שבו חובשים הבאים צילינדרים ומתפללים מתוך סידור ומחזור בתרגום פולני".

אולם למעשה היו קיימות אז בקרב יהודי וארשה, זו על יד זו, שתי חברות, כשני עולמות שונים זה מזה. גבול ההבדל – לא החסידות והמתנגדות, אלא ותק, בין הוותיקים המכירים בערך עצמם בבחינת – "אני בן וארשה הנני", ואלה החדשים שזה מקרוב באו – "הליטוואקים". אין אלה מתערבבים באלה ואף שומרים על מגוריהם ברובעיהם שלהם.

הליטאי נבדל מהווארשאי בניב היידישאי של לשונו, הוא שונה בלבושו ואינו מדקדק בחומרה יתרה ביהדותו. "הליטוואקים" החדשים נתקלו בחוסר אמון מלווה חשדנות מצד היהודים הוארשאים הוותיקים, לעיתים תוך התנכרות גלויה. יהודי המקום הוזהרו לא פעם

שלא יתחברו עם "ראשי הצלם הליטאים", שהרי ה"ליטוואק מקצר הוא בעליונים, חובש כובע בראשו, אין הוא מאמין ברבנים ואינו נזהר בדברים שבינו למקום".

עם זאת יש לציין, ש"הליטוואקים" הטביעו חותם עמוק על ההווייה היהודית בעיר. הם ניכרו בלמדנותם והשכלתם, גילו עירנות פוליטית, ומהם המנוסים במסחר המכירים את השוק הרוסי תרמו להתפתחותה הכלכלית של העיר ויהודיה. זרותם של ה"ליטוואקים" בעיני יהודי וארשה, שהתייחסו אליהם בהסתייגות כ"חדשים שמקרוב באו", הייתה גם נחלתם של הפולנים. אלה נחרדו מגידולה של האוכלוסייה היהודית בעיר בירתם ועד מהרה הפכו את הליטוואקים למושא של עוינות ושנאת יהודים, כשהם תולים בהם האשמות מהאשמות שונות. בין ההאשמות שהוטחו כלפיהם היו, שהם תופסים עמדות מפתח בכלכלה הפולנית, דוחקים את רגלי הפולנים מענפיה השונים, ומעל הכל פוגעים מבחינה לאומית באינטרס הפולני וזאת, משום היותם אלמנט זר לרוחה של פולין, מפיצים שפה זרה ומהווים גורם רוסיפיקאטורי בשטחיה. עוינות זו טופחה במיוחד על־ידי חוגי הימין והאנדקים בראשם, שהאשימו את היהודים במגמות להפוך את פולין ל"יודיאו־פולניה".

העימות בין הפולנים והיהודים לרגל הבחירות לדומה ה־4

העוינות הפולנית נגד היהודים קיבלה את ביטויה החריף עם החרם הכלכלי שגבר במיוחד אחרי הבחירות לדומה ה־4 בשנת 1912, כשיהודי וארשה לא נכנעו לתכתיבם של חוגי הימין ולא הצביעו עבור מועמד פולני לאומי.

בבחירות לדומה ה־4 עמדו להיבחר בווארשה 80 אלקטורים לבחירת ציר לדומה (הבחירות היו דו־שלביות). לפי יחסי הכוחות הייתה ליהודים הזכות לבחור 46 מתוך 80 האלקטורים, כש־34 האלקטורים הפולנים מחולקים בין ארבע מפלגות פולניות. היהודים לא רצו להציג בבירה הפולנית מועמד משלהם, שלא לעורר את זעמם של הפולנים, אולם היו מוכנים להצביע עבור מועמד פולני שיהיה מוכן לסייע להם בהשגת תביעותיהם. הם לא נענו לתביעות הפולנים לתמוך במועמד רשימת "הקונצנטראציה הלאומית", המפלגה הפולנית הגדולה שהייתה מורכבת מאנשים, שפרשו מהאנדקים בגלל התנגדותם למדיניותם, והוא ההיסטוריון יאן קוחאז'בסקי (Kucharzewski). עמדתו כלפי היהודים עוררה את חמתם נגדו כשהוא עצמו לא נמנע, גם בזמן מסע הבחירות, מלתת ביטוי פומבי לעמדתו האנטי־יהודית. בנאומו באולם הפילהרמונית בווארשה טען ברוח "האנטישמיות הפרוגרסיבית", שיש ליצור את כל האפשרויות לדחיקת רגלי היהודים מעמדותיהם הכלכליות.

בתעמולת הנגד היהודית נדרשו היהודים שלא להיבהל, ולהצביע עבור מועמדיהם לגוף הבוחר. משנדחו הפניות היהודיות להצגת מועמד מתון יותר, הצביעו היהודים עבור המועמד הסוציאליסטי, הפועל הפולני, החרט אֶוגֶניוש יאגיֶללוֹ (Eugeniusz Jagiełło).

בחירתו של יאגיללו בווארשה כציר יחיד, כשהוא נתמך בקולות היהודים, הזעיקה את חוגי הריאקציה הפולנית, שהגבירו כתגובה על כך את החרם נגד היהודים. הם הפיצו סיסמאות נגד קנייה אצל יהודים ("Swój do swego po swoje"), להחרמת סחורות יהודיות, והרחיקו קונים נוצרים מחנויות יהודיות. מגמתם העיקרית של המסיתים הייתה לדחוק את רגליהם של היהודים מכלכלת המדינה והעיר ולנשלם מענפי המסחר והמלאכה השונים, כדי לפנות מקום למעמד הבינוני הפולני, המשתדל להיאחז בהם. העימות בין היהודים והפולנים הלך והתעצם.

פעילותם של היהודים בתחום הכלכלי והפוליטי

עם זאת, רָחשה וארשה היהודית פעילות כלכלית ענפה. העיר הפכה לא רק למרכז חשוב של תעשייה זעירה ומלאכה יהודית, המספק עבודה להמוני עובדים, אלא היא אף נהייתה לשוק מרכזי, שדרכו עברה כמחצית ממחזור הסחר של פולין הקונגרסאית, שכלל בעיקר מוצרי

טקסטיל, סדקית ודברי הלבשה, שרובם יוצאו לרוסיה. בעלי מלאכה יהודים עסקו במלאכות שונות: ביניהם היו כובענים, פרוונים, בורסקאים, חייטים, עושי כפפות, מתקיני מטריות, נגרים ופחחים. בסביבות הרחובות נאלבקי (Nalewki), פראנצ'ישקאנסקה (Franciszkanska), דז'יקה (Dzika), גנשיה (Gęsia) וסביבתם נמצאו בתי־דפוס יהודים, כריכיות, בתי־ מלאכה של צורפים, חייטים ומסגריות בהם הועסקו פועלים יהודים.

דרכם של הפועלים היהודים לבתי־החרושת של התעשייה הכבדה הייתה כמעט חסומה, וניסיונותיהם להשיג בהם דריסת רגל נתקלו בהתנגדות הפועלים הפולנים. פניותיהם של הפועלים היהודים אל "הוועדה הפולנית המרכזית לבתי־החרושת" בדרישה לתיקון המצב לא הועילו. עם זאת יש לציין, שהפועלים היהודים כשלעצמם לא נהרו בהמוניהם לבתי־חרושת אלה והעדיפו את התעסוקה בבתי־מלאכה, במפעלי תעשייה זעירים ובעבודה שכירה בבית. וזאת משום הרצון להימנע מחילול שבת – גורם מרתיע מפני העבודה במפעלים גדולים, בהם היו נאלצים לעבוד גם בשבתות. תנאי קיומם של כ־6,000 הפועלים היהודים בווארשה ובעלי המלאכה הזעירים היו קשים במיוחד. רובם עבדו יום עבודה ארוך שהגיע ל־15 שעות, ובעונה הבוערת אף יותר. בין אלה בלט במצוקתו הפועל השכיר, שקיבל את חומרי הגלם לייצור המוצר מהמחסן או מסוחר קבלן לעבודה בביתו (בפולנית נודע כ"חאלופניק"). רמת שכרם הייתה זעומה ביותר ותנאי חייהם ירודים מאד, כשהם חיים בתנאי דיור ותברואה שפגעו בבריאותם.

בתחילת המאה ה־20 גוברת בקרב יהודי וארשה התסיסה החברתית המלווה התעוררות פוליטית ניכרת. וכך, בתחילה היו יהודים פעילים בחוגי הסוציאליסטים הפולנים, שהצהירו על כוונתם להיאבק למען שיוויון כולל, ללא הבדל מין גזע ולאום והיו מהם שהגיעו למנהיגות המפלגה. אולם המוני הפועלים היהודים לא מצאו את מקומם בקרב הסוציאליסטים הפולנים ונטו יותר להתארגן במסגרות יהודיות משלהם, ובעיקר במסגרת ה"בונד". וארשה הפועלית היהודית ידעה פרקי מאבק מקצועי. וכך ב־24 ביוני 1905, במסגרת השביתה שהוכרזה על־ידי הפועלים בווארשה, הוקמו באריקאדות גם ברחובות העוני היהודי כמו ב־קרוכמאלנה (Krochmalna), וְרוֹנְיָה (Wronia), ו־מילא (Mila). על ידם עמדו הפועלים היהודים בפני כוחות הביטחון, שפעלו לפיזורם.

חברי "הבונד", שקיימו את התייעצויותיהם בחשאי ופיתחו פעילות אירגונית ותרבותית ענפה, נתנו ידם לאירגון שביתות, השתתפו בהפגנות (הפגנות 1 במאי למשל), כשהם נתקלים בקשיים הספציפיים, שנערמו בדרכו של הפועל היהודי.

ההתעוררות הלאומית של יהודי מזרח־אירופה פקדה גם את יהודי וארשה. עד מהרה התארגנו אגודות ראשונות של "חובבי ציון" שהחלו לפתח פעילות תרבותית וחברתית ענפה.

בין הצעירים שמצאו את מקומם בתנועות הפוליטיות היהודיות היו יוצאי "שטיבלך" ובתי מדרשות, בעלי־מלאכה ופועלים ובכלל אלה מחפשי דרך, שנתפסו לרעיונות אוניברסאליים כשהם פונים עורף להתבוללות, שקרנה החלה עתה לרדת ברחוב היהודי. "לצדו של העולם היהודי הישן עלה עולם חדש, השואף ליצירה חדשה, לכיבוש תנאי חיים חדשים..."

אסיפותיהם של "חובבי ציון" נתקיימו על־פי־רוב בבתים פרטיים במסווה של סעודות מצווה: ברית־מילה, חתונה, אירוסין, חתונת כסף או זהב של זקנים מופלגים. בקבוקי היי"ש שהוצבו במסיבות אלה שימשו גם הם כמסווה ונדדו ממסיבה למסיבה להניח את דעתם של השוטרים הרוסים, שפיקחו על הנעשה ונעזרו בכך בשוערי הבתים, שהיו משגיחים על כל הנעשה בבתיהם ומדווחים למשטרה.

עד מהרה עירערו הכוחות הציבוריים היהודיים החדשים על הרכבה של הקהילה היהודית הקיימת בווארשה, שנשלטה על־ידי נציגי המתבוללים והאורתודוקסים. שיתוף הפעולה בין שתי הקבוצות האלה, שהשתלטו על הקהילה, נבע מכעין חלוקת תפקידים בציבור. אחד מראשי המתבוללים, שחיפשו נתיבות לחברה היהודית כתב: "המתקדמים (המתבוללים) מסתפקים בכיבוש מוסדות הצדקה ומשרות הקהילה הדורשים נציגות כבוד בפני השלטונות, ואין הם כופים השכלה (על האוכלוסייה), מתוך תקווה שרוח הזמן יעורר את האחים הנרדמים. ולעומתם החרדים אדישים ואינם עושים דבר למען ההשכלה או נגדה. הם מרחמים על יריביהם

אך אין הם שונאים אותם ושומרים בשתי ידיהם על מנהגיהם ומסורותיהם הדתיים". ב־1899 יצאו חבורת ציונים באופוזיציה גלויה נגד המימסד השולט בקהילה היהודית. הם תבעו יותר דמוקרטיזאציה של הקהילה והכוונת פעולותיה לטובת כלל הציבור, כשהם מייעדים עצמם ל"כיבוש הקהילה". לאלה ניתן לצרף חבורות של יהודים צעירים מבני וארשה: מהם סטודנטים, פקידי בתי־מסחר, פועלים ובעלי מלאכה שהעלו סיסמאות נגד ההגבלות המעיקות על היהודים, נגד הרדיפות ולמען הענקת יתר חירות. ולכך נוספו תביעות ציוניות, יהודיות־לאומיות וסוציאליסטיות. המאבק על השלטון בקהילה נמשך, כשבהדרגה חודרות לתוכה רוחות חדשות מקרב חוגים יהודים נוספים.

סיכומו של דבר: צמיחתה של וארשה היהודית, בתחילת המאה ה־20, גידולה הכלכלי והתפתחותה החברתית והתרבותית ועירנותם הפוליטית של תושביה הופכים אותה למטרופולין של יהודי פולין, ולאחד המרכזים החשובים של יהדות העולם.

יהודים בדרכם מבית־הכנסת, וארשה 1916 (מאוסף תצלומי חיילים גרמנים במלחמת־העולם הראשונה)

בימי מלחמת־העולם הראשונה

מלחמת־העולם הראשונה בשלהי הקיץ ב־1914 הייתה בבחינת פרשת דרכים היסטורית לגבי יהודי פולין ולגבי יהודי וארשה בכלל זה. פולין הפכה עד מהרה לשדה המערכה העיקרי בין צבאות רוסיה מזה וצבאות אוסטריה־הונגריה וגרמניה מזה. בצבאות השונים העומדים אלה מול אלה, לחמו אלפי חיילים יהודים ואף בליגיונות הפולניים של פילסודסקי לא נעדר מקומם של עשרות מתנדבים יהודים.

עם פרוץ הקרבות פירסם המצביא העליון של הצבאות הרוסים, הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאייביץ, מאניפסט אל הפולנים, הקורא להם לעמוד לצדה של רוסיה ולהטות שכם למלחמה בגרמנים, אויבם ההיסטורי של עמי הסלאבים. "יזכור העם הפולני, נאמר במאניפסט, את ימי גרוונוואלד וישלוף מנדנה את החרב שבה היכה בעזרת גדודים רוסים את האויב הטבטוני". לאחר הניצחון תקום פולין מאוחדת – נאמר בהמשך – שבה יישמרו זכויותיהם של המיעוטים בתוכה. העיתונות היהודית בווארשה, כמו גם רוב העיתונים הפולניים, קיבלה את דברי הכרוז בברכה. העיתונות היהודית פירשה את דברי הכרוז הנוגעים למיעוטים כבעלי תוקף גם כלפי היהודים. "השחר שעלה על פולין, יזרח גם על יהודיה" – כתב ה"היינט".

העיתונות האנדקית מצאה בכך עילה להיטפל מחדש ולגלות את עוינותה נגד היהודים. הכללת היהודים כבני מיעוט הזכאי לכיבוד זכויותיו נתקבלו על־ידי עיתוניהם כתקיעת טריז "בגלגליה של פולין". הגדיל לעשות העיתון האנטישמי "דוָה גְרוֹשֶׁה" ("Dwa Grosze") שיצא בהסתה נגד היהודים תוך הדגשה, שאין הנאמר בכרוז הרוסי מכוון כלל ועיקר אליהם. עד מהרה מצאה הסתה זו אוזן קשבת אצל השלטונות הרוסיים, שחיפשו את השעיר לעזאזל שישא באשמת הכישלונות במלחמה, שהיו מנת חלקם. כך החלה מסכת שלמה של הסתה מכוונת, המלווה עלילות שקר נגד היהודים. הם, למשל, הואשמו בריגול לטובת הגרמנים ובקיום קשרים עם האויב, תוך היזקקות להוכחות מגוחכות, כמו האשמה שחוטי העירוב משמשים כחוטי טלפון אל האויב, וכד'. בעקבות ההסתה החלו גירושים של אוכלוסייה יהודית – שהפכה לאלמנט חשוד – ממקומות שונים, ונתרבו הפגיעות ברכוש ובנפש. הגירושים הלכו והתרבו. באחת הרשימות המתארות את תלאות הזמן כותב משה קליימן: "ספר איוב חדש נעשו חיי היהודים בזמן הזה. עוד תלויה בחלל זעקת השבר של היהודים המגורשים ממחוזותיה של פולין, וכבר יש לנו רשימה חדשה של מרוששים ונפגעים בכבודם האנושי בליטא[...] קהילות שלמות, אנשים נשים וטף ואפילו זקנים חולים ויולדות הוכרחו לעקור – לפעמים במשך שעות מועטות – מן המקום מבלי לדעת על מה ובשל מה, עד מתי, ולאן[...]"

תיאורי המצוקה שהתפשטה בקרב יהודי פולין, שהגיעו לחוגים יהודיים במערב־אירופה, דיברו על נפגעים, פצועים, חוסר־כל המוני בין המגורשים, על רעב ללחם ועזובה שהשתררו בתוכם.

האנדקים, שתמכו בדחיקת רגלי היהודים מפולין ובהצרת צעדיהם, מצאו עתה שעת כושר

"האלה מירובסקייה" (Hale Mirowskie), השוק המרכזי בווארשה, 1915-1916 (מאוסף תצלומי חיילים גרמנים במלחמת־העולם הראשונה)

יהודים שבים לביתם מקניות בשוק בווארשה, 1915-1916 (מאוסף תצלומי חיילים גרמנים במלחמת־העולם הראשונה.) התצלום נעשה ב"כיכר האופרה" (Plac Teatralny) בווארשה

תור לחלוקת מרק במקלט לפליטים, רחוב דז'ילנה (Dzielna) 7, וארשה, בימי מלחמת־העולם הראשונה

לתעמולה להרחבת החרם הכלכלי נגדם ותפיסת עמדותיהם הכלכליות של היהודים במקומות, שמהם גורשו. "דווה גרושה" כתב ב־28 באוקטובר 1914: "העמדות שנעזבו על־ידי יהודים בעיירות – ייתפסו מייד על ידי הסוחרים הנוצרים. הם ימשכו אליהם את הקונים. וכשישובו הבורחים למקומותיהם ששם היו עוסקים במסחר, לא ימצאו עוד מקום להתגדר בו". ולבסוף: "אין להחמיץ את שעת הכושר[...] יתן נא הסוחר הפולני את ידו לדבר בלכתו אל אותם המקומות (שננטשו על־ידי היהודים), שמשם טרדוהו זרים במשך שנים ארוכות".

עיר מקלט

וארשה היהודית הפכה לעיר מקלט מרכזית לפליטים יהודים שנהרו אליה מכל עבר. לקראת סוף שנת 1914 הגיע מספרם של אלה שנמלטו לווארשה לכ־100 אלף נפש. הפליטים, שנוספו על הנזקקים מקרב האוכלוסייה המקומית שנפגעה עם הסתתמות מקורות הפרנסה עקב המלחמה, הגבירו את המצוקה הכללית בעיר. המצב הכלכלי החמיר. בשנה הראשונה למלחמה, עם ביטול ההזמנות של סחורות שנועדו לייצוא לרוסיה והתרבות הקשיים בהשגת חומרי גלם, נסגרו כ־2,000 מפעלי תעשייה, שהיוו כ־20% מ־9,731 מפעלים, שבהם הועסקו כ־63,000 עובדים. נוסף לפועלי המפעלים האלה שאיבדו את מקום עבודתם, התרבה מספר מחוסרי הפרנסה מקרב הסוחרים הזעירים, הרוכלים ואחרים. מצב זה החמיר עוד יותר במחצית השנייה של שנת 1915, כשהשלטונות הרוסיים החלו, לקראת נסיגתם מהעיר מפני הגרמנים המנצחים, להוציא מכונות ואמצעי ייצור שונים ואתם עובדים מקצועיים, שאליהם הצטרפו גם עובדי מדינה שונים.

ועד האזרחים הכללי העירוני, שהוקם ב־3 באוגוסט על־ידי עיריית וארשה לטפול במצב, לא כלל בתוכו אף נציג יהודי אחד (למרות שהיהודים היוו אז כ־38% מאוכלוסיית העיר). ועד האזרחים הכללי הקים 34 מרכזי הספקה לצורכי האוכלוסייה בעיר, שמתוכם רק 6 נועדו ליהודים. אולם הוא התעלם לחלוטין מצורכי הפליטים היהודים שנמלטו אל העיר. כתוצאה מכך, נפל עיקר הסיוע לפליטים על הגופים היהודיים, שנתארגנו מקרב שכבות שונות של הציבור היהודי כדי לסייע לנזקקים. פעילים מקרב מפלגות ואירגונים ובני הנוער התגייסו להגשת עזרה לפליטים. דאגו למקומות מחסה, סיפקו מצרכים לנצרכים, עזרו לילדים, הקימו "טיפות חלב" לתינוקות וטיפלו בחולים. בין הפעילים בווארשה היו גם סופרים ואנשי רוח. כך למשל בהשתתפותו הפעילה של י"ל פרץ נפתח גן ילדים בווארשה ב־23 במארס 1915 ברחוב גנשיה, והוא רשם בפרטיכל את המוטו שלו: "אין אומרים לאיש – הישאר כמות שהנך, אלא התפתח ממה שהנך".

הקהילה היהודית, שנשלטה על־ידי המתבוללים והאורתודוקסים לצידם, לא גילתה עניין מיוחד בהקמת מוסדות עזרה נפרדים ליהודים, כדי שלא ליצור גופים "בדלניים" נוכח פעילותו של ועד האזרחים הכללי העירוני. המתבוללים ניסו להפיג את המתיחות שהייתה קיימת בין הפולנים ליהודים ולהמעיט מחומרתה בהדגישם את תקוותם, שזו תפוג עם הזמן. עד אז, יש לשמור על אופיו הפנימי של הסכסוך ולא להבליטו כלפי חוץ. ואילו ועדה מורכבת מצעירים ציונים החלה ברישום עדויות מפי הפליטים על סבלם וטלטוליהם. החומר שנאסף על ידם שימש לפעילות הסברה נגד ההסתה הפולנית והרוסית. בינתיים, עם גבור הקיטרוגים נגד היהודים, נאסרה ב־18 ביולי 1915 הופעתם של העיתונים ביידיש ובעברית, והציבור היהודי נשאר ללא אמצעי תקשורת המספקים לו מידע על המתרחש. עד מהרה החל להופיע שבועון יהודי בשפה הפולנית בשם "אופיניה ז'ידובסקה" (Opinia Żydowska"),שמטבע הדברים היה יכול לספק רק את צורכיהם של חלק מהאוכלוסייה היהודית הקוראת פולנית. ברם, העיתון לא זכה לאמון רק בקרב הציבור היהודי הוורשאי. האוכלוסייה היהודית בווארשה, למודת ניסיון הימים

הקשים של שנת המלחמה הראשונה, ציפתה לקראת הבאות. הרופא העממי הווארשאי לייפונר רשם בזיכרונותיו, "שיותר משחששו מפני האויב (הגרמני) שעומד להגיע, חששו מפני השליט הרוסי שעומד לסגת".

וארשה בימי הכיבוש הגרמני

ב־5 באוגוסט 1915 נכנסו הצבאות הגרמניים לווארשה ועד מהרה כבשו את רוב שטחי פולין הקונגרסאית. תחושת ההקלה, שבאה עם השיחרור מעול הכובש הצארי, עוררה תקוות לשיפור שיחול במצבם של יהודי העיר. תקוות אלה טופחו ונתעודדו על־ידי הכובשים החדשים וקיבלו ביטוי בכרוז שפירסם המטכ"ל הגרמני בעברית וביידיש. בכרוז זה הוקיעו הכותבים את העריצות הרוסית ושמו ללעג את הבטחות הצאר, שדיברו על שיפור המצב, שהפכו כדבריהם להבטחות רמייה. וזאת בעיקר נוכח הנגישות, הרדיפות והפגיעות ביהודי פולין בשנת המלחמה שחלפה.

"נשברה ממשלת הזדים האכזרית של מוסקבה, ואנו באים אליכם כמשחררים וידידים. דגלינו נושאים אליכם חירות וזכויות: שיווי זכויות אזרחי מלא, חופש דת וזכויות כלכליות ותרבותיות". הציבור היהודי נקרא לעמוד לימין השלטונות החדשים ולסייע בהשלטת הצדק והפעלת החירויות השונות.

ואמנם, בתחילה נראה היה שחלה הטבה ניכרת במצבם של יהודי וארשה. מקרב חוגי השליטים החדשים היו שסברו, שהיידיש נשמעת כמו דיאלקט גרמני, והיהודים עשויים לשמש כאלמנט גרמניזאטורי פוטנציאלי בשטחים הפולניים שנכבשו. עד מהרה התיר השלטון את התארגנותן המחודשת של המפלגות היהודיות ופעילותן בפולין הקונגרסאית. האגודות המקצועיות השונות, שבהן היו מאורגנים חברי מפלגות השמאל הציוניות והלא־ציוניות, זכו להכרה דה־פאקטו. היו בין חברי המפלגות שהקדימו את כניסת הגרמנים לעיר על־ידי הכנת טפסים וחותמות של אגודותיהם וקביעת שלטים על משרדיהם בבניינים שונים. החיים הציבוריים קיבלו תאוצה חדשה. הפעילות התרבותית והחינוכית התחדשה עם פתיחת מועדונים ובתי־ספר ביידיש ובעברית.

מערכת החינוך היהודית

ברם, מערכת החינוך שהחלה בהתארגנות מחדש בעיקר בחסות המפלגות היהודיות השונות, נתקלה בקשיים חומריים ובבעיות פוליטיות. השלטונות הגרמנים היו מעוניינים בהשלטת מגמות גרמניזאטוריות במוסדות החינוך, תוך ניסיון לכפות את לשון ההוראה הגרמנית, ניסיון שלא עלה יפה.

גם בקרב הציבור היהודי נתגלעו חילוקי דעות באשר לאופי החינוך הרצוי. אנשי הקהילה והמתבוללים בראשם, בעידוד ועד האזרחים הכללי, היו מעוניינים בטיפוח לשון ההוראה הפולנית. מתוך כך התנכלו לחינוך היידישאי והעברי שהחל להתפתח, תוך שימוש באמצעים מינהליים ולעתים כספיים, כדי לכפות את רצונם. תומכי החינוך היידישאי פתחו בפעולה נמרצת לביסוס בתי־הספר שלהם. בשנת 1916 הוגשה לשלטונות עצומה חתומה על־ידי 32,645 יהודים התומכים בקיום בתי־הספר בלשון היידיש. הם הדגישו ש"בית־הספר העממי יוכל למלא את תפקידו החינוכי רק כשהלימוד יתקיים בשפת אמו של הילד – היא שפת יידיש."

נציגי ה"בונד" ו"פועלי ציון" שמאל הקימו ועד משותף שדאג לצורכיהם הכלכליים והחינוכיים של בתי־הספר, ששפת הוראתם הייתה יידיש. האגודה למען בתי־הספר וההשכלה, שנתארגנה בהשראת הפולקיסטים תבעה בתזכיר, שהוגש לשלטונות, הכרה חוקית ברשת בתי־הספר היידישאים שיוקמו על־ידי העיריה והקהילה ויוחזקו על ידם.

פעילות רבה בתחום החינוך גילו אנשי "פועלי־ציון". עד מהרה הקימו בתי־ילדים שנוספו עליהם עם הזמן בתי־ספר עממיים ברחובות דלוגה (Dluga), טארגובה (Targowa) ודז'יקה (Dzika), שנתמכו על ידי "ועד הסיוע האמריקני" (People's Relief Committee).

ההסתדרות הציונית קבעה את עמדותיה בעניין החינוך היהודי בנובמבר 1915, תוך ניסוח דרישותיה, בהן נאמר:

1. כל בתי־הספר היהודיים שלשון ההוראה בהם היא עברית, צריכים ליהנות מאותן הזכויות שנהנים מהם בתי־ספר מקבילים, שלשון ההוראה שלהם אחרת.
2. תנ"ך, לשון עברית, תולדות ישראל – אלה מקצועות חובה לילדים יהודים בכל בתי־הספר בהיותם אבן־יסוד לחיינו היהודיים, והוראתם צריכה להיות בעברית.
3. בבתי־הספר העממיים לשון ההוראה צריכה להיות יידיש, פרט לאלה שהעברית היא לשון ההוראה בהם.
4. לימוד הלשון הפולנית הוא חובה לילדי היהודים בכל בתי־הספר של היהודים.

ואמנם, ההסתדרות הציונית, שפירסמה את התוכנית החינוכית הנ"ל, פתחה פעילות חינוכית ותרבותית ענפה. גם מבחינה אירגונית החל להסתמן תהליך של גידול ניכר. לפי אחד המדווחים, "האגודות הציוניות במקומות שונים נתרבו כפטריות".

לתהליך הגידול הזה נתלוותה דיפרנציאציה רעיונית, שהחלה להתפתח בקרב התנועה הציונית והביאה לצמיחה של הזרמים השונים בתוכה וביניהם: "פועלי ציון", "צעירי ציון" ו"המזרחי". בוועידה הציונית שנערכה בווארשה בספטמבר 1916, השתתפו נציגי 23 אגודות ציוניות מאיזור הכיבוש הגרמני בלבד, ואילו בוועידה ה־3 שנערכה ב־1917, כבר באו נציגי 180 אגודות מפולין. פעילותן של האגודות כללה הרצאות, הקמת ספריות, קיום מפגשים חברתיים וייסוד מוסדות חינוך ובעיקר בתי־ספר של "תרבות". כמו כן פורסמו בתמיכת הציונים השבועונים "הצפירה" – בעברית ו"דאס יידישע פאלק" – ביידיש.

הנוער היהודי

בתקופה זו ניכרת גם התעוררות בקרב הנוער היהודי. עם פתיחתה מחדש של האוניברסיטה הווארשאית נכשלה מזימתם של האנדקים למנוע את לימודיהם של הצעירים היהודים ובעיקר של אלה שהגיעו לווארשה זה לא מכבר ודיברו רוסית. הסטודנטים היהודים הקימו את אירגונם "אכסניה יהודית אקדמית" (Żydowska Strzecha Akademicka), בנפרד, מחוץ למסגרת האוניברסיטה וזאת, מאחר שלא נמצא פרופסור אחד המוכן לשמש כ"קוראטור", היינו כאפוטרופוס של האירגון, כפי שנדרש בתקנון. הסטודנטים הלאומיים התארגנו באגודות משלהם כמו "ירדניה" או "חשמוניאה", ולבשו תלבושות משלהם. במפגשים חגיגיים חבשו כובעים צבעוניים כשעל חזיהם מתוח באלכסון סרט משי רחב בצבעי תכלת לבן ועליו רקום בזהב מגן דוד סמוך ללב. הסרט כולו היה עטור חותם שחורים בשוליו, זכר לחורבן ירושלים. סטודנטים צעירים אלה וחבריהם הציונים הצעירים התארגנו גם ב"מרכז הצעירים", כדי לסייע בפעילות הציבורית הענפה שהתפתחה אז. הם יצאו להדריך בקרב תנועת הנוער "השומר" שהתארגנה בווארשה, ותחילתה בפעולות ספורט של קבוצות חבריה ופעילות צופית.

תנועת הנוער הראשונה הזאת, שהפכה לאחר מכן ל"השומר הצעיר" ותנועות נוער אחרות, ריכזו בתוכן נוער יהודי, שבא לקיים פעילות צופית ולהיות בחברה לאומית יהודית. קבוצותיה מקבלות שמות של גיבורים מההיסטוריה היהודית כמו יהודה המכבי, בר כוכבא, בר גיורא ועוד. ברכת החברים הצופית "היה נכון" מקבלת נוסח עברי והוא: "חזק ואמץ", על־פי הפסוק בספר יהושע, במשמעות של "אל תערוץ ואל תחת". ואמנם, הנערים הצעירים בלכתם לקן,

נתקלו לא פעם ב"שקצים" שהתנכלו להם והשיבו מנה אחת אפיים, כשכיסיהם מלאים אבנים כדי להתגונן מפני המתנפלים. קבוצות הנוער נפגשו במקומות שונים באיזור המגורים היהודי בווארשה ברחובות נובוליפקי (Nowolipki), לשנו (Leszno), נובוליפיה (Nowolipie), קארמליצקה (Karmelicka) ועוד. לעתים נתקיימו פגישות באולם ההתעמלות ברח' דז'ילנה (Dzielna) 51.

ההפגנה הפאטריוטית הפולנית, שנערכה לראשונה בימי הכיבוש הגרמני ברשות שלטונות הכיבוש ב־3 במאי 1916, לציון חגה הלאומי של פולין, השפיעה על הנוער היהודי המחפש דרך למתן ביטוי ללאומיות שלו. אי לזאת הוחלט לקיים בל"ג בעומר תרע"ו (1916) מפגן יהודי פומבי. ערב המפגן ידעה העיתונות היהודית לספר על ההכנות הנעשות בהשתתפות צופים יהודים, חברי "מכבי" ומאות תלמידי בתי־הספר, ילדי גנים ונציגי הציבור היהודי.

בל"ג בעומר הופיעו גדודי השומרים במדי החאקי עם סמלים צבעוניים במקום הריכוז בכיכר קראשינסקי (Plac Krasinskich). לידם ניצבו פלוגות "מכבי" בכובעיהם הלבנים. מכיכר הבנקים (Plac Bankowy) יצאה תהלוכת תלמידי בתי־ספר וחברי אגודות שונות, וביניהם "חובבי שפת עבר", ונציגי ההסתדרות הציונית בראשם. הם צעדו לקול תופים וחצוצרות ודגלי תכלת לבן בידיהם, מלווים רוכבי אופניים עד ליערות ואוור שבסביבת העיר. הרחובות מלאו המוני אדם, שקיבלו את הצועדים במחיאות כפיים. עיתוני וארשה הירבו לתאר את המתרחש מתוך התפעלות מתחושת החירות שהייתה נחלת הנוער, שעבר בסך ברחובות העיר. כשנה לאחר כיבושה של וארשה על־ידי הגרמנים, נפתחו גם תיאטראות יהודיים ששימשו כמרכזי בידור לקהל אוהב האמנות המומחזת. בין אלה יש למנות את ההקות שהופיעו באולמי "וונוס" ("Wenus"), "צנטראל" (Central), "אֶליזֶאום" (Ělizeum), ומעל הכל להקתה של אסתר רחל קאמינסקה, שקיבלה את כינויה "ווילנער טרופע" ("הקבוצה הווילנאית") מפי הסופר ה"ד נומברג.

במישור הלאומי – אכזבה

ואולם, ציפיות היהודים להרחבת זכויותיהם הפוליטיות, שנתעוררו עם הכיבוש הגרמני של וארשה, נתגלו כמופרזות. הגרמנים היו מוכנים לראות ביהודים לכל היותר אלמנט גרמניזאטורי, מבלי להכיר בתביעותיהם הלאומיות. ומה גם, שלא היו מעוניינים לדחות את הפולנים, בשל רצונם לשמור על יחסים טובים אתם. המימשל האזרחי הגרמני היה מוכן לנצל את האוכלוסייה היהודית לצרכיו הפוליטיים. אולם הוא לא זכה להיענות לא מצד החוגים הציוניים בפולין ולא מצד המתבוללים, כשכל צד ונימוקיו עמו. בסיכומו של דבר, שלטונות הכיבוש לא התכוונו לקיים את ההבטחות שנתנו בשעת הכיבוש, כפי שהבינו אותן חלק נכבד של היהודים, דהיינו להעניק להם שיוויון זכויות ואוטונומיה לאומית. הם איפשרו פעילות מפלגתית מוגבלת, הוצאת עיתונים ביידיש ובעברית אולם לא היו מוכנים להכיר בזכויותיהם של היהודים כמיעוט לאומי, אלא כעדה דתית בלבד. דבר זה קיבל את ביטויו בתקנה לאירגון "החברה היהודית הדתית בגנראל־גוברנמנט" (General Gouvernement) ומוסדות קהילותיה, כגופים המטפלים בחיי הדת של היהודים בלבד, תקנה שפורסמה ב־1 בנובמבר 1916 על־ידי הגנראל גוברנאטור פון־בֶּסלר (Von Besseler).

לעומת זאת, האורתודוקסיה היהודית זכתה לטיפוח מיוחד מצד שלטונות הכיבוש. זאת בהשפעת "אגודת ישראל" בגרמניה ונציגיה, ד"ר פנחס כהן מאנסבך וד"ר עזריאל קארליבך מקלן, שהגיעו לווארשה כדי להדק בתמיכת השלטונות את הקשרים עם יהודי מזרח־אירופה ולעורר את אהדתם לגרמניה ואוסטריה. נטיית השלטונות הגרמנים לאורתודוקסיה והעדפתה על גופים יהודים אחרים נבעה מהערכה, ששמרנותה ותביעותיה המינימליות, המצטמצמות בעיקר לענייני דתיים, הפכוה בפועל לגוף לויאלי, יותר מהאחרים, כלפי השלטונות. ה"אני מאמין" הפוליטי־דתי של האורתודוקסיה פורסם ברבים בחוברת בשם: "וואס וויל די אגודת האורתודוקסים". לאחר זמן החל אף להופיע עיתון אורתודוקסי בשם "דאס יידישע ווארט", המיועד בעיקר לציבור הדתי, ומגמתו המוצהרת הייתה "לאיחוד כל היהודים נאמני התורה".

מצוקה כלכלית

באשר למצבה הכלכלי של האוכלוסייה היהודית בווארשה, כפי שכבר צוין, הביא הכיבוש הגרמני, על־ידי ניתוק הקשר המסחרי עם רוסיה, להחמרה בולטת. הפסקת ייצוא מוצרי הצריכה השונים לרוסיה והשיתוק החלקי של התעשייה, הביא לפיטורי מועסקים רבים שלא מצאו מקום עבודה חלופי. לכך נוספה המדיניות המשקית של השלטון הגרמני, שהעדיף את צורכי גרמניה ופעל לטובת האינטרסים הכלכליים הגרמניים אף במחיר פגיעה בכלכלתה של פולין. מצב התעשייה הלך והחמיר עם גבור המחסור בחומרי גלם וצמצום הון חוזר, גורמים שתרמו את חלקם להפחתת הייצור ולהגברת האבטלה. המסחר אף הוא נפגע, ועד מהרה התרבו פשיטות רגל של בעלי חנויות. הפאופריזאציה של האוכלוסייה בווארשה בכלל והיהודים בפרט הלכה וגברה. חנוונים, זבנים ופועלים נשארו מחוסרי תעסוקה, ומצוקתם הלכה והעמיקה.

לכל אלה יש להוסיף את הצמצום בהספקת חומרי מזון וצריכה ראשוניים, שגרמו לעליית מחיריהם של אלה ולהתרבות האנשים שידם לא השיגה לקנותם. מספר הנזקקים לעזרת הציבור הלך וגדל. תמונת הרחוב האופיינית לימים אלה היא התהוות תורים ארוכים למיצרכי מזון מוקצבים, ותורים של נזקקים לבתי התמחוי הציבוריים. הקצבת המזון הייתה זעומה, בלתי־מספקת. כך למשל הוקצבו 200 גרם לחם ליום לנפש. בגלל כך התפתח שוק שחור למיצרכים, ומחיריהם הרקיעו ועלו פי ארבעה ואף למעלה מזה. כמו כן חסרו חומרי הסקה, והמחסור הביא לשוד גדרות ואיסוף כל פיסת עץ העשויה לשמש לחימום הבית בקור החורפי.

המצוקה החלה לתת אותותיה גם במצב התברואתי, שהלך והחמיר. עד מהרה גדלה התמותה עקב המחלות שפשטו, ביניהן שחפת וטיפוס, ולכך נוספה תמותת הילודים, שחלק מהם נולדו ללא רוח חיים. האוכלוסייה התמעטה כתוצאה מהריבוי הטבעי השלילי וגם כתוצאה מעזיבת אוכלוסין, מהם בחיפוש אחר מקורות מחיה ומהם בחיפוש אחר עבודה במקום אחר. היו כאלה שיצאו לגרמניה, תחילה מרצון ואחר כך בכפייה. משלוח עובדים זה לגרמניה בא עם המשך המלחמה נוכח חוסר בידיים עובדות בגרמניה. עם הימשכות המלחמה והחמרת המצב בגרמניה, החל שלטון הכיבוש בפעילות לקירוב יתר של האוכלוסייה הפולנית. עם הזמן, ב־1916, אף פורסם צו קיסרי המודיע על קימומה של מלכות פולין שתהיה קשורה באירופה התיכונה, שגרמניה תעמוד בראשה. עוד באותה שנה, לרגל מלאת 125 שנה לפירסום הקונסטיטוציה של ה־3 במאי (בשנת 1791), שהפכה למקור גאווה לפולנים, איפשרו השלטונות קיום חגיגות הקשורות בתאריך זה, ואחד הרחובות המרכזיים בווארשה נקרא בשם "שדרות 3 במאי".

בחירות למועצת העירייה

עם קבלת הקו המדיני המכוון לקימומה של פולין, הוחל בהעברת סמכויות מסוימות של שלטון פנימי לידי הפולנים ובהקמת מוסדות ממלכתיים ועירוניים. עד מהרה התפרסמו תקנות לבחירות לעיריות. בווארשה עמדו הבחירות האלה להיערך במסגרת שש קוּריות, שנקבעו לפי צנזוס של רכוש. רוב המפלגות היהודיות בווארשה החליטו להופיע בקוריה ה־6, הגדולה יותר מבחינת כמות בוחריה, ברשימה מאוחדת עם הפולנים, כדי למנוע החרפת היחסים אתם. לשם כך הוקמה ועדת בחירות מרכזית בהשתתפות האורתודוקסים, הציונים והניאו־אסימילאטורים, שהגיעו להסכם עם הפולנים בדבר חלוקת המנדאטים. הסכם זה עורר אי־שביעות רצון בקרב חוגים רבים, ובראשם ה"פולקיסטים" בהנהגת נח פרילוצקי, שיצאו ברשימה משלהם לבחירות בקוריה ה־6. ואמנם, בבחירות לקוריה זו נבחרו 11 פולנים, 4 יהודים ברשימה הפולקיסטית (ה"בונד" הופיע ברשימה משותפת עם הפפ"ס־שמאל, שבה נבחר נציג הפפ"ס). בסך הכול, מתוך 90 הנבחרים בכל הקוריות נבחרו 71 פולנים ו־19 יהודים. לאחרונים היה ייצוג יחסי קטן, בהשוואה לחלקם בקרב כלל האוכלוסייה הוורשאית. בין הנבחרים היו אישי ציבור וארשאים מכול המפלגות, ששמם נודע בתולדותיה: בּוֹלֶסלַב אַייגֶר, ליאוֹן בֶּרְנְסוֹן, שמואל גוֹלְדְפְּלַאם –

מקרב המתבוללים; יואל וָגְמַייסְטֶר – מקרב האורתודוקסים; יהושע ה' פרבשטיין ושמואל אברהם פוזנאנסקי – מקרב הציונים; נח פרילוצקי ושמואל הירשהורן – מהפולקיסטים ורפאל שֶׁרֶשֶבסקי ואדולף טרוּסְקיֶר – מקרב אנשי הכלכלה הבולטים בעיר. עם זאת אין להתעלם מהעובדה, שהצלחת הפוליקסטים בבחירות לקוריה ה־6 ברשימה נפרדת משלהם, היה בה משום הצבעת מחאה נגד כניעה לפולנים וביטוי פומבי למודעות פוליטית שמצאה לה אפיק ביטוי אלקטוראלי.

מועצת העיריה, שסמכויותיה המוניציפאליות הורחבו ביותר, הפכה עד מהרה לכעין תחליף לבמה פוליטית ארצית, שמעליה הועלו תביעות לזכויות אזרחיות ודרישות לתיקון עיוותים וביטול אפלייה קיימת. מועצה זו נודעה בעקבות אלה בכינויה "הפארלאמנט העירוני הווארשאי". השוני בין עמדות הפולנים והיהודים בנוגע למעמדם של האחרונים בפולין בא לידי ביטוי כבר בישיבת הפתיחה של מועצת העיריה ב־24 ביולי 1916 בדברי ראשה, הנסיך לובומירסקי (Lubomirski). הוא הדגיש את פולניותם של כל תושבי וארשה, והתעלם לחלוטין מייחודם הלאומי של היהודים. נציגי היהודים מצידם הדגישו בהופעותיהם מעל במת המועצה את היותם בני מיעוט לאומי, תוך העלאת תביעות להכרה בזכויותיהם האזרחיות והלאומיות. מובן שלא חל שינוי ביחסים בין שני העמים, והיהודים הופלו לרעה בתחומים שונים כגון שירותים עירוניים, חינוך, סעד וכד'.

שנת 1917 הביאה אתה שינויים באווירה הפוליטית שהיה בהם משום בשורה לבאות. המהפכה הרוסית ב־1917 זכתה להדים בקרב ארצות מזרח־אירופה. לכך יש לצרף את הצהרות הנשיא וילסון בשנת 1918, בהן כלל את תביעת הזכות להגדרה עצמית של לאומים. התביעות להכרה בזכויותיהם הייחודיות הלאומיות קיבלו את ביטויין בפי נציגיהם של היהודים במועצת הממלכה הזמנית שהוקמה בפולין בשנת 1917. כל אלה השתלבו במיכלול ניסיון העבר הפוליטי, הרעיוני והמעשי של יהודי מזרח־אירופה, שעורר עתה תקוות מחודשות למילוי תביעותיהם. תביעותיהם המעשיות של היהודים בקבלת ההכרה כקיבוץ לאומי בעל זכויות של מיעוט לאומי היו: הכרה בכיבוד זכויותיהם האזרחיות המלאות, תוך מתן אפשרות ליהודים להשתמש בשפתם במוסדות ציבור בפומבי, לשמור את שפתם ולקיים את חינוכם. מוסדות האוטונומיה היהודית שתוקם, יתבססו על הקהילה היהודית, כשבראשם מועצה יהודית עליונה שתיבחר על־ידי היהודים בבחירות כלליות.

התעוררות פוליטית מחודשת

בווארשה עצמה ניכרת התעוררות פוליטית מחודשת. לכל האירועים הכלליים שנזכרו לעיל יש לצרף את דבר פירסום הצהרת בלפור, שהגיע לידיעת הציבור היהודי בווארשה באיחור מה עקב הצנזורה. וכך, בשבוע האחרון של נובמבר בישר ה"היינט" לקוראיו בכותרת ראשית על מתן ההצהרה בנוסח: "מדינה יהודית בארץ־ישראל". ולאחר מכן פורסם ב"הצפירה" הנוסח של ההצהרה בזה הלשון: "ממשלת ה. מ. מביטה על יצירת ארץ מושב לאומית בעד העם העברי בפלשתינה ברצון רב[...]"

בקרב יהודי פולין, שהחלו עתה לדבר בפומבי על זכויותיהם הלאומיות בממלכה הפולנית, התפשטה ההרגשה שאין הם בודדים במערכה על זכויותיהם.

בוועידה הציונית השלישית, שנתקיימה בנובמבר 1917 בווארשה, הועלתה התביעה להענקת אוטונומיה לאומית ליהודים כמיעוט לאומי אקסטריטוריאלי, אוטונומיה שתהיה מבוססת על הקהילה היהודית כמוסד דמוקראטי וכתא יסודי של האוטונומיה תוך טיפוח חיי תרבות יהודיים במדינה. בוועידת אגודת האורתודוקסים שנתקיימה באותה תקופה בווארשה (ח' מרחשוון תרע"ז), מודגשת התביעה למאבק עצמאי על זכות קיום יהודי ברוח התורה. ה"פולקיסטים" הדגישו בוועידתם גם הם את התביעות לשיוויון זכויות אזרחי ואוטונומיה לאומית ותרבותית.

בקרב "הבונד", המתגבש כמפלגה עצמאית בפולין לאחר הניתוק מרוסיה שאחרי המהפכה

הבולשוויקית, גברה תחושת הרגע בו "הפורמולות האבסטראקטיות תחושלנה באש האירועים לסיסמאות קונקרטיות" – כפי שכתב אחד מראשיו, ב' מיכאלוביץ'. ואמנם, גם מצד מפלגה זו הודגשה התביעה לאוטונומיה לאומית־תרבותית.

גם בקרב הנוער היהודי גברה הפעילות. הסניף הוורשאי של "החלוץ" מכין תוכניות להכשרה לקראת העבודה בארץ־ישראל, תוך נקיטת יוזמה להרחבת תחום פעולתו למקומות אחרים בפולין. תנועת הנוער "השומר" מרחיבה את שורותיה ומעבירה את פעולותיה למועדון ב"פאסאז' סימֶנס" (Pasaż Simensa), בבניין שברחוב דלוגה 50. בקרב הנוער הבונדאי החלה התארגנות של חברי "הצוקונפט" תוך פיתוח פעילות השכלתית־תרבותית.

היערכות המפלגות היהודיות לקראת הבאות

בסתיו 1918 נראה היה בבירור, שמלחמת־העולם הראשונה קרבה והולכת לקיצה, ואתה תבוא תבוסת מעצמות המרכז. "מועצת הרגנטים", שמונתה מטעם מעצמות המרכז כגוף שלטוני עליון, ופעלה מסוף שנת 1917 בווארשה, פירסמה ב־7 באוקטובר 1918 כרוז לעם הקורא לאיחוד כל הכוחות להקמת פולין עצמאית ומאוחדת, על־יסוד עקרונות השלום שהוצהרו על־ידי הנשיא וודרו וילסון.

בישיבה החגיגית של מועצת המדינה, שהתקיימה ב־10 באוקטובר 1918 בווארשה לרגל פירסום הכרוז, הצטרפו נציגי היהודים למברכים על הקמת המדינה החדשה. "הנני מאמין", הצהיר חבר המועצה ד"ר י' רוזנבלט, מראשי הציונים, "שהקונסטיטואנטה של המדינה הפולנית תציב במקום הראשון לא רק את שיוויון־הכול, אלא גם את זכותו של כול לאום[...] אז נזכה למדינה שכל תושביה יהיו נכונים להגן עליה עד טיפת דמם האחרונה".

עם הזמן החלו ברחבי המדינה התארגנויות ספונטאניות של גופים שלטוניים לוקאליים, שבאו למלא את החלל הפוליטי הריק, שנוצר עם התמוטטות השלטון המרכזי. גם בקרב היהודים החלה, במקומות שונים ברחבי המדינה, התארגנות עצמית כדי לקדם את פני הבאות, וזאת בצורת הקמת מועצות לאומיות ולעתים אף מיליציות צבאיות, כדי להגן על עצמם ולשמור על הסדר הציבורי בתקופת המעבר ממלכות למלכות. בקרב הפולנים היו אלה ימים של גיאות הרגש הפאטריוטי ושל שמחה, מלווים תקוות לקראת העתיד. "אולם בשביל האוכלוסייה היהודית בווארשה ובכל פולין היו אלה ימי אימים של סבל פיסי ורוחני" כתב העיתונאי י' גרוויצקי. "עוברים ושבים הוכו באכזריות ונשדדו, המוני פולנים מזוינים ובלתי־מזוינים השתוללו ברובע היהודי, בייחוד בערבים. האוכלוסייה היהודית חייתה בפחד איום וחששה לצאת מן הבתים". נוכח מצב זה הוקם בווארשה ועד להגנה על ביטחון התושבים היהודים. אולם מלבד ההתארגנות הלוקאלית הזו גבר הצורך לכונן מנהיגות ארצית נבחרת מייצגת, שתוכל לטפל בעניינים השונים, שעלו על סדר היום הלאומי היהודי בפולין. היוזמה להקמת נציגות זו ננקטה על־ידי ההסתדרות הציונית, ובראשה מזכירה הנמרץ, יצחק גרינבוים. ב־9 באוקטובר 1918 הוזמנו נציגי כל המפלגות על־ידי הציונים להתייעצות, בה יידון עניין הקמת נציגות יהודית־לאומית "בזיקה למאורעות הפוליטיים האחרונים ולמצב הפוליטי החדש שנוצר בפולין".

ההתייעצויות, שהתקיימו בתחילת אוקטובר, בהשתתפות נציגי רוב המפלגות היהודיות, נמשכו שלושה ימים. חילוקי הדעות, שנתגלעו בעת הדיונים, גברו על ההכרה בצורך לשתף פעולה כדי לטפל בעניינים הדחופים הנוגעים ליהודי פולין, צורך שהביא את המשתתפים להתכנסות זו. הוויכוחים נסבו על בעיות אירגוניות, אופן הקמת גופים מבצעים והגדרת סמכויותיהם. הניסיון הזה של הידברות יהודית כמעט כול־מפלגתית בווארשה נכשל, והיסודות המפלגים גברו על הרצון לפעילות פוליטית מתואמת.

הציונים, יוזמי הרעיון של הקמת נציגות יהודית לאלתר, המשיכו לטפחו. בסוף חודש אוקטובר כונסו בווארשה כמאתיים עסקני ההסתדרות הציונית ונכבדיה שזכו לכינוי "אנשי אמונים" בפי המארגנים. בהתוועדותם זו הותוו קווים להתארגנותה של יהדות פולין והקמת

גופה הייצוגי. בהחלטות שנגעו למדיניות היהודית בפולין הביעו הנאספים את ברכתם החמה כציונים וכאזרחים לתקומת פולין, תוך הבעת התקווה שהיא תיכון על יסודות מקובלים של חופש והגדרה עצמית של תושביה הלא־פולנים, לרבות ערובות למיעוטים הלאומיים. כמו כן הודגש, שהמדינה הפולנית החדשה תיכון על יסוד שלטון העם, הבטחת חירויות אזרחיות ופוליטיות, צדק סוציאלי והכרה בלאום היהודי וזכויותיו. היהודים יזכו לייצוג יחסי בפארלאמנט לפי מספרם בקרב האוכלוסייה בבחירות דמוקראטיות, ויאופשר להם לארגן את חייהם על יסוד אוטונומיה לאומית, שתנוהל על־ידי מוסדותיה הנבחרים.

לשם הגשמת העקרונות הללו נקרא העם היהודי בגילוי דעת, שפורסם לאחר כנס "אנשי האמונים", להתארגן לקראת כינוס ועידה יהודית כללית, שציריה ייבחרו על־ידי כל התושבים היהודים בבחירות דמוקראטיות, והיא אשר תבחר את הנציגות של יהדות פולין. כדי להכין את כינוס הוועידה הכללית של יהודי פולין הוחלט לקיים "ועידה מוקדמת" ("פָּארקאָנפערענץ"), ולבחור מבין משתתפיה מועצה יהודית לאומית זמנית, שתטפל בבעיות הדחופות העולות על הפרק. עד מהרה הוחל בתעמולה נרחבת בקרב יהודי פולין לקידום ההצעות שהועלו בהתוועדות הנ"ל, תוך פניה אל המוני העם "בערים ובעיירות בהם פועם לב יהודי ותושביהם שואפים לשיחרור ולתחייה לאומית ואשר מבינים בחשיבותו של הרגע ההיסטורי הגדול".

לעניין זה התקיימו אסיפות והתייעצויות של גופים שונים בערים שונות. בווארשה התקיימה ב־29 באוקטובר 1918 התייעצות של נציגי איגודים שונים שנתגייסו לפעול למען קידום הרעיון לכינוס ה"ועידה המוקדמת". הנוכחים בישיבה זו הכריזו על עצמם כוועדת תעמולה, שתפעל להכנת הוועידה המוקדמת ולשיכנוע איגודים שונים להצטרף לפעולות המועצה בווארשה ובמקומות אחרים בפולין. עם הזמן התקיימו פגישות גופים נוספים, שנרתמו גם הם למאמץ משותף זה.

בינתיים, בנובמבר 1918, נפסקו פעולות האיבה. בווארשה החלו לפרוק את נשקם של החיילים הגרמנים, והשלטון האזרחי והצבאי עבר למעשה לידי הפולנים. עם שובו של יוזף פילסודסקי, מפקד הליגיונות לווארשה, ומינויו כראש המדינה, הוא התחיל מייד בהתייעצויות מדיניות להרכבת גופי השלטון במדינה. נציגי המפלגות היהודיות השונות הוזמנו אף הם להתייעצויות אלו בארמון קרוננברג – מקום מושבו הזמני. נציגים אלה העלו בפניו את התביעות היהודיות שהיה בהם הרבה מהמשותף, לצד הייחודי שתאם להשקפותיהם הפוליטיות. נציגי ה"בונד" סירבו להיפגש, משום התנגדותם העקרונית כמפלגה סוציאל־דמוקראטית לכל ממשלה בורגנית.

תוך כדי כך נמשכה בזירה הפנים־יהודית הפעילות המואצת של המפלגות היהודיות, בהתמודדות עם בעיות הזמן ובמגמה להיערך לקראת הבאות. בוועידה השנייה של ה"בונד" בפולין, שנתקיימה בסוף נובמבר 1918 בווארשה, נקבעו קווי המדיניות המפלגתית. בין השאר הובעה התנגדות להשתתפות בוועידה יהודית כללית ולהקמת נציגות יהודית לאומית בפולין, תוך הדגשת הצורך במאבק למען אוטונומיה לאומית תרבותית שתתבסס על קהילות יהודיות, כמוסדות חילוניים. אגודת האורתודוקסים, או בשמה החדש בפולין "אגודת שלומי אמוני ישראל", הביעה אף היא בוועידתה בתחילת דצמבר את התנגדותה להשתתפות בנציגות יהודית לאומית כפי שיזמו הציונים. כקו פוליטי נקבע, שיש לפעול להבטחת הזכויות הדתיות והרוחניות של היהודים כלאום בפולין. ועידת "פועלי ציון", שהתקיימה במחצית השנייה של דצמבר, תבעה אף היא הכרה באוטונומיה יהודית, ברוח עקרון ההגדרה העצמית של הלאומים. בכל הוועידות האלה ובכל המפגשים האחרים יצאו המשתתפים במחאות חריפות נגד גל הפוגרומים שפקד את המדינה, נגד ההסתה האנטי־יהודית והפגיעות ברכוש ובנפש, ותבעו מהשלטונות לנקוט צעדים מיידיים להפסקתם.

עם זאת, נמשכו ההכנות לכינוסה של הוועידה המוקדמת על־ידי הציונים, שדאגו לגייס לטובת העניין את "האקטיביים בתחום הפוליטי והחברתי", דהיינו את הפעילים היהודים בגופים הציבוריים השונים. בסוף דצמבר 1918 (טבת תרע"ט) כונסה באולם "צנטראל" בווארשה, ברחוב לשנו 1, "הוועידה המוקדמת לכנסייה היהודית הלאומית בפולין" בהשתתפות

498 צירים מ־144 ערים ועיירות, נציגי אגודות פרופסיונאליות, תרבותיות, אירגוני נשים, חברי מועצות עירוניות וקהילות יהודיות. דיוני הוועידה המוקדמת, שעוררו עניין רב בציבור היהודי, נמשכו ארבעה ימים. אחת ההחלטות העיקריות של הוועידה המוקדמת הייתה לקיים ועידה יהודית כללית של יהודי פולין, שצירים ייבחרו בבחירות דמוקראטיות, והם יקימו את הנציגות היהודית הקבועה של יהודי פולין. אולם ועידה זו לא כונסה בעטיים של קשיים שנערמו בדרכה ומתוך לחץ הפעילות השוטפת שהזמן גרמה, ובעיקר זו הקשורה בבחירות לסיים המכונן.

לניהול העניינים שעמדו על הפרק ותבעו את טיפולם המיידי בחרה הוועידה ב"מועצה יהודית לאומית זמנית", שהפכה בדיעבד לגוף המרכזי המוביל במאבק למען זכויות יהודי פולין. חשיבותה של המועצה היהודית הלאומית הזמנית בולט גם בהרכב אישיה שנבחרו. מקצתם שימשו לאחר מכן, במשך שנים רבות, כצירי הסיים או כסנאטורים בבתי־המחוקקים של פולין והם: יצחק גרינבוים, י"ה פרבשטיין, א"מ הַרטגלַס, ד"ר י' טהון, ד"ר ש' וַיינְצִיהֶר, ד"ר י' רוזנבלט ומ' קֶרנֶר.

סבלים יהודים ממתינים ללקוחות באחד מרחובותיה של וארשה, 1915-1916. צולם בידי צלם גרמני בימי מלחמת־העולם הראשונה

שנות העשרים הראשונות במדינה החדשה

היישוב היהודי בווארשה בראשית שנות העשרים

בתחילת קיומה של המדינה הפולנית החדשה מנה היישוב היהודי בעיר (לפי מיפקד 1921) למעלה מ־310 אלף נפש, שהם כ־33% מתוך 936,000 של כלל האוכלוסייה בווארשה. היישוב היהודי צמח מחדש כתוצאה משובם של הנמלטים מאימת המלחמה ועם קליטת ה"חדשים" שבאו לעיר. ילדים ונוער היוו כ־⅓ מקרב האוכלוסייה היהודית, ובמידה מסוימת עלה בה מספר הנשים על הגברים.

האזורים העיקריים בהם ישבו המוני היהודים בווארשה היו מוראנוב (Muranów – הם היוו 93% מכלל האוכלוסייה) פוֹבוֹנְזְקִי (Powązki – 74%), לֶשְנוֹ (Leszno – כ־57%), רָטוּשׁוֹבה (Ratuszowa – כ־40%), העיר הישנה (Stare Miasto – 38%) וכן בפראגה (Praga) וצ'רניאקוב (Czerniakòw).

מבחינת עיסוקיהם מצאו 34% מהיהודים את פרנסתם במלאכה ובתעשייה, 23% במסחר, כ־10% בתחבורה וטראנספורט, כ־10% בשירותים ומקצועות חופשיים וכ־8% היו מחוסרי מקצוע. בעלי המלאכה היהודים, שמספרם הגיע בשנת 1919 לעשרות אלפי חברים, השתייכו לאיגודים מקצועיים יהודיים. התנועה המקצועית היהודית הייתה מפולגת בין שלושה מרכזים שהיו מקורבים ל"בונד", "פועלי ציון", ול־ס.ס. (מאוחדים – פאראייניגטע). יותר מאוחר קמו גם קבוצות קומוניסטיות באיגודים המקצועיים היהודיים. עם הקמת מועצת פועלים בעיר לא צורפו נציגי האיגודים המקצועיים היהודים אליה, בגלל הלכי הרוח האנטישמיים ששררו בקרב חלק מהפועלים הפולנים. רק לאחר זמן צורפו האיגודים המקצועיים היהודיים למועצת הפועלים הכללית של וארשה.

רחובותיה של וארשה כאספקלריה לחיי יהודיה

תיאור ההווי ברחובות היהודים מצא את ביטויו אצל מחברים רבים. י' בשביס־זינגר כותב:

"יכולנו לעבור דרך זֶ'לאזנה־בראמָה (Zelazna Brama), אך אנו העדפנו ללכת בפשַיאזד (Przejazd) ואחר־כך לפנות דרומה. בכיכר הבנק (Plac Bankowy). נעצרנו לרגע ליד שער הבנק ועמודיו הכבדים[...] רחוב ז'אבְיָה (Zabia) עדיין שימש מרכז הכובענות, וטורי חלונות ראווה הציגו כובעים אופנתיים וכובעים שרק נשים קשישות חובשות אותם – כובעים עם צעיפים, עם רשתות, עם נוצות טווס, עם ענבים ודובדבנים של עץ וכובעים עם מלמלה שחורה לנשים אבלות. מעבר לגדר הברזל של הגן הזאכסי היו עצי הערמון משירים את פריחתם. ספסלים עמדו בכיכר ז'לאזנה־בראמה, ועוברי אורח עייפים ישבו באור השמש. הגענו לרחוב קרוכמאלנָה (Krochmalna). מרצפת אבני גוויל, הבית התלול, הגזוזטראות המלאות כבסים[...] במספר 5 הייתה ישיבה שלמדתי בה "זמן" אחד, בחצר היה מקווה[...] מישהו אמר לי כי בניין זה היה ביתו של ר' איצ'ה מאיר אלתר, מייסד שושלת גור, לפני דורות. בימי הייתה הישיבה חלק

של שטיבל גרודזיסקי. במספר 4 היה שוק גדול, "החצר של יאנאש", ולו שני שערים – האחד אל קרוכמאלנה ואחד אל רחוב מירובסקה (Mirowska). כאן נמכר הכל בכל: פירות, ירקות, מוצרי חלב, אווזים, דגים. היו גם חנויות לנעלים ומלבושים משומשים מכל הסוגים. באנו אל הכיכר (Plac Mirowski). מלאה הייתה תמיד זונות, רועי זונות וגנבים במקטרנים קרועים שמצחיות הקסקטים שלהם מישירות אל עיניהם[...] לימים נעשה רחוב קרוכמאלנה חממה של הקומוניזם. קומוניסטים צעירים קשרו דגלים אדומים לכבלי הטלפון והחשמלית ואפילו אל תחנות המשטרה."

על אחד הרחובות הקטנים ההומים כותב פ' טרפמן בזיכרונותיו:

"די היה לדלג דילוג אחד וכבר עברת את כל רחוב גְנוֹיְנָה (Gnojna) – כה קטן וקצר היה. ממש "פיהוק של רחוב". כל גופו היה שבעה בתים, שלושה עשר מספרים[...] ובפנים בתוך שבעת הבתים סערו חיים יהודים על כל נגוהותיהם הבהירים ותופעותיהם האפלות, על חוכמתם וגאוניותם הסוחרית, על הבקיאות בהוויות העולם, על כל המצוות והעבירות, שהצטיין בהן הקיבוץ היהודי הגדול והמושרש ביותר במזרח־אירופה, בווארשה.

הרחוב שוקק והומה, כדרך שיכול להיות רק רחוב ברובע היהודי, המשמש מרכז עצבים של המסחר והמלאכה. היו בו בתי־המסחר גדושים לקוחות, סבלים, שסחבו על גביהם האדירים שקים, ארגזים, גלילי בדים, בתים שלמים[...] המדרכות היו דחוסות למן עלות־השחר עוברים ושבים מוכרי כעבים ומי־סודה, רוכלים הסוחבים בידיהם סלים מלאי בוטנים, גרעינים, מחברות, נרות, אגודות של ערבות ושאר מציאות, שהוצעו לכל דורש במנגינות חשק של הסוחרים הקרועים ובלואים, יושבי הקרנות אשר פיארו את סחורתם[...] וברחוב יכולת לראות יהודים לובשי קפוטות, שחבשו לראשם כובעים זעירים, "מצ'יובקות", וגלויי ראש, נשים לבושות פאר או שמלות פשוטות, ואחרות בבגדים שהשיגו בפשיטת־יד או לבושות בלואים וזאטוטים מזוהמים או נקיים, מטופחים או דלי־בשר[...] הכול הכירוה, את סמטת גְנוֹיְנָה (Gnojna). יהודים מווארשה כולה, פולנים מרובע זוֹלִיבּוֹז' (Zoliborz) ומקוֹשִיקוֹבָה (Koszykowa), ואחרים מערים שונות. הסוחרים הסיטונאים והסוחרים הזעירים מן העיירות הסמוכות, שהיו באים לווארשה בעגלות מרופטות הרתומות לסוסים כחושים, פקדו את הסימטה. אפילו מי שלא היה לו עיסוק ברחוב גנוינה אך בא לקנות כלי אלומיניום ברחוב פְּטָאשָה (Ptasia) או כלי חרסינה וחרס ברחוב זִ'מְנָה (Zimna) או פירות דרומיים ברחוב פְּשֶכוֹדְנְיָה (Przechodnia), חייב היה על פי חוק בלתי־כתוב לערוך ביקור ברחוב זעיר זה."

בלב הרובע היהודי עבר הרחוב נוֹבוֹליפְיֶה (Nowolipie), שעליו כותב דוד כנעני:

"בקצהו האחד גבל הרחוב בכיכר פְּשֶיַאזְד (Przejazd), צומת רחובות וסימטאות, שכולם מאוכלסים יהודים ומוליכים אל מרכזי סחרה ומרכולתה של פולין היהודית; בקצהו השני הפליג אל הרחובות הפולניים ופרווריהם. וכנהר מידות רווה מנחלים ויובלים של סימטאות צדדין – קארמֶליצקה (Karmelicka) וחנויותיה הרבות, סמוצ'ה (Smocza) הדלה, מילנה (Mylna) השוקטת. הרחוב ינק השפעה כפולה מדלותה ועממיותה של סמוצ'ה, שמוניטין יצאו לה בלשונם העסיסית של פרחחיה ותגרניותיה מכאן, ומרכולתן, ורחבותן של בייֶלַאנסקה (Bielańska), לֶשנו (Leszno) ונאלֶבקי מכאן.

נובוליפיה (Nowolipie) ספק רחוב ספק סימטה. רחוב – שהרי משני עבריו גושי בתים בני שלוש, ארבע ואפילו שבע קומות, ובכל בית לא פחות מארבעים עד חמישים משפחות מישראל; סימטה – שהרי טראם לא עבר בה והיא מוארת בפנסי גאז ולא באור חשמל, וריצופה אבנים עגולות. וכל עגלה העוברת בה מעוררת קולות ובנות קול, שהדם עומד שעה ארוכה בחללו של רחוב."

בזיכרונותיו של מ' זילברטל (זרטל), מסופר על אחד הבתים הגדולים, בתי מידות שהיו בעיר:

"הבית הענק שברחוב דלוגה 50 (Długa) הצטייר בעיני כסמל המציאות של וארשה היהודית על גוניה, ניגודיה ומאבקיה. הבית הענק, השוקק חיים ופעילות, שערים אחדים היו לו. מן השער האחורי נפתחה הדרך לרחוב נאלבקי, אחד העורקים הראשיים של הרובע היהודי, וממנו אל מאות הסתעפויות לסימטאות מרוחקות, חשופות ודלות ביותר של יהודי וארשה כדוגמת סמוצ'ה, גֶנשיה (Gęsia), פאוויה (Pawia) ועוד".

ועל גן קראשינסקי (Krasinski), "הגן היהודי", כותב דוד כנעני:

"הוא היה המשכם של הנאלבקי ולמעשה היפוכם. נופם של נאלבקי היה החיפזון, הפרנסה, שחור לבושם של גברים, שטר ה"כמו" ושטר ה"כמעט", גלילים כבדים של מנופקטורה, קטלוגים מסובכים של סדקית, חריפות מוחין ומלחמתה של סחורה.

גן סאסקי (Ogród Saski), מן היפים בגניה של וארשה. יהודים רבים, בעיקר מבני האינטליגנציה והבורגנות היהודית נהגו לבקר בו. בתוך הגן הייתה מזרקה נאה. הגן היה בעבר רכושם של המלכים הסאסקיים, אוגוסט השני ואוגוסט השלישי. הגן גובל במצבת החייל האלמוני, שמשני צדיה היו בנייני המטה הכללי של צבא פולין

נערים חסידים בסביבת גן קראשינסקי (Krasinski), וארשה. ברקע – ארמון קראשינסקי, שבו שָכַן בין שתי מלחמות־העולם בית־המשפט לערעורים. בגן קראשינסקי, בלב האיזור היהודי הצפוף של וארשה – בעבר – הגן של משפחת הרוזנים קראשינסקי, נהגו לבקר ילדים יהודים פשוטי־עם, סוחרים זעירים וכד'. נוצרים כמעט שלא ביקרו בגן זה. הכניסות לגן היו מרחוב נאלבקי (Nalewki) ומרחוב שוויינטוויירסקה (Swiętojerska) – רחובות יהודיים טיפוסיים בווארשה (צילום של רומן וישניאק, וארשה)

השוק העירוני המרכזי של וארשה, "האלה מירובסקייה" (Hale Mirowskie), שבו שיעור גבוה מאוד של סוחרים היו יהודים. צולם ב"ערב יום טוב" (הצלם: א' קציזנה)

רוכל יהודי עם סחורה בעגלתו ("חסדלעך"), וארשה. צילום של רומן וישניאק

חצר עסקים ברחוב נאלֶבקי, וארשה 1938 (הצלם: רומאן וישניאק). השלטים מציעים בין השאר: הינומות לכלות ודברי תחרה (בית־עסק של גב' ז'ורקוֹבסקה), בית־מלאכה למטריות, מוצרי כותנה, לבנים, תעשיית מחוכים, טריקוטַז', פרוות, כובעים

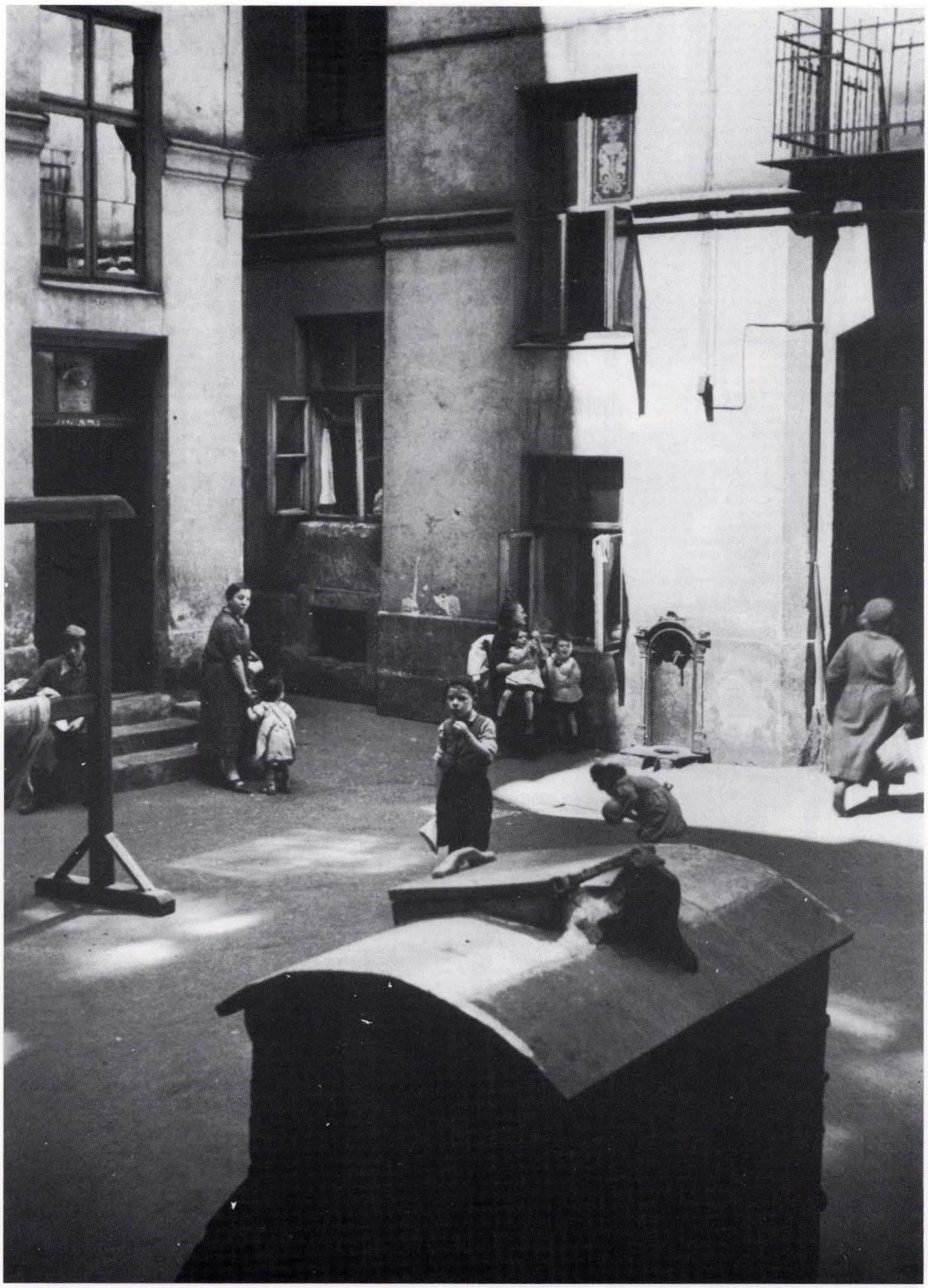

חצר פנימית אופיינית בבית יהודי רב־דיירים בווארשה (הצלם: רומן וישניאק)

יהודי נושא ספרי קודש באחד מרחובותיה של וארשה (הצלם: רומן וישניאק)

בניין הקהילה היהודית בווארשה ברחוב גז'יבובסקה 26/28 (Grzybowska). הבניין אינו קיים עוד

סבל יהודי ברחובות וארשה, 1937 (הצילום: רומן וישניאק)

סבל יהודי בעת הפסקת צהריים, וארשה 1937 (הצילום: רומן וישניאק)

"תעשיית הבית" – (Praca Chałupnicza): בעל־מלאכה יהודי העובד בדירתו. יהודים רבים בווארשה נאלצו, מחמת דלותם, לעבוד בתוך דירותיהם. צילום של רומן וישניאק, וארשה

רחוב אופייני ברובע היהודי המסחרי של וארשה (הצילום: רומן וישניאק)

הגן המה מנשים, ילדים, זקנים, הולכי בטל, אנשים שבשולי מהומת־הפרנסה וזוגות נאהבים. גן קראשינסקי היה פינת הירק, העץ, אגם המים והאוויר הצח של וארשה היהודית.

כאן שכן הפארלאמנט העממי: שלושה יהודים קראו בשותפות עיתון יומי אחד, ויכוחים סערו בענייני דת ופוליטיקה: גרינבוים ופרילוצקי, גזירות גראבסקי ומשפט שווארצברד[...] חגיגת יהודי וארשה לכבוד אישור המאנדאט הארצישראלי בסן־רמו, לווייתם העממית רבת־המשתתפים של אסתר קאמינסקי או בַיניש מיכאלוביץ, הפגנה פתאומית ושירה רמה של קומוניסטים וכדומה".

בסיירו ברחובותיה של וארשה לאחר השואה, נזכר העיתונאי דוד פלינקר:

"רח' שווֶנטוקשיסקה (Swiętokrzyska), על חנויות הספרים והאנטיקווריאטים שהיו רובם בידי יהודים, שם ניתן היה למצוא ספרים יקרי מציאות וספרים שונים אחרים שמשכו אליהם קהל רב".

וכך הוא הולך על פני רחוב קרוֹלֶבסְקָה (Królewska), שם עמדו בניין הבורסה ובית המשרד הארץ־ישראלי, שעל ידו ציפו יהודים לקבלת הסרטיפיקאט – כ"זכייה גדולה".

כיכר גז'יבּוּב (Plac Grzybowski) – לבה של וארשה היהודית החסידית. גז'יבּוּב פרשה כנפיה על הרחובות טווארדָה (Twarda), פאנסקָה (Pańska), פרוֹסטָה (Prosta), צֶ'פלָה (Ciepla) ועל שאר הסימטאות מסביב.

ברחוב גז'יבּובסקה (Grzybowska) 26, בניין הלבנים האדומות של הקהילה היהודית, סערו הרוחות כל ימי קיומה של וארשה היהודית.

גראניצ'נָה (Graniczna), רחוב השערים היהודים. ברחוב זה במס' 9 – משרד הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין, שבו סערו ויכוחים וניטשו "קרבות" בבעיות המדיניות בפולין, ששבה לתחייה, ובענייני ארץ־ישראל שהתחילה להיבנות.

ומשם בהמשך שוק מירוֹבסקי ("האלֶה מירובסקה" – Hale Mirowskie), "שם גועשים ורותחים חיי עמל ותגרנות, בלֵיל קולות וריחות, והשוק אינו נלאה מלמלא את חובתו לכלכל את קיבות אוכלוסיית וארשה".

רחוב סֶנאטוֹרסקָה (Senatorska), ובו הגאלריה הלוכסמבורגית בעלת גג הזכוכית, ועל ידה קולנוע "ספלנדיד" בו התנהלו ויכוחים ואסיפות רבות־עַם לפני בחירות. וברחוב זה, במס' 22, אגודת הסוחרים היהודים, אליה באו משלחות מכל קצווי ארץ. מכאן פנו לגופים שלטוניים שונים והשתדלו לבטל גזירות מגזירות שונות.

רחוב ביילאנסקָה (Bielańska), בו נמצא התיאטרון היהודי "נובושצ'י" ("Nowości"), שבו הופיעה אידה קאמינסקה עם להקתה. אולמו של זה שימש גם מקום לאסיפות ציוניות בהן הופיעו ראשי התנועה. ובתים מספר הלאה המסעדה "פיקאדילי". בערבים ראו בה את "וארשה היהודית כולה": צירי הסיים, חברי מועצת העיר, סופרים, עיתונאים, חרשתנים, סוחרים גדולים, עסקנים וסתם יהודים[...] נושא השיחות היה: צרות יהודים, מאבקים, טיכוס עצות ותחבולות כיצד להתגבר.

ומכאן לטלוֹמאצקיה (Tłomackie), שבתחילתו התנוסס בניינו של בית־הכנסת הגדול ובהמשכו, במס' 13, מועדון הסופרים והעיתונאים היהודים.

איזור נאלבקי היה מרכז הפעילות הכלכלית היהודית. בחצרות נאלבקי (Nalewki), פראנצ'ישקאנסקָה (Franciszkańska), קארמליצקָה (Karmelicka), גנשיה (Gęsia), זאמנהוף (Zamenhof), דז'יקה (Dzika), דז'ילנה (Dzielna), נובוליפקי (Nowolipki), מילָא (Mila), בוניפראטֶרסקה (Bonifraterska) ועשרות סימטאות אחרות עבדו עשרות אלפי פועלים יהודים, רובם מאורגנים באגודות מקצועיות ובמפלגות סוציאליסטיות וציוניות סוציאליסטיות.

ומאבק קשה היה נטוש בין העובד היהודי לבין מעבידו היהודי. שביתות היו פורצות לעיתים, והסכסוכים מחריפים והיצרים מתלהטים... אך בעומק לבם ידעו שני הצדדים, הפועל היהודי ובעל הסדנה היהודי גם יחד, כי גורל אחד להם. אכן, משהונחתו מהלומות וגזרות כלכליות על היהודים, ירדה עצבות על כל בתי היהודים בנאלֶבקי. הפועל היהודי יחד עם 'מנצלו', הביטו אין אומר ואין דברים איש בעיני רעהו והבינו, כי שותפות הגורל מחייבת אותם להחזיק מעמד...

הפעילות במישור הפוליטי

מטבע הדברים נטלו יהודי וארשה, בירת המדינה החדשה, את הנהגת יהדות פולין בידיהם. הציבור היהודי בעיר, שמנה למעלה מ־10% מכלל יהודי המדינה, הוציא מתוכו את רוב ראשי המנהיגות היהודית. מרכזי המפלגות והתנועות נמצאו בווארשה, ואלה כיוונו את הפעילות היהודית הרב־תחומית, הפוליטית, הכלכלית והחברתית.

פעילות פוליטית זו ניזונה ממודעות הולכת וגוברת של היהודים לזכויותיהם כאזרחי המדינה וכמיעוט הלאומי הרשאי לתבוע את כיבוד ייחודו הלאומי במדינה הדמוקראטית הפולנית. תודעה זו טופחה מתוך זיקה הדדית שהתרקמה בין המנהיגות היהודית לציבור היהודי, זיקה שקיבלה את ביטויה המעשי באסיפות עם, בדיווחים פוליטיים בחוגים שונים ובהיענות לפניות של רבים שתבעו התערבותם של המנהיגים לתיקון העיוותים שהתגלעו בחיי יום יום.

העירנות הפוליטית של "האדם הפוליטי" היהודי הווארשאי מצאה לה סדן מעשי במישורים שונים והם: בחירות לבית הנבחרים, לעיריות וקהילות, לוועידות מפלגתיות ולקונגרסים הציוניים, לאיגודים מקצועיים ולאגודות וולונטאריות, והפעילות הפוליטית הקשורה בתיפקודם.

העיתונות היהודית

מקום נכבד בעיצוב דעת הקהל היהודית במאבקים הפוליטיים השונים נודע לעיתונות, שסיפקה מידע במאמריה, הדריכה בפרשנותה הפוליטית וטיפחה את הנכונות למעורבות פוליטית אקטיבית במאבק על הזכויות. לפי הנתונים של שנת 1927, מכול 136 עיתונים וכתבי־עת ביידיש ו־15 בעברית בפולין פורסמו בווארשה 50 ביידיש ו־9 בעברית. העיתונים היהודיים הווארשאיים, שבחלקם נוסדו עוד לפני המלחמה, המשיכו עתה בהופעתם וביניהם יומונים, צהרונים וכתבי־עת שונים, רובם ביידיש, חלקם בפולנית ומיעוטם בעברית. היומונים הגדולים כמו "היינט", "מאמענט", והעיתונים "דאס יידישע טאגבלאט" האגודאי ו"לעבענספראגן" הבונדאי ביידיש, "Nasz Przegląd" בפולנית, "הצפירה" בעברית, הפכו לגורם משפיע ברחוב היהודי. לבתי־המערכת, כמו זה של ה"היינט" בחלודנה (Chlodna) 8, ו"מאמענט" בנאלבקי 38, הגיעו לא פעם קוראיהם מהפרובינציה, כשנזדמנו לווארשה, כדי להכיר את כור מחצבתו של העיתון, שהפך לחלק מחיי יומם, ואשר לו ציפו בכיליון עיניים.

ואילו "איטשעלע" (ב' יאושזאהן), העיתונאי הווארשאי הנודע, כתב ב"יוביליי־בוך" של ה"היינט" בשבחו של קורא העיתון המגיב, אשר לבד ממאות המכתבים ששלח למערכת, אף טרח לא אחת להגיע למערכת בכבודו ובעצמו כדי להעיר ולהביע את דעתו על דברים, שהודפסו בעיתון.

מ' זרטל הווארשאי כתב:

"מעולם לא היה הרחוב היהודי בווארשה רגוע ואדיש. נוסף על דאגות פרנסה נקלט בו ונתגלגל באלף שיחות, ויכוחים ובדיחות, כל מאורע פוליטי ואירוע ציבורי. לא היה כרחוב הזה בולע עיתונים ומפרש חדשותיהם, כשהוא מפוצל, מגוון ולוהט בניגודי השקפות וזיקות מפלגתיות".

יעקב חזן, מראשי "הקיבוץ הארצי" וממייסדיו סיפר, בהזכירו את ימי נעוריו בווארשה, על חוויותיו בימי משפט ביליס:

"אני זוכר (כנער בן 14), איך ישבתי לילות שלמים במערכת "היינט", שהייתה באותה חצר שבה גרתי, ואיך שציפינו וחיכינו מה יקרה. ידענו, שאם פסק־הדין יהיה שאכן 'שחטנו' את הילד הזה כדי להשתמש בדמו לאפיית מצות, גל של פרעות איומות יעבור על היישוב היהודי ברוסיה ובפולין. זה נגמר בניצחוננו. התברר שלא עשינו זאת. אבל החוויה, שאנחנו צועדים על עברי פי תהומות, ודבר כזה יכול לזעזע את כל קיומנו, נכנס עמוק לחווייתנו, לחוויית בני הנוער, שחיו אז את החיים הללו".

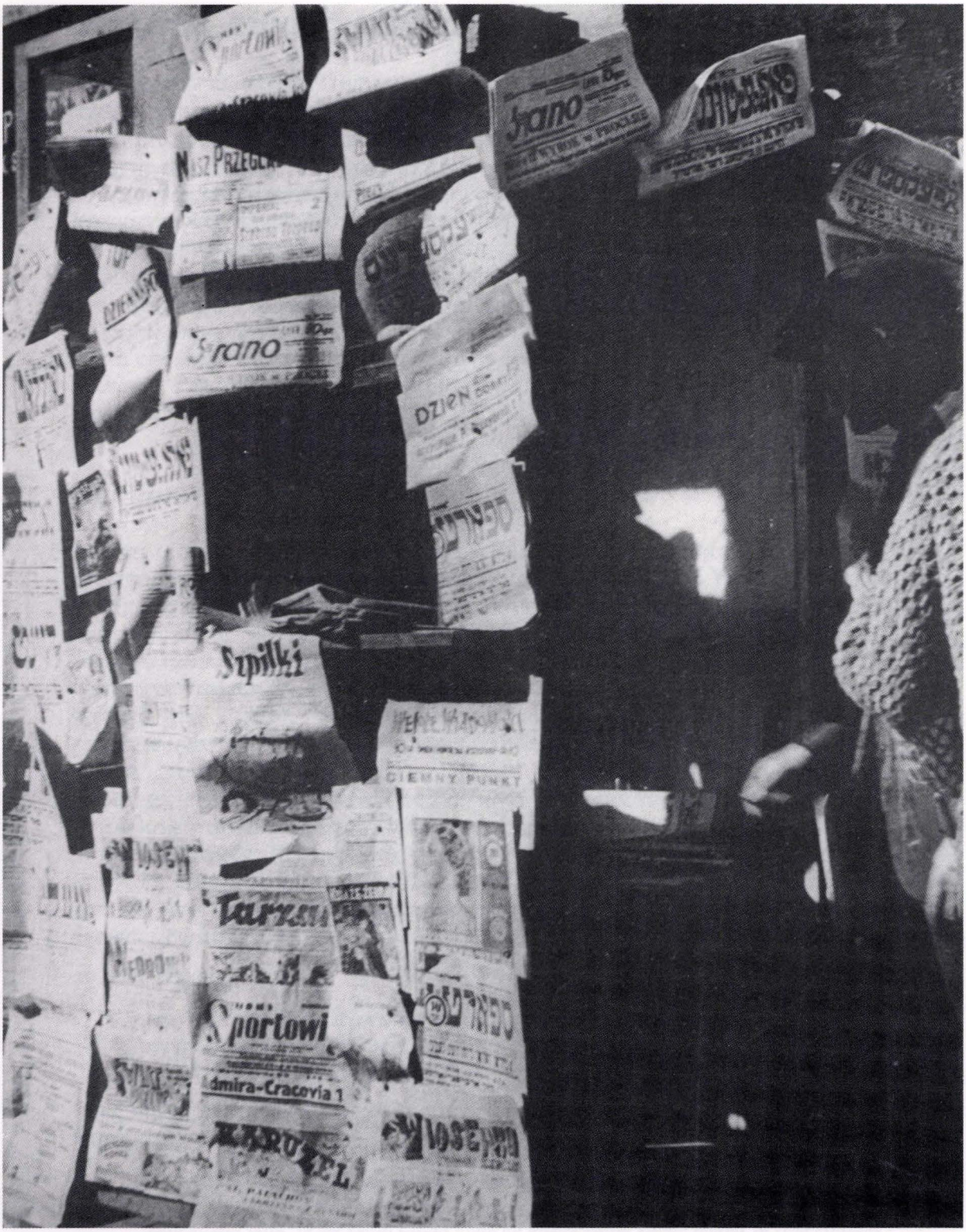

דוכן עיתונים יהודיים בווארשה. לפני מלחמת־העולם השנייה נדפסו בווארשה 80 ביטאונים יהודיים בשפות: יידיש, פולנית ועברית (צילום של רומאן וישניאק, וארשה)

חברי מערכת העיתון היומי היידי "היינט" (וארשה, 1933). יושבים, מימין לשמאל: עו"ד שוֶורשַׁרְף, אלכסנדר פַרְבֶּה, ה"ל זִיטניצקי, א' איינהורן, ד"ר י' גוֹטלִיב, י' גרינבוים, מ' יוסטמן (יֵאוּשְׁזאָן), א' קליינמן, י' קרַייקֶרמן (מעובדי הדפוס), ה' פינקלשטיין, י"ש גולדשטיין ("דער לוסטיקער פעסימיסט"), מ' דִנציגרקרון (רון). עומדים: מ' אינדֶלמן, מ' בֶּרנהוֹלץ, ש' שפיגל, י' רוֹיזמן, ל' נוֹויק, ג' גלזר, א' צפנת

חברי מערכת העיתון היומי היידי "דער מאָמענט". עומדים, מימין לשמאל: ש' ינובסקי, ב"צ חילינוֹביץ'. יושבים: הלל צייטלין, ד' דרוק, י"ח זְגוֹרוֹדסקי, צבי פְרִילוּצְקִי, מ' יוסטמן, מ' ספֶקטור. בשורה הראשונה: יוסף טוּנקֶל ("דער טונקעלער"), א"ח שפס (אלמי)

וכך כותב ד"ר משה קליינבוים (סנה) בזיכרונותיו:

"זכורני, איך בהיותי עוד נער בעיירה חיכיתי כל יום לשעה בה הגיע ה"היינט" ברכבת מווארשה, ואיך בלעתי ממש כל שורה של עיתוננו היהודי. לעולם לא ימושו מזיכרוני כמה גיליונות "היינט", שרישומם ניכר בתודעתי ובתחושתי עד היום הזה, באשר חרתו בנפשי הצעירה את האמת על גורל עמנו, על סבלו ועל גדולתו, על מצוקתו ועל תקוותו." והוא מוסיף: "אני רואה עצמי במידה רבה כאחד מחניכיו של "היינט", אשר זכה במרוצת השנים להיות עורכו".

באותו עניין יש לציין את אגודת העיתונאים והסופרים ומועדונם בטלומאצקיה 13, שנתארגן עם תקומתה של פולין, ובו מאות חברים, רובם עיתונאים ומיעוטם סופרים. וכך מתאר את המועדון הסופר מלך ראוויטש (זכריה ברגנר – אביו של הצייר יוסל ברגנר), ששימש כמזכירו במשך שנים:

"מבחינת המיקום של מוסד כה דינאמי ישבה האגודה במוקד האידיאלי של העיר. במרחק צעדים מן הבית התחיל רח' רִימַרְסְקָה (Rymarska), שקשר בין שני מרכזי מגורים יהודיים צפופים – איזור נאלבקי מזה ואיזור גז'יבוב מזה. בסביבה הקרובה נמצאו מערכות העיתונים הגדולים בנאלבקי, חלודנה (Chlodna) ונובוֹלִיפְיֶה. המועדון רחש פעילות תרבותית רבה, שימש כמקום מיפגש חברתי ומועדון ויכוחים, שלעיתים אף הגיעו לטונים גבוהים. במועדון נפגשו סופרים, משוררים, עיתונאים מכל גוני הקשת הפוליטית היהודית והבית שימש להם כאכסנייה הקולטת את כולם".

בתחילת שנת 1919 כוּונה הפעילות הפוליטית בעיקר אל הבחירות לסיים המכונן, שעמדו להיערך בינואר. נציגי המפלגות היהודיות התמסרו לפעילות האירגונית המקובלת של הרכבת רשימות מועמדים והגשתן, אירגון תעמולת בחירות והדרכת האוכלוסייה לקראתן. מלבד זה נאלצו לפעול למען הבטחת זכויות הבחירה למאקסימום בוחרים יהודים, כפי שנקבע בתקנת הבחירות, שהפולנים ניסו לקפחן תוך הִיזקקוּת לאמתלאות שונות.

כך למשל ניסו למנוע את זכות הבחירה מבוחרים יהודים שלא נולדו באזורים השונים בהם נערכו הבחירות, אלא רק התגוררו שם במשך תקופה ממושכת. קושי נוסף נבע מכך, שהפולנים דרשו זהות מחויבת בין אזרחות ללאומיות פולנית כתנאי להשתתפות בבחירות. עניין הזהות הזו לא התקבל על דעתם של רוב יהודי פולין, שראו עצמם כבני הלאום היהודי (להוציא מיעוט מיזערי מאד של מתבוללים). נוסף לכך הם נתקלו בקשיים, שהעֲרִימָה האדמיניסטראציה במימוש זכאותם של היהודים להשתתפות בבחירות בנימוקים כלשהם, שלא היה בהם ממש.

המערכה הפוליטית לקראת הבחירות גברה, ככל שהתקרב המועד שבו יילכו האזרחים לקלפי. המפלגות היהודיות השונות, שלא הגיעו לידי הסכם להופעה ברשימה משותפת, הגישו רשימות מפלגתיות יהודיות נפרדות ופירסמו את מצעיהן. רובן הדגישו את התביעה למצוא פיתרון לבעיית היהודים בפולין על־ידי הכרה בהם כמיעוט לאומי בעל זכויות אוטונומיות בתחום התרבותי, הדתי או הלאומי. כל מפלגה הדגישה את תביעותיה בגוון משלה, בהתאם להשקפותיה ובזיקה לאינטרסים שלה, כפי שנראו בעיני מנהיגיה.

לקראת הבחירות הוגשו בווארשה תשע רשימות יהודיות (למעשה שמונה, לאחר שרשימת "המאוחדים־פאראייניגטע" בוטלה) מתוך עשרים ואחת רשימות, הכוללות מאתיים שישים ושמונה מועמדים המתחרים על שישה־עשר מושבים בסיים. בין הרשימות היהודיות בווארשה היו ארבע רשימות גדולות, שהופיעו כמעט בכל פולין וזן:

מס' הרשימה	שם הרשימה	הערות
11	"המועצה הלאומית היהודית הזמנית"	הציונים, "המזרחי" ואוהדיהם
9	"שלומי אמוני ישראל"	אורתודוקסים
17	ה"פולקיסטים"	
8	"פועלי־ציון"	

ולידן ארבע רשימות מקומיות:

4	רשימה דמוקראטית	פרשה מהפולקיסטים
16	אירגון הסוחרים	
19	"רשימת פולנים בני דת משה"	מתבוללים
20	הבלתי־תלויים	("ניאו־אסימילאטורים")

הרשימות היהודיות המתחרות בבחירות לסיים המכונן, 1919.

"הבונד", שהופיע במקומות שונים ברשימה משלו, לא הופיע ברשימה בווארשה בגלל חילוקי דעות בקרב חברי הסניף הווארשאי בקשר להשתתפות בבחירות אלה.

עם התקרב יום הבחירות, גבר המתח ברחובותיה של וארשה. בתעמולה הפולנית בלטו חוגי הימין בנעימה האנטי־יהודית הקיצונית בכרוזיהם, שהיו מלאים דברי בלע. בין השאר בלטו הקריקאטורות הארסיות שהופיעו בפירסומיהם, כגון זו המתארת את היהודי כנחש (ועליו הכתובת "ז'יד") החובק את הפועל הפולני, ומחדיר רעל לתוך גרונו. הם הזהירו את הבוחרים בפני מגמת היהודים, כדבריהם, "לכבוש את הסיים הפולני".

תעמולתן של המפלגות היהודיות הייתה משופעת בהתקפות הדדיות. הציונים הותקפו בעיקר על־ידי הפולקיסטים, שטענו נגד רשימתם, שהיא מתחזה כמופיעה בשם "כלל ישראל". ואילו הציונים תקפו את ה"פולקיסטים", בטענה של בזבוז קולות בוחרים בהצבעה לרשימתם. בזבוז זה ייגרם עקב סיכוייה של רשימת ה"פולקיסטים" לזכות במספר צירים מועט, ואובדן קולות יהודיים עודפים. מפלגות השמאל היהודי נתקלו בקשיים לשכור אולמות עקב התערבות המשטרה ואיסורים שהטילו על כינוסיהן, כדי למנוע, כדברי המשטרה, "הפרעות לסדר הציבורי". "שלומי אמוני ישראל" גייסו רבנים לתמוך ברשימתם ופירסמו מודעות חתומות על ידם.

תוצאות הבחירות לסיים המכונן בווארשה היו אלה:

הרשימה	מספר הקולות	האחוז מכלל קולות היהודים שניתנו לרשימות היהודיות
ה"פולקיסטים"	28,551	38.1
הציונים	18,604	24.7
האורתודוקסים	13,347	17.5
הסוחרים	6,596	8.5
המתבוללים	3,912	5.2
"פועלי ציון"	2,593	3.3
הדמוקראטים	814	1.6
הבלתי־תלויים	311	1.1

כ־6% מיהודי וארשה נתנו קולותיהם לרשימות פולניות. מסיכום הקולות בכל אזורי הבחירה בפולין בהם נערכו הבחירות קיבלו הציונים כ־50% מכלל קולות היהודים, האורתודוקסים כ־25%, ה"פולקיסטים", כ־14%. מפלגות הפועלים היהודיות נאלצו להסתפק במיעוט קולות שמנע מהם קבלת ייצוג בסיים פרט לנציג אחד של "פועלי ציון", שנבחר באזור חלם, שבו לא הופיעו רשימות יהודיות אחרות. בסך הכל נבחרו אחד־עשר צירים ברשימות יהודיות לסיים,

והם הציונים: י׳ גרינבוים (וארשה), א״מ הרטגלס (ביאלה), ד״ר י׳ רוזנבלט (לודז׳), ד״ר י׳ טהון (קראקוב), י״ה פרבשטיין (ביאליסטוק), וד״ר ש׳ ויינציהר (בנדין). האורתודוקסים: הרבנים מ״א הלפרן (לודז׳) וא״צ פרלמוטר (לובלין). ה״פולקיסטים״: נ׳ פְּרִילוּצְקִי וש׳ הירשהורן (וארשה). ״פועלי־ציון״: ד״ר י׳ שִׁיפֶּר (חלם) – שבא במקום ד״ר מ׳ רוזנפלד, שנפטר סמוך לבחירתו.

הצירים היהודים הנבחרים הקימו את ״ההתאחדות החופשית של הצירים בני הלאום היהודי״ שאיחדה בתוכה שלש סיעות: הציונים, האורתודוקסים וה״פולקיסטים״, כשנציג ״פועלי־ציון״ משתף פעולה אתם. הגוף המוביל ב״התאחדות״ היה סיעת הציונים, או כפי שכונתה סיעת ״המועצה היהודית הלאומית הזמנית״, שהפכה בנסיבות הזמן לגוף של קבע ומרכזה בווארשה, כשעיקר הפעילות של הנציגות הפרלמנטארית היהודית כולה מכוונת על־ידי חבריה.

המאבק היהודי נגד גל הפוגרומים שפקד את פולין

הבעיה המיידית, שתבעה חלק ניכר מזמנם של צירי היהודים, הייתה ההתמודדות עם גל הפוגרומים, שפקד את פולין עם הקמתה כשהוא מלווה הסתה אנטישמית, קורבנות בנפש, הרוגים ופצועים, וביזה והרס של רכוש יהודי. ב״היינט״ כתב אחד מעורכיו, א׳ גולדברג: ״תחייתה של פולין – פירושה פוגרומים״. בווארשה נפוצו שמועות על פרעות קרובות. תעמולת פוגרומים התנהלה במדינה ובווארשה. בחוצות העיר הודבקו כרזות בחתימתו של הכומר גודלבסקי (Godlewski) ובהן נאמר: ״פולין השתחררה מכל אויביה – ונותר רק אחד – היהודי!״. לסטודנטים היהודים באוניברסיטת וארשה שהביעו נכונותם להתנדב לצבא להבטחת עצמאותה של המדינה הפולנית נאמר: ״לכו לפלשתינה!״. ברחובות העיר הוכו יהודים עוברים ושבים, ואילו על־יד הקסרקטין נחטפו היהודים והוכרחו לעסוק בעבודות משפילות. הפוגרום שנערך ביהודי לבוב לאחר כיבושה על־ידי הצבא הפולני בנובמבר 1918, בו נהרגו עשרות יהודים ומאות נפצעו, זיעזע את יהדות פולין. העיתונות היהודית בווארשה יצאה בכותרות ענק המתארות את הזוועות והביעה את צערה על שתקומתה של פולין לווּתה בפגיעות קשות ביהודים. המפלגות היהודיות: הציונים, ״פועלי־ציון,״ ״שלומי אמוני ישראל״ וה״בונד״ מחו, באסיפות שנתקיימו, נגד גל הפוגרומים והביעו את דאגתן העמוקה נוכח המצב שנתהווה. כמו כן תבעו מהממשלה נקיטת צעדים דחופים כדי למנוע את התפשטות הפרעות. מצד מפלגות השמאל היהודיות יצאה קריאה אל המפלגות הסוציאליסטיות הפולניות ולמועצות הפועלים ש״ינהלו מאבק נגד ההסתה האנטישמית וגל הפוגרומים״. ראשי יהדות פולין הכריזו על יום אבל כללי ב־ו׳ בטבת (תרע״ט) לזכר הרוגי לבוב. אסיפת מחאה של אלפי בני הנוער היהודים בווארשה נתקיימה באולם תיאטרון קמינסקי. באסיפה הוקרא מינשר של מחאה בפולנית וביידיש והוחלט על שביתה כללית של תלמידים בכל בתי־הספר. האסיפה נסתיימה בשירת ״התקווה״ ו״די שבועה״. בזמן השביתה ענדו התלמידים היהודים על שרוול בגדם סרטי־אבל לזכר קורבנות הפוגרומים.

בטרם נימחו עקבות ימי הדמים בלבוב ואף קודם לכן, הגיעו ידיעות על פגיעות ביהודים במקומות שונים ברחבי המדינה. ברחובותיה של וארשה נמשכו המהומות, והדאגה הכבידה מאוד על תושביה היהודים. פניות הנציגים היהודים לשלטונות נענו לרוב בהסברים על אספסוף מתפרע הפוגע לא רק ביהודים, ועל כך שאין לכוחות הביטחון כעת אפשרות להשתלט עליו. פילסודסקי, ראש המדינה, הסביר בדברי תשובתו למשלחת יהודית, שביקרה אצלו בעניין הפוגרומים, שאת הבעיה היהודית – שהחריפה ביותר בזמן האחרון – אין לפתור לפני כינוס הקונסטיטוּאַנְטָה. מצד שני תבע מן היהודים לנהוג במתינות ולא לדחוק את הקץ. לדעתו, חייבים היהודים לשמור על אזרחות טובה ולא להחריף את היחסים המתוחים בלאו הכי. הוא עצמו הודיע, שהוציא הוראות מתאימות לצבא להימנע מפגיעות ביהודים. עם זאת הוסיף, כי הצבא שרוי בתהליך התארגנות, ולממשלה אין עדיין הכוח המספיק לשלוט במצב.

ראש הממשלה, מוראצ'בסקי (Moraczewski), ראה את הסיבה העיקרית למאורעות בהתפרצות הזעם נגד היהודים, בגלל הפקעת המחירים והספסרות במיצרכי מזון על־ידי הסוחרים, ש־80% מהם היו יהודים. לדבריו, יש להתנפלויות אופי סוציאלי יותר מאשר אנטי־יהודי. אי לכך הציע לחברי המשלחת, שישפיעו על היהודים שיפעלו להורדת מחירים, ובדרך זו ימנעו את ה"אקסצסים" – ההתפרצויות – כינוי לפוגרומים בפי הפולנים, שניסו, במונח זה, להפחית מחומרת העניין בנוקטם כעין "לשון נקייה". אולם גם הדרישה שהועלתה בפני השלטונות בדבר פירסום פנייה אל ההמונים בתביעה להפסיק את מרחץ הדמים – לא נענתה. וזאת כנראה מחמת חששה של הממשלה לאבד את הפופולאריות שלה בקרב ההמונים, ספוגי רעל התעמולה האנטישמית שהתנהלה במדינה, אם תתבע את עלבונם של היהודים. ההסתה לא פסקה ועוצמתה עלתה וירדה חליפות. אולם זו גברה עם פרוץ המלחמה נגד הבולשוויקים כשצבאותיהם התקרבו בקיץ 1920 לווארשה.

הנציגות היהודית בסיים הביעה – בשעה חמורה זו למדינה – את תמיכתה ב"ממשלת ההגנה הלאומית" החדשה. לביטוי זה של לויאליות למדינה נתלוו גילויי אזרחות טובה מצד האוכלוסייה היהודית, שהעידו על נכונותה לעמוד לימין המדינה, בשעתה הקשה. גופים יהודים שונים קראו לקנות את המילווה הממלכתי למימון ההוצאות הדחופות של המדינה. בווארשה הוקם על־ידי ראשי הציבור בעיר ועד יהודי, שעסק בגיוס האוכלוסייה היהודית לסייע בהגנת המדינה על־ידי התרמה, חלוקת מיצרכים לחיילים וסיוע באישפוז חיילים פצועים.

עם זאת, נמשכה ההסתה "האנטי־בולשוויקית" נגד היהודים, שהואשמו בתמיכה בקומוניזם. בפלאקאטים שהופצו בלטה הנימה האנטישמית. באחד מהם הופיע צילו של טרוצקי ולרגליו המון גוויות של חיילים פולנים. המתנדבים היהודים לצבא נידחו מתוך טענות של חשד בגידה, והטחת עלילות וסיפורי בדים שטפלו עליהם. ההתנגדות לחיילים היהודים ששירתו בצבא הגיעה לשיאה, בהוצאתם מיחידותיהם ובשילוחם למחנה בידוד ביאבלוֹנְנָה (Jablonna). שם הוחזקו בתנאים משפילים מאחורי גדר תיל, בלי מזון מספיק, נתונים לנגישות שומרים מקרב חיילי פּוֹזנאן (Poznań), שנודעו בשנאתם ליהודים. הצירים היהודים בסיים פעלו רבות כדי לעמוד בפרץ. הם ביקרו במקומות שונים, אספו חומר עדויות, הגישו שאילתות ותבעו תשובות מצד השלטונות וכן השתדלו לעורר את דעת הקהל במדינה ובחוץ לארץ למען פעולה נגד הפגיעות ביהודים.

המאבק על הזכויות האזרחיות והלאומיות

הצירים היהודים בסיים הפולני יצאו להיאבק מעל במת בית הנבחרים למען הבטחת זכויותיהם האזרחיות והלאומיות של היהודים בפולין. בו־זמנית הם פעלו במסגרת הנציגות היהודית ("ועד המשלחות היהודיות") שהוקמה בפאריס ליד ועידת השלום שנתכנסה שם, למען קבלת ערבויות בין־לאומיות לקיומן של זכויות אלה.

ביוני 1919 חתמו נציגיה של פולין עם נציגי המעצמות על חוזה השלום ועל "אמנת המיעוטים" כחלק אינטגראלי של חוזה זה. "אמנה" זו, שהסעיפים הרלוואנטיים שלה ייכללו בחוקת המדינה, עשויה הייתה, לדעת היהודים, לשמש כבסיס חוקי להבטחת תביעותיהם לקיום זכויות במדינה החדשה. בסעיפים הנוגעים ישירות ליהודים באמנה הובטח פיקוח של ועדים יהודיים, שיוקמו מטעם הקהילות, על החינוך היהודי. כן לא ייאלצו היהודים לחלל את השבת, חוץ מן ההשתתפות בפעולות שיוטלו על אזרחי המדינה בקשר לשירות הצבאי, להגנת המדינה או לשמירת הסדר הציבורי בתוכה. במשך כשנה וחצי פעלה הנציגות הפארלאמנטארית היהודית ליישום סעיפי ה"אמנה" ושילובם בחוקת המדינה, שאושרה במארס 1921. עם קבלת החוקה על־ידי הסיים התמקד מאבקם של הצירים היהודים בתביעות לטיפול בבעיות קונקרטיות, שעמדו על הפרק. בין השאר דובר על הזכות ליישוב היהודים ה"חדשים" שהגיעו לווארשה, ביטול הגבלות חוקיות שהיו קיימות מהתקופה שקדמה להקמת המדינה והסרת הפליות בתחום הכלכלי. בתחום הכלכלי העסיקה את הצירים כבעיה דחופה הצעת חוק מנוחת החובה של

הפגנת פועלי־ציון בכיכר מוראנוב בווארשה. במרכז: י׳ זרובבל

מצעד "פועלי ציון" ב־1 במאי 1927 בווארשה

וארשה, האחד במאי 1933; מנהיג ה"בונד", הנריק אֶרליך, נואם בסיומה של הפגנת פועלים בווארשה מטעם ה"בונד"

יום א', שהובאה לדיון בסיים. מלבד הפעילות הפארלאמנטארית נעשה מאמץ רב לגייס את דעת הקהל היהודית שתתייצב לימין נבחריה במאבק זה.

בכרוז שפורסם בווארשה ב־19 באוקטובר 1919 מטעם "המועצה הלאומית היהודית הזמנית" עם תחילת הדיונים על החוק, נאמר:

"גדולה מאוד הסכנה המאיימת עלינו אם אמנם תתקבל הצעת חוק זו בסיים ותהיה לחוק. המוני היהודים העובדים, הנחים בשבת ובחגי היהודים, יועמדו בתנאים שיאלצום לנוח שני ימים בשבוע או לעבור על אחת המצוות הקדושות של הדת, לבטל את אחת מצורות החיים שנודעת לה חשיבות לאומית[...] הרי גזירה זו פוגעת בעקרון חופש המצפון, בזכותנו לייחד את חיינו, באמנה בדבר זכויות המיעוטים שכבר אושרה, הקובעת בסעיף 11 שאסור לאלצנו לעבוד בשבת".

הציבור היהודי פתח בפעולות מחאה וקיים אסיפות, בהם הביע התנגדותו לחוק המוצע. לאחר קבלת החוק בסיים באה פנייה נוספת ליהודי פולין הקוראת להמשכו של המאבק:

"רוצים[...] לשבור את צורות חיינו, לפגוע במצפוננו הדתי. את כושר התנגדותנו רוצים לשבור, להתיש את כוח הסבל שלנו וביתר פירוט: מטרתם היא פולוניזאציה של הערים, רוצים הם לגזול מידינו את המסחר ואת המלאכה. ולסיום: הפסדנו בסיים, אבל אין זאת אומרת שגם בחיים הפסדנו. נמשיך במאבקנו ובכל כוחותינו נגן על ייחודנו הלאומי ועל קודש עמנו. עוד מעט ויוצא החוק לפועל. הוא ייתקל במציאות האמיתית, בעקשנותנו בת שנות אלפיים, במסירות הנפש שלנו, באמונתנו בצדק".

הנציגות היהודית במועצת עיריית וארשה ופעילותה

עניין הבטחת זכויותיהם של יהודי וארשה במישור הלוקאלי והכלל־אזרחי עמד במוקד פעילותם של נבחריהם במועצת העירייה. הבחירות למועצה זו נקבעו ל־28 בפברואר 1919. מועצת העירייה, שסמכויותיה הורחבו, הייתה אחראית לתחומים רבים בעיר. היא הייתה מופקדת על טיפוח בריאות הציבור ופעולות סעד, הפעילה מוסדות חינוך ותרבות, דאגה להספקת מים ולסידור תיעול וביוב, סללה דרכים וכבישים, סיפקה אנרגיה וחשמל וכן הייתה אחראית להקמת שווקים ומחסני הספקה.

בבחירות למועצת העירייה, שנתקיימו בפברואר 1919, קיבלו הרשימות היהודיות את מספר הקולות לפי הפירוט הבא:

הרשימה	מספר הקולות	מספר מנדאטים
האורתודוקסים והסוחרים	11,381	8
ה"בונד"	7,873	5
הציונים	7,435	5
ה"פולקיסטים"	6,459	5
"פועלי ציון"	3,598	2
"יהודים למען שיווי זכויות"	2,591	1

תוצאות ההצבעה לרשימות היהודיות במועצת עיריית וארשה, פברואר 1919

בין הנבחרים למועצת העירייה היו אישים שבלטו בפעילותם העניפה בקרב הציבור היהודי. ביניהם צירי הסיים או סנאטורים, כמו אליהו קירשברוין – אורתודוקסים, רפאל שרשבסקי –

סוחרים, משה קרנר ויצחק גרינבוים – ציונים, ויקטור אלתר והנריק ארליך – בונדאים, ואחרים.
מועצת העירייה הנבחרת טיפלה בהתאם לסמכויותיה בתחומים שונים בפעולותיה למען אוכלוסיית העיר. בין השאר דאגה להקמת מוסדות סוציאליים, בתי־חולים ובתי־ספר. רשת התעבורה העירונית הורחבה, רחובות רוצפו והוארו וכן הורחבו רשתות האינסטלאציה וצינורות הביוב.

הנציגות היהודית בעירייה, שלא פעלה כגוף מאוחד, עשתה מאמצים למען ביצוע השיפורים בתחומים השונים גם ברחובות היהודיים, כשהיא נתקלת בקשיים רבים. וכך במשך שנים רבות נאלצו החברים היהודים במועצה להיאבק לריצוף הרחובות המובילים לבית הקברות היהודי, שהפכו למיטרד, כשהם שקועים בבוץ בימות הגשמים. אף הדיון בהצעה לקריאת שם רחוב ע"ש הרב מייזלס בווארשה נמשך שנים, עד שסוכם רק בקדנציה של המועצה העירונית הבאה. בתחום החינוך היהודי מחו חברי המועצה היהודים על כך שהעירייה נמנעה מלתמוך בבתי־הספר בהם למדו תלמידים יהודים, ואילו לבתי־הספר המקצועיים כמעט שלא נתקבלו תלמידים יהודים. בלית־ברירה הפך עניין החינוך היהודי, כפי שיתברר להלן, לנושא שהעסיק את הקהילה היהודית, או טופל ביוזמת גופים פרטיים, שהחלו להקים מוסדות חינוך יהודיים ותמכו בקיומם.
בעיית תעסוקת היהודים בשירותי העירייה לא זכתה לטיפול ראוי לשמו, ומספרם של היהודים עובדי העירייה נשאר זעום. פעילותם של הנציגים היהודים במועצת העירייה של וארשה בירת פולין, כללה בתוכה התייחסות גם לבעיות פוליטיות כלליות ובעיות יהודי פולין בתוכן, כשאלה מכוונות בעיקר על־ידי מרכזי המפלגות הקיימים בווארשה.
ראש וראשון למרכזים אלה באותן השנים הייתה "המועצה היהודית הלאומית הזמנית", שפעלה ליד ההסתדרות הציונית. במשרדה המרכזי שבווארשה ובסניפים בפרובינציה התפתחה פעילות עניפה לטיפול בבעיות השונות של יהודי פולין שהובאו בפני המועצה. בדין־וחשבון של המשרד הפוליטי של לישכת המועצה בשנת 1920 נאמר: מאות אנשים פונים ללשכות לקבל עצה ולבקש סיוע. עד מהרה הפכו לישכת המועצה בווארשה ועל־ידה לשכות אזוריות, שנפתחו בערים שונות, למרכז הטיפול בכל העניינים הנוגעים לחיי היהודים בפולין. החומר התיעודי, הכולל עדויות ומיסמכים שונים, שימש את הצירים היהודים בתביעותיהם לתיקון העיוותים שנגרמו ליהודים. ביסוס תביעות אלה על עובדות בדוקות שיווה לטענותיהם יתר תוקף. הם נסתייעו בחומר שהצטבר לפירסום הטיעונים בעיתונות היהודית, ואף בחוברות מיוחדות שהוקדשו לנושאים שונים שעמדו על הפרק.

שנות גאותה של הציונות הפולנית

קרנה של הציונות בקרב יהודי פולין עלה מחדש לאחר שוועידת סן־רמו הכירה ב־1920 במאנדאט הבריטי על ארץ־ישראל. העיתוי של קבלת ההחלטה, שבאה לאחר שאת פולין פקדו גל חדש של פגיעות ביהודים והסתה אנטישמית בזמן המלחמה הפולנית־בולשוויקית, תרם להתחזקות התקוות והציפיות ועורר תקוות מחודשות להגשמה ציונית.
ה"היינט" כתב: "ב־24 באפריל הכירו האומות בנו כאומה שיש לה זכות לשוב ולקומם את ביתה ההרוס בארץ החרבה". ואילו "הצפירה" תיאר תחת הכותרת: "ארץ ישראל שייכת לעם היהודי": "ברחובותיה של וארשה התחבקו והתנשקו יהודים כשדמעות זולגות מעיניהם, ואף הפולנים הצטרפו למברכים ביום שמחתם".
עתה, בתחילת שנות ה־20, עלה מחדש רעיון העלייה לארץ־ישראל. היו אלה ימי תחילת העלייה השלישית. לעניין זה פעל בווארשה המשרד הארץ־ישראלי, שנוסד ב־1919, וסניפים לו בערים שונות.
המשרד סיפק מידע למתכוננים לעלות לארץ־ישראל, פעל להכשרתם ועסק בכל הסידורים

שנות ה־30: קבוצת חלוצים של "פועלי־ציון" מעבדים שדה בחוות הכשרה ליד וארשה, לפני עלייתם ארצה (הצלם: א' קציזנה)

חברי "השומר הצעיר" בווארשה, בחדר העיון

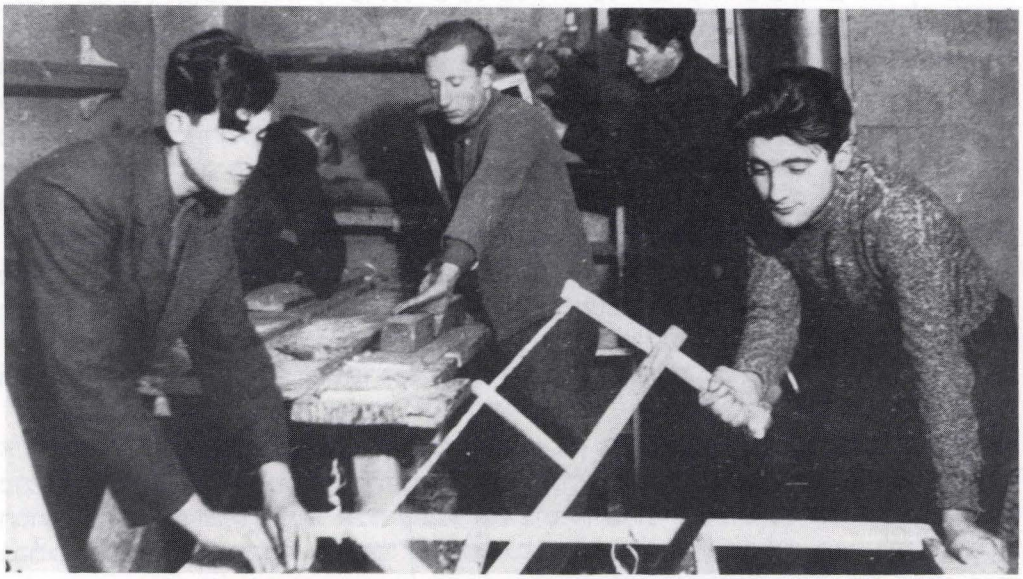

חברי תנועת "השומר הצעיר", הלומדים בקורס להכשרה מקצועית בווארשה

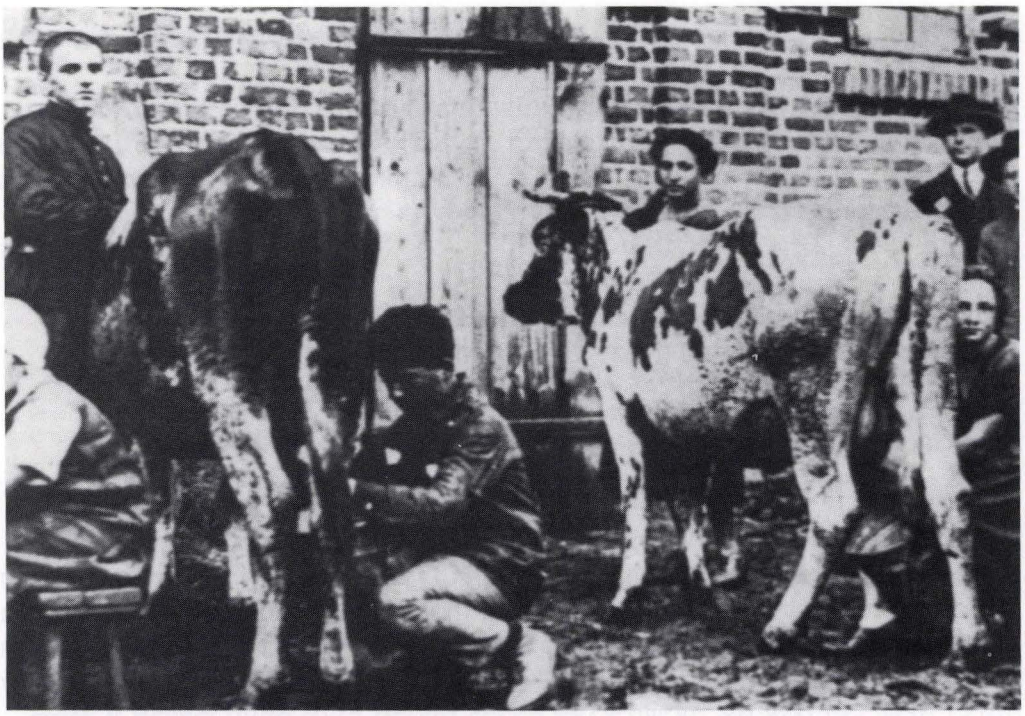

קבוצת צעירים יהודים בהכשרה בחוות גרוכוב (Grochów) שליד וארשה

הפורמאליים של המועמדים לעלייה. לטיפול מיוחד זכו המוני הפליטים מרוסיה שעברו את הגבול הפולני. המשרד הארץ־ישראלי טיפל בסידור עלייתם של רבים מהם לארץ־ישראל.

גם הקרנות הלאומיות הרחיבו את פעולתן, ומרכזיהן בווארשה. בשנת 1919 הגיעו הכנסותיה של "הקרן הקיימת לישראל" בווארשה לסכום של מיליון מארקים פולניים. ההתרמה ל"קרן היסוד" נמשכה, כשבראש הוועד של הקרן הועמד ב־1920 הציוני הווארשאי הוותיק א' פודלישבסקי. עם ההתלהבות לאחר החלטת סן־רמו נאספו בפולין כ־4 מיליון מארקים ונתקבלו התחייבויות עוד לכ־3 מיליון. יש לציין, שפעולת ההתרמה הזו לא נפסקה אף בימי המלחמה הפולנית־בולשוויקית, כשצבאות האויב מתקרבים לווארשה.

למעשה הייתה וארשה למרכזם של ציוני פולין הקונגרסאית, כשעל־יד המרכז הווארשאי התקיימו מרכזי פדראציות ארציות נוספות: מזרח־גאליציה – ולבוב בראשה, מערב־גאליציה ושלזיה – וקראקוב בראשה והפדראציה של איזור הספר הצפוני־מזרחי – ווילנה בראשה.

גם בקרב הציונים הדתיים אנשי "המזרחי", שהיו שותפים לפעילות הציונית, ניכרת התעוררות לפעילות פוליטית ותחושה שהם הופכים ל"תנועת עם".

מפלגות השמאל הציוניות "פועלי ציון" ו"צעירי ציון", התפלגו בדעותיהן תוך התלבטויות אידיאולוגיות ושאלות, הכרוכות ביישומן המעשי. בין השאר עמדו על הפרק בעיית העברית מול היידיש, הפעילות בגולה מול העבודה למען ארץ־ישראל, היחסים עם האינטרנאציונאל הסוציאליסטי וכדומה. בעיות אלה קיבלו את ביטויין בהתייעצויות של חברים, בפירסומים בכתב ובוויכוחים בעל־פה שנערכו ביניהם. גם בקרב ה"בונד", מפלגת הפועלים היהודית הלא־ציונית, התנהל ויכוח פנימי על דרכה של המפלגה במציאות, שנראתה בעיני רבים מחבריה כ"שרויה בתקופה של מהפכה סוציאלית".

בתנועות הנוער ובהכשרה החלוצית

תנועות הנוער הגבירו את פעילותן. רבים הצטרפו לתנועה כדי להיות בחברת נוער, לעסוק ב"סקאוטינג", לשם שיחה וזימרה וללמוד את תולדות עמנו וידיעת ארץ־ישראל, כשמגמתם היא "במָה שלפנינו ולא במָה שמאחורינו".

כמה וכמה מבוגרי תנועות הנוער החלו לעלות לארץ־ישראל. משה זרטל, מראשי "השומר הצעיר", נזכר:

> "בחול המועד פסח תר"פ עזב את וארשה בדרכו לארץ־ישראל השומר הראשון, צבי סירוטקין[...] בבית הנתיבות נתקבצו שומרים רבים אחוזי התרגשות רבה. ליד קרון הרכבת נערך טקס קצר. ראש הגדוד, מֶיֶיטק גוטגלד (מרדכי בנטוב, מי שאחר כך היה שר בממשלת ישראל) מסר לידי העולה סמל "מנורה" ותעודת עולה[...] ברכת "חזק ואמץ" הדהדה בין רציפי התחנה לפסי הרכבות שהוליכו למרחקים, אל מעבר לגבולות. המדריכים הצדיעו ברוב חשיבות, הנערים נפנפו בידיהם. אנשי הצבא והז'אנדארמרים הסתכלו סביבם בתימהון".

"החלוץ" החל בהכשרת חבריו בחוות הכשרה שהוקמו לקראת עלייה לארץ־ישראל, ומספר חבריו ב־200 סניפים הגיע בשנת 1919 ל־4,000. בוועידה הראשונה שנערכה בקיץ 1919 בווארשה, נדונו בעיות עבודה מעשית של התנועה וזיקתה לארץ־ישראל. באביב 1920 נוסדה חוות הכשרה בגרוכוב, בפרברי וארשה, במבנים שנרכשו בכספי ה"ג'וינט" ובתמיכת מוסדות שונים.

בחווה זו הכשירו עצמם מאות חלוצים בדרכם לארץ־ישראל. את אחת ההכשרות הדומה לזו של גרוכוב, תיאר אחד החלוצים:

> "איכרי הכפר תמהו וצחקו לבני היהודים, הבאים ונטפלים למשק שומם זה, לאדמת זיבורית. אולם מה ידעו הם, מהו המשק לבחורים. היו שם שדות וכרים נרחבים; בניני משק, האורווה, הגורן, נקנה זוג הסוסים הראשון. וכאשר תבוא העגלה העירה וסיפר נער לנער: עגלת המשק באה והתכנסו סביבה. כחזון היה לנו המשק – כארץ־ישראל כמעט[...] אחרים היו השמים מעל ראשינו[...]"

לקראת הבחירות לסיים ולסנאט ב־1922

בראשית שנות העשרים, בתקופה בה עוצבו דרכי השלטון במדינה ובמסגרתם גם תנאי חייהם של היהודים בתוכה, לאחר אישור חוקת מארס 1921, החל שלב חדש במאבק הפוליטי של יהודי פולין. עם התחלת ההכנות לבחירות החדשות לבית־הנבחרים, כפי שהתחייב מהחוקה, הוחל בהכנת "תקנת הבחירות". עד מהרה התבררו מגמותיהם של הצירים הלא־יהודים בוועדת החוקה של הסיים, ואנשי הימין בראשם, לפעול להפחתת סיכויי היהודים והמיעוטים הלאומיים האחרים לזכות בנציגות הולמת בבית הנבחרים החדש, העתיד להיבחר. בעניין זה אמר הכומר לוּטוֹסלַבְּסקי (Lutoslawski), ציר אנדקי בסיים, "שהנושאים באחריות בעד הממלכה זכותם להיות רוב בסיים. האחרים צריכים לתפוס מקומות מועטים". "המועצה היהודית הלאומית הזמנית" פירסמה כרוז לאוכלוסייה היהודית כדי לגייסה לפעולות מחאה ו"להפגין את רצוננו המאוחד והסולידארי להיות אזרחים שווי־זכויות במדינה, ומיעוט לאומי בעל זכויות מלאות". ובאשר למהותו של המאבק הפוליטי על חוק הבחירות והמגמות לקיפוחם של המיעוטים נאמר: המפלגות הפולניות השליטות אינן יכולות או אינן רוצות להשלים בשום אופן עם הרעיון שפולין, המונה בגבולותיה הנוכחיים כ־40% בני לאומים אחרים, אינה יכולה ואינה רשאית מבחינת טובתה, התפתחותה ורווחתה, להיות מדינה לאומית, אלא היא חייבת להיות מדינת לאומים. עם אישור "תקנת הבחירות" על־ידי הסיים התברר לצירים היהודים, שמגמת המינימליזאציה של נציגות המיעוטים טמונה במבנה חוק זה, המפלה לטובה מחוזות בחירה, בהם יש רוב לתושבים הפולניים. אי־לכך ראו עצמם מחויבים לנקוט צעדים, שישימו לאל את מזימות שלילת זכויותיהם הפוליטיות האלמנטאריות ויבטיח ייצוג הולם בפארלאמנט, על־ידי בחירות דמוקראטיות. מאחר ששיתוף הפעולה עם המיעוטים האחרים כבר החל קודם לכן, הולכת וקורמת עור וגידים תוכנית של הליכה משותפת עם אלה לבחירות הקרובות. פעולות ההכנה להופעה משותפת זו ברשימה אחת לבחירות נעשו ללא פומביות מיותרת, מחשש מפני תגובות בלתי־רצויות.

הבחירות לסיים ולסנאט ב־1922 – רשימת "גוש המיעוטים"

ב־17 באוגוסט 1922 התקיימה בווארשה ישיבה, בה סוכמה הקמת הרשימה המשותפת של "גוש המיעוטים" המורכב מנציגים גרמנים, יהודים, אוקראינים, ביילורוסים ורוסים. בהודעה שפירסמה ב־29 באוגוסט לישכת העיתונות של "גוש המיעוטים" נאמר בין השאר: "גוש המיעוטים הלאומיים הוקם כתוצאה בלתי־נמנעת מ"חוק הבחירות", המכוון להפחית באורח מלאכותי את נציגות המיעוטים, בסתירה ליסודות האלמנטאריים של מושג הדמוקראטיה".

עד מהרה החלה ביקורת קשה מצד הפולנים נגד ה"גוש" ונגד מארגניו. גם הגופים היהודיים, וה"פולקיסטים" בראשם, שלא הצטרפו ל"גוש", יצאו בתעמולה נגדו, ופולמוס עירני בעניין זה התפתח מעל דפי העיתונות היהודית והפולנית. הפעילות לקראת הבחירות הקרובות הלכה וגברה. אסיפות בחירות, כרוזים ופירסומים בעיתונות ליוו את מלחמת הבחירות בווארשה. י' גרינבוים, מראשי הגוש, הסביר בנאום שנשא בסוף אוקטובר בווארשה את "ההיגיון היהודי" בהקמת הגוש. לדבריו, המאבק הפוליטי להבטחת זכויות היהודים הלכה למעשה בסיים המכונן שסיים תפקידו ב־1922 לא תם. השלמה עם "תקנת הבחירות" כפי שאושרה, עלולה להנציח את קיומה של נציגות יהודית קטנה, ומכאן להנציח את קיפוחם של היהודים. יש לנצל את שעת הכושר בהליכה משותפת עם המיעוטים האחרים, כדי לבחור נציגות יהודית גדולה יותר, כדי ליהפך לכוח פוליטי בר־משקל בסיים ובסנאט, העומדים להיבחר. בדרך זו ניתן יהיה להמשיך במאבק הפוליטי שבו הוחל עם הקמת המדינה הפולנית. בינתיים פורסמו מצעי המפלגות היהודיות השונות בווארשה ובפולין בכלל. הרשימות המפלגתיות היהודיות והרשימות שכללו משתתפים יהודים היו: רשימת "גוש המיעוטים" ובתוכו הציונים, "המזרחי", ה"אגודה" ואחרים, רשימות ה"פולקיסטים", ה"בונד", "פועלי־ציון" שמאל, "פועלי־ציון" ימין, ו"צעירי ציון".

עם התקרב יום הבחירות גברה המתיחות. הכרוזים היהודיים היו חייבים להופיע בשתי שפות, ולא אחת נקרעו או הוסרו מהקירות. התעמולה האנדקית העלתה על נס את דוגמת הפאשיסטים האיטלקיים שעלו לשלטון, הסיתה נגד היהודים ויצרה "כמעט אקלים של פוגרום".

לפי מניין הקולות בבחירות נבחרו 35 צירים יהודים לסיים ו־12 סנאטורים יהודים לסנאט. מבחינת השתייכותם המפלגתית בולטת עליונותם של הציונים, שהיו להם 15 צירים בסיים, ו־5 חברים בסנאט. והרי חלוקת המנדאטים של הצירים היהודים, לפי תוצאות הבחירות בשנת 1922:

	מספר צירים יהודים בסיים	מספר צירים יהודים בסנאט
הציונים	15	5
"המזרחי"	6	2
"אגודת ישראל"	6	2
ה"התאחדות"	3	1
"פועלי ציון" ימין	1	—
הבלתי־מפלגתיים	2	—
איגוד הסוחרים המרכזי	1	2
ה"פולקיסטים"	1	—

חלוקת המאנדאטים של הצירים היהודים בבחירות לסיים ולסנאט משנת 1922.

34 צירי הסיים (להוציא הפולקיסטים) ו־12 סנאטורים הקימו את "הנציגות היהודית" ("קולו ז'דובסקיה" – Kolo Zydowskie) בסיים ובסנאט. זו הייתה כעין מסגרת גג של 4 סיעות עיקריות והם צירי "המועצה הלאומית היהודית", רובם מפולין הקונגרסאית, סיעת צירים וסנאטורים ממזרח־גאליציה, סיעת האורתודוקסים וסיעת "איגוד הסוחרים המרכזי". מפגשיהם בווארשה לקראת הדיונים הפארלאמנטאריים הצטיינו בחילוקי דעות בקשר לקו הפוליטי שיש לנקוט, ולא פעם הביאו למתיחויות, שבהם שותף הציבור היהודי על־ידי הדיווחים בעיתונות היהודית.

האווירה הפוליטית אחרי הבחירות, בהן זכה "גוש המיעוטים" לניצחון אלקטורלי ששם לאַל את המגמות להפחתת כוחם הפוליטי, הצטיינה בעוינות חריפה מצד הצירים הפולנים נגד היהודים. הבחירות לנשיאות, בהם נבחר פרופ' גבריאל נָרוּטוֹבִיץ (Gabriel Narutowicz) לנשיא המדינה, כשהמיעוטים מצביעים בעדו, הגבירו את המתיחות. כוחות הריאקציה עוד הוסיפו שמן למדורה. העיתונות הפולנית קיבלה את הבחירה של הנשיא כפגיעה קשה באינטרס של המדינה, כפי שהוצג על ידה. עיתוני הימין ציינו, שאין לקבל מצב בו נציגי המיעוטים, שהם "זרים", יכריעו בבחירת נשיא המדינה. עניין זה, ככל עניין בעל חשיבות יתרה, חייב להינתן בידי "רוב פולני" בלבד.

ברחובות וארשה הצטופפו המונים מוסתים, שנאספו כדי למנוע את השבעתו של הנשיא. הם החלו לפגוע ביהודים שעברו ברחובות העיר, ולהשליכם מתוך הטראם העירוני. בתוך ההמון נמצאו פורעים שבאו עם סליהם בידם כדי לבוז רכוש יהודי שיפול לידם, במקרה של התנפלות על בתים יהודיים. צירי הסיים היהודים, ואף צירי סיים פולנים ממפלגות השמאל, הוכו בעוברם דרך כיכר שלשת הצלבים וברחובות הסמוכים, בדרכם לטקס ההשבעה שעמד להיערך בסיים. עד מהרה התמלאו הרחובות הראשיים נוּבִי־שוויאַט (Nowy Świat), קראקובסקיֶה פשֶדמיֶשצ'יֶה (Krakowskie Przedmieście) והרבה רחובות צדדיים בהמון זועם, שהתנכל ליהודים שעברו בהם.

ההסתה הפרועה נמשכה ביתר שאת גם לאחר השבעת הנשיא, ותוצאותיה לא איחרו לבוא. ב־16 בדצמבר, בזמן פתיחת תערוכה אומנותית בביתן "זאכֶנטה", נורה הנשיא למוות בידי קנאי לאומי פולני, הצייר אליגיוש נֶיבִיאדוֹמסקי (Niewiadomski).

שנת 1923

מינויו המהיר לראש הממשלה של הגנרל וולַדיסלַב שיקורסקי (Wladyslaw Sikorski), והאמצעים המיידיים שנקט כדי להשיב את הסדר על כנו ולהשתלט על המצב, הביאו להרגעת הרוחות. ברם ממשלתו של שיקורסקי נקטה דרך של שבירת "גוש המיעוטים" על־ידי מדיניות של "הפרד ומשול" במגמה של התקרבות אל המיעוטים הסלאביים, לעומת בידוד היהודים והתעלמות מתביעותיהם. חוגי הימין הציעו עתה הצעות חוקים אנטי־יהודיים שונים בסיים, ביניהם הצעת "נומרוס קלאוזוס" להגבלת מספר הסטודנטים היהודים המתקבלים למוסדות להשכלה גבוהה, והצעת חוק לאסור את השחיטה היהודית. חוקים אלה העסיקו את דעת הקהל והגבירו את המתיחות. המצב החמיר עם עליית ממשלת המרכז והימין בראשותו של וינצנטי ויטוס (Wincenty Witos), שדגלה בנקיטת קו אנטי־יהודי מובהק. נוסף לכל זה, המדינה עצמה נקלעה למשבר כלכלי קשה, היוקר גבר, מחירי המיצרכים האמירו והאינפלאציה דהרה. הדולאר, ששערו היה בתחילת יוני כ־53 אלף מארק פולניים, עלה לכ־232 אלף בתוך חודשיים. האבטלה, המצוקה והרעב שפשטו, הגבירו את תסיסת ההמונים שיצאו להפגנות ברחובות, והפגנות אלו הסתיימו לא אחת בהתנגשויות דמים עם הצבא והמשטרה.

ההתערערות הכלכלית בשנת 1923 פגעה גם בשכבות שונות בקרב הציבור היהודי. חלק ניכר של הפועלים היהודים, המועסקים בענפי מלאכה שונים, נשארו מחוסרי עבודה, והאבטלה פגעה בבעלי מקצועות שונים. מצבם היה קשה ביותר, מאחר שרובם לא היו זכאים על־פי החוק לקבלת דמי אבטלה מהממשלה. מקומות עבודה חלופיים לא נמצאו וכפי שידוע, היהודים כמעט שלא נתקבלו למקומות עבודה ממשלתיים או מוניציפאליים. כך למשל, בין 4,000 עובדי הטראם בווארשה היו עד סוף שנות ה־20 רק 2 יהודים. המצב היה חמור גם עקב המונופוליזאציה של ענפי ייצור שונים ובעיקר של הטבק, דבר שהביא לפיטורי פועלים יהודים. בווארשה עצמה פוטרו מבית־החרושת לסיגריות של פולַקיֶביץ (Polakiewicz) כ־300 פועלים.

מעורבות השלטונות בכלכלת המדינה נבעה, לדעת כלכלנים מסוימים, מלחץ הקשיים שפקדו את המדינה הפולנית, ואשר באו מתוך העדר הון מקומי מספיק ומחמת הקושי להשיג מילווה חוץ, כשלכל אלה נוספה התסיסה הסוציאלית בקרב שכבות ציבור שונות. כל אלה הביאו לאינטרוונציוניזם ממלכתי בנעשה בתחומי הכלכלה, בכיוון של הטלת מרות ממלכתית עליה.

האטאטיזם הממלכתי, שפעל למען פולוניזאציה של המסחר גרם לדחיקת רגלי יהודים מענפי מסחר שונים. וכפי שביטא זאת ציר יהודי בסיים, "האטאטיזם שלנו הוא בעל נשמה אנטישמית מלידה". כך, למשל, עם קבלת החוק בדבר העברת קונצסיות למסחר במוצרי מונופולין לנכי מלחמה, אלמנות ויתומים, עם חילופי הממשלה, נמצא אפיק חדש להוצאת היהודים מענפי מסחר שונים.

בימי ממשלת גראבסקי (Grabski)

בסוף דצמבר 1923 עלתה לשלטון ממשלת ולאדיסלאב גראבסקי (Wladyslaw Grabski), שמגמתה העיקרית הייתה לפעול למען שיפור מצבה הכלכלי של המדינה. לאחר קבלת סמכויות נרחבות מהפארלאמנט, החל ראש הממשלה בנקיטת צעדים דראסטיים להבראת המשק. בין אלה היו רפורמה פינאנסית, הכבדת עול המיסים והאצה בדרכי גבייתם. אם כי מטרתה של המדיניות החדשה לא הייתה אנטי־יהודית במוצהר, הביאו הצעדים שננקטו להשגתה לפגיעה קשה ביהודים. עיקר הכובד של הרפורמה, שהתבטא בגביית מס הכנסה ומיסי מחזור, הוטל על אוכלוסיית הערים, שהמסחר בתוכן היה, כזכור, מרוכז רובו בידי היהודים. יצחק גרינבוים, בדברו על חוק התקציב מ־7 באפריל 1924 טען, שבמדיניות הכלכלית הננקטת על־ידי הממשלה, ובמיוחד במדיניות המיסים, מסתמנת שיטה שתביא להתשתם הכלכלית של היהודים, לטובת מה שהימין מכנה "שכבות באוכלוסייה השורשית", כשהכוונה לקידומו של

המעמד הבינוני הפולני. המצב החמיר עוד יותר נוכח דרכי הביצוע של מדיניות המיסוי הלוחצת על־ידי האדמיניסטראציה, שביצעה את צווי ההוצאה לפועל נגד חייבי־מס תוך החרמת סחורותיהם של החנוונים או כלי עבודתם של בעלי־מלאכה, שעוקלו והועמסו על עגלות בחוצות וארשה היהודית. עגלות רתומות־לסוסים אלה, שנקראו בלעג "העגלות של גראבסקי" ("Siwki Grabskiego") הובילו את המטען המוחרם של חייבי המיסים, שהתרוששו ולא יכלו לעמוד אף בנטל המינימאלי של מיסים, למחסני הממשלה. המצב הביא רבים לידי ייאוש, וההתאבדות נעשתה לתופעה שכיחה. מצבו של הסוחר היהודי הורע עקב המצב הכלכלי הקשה וגם עקב צמצום המסחר בין העיר לכפר עם ירידת כוח הקנייה של האיכר, שיבוליו לא הספיקו כדי פרנסת משפחתו. האיכר נאלץ לחפש מקומות קנייה אחרים ואלה נמצאו לו בקואופראטיבים, שנסתייעו על־ידי מוסדות האשראי הממלכתיים.

המצב החמור מצא את ביטויו באנקדוטה על חסיד, שפנה בשאלה אל רבו:

"יש לי חנות מכולת ודוכן למכירת בדים ואין אני מוצא כדי פרנסתי. יאמר לי הרבי: אם האנשים מתקיימים – הרי צריך למכור דברי מכולת, ואם מתים ר"ל – הרי צריך בד לתכריכים. ובזמן האחרון אין מזה ולא מזה, מה קורה?" ענה לו הרבי: "רחימאי, העולם אינו חי והעולם אינו מת, הוא פשוט מתענה".

בימים קשים אלה יצא ה"היינט" ביוזמה לארגן ועד ציבורי לעזרת הנפגעים מהחרמת רכושם, כדי להצילם מחרפת רעב. התנועה הקואופראטיבית היהודית הגבירה גם היא את פעילותה, כשהיא מופעלת על־ידי מפלגות פועלים יהודיות ואירגוני בעלי־המלאכה. כמו כן התפתחה רשת קופות גמילות החסד, שפעלו על יסוד עזרה עצמית של חבריהם ובסיוע מוסדות שונים במתן אשראי. כמו כן המשיכו לפעול בווארשה ב־1919 מטעם ההסתדרות הציונית: "ברית אגודות שיתופיות" במטרה לעודד חברות שיתופיות ולסייע להן, "הקופה לאשראי של בעלי מלאכה בווארשה" ברחוב לשנו (Leszno) 42, "ברית החברות הקואופראטיביות היהודיות", ברחוב רימרסקה (Rymarska) 6. בשנת 1927 נוסד ברחוב מריַאנסקה (Marianska) 8 "הסוחרישער פארבנד", מוסד מרכזי לאשראי של "אגודת ישראל." בעזרת הג'וינט נוסד ברח' סנאטורסקה (Senatorska) 32 "בנק לקואופראטיבים", כדי לסייע כספית למוסדות האשראי השונים עם התרחבות פעולותיהם והתגברות צורכיהם. פעילות זו הלכה והתעצמה במשך השנים.

העליה הרביעית ("עליית גראבסקי") לארץ־ישראל

הגזירות הכלכליות ודחיקת הפועל והסוחר היהודי מענפי כלכלה שונים היפנו תשומת־לב מחודשת אל הצורך לחפש דרכי הגירה. מאחר שארצות־הברית וגם ארצות אחרות הגבילו את זכות הכניסה למהגרים, עלתה מחדש ארץ־ישראל כתשובה ל"צרת היהודים" המתחדשת, בה הורגש עתה צורך בידיים עובדות בענפי עבודה שונים, שהחלו לפרוח מחדש. זוהי תחילת העלייה הרביעית, שהביאה במחצית השנייה של שנות ה־20 עשרות אלפי עולים לארץ־ישראל.

במכתב של הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין מ־20 במאי 1924 שנשלח מווארשה נכתב:

"בקרב היהדות הפולנית מורגשת עתה תנועה עצומה מאוד, תנועת עלייה לארץ. היא תקפה את כל שדרות המונינו בלי הבדל המפלגות והמעמדים. היא חדרה לתוך האנשים בעלי ההון, הסוחרים הבינוניים, הפועלים והעובדים בבתי־המסחר...".

ואמנם, העלייה שהחלה עתה הייתה שונה באופייה מקודמותיה בהרכבה האנושי ובמניעיה. בחלקה הגדול הייתה מורכבת מבני המעמד הבינוני, שרובם התיישבו בערי ארץ־ישראל ומושבותיה, כשהם ממשיכים לעסוק בעסקים דומים לאלה שעסקו בגולה. על כן עוררה עלייה

זו ביקורת וחשש מפני מה שכונה "עליית דז'יקה (Dzika) ונַאלֶבקי (Nalewki)" – על שם שני רחובות בווארשה, בפי שוללֶיה, חסידי העלייה הסלקטיבית לארץ־ישראל. אירגון העלייה על־ידי המשרד הארץ־ישראלי בווארשה היה כרוך בקשיים לא מעטים, מהם גם כאלה, שנבעו מתקנות העלייה של ממשלת המאנדאט.

ובאשר לאופי העלייה עצמה, התלהט הוויכוח בין תומכיה לשולליה בווארשה, ויכוח שבמהותו נסב על אופי החברה היהודית העתידה לקום בארץ־ישראל. בוויכוח זה לקחו חלק הסיעות הציוניות "עת לבנות", וד"ר יהושע גוטליב בראשה, ו"על המשמר", עם יצחק גרינבוים בראשה. הראשונים, שראו עצמם כמייצגי המעמד הבינוני, העדיפו את הצורך בהיווצרות רוב יהודי בארץ־ישראל, כשאחר־כך ניתן יהיה להתמסר לטיפוח החברה היהודית בארץ. ואילו אנשי "על המשמר" טענו להעדפת העלייה הסלקטיווית ובחירת העולים הרצויים. הם טענו להבחנה בין מה שנראה בעיניהם כציונות מול פלשתינאוּת. ביקורת זו של העולים הייתה גם נחלתן של מפלגות השמאל הציוניות ו"החלוץ" בראשן.

משבר העלייה הרביעית, שהחל בארץ בסוף 1925 ותחילת 1926, הביא לירידת אלפים שחזרו לפולין. מהם אנשים ממורמרים שהפסידו כספים בארץ, ומהם שלא נקלטו בה ולא עמדו בקשייה. קצתם, ובייחוד אלה הראשונים, החלו להוציא את דיבת הארץ רעה ועוררו פולמוס חריף בקרב הציבור היהודי בווארשה. עד מהרה דבקה בעלייה הרביעית, שנודעה בכינוי "עליית גראבסקי", תווית של כישלון, כשמפי המאוכזבים נשמעת הקביעה שארץ־ישראל היא "ארץ אוכלת יושביה". ההסתדרות הציונית יצאה נגד ביקורת זו ונגד ההכתמה הקולקטיבית של עולי המעמד הבינוני מפולין גם יחד. המאמץ כוון להדגשת החיוב שבעלייה הרביעית תוך ציון העובדה, שהכישלונות הם תופעות משניות חולפות, שניתן יהיה להתגבר עליהן באמצעים שונים במשך הזמן.

כמובן, הבונדאים והקומוניסטים מצאו במשבר העלייה ה־4 שעת כושר לנגח את הציונות. הציונים טענו כנגדם שהמשבר הוא בן־חלוף, אולם כשבוששה תוחלתם לשינוי לבוא, גברה הפסימיות בקרב הציבור היהודי בפולין. מעמדה של התנועה הציונית נפגם ונחלש ומספר תומכיה נתמעט.

הקהילה היהודית בווארשה ופעילויותיה הענפות

במחצית הראשונה של שנות העשרים, בעצם הימים ההם של העלייה הרביעית, עלתה מחדש ביתר תוקף בעיית הבחירות לקהילה היהודית בווארשה והרכבה. כזכור, היה זה מוסד הקיים לפי המתכונת שנקבעה במאה ה־19, ואשר קיבלה אישור מחדש בפולין החדשה, לפי הצו של פילסודסקי מפברואר 1919. לפי המבנה שלה והרכבה הפוליטי היה זה גוף אנאכרוניסטי, שלא ייצג באורח דמוקראטי את הרכב האוכלוסייה היהודית בווארשה ולא הועמד במבחן של בחירות כלליות. מועצת הקהילה הקיימת הייתה למעשה מורכבת מנציגי האורתודוקסיה והמתבוללים כפי שנתמנו, עליהם צורפו בלחץ מצד חוגי ציבור שונים נציגים נוספים. זאת ועוד: הכרה בקהילה כמוסד של עדה דתית בלבד על־ידי השלטונות הפולניים הייתה מנוגדת לתביעות היהודים, שראו בקהילה את התא היסודי של האוטונומיה העתידה לקבל הכרה ממלכתית.

לרגל הבחירות לקהילה שנקבעו ל־15 באפריל 1924, גברה ההכרה בקרב ראשי הציבור היהודי בפולין ונציגי המפלגות השונות, שיש לעשות לשינוי אופיין של הקהילות היהודיות הקיימות ולהרחיב את היקף סמכותן. האווירה לקראת הבחירות הצטיינה בפולמוסים רבים שקיבלו את ביטוים מעל גבי העיתונות. כמו כן נערכו אסיפות־עם באולמות ציבוריים, כינוסים במועדוני איגודים מקצועיים ובבתי־כנסיות. בתעמולת ה"בונד" נקראו ההמונים להצביע נגד האובסקורנטיזם, הגורר אתו פיגור פוליטי וחברתי. הציונים יצאו נגד ה"אגודה" והמתבוללים, אנשי המימסד השולט בקהילה, ואילו "אגודת ישראל" יצאה נגד החילון הפוגע בקודשי האומה וגורם להשחתת הנוער. בימים הסמוכים לבחירות עברה התעמולה אל רחובות העיר. מעל

מנהיגי "פועלי־ציון" שמאל – א' בוקסבוים, י' קֶנֶר, י' לב, י' זרובבל, ש' זאגאן וי' רוזן

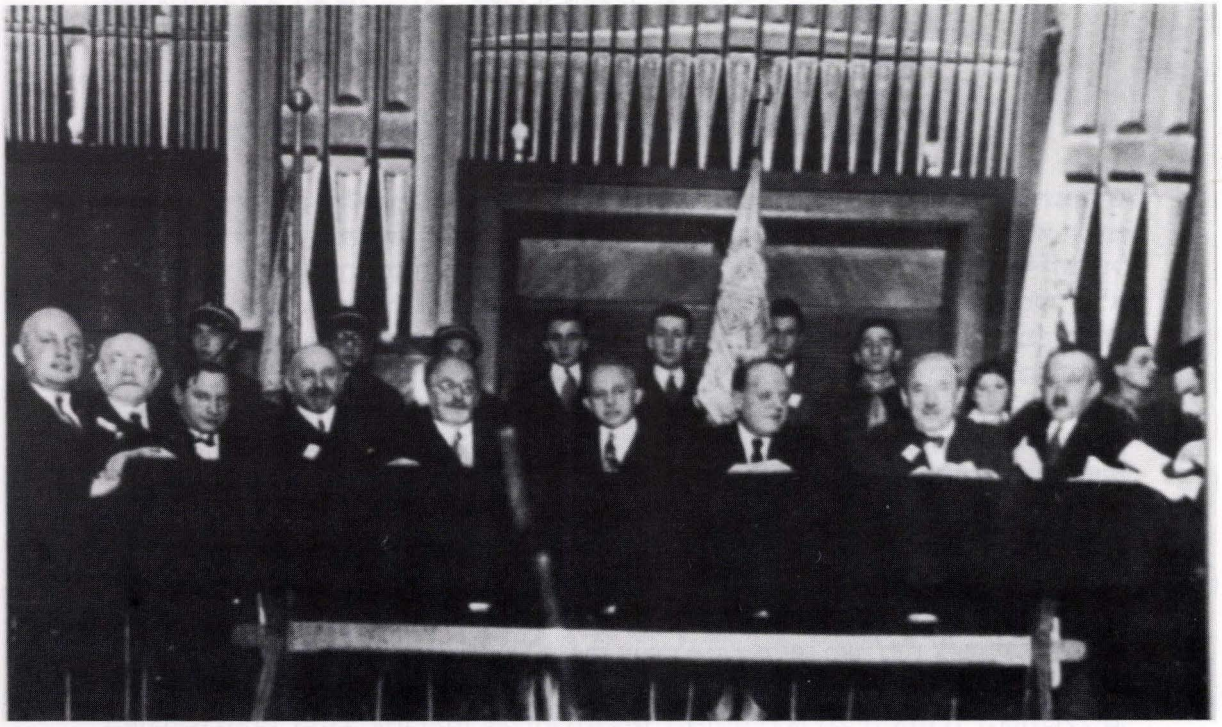

המשורר ח"נ ביאליק בכנס "מפלגת המדינה" (פלג של המפלגה הרוויזיוניסטית) בווארשה, 1931

מראה מהפגנה המונית בהשתתפות 50 אלף מיהודי וארשה נגד ההגבלות של הממשלה הבריטית על עליית יהודים לארץ־ישראל. התצלום נדפס במוסף המאויר של העיתון היהודי "נאש פשגלונד" ("Nasz Przegląd"), 14 ביוני 1930

גבי כלי רכב שונים הופיעו תעמלנים ומעל גבי הכתלים הופיעו כרזות, חולקו דפי הסבר ופתקי הצבעה עם מספרי הרשימות. הכבישים והמדרכות באזורים היהודיים בנאלבקי וסמוך לבית הקהילה ברחוב גז'יבובסקה (Grzybowska) נתכסו בניירות רבים ומגוונים. בבחירות הצביעו כ־25,000 איש, כלומר כ־49% מבעלי זכות הבחירה. מקרב 50 הנבחרים נמנו: "אגודת ישראל" – 17, הציונים – 14, "מוסדות צדקה" – 1. המתבוללים קיבלו כ־500 קולות ולא זכו, לפיכך, בנציג משלהם. בכך, כפי שצוין במיוחד בעיתונות הציונית הוּכח, שאין הם גורם בציבור היהודי ונסתיימה תקופת שלטונם בקהילת וארשה. בין האישים הבולטים שנבחרו יש לציין: מ"אגודת ישראל" – יצחק מאיר לוין, אליהו קירשברוין, יעקב טרוקנהַיים. מהציונים – ד"ר מאיר קלוּמל, ד"ר זלמן ביכובסקי, ליאון לְויטָה, ד"ר יהושע גוטליב, ד"ר גרשון לוין. מ"המזרחי" – יהושע השל פרבשטיין. מהבונד – הנריק ארליך, יעקב פט. מה"פולקיסטים" – נח פרילוצקי, חיים רַסנֶר. פועלי ציון שמאל: יעקב ויתקין (זרובבל).

מייד עם כינון מועצת הקהילה נתגלע סכסוך בין נבחריה לבין השלטונות בעניין שפת הדיונים בישיבות הפומביות של המועצה. הנציגים היהודים לא קיבלו את תביעת השלטונות שזו תהיה פולנית, מאחר שראו בכך פגיעה באופיה הלאומי של הקהילה. כתוצאה מחילוקי דעות אלה נתעכבה תחילת פעולותיה של המועצה בשנה וחצי. בינתיים המשיך ועד הקהילה הישן בתפקידו בראשותו של שבתאי ברגמן. ורק ביאנואר 1926, בימי כהונתו של שר הדתות וההשכלה סטאניסלאב גראבסקי (Stanislaw Grabski), החלה המועצה בפעולותיה. הדיונים התנהלו ביידיש ועברית ואילו הדו"חות נרשמו בפולנית, וזאת כדי לאפשר את ביקורת פעולותיה על־ידי השלטונות. הרכב הנהלת הקהילה היה: "אגודת ישראל" וחרדים – 7, הציונים – 6, ה־"בונד" – 1, ה"פולקיסטים" – 1. כראש הקהילה נבחר י"ה פרבשטיין, איש "המזרחי".

המועצה, שלא היה בה רוב מוחלט לשום מפלגה, הפכה מטבע הדברים לזירת ויכוחים, בהם באו לידי ביטוי חילוקי הדעות וניגודים פוליטים בין נציגי המפלגות בעניינים העומדים על הפרק. אולם מועצת הקהילה, כמוסד המייצג את האוכלוסייה היהודית בבירת פולין ואת הקהילה הגדולה ביותר באירופה, לא הסתפקה בטיפול בעניינים לוקאליים בלבד, אלא נקטה עמדה ויזמה פעולות הנוגעות לכלל האינטרסים של היהודים במדינה. "הבית ברחוב גז'יבובסקי" שימש כעין פארלאמנט יהודי זוטא שהגיב ומחה נגד פגיעות ביהודים, כמו חוק חובת מנוחה ביום א' ואירגון סעד וסיוע לנפגעים יהודים במקומות שונים.

בהשפעת הציונים ניתן ביטוי גם לנושאים הנוגעים לארץ־ישראל. בקיץ 1925 נערך "יום האינטליגנציה" למען הקרן הקיימת לישראל, לרגל פתיחת האוניברסיטה העברית. על הכרוז שפורסם לרגל האירוע חתמו, מלבד ראשי הציונים, גם הסופר שלום אש והמחנך הידוע יאנוש קורצ'אק (ד"ר הנריק גולדשמיט). ב־1929 הוקם ביוזמת ועד הקהילה ועד לעזרה לנפגעי מאורעות תרפ"ט בארץ־ישראל, שאסף 100 אלף זלוטי. בשנת 1930 נערך, על־פי הזמנתה של הקהילה, כנס נציגי קהילות יהודיות בפולין במחאה על פירסום "הספר הלבן" בארץ־ישראל. ה"פולקיסטים" יצאו להגן על האינטרסים של בעלי־המלאכה והסוחרים הזעירים ואילו הבונדאים העלו את בעיות הפועלים ואגודותיהם המקצועיות. בשנה זו עזבה סיעת ה"בונד" את מועצת הקהילה תוך שהיא מאשימה את מועצת הקהילה בהזנחת האינטרסים של הפועלים ובחוסר פעולות מתאימות נוכח ההתרוששות שלהם. כרקע לצעד הפגנתי זה שימשה גם עמדתו של ה"בונד" נוכח מאורעות תרפ"ט בארץ־ישראל, שהטיח האשמות נגד הציונים על פגיעתם באוכלוסייה הערבית.

חינוך, תרבות, חיים דתיים

תחומי פעולתה של הקהילה הקיפו את העניינים הקשורים בדת, פיקוח סוציאלי, מוסדות צדקה ובעיות תרבות וחינוך. בענייני החינוך פעלה מועצת הקהילה למען הקמת בתי־ספר יהודיים וסייעה בקיומם. מאחר שמימוש הסעיפים ב"אמנת המיעוטים" ובחוקה הפולנית למתן חינוך

לילדי ישראל לא היה בו כדי לספק את צורכי הילדים היהודיים כפי שנראו בעיני הוריהם, החלו לטפח מוסדות חינוך יהודיים. וכך הוקמו ביוזמתם הפרטית בתי־ספר יסודיים ותיכוניים. רוב בתי־הספר הוקמו בסיוען של מפלגות יהודיות והשתייכו לרשתות חינוך משלהן. הרשת של "תרבות" ובתי־הספר שלה, שאמנם לא היו רבים בווארשה, חינכו את התלמידים ברוח הציונות תוך הנהגת הלשון העברית כשפת דיבור. נוסף לקשיים שעמדו בפני החינוך היהודי בכלל, כאן נוספה בעיית ההוראה בעברית, שלא הייתה שפה מדוברת בבית וברחוב. בעניין זה הצליחו יותר הגימנסיות הדו־לשוניות שהוקמו בווארשה וביניהן אלה של "קרינסקי", "אסכולה" "חינוך", "יהודיה" "לאור" ועוד, שלימודי השפה העברית היו חובה בכיתותיהן, נוסף להוראת הפולנית. מרכז "תרבות" בווארשה פעל למען ביסוסו של החינוך העברי. בבתי־הספר האידישאיים ברשת ציש"א ("צענטראלע יידישע שול־ארגאניזאציע"), שהוקמו על־ידי חלק ממפלגות השמאל הציוניות, הפולקיסטים וה"בונד" והתגבשו כמוסדות לחינוך חילוני המבוסס על עקרונות פדאגוגיים מודרניים, תָּפס לימוד היידיש וספרותה מקום מרכזי, ואילו בבתי־ספר מסוימים נלמדה העברית כשפת רשות, לרוב לפי דרישת ההורים. חוגי השלטון הפולני התנכלו לבתי־הספר של ציש"א במיוחד, כמייצגי הזרם הראדיקאלי בקרב הציבור היהודי. כך למשל בשנת 1922, כשנסגרו בווארשה 4 בתי־ספר שנוהלו על־ידי הקורטוריון הבונדאי, התגייסו חוגים שונים, יהודיים ופולניים נאורים, ויצאו במחאה נמרצת, שהביאה לביטול הגזירה. מרכז ציש"א היה פעיל ביותר, הוציא כתבי־עת פדאגוגיים וביניהם: "די נייע שול", "שול און לעבען", ועוד. ב־1928 קמה רשת חינוכית "שול־קולט", הקשורה ב"פועלי ציון" צ.ס. שפות ההוראה בבתי־הספר שלה היו עברית וידיש, והחינוך כלל תכנים לאומיים וחברתיים. מבין הרשתות הדתיות יש לציין את רשת "חורב" הרחבה של "אגודת ישראל", שאופייה השמרני בלט במיוחד ואת "יבנה" של "המזרחי". בתי־הספר שלהן התבססו על יסודות הדת והלאומיות היהודית כשהם מוסיפים להוראת לימודי הקודש גם מקצועות חילוניים. בתי־הספר של "המזרחי" היו קרובים ברוחם לחינוך הציוני. יש לציין גם את בתי־ספר של הקהילה שכללו גני־ילדים, בתי־ספר עממיים, "תלמודי תורה" ובתי־ספר מקצועיים. אלה האחרונים הוקמו בסיוע ייק"א ו"אורט". להכשרת מורים יהודים הוקם סמינאריון ל"מורי דת משה", שנוסד ב־1920 על ידי ד"ר ש' פוזנאנסקי ברח' גנשיה 9. בוגרי הסמינר שימשו רובם כמורי־דת בבתי־הספר הכלליים. ב־1920 הוקם על־ידי "המזרחי" ברחוב גז'יבובסקה 19, בית־מדרש גבוה להכשרת רבנים ומועמדים לכהונות דתיות שונות, שכלל בתוכנית לימודיו גם מקצועות חילוניים. מנהלו של המוסד היה פרופ' מ' באלאבאן. החוגים החרדים הקימו את הישיבה הגבוהה "מתיבתא" ששימשה כבית־מדרש להכנת רבנים.

בהגישם ל"סיים" הצעה דחופה, תיארו הצירים היהודים את מטרותיה של רשת בתי־הספר היהודיים:

> "הרשת החינוכית של היהודים התפתחה לפי קווים מודרניים והיא כוללת בתי־ספר עממיים ותיכוניים, המוחזקים על־ידי אגודות או אנשים פרטיים. למרות שכר הלימוד הגבוה הנדרש מהתלמידים, מחמת העדר תמיכה ממשלתית במוסדות האלה, גדל מספר התלמידים הלומדים בהם. עובדה זו מוכיחה, שהאוכלוסייה היהודית רוצה להעניק לילדיה חינוך יסודי, שאין הם יכולים לקבלו בבתי־הספר הכלליים. הכוונה היא לחנכם בסביבה חינוכית יהודית ולא בסביבה שבה אין הם רצויים ובה הם סובלים מיחס של זלזול כלפיהם ואפילו מפגיעות גופניות וגילויי איבה".

הקהילה דאגה גם לקיומם של שיעורי ערב ללימודי יהדות ולחינוך מקצועי. שיעורים כאלה אורגנו גם על־ידי מפלגות הפועלים לחבריהן, במגמה להקנות להם השכלה כללית ויהודית.

הלומדים ושוחרי ההשכלה נהנו משירותיהן של הספריות הרבות בווארשה, מהן כ־50 ספריות גדולות, פרטיות, של אגודות מקצועיות ושל מפלגות פוליטיות. בספריות אלה נמצאו, בתחילת שנות ה־30, למעלה מרבע מיליון ספרים בפולנית, יידיש ועברית. בין כל אלה יש להזכיר את הספרייה למדעי היהדות שעל־יד המכון למדעי היהדות ברחוב טלומאצקיה (Tlomackie) 5. כמו כן קיימו הגימנסיות היהודיות ספריות משלהן למען תלמידיהן.

סמינר לגננות של רשת "תרבות", וארשה 1923

בישיבת ראמיילעס, וארשה

בישיבת לובביץ', וארשה

הסטודנטים היהודים מצאו מקום לפעילותם בבית האקדמאי היהודי ברח' שֶׁרוֹקָה (Szeroka) בפראגה, שנחנך בסוף שנת 1926. טקס חנוכת הבית נערך בנוכחות ראש העיר, ה' יאבלונסקי (Jabloński), רקטור אוניברסיטת וארשה, פרופ' הֶרינוביצקי (Hrynowiecki) וראשי היהודים בעיר.

הטקס נפתח בפרקי זימרה של החזן ג' סירוטה. פרופ' משה שור והסנאטור משה קרנר העלו בדברי ברכתם את פרשת לידתו של רעיון הבית ואת חבלי ביצועו עד הקמתו. פרופ' הרינוביצקי הדגיש את חשיבותו של הבית שהוקם, בו יגדל דור האקדמאים הצעירים, שהם תקוות המדינה הנבנית. ראש העיר ציין את תמיכת העירייה שהושגה הודות למאמציהם הבלתי־נלאים של חברי מועצתה מ' קרנר וי' וייסבלט. כמו כן הצטרפו למברכים נציגי האקדמאים, ובראשם ד"ר גרשון לוין. הטקס הסתיים בשירת הימנון הסטודנטים "גאוּדֵאמוּס איגיטוּר" (Gaudeamus Igitur). כמנהלי הבית כיהנו בתחילה ד"ר נח דוידזון, ולאחר מותו בשנת 1928, ההיסטוריון ד"ר יצחק שיפר. בית האקדמאי היהודי בווארשה שימש כמרכז לפעילות סטודנטיאלית יהודית בעיר. פעילי הסטודנטים הווארשאיים השתתפו בהוצאת הביטאון המרכזי של איגוד האקדמאיים היהודים בפולין Trybuna Akademicka. בבית האקדמאי התקיימה פעילות תרבותית ענפה ונערכו דיונים בנושאי מדינה וחברה. כנושאי הדיונים שימשו בעיות אקטואליות של הציבור היהודי בפולין בכלל, ובעיות הנוער האקדמי בפרט, וכן נידונו בעיות היישוב היהודי בארץ־ישראל. הבית שימש מרכז לאירגוני ספורט אקדמיים, לקבוצות מטיילים בפולין וביניהם כאלה שיצאו להכיר את אוצרות התרבות היהודית במדינה.

במסגרת הפעולות של הקהילה נכללה גם החזרת מוסדות הדת היהודיים ובעלי התפקידים הקשורים בהם. וארשה שימשה מקום מושב של אירגון רבני המדינה, "אגודת הרבנים", שעליו נמנו כאלף רבנים חברי "המזרחי" ובלתי־מפלגתיים. גוף זה היה העוסק בענייני דת, ופסיקתו נתקבלה גם על דעת הממשלה. בין רבניה הנודעים של וארשה יש למנות את זקן הרבנים, והוא ר' א"צ פרלמוטר, שהיה ציר בסיים המכונן. כן יש להזכיר רבנים אלה, שנודעו בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם: ר' י"ח גוטשכטר, ר' מ' קלפפיש, ר' ח"ל יודקובסקי, ר' א"ח מיקלושינסקי, ר' י"מ קאנאל, ר' צ"י מיכלסון, ר' ו"מ בידרמן, ר' ו"מ זמבה, ש"ד כהנא, שהיה נשיאה הראשון של "אגודת ישראל" בפולין, ואחרים.

וארשה עצמה לא הייתה מרכז לחסידות, אם כי החסידים היו ניכרים באוכלוסייתה היהודית. האדמו"רים החסידים העדיפו לקבוע את מקומות מושבם בעיירות שבסביבה, שם הקימו את חצרותיהם. בין העיירות שבהן ישבו התפרסמו גור, וארקה (Warka), ראדז'ימין (Radzymin), גרודז'יסק (Grodzisk), ועוד.

דוד פלינקר, עיתונאי וארשאי, תיאר את החסידים הנוסעים לשבת לאדמו"ר מגור: "[...] יהודים מגודלי זקן ופיאות בקפוטות ארוכות ושחורות, לראשיהם כובעיות קטנות, בידם האחת הם נושאים מזוודה, והשנייה מחזיקה ביד נער קטן, אף הוא לבוש קפוטה ארוכה ורחבה; פיאותיו המסולסלות מתנדנדות עם כל נוע ועיניו נרגשות, סקרניות ובולשות. יום חמישי לפנות ערב, ויהודים אלה מבקשים את קרון הטראם מס' 3, שיסיעם למוקוטוב, אל הרכבת הקטנה – ה"קולייקה" המפורסמת – המוליכה חסידים מכל פינות הארץ ליום השבת אל הרבי מגור [...]".

בימי מלחמת־העולם הראשונה ולאחריה העתיקו עשרות אדמו"רים את מקום מושבם לווארשה, כדי להתקרב אל בני עדתם. אדמו"רי וארשה, שנודעו על־פי שמות העיירות בהן ישבו אבותיהם, הנהיגו את בני עדתם, עסקו בענייני צדקה והקימו ישיבות בהן למדו אברכים כשהם צוללים בים התלמוד. מאות חסידים התפללו ב"שטיבלעך" – בתי־תפילה שלהם, או התכנסו בהם כדי לומר פרקי תהילים, לקרוא ב"עין יעקב" או ללמוד ביחד סוגיות קשות להבנה בתלמוד.

בשבתות ובחגים היו באים החסידים אל האדמו"רים שלהם כדי להשתתף ב"סעודות מצווה". ממקומות התכנסויות אלה בקעו קולות רינת הניגונים, שהיה בהם כדי לקרב את הלב לעבודת הבורא מתוך שמחה ודבקות, כמצוות החסידות.

מספר בתי־התפילה בווארשה היה כ־400 ומעלה, ביניהם בתי־כנסיות ובתי־תפילה ("שטיבלעך") של החסידים. הגדול והמפואר ביניהם היה בית הכנסת לנאורים בטלומאצקיה

5, שנודע בכינויו "די דייטשישע שול", וכן בית־הכנסת של נוז'יק ברח' טווארדה, ששוקם אחרי מלחמת־העולם השנייה. בבתי־כנסת אלה עברו לפני התיבה בעלי־תפילה וחזנים מפורסמים כגרשון סירוטה ומשה קוסוביצקי, כשלידם מקהלות בראשות המנצחים ששמם נודע ברבים. אחת המקהלות המפורסמות שהתקיימו למעלה משלושים שנה נודעה ברבים על־שם מנצחה בשם "מקהלת מ' שניאור".

מוסדות עזרה וסעד

מוסדות הסעד והעזרה הרפואית פעלו בכל רחבי העיר. בראש וראשונה יש להזכיר את אגודת טא"ז, ובראשה הרופא הווארשאי המכובד ד"ר גרשון לוין. פעולתה של טא"ז באה לידי ביטוי בהגשת עזרה רפואית ובדאגה לשמירת בריאות הציבור היהודי בעיר. אגודת "צנטוס", שטיפלה בילדים יתומים ועזובים, הקימה בווארשה 15 בתי־מחסה ובהם כ־400 יתומים וילדים עזובים.

לכל אלה יש להסיף את מוסדות הצדקה ששימשו במרכזי עזרה סוציאלית לאוכלוסייה הנזקקת. בווארשה היו קיימים מוסדות לעזרה רפואית אמבולאטורית ואישפוז לחולים בשם "לינת צדק" ו"ביקור־חולים". על ידם היו מוסדות שהגישו עזרה מסוגים שונים כמו: "בית לחם", "תומכי עניים" "הכנסת כלה" "מתן בסתר" וחברות לגמילות חסדים שחילקו הלוואות קטנות לנזקקים, קשיי היום, ועוד.

הקהילה היהודית דאגה גם לבתי־הקברות, והידוע בהם ברחוב אוקופובה, שנוסד ב־1799 ושרד עד ימינו, ובו עשרות קברים של אישים נודעים בווארשה לצידם של אלפים מיהודי העיר, שמצאו שם את מקום מנוחתם.

ניתן איפוא, לומר, ששבע שנות כהונתה של מועצת קהילת וארשה הנבחרת הראשונה (1924-1931) הצטיינו בפעילות עניפה חרף המאבקים הבין־מפלגתיים בתוכה.

ה"אוגודה"

בתחום המדיניות היהודית בפולין, שנושאיה היו צירי הסיים והסנאטורים היהודים, חלו התפתחויות שהעסיקו רבות את דעת הציבור. מאמציהם של הצירים לשיפור תנאי חייהם של יהודי פולין, שהחמירו בזמן המשברים הכלכליים שפקדו את המדינה, הניבו תוצאות דלות. הפעילות הזו, שנמשכה שנים בבית־הנבחרים, תוך ניהול מו"מ עם נציגי השלטון ופניות לאדמיניסטראציה, נכנסה לשלב חדש, עם המשא־ומתן שנפתח בין ראשי הנציגות היהודית בפארלאמנט לבין נציגי השלטון. המו"מ הזה נסתיים בהסכם ("אוגודה") עם ראש הממשלה גראבסקי ב־4 ביולי 1925. בטקס הרשמי הבטיח ראש הממשלה, שהממשלה תיתן דעתה לקידום ענייני ההשכלה והתרבות של האוכלוסייה היהודית ותטפל במצבה הכלכלי. ההסכם עורר ביקורת בקרב חוגים יהודיים ופולמוס חריף בעיתונות היהודית. כמו כן הוא נתקבל בביקורת שלילית מאד מצד חוגי הימין הפולני. עד מהרה התברר שהממשלה, כנראה גם בלחץ מפלגות הימין, לא נקטה צעדים של ממש ליישום ההבטחות שנתנו במסגרת ה"אוגודה". צירי ה"קולו" היהודי, המאוכזבים מאי־קיום ההסכם, עברו לאופוזיציה בהצבעות בפארלאמנט ותמכו בהצעת אי־אמון בממשלה.

הציבור היהודי בווארשה עקב בדריכות אחרי האירועים המתרחשים בבירה, שהייתה בבחינת "הטריטוריה שלו". באירועים אלה היו מעורבים גם מנהיגים יהודים מחוץ־לארץ, כמו לוסיין וולף מאנגליה, ונשיא ההסתדרות הציונית, נחום סוקולוב, שביקרו בווארשה. במפגשו של סוקולוב עם שר החוץ סקשינסקי (Skrzynski) סוכם על פירסום הצהרת תמיכה בשאיפות הציונות, לתחיית העם היהודי בארץ־ישראל.

אולם הוויכוחים בקרב ראשי הציונים תומכי ה"אוגודה" ומתנגדיהם נמשכו. הדיהם העסיקו

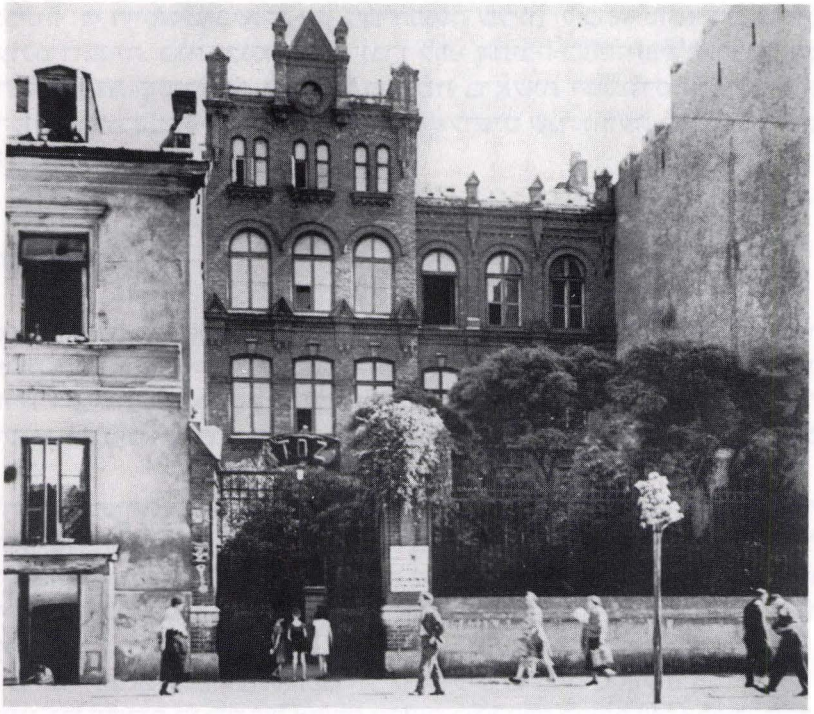

מרכז "טאָז" ("TOZ") בווארשה (הצילום של רומאן וישניאק, וארשה)

ילדים יהודים במעון של "טאָז", וארשה (צילום של רומאן וישניאק, וארשה)

ערב הפתיחה של ועידת הרופאים היהודים מטעם "טאָז", וארשה 1928. ערב מלחמת־העולם השנייה חיו בווארשה יותר מ־800 רופאים יהודים

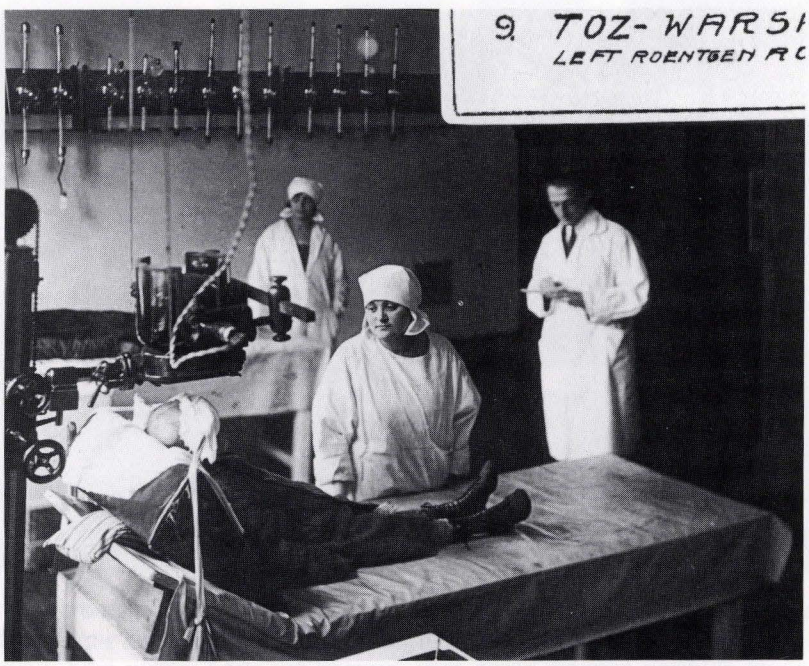

חדר רנטגן במירפאת "טאָז" בווארשה, שנות ה־20. "טאָז", (Towarzystwo Ochrony Zdrowia) "החברה להגנת הבריאות" בפולין, הוקמה ביוזמת ה"ג'וינט", והייתה לאחד הגורמים הפעילים ביותר בתחום הבריאות בקרב האוכלוסייה היהודית בפולין. חברת "טאָז" החזיקה בתי־חולים ומירפאות, סנטוריום לחולי שחפת ואף אמבולנסים משלה

ד"ר אהרון סולובייצ'יק עם צוות עוזריו. ד"ר סולובייצ'יק היה אחד מן הרופאים הכירורגים המפורסמים ביותר בפולין. שימש ראש המחלקה לכירורגיה בבית־החולים היהודי "צ'יסטה" (Czyste) בווארשה. בנו, משה סולובייצ'יק, היה רופא כירורג בבית־החולים ע"ש "איכילוב" בתל־אביב

הוועד המנהל של התאחדות הרופאים היהודים בווארשה ב־1926. משנות ה־30 לא נתקבלו יהודים עוד להנהלת האירגון הכללי של רופאי פולין. בין הרופאים שבתצלום: ד"ר ישראל מיליקובסקי (Milejkowski), רופא עור, לעתיד – חבר היודנראט בגיטו וארשה, מחזיק תיק הבריאות. נרצח במחנה ההשמדה טרבלינקה בינואר 1943; ד"ר חורונז'יצקי, לימים – מראשי המחתרת של האסירים היהודים המתקוממים במחנה ההשמדה טרבלינקה; ד"ר היירונים בראנדווין (Brandwein), מן הפעילים ב"טאָז" (רופא גינקולוג, נרצח בקאטין ב־11 במאי 1940, בקבוצה האחרונה של הקצינים הפולנים שהוצאו להורג); גב' ד"ר לסקה־אברמוביץ', ד"ר רובין, ד"ר אמסטרדמסקי (רופא ורשאי ידוע) ואחרים

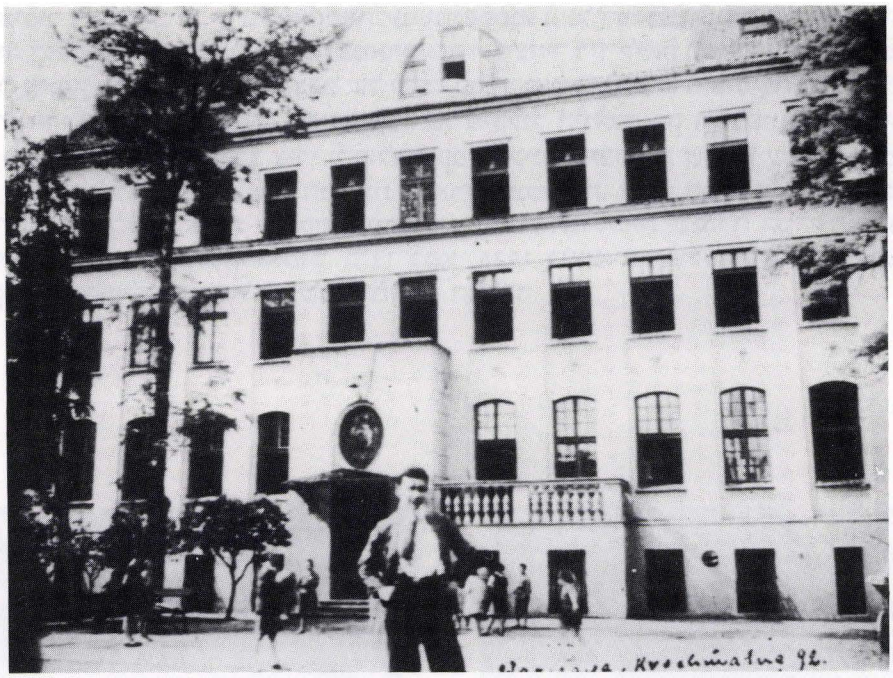

בניין בית היתומים שבהנהלת ד"ר יאנוש קורצ'אק, רחוב קרוכמאלנה 92, וארשה (הבניין קיים עד היום)

חֶבֶר העובדים הבכירים בבית־החולים היהודי צ'יסטֶה (Czyste) בווארשה. שמו של בית־החולים בא לו משם הרובע שבו שכן. גם בימי גיטו וארשה, כשפוזרו מחלקותיו בבניינים שונים ברחבי הגיטו, נשאר לו שמו, "צ'יסטֶה"

את הציבור היהודי כולו, נדונו באסיפות־עם ונתפרסמו מעל דפי העיתונות היהודית. בוועידה הציונית הארצית שנערכה בווארשה במארס 1926, הצהיר ד"ר ליאון רייך שה"אוגודה" מסמנת תחילת מאמץ מחודש לשיפור מצבם של יהודי פולין, ואם כי היא טרם מומשה כפי שניתן היה לצפות, הרי יש לקוות שתהיה לה השפעה על מיכלול היחסים בין השלטונות ליהודים. עם הזמן, כשגברה האכזבה בקרב צירי ה"קולו" עקב אי־קיום ההבטחות שניתנו על־ידי הממשלה, נאלץ ד"ר רייך לפרוש מראשות הנציגות הפארלאמנטארית. אולם המתיחות בקרב הנציגות היהודית הפארלאמנטארית נדחקה לעומת המתיחות הפוליטית שגברה במדינה והציפייה לשינויים אפשריים בשלטון. ואמנם, ב־12 במאי 1926 ביצע יוזף פילסודסקי הפיכה צבאית, שבעקבותיה הופלה הממשלה ונשיא המדינה התפטר.

מימין: קברו של הדרשן והמדען שמואל פוזניינסקי (נפטר 1921), בבית הקברות היהודי ברחוב אוקופובה, וארשה. המצבה – בעיצוב הנריק שטיפלמן (Stifelman)

משמאל: ה"אוהל" על קברם של שלושה סופרים יהודים נודעים: י"ל פרץ, יעקב־בנימין דינעזאן (Dinesohn) ושלמה אנ־סקי, בבית־הקברות היהודי ברחוב אוקופובה. עוצב בידי הפסל אברהם אוסטשֶגה (Ostrzega) בשנת 1924

אחרי הפיכת פילסודסקי

המשטר החדש ויחסיו עם היהודים

היהודים קידמו את הפיכת מאי 1926 של פילסודסקי באהדה. הם קיוו לשיפור במצבם, שכן ראו בשלטון החדש תחליף רצוי לריאקציה השלטת, והאמינו שהוא ישים סייג לאנטישמיות הגואה. עצם העובדה, שבמשך שלושת ימי קרבות הרחוב בווארשה, בימי ההפיכה, לא היו פגיעות ביהודים, מלוות מעשי ביזה שוד והרס, היו בעיניהם אות לטובה.

ואמנם, כבר בעצם ימי ההפיכה נוצר בווארשה קשר בין נציגו של פילסודסקי ובין א' הרטגלס, ששימש כיו"ר ה"קולו", כדי לדון בתביעות היהודים. נציגי היהודים שנפגשו עם נציגי פילסודסקי תבעו לרסן את ההסתה האנטישמית, לקיים את עיקרי שיוויון הזכויות, לתקן את העיוותים הקיימים ולהכיר בצורכיהם הלאומיים של היהודים. התביעות זכו לאוזן קשבת של חוגי השלטון החדש, ועד מהרה ניתן לכך ביטוי בנאומו בסיים של ראש הממשלה החדש, פרופ' קאז'ימייז' בַּרְטֶל (Kazimierz Bartel), ב־19 ביולי 1926. בין השאר הוא אמר, שהממשלה לא תרשה פגיעה בזכויות האזרחים הלא־פולניים במדינה, השונים בלשונם או דתם, משום שיש בכך משום פגיעה בדמותה של פולין. הממשלה תשאף למיתון הניגודים הלאומיים וליצירת יחסים הארמוניים בין תושבי המדינה. בהדגישו, שהאנטישמיות הכלכלית מזיקה למדינה, קבע, שהממשלה תפעל לקיום מדיניות כלכלית מתאימה, תסדיר את ענייני האשראי כשהיא מודרכת על־ידי שיקולים ענייניים ולא תושפע משיקולים הרואים את השתייכותם של הנוגעים בדבר ללאום זה או לדת אחרת. שום הסכמים סודיים – הוסיף – לא ייחתמו עם נציגי האוכלוסייה היהודית, וכל ההגבלות הקיימות מתקופת השיעבוד שקדמה להקמת המדינה תבוטלנה.

נאומו של ראש הממשלה הופיע גם בחוברת מיוחדת, שכללה בדף מיוחד את הנוסח המלא של ההצהרה, שנוסחה ברוח הדברים שהובטחו. ההצהרה נתקבלה בשביעות רצון על־ידי הציבור היהודי ועל־ידי ראשי יהדות פולין. סימני האהדה מצאו את ביטוים גם בוועידת ציוני וארשה, שהתכנסה בתחילת יוני 1926, סמוך להפיכה של פילסודסקי. נוכח מסקנתם של הדוברים, שהמצב הפוליטי במדינה טעון תיקון, הועלתה בוועידה הדרישה לשינויים במדיניות הממשלה כלפי המיעוטים הלאומיים. הסנאטור משה קרנר, מראשי הציונים, ביטא בדבריו את הדרישה "למלוא הזכויות", ותמורת זה "הננו מוכנים לתת לממשלה את קולותינו הדרושים לה". בין התביעות הקונקרטיות שהועלו, נכללו תיקונים כלכליים חיוניים בתחום תעסוקת העובדים היהודיים, הסדר בעניין חובת מנוחת יום א' והחלפת התקנות בדבר הקונצסיות המונופוליות המפלות לרעה את היהודים. כמו כן, הושם דגש מיוחד על ההכרח לפעול נגד ה"נומרוס קלאוזוס", המגביל את מספרם של הסטודנטים היהודים המתקבלים למוסדות להשכלה גבוהה.

ניתן לציין את גילויי הרצון הטוב כלפי היהודים מצד אנשי המשטר החדש, שהביאו ליצירת אקלים חדש, שונה מזה שהיה ידוע בעבר. מינויו של סלאבוי סקלאדקובסקי (Slawoj Skladkowski) לשר הפנים הוסיף אז לתחושת ההקלה בקרב היהודים. הוא קנה לו שם טוב אצל

היהודים בהיותו בעבר הממונה הממשלתי בווארשה, כשהצהיר על "השוואת נאלבקי לאזורים הלא־יהודיים של וארשה בכל המובנים". קודמו בתפקיד, השר קאז'ימייז' מְלודז'יאנובסקי (Kazimierz Mlodzianowski), אישר ב־25 במאי 1926 בהצהרה את תוכן החלטת המיניסטרים, שנמסרה במארס 1926 לנחום סוקולוב. לדבריו, אין השלטונות מפריעים לפעולות הציוניות המאורגנות על אדמת פולין. הם יסייעו לשידוד המקצועי בתוך החברה היהודית וכן לא יעכבו את ההגירה היהודית מפולין. ונוסף לכך "אין צורך באישור לכל האיגודים בעלי אופי פוליטי, המנהלים תעמולה למען הרעיון הציוני". אולם למרות ההצהרות, מהן ניתן היה להסיק על פתיחת דף חדש ביחסים עם היהודים, לא צמחה התקדמות של ממש, מלבד אי־אלו הקלות חוקיות וביטול הגבלות מסוימות.

אכזבת היהודים מהשלטון החדש – תקוות שנתבדו

קמעה קמעה נתבדו התקוות של היהודים, ואכזבתם מהשלטון החדש הלכה וגברה. בדין־וחשבון המסכם את הטיפול בעניינים הנוגעים ליהודים על־ידי משרדי הממשלה סיכם א' לוין, מעובדי "המועצה הלאומית" בווארשה בדו"ח שכתב על המצב. בין השאר, הוא ציין שבמשרד הפנים "לא חל שינוי לטובה בכל הנוגע לטיפול בבעיות היהודים, ואין ניכרת שום הטבה עבורנו". במשרד המשפטים אין תובעים עיתונים אנטישמיים לדין על פירסום דברי שיטנה. במשרד החוץ אין טיפול הולם בבעיותיהם של יהודי פולין, אזרחי המדינה, השוהים בחו"ל. ואילו במשרד ההשכלה והדתות: "גרוע יותר מאשר בזמנו של השר גראבסקי. במיוחד רע המצב בתחום החינוך העממי. באשר ל'נומרוס קלאוזוס' טרם נודע כיצד יפול דבר. נקבעו בחינות כניסה, אך קשה לדעת, כיצד יתבטא הדבר ביחס ליהודים. שוררת פסימיות.".

במשך הזמן גוברת גם נעימת הביקורת בקרב חבר ה"קולו" היהודים. יהושע השל פרבשטיין, שעמד בקשרים הדוקים עם ראש הממשלה ברטל, קובע ש"בכלל נכזבו עכשיו התקוות שהציבור היהודי תלה בממשלה של ה"סאנאציה" ("ההבראה")", כפי שכונתה ממשלה זו.

צירי הסיים מקרב ה"התאחדות", שהיו מסויגים מהתקרבות אל חוגי השלטון, סיכמו את המצב בדברים שפורסמו בעיתונם "פאלק אוּן לאנד": "לא התפעלנו מלכתחילה. אמנם, חשנו סיפוק לשמוע מפי ראש הממשלה [ברטל] דברים, אשר שום פולני כשר לא העז עד כה להביע[...] אך לא השתכרנו מההכרזות וסברנו שיש לחכות למעשים[...] במציאות אנו רואים סחבת ובכמה תחומים נמשכת דרך הממשלות האנטישמיות הקודמות".

צירי הסיים לא נמנעו מביקורת נגד הממשלה שהכזיבה, אם כי הם נזהרו מניסוח חריף של דבריהם, משום ההתקדמות המסוימת בטיפול בענייניהם מאז החלה בכהונתה הממשלה החדשה. עם זאת הביע הציר פרוסטיג את אכזבתו מהמצב בנאומו בסיים בסוף שנת 1926, ונתן ביטוי לדעות השוררות בקרב חבריו ב"קולו". הוא הצביע על שורה של ענייניים שלא תוקנו, כמו מנוחת חובה ביום א', ההגבלות באוניברסיטאות, ליקויים באישור אזרחותם של יהודים, מיסוי כבד תוך קיפוח משווע של היהודים – על־ידי הקצבות מיזעריות במסגרת התקציב, בעיקר בתחומי החינוך, התרבות והדת. ההקצבות ליהודים היו נמוכות בהרבה בהשוואה לשאר האזרחים. יחד עם זאת שהדגיש את אהדת היהודים למשטר החדש, הוא קבע שהצירים היהודים ייאלצו להימנע בהצבעה בעד התקציב משום ש"ציפינו לשינוי הקו כלפינו, כדי ששלושה מיליון אזרחים יהודים יוכלו לחיות תוך חירות ולפעול בביטחון לרווחתם הם לטובת המדינה כולה".

המצב הכלכלי ההולך ומחמיר הגביר את התרוששות האוכלוסייה היהודית. המצוקה הקשה ניכרת ביותר בשנים 1925־1926 בקרב בעלי המלאכה היהודים, ביניהם סנדלרים, תפרים, חייטים ואחרים, שהאבטלה הפכה מנת חלקם של רבים מהם.

מכה נוספת לבעלי־המלאכה היהודים באה עם קבלת חוק התעשייה והמלאכה ביוני 1927. בעל המלאכה חייב היה בהצגת תעודה מקצועית, שלהשגתה נדרשו כישורים שונים, שהיה בהם משום הערמת קשיים בפני בעל המלאכה היהודי והתעלמות מבעיותיו המיוחדות.

המצוקה הכלכלית ותגובות הציבור היהודי עליה

המצב החמור עורר את ראשי הציבור לפעילות. הסופר שלום אש פירסם ב"היינט" ב־22 ביוני 1926 מכתב גלוי אל המארשאל יוזף פילסודסקי. הוא יצא בחריפות נגד שיטת המיסוי, המכבידה את עוּלה על היהודים ושוללת מהם כל בסיס לקיום כלכלי הוגן, פוגעת במסחר ואף גורמת נזק ישיר למדינה. והוא קבע: עניינה של פולין הוא לא לפגוע במסחר היהודי אלא נירמולו, תוך ויסות המועסקים בו. כמו כן יש לעשות למען פרודוקטיוויזאציה של ההמונים היהודים. גם נציגי ה"קולו" היהודי פירסמו מכתב גלוי אל המארשאל פילסודסקי מעל דפי העיתונות היהודית, בו הם תובעים את ביצוע התיקונים שהובטחו. תהליך ההתרוששות וההידלדלות בקרב שכבות העובדים עורר את מפלגות הפועלים וה"בונד" בראשן, למאבק מחודש "למען הזכות לעבודה" של הפועל היהודי. בוועידה שנתכנסה בתיאטרון קמינסקי בווארשה באחד באפריל 1926, בהשתתפותם של כ־600 נציגים של נציגי הפועלים היהודים מ־91 ערים, נתקבלו החלטות נגד המדיניות הממלכתית האנטישמית, הגורמת להרס הפרולטאריון היהודי. בעיקר הודגש הנזק שנגרם עם הפחתת מקומות עבודה של פועלים יהודים בשירות הציבורי והקומונאלי ובתעשייה הגדולה. הוועידה החליטה להיאבק "למען זכות עבודה" של הפועל היהודי, בשווה לעמיתו הלא־יהודי. כל אלה, והמאמצים שנתלוו לכך, לא הוכתרו בהצלחה. לחץ הגורמים הימניים השתיק כל ביקורת, ואפילו מצד חוגי פועלים פולנים ניכרה התופעה של דחיקת רגלי היהודים מבתי־החרושת. כך למשל, במפעלי המתכת של א' אדלמן בווארשה הופיעה חוליית ביריונים, שהצהירה באוזני הפועלים הפולנים את הצהרתם: "הפולני הוא אדוני הארץ. לפולני זכות בכורה על העבודה גם בבתי־החרושת שלכם". כיוון שהתרבו איומים כאלה, היו הבעלים היהודים נכנעים ללחץ האיומים, או אף סוגרים את מפעליהם.

כדי לסייע בידי הפועלים היהודים הוקם "הוועד המרכזי לעזרת היהודים". הוועד, שנודע בכינוי "ועד ההצלה" (Komitet Ratunkowy), יצא לפעול לעזרת הניצרכים. "מבצע עשרים הפרוטות" – מיסוי מרצון שהוטל על כל משפחה בגובה של 20 פרוטות לכל חדר מגורים – הביא לאיסוף סכום של 40 אלף זלוטי. ההון הזה, בסיוע כסף שהגיע מה"ג'וינט", שימש להקמת קופות נוספות למתן אשראי ללא ריבית. בסוף שנות ה־30, בסיכום 12 שנות פעולה של הוועד התברר, שכ־100,000 אנשים נעזרו על־ידי הוועד, וסכום הסיוע בצורות שונות הגיע ל־7.5 מיליון זלוטי.

המצב הכלכלי השפיע ללא ספק על שידוד מערכות פוליטי בקרב הציבור היהודי. המאבק להבטחת הזכויות האזרחיות והלאומית נחלש. הממשלות הפולניות, שלא ראו בעין יפה זה מכבר את מאבקם של הציונים להענקת זכויות ליהודים, העדיפו לתמוך בעידוד יציאת היהודים לארץ־ישראל. מאחר שיציאה זו כאלטרנאטיבה במציאות הקשה לא הפכה להמונית, השפיע הדבר על ירידת קרנה של הציונות, המפולגת בקירבה, ברחוב היהודי.

במכתב שנשלח מפולין לארץ כתב שליח מארץ־ישראל, א' פרידמן, על מצבם הכלכלי הקשה של יהודי פולין:

> "הייאוש תקף את ההמונים, וריפיון הרוח והידיים שורר ברחוב היהודי בפולניה משום חוסר המוצא; היהדות מרגישה את עצמה כמו כלואה במאסר, חופשית לכאורה, אבל נדונה לכיליון. קשה לפגוש עכשיו יהודים בעלי ביטחון. יותר נפוץ הלך־הנפש של אחרי ככלות הכל. מפני שבעצם לאו דוקא הרדיפות הפוליטיות – הלא אלה לא חסרו גם ברוסיה – אלא ההרס היסודי של העמדות הכלכליות, שיתקו את המרץ והמיתו את הרוח של אי־השלמה עם המציאות ועם גזירות השלטון בפולין".

בקרב הפועלים היהודים ניכרת מגמה של תמיכה גוברת במפלגות השמאל וב"בונד" האנטי־ציוני. מאידך גיסא, מתחיל להסתמן גידול בכוחה של התנועה הרוויזיוניסטית, שמספר חבריה אמנם היה עוד מועט, אבל נמצא בסימן עלייה.

ב־1926 נערכה בווארשה הוועידה הרוויזיוניסטית הראשונה בפולין, שבה הודגשו

תביעותיה הציוניות ליצירה מואצת של רוב יהודי בארץ־ישראל דרך קולוניזאציה נרחבת ומתוכננת על־ידי ממשלת המאנדאט, במסגרת הגשמת ההתחייבויות שנכללו בהצהרת בלפור.

הבחירות למועצת עיריית וארשה, מאי 1927

ב־11 באפריל 1927 פוזרה, לפי צו נשיא המדינה, מועצת עיריית וארשה והוכרז על בחירות למועצה החדשה, שנקבעו ל־22 במאי אותה שנה. מתוך כ־400 אלף בוחרים שהצביעו, היו למעלה מ־100 אלף יהודים. בעד הרשימות היהודיות שהוגשו לבחירות למועצה הצביעו כ־84 אלף יהודים, וכ־17 אלף הצביעו עבור רשימות לא־יהודיות.
תוצאות הבחירות לרשימות היהודיות היו כלדקמן:

מספר הרשימה	שם הרשימה	מספר הקולות	מספר המנדאטים
1	"פועלי ציון" ימין	1,036	–
4	ה־"בונד"	19,864	7
5	"פועלי ציון" שמאל	7,831	3
16	הבלוק היהודי הלאומי (ציונים, "המזרחי", "אגודת ישראל", אירגון הסוחרים ובעלי־מלאכה)	39,966	15
17	הבלוק היהודי הדמוקראטי	1,366	–
18	ועד הבחירות המאוחד של הפועלים היהודים הדתיים	5,595	2
20	ועד הבחירות של המפלגה הדמוקראטית היהודית	2,115	–
21	בלוק היהודים הבלתי־מפלגתיים	1,312	–

תוצאות ההצבעה לרשימות היהודיות בבחירות למועצת עיריית וארשה (מאי 1927)

בין הנבחרים ברשימת הבלוק הלאומי בלטו הסנאטורים: משה קרנר (ציונים), אדולף טרוסקיֶר (סוחרים), רפאל שרשבסקי (סוחרים), וכן חיים רסנר (נציג בעלי מלאכה), מאוריצי מייזל (מי שעמד להיות יו"ר ממונה של הקהילה בסוף שנות ה־30), אדם צ'רניאקוב (שעתיד להיות יו"ר היודנראט בגיטו וארשה), ואחרים.

בין הנבחרים ברשימת ה"בונד" היו ראשי המפלגה: הנריק ארליך וויקטור אלתר, כמו כן נבחר שמואל (ארתור) זיגלבוים, שהיה בימי המלחמה חבר מועצת המדינה הפולנית בלונדון ואיבד עצמו לדעת ב־1942, כמחאה על שתיקת העולם נוכח השמדת יהודי פולין. בין הנבחרים ברשימת "פועלי ציון" היה יצחק לעוו. כחברי הנהלת העיריה נבחרו משה קרנר וד"ר זיגמונט ביחובסקי (ציונים) וויקטור אלתר (בונד), שנבחר בתמיכת הפפ"ס. בקדנציה זו של מועצת עיריית וארשה, הפכו הנציגי היהודים ל"לשון המאזניים" מאחר שלא היה לשום סיעה פולנית רוב מכריע. הם השתתפו כחברים פעילים בוועדות עירוניות שונות, ופעלו רבות למען רווחת תושבי העיר, והיהודים בתוכם. וכך הצליחו להשיג הקצבות בסכומים ניכרים למען מוסדות חינוך ועזרה סוציאלית ליהודים. מועצה זו כיהנה עד שנת 1934.

ב־19 בפברואר 1928 (כ"ח בשבט תרפ"ח) נפתח על־ידי "החברה להפצת מדעי היהדות בפולין" "המכון לחוכמת ישראל", שהחל לפעול תחילה בבניין הגימנסיה של אינג' פינקל ברח' נובוליפיה (Nowolipie) 21. בשנת 1932 עבר המכון למבנהו הקבוע באחד האגפים של הספרייה

למדעי היהדות ברח' טלומאצקיה (Tlomackie) 5, ושמו שונה ל"מכון למדעי היהדות". למכון נתקבלו תלמידי הפקולטה ההומאניסטית באוניברסיטת וארשה, שעמדו בבחינות כניסה במקצועות היהדות. מטרת המוסד הייתה לעודד את המחקר בשטח מדעי היהדות, להפיץ השכלה יהודית גבוהה, לחנך מורים למקצועות עבריים בבתי־הספר התיכוניים ולהכין עתודה של רבנים ומורי דת. בין מורי המכון היו מטובי החוקרים היהודים בפולין והם פרופ' מאיר באלאבאן, משה שור, מנחם שטיין, ישראל אוסטרזצר וד"ר אברהם וייס – היחיד ממורי המוסד שהצליח להינצל מהגיטו ב־1940 ולהגיע לארצות־הברית. שם המשיך את עבודתו המדעית ב"ישיבה יוניברסיטי" בניו־יורק.

"שנת העשור" למדינה הפולנית

שנת 1928, שנת העשור לתחייתה של פולין, צוינה בחגיגיות על־ידי אזרחיה. גם יהודי וארשה ציינו את התאריך בחגיגות ובפירסום ברכות לרגל האירוע. ההסתדרות הציונית, "הקרן הקיימת" וחברי ה"קולו" הציונים רשמו את האירוע ב"ספר הזהב" של הקרן הקיימת. נציגי הקהילה היהודית השתתפו בחגיגות הממלכתיות וביוזמתם אף אורגנה ביום העצמאות (11 בנובמבר) הפגנה פאטריוטית של התלמידים היהודים, שאליה הצטרפו יהודי וארשה. הם צעדו עם דגלים כחולים לבנים ודגלי המדינה עד לבניין הקהילה ברחוב גז'יבובסקה. בתהלוכה השתתפו נציגי הציבור, אגודות אקדמיות, חברי "מכבי" ואגודות אחרות. לאחר הנחת זר על קברו של החייל האלמוני נתקבלו הצועדים על־ידי הקהילה והנשיא. המשתתפים צעדו דרך רחובות העיר לבלוודר, ושם נתקבלו על־ידי המארשאל פילסודסקי. התהלוכה לוותה בנגינת תזמורות וקריאות לכבודה של המדינה וראשיה. כמו כן נערכו חגיגות באגודות מקצועיות, בבתי־ספר ובמוסדות ציבור יהודיים. לזכר האירועים פורסמה חוברת ביידיש ובאנגלית המתארת את החגיגות וכן את ביטויין בעיתונות הפולנית והיהודית בשם: "ל־10 שנות עצמאותה של פולין".

מאבקם הפוליטי של היהודים אחרי הפיכת מאי להבטחת זכויותיהם הושפע בדיעבד מהתגברות המגמות האוטוקראטיות של השלטון החדש, שהחלו עם פירסום התקנה של אוגוסט 1926, המעניקה סמכויות נרחבות לנשיא המדינה, והתקנות שנספחו אליה. משמעותן של התקנות הללו הייתה דחיקת רגלי הפארלאמנט כרשות מחוקקת, צמצום סמכויותיו בפועל כגוף מבקר והעברת סמכויות ביצוע לראש השלטון – הנשיא, כשלמעשה מאחוריו עומד המארשאל פילסודסקי, שהיה בפועל ראש הכוחות המזוינים.

ביוני 1927 פורסמו צווים להגבלת העיתונות במדינה, ובנובמבר פוזרו הסיים והסנאט, והוחל בהכנות לבחירות חדשות. הממשלה הייתה מעוניינת להגביר את השפעתה בבית הנבחרים העתיד להיבחר, ולצמצם את הכוחות הפוליטיים המתנגדים לה, כולל נציגות המיעוטים הלאומיים. הקולונל ואלרי סלאבק, מעוזרי פילסודסקי ניגש, על־פי השראתו של האחרון, להקמת אירגון פוליטי רחב שיקיף חוגים פוליטיים שונים, שיהיו נכונים לתמוך במחנה השליט ולפעול לפי הנחיותיו. כך הוקם "הבלוק העל־מפלגתי לשיתוף פעולה עם הממשלה" (BBWR Bezpartyjny Blok Współpracy z Rzadem –), שנודע בכינויו ה־B.B. (Bezpartyjny Blok), ואשר נועד, לפי הצהרת מייסדיו, לפעול ל"הבראת המדינה". בביטאון הרשמי של ה־ב.ב. נוסחו מטרותיו: אין זו מפלגה, כי אם אירגון של אנשים המתעלמים מהמפלג אותם כדי לפעול למען המטרה המקשרת אותם, שהיא הקובעת.

ב־28 ביאנואר 1928 פורסמה הצהרת ה־ב.ב., המבקרת את חוקת מארס 1921 הקיימת במדינה, יוצאת נגד דרכי פעולתו של הפארלאמנט ונגד המפלגות הפוליטיות הקיימות, לרבות הרכבן האישי. לדעתם של ראשי ב.ב. חייבים להימצא בבית־הנבחרים אנשים בעלי "תחושה ממלכתית" ו"רגישות מוסרית" שיפעלו בהנהגת המארשאל לטובת המדינה. כמו כן דובר על קיצוץ בסמכויות הפארלאמנט, שזכה לכינוי הגנאי ה"סיימוקראציה" ולהרחבת סמכויות נשיא המדינה והרשות המבצעת, דבר שהוחל בו כבר קודם לכן. ההשתייכות לב.ב. איננה על בסיס

מפלגתי, אלא מתוך הזדהות עם המטרות הנ"ל, והיא עשויה לכלול חוגים שונים. ביניהם גם את נציגי המיעוטים הלאומיים, כשהמועמדים הפוטנציאליים מקרב היהודים נחשבו האורתודוקסים.

הבחירות לבית הנבחרים ב־1928 ותוצאותיהן

הבחירות לסיים נקבעו ל־8 במארס 1928, ולסנאט שבוע לאחר מכן.
בין הרשימות היהודיות בווארשה שהלכו לבחירות היה בלוק המיעוטים שהופיע כ"בלוק טכני" של נציגי המיעוטים, (אלה נתקלו הפעם בקשיים מיוחדים). מקרב היהודים הצטרפו לבלוק: הציונים, "המזרחי", מפלגת "התאחדות" ואירגון בעלי מלאכה וחוגים דמוקראטיים אחרים. רשימה שנייה הייתה זו של "אגודת ישראל" והפולקיסטים וכן רשימות נפרדות של ה"בונד", "פועלי ציון" שמאל ו"פועלי ציון" ימין. כמו כן הופיעו נציגים יהודים מטעם האגודה והסוחרים ברשימת הב.ב.

לרשימות היהודיות בווארשה הצביעו כ־90 אלף קולות, שהם כ־19% מכלל המצביעים בווארשה. קולות יהודיים, מלבד אלה, ניתנו גם לרשימת הב.ב., וכן לרשימה הקומוניסטית. כל הרשימות היהודיות בפולין, כולל זו של ציוני גאליציה המזרחית ורשימות מקומיות, קיבלו כ־550 אלף קולות לסיים וכ־217 אלף לסנאט. כצירים לסיים נבחרו ברשימת בלוק המיעוטים – אפולינארי הרטגלס, יהושע השל פרבשטיין, יז'י (אורי) רוזנבלט, שמואל ברוט, ד"ר יעקב ויגודסקי, יצחק גרינבוים וחיים רסנר. מרשימת ציוני גאליציה המזרחית: ד"ר יצחק דוידזון, מרשימת ציוני גאליציה: ד"ר דוד שרייבר. סה"כ 13 צירים לסיים ו־6 סנאטורים. ברשימת הב.ב. נבחרו הצירים ואצלאב וישליצקי ואליהו קירשברוין וכסנאטור – לאזאר דאל. ה"קולו" היהודי שהוקם עתה, הקיף 11 חברים ולא כלל בתוכו את הנבחרים ברשימת הב.ב. עם תחילת דיוני בית הנבחרים התגלעו עד מהרה מחדש החיכוכים בתוך ה"קולו", המאבק על תפקיד היו"ר לא הוכרע, באשר בכך היה טמון המאבק על הקו שבין תומכי יצחק גרינבוים לבין תומכי ד"ר ליאון רייך. חילוקי הדעות בין ציוני פולין הקונגרסאית לבין ציוני גאליציה בלטו עם ראשית פעולתו של ה"קולו" והתמקדו בעיקר על דרכי המאבק הפארלמנטארי. בהצהרה פרוגראמטית של י' גרינבוים בסיים הודגש, שעמדת ה"קולו" לגבי כל ממשלה תהיה עניינית ותיקבע לפי מידת ההיענות לתביעות היהודים. עם זאת, הוסיף, יתמוך ה"קולו" במגיני הדמוקראטיה הפארלאמנטארית, העומדים על משמר האחריות הממשלתית בפני בית־הנבחרים. הנציגות הפארלאמנטארית היהודית פעלה במשך שתי שנות כהונתו של בית־הנבחרים (1928־1930) להגנת האינטרסים היהודיים, תוך שילוב טיעוניהם בשיקולי טובת המדינה וטיפוח רווחתם הכלכלית של תושביה. אולם היו אלה שנים אחרונות של דמוקראטיה פארלאמנטארית־למעשה בפולין. היה זה, כדברי י' גרינבוים, "סיים לוחם", ובאשר למקומם של הצירים היהודים הוא הוסיף: "אולם אנו לא תמיד היינו שותפים במלחמה זו". והוא הסביר את שיקולי הדעת הקואליציוניים של המפלגות הפולניות ביחס לצירים הלא־פולנים בסיים בתקופה זו, בכותבו: "השמאל, כל אימת שהצטרף הימין אליו, לא היה זקוק לקולותינו ולקולותיהם של המיעוטים הלאומיים, וכל אימת שהלך בדרכו, לא הספיקו קולותינו כדי ליצור רוב בלי הימין, ובדרישותינו אנו לא תמכו, ברוב המקרים, אפילו אנשי השמאל".

בסימן המשבר הכלכלי בסוף שנות ה־20 ותחילת שנות ה־30

למשבר הפוליטי בפולין שהלך והחמיר, הצטרף המשבר הכלכלי בעולם שפרץ בסוף 1929, ופגע גם במדינה הפולנית. המשבר נמשך בפולין עד מחצית שנות ה־30 בממדים הולכים ומחריפים. פגיעתו של זה הייתה קשה במיוחד במדינה, בה למעלה מ־60% מכלל האוכלוסייה עסקו בחקלאות תת־מפותחת, וכ־20% התפרנסו מתעשייה ועבודה במכרות. בעיית הבסיס התעשייתי הצר, חקלאות דלת אמצעים מחד ואיכלוס יתר של הכפר הפולני והאבטלה המתמדת, בשיעור העולה ויורד לסירוגין, היו מיסודות המצב הכלכלי הקשה, שלא נמצא לו מוצא.

המשבר הכלכלי ופגיעתו בשכבות השונות בציבור היהודי

המיתון הכלכלי, שסימניו כבר נראו לפני פרוץ המשבר הכלכלי, פגע עם בואו בתעשיית האריגים והעורות, בהם הועסקו בעיקר בעלי מלאכה יהודים. אליהם הצטרפו עד מהרה גם המועסקים בענפים אחרים. האבטלה הלכה וגברה. וכך, ב־1929 היו רשומים כ־7,000 מובטלים, שהיו כ־2.9% מכלל המועסקים, ושיעורם עלה ב־1930 על 10%, כשהמגמה של גידול האבטלה נמצאת בסימן של עלייה מתמדת. מספרם של היהודים בתוכם היה רב ביותר ועלה יחסית על זה של הפולנים. כדי להקל את מצבם של האיכרים נחקק חוק להקפאת חובותיהם. חוק זה פגע באלפי סוחרים וחנוונים יהודים, שהיו מעניקים לאיכרים אשראי לתקופות קצרות או משלמים מראש עבור תוצרתם המצופה, ושבר את מטה לחמם. חלק גדול מחובות האיכרים, שלא הוחזרו עתה, הכבידו על החנוונים היהודים הזעירים, שהתקשו לעמוד בהתחייבויותיהם כלפי הסיטונאים ובעלי־התעשייה. וכך הלך והתרחב מעגל המפרנסים היהודים שנפגעו מן המצב.

כתוצאה מהמשבר ירד עוד יותר מספר הפועלים היהודים בענפי התעשייה השונים בווארשה, שנאלצו עתה לחפש את פרנסתם במפעלים בינוניים או בבתי־מלאכה זעירים. מצבו של הפרולטאריון היהודי בעיר הלך ורע. היטיב לתאר את המצב ל' לויטה, שליח מארץ־ישראל, במכתבו מווארשה באביב בשנת 1930:

> לא נחוצות כל הערכות מדעיות ונוסחאות כלכליות לתיאור מצבם של יהודי פולין. המלה היהודית הפשוטה "דלות" (ביידיש) אומרת הכול. ולא דלות סתם, כי אם דלות מנוונת, הגוזרת את פסק דינה כמעט על כולם בלי הבדל[...] ידעתי תמיד את יחסו של היהודי, יחס החנווני לכסף, לפרוטה. אולם בצורה כזאת כפי שרואים את זה עכשיו כאן עוד לא ראיתי. החרדה הזאת לפרוטה ('גראשען'), ריכוז כול המחשבות והדאגות ב'פרוטסטים' – בשטרות שלא נפרעו, ובגובה המיסים. וכול המאמצים האלה הלא־אנושיים – המשפילים כול ערך עצמי, להיאחז בחיים, למשוך, להתקיים, נעשים ללא כול מינימום של ביטחון ביום המחרת. להיפך, ההרגשה היא כי לשווא, כי נגזר הדין[...]"

ביטוי פומבי למצב הקשה במסגרת המאבק הפוליטי לשינוי ניתן לראות בדבריו של י' גרינבוים בדיון על הצעת התקציב בסיים בפברואר 1930: "המלאכה היהודית והתעשייה הזעירה היהודית מותקפות מכל צד, נדחקות, נתקלות על כול צעד במיכשולים ובהתחרות שאין ביכולתן להתגבר עליהם. הקואופרטיבים (הפולנים) מצד אחד, המונופולים והאטאטיזם מצד שני, התחרות של שכבות פולניות חדשות המתחילות לעסוק במסחר ובתעשייה זעירה והנהנות מחסותם הגוברת של השלטונות – כול הגורמים האלה מביאים בשוק הפנימי לידי דחיקת רגליהם של היהודים העוסקים באותם המקצועות, על־ידי השכבות החדשות. למפרנסים היהודים האלה שנעשו "מיותרים" – הוא מוסיף – אין דואג מצד השלטון: איש מהגורמים המכריעים אינו חושב שיש לטפל בבעיה, שיש לעשות משהו, כדי להקל על גורלם, לפתח להם דרכים חדשות, מקורות פרנסה חדשים, לאפשר להם גישה לעבודות חדשות. נהפוך הוא, עושים הכול כדי לסגור בפני היהודים כל גישה למקורות עבודה ופרנסה חדשים. המדינה היא בעלת עסקים גדולים. המדינה מפרנסת מאות אלפי בני אדם. ובכל המפעלים שמקימה המדינה, בכול הסדנאות – אין בהם דריסת־רגל ליהודים. המיסים שאנו משלמים אינם חוזרים אלינו בצורה של משכורות לפקידים, של שכר עבודה במפעלי המדינה".

לעניין האחרון, ניתן לציין שבמנגנון הממשלתי והמוניציפאלי בו הועסקו כ־65,000 עובדים, היו כ־1,250 עובדים יהודים, שהם כ־2%, בשעה שבקרב אוכלוסיית העיר עלה מספרם על 30%. כלומר מדובר ב־0.8% פעילים בחיי הכלכלה בעיר, שהם פי עשרים פחות מאשר אצל הפולנים. והרי בעבודות אלה מדובר על תעסוקה המבטיחה לעובד פרנסה קבועה, מחוסנת יותר מאחרות מפני משברים ומוגנת יותר מפני חוסר עבודה.

האטאטיזם, המעביר ענפי משק שונים לבעלות המדינה, כוון בפולין לחיפוש אחר פיתרונות כלכליים לשיפור מצבה המשקי של המדינה. אולם בד בבד הביא הדבר לידי פולוניזאציה של ענפי תעשייה ומסחר, שחלקם של היהודים בהם היה רב. דחיקת רגליהם של היהודים מענפים אלה שללה את הכנסתם של עשרות אלפי יהודים.

התארגנות יהודית להתמודדות עם המצב הכלכלי הקשה

היהודים נאלצו לפעול בכוחות עצמם כדי לחפש מוצא ממצבם הקשה. כאן נכנסו לפעולה קודם כל האירגונים הכלכליים והמקצועיים שלהם. מרכז אגודת הסוחרים היהודיים בווארשה, שהיה קיים מאז הקמת המדינה, התרחב בתחילת שנות ה־30 ומנה 389 סניפים בפולין, בהם היו הסוחרים מאורגנים לפי ענפים שונים.

הסוחרים הזעירים נתארגנו במרכז הסוחרים הזעירים היהודים, שפעל ליד האיגוד המרכזי. בין ראשי האירגון נמנו הסנאטורים ר' שרשבסקי, א' טרוסקיר והציר לסיים ו' וישליצקי. הם נחלצו עתה למאבק ותבעו מהשלטונות לסייע לסוחרים לעמוד בקשיים, שנבעו מהמדיניות המפלה לרעה את המסחר היהודי ומהתחרות של סוחרים לא־יהודים. אלה נתמכו על־ידי השלטונות והועדפו לטובה על־ידי האדמיניסטראציה הממלכתית. במיוחד הצביעו הסנאטורים היהודים על הפגיעה הקשה בסוחרים היהודים, שנושלו מענפי המסחר בענפים שהפכו למונופולין ממלכתי והם הסחר במשקאות אלכוהוליים, טבק, גפרורים וייצוא תבואות ותוצרת יער. הפגיעה הייתה ניכרת ביותר במסחר היהודי הקמעונאי, כשהחנווני הזעיר נדחק לרוכלות. רבים איבדו כליל את מקורות פרנסתם, והדלות התדפקה על דלתותיהם. על מצבם הכלכלי הקשה של היהודים ניתן ללמוד לפי רשימת משלמי המיסים לקהילת וארשה בשנות ה־30 הראשונות. מן הרשימות עולה, שכ־50% של המשפחות היהודיות לא יכלו לשלם את המס המינימאלי לקהילה, שהיה כ־5 זלוטי לשנה, ואילו כ־40% שילמו 10 זלוטי לשנה (דולר אחד בערך!). אולם לפי רשימות אלה גם מתברר, שכ־35% מהאוכלוסייה נזקקו למוסדות צדקה לקבלת סיוע לפרנסתם היומיומית – או אף נזקקו לקיצבה, בהעדר כל מקור פרנסה אחר.

מצבם של בעלי המלאכה היהודים בווארשה, שהיוו כ־57% מכלל בעלי־המלאכה בעיר, לא שפר עליהם. הם התרכזו במקצועות מסוימים והם: כובענות, חייטות, סנדלרות, פרוונות, תפרות, עשיית כפפות, רצענות, פחחות, חרטות, בורסקאות, צורפות, שענות, צבעות ואפייה. בענפים אלה עלה מספרם של בעלי־המלאכה היהודים מעל ל־50%, ובאחדים מהם הגיע עד ל־90% ומעלה. מאבקם הכלכלי היה קשה נוכח החקיקה הממשלתית, שפגעה באושיות קיומם, כגון בחינות חובה לאומנים, חובת מיכון של סדנאות מסוימות, ועוד. בעלי־המלאכה היהודים התארגנו אף הם והקימו את ה"אגודה המרכזית של בעלי המלאכה היהודים בפולין", ומקומה בווארשה. בסוף שנות ה־20 נמנו במרכז 493 אגודות מקומיות ולהן כ־95,000 חברים. האגודה הגנה על האינטרסים של בעל־המלאכה היהודי, דאגה להשגת אשראי, הקימה מפעלים קואופרטיביים ואף הייתה פעילה בהרחבת ההשכלה המקצועית של חבריה. עם הזמן הוקמו גם אגודות שפעלו בהשראה מפלגתית: זו של ה"בונד", חבריה היו בעיקר עובדי־בית ("חאלופניקים"), של ה"פולקיסטים", בראשות חיים רסנר – שהיה ציר בסיים, ושל הציונים בהנהלת אדם צ'רניאקוב – מי שעתיד לעמוד בראש היודנראט בגיטו וארשה.

בתחילת שנות ה־30 התפתחה תנועת הקואופראציה, ומרכז האגודות השונות, שפעלו בחלקן בחסות מפלגות יהודיות, היה בווארשה. הביטאון המרכזי של הקואופרטיבים, "די קאאפעראטיווע באוועגונג", הופיע בווארשה החל משנת 1923. על־יד אלה הוקמו בנקים קואופראטיביים, שסיפקו אשראי בצורת הלוואות קטנות לבעלי־מלאכה וסוחרים זעירים, וסייעו בניכוי שטרות של סוחרים בינוניים. ההתרוששות של האוכלוסייה היהודית הגבירה את הצורך במתן הלוואות של גמילות חסד בלי ריבית ולזמן פירעון ממושך יותר. בתחילת שנות ה־30 רוכזו כל הקופות באגודת "צֶה־קַא־בֶּה" (Centralna Kasa Bezprocentowa) שמרכזה בווארשה, ובראשה ר' שרשבסקי ואיש הג'וינט י' גיטרמן. אירגון "קופות גמילות חסד" הווארשאיות מנה בזמן זה 56 קופות, שנתחלקו לפי ענפים כלכליים, לפי אזורי העיר ולפי בתי־תפילה ובתי־מידרש. סכום ההלוואות שניתן לנזקקים לקניית סחורות, להשגת חומרי גלם או אף מכשירי עבודה הגיע למאות אלפי זלוטי. ההלוואות היו בגובה של 50 עד 100 זלוטי, שהלווים היו פורעים בשיעורים שבועיים או אף חודשיים. הלוואות מיוחדות ניתנו לרכישת "פטנט", דהיינו רישיון לעסוק במסחר או מלאכה, שניתן למשך שנה אחת. רישיון כזה מהסוג הנמוך עלה בין 40 ל־60 זהוב, והעובדה שסכום זה ניתן בהלוואה לרבים, מעיד על ההתרוששות ההולכת ומעמיקה בקרב יהודי וארשה.

יש לציין, שלמול הנזקקים עמדו התורמים ועסקני הקופות, ואלה השתדלו במיטב יכולתם לסייע להם להתאושש ממצוקתם. המאבק הכלכלי קיבל את ביטויו הפומבי בהחלטת הציבור היהודי לצאת לרחובות ולהפגין נגד לחץ המיסים והנישול הכלכלי המופעל נגד היהודים. בתחילת מארס 1930 למשל, קיימו הסוחרים, החנוונים ובעלי־המלאכה אסיפת עם בווארשה. באי האסיפה החליטו על קיום יום של שביתת מסחר ועבודה כאות מחאה נגד הדיכוי הכלכלי המופעל נגדם. העיתונות היהודית הגדירה שביתה זו כ"שביתת ייאוש", וכך מתאר שביתה זו ל' לויטה, שליח מהארץ, שהיה בפולין:

> "מי שלא ראה את היהודי הפשוט עם כל העלוב והפעוט שבו, יכול היה לראות את זה ביום שלישי שעבר בחוצות וארשה[...] כי הנה סוף סוף פקעה הסבלנות של החנווני הקטן, של בעל־המלאכה, ומתוך "אובדן כל התקוות" הכריזו החנוונים הזעירים ובעלי־המלאכה היהודים שביתה ליום אחד על־ידי סגירת החנויות ובתי־מלאכה. שביתה זאת באה למחות על המצב הנואש ולהשמיע את צעקתם המרה של האנשים האלה. אולם גם ביום השביתה הזה לא עמד להם כוחם, כי הצורך להתפרנס גבר על הכול. וכך, החלון של החנות היה מוגף בתריס והדלת הייתה פתוחה למסחר, כי גם לאחר שהכריזו על שביתה, לא יכול היה סוחר יהודי לוותר על יום של מסחר..."

במצב הפוליטי במדינה, עם התגברות כוחות הריאקציה, לא נראה היה שקיימים סיכויים של ממש לשיפור מצבם של היהודים. עם הקמת ממשלה חדשה בראשות קזימייז' שוויטאלסקי (Kazimierz Świtalski) באביב, שנודעה על־פי הרכבה כ"ממשלת הקולונלים", (6 מתוך 14

בוחרים יהודים עומדים בתור לפני תחנת קלפי, ביום הבחירות ל"סיים", באיזור מגורים יהודי בווארשה. (התצלום: א' קציזנה)

הדבקת כרזות תעמולה של ה"בונד" לפני הבחירות ל"סֵיים", באחד מרובעי העיר המאוכלסים יהודים. הרשימות המתמודדות במערכת הבחירות סומנו במספרים. בכרזה – תעמולה לרשימת ה"בונד" שמספרה בבחירות: 4

החוג היהודי "קולו" ("Koło Sejmowe") ב"סיים" (בית־הנבחרים) הפולני האחרון בפולין שלפני מלחמת־העולם השנייה

השרים היו קציני צבא), גברו ביתר שאת המגמות האוטוקראטיות במדינה. המגמות לפיחות מעמדו הריבוני של הפארלאמנט ולצמצום סמכויותיו, לשינוי החוקה והענקת סמכויות נרחבות לרשות המבצעת תוך דיכוי האופוזיציה, היו בין המאפיינים הבולטים של הממשלה החדשה. התערבות השלטון בנעשה בסיים עד כדי מניעת פעילותו, דחפה את חוגי האופוזיציה לפעילות במסגרת חוץ פארלאמנטארית, להתארגנות שנודעה בכינויה "מרכז־השמאל" (Centrolew). בהצהרה שפורסמה על־ידי אחד מראשיה נתבע קיום "ששת החירויות הפוליטיות" והן: חופש העיתונות, קיום בחירות ללא לחץ תוך שמירה על טהרתן, ריבונות הפארלאמנט, אי־תלות הרשות השופטת וכן אחריות הממשלה בפני הרשות המחוקקת למען קיום עקרון ההכרעה על־פי הרוב.

עד מהרה הוחל באירגון מיפגשים בסיסמאות נגד הסאנאציה, נגד שיטת "הדיקטטורה הסמויה", והאווירה הציבורית נתלהטה. שלטונות "הסאנאציה" מצדם נקטו גם פעולה לגיוס תומכים לקו שלהם, תוך הדגשה שכוונותיהם נועדו לטובת המדינה. צירי הסיים והסנאטורים היהודים הודיעו על התנגדותם לפגיעה בסמכויות הפארלאמנט, תוך מחאה על פגיעה בזכויותיהם כצירים נבחרים, החייבים לעמוד על ביצוע התחייבויותיהם כלפי בוחריהם. יש בשינויים המוצעים על־ידי השלטון, לדברי הצירים היהודים, משום ביטול החוקה, שלה נשבעו אמונים. במצב הקיים, אין הם רואים עצמם זכאים להחליט בנידון ולתת יד לשינויים בחוקה הקיימת. למעשה נקטו ראשי הציבור היהודי עמדה של "נאוטראליות כפויה" בסכסוך בין המפלגות הפולניות לבין השלטון. וזאת, משום שמצד אחד התנגדו לצעדי השלטון לקיפוח המשטר הפארלמנטארי. מצד שני לא תמכו באופוזיציה של הגוש "מרכז־השמאל", בגלל התעלמות משתתפיה מהבעיה היהודית והצטרפות חוגים אנטישמיים אליה. הם הדגישו את שאיפתם לנהל מדיניות יהודית עצמאית, על פי האינטרסים של הציבור שבחר בהם.

בחירות 1930 לבית הנבחרים

בקיץ 1930 פוזר בית־הנבחרים, והוחל בהכנות לבחירות חדשות שנקבעו ל־16 בנובמבר לסיים וב־23 באותו חודש לסנאט. עם התקרב הבחירות הפעיל השלטון אמצעי־דיכוי נגד חוגים אופוזיציוניים, ובעיקר נגד ראשי מפלגות שונות וצירי פארלאמנט, תוך התעלמות מחסינותם הפארלאמנטארית, וכליאתם במצודת בריסק. בדרך למקום מאסרם התעללו בהם אנשי הביטחון, ובמיוחד פגעו קשות בציר פפ"ס היהודי, ה' ליברמן, שהובא למאסרו כשהוא מחוסר הכרה. המחאות נגד מאסרים שרירותיים אלה שנשמעו בציבור, נתקלו בעמידה תקיפה של השלטונות על דעתם, תוך האשמת צירי הסיים "לשעבר" בעבירות פליליות ופוליטיות. המאסרים ונקיטת האמצעים נגד המתנגדים לצעדי השלטון שנמשכו, הטביעו את חותמם על האווירה, שקדמה לבחירות.

כמובן, בנסיבות אלה לא היה מקום להקמת "בלוק מיעוטים". כמו כן לא נסתייע איחוד כוחות כלשהו להופעה ברשימה אחת במחנה היהודי. בבחירות לסיים קיבלו ציוני פולין הקונגרסאית ואזורי הספר 30% מכלל קולות היהודים, ציוני גאליציה 26%, "אגודת ישראל" כ־21%, ה"בונד" כ־10% ו"פועלי ציון" שמאל כ־3%, ולבית הנבחרים כולו – בטבלה הבאה:

הרשימה	מספר הקולות	האחוז מכלל הקולות היהודיים
"אגודת ישראל"	32,660	38
הציונים	30,740	35
ה"בונד"	13,300	15
"פועלי ציון" שמאל	1,320	1.5

תוצאות הבחירות לבית הנבחרים ב־1930 במיגזר היהודי

בסך הכול ירד מספר הקולות, שניתנו לרשימות יהודיות, בהשוואה לבחירות קודמות. לפי מקורות שונים ניתנו לרשימת הב.ב. של המארשאל פילסודסקי כ־10,000 קולות יהודיים. אם נוסיף לכך גם ביטול של רשימות יהודיות שונות במקומות שונים, הרי אין ספק שאובדן הקולות שנגרם עקב כול אלה, הביא לירידת מספר הצירים היהודים שנבחרו במדינה, וכך במקום 13 צירים יהודים ב־1928 נבחרו עתה 7, מלבד 3 שנבחרו ברשימת הב.ב. ואילו לסנאט לא נבחר אף סנאטור ברשימות היהודיות, וברשימת הב.ב. נבחר א' מנדלסון, איש "אגודת ישראל". הסיעה היהודית החדשה, ה"קולו", הייתה מורכבת משני ציונים מפולין הקונגרסאית וארבעה מגאליציה, ובראשם ד"ר י' טהון. ואילו נציג ה"אגודה", הרב א' לוין, לא צורף לסיעה.

התקרבותה של האגודה לשלטון הסאנאציה, כפי שנתגלתה בבחירות לסיים, נתנה את אותותיה גם בתחום הקהילה היהודית. המגמה הישנה לשוות לקהילה עד כמה שאפשר אופי דתי, ולעשותה מוסד של עדה דתית כפי שהיה מקובל על אנשי "אגודת ישראל", באה לידי ביטוי בתיקונים לתקנות שפורסמו לבחירות לקהילות, שבאו להשלים את הצו להקמת הקהילות מ־1919. בין התיקונים שבאו להעדיף את אנשי "אגודת ישראל", ועוררו התנגדות בקרב הציבור היהודי, היה סעיף 20, שתוקן על־ידי שר הדתות והחשכלה. לפי סעיף זה נשללה זכות הבחירה לקהילה מיהודי היוצא בפרהסיה נגד הדת היהודית. תקנה זו שימשה לעיתים אמצעי לפסילת בוחרים ומועמדים שנתגלו כבלתי־רצויים בעיני החוגים האורתודוקסיים.

הבחירות למועצת הקהילה, 1931

הבחירות למועצת הקהילה החדשה נערכו ב־27 במאי 1931 ובהן השתתפו 26 רשימות, כש"הבונד" מחרים אותן. מתוך כ־70,000 בעלי זכות הבחירה הצביעו בסך־הכול למעלה מ־20,000, שהם כ־25%. 50 המאנדאטים התחלקו – לפי הקולות שניתנו בבחירות – כדלקמן:

הרשימה	מספר המנדאטים
"אגודת ישראל"	20
"ציונים כלליים"	11
"המזרחי"	4
"פועלי ציון" שמאל	1
"פועלי ציון" ימין	1
המתבוללים	2

מניין הקולות בבחירות למועצת הקהילה, 1931

הנותרים נתחלקו בין קבוצות קטנות שונות. כראש הקהילה נבחר אליהו מזור, בעל טחנות קמח, איש "אגודת ישראל", וכיו"ר מועצת הקהילה – יעקב טרוקנהיים, אף הוא מ"אגודת ישראל". הפולמוס העיקרי במועצת הקהילה החדשה בין נציגי המפלגות השונות נסב על בעיות התקציב וחלוקת המשאבים, שהגיעו בערך ל־5 מיליון זלוטי, לצרכים שונים. וכל זה בפיקוח חמור של השלטונות, שלא חששו מלהתערב בנעשה לפי ראות עיניהם.

בתחילת מארס 1934 פוזרה, לפי החלטת הממשלה, מועצת עיריית וארשה, ובסוף השנה מונתה הנהלה לעירייה בראשותו של סטפאן סטאז'ינסקי (Starzynski). בין חברי המועצה היהודים שנתמנו היו עסקני ציבור: רפאל שרשבסקי, יעקב טרוקנהיים, אברהם גפנר, ליאון ברגמן, ישראל גלוצר, מייצ'יסלב (משה) כהן, סטאניסלאב זיידנבויטל. הם מילאו תפקידים

שונים בוועדות העירייה, והיו פעילים במועצתה במשך ארבע שנות כהונתה. בין השאר, מונתה ועדת ביקורת לעירייה על־ידי משרד הפנים, ובין חבריה נמנה מ' מייזל, העתיד להתמנות ב־1937 כראש הקהילה האחרון של יהודי וארשה לפני השואה.

מיפקד האוכלוסין, 1931

בשנת 1931 נערך מיפקד אוכלוסין כללי, ובו נאספו נתונים, מתוכם ניתן להכיר את האוכלוסייה היהודית בווארשה על מבנהָ, עיסוקיה ומצבה הכלכלי. מתוך כ־350,000 יהודי וארשה, שהיוו כ־30% של אוכלוסיית וארשה וכ־11% מיהודי כל המדינה, התגוררו במקודם רוב היהודים ברובעים המאוכלסים בעיקר על־ידם.

לפי נתוני המיפקד ניתן לציין מאפייני מגורים ועיסוקים בקרב האוכלוסייה היהודית, כמתואר בשלוש הטבלאות:

אזורי המגורים היהודיים ב־1931	מספר היהודים
פּוֹבוֹנזקי (Powązki)	כ־65,000
מוּראנוֹב (Muranow)	55,000
לֶשְנוֹ (Leszno)	55,000
גזְ'יבוב (Grzybów)	כ־38,000
מִירוֹבָה (Mirowa)	35,000
טובארוֹבָה (Towarowa)	19,000
העיר העתיקה (Stare Miasto)	19,000
פלאץ ראטוּשוֹבי (Plac Ratuszowy)	12,000
פראגה (Praga)	כ־22,000
שאר הפרוורים	כ־16,000

הרבעים האלה היוו את מרכזי החיים היהודים, והאוכלוסייה היהודית בהם הגיעה לרוב ניכר, כפי שעולה מן הטבלה:

אזורי המגורים	האחוז לגבי אוכלוסייה לא־יהודית
נאלבקי (מזרח ומערב) (Nalewki)	90%
דז'יקה (Dzika)	89%
מוראנוב (Muranów)	83%
קארמליצקה (Karmelicka)	76%
פאריסובסקה (Parysowska)	69%
גליניאנה (Gliniana)	71%
פלאץ גז'יבובסקי (Plac Grzybowski)	75%
שוויינטוייֶרסקה (Swietojerska)	86%
מירוֹבסקה (Mirowska)	62%
פלאץ בנקובי (Plac Bankowy)	75%
טוואַרדה (Twarda)	54%

מבחינת עיסוקיהם הכלכליים התחלקו כ־150,000 פועלים בחיי הכלכלה בדלקמן:

הענף	האחוז
מסחר ופינאנסים	33%
מלאכה ותעשייה	47%
מקצועות חופשיים	8%
תחבורה והובלה	3.5%
שירותי בית	3%
פקידים וכלי־קודש	1.5%
שאר המקצועות	4%

התפלגות התעסוקה בקרב יהודי וארשה

יש להוסיף, שבקרב יהודי וארשה הייתה קבוצה לא גדולה, שמצבה הכלכלי היה איתן ותרומתם לכלכלת המדינה הייתה ניכרת. הם יסדו ופיתחו ענפי תעשייה שונים, הרחיבו את הסחר, שכלל יצוא סחורות לחו"ל, וגילו מעורבות בעיסקי הון שונים.

סוחרים יהודים ברחוב מילה (Miła), במרכז האיזור היהודי של וארשה. בימי מרד גיטו וארשה באפריל 1943, בבית מספר 18, שָׁכַן הבונקר של מטה "האירגון היהודי הלוחם", שהגרמנים איתרוהו ב־8 במאי 1943

וארשה כמרכז היהודי בשנות ה־30

בשנות ה־30, עם התמוטטות המשטר הפארלאמנטארי־קונסטיטוציוני במדינה, החלה השתלטות הדרגתית של כוחות פוליטיים אוטוקראטיים, ששינו את אופי המשטר. כתוצאה מכך עבר מוקד הפעילות הפוליטית היהודית, שכוונה להבטחת זכויותיהם האזרחיות והלאומיות של יהודי פולין, מבית הנבחרים אל המוסדות הלוקאליים – הרשויות המקומיות והקהילות היהודיות.

אחת הבעיות שהכבידו ביותר על האוכלוסייה היהודית במדינה, המצויה במצב כלכלי קשה ההולך ומחמיר, הייתה התרוששותם של המוני בית ישראל. הדאגה לקיום היומיומי, נוכח מקורות המחייה המצטמצמים והאפלייה הכלכלית, נעשתה לנחלת רבים. בעלי מלאכה ופועלים, מהם שהכנסתם השבועית הסתכמה ב־10 זלוטי לשבוע (כדולאר אחד!), סוחרים זעירים שרווחיהם במרכולתם הדלה לא הספיקו לצורכיהם המינימאליים, הצטרפו אל המוני המתרוששים שלא מצאו די מחיה כדי לפרנס את עצמם.

כאמור, כשדרכי המאבק המדיני בבית־הנבחרים הלכו והצטמצמו עד אשר נחסמו למעשה כליל, עשו ראשי יהודי פולין ואנשי האיגודים המקצועיים היהודים כול שביכולתם, כדי למצוא דרכים ולהציע אמצעים לעמידה במצוקה שפקדה את היהודים. במסגרת מאמציהם הם הגבירו את מאבקם ל"זכות לעבודה" של הפועלים היהודים, דאגו להסבתם המקצועית ופעלו למען החדרתם למפעלי התעשייה שבבעלות יהודית. כמו כן הם לא חסכו מאמצים כדי לסייע לבני השכבות שנפגעו ביותר, על־ידי מתן הלוואות נוחות לשיקומם הכלכלי והגשת סעד לנזקקים תוך מתן סיוע לנצרכים.

בשנות המצוקה הבלתי־פוסקת האלה הולך ומתבלט מחדש מקומה של וארשה כמוקד החיים הפוליטיים במדינה.

בקרב הציבור היהודי ניכרת אקטיוויזאציה המקבלת את ביטויה במעורבות פוליטית הולכת וגוברת על־ידי השתייכות למסגרות מפלגתיות יהודיות שונות. ניתן לציין, שעם הזמן הלכו והתגבשו דפוסי פעילות פוליטית כלל־ארצית ומקומית, שניזונו מהאיכפתיות הציבורית שבאה כתגובה לנעשה במדינה, בקרב יהדות פולין בארץ־ישראל ובעולם כולו.

העירנות הפוליטית לווּתה בנכונות להגיב, על־ידי נקיטת עמדות בכינוסים פוליטיים ובמיפגני מחאה שנתנו ביטוי לדעת הקהל היהודית, התובעת את עלבונה ודורשת את התייחסותם של הגופים הנוגעים בדבר לתביעות שהועלו על־ידה.

הפעילות הפוליטית הזו התנהלה ממרכזי המפלגות והנהלות האירגונים הציבוריים והאיגודים המקצועיים, שברובם היו ממוקמים בווארשה, עיר הבירה. מהמרכזים האלה, אליהם הגיע מידע מכל הסניפים במדינה, יצאו הוראות וניתנה הכוונה לדרכי הפעולה המפלגתיות והמקצועיות של יהודי פולין על מפלגותיהם ואירגוניהם.

מערכות העיתונים הכלל־ארציים, שמקומם היה בווארשה, הוסיפו לכרוניקות שלהם טוּרים על הנעשה בפרובינציה, עקבו אחר הייחודי באירועים שהתרחשו והוסיפו מאמרי פרשנות והדרכה על העניין הכלל־יהודי.

כמו כן ניכרת תנופה רבה בפעילות החינוכית הסדירה, ובעיקר זו האקס־קוּריקולארית של

הנוער במסגרת תנועות נוער מפלגתיות, המאורגנות על־פי קווים אידיאולוגיים, באגודות הספורט על גוניהן ובאירגונים האקדמיים. גם תנועת "החלוץ" ידעה עתה שנות צמיחה, כשמספר סניפיה הגיע בתחילת שנות ה־30 ללמעלה מ־500, ובהם כ־21 אלף חברים. יחד עם אלה ניכרת התקדמות רבה בחיי היצירה התרבותיים והאמנותיים הענפים, שתרמו רבות להעשרתם הרוחנית של המוני העם, והטביעו את חותמם על חיי הציבור היהודי בפולין בתקופה זו.

הנוער היהודי ואירגוניו; אגודות הספורט

בצד המפלגות צמחו והתפתחו תנועות הנוער השונות. חבר אחת מהן רשם:

"בקרב יהודי וארשה, הבהולים אחר פרנסתם, המתנצחים על שאלות השעה והנצח – קם דור חדש, שמרד במציאות היהודית העגומה והתקומם נגדה. שאיפותיו היו לחולל מהפיכה בחיי העם היהודי על־ידי החייאת תרבותו והבראת מבנהו הכלכלי והחברתי".

באיזור היהודי של וארשה, מרחובותיה השוקקים חנויות ודוכנים יהודיים, מהסימטאות הצרות בהן התגוררו בני דלת העם והפרולטאריון היהודי ומהרבעים הגובלים ברחובות הפולניים, נהרו צעירים יהודים לקיני תנועות הנוער הפזורים בתוך העיר. בתנועות הנוער הציוניות קיבלו החניכים חינוך צופי, שילבו משפטים ואמירות בעברית לשפתם הפולנית וליידיש, ובירכו בברכת "חזק ואמץ" את עמיתיהם. לכל אלה השתלבו הכרת העבר היהודי וההכנה לקראת הגשמה עצמית עם עלייתם לארץ־ישראל. בין התנועות יש להזכיר את "השומר הצעיר", "דרור" ("פרייהייט"), "הנוער הציוני", "השומר הדתי" ו"גורדוניה".

בוגרי תנועות אלה הצטרפו לקיבוצי הכשרה של "החלוץ" ברחבי פולין. תנועת "החלוץ", שידעה עליות וירידות, הקיפה רבבות חלוצים בתחילת שנות ה־30. המשבר הכלכלי, והמצב שנראה ללא מוצא, הזרימו לשורות "החלוץ" חוגי נוער, שקודם לכן היו רחוקים מציונות וחלוציות. גידול זה זכה לעידוד מארץ־ישראל, ובמיוחד על־ידי מזכיר ההסתדרות הכללית, דוד בן־גוריון. ל"החלוץ" הצטרפו בני נוער משכבות שונות של הציבור היהודי תוך ציפייה בסבלנות לסרטיפיקאט, שיאפשר את עלייתם ארצה. על חשיבותו של "החלוץ" כתב מ' בילינסון:

"כוחו של "החלוץ" היה בזה שהוא קיבל על עצמו את האחריות להגשמת המפעל – את האחריות הישרה, הבלתי־אמצעית, האישית"[...]

אולם "החלוץ" מילא תפקיד חשוב גם בחיי היהודים בגולה בקידום הפרודוקטיביזאציה, על־ידי טיפוח עבודת כפיים של צעירים יהודים "בעלי בתים", שיצאו לעבוד את האדמה, לחטוב עצים, לחצוב אבנים ולעשות כל עבודה אחרת.

גידולה של תנועת "החלוץ" ומסירות חבריה לרעיון העבודה וההכשרה לקראתה בכל התנאים הקשים, עוררו הערכה מחודשת לפועל היהודי ואף הביאו לשינוי ביחס בעלי בתי־החרושת היהודים בפולין לגביהם. הם היו נכונים עתה לקבל יותר פועלים יהודים, ולעיתים אף לעמוד מול לחצם של הגורמים הפולנים העוינים, שאיימו בנקיטת אמצעים נגדם.

בני הנוער של ה"בונד" היו מאורגנים במסגרת ה"צוקונפט", שראה את עיקר תפקידו בחינוכם המקצועי ובהרחבת השכלתם הכללית. החינוך כוון לאור עקרונות מעמדיים, כשאלה משולבים בהכרת ההוויה היהודית בפולין. ל"צוקונפט" השתייכו בני נוער מגיל 16 ומעלה, ואילו הילדים הצעירים מגיל 10 השתייכו למסגרת ה"סקי"ף".

הסתדרות הנוער של הרוויזיוניסטים, בית"ר, סיגלה לעצמה דרך חינוך צבאית, וחינכה את חבריה למוניזם ציוני ("חד־נס"). לפי עיקרון זה, הציונות היא אידיאל מהפכני שלם, שצריך

צוות רוכבי האופנועים הראשון של "מכבי" וארשה. פורסם בעיתון "נאש פשגלונד" ("Nasz Przegląd"), 17 בנובמבר 1929. אגודות הספורט היהודיות בפולין הצטיינו בענפי ספורט שונים וזכו למוניטין, ויש באלה שהגיעו להישגים בולטים בליגות הלאומיות של פולין – למשל נבחרות הכדורמַיִם והכדוריד, שהיו שם דבר במדינה כולה

בעת הסרטת "פרייליכע קבצנים" ("קבצנים עליזים"), על־פי סיפורו של משה ברוֹדֶרזוֹן, בביכובם של זיגמוּנט טוּרקוֹב (Z. Turkow), בְּתוֹ, רות קמינסקה־טורקוב, ש' דז'יגאן וי' שומאכער, וארשה 1937

קבוצת שחקנים יהודים וארשאים

קברה של השחקנית היהודיה המהוללת אסתר רחל קאמינסקה (נפטרה ב־1925), "אם התיאטרון היהודי בפולין", מייסדת התיאטרון היהודי בווארשה. ליד מצבתה, בבית־הקברות היהודי, קברו של השחקן היהודי הֶבֶל (אַבֶּל) בּוּזגַן (נפטר ב־1971)

ההצגה "שולמית" מאת אברהם גולדפאדן, בביצוע חברי התיאטרון היהודי "וִיקֶט", וארשה 1938

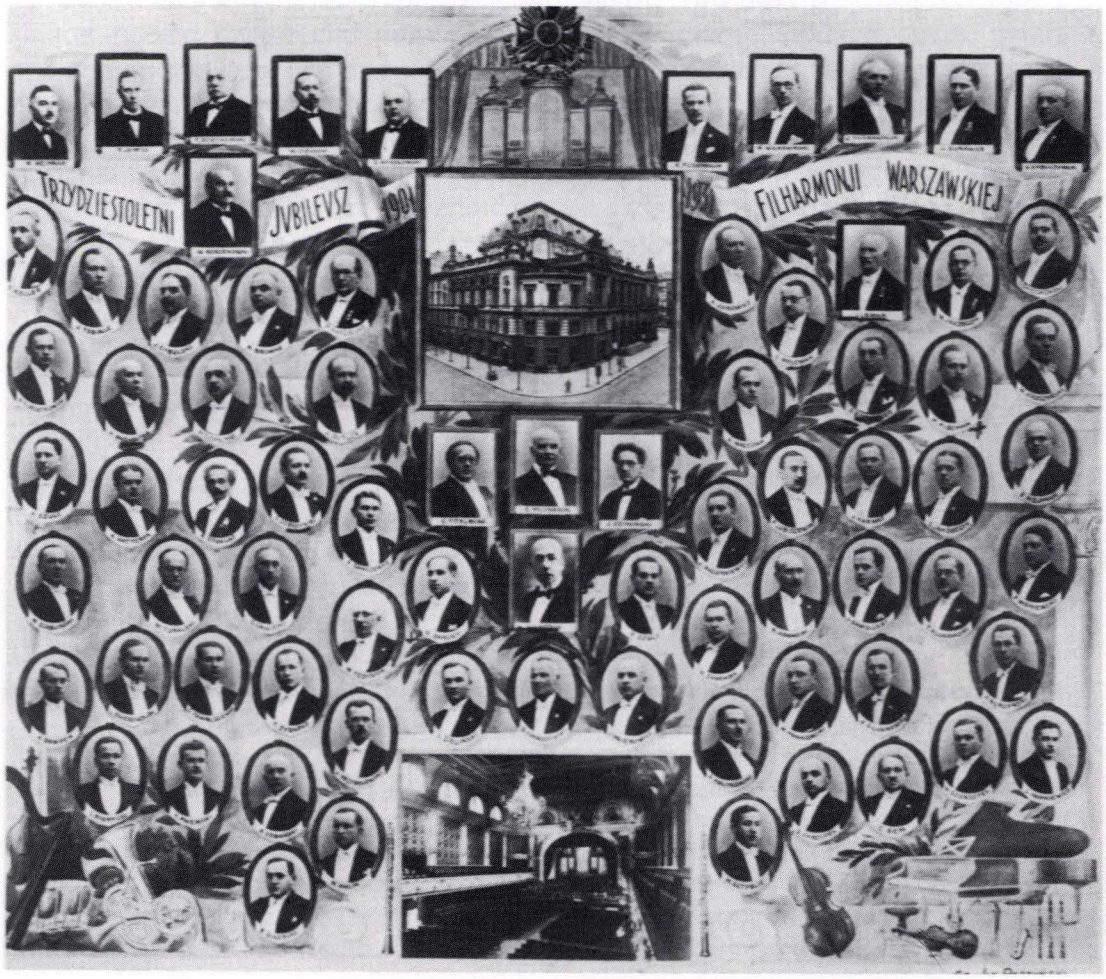

חברי התזמורת הפילהרמונית של וארשה. 32 מהנגנים הם יהודים

למלא את כל נפשו של הצעיר היהודי, ואין להוסיף עליה את הסוציאליזם. כערך נוסף, שנועד למשוך את הנוער היהודי בגולה, הודגש ה"הדר", שבו יצטיין הטיפוס היהודי החדש, שינער מעליו את ההווייה הגלותית.

לצד כל אלה יש להוסיף את הפעילות הספורטיבית ויסודותיה בחינוך הגופני, שניתן בבתי־הספר היהודים בווארשה. העדר מתקני ספורט מספיקים הכביד על טיפוח ענף חינוכי זה והשפיע על פעילותן של אגודות הספורט שצמחו בעיר. אלה נאלצו להשתמש במגרשי משחקים של אגודות פולניות. אגודות הספורט היהודיות צמחו בזיקה לתנועות הפוליטיות. ראש וראשון הייתה "מכבי", שבין עסקניה הפעילים היה עו"ד זיגמונט פוגל, שהיה העורך של המוסף הספרותי של העיתון היהודי הווארשאי בשפה הפולנית "נאש פשגלונד" ("Nasz Przegląd"). ענפי הספורט השונים בהם עסקו ספורטאי מכבי היו כדורגל, היאבקות (בוקס), שחייה, אתלטיקה קלה והוקי קרח בחורף. ממרכז "מכבי" בווארשה כוונה גם הפעילות הכלל־ארצית של האגודה, ובהדרכתם של אנשי המרכז התארגנו "המכביות" המפורסמות. אגודת הספורט של "פועלי ציון" שמאל, "גביאזדה" ("הכוכב"), טיפחה גם היא ענפי ספורט שונים. מבין אלופי הבוקס שלה נודע ברבים ש' רוטהולץ, שהשתתף בנבחרת האיגרוף של פולין. הוא עורר את התלהבותם של יהודי וארשה, כשניצח אלופי איגרוף גרמנים בתחרויות בשנות ה־30. בקבוצות נוספות יש להזכיר את "מורגנשטרן" ("יוטשניה") של ה"בונד", ו"הפועל", הקשור ב"פועלי־ציון" ימין. הנוער האקדמי הקים איגוד ספורטיבי משלו. כמו כן הוקם קלוב ספורטיבי של נשים, "אד־אסטרה" ("ad Astra"), שהתמחה באתלטיקה קלה, שחייה, טניס, כדורסל וכדור־עף.

בשדה התרבות

וארשה של שנות ה־20 וה־30 נודעה כמרכז התרבות והספרות היהודית בפולין. מבין הסופרים היהודים שכתבו פולנית, נציין את יוליאן טובים (Julian Tuwim), אנטוני סלונימסקי (Antoni Słonimski), יוזף ויטלין (Józef Witlin) ובולסלאב לשמיאן (Bolesław Leśmian). בספרות היידיש צמח דור סופרים צעירים, שהעשירו את היצירה הספרותית במוטיבים חדשים. המבקר הספרותי ד"ר ב' מלכין מתאר את וארשה כמרכזה של ספרות היידיש:

> יהדות פולין נתאחדו בה בגזירת גורל מרכזים שונים – וילנה מזה ולבוב מזה – ליהדות אחת, שבראשה נמצא עתה מרכז וארשה. בתחום של הספרות והאמנות לא קלה הייתה הדרך לגשר בין נוסח־וילנה לנוסח־לבוב, למשל, אך למרות האפתעה של בעלי הנוסחאות השונות קיבלו – אף אם לא תמיד קיימו – כולם את נוסח וארשה. מאכסניית הסופרים והעיתונאים בטלומאצקיה 13 נישאו ויצאו אל המוני הקוראים כל הבשורות הספרותיות החדשות על ביסוסיהן האסתטיים והפוליטיים, ועל הצהרותיהן ההופכות סדרי עולם וקובעות אחרים במקומן... האכסניה החדשה... הייתה פתוחה לכל הזרמים והמהלכים בספרות ובאידיאולוגיה הפוליטית, למן שרידי הרומנטיזם, הפָּרְצִיזם ועד הופעות הניאו־נאטוראליזם. פוטוריזם מהפכני ופסיכולוגיזם מעודן, ימין קיצוני, שמרני פילוסופי או דתי־אדוק, ושמאל קיצוני, בין אם פוליטי־קומוניסטי ובין אם אידיאולוגי־חופשי, נפגשו יחד באכסנייה זו ועשו יחד למען קיומה.

ברומנים ביידיש שנוצרו בפולין בתקופה זו, כותב פרופ' ח' שמרוק, ניכרת הנטייה הריאליסטית בהתייחסות הישירה למציאות האקטואלית, שמחבריהם של רומנים אלה ניסו לשקף אותה, לפי הבנתם, בנאמנות מרבית. קרוב לוודאי, הוא מוסיף, שבנטיות האמורות ברומן ביידיש בא לביטוי העניין הרב במציאות האקטואלית הסובבת לא רק של הסופרים עצמם. יש סימנים ברורים לכך, שקוראי יידיש בכל הרמות העדיפו את הקרוב והמוכר להם אף ביצירה הספרותית, שהיא בידיונית ביסודה.

בין כותבי הפרוזה ביידיש נציין את קבוצת ה"כאליסטרע" עם פרץ מארקיש, א"צ גרינברג, מ' ראוויטש, מ' ברודרזון, וכן את הסופרים ה"ד נומברג, ז' סגלוביץ, א' צייטלין, י"י זינגר ואחיו י' בשביס־זינגר, ש' הורונצ'יק, ע' וארשבסקי, י"י טרונק, י' פרלה, א' קציזנע, מ' בורשטיין ועוד, מבין המשוררים נזכיר את ק' מולודובסקה, מ' גבירטיג, איציק מאנגער ועוד.

הספרות העברית, שידעה תקופת פריחה קצרה אחרי מלחמת־העולם הראשונה, לא היה לה המשך של ממש מאחר שחלק מהסופרים העבריים עלו ארצה. אחרון המשוררים העבריים בווארשה, יצחק קצנלסון – שנספה בשואה, חתם את הפרק הטראגי הזה בכתבו את "השיר על העם היהודי שנהרג".

מחקר תולדות יהודי פולין, שזכה אף הוא להתחלות מבטיחות, נקטע באבו עם בוא השואה. ד"ר עמנואל רינגלבלום, תלמידם של פרופ' מאיר באלאבאן וד"ר יצחק (איגנאצי) שיפר, ייסד בימי השואה את הארכיון של הגיטו במחתרת, שנודע בכינויו "עונג שבת". שרידי ארכיון זה נמצאו בחלקם תחת חורבות הגיטו אחרי השואה, ומימצאיו משמשים במקור היסטורי בלתי־נדלה לחקר התקופה של יהודי פולין ויהודי וארשה בכלל זה.

העיתונות הווארשאית המרכזית נפוצה בכל המדינה, והוצאות הספרים פירסמו יצירות שונות שנקראו על־ידי רבבות קוראים יהודים בפולין ובארצות אחרות. כתופעה ייחודית בשנות ה־30 יש לציין את צמיחתה של עיתונות ציונית בשפה הפולנית בווארשה, שנרתמה למאבק הלאומי של היהדות הפולנית. חשיבותה של העיתונות הזו הייתה רבה, מאחר שדבריה הגיעו לחוגי יהודים דוברי פולנית, בהפיצם את רעיונות הציונות כחיץ נגד נטיות ההתבוללות הרבה מחד, ובעומדם מול הרוויזיוניזם ההולך ומתעצם.

בשנת 1931 החל להופיע היומון "נובה סלובו" ("Nowe Slowo" – מלה חדשה) בעריכת אברהם אינסלר (Insler) בהשתתפות בכירי העיתונאים של ה"היינט" וראשי הציונות, ביניהם יצחק גרינבוים ותלמידו הצעיר משה קליינבוים (סנה). הקו המדיני של העיתון נתן ביטוי לעמדות ציוני וארשה ב"קולו" היהודי, בהטיפו לנקיטת עמדה אופוזיציונית נגד חוגי הסאנאציה השליטים, שלא נענו לתביעות הלאומיות של יהודי פולין.

לאחר שהעיתון נסגר מחוסר אמצעים למימון פירסומו, החל להופיע בשנת 1933 השבועון "אופיניה" (דעה) בעריכת מ' קליינבוים. העיתון יצא בחריפות נגד השתלטות המגמות האוטוקראטיות של החוגים השליטים מקרב אנשי פילסודסקי, שבצעדיהם פגעו בחוקת המדינה וסילפו את אופיה הדמוקראטי. כמו כן הוא הטיח נגד התקרבות לגרמניה הנאצית, שהלכה והתגברה אחרי חתימת ההסכם ההדדי בין שתי המדינות בשנת 1934. בשנת 1935, כשהעיתון נקט קו של הטפה להחרמת הבחירות לפארלאמנט – כפי שגרסו ציוני פולין הקונגרסאית – הוא נסגר בפקודת השלטונות, ועורכו ד"ר קליינבוים גויס כרופא לצבא.

לאחר שיחרורו, בסוף 1936, החל בפירסום שבועון חדש בשם "סטֶר" ("Ster" – הגה). הציבור היהודי נקרא מעל דפי ה־"סטר" – נוכח החרפת הצעדים הפוליטיים במדינה ולנוכח החמרת צעדי הדיכוי של המיעוטים הלאומיים והיהודים בפרט – לרֶאוריינטאציה פוליטית בכיוון של הישענות על השמאל הדמוקראטי במדינה. השלטונות הצרו את צעדי העיתון והערימו קשיים על דרכו, עד אשר הוא נסגר בפקודתם בשנת 1938.

הצגות ראשונות של להקות תיאטרון יהודי בווארשה נתקיימו כבר במאה ה־19, אולם לשיא פריחתן הן הגיעו בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

להקת השחקנים היהודית הראשונה שהגיעה לווארשה ב־1917 הייתה "הלהקה הווילנאית" ("ווילנער טרופע"), שהחלה להציג באולם "אליזאום" ("Elizeum"), אחריה החלו להופיע קבוצות שחקנים שהציגו באולמות שונים בעיר. המחזה הראשון של ה"ווילנער טרופע", שכבש את הקהל היהודי, היה "הדיבוק" מאת ש' אנ־סקי, שבהצגתו הוחל ב־9 בדצמבר 1920. המחזה הוצג כ־300 פעם, והפופולאריות שלו הצמיחה אנקדוטה, לפיה היה מבקר הכרטיסים בטראם שעצר על־יד מלון "בריסטול", סמוך לאולם ההצגות של המחזה, מודיע: "הדיבוק, לרדת".

ב־1924 יסדו אידה קאמינסקה וזיגמונט טורקוב (Zygmunt Turkow) את התיאטרון וו.י.ק.ט. ("ווארשאווער יידישער קונסט טעאטער" – "התיאטרון האמנותי היהודי הווארשאי"), שהחל את הצגותיו באולם "צנטראל" ("Central"). עם הזמן הופיעו להקות שונות של שחקנים בווארשה. בתיאטראות הווארשאיים יצאו עם הצגותיהם גם לערי השדה ואף הפליגו למרחקים, כדי להציג בפני יהודים בארצות שונות.

ב־1932 נוסד על־ידי ד"ר מ' וייכרט ה"יונג טעאטער" – התיאטרון הצעיר, שהציג במשך

שנים ספורות, ואילו ב־1937 החל להציג "תיאטרון לנוער" שהוקם על־ידי קלארה סגלוביץ'. מבין מחזותיו זכה לפירסום המחזה "המכשפה" מאת אברהם גולדפאדן, בעיבודו של המשורר איציק מאנגער.

תיאטרוני מיניאטורה שהוקמו, העלו מופעי רֶוויו על נושאים השאובים מן הפולקלור היהודי בעבר ובהווה. לעתים אף העלו על בימותיהם סאטירות פוליטיות וחברתיות, כשעין הצנזורה פקוחה עליהם. מבין התיאטראות האלה ניתן לציין את "עזאזל", "סמבטיון" וכן את "אררט", שנוסד בלודז', והירבה להופיע בווארשה. מבין להקת שחקני "אררט" נודעו בעולם היהודי ש' דז'יגאן וי' שומאכער. לעתים הופיעו מעל בימותיה של וארשה להקות תיאטרון מחו"ל, וביניהן "הבימה", שבאה מארץ־ישראל, ואף שחקנים יהודים בעלי שם. ביניהם נזכיר את מוריס שווארץ מניו־יורק, שהציג את "יושה עגל" מאת י"י זינגר, אחיו הבכור של י' בשביס־זינגר.

המחזות שהועלו על בימות התיאטראות היהודיים בווארשה היו מהרפרטואר היהודי העולמי. מבין המחזות היהודיים נזכיר את: "קידוש השם" מאת שלום אש, "בלילה, בשוק הישן" מאת י"ל פרץ, "הגולם" מאת ה' ליוויק, "טוביה החולב" מאת שלום עליכם, "שני קוני למל" מאת א' גולדפאדן, ועוד. כחודש לפני פרוץ מלחמת־העולם השנייה באוגוסט 1939, החל התיאטרון וו.י.ק.ט. להציג באולם "נובושצ'י" ("Nowości") את המחזות "שולמית" ו"בר־כוכבא" מאת א' גולדפאדן. מבין הרפרטואר של המחזאות הכללית הועלו בתיאטראות היהודיים בווארשה המחזות: "הסוחר מוונציה" מאת שייקספיר, "האחים קרמזוב" מאת דוסטוייבסקי, "רביזור" מאת גוגול, "וולפונה" מאת בן ג'ונסון ועוד.

לפי דין־וחשבון שהוגש לוועידה ה־20 של איגוד השחקנים היהודים שהתקיימה בווארשה בסוף שנות ה־30, השתייכו לאיגוד 324 חברים.

מספר הצופים שביקרו בהצגות התיאטראות היהודיים בווארשה הגיע למאות אלפים בשנה. בשנת 1937 הגיע מספרם לשיא של 529 אלף איש.

בקונסרבאטוריון הווארשאי התחנכו גם מוסיקאים יהודים שנודעו אחר כך בהופעותיהם בציבור, ואף זכו בפרסים מוסיקאליים. בין הציירים והפסלים נודעו אמנים יהודים וארשאים או אלה שיצרו בווארשה, ויבולם האמנותי שייך לאוצרות התרבות היהודית. שרידים לאמנות זו ניתן למצוא גם במצבות בבית הקברות היהודי ששרד בווארשה, ביניהם "אוהל פרץ" הידוע, פרי עבודתו של אברהם אוסטשגה (Ostrzega). פעילות אמנותית זו נסתייעה על־ידי "האגודה להפצת אמנות יהודית", שהוקמה בתחילת שנות ה־20, פעלה לאירגון תערוכות אמנותיות וסייעה בידי אמנים. לכל אלה יש להוסיף את חלקם של מלומדים, סופרים ואמנים יהודים, שתרמו את חלקם למדע ולתרבות הפולניים. גם בתעשיית הסרטים הפולנים, שנמצאה בראשית דרכה, פעלו אמנים יהודים כבמאים, כותבי תסריטים וצלמים. סרטיהם הראשונים אף הועלו על מסכי הקולנוע וזכו להערכת הקהל.

התגברות האנטישמיות הפולנית וגילוייה

שנות ה־30 הראשונות התאפיינו, כנזכר, בהתגברות האופוזיציה לשלטון האוטוריטארי, שהשתלט על המדינה עם עליית כוחו של הימין. האנדציה, שהייתה הכוח המרכזי בקרב הימין הפולני, מיקדה את פעילותה בהתקפה אנטישמית שלוחת רסן. ב־19 ביולי 1931 הופיע ב"גאזטה ורשבסקה" ("Gazeta Warszawska") מאמרו של פרופ' ר' ריבארסקי (Rybarski), מראשי האנדקים, בשם "המדיניות היהודית", המציג את יהודי פולין כגורם מזיק למדינה הפולנית. דבריו נכתבו ברוח התעמולה האֶנדקית, שהציגה את היהודים בעיני המוני האיכרים כמנצלים, בעיני הבורגנות ככוח מתחרה האשם בקשיים הכלכליים במדינה ומעורר תסיסה סוציאלית ואילו בעיני האינטליגנציה – ובמיוחד הסטודנטים בבתי־הספר הגבוהים – כגורם המייהד את התרבות הפולנית ותופס לעצמו את העמדות המרכזיות בתוכה.

בחודשי הסתיו 1931, עם פתיחת הלימודים במוסדות להשכלה גבוהה, התחדשו הפגיעות בסטודנטים היהודים באוניברסיטאות תוך העלאת דרישות לצמצום מספרם. ב־15 בנובמבר 1931

הקימו הסטודנטים האנטישמים באוניברסיטת וארשה את "הליגה של הסרט הירוק" (Liga Zielonej Wstażeczki – על־פי סמל חברי האגודה) שקבעה בין תקנותיה: לפעול למען הימנעות מקנייה בחנויות יהודיות, לא להעסיק בעלי־מלאכה יהודים ולא להיזקק לשירותי רופאים ועורכי־דין יהודים; כמו כן לפעול לסילוקם של יהודים מאגודות מקצועיות וחברתיות, לנהל תעמולה אנטי־יהודית ולהפיצה ולהיאבק למען הנהגת "נומרוס קלאוזוס" לסטודנטים יהודים באוניברסיטאות.

התעמולה האנטי־יהודית היכתה גלים. בעיתונות הפולנית הופיעו מאמרים אנטישמיים. כרוזים ופלאקאטים, שהודבקו על קירות בתים, וקריקטורות, שהודפסו מעל דפי פירסומים שונים, הצטיינו בנימתם האנטי־יהודית. כקוריוז, ניתן לציין הופעתו בשמי וארשה של אווירון שצייר סיסמאות חרם נגד יהודים.

במהומות שנתחוללו באוניברסיטאות התארגנו הסטודנטים היהודים להגנה עצמית. כאשר באחת המהומות באוניברסיטת וילנה נהרג סטודנט פולני, החליטו השלטונות על סגירה זמנית של האוניברסיטה. מהומות אלה חזרו ונישנו בשנים הבאות והשלטונות סגרו מדי פעם אוניברסיטה זו או אחרת, ביניהן גם את אוניברסיטת וארשה. הלחצים על הסטודנטים היהודים היו כבדים, ואמנם החל מתחילת שנות ה־30 ניכרת ירידה במספרם באוניברסיטאות. וכך, מ־24.6% של סטודנטים יהודים בתחילת שנות ה־20, פחת מספרם ל־18% בתחילת שנות ה־30. בסוף שנות ה־30 ירד מספרם עד ל־10% בערך.

עם הוצאת הסטודנטים היהודים משורות אירגוני העזרה העצמית של הסטודנטים הפולנים, הוקמו אירגונים אקדמיים יהודיים מיוחדים למטרות אלה. כך למשל הקים "האוקסיליום אקדמיקום יודאיקום" ("עזרה אקדמית יהודית") בשנת 1931 סנאטוריום לסטודנטים יהודים חולי שחפת בהרים. הפעילות של האקדמאים היהודים התנהלה על־ידי "הסתדרות האקדמאים היהודים לעזרה הדדית בבתי־הספר הגבוהים בפולין", אליה היו מסונפים כל אירגוני הסטודנטים היהודים. במסגרת זו פעלו, מלבד אגודת האקדמאים המתבוללים "זְיֶדנוֹעֶ'נִיָה" ("Zjednoczenie"), איגודי סטודנטים המזוהים אידיאולוגית עם מפלגות יהודיות שונות והם: אגודת האקדמאים הציונים "ירדניה", "אורורה" ("Aurora" – "השחר"), "זָאלוטיה" ("Zelotia") ("קנאים"), "ביתריה", "גלילה", "יבנה", "יוגנט" של "פועלי ציון" שמאל, "רינגען" – הבונדאית ו"פרייהייט" של "פועלי ציון" צ.ס. ו"השומר הצעיר". כמו כן נתקיימו קורפוראציות של סטודנטיות המקורבות לציונים הכלליים: "הצופיה", "אביבה", "שרוניה".

צירי הפארלאמנט היהודים פעלו לעצירת הפגיעות בסטודנטים היהודים בדרך הגשת שאילתות לסיים ובפניות לשלטונות, ובעיקר למיניסטר הפנים, ברוניסלאב פייראצקי (Bronislaw Pieracki). המיניסטר האשים את האנדקים, שבהסתה דמאגוגית הם מביאים לידי ההתפרעויות הסותרות את מסורת הסובלנות של העם הפולני. השלטונות הצליחו למנוע את התפשטות המאורעות, אולם לא לבולמם. צירי ה"קולו" היהודי, אף שלא תמיד היו בדעה אחת, עברו בהדרגה לאופוזיציה, בהצביעם נגד התקציב, אם כי נמנעו מלהצביע אי־אמון לממשלה. צעדם זה בא במחאה על חוסר היענותה של הממשלה לפעולה למען הקלת המצוקה הכלכלית של המוני היהודים שהתרוששו, ולתקן את העיוותים השונים הפוגעים ביהודים כאזרחים וכבני לאום אחר.

עליית הנאצים לשלטון בגרמניה עוררה את האנדקים לפעילות מחודשת נגד היהודים. הם ראו בפעילות האנטי־יהודית של הנאצים הוכחה לתחייתו של העם הגרמני ודוגמה הראויה לחיקוי. התנגדותם ליהודים כוונה לשני יעדים, והם ביטול זכויותיהם הפוליטיות של היהודים וסילוקם מהמדינה הפולנית. פעולות "המפלגה הלאומית" נגד היהודים החריפו עתה, ונוסף לחרם הכלכלי הועלו תביעות לדחיקת רגליהם מחיי החברה, התרבות ומהמקצועות האקדמיים. "החוגים הצעירים" של האנדקים, או כפי שנודעו עכשיו בשם "המפלגה הלאומית", יסדו את "המחנה הלאומי הראדיקאלי" (ONR). "קבוצות אלימות" (bojówki) של המחנה היו פעילות בווארשה בהתנפלויות על יהודים ועל מועדוני מפלגות השמאל הפולני.

כנגד האלימות האנטי־יהודית אורגנו קבוצות של בונדאים, שיצאו להגן על היהודים במקומות

ציבוריים מועדים לפורענות, כמו גנים וכיכרות. הם פעלו לעיתים תוך שיתוף עם ה־ P.P.S והמפלגה הקומוניסטית. גם הרוויזיוניסטים אירגנו קבוצות להגנה עצמית שפעלו נגד הפורעים.

יהודי פולין הגיבו נגד עליית הנאצים לשלטון בגרמניה בייזום פעולות חרם כלכלי אנטי־גרמני. "מרכז איגוד הסוחרים היהודיים" החליט באפריל 1933 על הטלת חרם על סחורות גרמניות. לשם ביצוע החרם נוסדה ועדה מרכזית לפעולה כלכלית אנטי־היטלראית. בסוף שנת 1933 החל להופיע ביטאון להכוונת פעולות החרם האלה בשם "ההגנה שלנו" (בפולנית: "Nasza Obrona"). במשך הזמן הופעלו מטעם הוועד המרכזי לעניין החרם ועדים מקומיים בערים שונות של פולין. מרכז איגוד הסוחרים ריכז את פעולות החרם תוך החלתו על ענפים שונים, והשקיע מאמצים למנוע העברות סחורות דרך נמלי גרמניה. ב־28 באפריל 1933 השמיע זאב ז'בוטינסקי הרצאה ברדיו וארשה על הנושא "ההיטלריזם ובעיית ארץ־ישראל", בה קרא להטלת חרם על סחורות גרמניות. ה"קולו" היהודי התמקד יותר בניהול פעילות פוליטית אנטי־גרמנית. בשלבה הראשון התקבלה מדיניות זו על דעתה של ממשלת פולין והיא אף ראתה אותה בעין יפה. בד בבד עם הפעילות הכלכלית האנטי־גרמנית, ננקטו צעדים כדי לסייע ליהודי גרמניה. לשם כך הוקם "הוועד המאוחד היהודי למאבק נגד רדיפות בגרמניה" ("Zydowski Zjednoczony Komitet do walki z prześladowaniami w Niemczech").

עם התגברות המתיחות הפוליטית והסוציאלית במדינה הטילו השלטונות מדי פעם הגבלות שונות על הפעילות הפוליטית ונקטו צעדים מחמירים נגד האופוזיציה השמאלית, שהגבירה את מחאותיה נוכח המשבר הכלכלי במדינה. ב־15 ביוני 1934 נרצח במרכז וארשה שר הפנים, פייראצקי, בצאתו מבניין קלוב חברתי, שבו היו נפגשים ראשי השלטון. בתגובתה הודיעה הממשלה על הקמת מחנה בידוד (או למעשה: מחנה הסגר) בבֶּרֶזַה־קַרטוּסקה (Bereza Kartuska), לשם הובאו למעצר מונע חשודים פוליטיים שונים. העיתון הממשלתי "גזטה פולסקה" ("Gazeta Polska"), שהופיע בוואַרשה, כתב שזהו סימן שהממשלה החליטה לשלוט "ללא כפפות". הבעיה היהודית החריפה עם הצטרפות חוגים שונים נוספים לקו האנטישמי של האנדקים. המדובר בעיקר במפלגת האיכרים "פיאסט" ("Piast") שהצטרפה למסע האנטי־יהודי. זאת, גם כדי להסיט את דעת תומכיה מהעדר הצעות מצידם לפיתרונות כלכליים בשאלות אגראריות מציקות.

האווירה האנטי־יהודית מקבלת ביטוי בתחומים שונים. כך למשל עוררה החלטת מועצת עיריית וארשה להעניק פרס ספרותי להיסטוריון היהודי המפורסם, שמעון אשכנזי, מחאה חריפה בעיתונות האנטישמית. במסגרת ההתקרבות בין פולין לגרמניה ביקר ביוני 1934 ד"ר גבלס בוואַרשה. בהופעתו בפני חוגים פוליטיים בבירה, מהם אנשי שלטון ועיתונאים, שיבח את "הדמוקראטיה המשופרת" של גרמניה ההיטלרית, והסביר את "השיטות החדשות הנהוגות עתה בגרמניה לפיתרון הבעיה היהודית". העיתונות השמרנית והממשלתית יצאה בזכות הדברים האלה, תוך הדגשת האינטרסים המשותפים של שתי המדינות. עד מהרה הוגבלה פעילותם של יהודי פולין בחרם הכלכלי שניהלו נגד גרמניה. אחד המפגשים שנערך בוואַרשה בעניין זה, הופסק על־ידי נציג השלטונות, בטענה שזוהי התערבות בנושא מדיניות החוץ, שהוא מעניינה של הממשלה. ב־26 במארס 1935 הפסיקה "הוועדה המרכזית לחרם כלכלי נגד גרמניה" סופית את פעילותה, לפי הוראת הממשלה. הנימוק הרשמי להפסקת פעילותה היה "ניהול בלתי תקין של הוועדה". על העיתונות נאסר לפרסם את דבר הביטול.

תחת שלטון הקולונלים ואחרי מות פילסודסקי

התקרבות פולנית־גרמנית

לאחר שיחות שהתקיימו בין שגריר פולין בגרמניה לבין היטלר, החלה התקרבות בין שתי המדינות, שהביאה לחתימת חוזה לאי־התקפה בין פולין לגרמניה ב־26 ביאנואר 1934. רובם של ראשי יהודי פולין התנגדו לצעד זה וראו אותו כמזיק לביטחונה של פולין, ומעל הכל כפוגע ביהודי פולין. ואמנם, חתימת החוזה השפיעה על התגברות הלכי הרוח האנטישמיים במדינה שהלכו והתעצמו גם בקרב חוגי השלטון, עם ההתקרבות ההולכת ומתפתחת בין שתי המדינות.

לאחר חתימת החוזה, החריף מאבקה של פולין לביטול "אמנת המיעוטים" שנחתמה על ידה ב־1919. לאחר שהעניין הועלה בדיוני חבר הלאומים ולא הגיע לידי הכרעה, יצא שר החוץ הפולני, יוזף בק, ב־13 בספטמבר 1934 בהצהרה חד־צדדית מטעם ממשלתו במושב מליאת חבר־הלאומים, על פקיעת תוקפה של האמנה בפולין עד לקביעת נוהג בין־לאומי אחיד, שיחול על כל המדינות. הצעד הפוליטי של בק נתקבל בסיפוק על־ידי הציבור הפולני. ראשי הציבור היהודי, שחששו מתוצאות ביטול ה"אמנה", הדגישו בדבריהם את משמעותו השלילית של צעד זה, היוצר תקדים בהפרת התחייבויות בין־לאומיות, בסתירה לחוזה ורסאי, שגם המדינה הפולנית נשענת על הנאמר בו.

במחצית הראשונה של 1935 חלו תמורות מרחיקות לכת במבנה הפוליטי של פולין. החוקה החדשה, שאושרה ב־24 באפריל 1935, הביאה להגבלת סמכויות הפארלאמנט והענקת סמכויות מופלגות לנשיא המדינה ובעקיפין לחיזוק כוחה של הסאנאציה, המחנה של פילסודסקי. מותו של פילסודסקי, במאי אותה שנה, השאיר את המדינה ללא יורש לאישיות הסמכותית, שהטילה את מרותה על כל החיים הפוליטיים במדינה. העיתונאי היהודי הווארשאי ב' זינגר כותב, שהדממה של צירי הסיים, שכיבדו את זיכרו של פילסודסקי, איפיינה למעשה את מצבו של הפארלאמנט בימים אלה. הלווייתו של המארשאל פילסודסקי נערכה ברוב עם בהשתתפות נציגים מכל העולם. הוא נקבר בקברות המלכים בקראקוב, ואילו ליבו נטמן בבית הקברות בווילנה. גם היהודים השתתפו בטקסי האבל לזכרו והעלו על נס את זכר אישיותו. האירועים סמוך למותו של פילסודסקי ומותו של המארשאל בישרו על שינויים מרחיקי לכת לרעה במצבם של היהודים. היהודים האמינו, שכל עוד חי פילסודסקי, הוא יצליח לרסן את המגמות האנטי־יהודיות.

נוכח הסכנות שאיימו עליו עתה, עם גבור המגמות האנטישמיות בקרב חוגים רחבים של הפולנים, רבתה המבוכה בקרב הציבור היהודי. ירידת כוחו של הפארלאמנט כגוף פוליטי בעל כושר הכרעה והצטמקות השפעתה של הנציגות הפארלאמנטארית היהודית הצטרפו למצב של העדר מנהיגות, המקובלת על הציבור היהודי, שתוכל להופיע בשמו ללא עירעור. מבחינה פוליטית, הפיצול הרב והפילוג המפלגתי בקרב יהדות פולין החלישו את כוחה לעמוד מול מגמות הבידוד הפוליטי, הלחץ החברתי והנישול הכלכלי שהלכו וגברו.

ב־10 ביולי 1935 פוזרו הסיים והסנאט והוכרז על בחירות חדשות. אלה עמדו להיערך על־פי חוק בחירות חדש, שצומצמו בו העיקרים של בחירות כלליות וישירות, ובלט בהם העיקר של מינויים והצגת רשימות מועמדים על־ידי גופים פוליטיים וכלכליים קיימים. "תקנת בחירות" זו אושרה בסיים, כשבין המתנגדים לה היו גם צירי ה"קולו" היהודי.

בקרב הציבור היהודי התנהל פולמוס ער בדבר ההשתתפות בבחירות. ה"בונד" החליט להחרימן, והשתתף באירגון שביתות פועלים נגד תקנת הבחירות החדשה. גם "פועלי ציון" (צ.ס.) וה"התאחדות" החליטו על החרמת הבחירות. ואילו "אגודת ישראל" ואיגוד הסוחרים החליטו להשתתף בהן. "אגודת הרבנים בפולין" אף פירסמה קול קורא המדגיש, שזוהי חובתו של כול יהודי להצביע בבחירות הבאות לפארלאמנט של המדינה. בקרב הציונים התנהלו דיונים ממושכים, כשההצעות שהועלו היו חלוקות בין מחייבי ההשתתפות בבחירות ובין מתנגדיהן. המתדיינים היו ערים לעיוותים הטמונים במיבנה חוק הבחירות החדש, ובעיקר לאפשרות שתוצאות הבחירות יקפחו אותם. אולם לאחר דיונים ממושכים, החליטו ציוני גאליציה להשתתף בבחירות. ההסתדרות הציונית בפולין הקונגרסאית קיבלה את עמדת ד"ר מ' קליינבוים, שתבע הימנעות מהשתתפות בבחירות, תוך הדגשה שאין בכך משום החרמתן, כדרכה של האופוזיציה הלא־יהודית כמדינה. המגמה המסתתרת מאחורי הסבר זה הייתה כמקובל, הבעת מחאה, תוך הימנעות מהחרפת יחסים מיותרת עם השלטונות. בבחירות נבחרו 4 צירים יהודים והם: ד"ר א' זומרשטיין – ציוני מלבוב, הרב י' רובינשטיין – נציג "המזרחי" מווילנה, ל' מינצברג – מ"אגודת ישראל" בלודז', ו' וישליצקי – נציג הסוחרים בווארשה. ההימנעות של בעלי זכות הבחירה מקרב היהודים הייתה בולטת, כשבווארשה הצביעו רק 17% מבעלי זכות הבחירה. עם 32 הסנאטורים שמונו על־ידי הנשיא לפי תקנת הבחירות, ושהיוו שליש מחברי הסנאט, נמנו פרופ' משה שור – הציוני, ויעקב טרוקנהיים – מ"אגודת ישראל". הבחירות והדיונים מסביבם הוכיחו מחדש את הפיצול בקרב הציבור היהודי. מעל הכל בלט העדר מנהיגות סמכותית, לאחר שראשיה בשנים הקודמות שוב לא עמדו בראש המחנה. י' גרינבוים עלה ארצה, ד"ר י' טהון לא הציג את מועמדותו ושנה לאחר מכן נפטר. הנציגות היהודית הקטנה בסיים איבדה למעשה מחשיבותה. עוד יותר בלט הדבר בבית־הנבחרים, שהפך למעשה לכלי שרת בידי הממשלה, או לפי דבריו של ד"ר י' טהון ל"לשכת ייעוץ לשלטון".

הממשלה החדשה בראשות ו' קושציאלקובסקי (W. Kościalkowski), שכיהנה שבעה חודשים, ממחצית אוקטובר 1935 ועד אמצע מאי 1936, והייתה בעלת נטיות ליבראליות יותר, יצאה נגד האלימות שהחלה להתפשט נגד היהודים. בדבריו בסיים הבטיח ראש הממשלה החדש לנקוט צעדים נגדה.

מצוקה כלכלית יהודית גוברת וההתמודדות אתה

לפי נתוני הלשכה הסטאטיסטית של "צה־קה־בה" (C.K.B), שפורסמו בסוף שנת 1935 נמצא, שכ־200 אלף משפחות יהודיות בפולין תלויות בסיוע כלכלי, וכ־80% מהפועלים היהודים אינם מרוויחים כדי מחייתם והם חיים "בטראגדיה של דלות". רבים מהחנוונים הזעירים ובעלי־המלאכה ירדו מנכסיהם הדלים ונאלצו להתפרנס מכול הבא ליד. כך התברר, ש־66% מבעלי עגלות רוכלים (חֶסֶד־לֶך) הסובבים עם מרכולתם בעיר וארשה, וכ־95% ממוכרי הכעכים ברחובותיה, היו יהודים.

על מצוקתם וכובד עוניים מספר פ' טרפמן:

"בין מוכרי הכעכים נמצאו גברים, נשים וילדים. הילדים לבושי בלואים, רגליהם יחפות היו בימות החורף, מקרטעים מרגל לרגל, ואילו בימות הקיץ היו מתפשטים כמעט עירומים. [...] אם נתמזל המזל באחד הימים ומכרו את סחורתם, היו פונים הביתה בשעת חצות. כיכר לחם מתחת לבית שחיים, בצלים ודג

מלוח בידם – מתנה לאבא ולאמא, שהיו מתענים בבית במחלת השיתוק או בשחפת. אלא שימים של מזל נדירים היו. הנשים מוכרות הכעכים, היו מגירות את עיניהן בדמעות על גבי סליהן. האחת – בביתה בעל משותק, ילדים מנוונים, שנייה – בעלה מת או ברח עם אשה אחרת. לא פעם קרה שידו של השוטר הייתה משיגה את "הפושעת" המוכרת ללא רישיון. שומר החוק היה מפזר את הכעכים ברחוב, רומס אותם ברגליו ולבסוף רושם לעבריינית תשלום קנס, והיא הנפגעת מייבבת בבכי מר. הגברים שבין מוכרי הכעכים היו מעטים יותר. גבר כזה חזקה עליו שהוא נמנה עם מי "שהיו": סבל לשעבר, שקיפח בריאותו בסחיבת משאות כבדים, מוכר עיתונים לשעבר שנפגע בתאונה. ועל אלה ניתן להוסיף בעל־בית מכובד "לשעבר", שלרוב היה סוחר במרכולתו בשעת ערב והיה מליט את פניו הסמוקים מבושה, בחשכת הערביים. כל אלה – פרי השכול והביזיון היהודי שלא הייתה להם ברירה אלא לעסוק בפרנסה 'נשית' כזאת".

בשנות ה־30 הלכו ורבו מפעלי תעשייה והלבשה שבבעלות יהודית, שאת מקומם של הפועלים היהודים בהם תפסו, לאחר לחצים שהופעלו, פועלים פולנים. כך למשל, מקצוע התפרות בווארשה היה רובו ככולו בידי יהודים. בלחץ העירייה ואיגוד הסנדלרים הפולנים החלה דחיקת רגליהם של היהודים מהמקצוע. בשנות ה־30, עם גבור המצוקה הכלכלית, היו כמעט כל התפרים היהודים מחוסרי עבודה.

המדיניות הכלכלית האנטי־יהודית קיבלה למעשה לגיטימציה רשמית עם עלייתו לשלטון של ראש הממשלה סלַאבוי סקלאדקובסקי (Slawoj Skladkowski), שכיהן קודם כשר הפנים. בנאומו הראשון בסיים הצהיר על עמדת ממשלתו בטיפול בשאלה היהודית: "ממשלתי סבורה שאסור לפגוע בשום איש בפולין... אולם לנהל מאבק כלכלי, אדרבא" (Owszem).

המונח "אדרבא" בפי ראש הממשלה, התפרש אצל רבים כהיתר לפעולות חרם כלכליות נגד היהודים. תעמולה נרחבת החלה נגד המסחר היהודי, ומשמרות ("פיקטים" – "Pikiety") הוצבו ליד חנויות יהודיות כדי למנוע מקונים נוצרים לקנות אצלם. קבוצות אלימות של אנדקים אף הופעלו נגד סוחרים פולנים שהמשיכו לשמור על קשרי מסחר עם יהודים. חנויות של פולנים מסוימים תלו שלטים בנוסח "זו חנות נוצרית", כדי להבליטה מול אלה של היהודים. לכך יש להוסיף את חוק השילוט שהופעל בסוף 1936, שחייב בעל מפעל או סוחר להשתמש בשמו ה"מטריקלי", כפי שהוא נקוב בתעודת הלידה, בפירסום עסקו ובשלט שלפני חנותו, כסימן בולט ליהדותו.

בזיכרונותיו של יהודי מאחת העיירות מסופר:

"רואה אני מסיתים אנדקים, עומדים לפני פתחי חנויותיהם של היהודים ואינם מניחים לקונה נוצרי להיכנס. השוק חולק: כאן נוצרים, כאן יהודים. החרם היה בעיצומו. ראשונים נשברו הסוחרים הזעירים, הרוכלים, נוסעי הירידים. מִשְׁפָּחָתוֹ אלה, פחתה העבודה של בעל המלאכה היהודי והסוחר הזעיר, החנווני. אפילו בגן העיר כתבו האנדקים: "הכניסה לכלבים וליהודים אסורה". נאבקנו אתם בגן וליד החנויות, אך מה יכולנו להועיל? רוח של קדרות מרחפת על הימים ההם".

הכנסייה הקאתולית במדינה נרתמה אף היא לתמיכה בחרם הכלכלי. החשמן הלונד (Augustyn Hlond) פירסם ב"איגרת רועים", בתחילת שנת 1936, את דעתו נגד המגעים הכלכליים עם היהודים, בהצביעו עליהם כעל בעלי רמה מוסרית נמוכה, כגורמים נזק לעם, וכאלמנט חתרני במדינה. ביוזמת חוגים כנסייתיים נוסדה רשת קופות הלוואה לפולנים, שמטרתם לסייע במימון פעולות החרם הכלכלי נגד היהודים.

המצב הכלכלי הקשה עורר פעילות יהודית נגדית. נציגות "הקולו" היהודי ונציגי איגוד הסוחרים היהודיים נפגשו עם ראש הממשלה ותבעו ממנו לנקוט צעדים למניעת פגיעות כלכליות ביהודים. הבטחותיו של ראש הממשלה לטיפול במצב לא מומשו. יש להניח, שהאנטישמיות, שפשטה בקרב המפלגות השליטות הפולניות ובקרב תומכיהן, כוונה גם להסטת תשומת לבם של ההמונים מבעיותיהם החברתיות החריפות וממצוקותיהם הכלכליות הקשות, לעבר היהודים. וכדברי הסנאטור משה שור: "רוכבים על הסוס היהודי כדי להגיע לשלטון". עם זאת, בקרב הציבור הפולני הייתה התעוררות מסוימת נגד האנטישמיות הכלכלית. "הליגה

להגנת זכויות האדם והאזרח" בהשתתפות הסופרים אנדז'יי סטרוג (Andrzej Strug) וואנדה ואסילבסקה (Wanda Wasilewska) יצאה לפעולה, וערכה עצרת עם גדולה נגד הגל האנטישמי. מפלגת הפפ"ס הסוציאליסטית יצאה גם היא נגד ההסתה האנטישמית. אולם לא אחת נאלצה להסתייג ממחאה נמרצת, מפחד תגובות הנגד של החוגים הלאומיים, שמצאו אוזן קשבת גם בין הפועלים. וכך למשל, כשנמנעו חברי פפ"ס מלצעוד עם הפועלים היהודים בתהלוכת אחד במאי 1936, הודה עורכו של עיתון הפפ"ס "רובוטניק" ("Robotnik") ש"רק בווארשה – מטעמים בלתי תלויים בנו[...] לא יכולנו לצעוד יחד עם הפועלים היהודים". גורמים שונים הרגישו כעין פאניקה מפני איומי "המחנה הלאומי"...

ביוני 1936 נתכנסה בווארשה אסיפה כללית של "הוועד הכלכלי היהודי" בראשות ד"ר הנריק רוזמרין, בהשתתפות נציגי האירגונים הכלכליים והמוסדות הסוציאליים בווארשה, כדי לתכנן קונגרס של יהודי פולין לתיאום הפעילות להגנה כלכלית. המטרות היו לתאם את פעולתם של האירגונים הכלכליים היהודים במאבק נגד החרם הכלכלי, לסייע למחוסרי עבודה, ליצור מקומות תעסוקה חדשים ולעסוק בהסבה מקצועית.

אירגון "צה־קה־בה" של קופות גמילות החסד החל בגיוס כספים לקרן הלוואות, ואילו הג'וינט פעל לעידוד הקואופראציה היהודית. הקופות שהוקמו סייעו בידי בעל המלאכה או הרוכל והחנווני היהודי, לעיתים בסיוע פילאנטרופי ולעיתים בעזרת הלוואה קונסטרוקטיווית לשיקום מקום עבודתו או עסקו.

בראשות רפאל שרשבסקי וואצלאב וישליצקי מאגודת הסוחרים בווארשה הוקם "המרכז לאשראי", שאליו צורפו סניפי התנועה הקואופראטיווית היהודית במדינה. כמו כן נפתח מחדש המאבק ל"זכות לעבודה" של הפועל היהודי שבראשו עמד בעיקר ה"בונד", שטיפח פעילות מחאה עניפה וניסה להשפיע על מפלגות הפועלים הפולנים שיסייעו בידו. העיתונות היהודית יצאה בתוקף נגד הקו האנטישמי ופירסמה את תגובות הציבור היהודי, וזאת לעיתים גם תחת לחץ הצנזורה, שהצרה את צעדיה, החרימה גיליונות שונים בעת פירסומם ואף סגרה מערכות עיתונים לעיתים מזומנות. עם זאת יש לציין, שהפעילות היהודית שבאה כתגובה על האנטישמיות הכלכלית, לא הייתה מתואמת, והיא נתגלתה בחולשתה נוכח עוצמתם של גילויי הפגיעה הכלכלית ביהודים.

החרפת המסע האנטישמי בשנות ה־30 האחרונות

בסוף 1935 החל גל פרעות חדשות נגד היהודים בעיירות שונות, והוא לווה בהסתה מקיפה ומעשי שיסוי יומיומיים. הפוגרום, שאירע בפשיטיק (Przytyk) על־יד ראדום בתחילת מארס 1936, עורר את העולם היהודי ואת פולין בכלל זה. מאחר שהפוגרום בא לאחר הכנה שקדמה לו ולאחר שהציבור היהודי הרגיש בפורענות הממשמשת ובאה, הוא נתקל בהתנגדות יהודית מאורגנת. התוצאה הייתה 3 הרוגים יהודים ו־22 פצועים, ואילו מקרב הפורעים נפגעו אחדים על־ידי המתגוננים.

האירוע עצמו והמשפט שנערך אחריו, שגזר דינו החמיר בדין היהודים המתגוננים והקל בעונשם של הפורעים, ליבה את תגובות הזעם של היהודים. ב־17 במארס נערכה שביתת מחאה שאורגנה על־ידי ה"בונד", והקיפה את כל הציבור היהודי בווארשה ובכל המדינה. אולם עד מהרה אסר הקומיסאריון הממשלתי בווארשה קיום אסיפות מחאה נוספות על הפגיעות ביהודים, והחמיר את הצנזורה על העיתונות היהודית, כדי למנוע את איזכור האירועים. הפרעות נמשכו, ופעולות האלימות הלכו וגברו. יהודי וארשה נפגעו לעתים קרובות מהתנפלויות ברחובות וכן מהפרעות לטקסי הלוויה יהודיים. מקומות מועדים לפורענויות בווארשה נעשו הגנים הציבוריים, כמו הגן הזאכסי, בהם הוכו יהודים לעתים קרובות. סכנה רבה הייתה צפויה לנוסעים יהודים ברכבות, שעונו והוכו ולעתים אף הושלכו מן הרכבת הנוסעת בסכנת נפשות.

בתחילת השנה האקדמית 1935 פשטו הפרעות לבתי־הספר הגבוהים. הן התחילו בנובמבר 1935 באוניברסיטה ובפוליטכניון הווארשאי ומשם התפשטו לעבר רחובותיה של העיר.

הסטודנטים מ"המחנה הלאומי הרדיקאלי" (ONR) החלו, בהשפעת הרעיונות הנאציים שקלטו, לדרוש מקומות נפרדים לסטודנטים היהודים באולמי ההרצאות ובמעבדות, להושיבם על "ספסלי הגיטו". לאחר שהפעילו כוח נגד הסטודנטים היהודים פרצו תיגרות אלימות, שבעקבותיהן הופסקו, זמנית, הלימודים בבתי־הספר הגבוהים בווארשה. העיתון האנדקי "היומון הווארשאי הלאומי" ("Warszawski Dziennik Narodowy") האשים את הסטודנטים היהודים בנעשה, משום שסירבו להתאים עצמם לסדר שנקבע למען ישיבתם הנפרדת. הפרעות פשטו גם לאוניברסיטאות אחרות, ובפוליטכניון של לבוב הורו השלטונות האקדמיים בסוף שנת 1935 לסטודנטים היהודים לקבל את דין "ספסלי הגיטו". הצעד עורר זעם רב בקרב הציבור היהודי. ד"ר ה' רוזמרין פירסם מאמר בשם "הטלאי הצהוב" בעיתון היהודי הלבובאי "כווילה" ("Chwila"), ונציגות הקהילה מחתה בפני שר החינוך נגד גזירה זו. גם מקרב הציבור הפולני האינטלקטואלי, לרבות 54 פרופסורים פולנים, נשמעו מחאות חריפות נגד התקנה הימי־בינייימית הזו. הנציגות היהודית בסיים יצאה אף היא בתגובה חריפה נגד הניסיון לכפות על הסטודנטים היהודים את הישיבה במושבים נפרדים באוניברסיטאות.

בתחילת שנת הלימודים 1936/7 נמשכו ההתנפלויות על סטודנטים יהודים, ונעשו לתופעה חוזרת ונשנית. ראש הממשלה ושר החינוך גינו את התופעה, אם כי לא נקטו צעדים של ממש למניעתה. ועידת הרקטורים של האוניברסיטאות, שנתקיימה בתחילת דצמבר 1936, הוקיעה את האלימות ויצאה נגד ההסתה האנטישמית. אולם עם זאת התייחסה ב"הבנה" לזכות הנוער לחפש דרכים ל"תיקון העיוותים בחיים הלאומים". מחוגי הפפ"ס יצא גינוי חריף לתופעת "ספסלי הגיטו" ואף יצאה פנייה לסטודנטים הסוציאליסטים, שהם בכוחותיהם ישימו קץ למהומות באוניברסיטאות. בסוף 1936 נתקיימה בווארשה מועצה של נציגי הסטודנטים היהודים מכל המוסדות להשכלה גבוהה במדינה, ובה הוחלט להתנגד בכל האמצעים, לטרור המכוון נגד סטודנטים יהודים.

ביוזמת "הבונד" ואיגודים מקצועיים יהודים הוכרזה ב־26 בנובמבר 1936 שביתה כללית נגד "ספסלי הגיטו", ובה השתתפו פועלים, בעלי־מלאכה וסוחרים יהודים. כמו כן נתקיימו עצרות עם וכינוסי מחאה נגד התופעה האלימה של דחיקת סטודנטים יהודים למושבים מיוחדים. מועצת האיגודים המקצועיים היהודים החליטה לקיים ביוני 1938 בווארשה קונגרס פועלים למאבק נגד האנטישמיות. לקריאה נענו גופים יהודיים שונים, ביניהם בעלי מלאכה, סופרים ועיתונאים יהודים, ובעלי מקצועות חופשיים. גם מפלגות פועלים פולניות נענו לקריאה והסכימו להשתתף בקונגרס זה. אולם, לאחר שנתקיימו פעולות הכנה ברחבי המדינה, בהן נערכו אסיפות ונבחרו נציגים, אסרו השלטונות לקיים התוועדות זו.

תחיקה אנטי־יהודית

עם גבור ההשפעות האנטישמיות ולחצי החוגים הלאומניים, החל גל של תחיקה אנטי־יהודית. ב־1935 התחדשה התעמולה האנדקית נגד "השחיטה הכשרה" ועוררה פולמוס ציבורי תוך הדגשת ההיבטים ההומאניטאריים, הדתיים, המשפטיים והכלכליים. אחד הדוברים הראשיים היה הכומר סטאניסלאב טשֶצ'יאק (Stanislaw Trzeciak), שהטיף בהופעותיו הפומביות הרבות ובכתביו לאסור את השחיטה היהודית ה"אכזרית". לא הועילו טיעוני הנגד, ובמיוחד הופעותיו של פרופ' ט' זַדֶרֶצקי (Tadeusz Zaderecki), מזרחן מאוניברסיטת לבוב, שהצביע על בורותו של הכומר. טיעוניו של הכומר נקלטו על ידי ההמונים, שגילו נכונות רבה לקלוט את ההסתה נגד יהודי פולין. בתחילת 1936 העלתה צירת הסיים יאנינה פריסטורובה (Janina Prystorowa) הצעת חוק לאיסור השחיטה הכשרה. מועצות עירוניות שונות הזדרזו עוד לפני סיום הדיונים בסיים, להטיל איסור על השחיטה באיזור שיפוטן. הממשלה נקלעה למצב מביך, שכן לא יכלה להתעלם מהלכי הרוח האנטישמיים בציבור הפולני, ומאידך גיסא

היה החוק המוצע כרוך בבעיות חוקתיות וכלכליות ומעל הכול עשוי היה לעורר תגובות שליליות בקרב דעת הקהל בחו"ל. י' גרינבוים, שישב כבר אז בארץ־ישראל, העריך כי חוק השחיטה מצביע על הסכנה הצפויה ליהדות פולין. הוא כתב ב"היינט": "הרושם שלי הוא, שחיי היהודים בפולין מתקרבים לקאטאסטרופה, שסימניה המבשרים הם הטרור האנדקי, המלחמה הכלכלית, החרם נגד היהודים וגזירת השחיטה". והוא הוסיף: "הידרדרות המצב מושפעת מהנאציזם השולט בגרמניה, שם הוא מסכן כ־600 אלף יהודים, ואילו בפולין מדובר בלמעלה מ־3 מיליון". פרופ' משה שור כתב, ש"חוק השחיטה" הוא ניסיון ראשון לשורת חוקי אפלייה אנטישמיים, ובכך סכנתו המיוחדת.

אצל אנשי "אגודת ישראל" חל מיפנה. הם זנחו את תמיכתם ב"סאנאציה" ואת עמדתם הלויאלית כלפי הממשלה, ועברו לקו מדיני תקיף יותר. הציר האגודאי ל' מינצברג טען, שהמטרה האמיתית בהצעת חוק השחיטה לא הייתה, כפי שניסו האנדקים להציגו, פיתרון בעיה הומאנית ואף לא פתרון בעיות אגראריות, אלא פגיעה ביהודים מבחינה כלכלית. ואמנם, החוק עלול היה לפגוע בציבור רחב המתפרנס מענף הבשר, שמנה כ־60 אלף נפש, מלבד פגיעתו במצוות הדת היהודית. עם ראשית הדיונים בסיים, נקט הציבור היהודי צעדי מחאה. ב־20 במארס 1936 החליטה מועצת הרבנים בפולין על תקופה של שבעה שבועות ללא אכילת בשר בקר. "הוועדה להגנת השחיטה הכשרה" קיימה בווארשה כינוס בהשתתפות 250 צירים נציגי קהילות יהודיות ואירגונים יהודיים שונים, כדי להזעיק את דעת הקהל היהודית בעולם לפעולה נגד גזירת השחיטה. חזית המתנגדים היהודים לחוק השחיטה הקיפה את כל החוגים בקרב היהודים מן ה"בונד" (ואף הקומוניסטים) ועד לחוגי האורתודוקסיה היהודית. לאחר דיונים אינטנסיוויים בבתי־המחוקקים נתקבלה הצעת החוק להגבלת השחיטה הכשרה. עם תחילת הפעלתו של החוק נתגלו קשיים רבים בביצועו, ומאבקם של היהודים נגדו נמשך.

מאמצי הפולנים ולחצם להגברת ההגירה היהודית מהמדינה

בשנות ה־30 עלה מאוד מספרן של "הידיים המיותרות" בכפר הפולני, שידע שיעור ילודה גבוה בצד חקלאות תת־מפותחת. איכלוס היתר של הכפר מצא את פתרונו בהגירה ממנו אל העיר ולחו"ל. עתה, עם הפחתת ההגירה לחו"ל, גבר מספר הכפריים שנדדו אל העיר. ואמנם, בווארשה ניכרת כבר בתחילת שנות ה־20 ירידה של כ־9% בשיעור האוכלוסייה היהודית מכלל אוכלוסיית העיר, נוכח עלייה של 4.5% בשיעור האוכלוסייה הלא־יהודית. חוגי השלטון, במקום לטפל בבעיה זו באמצעות תיקונים סוציאליים וכלכליים, הסיטו את תשומת־לב הציבור הפולני לעבר היהודים, תוך תביעה להגברת הגירתם מהמדינה. עד מהרה העלו הפולנים הצעה לעשות את מאדגאסקר יעד להגירה. לאחר שיחת שר החוץ הפולני י' בק עם ראש ממשלת צרפת, ליאון בלום בנידון, יצאה בתחילת 1937 משלחת פולנית לבדוק את המצב באי. אולם לא היה המשך של ממש לפעילות זו, משום שהתברר שאין המקום מתאים להתיישבות יהודית משמעותית.

עתה הפך נושא הגירת היהודים לעניין חשוב בקרב הפולנים, ואף עורר פולמוס ברחוב היהודי. ה"בונד", חוגי המתבוללים, "אגודת ישראל" והפולקיסטים, התנגדו לתעמולה המעודדת הגירה בקנה מידה גדול. בעיקר משום שזו עלולה, לדעתם, לסייע בידי הכוחות המתנגדים ליהודים ולעודד את האנטישמיות בפולין. גם בקרב הציונים נחלקו הדעות בדבר שיתוף פעולה עם הממשלה בעניין ההגירה ועידוד העלייה לארץ־ישראל מבלי להבטיח את זכויותיהם של היהודים כאזרחים שווי זכויות במדינה.

עוד בסתיו 1936 העלו שני אישים בהצהרותיהם בווארשה את מתח הוויכוח בנושא ההגירה בקרב הציבור היהודי. יצחק גרינבוים הדגיש את ההכרח בהגירה לארץ־ישראל משום הלחץ הגובר של האנטישמיות הכלכלית במדינה. לדעתו, הגירת יהודים רבים מהמדינה אף עשויה לתרום להטבת מעמדם החוקי והמדיני של הנותרים. ואילו זאב ז'בוטינסקי העלה את "תוכנית האבקואציה" המתוכננת ליציאת המוני יהודים שירצו בכך. הגירה זו תשתלב במסגרת עלייה

רבתי מפולין והארצות השכנות, ובמשך העשור תביא מיליון וחצי יהודים לארץ־ישראל, בה תיכון המדינה העברית משני עברי הירדן. מפולין יהגרו לדבריו 750 אלף יהודים במרוצת העשור, כלומר 75 אלף לשנה. ז'בוטינסקי ואף גרינבוים נפגשו עם נציגי השלטון והציגו את עמדותיהם, כשמצד האחרונים לא הובטח למעשה שום דבר ממשי.

דברי שני האישים עוררו ויכוח נוקב ופולמוס, שמצא את ביטויו מעל גבי העיתונות היהודית, שלָרוב מתחה ביקורת חריפה על דבריהם. העיתונות הבונדאית הדגישה, שדעותיהם של ראשי הציונים האלה מדגישות את עובדת היות היהודים זרים בפולין, כפי שהם נחשבים בעיני חוגים פולנים שונים, וכפי שהם מוצגים בעיקר על־ידי העיתונות האנדקית.

כתוצאה מעניינם הגובר של הפולנים בהגירה היהודית, נמצאה שפה משותפת עם נציגי הסוכנות היהודית וכך נחתם הסכם קלירינג – חוזה חליפין, שאיפשר העברת מטבע זר מפולין לארץ־ישראל בתנאי ההגבלות החוקיות בעניין זה, הקיימות בפולין. כמו כן החל שיתוף פעולה בין שליחי ה"הגנה" וה"אצ"ל" בתחום רכש הנשק ובאימונים צבאיים לצעירים המועמדים לעלייה, בהדרכת קצינים פולנים. נציגי השלטון אף תמכו בעלייה ה"בלתי־ליגאלית" שהחלה לצאת מפולין, בראותם בכך "אלימינציה של אלמנטים מיותרים במדינה". ובאשר לעלייה הליגאלית – אלה היו ימי העלייה החמישית, ובקרב העולים בלט מספרם הניכר של העולים מפולין. נציגי הסוכנות קיימו קשרים עם נציגי הממשלה הפולנית כדי להגביר את לחצה על ממשלת בריטניה בעניין המדיניות הארץ־ישראלית ובייחוד בעניין ביטול ההגבלות על העלייה. לפי הרשימות של מוסדות פולניים בלט מספרם של היהודים בין המהגרים מווארשה. בשנים 1927־1938 עלו מווארשה לארץ־ישראל 13,000 איש, שהיוו כ־18% מכלל העולים בתקופה זו מפולין, וכ־80% מכלל המהגרים מווארשה. השלטונות הפולניים פתחו בהזדמנות זו קו ספנות מקונסטאנצה שברומניה לנמלי הארץ כדי להשיט את העולים.

הבחירות לקהילת וארשה, ספטמבר 1936

בינתיים נערכו בספטמבר 1936 הבחירות לקהילה, תוך התעוררות רבה שנתנה אותותיה ברחובות העיר. מתוך 96 אלף בעלי זכות בחירה השתתפו כ־45 אלף בוחרים, שהם כ־45%. תוצאות הבחירות היו:

הרשימה	מספר המנדאטים
ה"בונד"	15
"אגודת ישראל"	13
הבלוק הלאומי הציוני	11
"המזרחי"	4
"פועלי ציון" ימין	2
"פועלי ציון" שמאל	1
הרוויזיוניסטים	1
אחרים	3

תוצאות הבחירות לקהילת וארשה, 1936

ניצחונו של ה"בונד" בבחירות הצביע על תמיכה גוברת בחוגים אופוזיציוניים למימסד השליט בקהילה. במיוחד בלט כישלונה של ה"אגודה", שסיים למעשה את תקופת שלטונה בקהילה. במצב הכוחות שנתהוו בקהילה כתוצאה מהבחירות לא ניתן היה לקיים מועצת

קהילה, היכולה לתפקד. השתרר מצב של קיפאון, שגרם לפיזורה של המועצה ולמינויו של מאוריצי מייזל בקומיסאר ממשלתי. הוא היה מראשי אגודת הסוחרים היהודים, ובעבר חבר מועצת העירייה. על ידו נתמנתה מועצת קהילה זמנית, בה השתתף בין השאר אדם צ'רניאקוב כנציג בעלי המלאכה. מועצה זו הייתה מורכבת ברובה מנציגי גופים כלכליים, אם כי מייזל השתייך לציונים, וי' טרוקנהיים ומ' קמינר היו מאנשי "אגודת ישראל". מינוי מועצה זו נתקל ביחס שלילי מצד הציבור היהודי, שראה בכך התערבות השלטונות בענייני הקהילה והתעלמות מרצון התושבים, כפי שהתבטא בבחירות. מייזל פנה לציבור היהודי עם קבלת התפקיד והדגיש: "קיבלתי עלי תפקיד זה מתוך הכרח, מפאת ריב המפלגות המחריף בקהילה והערבוביה הנוראה הבאה בעקבותיו. מועצת הקהילה בווארשה, בהיותה קהילת עיר הבירה בפולין, צריכה לשמש מופת ודוגמה בפעולתה הראציונאלית, החדורה רוח של רצינות ורגש של אחריות". העיתונות היהודית המשיכה בהתקפותיה נגד הממונה בקהילה עד אשר נאסר הדבר על־ידי הצנזורה. מקיץ 1937 החלה הקהילה בפירסום כתב עת בשם "די קהילה שטימע" ("Glos Gminy Żydowskiėj") ביידיש, עברית ופולנית, שדיווח על בעיות הציבור היהודי בעיר והביא מאמרים בתחומי תרבות וחברה, שנגעו גם ליהודי פולין.

השנים האחרונות לקיומה של הרפובליקה הפולנית

כישלון הניסיונות להקמת אירגון גג ליהודי פולין

נוכח התחושה של אוזלת־יד בהתמודדות עם מצבם המחמיר והולך של יהודי פולין, נתעוררו ראשיהם לפעולה מחודשת. לאחר הידברות ביניהם, הוקמה בווארשה "הנציגות הזמנית של יהודי פולין", שכללה את צירי בית־הנבחרים ונציגי מפלגות שונות. ואילו כחודש לאחר מכן, החלה בפעולתה הוועדה המארגנת של "הקונגרס לעזרה עצמית של יהודי פולין" ששאפה להקים אירגון אחיד ויציג למאבק למען הדמוקראטיה, להילחם באנטישמיות, לארגן עזרה עצמית יהודית ולפעול לשיקום כלכלי. אולם עד מהרה התברר, שהגופים הפוליטיים השונים, שנועדו להקמת גוף מאוחד מפולגים בעניין הקמת הנציגות. הקשיים שנערמו בדרכם של נציגי המפלגות גברו עם הזמן עקב חילוקי הדעות ביניהם, ולכך נוספה התנגדות נציגי השלטונות להקמת גוף יהודי כזה. אלה הביאו למעשה להפסקת הפעילות, המכוונת להקמת גוף יהודי ייצוגי. כישלון הרעיון להקמת נציגות יהודית מרכזית, שתוכל לפעול למען יהודי פולין כציבור ולהגן על זכויותיהם בתקופה שבה החמיר מצבם, העיד על חולשתה. אין ספק שעניין זה לא נעלם גם מעיני השלטונות, אשר ידעו להעריך אל־נכון את חולשתו של הציבור היהודי על פילוגיו, ואת הפוטנציאל הפוליטי הירוד הכרוך בכך. כישלון זה נראה חמור פי כמה נוכח המצב הכלכלי הקשה. מצב זה הביא להתוועדויות של מפלגות הפועלים היהודיות כדי לדון במצוקתם של העשירונים התחתונים של הציבור היהודי. כך למשל, בוועידת הפועלים הראשונה לענייני "קואופראציה ועזרה עצמית קונסטרוקטיווית", שאורגנה על־ידי "פועלי־ציון" (צ.ס.) ב־11 בנובמבר 1937 בווארשה, הוצג מעמדם של הפועלים היהודים כ"אָיום, ממש קאטאסטרופאלי, המחמיר מיום ליום". וזאת משום שהם נדחקים מענפי עבודה שונים ורבים מהם "עובדים יחד עם כל בני משפחותיהם מעלות השחר ועד שעה מאוחרת בלילה בשכר פרוטות עלובות".

בשלהי שנות ה־30 ידעה וארשה היהודית פעילות מוגברת של האיגודים המקצועיים, שהקיפו חברים מקרב כל מפלגות הפועלים היהודיות, כשהם מאורגנים על־פי ענפיהם ומקצועותיהם.

בתחילת 1937 התקיים בווארשה כנס נציגי האגודות המקצועיות היהודיות, שייצגו כ־70 אלף חברים בפולין. באותה שנה קיבל הוועד המרכזי שנבחר החלטות חריפות בגנות הגזענות, וקרא למעמד הפועלים הפולני להצטרף למאבק נגד האנטישמיות ולפעילות סולידארית של מעמד הפועלים בני כל הלאומים והדתות.

באביב של שנת 1939 התקיים בווארשה הכנס ה־7 של נציגי האיגודים המקצועיים היהודיים, ובו השתתפו נציגים של למעלה מ־100 אלף פועלים יהודים, שהיוו כשליש מכלל הפועלים המאורגנים במדינה הפולנית.

ב־12 ביאנואר 1937 פירסם העיתון היהודי "נובי דזינניק" (Nowy Dziennik) מאמר ראשי בשם "במקום מדיניות חוץ – בעיה יהודית". המאמר מתאר כיצד עוסק הסיים בעיקר בבעיה היהודית ובדרכים למצוא לה פתרון בדרך של הפחתת מספרם במדינה, בה בשעה שהבעיות המדיניות הניצבות בפני המדינה דורשות את פיתרונן. יתר על כן: "לא דובר על הסכנות

הכרוכות במצב בספרד, על התעמולה הנאצית המחריפה נגד צ'כוסלובאקיה", שללא ספק היה לפולין עניין בהן, אלא דנו על הגירה, אבקואציה לארץ־ישראל או לבירובידג'אן, ומעט מאד על מה שמתחייב במדיניות החוץ של המדינה.

הקמת "מחנה הליכוד הלאומי" הפולני (ה"אוזון") ומדיניותו האנטי־יהודית

הקמתו של מחנה הליכוד הלאומי, הידוע בכינוי "אוזון" (על שם ראשי התיבות בפולנית של שמו: OZN – "Obóz Zjednoczenia Narodowego"), בתחילת 1937, בראשות הקולונל אדם קוץ (Adam Koc), מן השמרנים שבמחנה הסאנאציה, סימן את החרפת היחס אל היהודים מצד השלטונות. בהצהרה הרעיונית של ה"אוזון", שפורסמה ברבים בכל הארץ, נקבעה העמדה כלפי בעיית היהודים. בהצהרה נאמר, שה"אוזון" מתנגד לפגיעה אלימה ביהודים, אולם "מתייחס בהבנה לתחושה של הגנה עצמית תרבותית ולשאיפה הטבעית של האומה הפולנית לעצמאות כלכלית". למעשה היה בהצהרה משום סטייה מעקרון שיווי הזכויות שהיה מקובל להלכה על החוגים השליטים מאז הפיכת מאי 1926 של פילסודסקי. הצהרה זו זכתה בתמיכת ראשי המדינה, לרבות הנשיא. היהודים הוצגו עתה כזרים המסכנים את התפתחותה הכלכלית והתרבותית של המדינה הפולנית. באסיפות הסברה שנערכו בעקבות ההתארגנות החדשה הודגש, שהבעיה היהודית תיפתר על־ידי הגירתם של יהודי פולין מהמדינה. בשלב הביניים יש לעשות הכל כדי שהפולנים יועסקו יותר בענפי תעשייה, מלאכה ואף במסחר. ובאשר ליחס כלפי אוכלוסיית בני המיעוטים במדינה, הודיע אחד מראשי ה"אוזון" לשאלת נציג העיתון הנאצי "פלקישר באובאכטר" ("Voelkischer Beobachter"): "אנו מעריכים את האוכלוסייה בפולין רק לפי הבחנה אחת – אוכלוסייה נוצרית ולא־נוצרית".

את תחושת הציבור היהודי שנמצא "מיותר ומזיק", ביטא עיתונאי יהודי, שכתב בסיום שנת 1938: "[...] פיתחנו והרחבנו את מסחר הארץ ואת המלאכה בה, הגדלנו ופיתחנו את תעשייתה [...] ובכל זאת הוסיפו גם בשנה החולפת להצר את צעדינו ולהוביל אותנו במשעול הצר אשר אין דרך ואין מוצא ממנו, בהשפילם את רוחנו ואת כבודנו, ובלחצם אותנו בשדה המחיה והכלכלה".

התחדשות הפרעות במחצית השנייה של שנות ה־30

התרת הרצועה האנטישמית נתנה עד מהרה את אותותיה. גל פרעות וחדש שטף עיירות רבות במדינה, שהידועות בהן היו בריסק וצ'נסטוחובה. בחודש אוגוסט 1937 נרשמו כ־350 התנפלויות על יהודים ב־80 מקומות שונים בפולין. בספטמבר דווח: "זה שבועות מספר מתעללים בחוצות וארשה ביהודים. ברחוב שמרובות בו חנויות של ספרים ישנים, שמו עליהם מצור עם ראשית שנת הלימודים ותחילת המסחר בספרי לימוד ישנים. כנופיות ביריונים התחילו חודרים לרחובות היהודיים ומתנפלים על עוברי האורח, ופגיעתם בהם הייתה קשה[...]".

לצד זה חודשה ההסתה נגד הסטודנטים היהודים במוסדות להשכלה גבוהה. שוב הועלתה הדרישה להנהגת "ספסלי הגיטו" ואף התביעה לסילוקם המוחלט של הסטודנטים היהודים מהאוניברסיטאות ("נומרוס נוללוס"). באוניברסיטת וארשה נפצעו בתחילת יאנואר סטודנטים יהודים על־ידי כנופיות סטודנטים אנדקיות. ב־28 ביאנואר הוכרז באוניברסיטה זו על "יום ללא יהודים", וסטודנטים אנטישמים שמרו על הכניסות, מזוינים באלות, בהן פצעו סטודנטים יהודים, שאחדים מהם נזקקו לטיפול רפואי בבית־חולים. שורת האמת מחייבת לומר, שחוגי סטודנטים פולנים דמוקראטיים וסוציאליסטיים יצאו נגד פגיעה אלימה בסטודנטים יהודים, וקצתם אף הצטרפו ל"שביתת עמידה" של הסטודנטים היהודים נגד ההוראה לישיבה על

"ספסלי הגיטו". גם בין חוגי הפרופסורים הובעה התנגדות למצב הפרוע באוניברסיטאות. הפרופ' לפילוסופיה באוניברסיטת וארשה, תאדיאוש קוטארבינסקי (Tadeusz Kotarbinski), קרא לסטודנטים הפולנים לצאת נגד האלימות ולהגן על הנתקפים. כתשובה, התקיפו הסטודנטים האנטישמיים את תלמידיו, כשבין הנפגעים הייתה אסיסטנטית יהודיה של פרופ' קוטארבינסקי, ואחרים.

בלחץ התלמידים האנדקים נקבעו על־ידי הנהלת בית־הספר הממשלתי הגבוה בווארשה, שנקרא ע"ש מייסדו, היהודי ואבלברג (Wawelberg), מקומות נפרדים לתלמידים היהודים. ציר הסיים ד"ר א' זומרשטיין, פנה לשר החינוך ותבע ממנו לבטל הוראה זו, הנוגדת את תקנות בית־הספר שנקבעו על־ידי מייסדו, והובטחו בשעת מסירתו למדינה. אולם מגיפת ההפרדה של התלמידים היהודים פשטה גם לבתי־ספר אחרים, כשהיא מלווה התנפלויות מזוינות על התלמידים היהודים. ב־8 באוקטובר 1937 נתכנסו בווארשה נציגי אירגוני הסטודנטים היהודים מכל רחבי המדינה והכריזו על שביתה של אלף סטודנטים יהודים בבית האקדמאים היהודי בווארשה נגד "ספסלי הגיטו".

האנדקים לא הסתירו את כוונותיהם, ודיברו במפורש על כך ש"ספסלי הגיטו" הם שלב ראשון לבידודם של היהודים במדינה ולדחיקת רגליהם ממקומות שונים. הם החלו להקצות מקומות נפרדים לחנוונים יהודים ודוכניהם בשווקים. אירגונים מקצועיים שינו את תקנוניהם וקבעו, שיש למנוע קבלת יהודים לתוך שורותיהם ולהוציא את אלה השייכים אליהם. אף במקצועות החופשיים החל להתקבל מה שכונה "הסעיף הארי" הנוגע לאנשים "ממוצא יהודי". כך נתקבל "הסעיף הארי" בוועידת הרופאים, עורכי־הדין ואחרים. לחצם של אלה נתן עד מהרה את אותותיו, שכן הם טרחו להדגיש את מאבקם נגד מה שכינו "יהודי המקצוע". בוועידת איגוד עורכי־הדין הפולנים שנערכה במאי 1937 בווארשה, צוין שמתוך 7,189 עורכי־דין בפולין, 3,806 (53%) הם יהודים. מובן שלכך נתלוותה התביעה להפחתת מספרם בהתאם לחלקם היחסי בקרב כלל האוכלוסייה.

בדיון הסיים הועלתה מדי פעם הבעיה היהודית מחדש. הצירים היהודים התריעו בסיים על מצב האוכלוסייה היהודית הנפגעת ברכוש ובנפש. הם תבעו לפעול נגד הפוגעים ביהודים בנחרצות, למנוע תעמולה אנטישמית המופצת בכרוזים או מתפרסמת בעיתונים, ומעל הכל לעשות נגד ההסתה באוניברסיטאות והפגיעות שבעקבותיה.

השלטונות פסחו על שתי הסעיפים. הם היו מעוניינים למנוע אנארכיה ולשמור על הסדר, אך מצד שני נמנעו מנקיטת אמצעים נגד החוגים הלאומיים המסיתים והפורעים, כדי שלא לעורר דעת קהל פולנית שלילית נגדם. כך למשל, בדיון בסיים ובסנאט על המצב באוניברסיטאות טען שר החינוך, וויצ'ק שביינטוסלבסקי (Wojciech Swietoslawski), שאין לו סמכות להתערב בנעשה בבתי־הספר הגבוהים בעלי האוטונומיה. באשר להוראת הרקטורים בקשר לסידרי הישיבה המיוחדים לסטודנטים יהודים, הרי אלה נועדו לא לשם יצירת "ספסלי גיטו" אלא לשם שמירת השקט במוסדות אלה. הציר היהודי, אמיל זומרשטיין הצהיר, שהסטודנטים היהודים לא יקבלו על עצמם את הוראת "ספסלי הגיטו" וייאבקו נגד גזירה זו, שהיא בגדר הפרת שיוויון זכויות האזרחים במדינה.

בכינוס של גופים פוליטיים וכלכליים יהודים מרכזיים, הוחלט לערוך ב־19 באוקטובר 1937 שביתת מחאה נגד "ספסלי הגיטו". ה"בונד", שפעל בנפרד בעניין השביתה, פירסם קול קורא לפועלים והמוני העם בווארשה וקרא להם למחות נגד הנהגת "ספסלי הגיטו" באוניברסיטאות, שהיא גזירה העולה בקנה אחד עם חוקי נירנברג ומחזירה את היהודים לגיטאות נוסח ימי־הביניים. השביתה הקיפה את רובו של הציבור היהודי בפולין, ובווארשה השתתפו בה אף בני נוער, שבתהלוכתם הזדהו עם מאבק הסטודנטים. פעולות דומות ננקטו גם כהפגנת מחאה נגד הפרעות. כמו כן הוקמו ועדי עזרה לנפגעים, כמו "הוועד המרכזי לעזרת יהודי בריסק", שהוקם בווארשה. בעקבותיו הוקמו עשרות ועדים מקומיים ברחבי פולין, שהושיטו עזרה ל־550 משפחות נפגעי הפרעות.

מלבד פעולות הסעד גברה אצל היהודים ההכרה שיש להתגונן נגד הפורעים. אנשי ה"בונד" החלו לארגן קבוצות התנגדות יהודית, לעיתים תוך שיתוף פעולה עם פועלים פולנים. קבוצת

צעירים מה"ארדנער גרופע" יצאה להגן על היהודים ברחובותיה של וארשה מפני החוליגאנים הפולנים. גם בקרב "החלוץ" בפולין החלה להתארגן הכשרת מגן להגנה עצמית. אולם לא היה בכוחם של אלה למנוע את ההידרדרות במצבם של יהודי פולין.

הקהילה היהודית בוואר‌שה, בראשות מ' מייזל, הפכה בדיעבד לגוף שמסביבו מתמקדת הפעילות היהודית בעיר בנוגע לעניינים המקומיים ובמידה מרובה גם לעניינים כלל־ארציים. ועד הקהילה פעל רבות לסיפוק צורכי הציבור היהודי בעיר, תוך השתתפות במפעלי עזרה שונים במדינה. וכך, בתקציב הקהילה העברית בוואר‌שה לשנת 1938 הוקצבו, מתוך הסכום של 3,265,000 זלוטי, סך של כ־1 מיליון זלוטי למחלקת החינוך, וכ־660,000 זלוטי למחלקת העזרה והסעד (בלשון הדו"ח של הקהילה: "מחסה ציבורי"). וזאת, כפי שצוין בפירוש, משום "התרוששות האוכלוסייה היהודית בעיר הבירה הנזקקת לעזרה תכופה". סכום זה כלל הקצבה של 50 אלף זלוטי לייסוד קופת גמ"ח, למתן הלוואות בלי רבית לסוחרים ובעלי־מלאכה זעירים, כדי לשקמם בפעולתם הכלכלית.

ניתן לציין, שבשנים אלה גם התרחבה הפעילות הקהילתית בתחומי התרבות, המינהל והמעקב אחר התמורות הדמוגראפיות בקרב יהודי הקהילה ועל המשתמע מהן. ועד הקהילה השתתף באירועים ממלכתיים שונים וייצג את היהודים בפני השלטונות, תוך הדגשת חלקם בחיי המדינה ותרומתם לתקומתה.

במסגרת זו ניתן לציין את קיום הכנס החגיגי בתחילת 1938 לרגל מלאת 75 שנה למרד יאנואר נגד המשעבד הרוסי, תוך ציון השתתפותם של היהודים בו תחת הסיסמה: "בעד חירותנו וחירותכם".

ב־11 בנובמבר אותה שנה נחוג יום השנה ה־20 לעצמאות המדינה הפולנית בהשתתפות נציגות הקהילה. לרגל המאורע פורסם גיליון חגיגי מורחב של כתב־העת "די קהילה שטימע", ובו סקירות מקיפות על היבטים שונים של חיי היהודים בפולין וחלקם במדינה הפולנית.

הציבור היהודי הוואר‌שאי גילה עניין רב בנעשה בארץ־ישראל, ועקב בדריכות אחר הנעשה. ב־30 באוקטובר 1938 התכנסו בוואר‌שה כ־200 נציגי יהדות פולין כדי להביע את הזדהותם עם היישוב היהודי בארץ־ישראל במאבקו נגד המדיניות הבריטית, המגלה נסיגה חמורה מהתחייבויותיה להקמת בית לאומי יהודי בארץ־ישראל.

הנציגים שהתכנסו הדגישו, בשם מיליוני יהודי פולין, את הקשר ההיסטורי של העם היהודי לארץ־ישראל, גינו את המדיניות הבריטית, המתנכרת לשאיפות היהודים, והביעו את התנגדותם להגבלות העלייה המופעלות על־ידי ממשלת המנדאט.

הבחירות לבית־הנבחרים, 1938

בספטמבר 1938 פוזרו הסיים והסנאט על־פי הוראת נשיא המדינה, והבחירות לפארלאמנט החדש נקבעו לנובמבר 1938. הציבור היהודי קיבל בשביעות רצון את פיזור הסיים, שחקק חוקים אנטי־יהודיים, ושהרכבו לא הבטיח כל התחשבות בצורכי היהודים במדינה, ושרובו גילה עוינות גלויה כלפיהם.

יש לציין שבמשך רוב תקופת כהונתו של הסיים נמשך הוויכוח בקרב הציבור היהודי על התועלת שבהשתתפות צירים יהודיים בדיוניו, ויכוחים שלא הועילו לעניין היהודי. עתה, עם קביעת הבחירות החדשות, נתחדש הפולמוס בעניין ההשתתפות בבחירות אלה. חלק מהמפלגות היהודיות נטו להשתתף בבחירות, מאחר שלדעתן היה חשוב לשמור על קיומה של נציגות נבחרת שתוכל להגן על היהודים בתנאי הקיום ההולכים ומחמירים. מפלגות אחרות, ובעיקר מפלגות הפועלים היהודיות, התנגדו להשתתפות בבחירות אלה משום חוסר התועלת שבהן, וכן משום אופיין הלא־דמוקראטי, המעניק עדיפות לחוקים ריאקציוניים ואנטישמיים.

בבחירות נבחרו לסיים 5 צירים יהודים, שניים מהם בוואר‌שה והם: שלמה זיידמן (מסיעת "עת לבנות" הציונית) ויעקב טרוקנהיים (מ"אגודת ישראל"). מלבדם נבחרו במדינה כולה ד"ר

א׳ זומרשטיין וד״ר י׳ שווארצבארט הציונים, ו־ל׳ מינצברג מ״אגודת ישראל״. ב־22 בנובמבר מינה נשיא המדינה 2 סנאטורים יהודים: את הרב י׳ רובינשטיין ואת הפרופ׳ זְ׳מִיגְרִידֶר־קוֹנוֹפְקָה (Zmigryder-Konopka) מחוגי המתבוללים. למעשה איבדה הנציגות הפארלאמנטארית היהודית, שנבחרה על־ידי חלק מהציבור היהודי, מחשיבותה. תפקידה הוּעם ביותר גם עקב התערערות סמכותו של הפארלאמנט הפולני.

הבחירות למועצת עיריית וארשה, 1938

לקראת הבחירות למועצת העיר חולקה העיר לאזורי בחירה לפי הרבעים השונים. לעניין זה ראוי להכיר את מקומות המגורים המרכזיים של יהודי וארשה בשנת 1938:

מרכזי המגורים של יהודי וארשה	האוכלוסייה היהודית ב־1938 ברחובות ובסביבותיהם	אחוז היהודים בין התושבים ב־1938
סה״כ וארשה	368,394	29.1
1. קראקובסקיה פשדמישציה (Krakowskie Przedmieście)	3,029	7.8
2. העיר העתיקה (Stare Miasto)	18,388	38.2
3. לֶשנוֹ (Leszno)	54,383	58.2
4. מוראנוֹבסקה (Muranowska)	57,856	91.3
5. פוֹבוֹנזקובסקה (Powązkowska)	72,312	76.9
6. טובארובה (Towarowa)	18,645	27.4
7. מירוֹבסקה (Mirowska)	37,812	39.1
8. גז׳יבוֹב (Grzybów)	36,717	54.5
9. אלֵייה אויאזדוֹבסקיֵה (Aleje Ujazdowskie)	2,118	4.5
10. אורדינאצקה (Ordynackie)	2,293	8.8
11. קושִיקוֹבָה (Koszykowa)	3,145	10.2
12. פלאץ ראטוּשובי (Plac Ratuszowy)	12,714	44.8
13. סוֹלֶץ (Solec)	5,167	9.0
סה״כ וארשה התיכונה	328,476	42.0
הרבעים האחרים	39,918	8.6

בסוף השנה נערכו בחירות למועצת עיריית וארשה, יחד עם בחירות לרשויות שלטון מקומיות אחרות במדינה. בבחירות אלה נתחלקו הקולות היהודיים כדלקמן:

הרשימה	מספר הקולות (בסוגריים – האחוז מכלל הקולות היהודיים)
ה״בונד״ והאיגודים המקצועיים היהודיים	(61) 47,224
גוש ציוני דמוקראטי (ציוני סיעת ״על המשמר״ ו״פועלי ציון״)	(19.2) 14,481
גוש לאומי כללי (ציוני ״עת לבנות״, ״המזרחי״, הרוויזיוניסטים, ״אגודת ישראל״, איגוד הסוחרים)	(17) 12,808
״פועלי ציון״ שמאל	(2.8) 2,060

לפי מניין הקולות, זכה ה"בונד" ב־60.5%, "הבלוק היהודי הכללי" (שכלל את: "הציונים הכלליים", ה"מזרחי", ה"אגודה", הסוחרים, ויצ"ו והרביזיוניסטים) ב־17.5%, ו"הציונים הראדיקאליים" עם "הליגה של ארץ־ישראל העובדת" – ב־2% מן הקולות. המאנדאטים נקבעו לפי חלוקת העיר לאזורי בחירה שונים, שבהם קיבל ה"בונד" רוב קולות. מובן, שהעברת נקודת הכובד של המאבק למען הקיום היהודי מהפארלאמנט לקהילות ולעיריות, ירידת כוחה של ההסתדרות הציונית והעדר מנהיגות יהודית המסוגלת לטפל במצב היהודים ההולך ומחמיר, העלו את ה־"בונד" למקום הראשון. נראה שהוא הצטייר בעיני ההמונים כמייצג נחישות יהודית לעמוד בפרץ, וכבעל כושר לטפל במצוקת המוני יהודי פולין, בנסיבות שנתהוו.

פרשת זבונשין (Zbąszyń), אוקטובר 1938

בסוף מארס 1938 נתקבל החוק לשלילת אזרחותם של פולנים השוהים מחוץ למדינה למעלה מ־5 שנים. החוק הזה עשוי היה לפגוע במיוחד ביהודים פולנים, שהתגוררו בגרמניה ובארצות שנכבשו על־ידה, ולמנוע את שובם לפולין. וזאת, לאחר שסכנת גירושם ממקומות ישיבתם על־ידי הנאצים הפכה לממשית. החוק הפולני התייחס ל־50 אלף יהודים בעלי אזרחות פולנית בגרמניה ול־20 אלף באוסטריה. באוקטובר יצא צו של שר הפנים בדבר חובת החתמת דרכונים של אזרחי פולין בחו"ל. צו זה התיר רק לבעלי הדרכונים המוחתמים לשוב לפולין. בו זמנית החליטה הממשלה הנאצית של גרמניה לגרש את היהודים בעלי אזרחות פולנית. לפי הוראת היידריך, ראש משטרת הביטחון, הוחל בביצוע הגירוש מיידית. ב־28־29 באוקטובר הוכרחו כ־20 אלף יהודים לעבור את הגבול הפולני, רובם באיזור קאטוביץ, בזבונשין שבאיזור פוזנאן, ובאיזור פומרניה. בקאטוביץ ובאיזור פוזנאן קיבלו הפליטים עזרה מהשלטונות ומאירגונים יהודיים, וכן נסתייעו על־ידי קרוביהם, או על־ידי אירגונים יהודים שונים, עד שמצאו מקום מגורים בפולין. הבעיה המרכזית נתעוררה בזבונשין, שם נשארו המגורשים במחנה ארעי, כשהמוסדות היהודיים ואירגונים שונים מארגנים סיוע ועזרה לפליטים. שהותם של אלה במחנה זבונשין התמשכה כמעט עד ימי פרוס מלחמת־העולם השנייה. בין מארגני העזרה בזבונשין היה ההיסטוריון ד"ר עמנואל רינגלבלום, שלשמע הטראגדיה והסבל נחלץ לעזרת המגורשים ויצא למקום עם י' גיטרמן, מנהל הג'וינט, וחברים אחרים. הם אירגנו את הפליטים לעזרה עצמית ולפעילות תרבותית, וכך סייעו לרומם את רוחם. כבר בהזדמנות זו גבה רינגלבלום עדויות של המגורשים ואסף ארגזים מלאים חומר ורשימות למכביר, שעשויים היו לשמש יסוד לכתיבת מונוגראפיה על פרשת גירוש זבונשין. את פעילותו זו הוא עתיד להמשיך בגיטו וארשה, בעומדו בראש ארכיון המחתרת שנודע בכינויו "עונג שבת".

קהילת וארשה נרתמה אף היא לעזרת המגורשים. באולם ברחוב יגיילונסקה (Jagiellonska) 28 הוקם מרכז לעזרה, בו ניתן מחסה לבאים, וסופקו מקום לינה, עזרה רפואית ומזון. כמו כן ניתנה עזרה לילדים שסודרו במוסדות שונים כדי לסייע בחינוכם.

ערב המלחמה

במשך 8 החודשים של 1939 שקדמו לפרוץ המלחמה, החריפו היחסים בין פולין לגרמניה. את ראשית התדרדרותם יש לראות בסוף אוקטובר 1938, כשלושה שבועות לאחר חתימת חוזה מינכן בין היטלר, מוסוליני, צ'מברליין ודאלאדייה, בו נחרץ גורלה של צ'כוסלובאקיה. עתה הגיע תורה של פולין להיות קורבן למזימות הכיבוש של גרמניה הנאצית. באוקטובר הזמין שר החוץ הגרמני יואכים פון־ריבנטרופ את שגריר פולין בברלין, יוזף ליפסקי (Jozef Lipski), והגיש לו את תביעות גרמניה להחזרת דאנציג לרייך והכרה בזכויות אקסטריטוריאליות למעבר התחבורה הגרמנית דרך הפרוזדור של פומוז'ה, לדאנציג.

ובאשר לאנטישמיות, אותה שעה הרעיפו הגרמנים על החוגים האנטי־יהודיים בפולין ועל חוגי השלטון אזהרות מפני ה"אלמנט היהודי" המסוכן, השואף לכאורה לבולשביזאציה של

פולין. ה"יודנפוליטיק" הגרמנית פעלה כאן לפי הקו, הרואה בהפצת דעות נאציות אלה אמצעי לפגוע במוראל האוכלוסייה הפולנית ולשמירת מתיחויות בתוכה. באביב 1939 ניתן היה להבחין במידה מסוימת של ריסון בעיסוק בענייני יהודים במדינה. יתכן שהדבר נבע מהחמרת מצבה של פולין, שחל עם כיבושה של צ'כוסלובאקיה על־ידי הגרמנים והתגברות הסכנה הממשית לגביה. אולם ההסתה האנטישמית לא פסקה, והפעילות האנטי־יהודית בתחומים שונים נמשכה. בווארשה המשיכו משמרות ("פיקטים"), לשמור שפולנים לא יקנו בחנויות של יהודים, וכרוזים להחרמת חנויות יהודיות הופצו ברחובות העיר. במקומות אחרים התנפלו על דוכני יהודים בימי השוק, שדדו את מרכולתם והיכו קשות את בעליהם. כמו כן נעשו ניסיונות על־ידי המועצה לסחר חוץ, לשלול רישיונות יבוא לסחורות שונות מיבואנים יהודים.

האלימות באוניברסיטאות נמשכה ואף הגיעה לשיאים חדשים. למרות צמצום דראסטי במספר הסטודנטים היהודים באוניברסיטאות, שירד לפחות מ־5,000 בשנים 1937־1939, שיעור שהוא פחות מ־10% מכלל הסטודנטים, נתרבו מעשי האלימות כלפיהם ונמשך הלחץ להנהגת מקומות ישיבה נפרדים. באוניברסיטת וארשה דרשו הסטודנטים לקיים "ספסלי גיטו" נפרדים גם בהרצאות חובה על הגנה אנטי־אווירית, שהונהגו בקיץ עם החרפת המצב המדיני. בסוף דצמבר הגישו 14 צירים הצעת חוק, שהייתה עלולה להפוך חלק מיהודי פולין לאזרחים מדרגה שנייה. כמו כן נתחדש הדיון בהפעלת חוק נגד השחיטה הכשרה. לסיים הוגשה הצעת חוק על־ידי ציר לאומני לביטול מוחלט של השחיטה הכשרה בשלבים, (כדי לא לפגוע בשוק הבשר). הדיון בהצעת החוק נמשך, והחוק נתקבל במליאת הסיים והועבר לדיון סופי בסנאט, שעמד לדון בו במושב הסתיו. הצעת החוק לא הגיעה לדיון סופי בסנאט ולא נתקבלה, עקב פרוץ מלחמת־העולם השנייה.

היהודים מחו בחריפות נגד הצעת החוק, הכריזו על ימי צום והימנעות מאכילת בשר. כל המפלגות היהודיות עמדו מאחורי המאבק נגד חוק השחיטה, כשהמפלגות הציוניות מדגישות את ההיבט הפוליטי, ה"בונד" את ההיבט הכלכלי ואילו "אגודת ישראל" את הפגיעה בדת ישראל ובמאמיניה. העיתונות היהודית הירבתה לדון בנושא השחיטה ופירסמה פניות להמנע מאכילת בשר. לאחר שהצנזורה מנעה פירסומים אלה, הוחל בפירסום תפריטי מזון שונים לארוחות לא־בשריות.

במאי 1939 התכנסה בווארשה הוועידה הראשונה של "הוועד הכלכלי היהודי בפולין", שהוקם במגמה לפעול ליצירת מקורות פרנסה חדשים לנזקקים ולסייע לפרודוקטיביזאציה של יהודי פולין. יהודי וארשה עמדו גם במשימות שונות שנתרבו עם צוק העתים. כך למשל המשיכו לטפל בפליטים יהודים מגרמניה שהמשיכו לזרום לפולין. ביוני 1939 התקיים כינוס מיוחד בווארשה לדיון בעזרה לפליטים היהודים, שמספרם הגיע בפולין בתקופה זו ל־16,000 נפש.

האווירה הכללית הייתה רוויה מתיחות, ומלווה בהכנות לקראת מלחמה אפשרית. הממשלה הכריזה על "קרן להגנה לאומית", שאספה תרומות מהאזרחים. רבים התנדבו למשימות שונות וכך ביניהם גם היהודים, הן כפרטים והן כחברים באירגונים ומוסדות שונים. הקהילה היהודית בווארשה תרמה לקרן 4,000 זלוטי, לסייע להקמת יחידה בחיל־האוויר שתיקרא על־שם הנוער היהודי.

חתימת חוזה אי־ההתקפה בין גרמניה הנאצית ורוסיה הסובייטית, הידוע על שם חותמיו בשם חוזה ריבנטרופ־מולוטוב, ב־23 באוגוסט 1939, הגבירה את החרדה מפני הבאות. העיתונות הפולנית פירסמה מידע שנועד לגייס את דעת הקהל לעמידה איתנה מול האויב, תוך הדגשת כוחם של בעלי הברית במערב, שיסייעו לפולנים בעמידה מול איומי הגרמנים. גם העיתונות היהודית נקטה נימות דומות, אם כי לא התעלמה מבעיות יהודיות ספציפיות. העיתונות הציונית המשיכה לדווח על המחאות נגד "הספר הלבן" ודיווחה על הנעשה בקונגרס הציוני ה־21. עם זאת הישלו רבים את עצמם שהמלחמה תימנע ולא תפרוץ. אחד הווארשאים היטיב לתאר את הרגשות שהיו נחלת רבים: "ידענו היטב, היינו משוכנעים כי אין מנוס ממלחמה. אבל בסתר לבם השתעשעו הכל באשליה וחיו בתקוה: שמא לא תפרוץ? ההיגיון הוליך למסקנה, כי המלחמה בוא תבוא, אך בעומק הלב כל אחד הישלה את עצמו וחי בתקווה שלא תבוא, משום שאיש לא רצה בה."

יהודי וארשה עם פרוץ המלחמה

אולם ההכנות למלחמה נמשכו. בבתים החלו להכין את המרתפים כמקלטים. מתנדבים יצאו לחפור שוחות מגן אנטי־אוויריות, ועל גבי הקירות הופיעו כרוזי גיוס לאנשי המילואים. ב־1 בספטמבר 1939, לפנות בוקר, פרצה המלחמה. חיל־האוויר הגרמני פתח בהפגזת צומתי דרכים, גשרים ומקומות יישוב שונים בפולין, והצבא הגרמני חצה את הגבול הפולני.

יהודי וארשה נרתמו למאמץ הכללי להכנת ההגנה על העיר, והקהילה הקימה ועד ציבורי לרגל המצב. אירגוני הסעד היהודיים נרתמו לטיפול בבעיות שנתעוררו עם הפגיעות הראשונות בעיר עקב ההפצצות של מטוסי האויב. העיתונים היהודיים המשיכו להופיע, אם כי במתכונת מוקטנת, במשך כשלושה שבועות נוספים.

התיאטרון היהודי היחיד שהמשיך להעלות בהצגות צהריים את המחזה "שולמית" היה ה"וויקט". ביום החמישי למלחמה פגעה פצצה בבניין "נובושצ'י" (Nowości), שבו הופיע התיאטרון, הרסה את הבמה ומוטטה את התפאורה. בכך שותק התיאטרון היהודי האחרון שפעל בווארשה היהודית עד סתיו 1939.

ביום השישי לפרוץ המלחמה הודיע הקולונל אומיאסטובסקי (Umiastowski), בשם המטכ"ל, על פינוי הגברים מזרחה, כדי לכונן שם את המערך הלוחם באויב המתקדם. רבבות החלו לנטוש את העיר על מיטלטליהם בבהלה בכיוון מזרח ודרום, בהימלטם על נפשם. אתם עזבו את העיר ראש הקהילה, מ' מייזל ורבים מראשי הציבור היהודי בעיר. ראש העיר סטאז'ינסקי (Starzynski) מינה את אדם צ'רניאקוב כראש הקהילה.

ביום השמיני לפרוץ המלחמה קרבו הגייסות הגרמניים לעבר וארשה, והקרב לכיבושה של העיר החל, כשהוא מלווה הפצצות מטוסים והפגזת תותחים.

סבלה של האוכלוסייה בעיר בימי הקרבות היה רב. בניינים רבים נפגעו וקרסו תחתיהם ובתוכם נפלו קורבנות רבים. מעריכים את מספר הנפגעים, שנהרגו ונפצעו בימי הקרבות על העיר, בכ־50 אלף, וביניהם אלפים מקרב האוכלוסייה היהודית.

ב־28 בספטמבר פסקה האש.

עם כניסת יחידות הצבא הגרמני לווארשה, החלה פגיעתם באוכלוסייה היהודית. אימת הכובש הנאצי ירדה על יהדות וארשה.

בית־הכנסת הגדול שברחוב טלומצקייה לאחר פיצוצו ב־16 במאי 1943, כאות לחיסול המרד. באותו מועד כבר
היה בית־הכנסת מחוץ לגבולות הגיטו

יהודי וארשה בימי השואה

מאת: פרופ' ישראל גוטמן

קבוצת גברים יהודים עולים על משאית בדרכם לעבודת כפייה (בתקופה המוקדמת של קיום הגיטו)

וארשה בימים הראשונים של מלחמת־העולם השנייה

מאביב 1939 שררה מתיחות בפולין ועל הארץ ירדה אווירה של חרדה. נסתיימו השנים של התקרבות גוברת בין גרמניה הנאצית ובין פולין של פילסודסקי, שהחלו מאז שנחתם חוזה על אי־התקפה בתחילת 1934, וקיבלו במשך הזמן אופי של תיאום וידידות כביכול. בתקופת משבר מינכן ב־1938 הופיעה פולין כמדינה שלא זו בלבד שהיא משלימה עם פירוקה של צ'כוסלובאקיה השכנה, אלא שהיא מנצלת את ההזדמנות כדי לסלק חשבונות ישנים ולתפוס לעצמה שטח של שלזיה השנוי במחלוקת. המדינאים הפולנים מוכי הסנוורים, ובראשם יוזף בק (Jozef Beck), לא השכילו קודם לכן להבין את שיטת ה"סלמי" בה מקדם היטלר את תוכניות ההתפשטות, שתחילתן טיעונים לתיקון העוולות שעולל חוזה ורסאי בתום מלחמת־העולם הראשונה, והמשכן חשבונות מדיניים ומגמות כיבוש רחבים הרבה יותר. מכל מקום, הבינו כי הגיע תורה של פולין, ומקומה כקורבן מיועד בלוח הציד והטרף הוא מייד אחרי צ'כוסלובאקיה. התביעות הגרמניות, שבנקודת מוצאן היו אדיבות ומאופקות, בתחילה, ועד מהרה הפכו לאיומים מסווים ומפורשים, ירדו על פולין כרעם ביום בהיר. קברניטי פולין באותה עת, שהיו נתונים במאבקי סיעות וקבוצות שביקשו לרשת את הסמכות והעוצמה שגילם השליט הפולני יוזף פילסודסקי, שמת ב־1935, לא יכלו – או לא רצו – בשום פנים ואופן להיכנע לתכתיב, ולו חלקי, של גרמניה הנאצית.

הפולנים הבינו, כי הוויתור על המעמד המיוחד של דאנציג ומסִירת עורק תחבורתי אקסטריטוריאלי שיחבר את פרוסיה המערבית עם פרוסיה המזרחית, הם רק פתח לתביעות נוספות ולתלות מוחלטת בלתי־נמנעת של פולין במעצמה הנאצית. ברוב תמימותם גרסו המדינאים הפולנים, שבברית יחסי הקירבה שרקמו עם גרמניה הנאצית עולה בידם לשמור על משקל של שותף בלתי־תלוי ושווה־ערך, ואילו היטלר סבר, שפולין כבר השלימה עם תפקיד של ואסאל המזדנב במחנהו, שיש להרגילו בהדרגה להסתגל למעמדו הנחות. אי־הבנה זו בין שני הצדדים הייתה הגורם העיקרי לעימות החריף והמשקע האמוציונאלי שליווה את הקונפליקט. הפולנים, על אף העמדת הפנים הנחושה והביטחון העצמי שהפגינו, לא היו מוכנים משום בחינה למלחמה הצפויה וגם לא הרכיבו ערב הסכנה ממשלה לאומית, שתכלול בתוכה את האופוזיציה הרחבה שמנתה את הגופים הפוליטיים של הימין הלאומני, האיכרים והשמאל הפועלי. אמנם, שר החוץ הפולני בק גילה לא מעט זריזות פוליטית בצעדיו הבהולים בקיץ 1939, והצליח להשיג ערובות והבטחות למיניהן מבריטניה הגדולה וצרפת, שעמדו בפני התמוטטות ההסכם שהונח במינכן, ובו ראו בסיס לדו־קיום עם הרודנות הנאצית והפאשיסטית.

ניפוץ מהיר וגם ברוטאלי של אשליות שהביא לגל של ביקורת ולעג מצד דעת הקהל בארצות המערב, הניע את הדמוקראטיות האירופיות הגדולות, ובייחוד את בריטניה, לפזר התחייבויות שלאחר מכן לא יכלו או לא אבו לעמוד בהן. הפולנים סירבו לקבל כל הסדר לפיו כוחות הצבא הסובייטי, עמם נוהל משא־ומתן על הצטרפות לברית האנטי־נאצית המתגבשת, יוכלו לחצות את אדמתה של פולין, על אף שזו הייתה מבחינה מעשית הדרך היחידה בה יכול היה סיוע מהמזרח להגיע לפולין הלוחמת עם גרמניה. הפולנים טענו, וכפי שלימד העתיד במידה רבה של צדק, שאין הם רוצים להימלט משיני הזאב הנאצי כדי ליפול בזרועות הדב

הרוסי. נוצר איפוא, כפי שמתקבל מתמונה כוללת זו, מצב שבו שני הצדדים הניצים התבצרו בעמדותיהם, ואילו הגורמים מבחוץ, על אף ההבטחות וההתחייבויות, לא יכלו לשאת עזרה ממשית, והניחו כנראה כי עצם נכונותם ללכת בעימות עד הסוף ולא להירתע, תעצור את הנאצים. הגורל של פולין היה חתום, לאחר שהסובייטים הגיעו להסכם וברית עם גרמניה הנאצית באוגוסט 1939, ובכך שיחררו את היטלר מאיום של מלחמה בשתי חזיתות והביאו לחלוקה חדשה, רביעית במניין, של פולין, בין יורשי פרוסיה מזה ויורשי המדינה הצארית מזה.

היהודים, כמו האוכלוסייה הפולנית בכלל, היו שרויים במבוכה ובאי־ודאות. הציפיה לטוב והתקווה, שהיא הנשק של חסרי האונים, זו זימנה השערות בהן חפשו מוצא ונחמה. אמרו, שהיטלר, שהשיג את כל הניצחונות הפוליטיים והסיפוחים הטריטוריאליים עד כה בדרך של אִיומים ותחבולות דיפלומאטיות, יסוג בפני עימות שמשמעותו מלחמה, ולא מלחמה מוגבלת עם פולין בלבד, אלא תבערה אירופית שסופה מי יִשַעֵר. הכלב שנובח אינו נושך – זאת הייתה האימרה שפשטה בין הבריות. ההתפתחות עתידה הייתה להיות מרה ומהממת. היטלר אמנם לא תיכנן מלחמה ב־1939, וביקש עוד מספר שנים לביצור כוחו, אך הוא לקח בחשבון כי הכיבושים ב"אמצעים של שלום" הם רק שלב בתהליך ההתפשטות המבוסס על חתירה מסורתית גרמנית להרחבת "שטח המחייה" היבשתי באירופה ועל מימושם של עקרונות אידיאולוגיים גזעניים וסדר פוליטי־חברתי חדש באירופה בהגמוניה נאצית.

ב־1 בספטמבר 1939 פרצה המלחמה, שעתידה הייתה להיות הגדולה והאיומה במלחמות עולם. מבחינתם של הפולנים הייתה המערכה של ספטמבר תבוסה מהירה ומוחצת. תוך שבוע ימים חוסל עיקר הכוח של הצבא הפולני, והצבא הנאצי הגיע לשערי וארשה. הסתבר כי לא מבחינה אירגונית – רמת התיכנון והגיוס – ולא מבחינת הציוד והאיסטראטגיה, מהווים הפולנים יריב ראוי לשמו אל מול מכונת המלחמה הגרמנית. אמנם, הפולנים הצטיינו בדרך כלל באומץ לבם, אך לא היה בגילויי גבורה בספטמבר 1939 כדי לשנות את גורל המערכה בכללה. חלקים של הצבא הפולני במצב של התפוררות נסוגו מזרחה מתוך ציפייה קלושה שיעלה בידם לחסום את האויב בקווי העומק, אך גם הנחה זו, שלא היה לה על מה להסתמך, לא עמדה במבחן. ב־17 בספטמבר 1939 נכנסו הכוחות הסוביטיים למחוזות המזרחיים של פולין, וסיפחו שטחים אלה לברית־המועצות. הטענה הרשמית אמרה, כי המדינה הסובייטית באה לשחרר חבלי ארץ המיושבים אוקראינים וביילורוסים, כלומר לאחד את אוקראינה וביילורוסיה המערביים עם הרפובליקות הלאומיות האתניות שבברית־המועצות. למעשה, לפי החוזה החשאי המקורי, התכוונו הסובייטים להשתלט גם על שטחי מרכז פולין עד לקו הנהר ויסלה, ורק בשלב מאוחר נסוגו מתוכנית סיפוח זו והסתפקו, תמורת הבטחת יד חופשית בליטא, במחוזות בעלי צביון אתני מעורב. אנגליה וצרפת קיימו, אמנם, את הבטחתן והכריזו ב־3 בספטמבר מלחמה על גרמניה, אך לא נעו ולא פעלו כלל במשך המערכה של ספטמבר, ואילו הקרב בחזית המערבית החל רק באביב 1940, וזאת כתוצאה מהיזומה הגרמנית.

במערכה של ספטמבר נועד גורל מיוחד לווארשה. למן היום הראשון של המלחמה התחילה הפצצת העיר, וכבר לאחר יומיים של מאמצי התגוננות באוויר, היו שמי העיר חופשיים למעשה להתקפות חיל־האוויר הגרמני. ב־6 בספטמבר התחיל הממשל הפולני לנטוש את העיר. בשעה שמונה בערב בישר ראש הממשלה הפולני, גנראל סלאבוי סקלאדקובסקי (Slawoj Skladkowski), כי "בשל הסכנה האורבת לבירה נאלצת הממשלה לעזוב את וארשה בהחלטה נחושה לחזור אליה לאחר הניצחון במלחמה[...]", אולם רושם ההודעה הזו טושטש כליל בשל הודעה אחרת ששודרה ברדיו הפולני קרוב לחצות הלילה שבין ה־6 וה־7 בספטמבר. דובר המפקד העליון, קולונל רומאן אומיאסטובסקי (Umiastowski), פנה בקריאה בהולה לאוכלוסיית הבירה וקרא לכל הגברים המסוגלים לשאת נשק לעזוב את העיר, ללכת בכיוון מזרח, שם עתידים הם להתגייס. מייד אחריו הופיע ברדיו ראש העיר של וארשה, סטפאן סטאז'ינסקי (Starzynski), וניסה להרגיע את תושבי העיר. הוא דיבר על הגנתה של וארשה, על הירתמות למאמץ של לחימה בתוך העיר. אך דבריו לא מנעו תוהו ובוהו כללי. עוד בשעות הלילה התחיל ים של אנשים לנוע דרך גשרי הוויסלה בכיוון מזרחה. רק מועטים היו המאושרים שיצאו ברכבות, בכלי רכב, בכרכרות או בעגלות. הרוב הגדול יצא לדרך זו עם תרמיל על

הגב או עם מזוודה ביד. לא רק הממשלה התפנתה, אלא כל הפקידות, כל המשרדים, כל שירותי הציבור. הרכוש הציבורי וכלי תחבורה ציבוריים היו לקניינם של פקידים, הנוטלים עמם את משפחותיהם ומרבית רכושם. בין היוצאים היו גם המוני תושבי העיר, פולנים ויהודים כאחד.

לצד זרם היוצאים התחילה ההתבצרות של העיר. אין לדעת מתי הפכה וארשה מעיר השרויה במצב חירום והתגוננות בפני התקפות מן האוויר לעמדה לוחמת. ראש העיר והמפקד הצבאי של העיר, הגנראל ואלריאן צ'ומה (Czuma), היו איתנים בדעתם להפוך את העיר לעמדת חזית מתגוננת וחוסמת את התקדמות האויב. בשלב הראשון נענו תושבי העיר בהתלהבות לאתגר. כמאה אלף איש, ביניהם עשרות אלפי יהודים, יצאו לחפור תעלות אנטי־טנקיות, קיימו מיתרסים במבואות ובעורקים המרכזיים של העיר. כבר בימים הראשונים הודבקו סרטי נייר על שמשות החלונות, הותקנו מיקלטים במרתפים וחולקו מסכות גאז. בימים הראשונים עדיין היו מכריזים על אזעקה בהתקרב המטוסים של האויב, אך מאז השבוע השני נמשכו ההתקפות האוויריות ללא הרף. ב־8 בספטמבר נחתו על העיר פגזים מתותחים. חיל־האוויר הנאצי לא חס על האוכלוסייה האזרחית. מטרת ההפגזה מן האוויר הייתה בתי מגורים וגם כנסיות ובתי־חולים, עליהם התנוססו דגלים עם סימני הצלב האדום. תחת מטר ההפגזות קרסו בתים בני קומות. המרתפים, שנועדו לשמש מקלטים, הפכו למלכודת מוות, שריפות התפשטו בכל חלקי העיר ואלפי אנשים היו קבורים תחת ההריסות באין יודע אם מתים או עדיין חיים הם. האפשרויות להציל רכוש וחיי אדם הלכו והצטמצמו. בשל השילוב שבין הפגזה מן האוויר ומטר אש התותחים לא ניתן לנוע ברחובות, בהם התפוצצו ללא הרף פגזים ואלפי רסיסים מתפזרים ברחובות. כל עוד הטרידה ההפצצה מן האוויר הייתה המועקה רובצת ביום, אך ניתן היה לנוח בלילה. עם הפצצת התותחים לא חדלה האש לפקוד את העיר ביום ובלילה. השריקה המבשרת רעות של פצצה מזנקת נשמעה קרוב בכל חלקי העיר, ולב כל אדם התכווץ בחרדת אימים, כי הפגז עומד לנחות ולמחוץ את ביתו ואת המחסה שלו. עם ריבוי הבתים המופצצים והשרופים גדל מספר הקורבנות, הפצועים וחסרי הבית. על חסרי הבית נוספו פליטים ונמלטים רבים ממקומות יישוב במערב־פולין, שחיפשו מקלט בווארשה.

בשבוע השלישי התמוטט לחלוטין מערך החיים המאורגנים בעיר. ראש העיר, שנעזר בוועד הציבורי שהוקם על־ידו וכן המיפקדה הצבאית של העיר, שלטו במשך ימים במצב בעיר הנצורה, ותושבי העיר גילו מידה ראויה לציון של כוח עמידה ומשמעת עצמית. אולם בעשרת הימים האחרונים של המצור וההפגזה הבלתי־פוסקת נשמט הרסן מידי אבות העיר, והתערער המוראל של האוכלוסייה. ב־24 בספטמבר רשם אדם צ'רניאקוב, מי שעתיד להיות ראש היודנראט בווארשה, ביומנו: "כל הלילה יריות תותחים. אין גאז, מים, חשמל, לחם. יום נורא." במציאות של עיר מוקפת בכוחות אויב חסר מעצורים, הרס, מוות ושריפות מסביב ומחסור בכול, נעשית ההגנה הנואשת שאלה של ימים ושעות. בשבוע, בעשרת הימים האחרונים נפוצו בקרב האוכלוסייה שמועות מעודדות; סיפורים וידיעות בדויות על ניצחונות ופעילות צבאית, שבה פתחו מעצמות המערב, הופיעו בעיתונים שעדיין ראו אור בעיר הלוחמת. בימים האחרונים ממש נדמו השמועות ושותקו העיתונים. גם הקנאים ביותר בין מגיני העיר הבינו, כי אין טעם ותכלית בריבוי ההרס והקורבנות. בימים האחרונים הופיעו מקרים רבים־ומתרבים של מחלות מידבקות ואימת מגפה המונית הסתמנה בעיר. ביום ב', 25 בספטמבר, "יום הדמים", רשמה רופאה באחד מבתי־החולים בעיר הנצורה: "מהשחר הפגזה והתקפות בלתי־פוסקות מן האוויר [...] בשטח בית־החולים נפלו 9 פצצות, שתיים לא התפוצצו [...] בשעה 8 בבקר חדלו לפעול הטלפונים. רושם של ניתוק מוחלט מן העולם. פצועים הובילו בלי הרף במשך כל הלילה." שכונות שלמות עמדו באש. אשה פולניה רושמת ביומנה על אותו יום: "שני הימים האחרונים עוברים את גבול כוח העמידה [...] נאלבקי באש. בעיר השתרר טירוף מוחלט. אך השירות הצבאי לא מכיר במכשולים. דוהרים עם פקודות בעל־פה דרך ההריסות, ורבים נבלעים בלהבות." ב־28 בספטמבר נכנעה וארשה. למחרת היום נכנסו החילות הגרמנים הראשונים לתוך העיר הפצועה ומוכת ההרס. התחיל העידן של וארשה הכבושה. לפי הערכות שונות היו בעיר 50,000 מתים ופצועים, וכרבע מכלל בתי העיר נהרסו או ניזוקו קשה.

היהודים התגוררו באזורים הצפופים של העיר, שנפגעו בצורה הקשה ביותר. בעלי היומנים

מבין היהודים רושמים, כי ההפצצה המרוכזת והקטלנית ירדה על החלק הצפוני של העיר, המאוכלס יהודים. ניצולה רשמה, כי את "יום הכיפורים בשנת ת"ש יעדו הגרמנים בכוונה תחילה ליום הפצצות תוקפניות על הרובע היהודי." הכרוניקאי של וארשה היהודית בימי המלחמה והגיטו, חיים אהרון קפלן, כותב ב־23 בספטמבר, מוצאי יום כיפור ת"ש:

"ביום הכיפורים גבר כוח האויב. לא נתן לנו מנוחה אף לשעה שלמה. התותחים הכבדים ממטירים אש וברזל על ראשינו. רעמי התותחים מרעימים ביתר עוז, וכל יריה מחריבה בית־חומה וממיתה עשרות איש. ואולי טוב למות. כי הציפייה למוות רעה מהמוות בעצמו, שבעטיו האדם נעשה נטול הכרה ויבוא קץ לעינוייו. כל אחד מרגיש, כי זה שהוא חי אינו אלא מקרה[...]"

קפלן לא ידע, כי כוס העינויים התמלאה באותם הימים רק בטיפות ראשונות, וארוכה תהיה דרך הדווי והייסורים עד המוות. נער יהודי מן הניצולים, שיצא לרחובות העיר לאחר קץ הקרבות, ביטא כך את רשמיו:

"וכאשר יצאתי היום לרחובות העיר שהורם מהם צל ההרס והמוות, ציפיתי לפגוש ולהתרועע עם העבר. הליכת שעה קלה לימדה אותי כמה השליתי את עצמי. נאלבקי הרוסה, גם הבתים השלמים לכאורה שמשותיהם מנופצות, חניות שדודות, חלונות ראווה הרוסים פעורים־בוהים. על הכבישים מתגוללים ניירות, חפצים ועצמים שונים ופגרי סוסים. אבני מרצפת הוקפצו ממקומותיהן ופסי חשמליות נעקרו. נתפסתי לתחושת ודאות פנימית, כי העבר חלף ללא שוב, כי המלחמה הזאת חתמה את תור־נעורי ולעולם לא נטייל עוד דרך־שלווה ברחובות הרובע היהודי בווארשה."

יהודים בעת עבודת כפייה. כאן – ניקוי השלג באחד מרובעי וארשה, בתקופה שלפני הקמת הגיטו. החיוכים נועדו לסבר את עדשת המצלמה של הצלם הגרמני

היהודים בראשית תקופת הכיבוש

ערב פרוץ המלחמה מנתה האוכלוסייה היהודית בווארשה כ־375 אלף נפש, דהיינו 29.1% מכלל אוכלוסיית העיר. אם כי יהודים היו פזורים על פני העיר כולה ובפרווריה, הרי הריכוז העיקרי היהודי היה ברובע המאוכלס בצפיפות בצפון העיר. רחובות מסוימים, כמו נאלבקי (Nalewki), גנשיה (Gcsia), מילא (Miła), פאוויה (Pawia), פראנצ'ישקאנסקה (Franciszkanska), מוראנובסקה (Muranowska) ורבים אחרים היו מיושבים רובם ככולם יהודים. בבתים הגדולים – שהיו מורכבים מארבעה גושים של בנייני מגורים, בני שלוש וארבע קומות, היוצרים מרובע ובאמצעו חצר סלולה אבן – התגוררו לעתים מאות נפשות. לעתים כל דיירי הבית הגדול היו יהודים, פרט לשוער.

הימים הדרמאטיים וימי האימה והסיוט חלפו, ויהודי וארשה עם רוב יהודי פולין עמדו בפני מיפגש עם הנאצים ושלטון כיבוש, שאופיו וטיבו היו לוטים בערפל. פולין בותרה לשלושה חלקים. החלק המערבי, אליו סופח מחוז שבמרכזה של המדינה, כולל העיר לודז', הוכרז תחום טריטוריאלי שצורף לרייך הגרמני; חלקים בלבה של פולין, כולל וארשה, הפכו לגנראל־גוברנמן (General-Gouvernement) – ג"ג –, מעין מובלעת אתנית פולנית שמעמדה לא הוגדר באופן חד־משמעי; ואילו המחוזות המזרחיים, שכללו את ביאליסטוק, לבוב ווילנה, סופחו לברית־המועצות או נכללו בתחום ההשפעה של ברית־המועצות.

ה־ג"ג היה מאוכלס פולנים, אך השלטון שהונהג בו לא היה בו יסוד פולני כלשהו. דרגות השלטון למן הבכירים ועד לממונים ביישובים זעירים באדמיניסטראציה האזרחית ובמשטרה – נמסרו לגרמנים שהובאו מן הרייך, לאנשי צבא ומשטרה גרמנים או לאנשי המיעוט הגרמני שישב בפולין ועתה נתגלה רובו ככולו כציבור שנרתם מרצון לשרת את הכיבוש הנאצי ושיטותיו. וארשה לא הייתה בירת ה־ג"ג – אלא קראקוב, ובעיר העתיקה, שהייתה מקום מושבם של מלכי פולין ובארמונה התיישב הנציב הגרמני, ד"ר האנס פראנק (Frank), משפטן ופוליטיקאי נאצי קנאי המקורב להיטלר. עד מהרה שועבדה גם הכלכלה של הארץ לאינטרסים הגרמניים ולמאמץ המלחמה הנאצי, כאשר מנצחים עליה פקידים ובאי־כוח של מוסדות ומשרדים גרמניים. בתחילת מארס 1940 רשם פראנק ביומנו, כי קיבל לראיון אדם פולני, וזהו הפולני הראשון עמו נאות לשוחח במשך החודשים בהם ניצב בראשות הממשל ב־ג"ג, וגם עם פולני זה דיבר רק משום כך, שהיטלר אמר לו שזהו הפולני היחיד בו הוא נותן אמון.

יהודי וארשה, כמו יהודי פולין בכלל, לא ידעו תחילה מה ניתן לצפות מהשלטון הגרמני ומה תהיה דרכו כלפיהם. כמובן, הם ידעו את טיבו של המשטר הנאצי, את אופיו האנטי־יהודי ואת הכרזותיו המאיימות של היטלר. בסוף ינואר 1939 הכריז היטלר, שאם תפרוץ המלחמה לא ישיגו היהודים את מבוקשם, כלומר שלטון על אירופה, וכי המלחמה תסתיים בהכחדתם של היהודים ביבשת. אך האם יש לקחת ברצינות צווחות המטילות על יהודים אחריות למלחמה ומייחסות להם עוצמה וכוח הכרעה דמיוניים? הרי לאמיתו של דבר, התקופה של ערב המלחמה הצטיינה בחוסר אונים מוחלט מבחינתם של היהודים. הם התגוררו בשורה של ארצות, כמו פולין, בהן מצבם הכלכלי הלך והידרדר, השנאה כלפיהם והזלזול בהם הלכו והתעצמו מסביב, שערי מדינות המערב וגם שערי ארץ־ישראל היו למעשה סגורים בפני

המבקשים להימלט מאזור הסכנה ומתוך הטבעת המתהדקת, ונראה היה שהם הופקרו לרוחות רעות ולמעשי איבה בלתי־מרוסנים. האם ייתכן שהדיקטאטור הגרמני לא יודע כל זאת והוא מתייחס ברצינות לדברי הדמגוגיה שלו?

היהודים לא הכירו בצורה ברורה את המשמעות של התורה הגזענית של הנאצים ואת הניגזר ממנה: הם לא ידעו, האם השנאה כלפי היהודים והרצון להיפטר מהיהודים חלים רק על אדמת הרייך ושטחים שגרמניה מבקשת לספח, ואילו מעמדם של היהודים בשטח פולני טהור אינו מעסיק את הגרמנים ואינו נוגע לתוכניותיהם? יהודים רבים מבני הדור המבוגר והקשיש זכרו את התנהגותם האנושית של הכובשים הגרמניים בעיצומה של מלחמת־העולם הראשונה. הללו נהגו אז באדיבות ובמידה רבה של התחשבות כלפי היהודים, ופרק הזמן שבו משלו הצטייר לטובה בהשוואה עם השלטון הרוסי־צארי הגס והעוין. רבים ביקשו לשאוב עידוד מזיכרונות אלה, אך כל האשליות מסוג זה נמוגו בתוך ימים מועטים.

כבר בימי הכיבוש הראשונים הוברר, שהשנאה לא עצרה על גבולותיה של גרמניה, ושמעמדם של היהודים אינו שווה עם זה של שאר התושבים. בקרנות הרחובות הועמדו מטבחי שדה גדולים, ולאוכלוסייה המורעבת חולק תבשיל חם תחת שלט המכריז, שהסעד הנאציונאל־סוציאליסטי מעניק עזרה זו. מתורים אלה ללחם ולמרק, שאותו ביקשו רבים לטעום אחרי שבועות של רעב וחיים במרתפים, החלו להוציא את היהודים. כפי שהתברר, החיילים הגרמנים לא ידעו להבחין בין הפולנים ובין היהודים. אך נמצאו מייד צעירים פולנים, אולי אנשי העולם התחתון ואולי כאלה, שנוכח התבוסה הצורבת נהנו מההרגשה שיש בכל זאת אנשים שערכם בעיני הגרמנים שפל עוד יותר מזה של הפולנים, וסייעו לאתר יהודים ולהוציאם מהשורה. "Jude" ("יהודי") – זאת הייתה אולי המלה הגרמנית הראשונה, שלמדו פולנים אלה בימי הכיבוש.

גזירות ראשונות

אך הפלייה זו הייתה רק בבחינת אפיזודה המקדימה את מדיניות השלטונות הגרמניים כלפי היהודים. תוך זמן קצר ירד על הציבור היהודי צרור של גזירות. המונח "גזירה" מתאים ביותר לתקנות והוראות אלה. הכוונה היא לחובות והגבלות שאינן מוסיפות דבר לניהול חיי ציבור, ליעילות בתחום כלשהו; אין להן בסיס ראציונאלי כלשהו זולת הרצון להשפיל, להציק ולדכא. בתום השבוע הראשון של ספטמבר, כאשר וארשה אך נכנסה למערכה של התגוננות, הוציא השלטון הגרמני בקראקוב הוראה שאת כל חנויותיהם ועסקיהם של היהודים יש לסמן במגן דוד בולט, ואלה שיעקפו הוראה זו ייענשו בעונשים כבדים. בנובמבר יצאה ההוראה המחייבת את כל היהודים מגיל עשר ומעלה לענוד סרט לבן עם מגן דוד כחול ברוחב של 10 ס"מ לפחות, על שרוול ימין של הבגד העליון. העוברים על תקנה זו הסתכנו בעונש מאסר. ביאנואר נאסר על היהודים לנוע ברכבות, כלי התחבורה היחיד למרחקים המקובל באותה עת בפולין. על המפרים תקנה זו הוטל מאסר וקנס כספי או אחד מהעונשים האלה. ליהודים עדיין ניתן להשתמש בחשמליות בתוך העיר, אך לאחר זמן הוקצה החלק האחורי בחשמלית ליהודים ולאחר מכן הונהגה חשמלית ליהודים בלבד עם מגן דוד במקום האות או המספר.

ניתן לשאול מה הייתה השפעתן של גזירות אלה על רוחם של היהודים ומה היה משקלן בחיי יום־יום? ייתכן, כי מבחינת המוראל של האוכלוסייה לא הותירו צעדים משפילים אלה רושם עז ביותר. יהודי פולין היו רגילים לצעדים של שלטון המודרכים על־ידי שנאה ורשעות, ואם כי רשעות לשמה עלולה בנסיבות מסוימות להיות פגע רע, הרי אין להיעלב ממנה, כיוון שהיא מלמדת על העדר אנושיות של המצווים, ולא על דמותם של הקורבנות. לסימון היהודים היו, עם זאת, השלכות מעשיות. בתחילה לא ידעו הפולנים להתייחס לתופעה מוזרה זו של יהודים מסומנים ברחובות, ונמצאו אף פולנים שהביעו בפומבי את אהדתם ליהודים במצוקתם. אך, עם הזמן, התפרש הדבר גם בעיני הפולנים כאות הנחיתות וכהוכחה לכך, כי היהודים הם מופקרים. יהודים שהתרחקו מהמרכזים היהודיים, היו צפויים להטרדות והתנפלויות אלימות.

אוכלוסי העיר, בייחוד בני העניים, נהגו בימי המחסור של ראשית הכיבוש לפקוד את הפרוורים ואת הכפרים בקירבת העיר כדי להצטייד בתפוחי־אדמה ומיצרכי מזון אחרים, שניתן היה להשיגם במחיר זול יחסית מידי האיכרים. בתחילה היו גם היהודים יוצאים למרחק בחיפוש אחרי מזון, אך הסימון שם קץ לאפשרויות אלה.

ברם, שימוש רב יותר בסימון עשו הגרמנים. עיתונאי יהודי, שהיה באותה עת בווארשה ועזב את העיר עם אחרוני היוצאים מארץ הכיבוש בחודשים הראשונים של שנת 1940, אומר בזיכרונותיו, שהיהודים שמצאו החיילים הגרמנים ברחובות וארשה, היו בעיניהם התגלמות היהודי כפי שתואר בתעמולה הנאצית. בעריה של גרמניה התקשו להבחין ביהודי, כיוון שלא היה שונה בלבושו ועל־פי־רוב גם לא שונה במראהו משאר הגרמנים. יהודי וארשה, שרבים מהם היו לבושים בלבוש מסורתי ועטורי זקן ופיאות, היו חידוש גדול ומבוקש בעיני הגרמנים, וכתוצאה מהסימון לא התקשו עוד להבדיל בין יהודי ושאינו יהודי. ההתנכלויות וההתעללות היו לחיזיון נפוץ. ההתעללות ביהודים לבושים באורח מסורתי היו בייחוד לשעשוע אהוב על רבים מבין החיילים הצעירים.

הצרה המעיקה ביותר הייתה החטיפות לעבודת כפייה. יהודים עוברים ושבים נחטפו ללא אבחנה לעבודה בניקיון קסרקטינים, רחובות, העמסת רהיטים, הסרת ערימות המפולת בבתים חרבים למחצה, פירוק משאות מרכבות, ועוד. לעבודה נחטפו נשים וגברים מכל גיל, ובתוכם גם אנשים חולים. דווקא החלשים וחסרי הישע נואצו והוכו. קשה מהעבודה עצמה היה יצר ההתעללות שהפגינו הנאצים במדים. לעתים הוכרחו נשים יהודיות להשתמש בבגדים התחתונים כסמרטוטים וכסחבות לניקוי רצפה. אחדים מ"מקומות עבודה" כאלה – בניין הפארלאמנט (ה־"סיים") הפולני והיחידה שהתמקמה ליד מסלול מירוצי הסוסים בווארשה – נודעו לשמצה משום שהתעללות אכזרית הייתה שם לעיקר, והעבודה לעניין משני. במקומות אלה נהגו להחרים את התעודות מידי היהודים, כדי להבטיח שייאלצו להופיע לעבודה לאורך ימים רבים. החטיפות הפראיות ברחובות תכפו וגרמו לכך שהיהודים, בייחוד הגברים בתוכם, נרתעו מלצאת לרחוב בכל שעות היום, וחיי הרחוב היהודי הסואן שותקו כמעט כליל.

השיתוק של החיים התקינים הורגש בתחומים רבים. בתי־הספר לא נפתחו בשנת הלימודים שתחילתה הייתה ב־1 בספטמבר, ועל היהודים נאסר ללמוד בבתי־הספר הכלליים או לפתוח בתי־ספר משלהם. לאחר זמן קצר נאסרה תפילה בציבור. כל חיי הציבור בוטלו ונדמו. בעצם לא יצא איסור מפורש על קיום מפלגות, מועדונים, ספריות, חיי תרבות, ספורט, בידור ועוד. אולם באווירה שהשתררה – הכל נחשב לאָסור, ורק הפעילות שהותרה באופן חד־משמעי התנהלה בזהירות. מטבע הדברים הצטמצמו הבריות רק במיגזר החיוני של הבטחת הקיום.

למן הימים הראשונים של הכיבוש הופיעה בעיה חריפה של תעסוקה ואמצעי קיום. בעצם המבנה הכלכלי כולו התערער בזמן המלחמה ולא חזר לאיתנו. בתי־החרושת נסגרו, הקשרים הכלכליים עם ארצות חוץ ואפילו עם ערי השדה נפסקו, חנויות רבות נחרבו ונשדדו, ואלה שנותרה בהן סחורה נשארו חתומות, כי בעל החנות ידע כי לא יעלה בידו לחדש את המלאי. נפתחו חנויות מכולת שהשיגו מעט מיצרכים למכירה במחירים עולים וקופצים. מעט בעלי חנויות, שניסו לפתוח את עסקיהם, זכו לביקורים מתרבים של חיילים גרמנים, שלא שילמו בעד המיצרכים שנטלו בכוח, או ששילמו רק חלק משוויים. כתוצאה מכל אלה הירבו היהודים לרוקן את חנויותיהם והמחסנים שברשותם ולהעביר את הסחורה לדירותיהם ולמקומות מחבוא. גם ברשות הפרט לא היו קניינים אלה בטוחים בידי בעליהם. טיפוסים למיניהם, גרמנים במדים ובלי מדים, מלווים בידי פולנים או מלשינים יהודים, הגיעו לדירות הסוחרים, ערכו חיפושים ונטלו מכל הבא ליד. תמורת ההחרמה לא קיבל בעל הנכסים דבר ולהתלונן לא העז איש, והנועזים המועטים שביקשו לקבּוֹל על מעשי הגזל, נוכחו מהר כי מוטב להם לבלוע את ההפסד ולשתוק, כי עצם הקובלנה – על כך שגרמני הופיע כגנב או שודד אלים – שיצאה מִפיו של יהודי, הייתה בבחינת מעשה חוצפה שאין לעבור עליו לסדר היום ללא עונש גופני או כספי.

בעקבות שוד של סחורות בא שוד של רהיטים ודירות של יהודים. הוחרמו מכשירי עבודה של רופאים, ספרות מקצועית, פסנתרים, פרוות ושטיחים. איש לא ידע מה צפוי לו. חסינים בפני ביקורי פריצה אלה היו רק חסרי כול, עניים מרודים. ואמנם, שכבה זו של דלפונים היו

התעללות ביהודים שומרי מצוות: קציצת הזקן, תלישתו או שריפתו עם עור הפנים היו שעשוע נפוץ של הגרמנים ביהודי גיטו וארשה

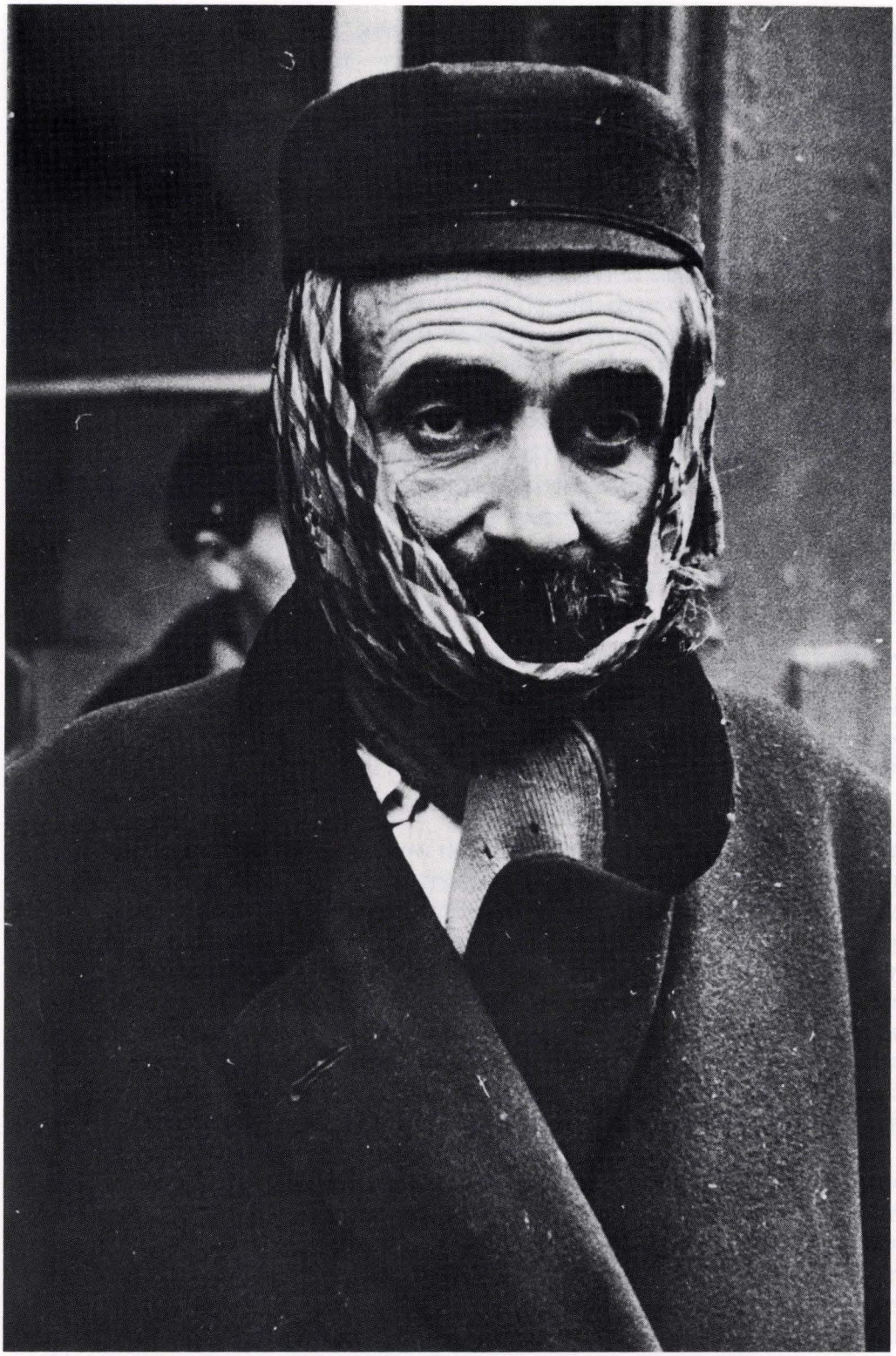

יהודי שזקנו קוצץ חלקית בידי הגרמנים, מכסה את פניו במטפחת – מראה נפוץ ברחובות הגיטו

הרוב בקרב יהודי וארשה. אולם, אלה נפגעו בדרך אחרת. הפרנסה הזעומה או התעסוקה המקרית והזמנית שממנה התקיימו – התמוטטו. פועלים בבתי־חרושת נותרו ללא עבודה, כך גם מורים ועובדים במוסדות היהודיים. בעלי הדוכנים ברחובות ובעלי מלאכה למיניהם, ביניהם עובדי בית, נשארו כולם ללא פת לחם. בעצם כולם, או כמעט כולם, נאלצו מהימים הראשונים להתפרנס מהנכסים הפרטיים שנאגרו בעבר. טבעי שאלה שהיו בעלי רכוש בממון או בנכסים בצורה אחרת והצליחו לשמור על נכסים אלה בשלמותם או בחלקם, היו מסוגלים להתקיים מבחינה חומרית, ואילו מתפרנסים שמקור קיומם היה מושתת על עבודה ושכר, ורכושם הפרטי כלל רק את המעט וההכרחי לחיי יום־יום, הועמדו מאז תחילת הכיבוש במצב ללא מוצא.

הסתבר גם מהר כי שיטת הביזה, האיסורים והוצאת היהודים ממערכת החיים הכלכליים אינה רק תוצאה של המהומה והתוהו ובוהו של ימי הקרבות. גם מי שהניח, שהשלטון הכובש ייווכח כי סילוק היהודים ממערכת החיים הכלכליים בפולין הוא ניתוח מכאיב מדי, וללא יהודים אין לקיים את המסחר, ענפי מלאכה רבים ואף ענפי תעשייה מסוימים, עתיד היה לעמוד מהר על טעותו. כאמור, את הגרמנים לא הטרידה בעיית שיקום הכלכלה או רווחת האוכלוסייה. העיקר ששימש נר לרגליהם הוא ניצול מאקסימאלי של הארץ, אוצרותיה ואנשיה למען גרמניה וכן ביסוס מדיניותם על עקרונות גזעניים ואינטרסים פוליטיים של הרייך הנאצי. למטרותיהם אמרו הנאצים להגיע בשיטות ברוטאליות ביותר וללא התחשבות במחיר. בהוראה הראשונה שניסח ריינהארדט היידריך (Heydrich), האיש השני בהייראַרכיה של ה־ס"ס אחרי הימלר, בנוגע לצעדים שיש לנקוט לגבי האוכלוסייה היהודית, בא קו זה לביטוי ברור וגלוי. היידריך שיגר את האיגרת שלו ב־21 בספטמבר 1939, דהיינו לפני כיבושה המלא של פולין, ונאמר בה:

"[...] בראש ובראשונה יש להתחשב בצורכי הצבא, למשל כמעט ולא יהיה אפשר להימנע מלהשאיר לעת עתה פה ושם סוחרים יהודים [...] בשביל אספקת מזון לחיילים. אולם במקרים כאלה צריך [...] לחתור בהקדם לאריזאציה של המפעלים האלה [...] לשם הבטחת האינטרסים הכלכליים הגרמניים בשטחים הכבושים. זה מובן מאליו, שמוכרחים להותיר לעת עתה ענפי תעשייה ומפעלים יהודיים חשובים לקיום, למלחמה או לתוכנית ארבע השנים. גם במקרים אלה יש לחתור בהקדם לאריזאציה ולהשלים את הגירתם של היהודים."

במציאות נחשבו כחיוניים בעיני השלטונות הגרמניים רק היהודים שעסקו בקנייה ובאיסוף של גרוטאות וסחבות בדים שניתן להופכם לחומר גלם לעיבוד. היהודים, הממונים על איסוף שאריות מסוגים אלה הוגדרו כמועילים, וזכו לזמן מה לשיחרור מגזירות והגבלות שהוטלו על שאר היהודים. בעלי מפעלים נושלו תוך זמן קצר מעסקיהם, ללא התחשבות עם הנזק הכרוך בכך, ונמסרו לאפיטרופסים שידיעתם המקצועית בתחום שעליו הופקדו הייתה על פי רוב שווה לאפס. אותה שיטה הונהגה בעסקי מסחר וחנויות גדולות. בעלי חנויות קטנות היו קורבן לביזה והחרמות ולבסוף נאלצו לסגור. המנושלים לא קיבלו כמעט דבר מרכושם. באמצע פברואר רשם עמנואל רינגלבלום (Ringelblum), שהסוחר והתעשיין האמיד והמכובד אברהם גפנר (Gepner) "מקבל אלף זלוטי מרכושו." אין להסיק מדברי רינגלבלום אם מדובר על פיצוי כולל שניתן לגפנר על רכושו הרב. מדובר כנראה על מנה כספית חודשית לבעלי מפעלים. מכל מקום זהו סכום פעוט שכל שוויו 20-40 דולאר.

תמונה כוללת יותר על מצבם הכלכלי של היהודים נמסרה בתזכיר שהוכן על־ידי גורמים יהודים בווארשה באוגוסט 1940. במיסמך זה נאמר כי כבר בנובמבר 1939 הופעלו התקנות בדבר המחזור הכספי, לפיהן מותר ליהודי לשלם במזומן 500 זלוטי (בעשרה עד עשרים דולאר), ואילו היתר חייב להיכנס לחשבון המוקפא בבנק. הבנק רשאי למסור ליהודי מחשבונו לכל היותר סכום של 250 זלוטי בשבוע, ולרשום לזכותו לכל היותר סכום זהה במשך שבוע. משפחה יהודית רשאית להחזיק במזומן ברשותה סכום שלא עולה על 2,000 זלוטי. כל היתר, כולל מטבע זר שבידיו, חייב היהודי למסור לשלטונות. בעלי התזכיר מבהירים דבר מובן מאליו, שהגבלות אלה מונעות מסוחר יהודי ובעל מלאכה יהודי לפעול ולעבוד בהיקף כלשהו. שלטונות ה־ג"ג הודיעו, כי יזמים המבקשים לפתוח עסקים רשאים להירשם לשם קבלת רישיון,

אך אופציה זו פתוחה רק בפני "ארים". מחברי המיסמך מציינים, כי בשל זעזועי המלחמה נותקו וארשה וערים רבות אחרות מהשווקים וממקורות חומרי הגלם, וכי אין באפשרותם של היהודים לחדש את הקשרים הקודמים, כיוון שאסורה עליהם התנועה ברכבות ותנועתם כפופה לשעות העוצר. עורכי־דין יהודים נמחקו מרשימת הפרקליטים. לבעלי גימלאות, אלמנות, נכים ומקבלי סעד הופסקה העזרה, כי היהודים הוצאו מכל הקטגוריות של מקבלי עזרה סוציאלית. ולבסוף קובלים בעלי התזכיר על החרמות רכוש של יהודים, המתנהלות ללא בסיס חוקי כלשהו. רינגלבלום רושם ביומנו במארס 1940, כי יצאה הוראה המחייבת למסור עורות וצמר שברשות האנשים, ואילו עוד ב־18 באוקטובר 1939 יצאה הוראה האוסרת על היהודים מסחר בחומרים אלה.

השאלה המתבקשת היא כיצד התייחסו יהודי וארשה לאיסורים אלה, שחסמו בעצם כל אמצעי עבודה ופרנסה? האם צייתו לתביעות למסור את כספם ואת רכושם? האם חדלו באמת להיות פעילים במיגזרים הכלכליים השונים וקיבלו על עצמם בהכנעה את הנישול והשיתוק המוחלטים?

מצויה בידינו עדותו של ח"א קפלן שהתלבט באותו זמן, בהיותו בווארשה הכבושה, באותן שאלות עצמן. ב־4 בפברואר 1940 רשם קפלן ביומנו:

"הרשמת ההון היהודי (נכסי דלא ניידי, עסקים, ניירות ערך, משרדים, דירות פרטיות ששווין למעלה מאלפיים זהוב) יצאה אל הפועל עוד ביאנואר. בנוגע לדירות פרטיות היה סעיף סתמי, שהייתה בו מעין הנחה: סמכו במידה ידועה על דעת בעל הדירה בנוגע להערכת שוויה. הוראות כיצד להעריך מיטלטלים משומשים לא נתנו. כל אחד העריך לפי דעתו ורצונו. אין זה דבר שאפשר לקבוע בו מחירים־מסמרות. רבים מבעלי הדירות הפרטיות רשמו את מיטלטליהם בפחות מאלפיים זהוב והיו פטורים מהרשמה. עכשיו נתפרסמה חומרה חדשה: כל מי שיש לו דירה פרטית ובה מיטלטלין והלבשה וכלי בית, מחויב להמציא רשימה מפורטת מכל הנמצא אתו בבית. מכנסיים מטולאים – אף הן בכלל. קדרה שבורה – שמה ינצח עולמית. את ההערכה יעשה, כנראה, הכובש בעצמו. למה לו לדעת: כמה זוגות גרביים נמצאים ברשותו של ראובן בן־שמעון היהודי?! הוה אומר: להוציאם מרשות לרשות!"

וב־24 באפריל רשם קפלן ביומנו:

"אל אלהים! מהיכן מתפרנסים כל אלה? כל עסק וכל משלח־יד אסורים להם. כל העסקים חוסלו; כל העמדות שנתנו רווחה ופרנסה, בוטלו; אלפי פקידים מסתובבים בחוצות וארשה מבוטלים; אין לך בראנז'ה, מלבד חנויות למימכר מכולת, שיש לה יכולת הקיום; הכל סגור ומסוגר; הכל שבור ומנופץ; נסתתמו כל המקורות; ולזה עוד חיים של בושה וכלימה, כי יש רחובות שהמדרכה השמאלית או הימנית שבהן אסורה בדריסת רגל ליהודי, ושלט עם אותיות של 'קידוש לבנה' מעיד על זה – ואף על פי כן ההמון חי, ההמון ער, ההמון מבטל את כל גזירותיו של הכובש העריץ כעפרא דארעא ועושה כל מה שביכולתו להערימו, להאחיז את עיניו. לעשות הכל בצנעה ובעקיפין, והקב"ה מספק לו את מזונותיו."

ב־10 במארס 1940 מבהיר קפלן את עצמו בצורה הראויה לעיון:

"באושרנו שלא עמד הכובש על טיבה של יהדות פולניה וכוחה החיוני. על פי השכל – אנחנו מחויבים לגווע. על פי חוקי הטבע – סופנו לאבדון ולכליה גמורה. כיצד יכול קיבוץ שלם להיזון כשאין לו שום אחיזה בחיים? הלא אין לך מקצוע ומשלח־יד שלא יהיו מוגדרים ומסויגים בשבילנו! אבל גם הפעם איננו 'שוה בשוה' עם חוקי הטבע. טבוע בנו איזה כוח נעלם, רזי וסודי המעמידנו ומקיימנו על אף כל החוקים הטבעיים. אם אי אפשר לחיות מן המותר אנחנו חיים מן האסור. ואין זה גנאי לנו. המותר אינו אלא הסכם וגם האסור עומד על ההסכם. ומי שאינו נותן יד להסכם אינו מחייבו. ובפרט אסור ומותר של כובש בארבארי, הצר את החיים כדמותו וכצלמו, לפי מושגיו הרצחניים והחמסניים."

ובמקום אחר רושם קפלן:

"הכובש טעה בחושבו, שהוא נמצא בברלין ויש לו עסק עם 'יהודי'. בשעתו הוציא איסור, שאסור ליהודי להחזיק בביתו ואצל כל הנמנים עליו – יותר מאלפיים זהוב. את העודף מחויב היהודי להכניס לבנק, וכי

יש לו צורך בכסף, אין נותנים לו יותר ממאתיים וחמישים זהוב לשבוע. יהודי גרמניה התמימים בוודאי שהיו עומדים למחר בתור לרבבותיהם כדי לקיים את מצוות המנהיג, ויהודי פולין אומרים: לא באָלָף רבתי. לא הכניסו אף פרוטה. לא תמצא אף יהודי שיש לו בקופתו יותר מאלפיים זהוב!! כל הפקודות השטותיות האלה, שמוכיחות על תרבות נמוכה ורשעות סאדיסטית מופרזת, מעוררות צחוק אצל יהודי פולניה."

אולם אי ציות וצחוק היו רק בבחינת תגובה שבתקופה הראשונה, בעת שהכובש המציק גזר גזירות המבטלות את זכות הקיום הפיסי, אך לא היו עדיין בידיו אמצעים להקפיד על הוצאתן לפועל. במקרים שנזדמן הדבר הרגישו היהודים היטב את נחת זרועו. אותו קפלן, שהרבינו להביא מדבריו והערכותיו, מספר ב־7 באפריל 1940:

"ידועה לי עובדה, שסוחר הגון אחד, ואייטעל שמו, ניסה להגיש בקשה שירשו לו להביא מדאנציג עשרה קרונות דגים מלוחים, שאזלו לגמרי והאוכלוסייה נוהה אחריהם. והניסיון הזה עלה לו בחופשתו. תיכף לקבלת הבקשה הוזמן למקום שהוזמן ושאלו אותו: – היש לו מזומנים הדרושים לקנייה זו? ומפני שחשש להגיד את האמת פן יקחו ממנו את כספו הסתבך בתשובתו וסוף סוף נאסר. והוא כלוא במאסרו זה כחצי שנה ומשפחתו אינה יודעת אם חי הוא או מת. וכן עלה גם לשותפו ניסנהולץ (או ניסנזון)."

אך קפלן צדק באבחנה בדבר כוחה החיוני של יהדות פולין בכלל, וכוחם של יהודי וארשה בפרט. חיוניות זאת נבעה מחשדנות הטבועה בציבור היהודי, שאין לתת אמון בשלטון העוין ליהודים, וכיוון שהחוק מצר את צעדיו ואינו מודרך על־ידי הצדק וההיגיון, מותר לו ליהודי להפרו ולהתעלם ממנו. בגלל העובדה שיהודים לא היו כפופים ליסוד הליגאליסטי ולא ראו בחוק מגן, אלא גורם המבקש להפלותם לרעה בדרכים ישרות או עקיפות, לא בחלו היהודים בשום דרך להערים על שורת החוק. מכאן נקודת המוצא לפעולה בלתי־ליגאלית ולאחר מכן מחתרתית בתחום הכלכלי. ונכון הוא, שדפוס הפעולה הבלתי־ליגאלית וההתעלמות מגזירות שלא ניתן לעמוד בהן מלווה את חיי היהודים בכל תקופת הכיבוש, כל עוד שהתקיים יישוב יהודי בווארשה.

השלטון הגרמני ניסה לבטל או לרסן את תופעות הפעילות הכלכלית החשאית והאסורה, אך כפי שנראה, הפקידים המקומיים לא היה בכוחם להתגבר על מצב דברים זה והוכרחו להודות, כי שמירת הקיום מאלצת את היהודים להזדקק לצעדים בלתי־חוקיים, והשלימו עמם תוך חתירה בלתי פוסקת לבלום ולרסן אותם. ניתן לקבוע שהכלכלה הבלתי־ליגאלית, כולל הברחת מזון בתקופת הגיטו, הייתה מעין חזית שבלעה קורבנות אין ספור, ושום אמצעי הפחדה ועניש, כולל הרג, לא הצליחו לבטלה.

נואש ביותר היה מצבם של הפליטים. עשרות אלפים פליטים שהגיעו לווארשה. היו ביניהם יהודים שגורשו מהמחוזות הצפון־מערביים שסופחו לרייך ונמלטים רבים, כולל בורחים רבים מלודז'. חלק גדול מן הנמלטים הגיע לעיר בחוסר כל. הם שוכנו במקומות מחסה ארעיים, בנייני ציבור למיניהם שהיו ברשות היהודים, בתי־ספר ואף בתי־כנסת. קראו למקומות איכסון אלה "נקודות" ("Punkty"). בנוסף לבעיית הדיור החמורה, שהחריפה באורח קיצוני כתוצאה מהדרס שנגרם בזמן המערכה המלחמתית, חסרו הפליטים אפשרויות קיום מינימאליות. ה"נקודות", שתוכננו כשיטת דחק ארעית, הפכו לרוב רובם של הפליטים מציאות של קבע. הצפיפות והרעב היו קרקע נוחה למחלות מידבקות ולמגפות שפשטו ועשו שמות בציבור היהודי. הפליטים מההתחלה היו תלויים בעזרה ציבורית כמקור קיום, ואף־על־פי שלא מועטה הייתה המרירות ורבה הייתה התרעומת שלהם כנגד ותיקי העיר על שאין עזרתם מספקת ויעילה, נראה כי בהתחשב עם התנאים קיבלו העזרה המאורגנת ודרכי הטיפול ממדים מרשימים.

ניסיונות ליציאה

החורף של שנת 1939-1940 היה לפי דברי קפלן "חורף עז וקשה שזקני הדור אינם זוכרים כדוגמתו." ליהודי וארשה ומרבית חלקי פולין כלל לא עמדה תקופה ממושכת שאיפשרה, תוך קשיים והגבלות, לעזוב את ארצם בשלטון הנאצים ולהגר. על יהודי וארשה נסגרה המלכודת

מייד עם פרוץ המלחמה. עם זאת הייתה לכאורה במשך זמן קצר דרך הימלטות פתוחה במידת־מה גם בפני יהודי וארשה. כבר דובר על הנדידה מזרחה שהפכה למעבר לצד הסובייטי, כלומר לתוך השטח של פולין שנתפס בידי ברית־המועצות. היציאה והמעבר דרך הגבול החדש בין התחום הגרמני והסובייטי נעשו קשים עם הזמן ונסתמו כליל בחודשים יאנואר-פברואר של 1940. סיכויי יציאה בכיוון זה היו פתוחים בעצם רק בפני צעירים וחסונים ולא למשפחות עם ילדים. במרוצת הזמן החלו להסתנן שמועות על הצפת פליטים בערים כמו ביאליסטוק, וילנה ולבוב ועל תנאי מחסור חמורים במקומות אלה. עד מהרה החלה גם דרך חזרה של פליטים יחידים שלא אבו להיוותר מנותקים ממשפחותיהם, או שסברו כי לא ייתכן כי בביתם בשטח הכיבוש הגרמני יהיה מצבם גרוע מזה שפקדם כפליטים במזרח.

בעצם, כל יהודי בוואר שה שקל אם ללכת לעבר המזרח או לא. רינגלבלום רושם ביומנו בספטמבר 1939, שקיבל מעל למאה טלפונים שבהם נשאל, האם "הוא הולך". בימי הבהלה שהחלו ב־6-7 בספטמבר יצאו אלפים רבים של יהודים את העיר, בעיקר אנשים צעירים. רבים מהם נורו והופגזו מאווירוני האויב בדרכים. הנדידה נמשכה עוד עד שירד עליה המסך בראשית שנת 1940. בסך הכל מותר להניח כי יצאו עשרות אלפי אנשים צעירים מווארשה, מספר זהה פחות או יותר לגלי הפליטים שהגיעו לווארשה מהמחוזות המערביים. עם פרוץ המלחמה מנתה יהדות וארשה כ־375 אלף נפש, וכזה היה כנראה המספר בחודשי הכיבוש הראשונים, עד שהגרמנים התחילו לדחוס לתוך הרובע היהודי והגיטו אלפים ועשרות אלפי פליטים נוספים מעיירות הסביבה. בעלי יומנים וזיכרונות מציינים כי היציאה של עשרות אלפי אנשים מהעיר, אלמנט צעיר ובעל יוזמה, החלישה בצורה ניכרת ובמובנים רבים את ציבור יהודי וארשה.

לכאורה הייתה היציאה לעבר השטחים הסובייטיים רק דרך אחת של הימלטות מארץ הכיבוש הנאצי. סמוך להשתלטות הנאצים הוחל בתוכניות להגירה ועלייה לארץ־ישראל. איש בשלב זה לא העלה על הדעת שהנאצים עלולים להטיל איסור על ההגירה בכלל. עד המלחמה, וגם בשלב של תחילת המלחמה, הייתה המדיניות המוצהרת והרצויה של הנאצים לזרז הגירה של יהודים לעבר ארצות שמחוץ למעגל ההשפעה הנאצית, ומוטב אל מחוץ לאירופה. במכתבים שהגיעו לווארשה מאנשי התנועות החלוציות שהתרכזו בווילנה ב־1939-1940 נאמר, שכנראה השרויים בשטח הכיבוש הגרמני יממשו את השאיפה לעלייה לפני אלה היושבים בתחום ההשפעה הסובייטית בווילנה. העסקנים, שהחלו בסידורי היציאה מווארשה, ראו בהתגברות על קשיי המעבר והשגת הרישיונות שהערימה המלחמה את המכשול העיקרי, כלומר הקושי התמקד בעובדה שארצות היעד להגירה היו מהצד השני של המיתרס המלחמתי. תשומת הלב הופנתה לעבר איטליה ואל חברות נסיעה איטלקיות. איטליה הייתה בבחינת ארץ בלתי־לוחמת עד קיץ 1940, היא קיימה יחסי ידידות עם גרמניה וממנה עדיין הוליכו קווי אוניות לארץ־ישראל ולארצות שמחוץ לאירופה. עצם ההגעה לאיטליה כארץ מעבר נחשבה כהימלטות מאיזור הסכנה. אנשים שהיו בידיהם דרכונים זרים או שיכלו להשיג רישיון הגירה לארץ פתוחה או רישיון עלייה ארצה, הטילו על החברה האיטלקית "לויד־אדריאטיקה" את הטיפולים בהשגת הוויזה האיטלקית ורישיונות נסיעה דרך הטריטוריה הגרמנית. הסידורים ארכו זמן רב, והפונים נדרשו לסכומי כסף ניכרים. דרך זו הייתה פתוחה, איפוא, לבני מזל מועטים, שהיה בידיהם רישיון כניסה לארץ רחוקה וממון במזומנים. כנראה לא כולם מבעלי הדרכונים הזרים הזדרזו לעשות את הסידורים הבהולים, כי לא עלה בדעתם שהם מחמיצים סיכוי בלתי־חוזר. כאלפיים ואולי שלושת אלפים מיהודי פולין, מהם חלק ניכר או הרוב בני וארשה, עשו שימוש בהזדמנות זו. ביניהם אחדים ממנהיגי הציונים וחברי היודנראט הראשון. קבוצת ניצולים הגיעה בדרך זו ארצה בתחילת שנת 1940. סמוך לימי חג הפסח ת"ש, יצא לדרך הרבי מגור עם פמליה של קרובים ומקורבים. יציאת הרבי התנהלה כמבצע רב־שלַבִּי, שבו היו מעורבים אנשים בארצות רבות, ויוזמיו וממנניו היו חסידי הרבי בארצות־הברית. סוכן איטלקי מיוחד הגיע לג"ג כדי לנצח על הסידורים ולהבטיח את יציאתו של הרבי. יציאה זו של יהודים בממדים זעירים נמשכה עד מאי-יוני 1940. פרופסור לודוויק הירשפלד, חוקר קבוצות דם נודע, שהיה יהודי מומר ושנים רבות התנכר למוצאו, סיפר בזיכרונותיו שביוני 1940

נשלחו אליו הזמנה ורישיון נסיעה ליוגוסלאביה. הוא התחיל בטיפולים המחייבים, אך נאמר לו כי חדלו לתת רישיונות יציאה ליהודים מה־ג"ג.

באוקטובר 1940 יצא צו מטעם ה"משרד הראשי לביטחון הרייך" שבראשו עמד היידריך (Reichssicherheitshauptamt), ובו נאמר:

> "כיוון שבמקרה של הגירת יהודים משטח ה־ג"ג היו מצטמצמות באופן מהותי אפשרויות הגירה של יהודים מהרייך הישן, אוסטמארק [אוסטריה] ושטח הפרוטקטוראט של בוהמיה ומוראביה, שגם בלי זאת נעשות קטנות יותר ויותר, ודבר זה הוא מנוגד לרצונו של מארשאל הרייך – הריני מבקש להוציא את ההגירה [של יהודי ה־ג"ג] מכלל חשבון. המשך הגירתם של יהודי מזרח־אירופה משמעותה התחדשות מתמדת של יהדות העולם, כי כתוצאה מתפיסתם הדתית־אורתודוקסית של יהודי מזרח־אירופה הם מהווים חלק ניכר של רבנים, מורים לתלמוד וכו', המבוקשים במיוחד על־ידי האירגונים היהודיים בארצות־הברית לפי דברי אירגונים אלה עצמם. משום כך מהווה, בשביל האירגונים האלה, כל יהודי אורתודוקסי ממזרח־אירופה, חולייה בעלת ערך במאמציהם התמידיים להזנה רוחנית של יהדות ארצות־הברית וליכודה. דווקא יהדות ארצות־הברית משתדלת ליצור בעזרת היהודים המהגרים בסיס חדש, ממנו היא מתכוונת לנהל את מלחמתה המכוונת במיוחד נגד גרמניה [...] אני מייפה את כוחך מעתה ואילך, לדחות בלי בדיקה נוספת כל ניסיונות הגירה של יהודים מה־ג"ג. רק כאשר מדובר ביהודים, אזרחי חוץ, הנך מתבקש להעביר פניות הגירה אלה אלינו. כיוון שהגירת יהודים משטחי ה־ג"ג אינה באה יותר בחשבון מבחינה עקרונית, אין צורך בכך שיהודי יקבל רישיון נסיעה לשטח הרייך לקבלת אשרה באחת הקונסוליות הזרות. יש איפוא לדחות גם כל פנייה של יהודים להוצאת רישיון נסיעה כזה לשם קבלת אשרה באחת הקונסוליות הזרות שברייך [...]"

כך איפוא, חודשים רבים לפני שנפלה הכרעה על ה"פתרון הסופי" (לפי דעת חוקרים יודעי דבר, גובשה ההחלטה הזאת לקראת מבצע "בארבארוסה" – ההתקפה על ברית־המועצות באביב 1941, ויש גורסים שהכרעה זאת קיבלה תוקף כללי בסתיו 1941) ננעלו בפני יהודי פולין, ויהודי וארשה בתוכם, השערים ונאסרו עליהם ההגירה והטיפול בענייני ההגירה. כפי שראינו, שני נימוקים הועלו להצדקת צעד זה: א. עקב צימצום דראסטי באפשרויות ההגירה הפתוחות ליהודים יש לשמור על מקומות מועטים אלה ליהודים מהרייך; ב. הגירת היהודים מפולין אינה רצויה, משום שיהודים אלה משמשים מרכיב דתי וגזעי המחזק את זהותם וליכודם של יהודי ארצות־הברית. בהמשך, ב־23 באוקטובר 1941 הוציא הימלר הוראה המפסיקה בתוקף מיידי הגירת יהודים מן הרייך. להוראתו של הימלר, המונעת הגירת יהודים בכלל, לא נוספו שום טעמים המצדיקים אותה. נאמר רק כי יציאת היהודים תורשה רק "במקרים בודדים מיוחדים מאוד", וזאת רק על־פי ההכרעה המוקדמת של המשרד הראשי לביטחון הרייך.

בקרב היוצאים מווארשה, הן אלה שנקלעו או ביקשו מקלט בתחום הסובייטי, הן אלה שנמנו עם המועטים שחמקו בטרם הסגירה ההרמטית בכיוון מערב, בולט רובד אחד – המנהיגות של יהודי פולין, שרובה ככולה התרכזה בווארשה. מנהיגות זו לא הייתה אחידה מבחינת ציביונה החברתי, ההשתייכות הפוליטית ותחום הפעילות. אך משותף לה שהיא רובה ככולה נמלטה ועזבה את וארשה, או יותר נכון – נטשה את ההמונים שאותם התיימרה להדריך ולייצג בתקופה שבין המלחמות. מיגזרי הפעילות היו כאמור מרובים ומגוונים. הדרג הרם והחשוב ביותר הוא המישור הפארלאמנטארי, לאחר מכן הייצוג ברשות מוניציפאלית וקהילתית, מנהיגות מפלגות פוליטיות, מוסדות ואירגונים קהילתיים למיניהם וכדומה. בין היוצאים בדרך זו או אחרת היו אחרוני חברי הפארלאמנט היהודי – יצחק שווארצבארט, אמיל זומרשטיין, הרב משה שור. בבחירות האחרונות לעיריית וארשה השיג ה"בונד" הישג ניכר, והגיע ל־14.4% של כלל הקולות ול־16 מתוך 100 מנדטים למועצת העיריה. ראשי ה"בונד" – הנריק ארליך (Erlich), ויקטור אלתר (Alter), עמנואל שֶׂרֶר (Szerer), לוציאן בליט (Blit), מאוריצי אוֹזֶ'ך (Orzech; אוז'ך הוחזר לווארשה לאחר שנתפס ולזמן מה נכלא במחנה שבויים בגרמניה) – היו בזרם המפנים את העיר בכיוון מזרח. בין הנמלטים היה גם היושב־ראש האחרון של הקהילה היהודית הממונה בווארשה – מאוריצי מייזל (Maurycy Meisel).

ארוכה היא הרשימה של ראשי המפלגות שיצאו את העיר. מראשי הציונים הכלליים עזבו

משה קליינבוים (סנה), אפולינארי הַרטגלַס (Apolinary Hartglas), ומשה קֶרנר (Kerner). הרטגלס וקרנר נמנו עוד על ההרכב הראשון של היודנראט בווארשה והיו בין בעלי הסרטיפיקאטים המועטים שעלו בחודשים הראשונים של המלחמה. מאנשי "פועלי ציון" צ"ס עזבו אברהם ביאלופולסקי (Białopolski) ואנשל רייס (Reiss), ואילו מ"פועלי־ציון" שמאל יצחק לב ונתן בוקסבאום (Buksbaum, שבשלב מאוחר יותר נלכד בידי הנאצים בשטח הסובייטי). מאנשי "המזרחי" יצאו זרח ורהפטיג (Wahrhaftig) ואברהם וייס (Weiss), שאף הוא נמנה עם חברי היודנראט שהוקם בווארשה. עם הפמליה שסביב הרבי מגור יצא איצ'ה מאיר לוין (Lewin), הדמות הבולטת במחנה "אגודת ישראל". אך מובן הוא שבין היוצאים מזרחה היו הפעילים הבולטים של הקומוניסטים בסקטור היהודי. שמואל זיגלבוים (Zygelbojm), "ארתור", איש ה"בונד" (שהיה – לצדו של יצחק איגנאצי שווארצבארט (Schwarzbart) – חבר המועצה הלאומית הפולנית שהוקמה ליד הממשלה הפולנית בגולה, והתאבד באקט של מחאה וייאוש עם הגיעו ללונדון של הידיעות על המרד באפריל 1943 וחיסול אחרוני היהודים בגיטו), נמנה על חברי היודנראט בווארשה, ונמלט מהעיר בתחילת 1940 (אשתו ובנו נשארו בעיר). מנחם בגין, נציב בית"ר, עזב את וארשה בכיוון מזרח בספטמבר 1939.

נכון הוא, כי לא כל המנהיגים וראשי הציבור עזבו את העיר בימי המערכה ובתחילת המלחמה, אך מרבית אלה שנותרו במקום נחשבו כאנשי המשמרת השנייה והשלישית בדירוג העסקנות, והעובדה כי הבולטים ונותני הטון נעדרו, הטביעה חותם של יראה והססנות גם על הנותרים. יתירה מזו: באווירה של בהלה ופתאומיות בה התנהל הפינוי למזרח, לא נתנו את הדעת כיצד להיערך במציאות הצפויה של כיבוש ולא נקבעו הנהלות חלופיות למוסדות ולאירגונים השונים.

על אף כל זה לא הייתה יהדות וארשה בזמן הכיבוש והגיטו ללא הנהגה. לא כאן המקום להיכנס לשאלה המורכבת אם יש לראות ביודנראט, שהוקם לפי מצוות הגרמנים, מוסד המסמל את הרציפות וההמשכיות של ההנהגה הלגיטימית, או שהיודנראט, שבראשו ניצב המהנדס אדם צ'רניאקוב, היה רק כלי שמילא פונקציות, תפקידים ושירותים מטעם השלטון הגרמני ואין לראות בו הנהגה שהיהודים הכירו בה ונהנתה מגיבוי ציבורי כלשהו. עובדה היא שביודנראט הראשון, שהוקם על־פי הוראת הגרמנים בתחילת אוקטובר, רבים היו החברים בעלי סמכות ולגיטימאציה בציבור היהודי המאורגן.

לאחר המלחמה טענו אחדים מהמנהיגים שעזבו, כי כאנשים ידועי שם שכתבו ופעלו בהתארגנויות אנטי־נאציות, היו צפויים לסכנה מיידית עם כניסת הגרמנים, וכי סכנה זו המרחפת מעל ראשם הניעה אותם להימלט. רינגלבלום רשם ביומנו בסוף מארס 1940, כי ארבעה ימים חיפשו אחרי "שקלא" (הכוונה ללא ספק להרטגְלַס, ששמו בגרמנית גזור מהמלה זכוכית, ואילו "שקלא" [szkło] בפולנית היא זכוכית). רינגלבלום מציין, ורושם את הדברים שלא כדרכו בעברית, שהגרמנים "נשתוממו שהוא יצא לחוץ לארץ אף על פי שהוא איש חשוב, באיזה אופן הוא עשה זאת." אולם בדרך כלל לא נערכו מאסרים של מנהיגים, וההנחה כי אנשי הקבוצה האליטארית בתחום הפוליטי והחברתי יהיו הראשונים עליהם ישימו את ידם השלטונות הנאציים הסתברה, לפחות בשלב הראשון, כחרדת שווא. כמובן, אין להסיק מכך שהחשש שהתעורר בלבם של העסקנים שביקשו להקדים תרופה למכה היה חסר סבירות.

אדם צ'רניאקוב, ראש היודנראט בווארשה עד לתחילת הגירוש ביולי 1942, התמרמר מאד על תופעת העזיבה של המנהיגים וכתב דברי קיטרוג חמורים נגד העסקנים שיצאו. אלה שנזקקו לעזרתו וביקשו שיחרור ממיסי הקהילה שהיו חייבים לסלק כל היוצאים באורח רשמי, טענו לפניו כי הם מתכוננים לעזוב, כדי לסייע לכלואים במשטר הכיבוש בהיותם בעולם החופשי. כאשר סירב באחד המקרים לשחרר את אחד הפונים מחובת סילוק המיסים, התריס הלה כי "יזכור זאת". על כך הגיב צ'רניאקוב, לדבריו: "מנוול, אני אזכור שהעמדת פנים של מנהיג ועבשיו אתה בורח ועוזב, יחד עם דומים לך, את המוני העם במצב איום." במקרה אחד מספר צ'רניאקוב (Czerniakow) על עימות חריף עם ההיסטוריון בעל־השם, ד"ר יצחק שיפר (Schiper), שהיה מהדמויות בעלות מעמד ציבורי ופוליטי בכיר בקרב היהודים, שנשארו במקום. צ'רניאקוב מספר ביומנו, כי "בעת האסיפה יצא ד"ר שיפר שוב פעם מגדרו. אחר שהעמיד כנגד

הנוכחים [אנשי היודנראט] את 'המחנכים', שאלתי היכן הם המחנכים? האם יש לחפשם בין אלה שברחו או בין אלה שלא הספיקו לעזוב את הארץ [...]" סביר להניח, כי כעסו של צ'רניאקוב נבע לא רק מיחסו השלילי כלפי אלה המתיימרים להיות מנהיגים ונוטשים את הרבים לעת צרה. נראה כי עיקר זעמו יצא כנגד הטלת דופי בו כמנהיג, כלומר פסילת סמכותו וזכותו להימנות על שורת בעלי המעמד המוכרים כראשי ציבור. מהיומנים שבידינו משתמע, כי צ'רניאקוב צדק בתחושתו, ומרבית כותבי היומנים רואים בו נטע זר שעלה לגדולה עקב נסיבות הכיבוש, ולא בזכות עברו או בשל כישוריו האישיים. יהיה עלינו לחזור ולבחון מקרוב את אישיותו של צ'רניאקוב, ונעשה זאת בהמשך הדברים.

על אף הכל אין לומר כי יהודי וארשה בתקופת הכיבוש והגיטו היו ללא הנהגה. כבר ציינו, שבנוגע ליודנראט וראשו מתעוררת השאלה הנוקבת האם יש לראות בהם גוף שנתמנה מטעם, שנכפה על יהודי וארשה במצוות השלטון הנאצי, או מן הדין לראות גם ביודנראט, על אף שהגרמנים ביקשו לראות בו אך ורק כלי שרת בידיהם, מוסד שבמהותו מהווה חוליה בעלת המשכיות ורציפות של הנהגה יהודית, שבכל הגלגולים שמרה על מרחב אוטונומי מוגדר.

ביונדראט הראשון, שהוקם סמוך לכניסת הגרמנים לעיר, נמצאו אישים רבים בעלי מעמד מוכר ומרכזי בקרב היהודים. היו ביניהם אפולינארי הרטגלס, משה קרנר, ד"ר אברהם וייס, איצ'ה מאיר לוין, שמואל זיגלבוים, פרופ' מאיר באלאבאן (Balaban), אברהם גפנר, סטאניסלב שרשבסקי (Szereszewski), יוסף יאשונסקי (Jaszunski), משולם קמינר (Kaminer), ועוד.

גם בעבור גל היציאה עדיין נמנו על הרכב היודנראט אישים בעלי זכויות ומעמד ציבורי. אמנם, אנשים אלה לא ייצגו עוד גופים מאורגנים, כמו מפלגות, כי המסגרת הבוחרת, המייעצת והעוקבת אחרי פעילות אנשיה במוסדות הנבחרים התקיימים נתבטלה כמובן בנסיבות המלחמה. מחוץ ליודנראט ושלוחותיו נשארו אישים מקובלים ומכובדים על הציבור כולו או חלקיו, כמו יצחק שיפר הנזכר, הלל צייטלין (Cajtlin), מנחם קירשנבוים (Kirszenbaum), יצחק ניסנבוים (Nisenbaum), שכנא זאגאן (Sagan), דוד ודובינסקי (Wdowinski) ואחרים. מחבורה זו, ובעיקר מהגרעין שנטל על עצמו את אירגון העזרה ההדדית (אנשים בתחום הסעד והעזרה ההדדית נשארו במקום), עתידה לצמוח ולהיווצר האקטיבה הציבורית, שלא הופיעה כאלטרנאטיבה ליודנראט, אך פעלה במישורים שמסיבות שונות נזנחו בידי היודנראט. גרעין זה, יותר מהיודנראט, סימל בעיני הציבור את המשך ההנהגה הפנימית האמינה בעיניו. חבורה זו, שמסביבה התלכד אירגון שקיבל עד מהרה אופי של מנגנון לעזרה סוציאלית, פעלה בעצם בשני מישורים. מישור אחד, שהיה, כפי שנראה, ליגאלי וקיבל את ברכת השלטונות, ותחום חשאי, שפילס לא במעט את הדרך למחתרת הציבורית והפוליטית בווארשה.

יחסי יהודים–פולנים

נפנה עתה לסקור את התרקמות היחסים עם הפולנים בתקופת המעבר שנמשכה שנה, מאז כיבושה של העיר ועד הקמת הגיטו ליהודים בווארשה. ערב המלחמה וגם בימי הקרב היו היחסים בין היהודים ובין הפולנים תקינים, בדרך כלל, ואף הסתמנו אותות של התקרבות ושיתוף פעולה שלא היו ידועים במשך עשרות שנים. האויב המשותף, ואולי פה ושם התחושה שההתרכזות "בבעיה היהודית" בטרם מלחמה הייתה איוולת, שרק סייעה להסיר הצידה את הסכנה האמיתית שארבה לפולין, השפיעו בכיוון להידברות והתלכדות למאמץ כולל. מתוך פרספקטיבה ניתן לומר, שימי התחברות אלה והלחימה המשותפת מצטיירים כאפיזודה, שלא הותירה רישום עמוק בקרב החברה הפולנית. כבר בספטמבר, בשלב האחרון של המצור על וארשה, ניתן היה להבחין באותות התחדשות של הלכי רוח אנטישמיים. רינגלבלום מעיר ברישומיו בספטמבר 1940, כי קיימות "מגמות אנטישמיות. במקלטים – "הסעיף הארי", למשל בדלוגה 19. תגרות בתורים ללחם ומים." אפשר לראות תופעות אלה כגילויים של מרירות ומתח עצבני, מה עוד שרינגלבלום מציין באותם ימים עצמם גם מקרים הפוכים של ידידות והבנה הדדית. חמורה יותר היא העובדה של הרכבת ועד אזרחי בתוך וארשה הנצורה על

טהרת הפולנים. על כך מדברים בנימה של קטרוג הן רינגלבלום הן צ'רניאקוב. ב־29 בספטמבר, יום הכניעה של העיר וכניסת הכובש, הורכב ועד ציבורי, שבראשו הועמד ראש העיר סטפאן סטאז'ינסקי. הוועד מנה 26 איש בעיר, ששליש מתושביה היו יהודים, ואף לא יהודי אחד בוועד הזה.

מיגזר רגיש אחר המשקף את מירקם היחסים בין הפולנים ובין היהודים הוא העזרה הסוציאלית. ספר שיצא לפני שנים אחדות בפולין, ומחברו הוא בוגדן קרול (Kroll), טוען כי "[...] לפני הקמת הגיטו, כלומר בזמן שבו היהודים נהנו עדיין מסיוע מקיף של אירגוני סעד פולניים, מצבם לא היה שונה מזה של ורשאים אחרים." העיוות שבקביעה זו הוא כפול. כמובן, כל ניסיון לטעון – נוכח מדיניות הנישול המוחלט של היהודים מהחיים הכלכליים וסילוקם ממקומות העבודה – כי מצבם של היהודים היה זהה עם זה של הפולנים, הוא סילוף חמור של העובדות. הטענה, לפיה אירגוני סעד פולניים – עד הקמת הגיטו, כלומר, עד נובמבר 1940 – הגישו עזרה רבת־ממדים ליהודים – מחייבת תיקון. עם תחילת המלחמה הוקם אירגון סעד כלל ארצי ואירגון סעד במסגרת עירונית. לפני שהממשלה פינתה את העיר, היא הותירה סכום ניכר ממשאבי האוצר למען צורכי הסעד. לאירגון הסעד הווארשאי הצטרפו כל אגודות העזרה והסעד הפולניות. במקביל החליטו גם אגודות הסעד היהודיות כמו "צנטוס", האירגון לטיפול ביתומים, "טאז", ההתאגדות להגנה על הבריאות בקרב היהודים ואיגודי סעד אחרים להקים מסגרת מתאמת משותפת והכריזו על הצטרפותם לאירגון הגג הווארשאי הכללי. במשך זמן מה נהנו היהודים מהסיוע שניתן ממקור כללי זה. אך כפי שמוסר מיכאל וייברט, מראשי הפעילים היהודים בתחום הסעד בזמן המלחמה, ההתפתחות הייתה שונה מהמתואר אצל קרול. "כאשר המלחמה פרצה, ב־1 בספטמבר 1939 – מוסר קרול – הקימה הממשלה הפולנית את "ועד הבירה לעזרה סוציאלית עצמית" – סקס"ס (Stołeczny Komitet Samopomocy Społecznej") והעמידה לרשותו סכום מעל ל־40 מיליון זלוטי, כל המשאבים הכספיים שהוכנו למען מפעל "עזרת חורף" [...] אחרי כניסת הגרמנים עברה סקס"ס לחסות "איגוד הסעד הגרמני־נאצי". אין נוגעים בוועד התיאום היהודי, אך מחמת היראה בפני הגרמנים, ואולי לא רק בשל כך, מפסיקה ה־סקס"ס את הזרמת הסיוע ליהודים וכל הוצאותינו מכסה מאז ה'ג'וינט'." לפי הטיעונים הפולניים, שאין להטיל ספק במהימנותם, פעל האירגון הפולני ללא הפרעות מצד השלטונות, אך עובדה היא כי מאז דצמבר 1940 הופסק הסיוע הפולני לאירגוני הסעד היהודיים, דהיינו לתושבים היהודים של העיר.

היו גם מקרים בעלי ציבעון אחר. ראש לשכת עורכי־הדין הפולנים, ליאון נובודבורסקי (Nowodworski), שהיה חבר המפלגה ה"אנדקית" ("Endecja"-N.D) ולקח חלק בסילוק היהודים מאיגוד עורכי־הדין הפולניים ובהנהגת סעיף "ארי" בשורות האיגוד בשנים שקדמו למלחמה, סירב למסור לגרמנים רשימות של עורכי־דין יהודים וטען, כי עניין היחסים בין פולנים ויהודים הוא שאלה פולנית פנימית, ואין הוא מוכן לשתף פעולה עם המדיניות האנטי־יהודית של הנאצים.

לעתים מועלית השאלה, כיצד השפיעו הכיבוש והעימות החמור עם גרמניה הנאצית על האנטישמיות הפולנית. יש הגורסים, כי האיבה לנאציזם והרמה הגבוהה של פאטריוטיזם וסולידאריות לאומית, שהפגינו הפולנים נגד הכובש, הביאו גם להסתייגות מהמדיניות האנטי־יהודית, וכתוצאה מכך להחלשת האנטישמיות בקרב הפולנים. ויש הסבורים אחרת. בעלי דעה שנייה זו טוענים, כי הגרמנים נכשלו בכל הפיתויים התעמולתיים שנועדו לכבוש את לב הפולנים, אך הצליחו לעורר את אהדתם והסכמתם בתחום אחד – פגיעה ביהודים ונישול הציבור היהודי מהמיגזר הכלכלי. הנימוק החוזר והנשנה של הנאצים, שהממשלות בפולין העצמאית לא ידעו כיצד לעשות סדר עם היהודים, והנה באו הם, ותוך זמן קצר ביצעו את כל הצעדים האנטי־יהודיים, שהיו משאלה חבויה בלב פולנים רבים, הייתה לו הסכמה לא־מבוטלת. הן ביומנים שכתבו יהודים, והן בדברי מחברים פולנים, ניתן למצוא הוכחה לכך, שהשטנה האנטי־יהודית עוררה הד של הסכמה בקרב הפולנים.

אך בלי שננסה לפסוק כאן בשאלה הכוללת, עלינו להתעכב על גילויים אנטי־יהודיים פומביים וברוטאליים בווארשה בחודשים הראשונים של שנת 1940. אחדים מהמחברים

היהודים רואים בהתנפלויות ובפגיעות הפיסיות ביהודים, שנמשכו כארבעה חודשים בחוצות וארשה, "השתוללות פוגרומית" או "גיחות פוגרומיות", אך כולם כותבים בזעם ובדאגה על החיזיון המביש הזה, המותיר רישום עז בתודעתם של היהודים. ביאנואר 1940 רושם צ'רניאקוב: "ברחובות מארשאלקובסקה (Marszałkowska) ופוזנאנסקה (Poznanska) היכו היום יהודים, במשך היום והערב." רינגלבלום כותב כי ב־28 ביאנואר "השתוללו כנופיות פולניות." האירועים מתגברים, ובמארס מדברים על גל פוגרומים ועריכת "פוגרום". רינגלבלום כותב במארס 1940:

"החל מיום ו' [כנראה 22 בחודש] עד היום, יום ד', 28 במארס, אירעו פרעות ביהודים כמעט בכל רחובותיהם של היהודים, ובייחוד ברחובות הגובלים עם הרובע היהודי, כמו לשנו (Leszno), רימרסקה (Rymarska), ז'אביה (Zabia), כיכר הבנק (Plac Bankowy), גראניצ'נה (Graniczna) [...] בכל מקום בזזו חנויות של יהודים [...] בימים הראשונים הסתפקו בשבירת שמשות, לאחר מכן החלו לשדוד."

קפלן כותב, שהגברת המסע האנטי־יהודי של פורעים פולנים היה קשור עם חג הפסחא, מועד להתפרצויות אנטי־יהודיות. ב־26 במארס נאמר:

"היה מי שאירגן חבורות חבורות של שקצים, נוער חוליגאני בגיל התבגרותו, וביניהם אפילו קטנים שעוד טרם עזבו את ספסלי בית־ספרם, כדי להתנפל על יהודים עוברים ושבים ולהכותם מכות רצח. יהודים לעשרות הוקפו על־ידי חבורה של שני מניינים ביריונים צעירים, מזוינים באלות ובמקלות ובכל מיני כלי חבלה, והוכו בלי רחם באכזריות נוראה, עד שקורבנם נפל כולו פצוע וזב דם [...] ובשעת מעשה אין הכובש יושב בטל, חלילה. מכונת הצילום עומדת מוכנה לפניו והוא מכונן אותה לשם 'צילום המאורעות'."

לודוויק לנדאו (Landau), כלכלן פולני ממוצא יהודי, מעורה כליל בחברה הפולנית, רושם בכרוניקה המפורטת מתקופת המלחמה, ביום ה־28 במארס:

"העניין שעלה עתה בראש כל בווארשה, אלה האירועים האנטי־יהודיים. הם התפתחו לממדים גדולים, כך שהאוכלוסייה היהודית חיה שוב בסימן של מורא, ובחלקים היהודיים העיקריים של העיר מפחדת להופיע ברחובות. בוזזים בעיקר חנויות – מנפצים שמשות, הורסים מיתקנים, ומעל לכל בוזזים סחורות. אך קורבן להתנפלויות הן גם דירות, ותכופות עוד יותר עוברי אורח, המזוהים על־ידי הסרטים והם מוכים ונשדדים. כל זה מתבצע בידי כנופיות המשוטטות בעיר כולה, הן ברחובות היהודים, הן במרכז העיר: ברחוב פראנצ'ישקאנסקה (Franciszkanska), ברחוב לשנו, ברחוב מארשאלקובסקה (Marszałkowska), ובאיזור פוביִשלֶה (Powisle) ופראגה (Praga). הכנופיות מגיעות לעוצמה של 500 איש, על־פי רוב פרחחים צעירים וחלאת אדם. הבימוי של הגרמנים ברור יותר ויותר. רבים שמו לב לכך, שהגרמנים מצלמים את האירועים וכלל אינם מסתירים את הדבר. קורה שלראשונה מגיעה מכונית גרמנית, יוצאים ממנה אנשי הסרטה, ורק אחר מופיע המון הבוזזים. למבצע רתמו גם שוטרים פולנים. אומרים כי במקום כלשהו ציווה שוטר לפתוח חנות נעולה, ואז פנה להמון הממתין שמותר לו ליטול כל העולה בדעתו. מכל מקום, לא אירעה בשום מקום התערבות המשטרה [...] המטרה של מבצע זה לסכסך את הנוצרים והיהודים בינם ובין עצמם, ולהשיג תעודות המצדיקות, אפילו מעמידות את הגרמנים במעמד נעלה של מגיני הסדר הטוב, הנוקמים של הנדכאים [...]"

כל המקורות מאוחדים בדעה, שמחוללי הפרעות היו נערים מוסתים ואנשי העולם התחתון. אין להאשים את הציבור הפולני ככלל בנטילת חלק באירועים. אירעו גם מקרים שפולנים, בייחוד אנשי אינטליגנציה, ניסו לפנות למתקיפים ולהניאם ממעשיהם. אולם אלה היו תופעות ספוראדיות. לעומת זאת לא הורגשה במשך כל אותם השבועות, התעוררות נגדית כלשהי של גורמים ציבוריים רחבים, או של גופים מאורגנים בחברה הפולנית, בניסיון להתערב, להתריע ולשים קץ להשתוללות המבישה. לא הורגשה כלל המחתרת הפולנית, שנמצאה אז בשלבי התארגנות מתקדמים. לנדאו קובע ברשימותיו:

"הכוונות של הגרמנים הן ברורות [...] כוונות אלה ניתן להוציא לפועל בנקל על הבסיס שהכינו משך שנים אחדות שלטונות הסאנאציה. יסודות אלה נוצלו בפעולה הגרמנית. המארגנים של הכנופיות הם כנראה:

הקבוצה האנטישמית ("התקפה") וכן הקבוצה של פרופסור ציביכובסקי, אנשי ONR לשעבר ודומים להם. גם התגובה הציבורית ברחוב אינה מספקת: על פי רוב, נדמה לי, דווקא יחס של אי־רצון כלפי הכנופיות, אולם איש לא מגיע לפעולה חד־משמעית ברוח זאת, וזאת כנראה לא רק מפאת פחד מפני הגרמנים."

רוב הכותבים סברו שמאחורי האירועים עומדים הגרמנים. כך כנראה חשבו גם בציבור היהודי, והדבר השפיע כנראה על אלה מהיהודים שביקשו להתגונן ולהתנגד בכוח. אמנם, בכמה מקומות מדובר על התארגנות יהודית להגנה עצמית. רינגלבלום מספר על "קרב ממש" עם הכנופיות במקרה אחד, אך בדרך כלל ניכרת השלמה עם המצב, התחמקות מעימות ופנייה להתערבות הגרמנים. קפלן מדבר ברוגז על הפחדנות היהודית המסורתית, שבאה לביטויה גם במבחן זה. היו שאמרו שמוטב להתאפק, כי כל הפעלת כוח מצד יהודים תנוצל בידי הגרמנים כפרובוקאציה למטרותיהם.

המהומות פסקו לפתע כשם שהתחילו – ללא סיבה ממשית. אין אנו יודעים בדיוק מה הביא את הגרמנים לשים להן סוף. ברור ללא ספק שהביריונים נעלמו מן הרחובות על־פי צו גרמני. ייתכן, כי התעורר מישהו בצמרת הגרמנית והצביע על כך, שהשתוללות מאורגנת של פולנים בבירה הפולנית לשעבר עלולה להוות בומראנג ומוטב להפסיקה. הרוחות הרעות שכוונו נגד היהודים עלולות לפנות נגד הגרמנים. אך קיימת סיבה מוחשית, עליה מסתמכים אחדים מהמחברים היהודים בני הזמן. הפרעות אירעו בימים בהם ביקשו הגרמנים לשפר מעט את תדמיתם ולהזם כלפי חוץ את הידיעות שפשטו במערב בדבר רדיפות היהודים. באותם הימים ביקרו בפולין משלחות של אירגוני סעד אמריקניים, שנתקבלו כנציגי ארץ נייטראלית, שעזרתה מבוקשת מאוד. האורחים האמריקנים גילו גם עניין במתרחש אצל היהודים ותבעו במפורש שהעזרה המגיעה מאמריקה תינתן גם ליהודים השרויים במצוקה. לפיכך, משרד הסעד המרכזי מטעם השלטונות הגרמניים בקראקוב ניגש להקים אירגון גג של מוסדות סעד בהשתתפותם של היהודים. במארס נתקיימה בקראקוב, במשרד המחלקה לאוכלוסייה וסעד, ישיבה, בה נטל חלק גם אדם צ'רניאקוב. נציגי היהודים הדגישו באוזני ד"ר פריץ ארלט (Arlt), ראש המשרד הגרמני, כי אין הם יכולים לנהל משא־ומתן בענייני סעד, שעה שחייהם ורכושם של היהודים אינם מובטחים, וביריונות מתפרעת ברחובות ללא רסן. ארלט ניסה להתחמק מאחריות וטען, שאין לגרמנים שליטה על הפורעים שמביעים את זעמם של הפולנים. אך כאשר היהודים עמדו על שלהם, התקשר ארלט טלפונית עם וארשה וכנראה הספיקה מלה שנאמרה בתוקף מפיו של פקיד בעל מעמד בקראקוב, כדי לבער את הפורעים מן הרחובות.

המהומות היו עניין חולף, וכאמור, בעיקר של רובד בלתי ממושמע, והמון של פרחחים היו מעורבים בהן. אך אצל יהודים רבים הותירו האירועים תחושה טראומטית שהאויב מתגלם לא רק בפולש הבארבארי מבחוץ, אלא הוא אורב גם ברחובותיהם של הפולנים. מן הדין להוסיף לתחושה עמומה זו עובדה אחרת שבה נתקלו היהודים, ובמיוחד יהודים הפעילים בחיי הציבור ובזירה הפוליטית. מפה לאוזן נמסר, כי הפולנים התארגנו במחתרת. השמועות דיברו על אירגון צבאי חשאי שהוקם, והוא מודרך בידי קצונה מקצועית. עד מהרה נראו גילויי התנגדות וסיסמאות אנטי־גרמניות והופיעו עיתוני מחתרת. אולם כל הפעילות הזאת נעשתה מתוך התעלמות מהיהודים. היהודים לא נתבקשו להצטרף לגופים שצצו במחתרת, שום פולני לא דאג בשלב זה להקמת תאים מקבילים של המחתרת ברחוב היהודי. היהודים גם לא נקראו להתגייס לאירגון בעל ציביון צבאי, שהוקם במחתרת הפולנית. ניתן לקבוע עובדה קיימת לאורך כל דרך המחתרת הצבאית ובפעילות של אירגוני המחתרת המחוברים והכפופים לממשלת הגולים הפולנים (שתחילה התרכזה בצרפת ולאחר מכן שכנה באנגליה): היהודים לא נקראו להיות שותפים ופעילים בשורות של מחתרת זו, ומחתרת זו – כולל ראשיה ונציגיה – לא ראתה עצמה אחראית לגורל היהודים. כך היה המצב עד חודשי הסתיו של שנת 1942.

אמרנו כי היהודים לא העזו להתנגד ולהתגונן נוכח המהומות והפגיעות בהם. התאפקות זו נבעה לא רק מכך שמכת הטירור הגרמני מאז תחילת הכיבוש פעלה באופן משתק. יש לקחת בחשבון גם את הניסיון. ליהודים לא היה סטאטוס חוקי כלשהו. לא היה ברור מה מותר להם,

אך המציאות לימדה שהכל אסור להם, וכל חייל ושוטר גרמני רשאי להתנכל להם, להשפילם, לחוטפם לעבודת כפייה, לשדוד את רכושם, לפגוע בגופם ואין בפני מי לזעוק ולתבוע צדק והגנה. אמנם, פה ושם נקרה לעיני היהודים גרמני "טוב", אדם בעל תגובות אנושיות שהשמיע מלה טובה, הושיט יד למוכה או נתן פרוסת לחם. על כל מקרה כזה סופר בהתפעלות רבה והיה בו מעין זיק של תקווה, אך היהודים שמו מהר לב כי גילויים הומאניים אלה לא זו בלבד שהם ספוראדיים, אך גם אותם המועטים שנותנים להם ביטוי, מקפידים על כך שאיש לא יראה אותם בחולשתם, והעיקר שלא יימצא חבר במדים לידם בשעת חולשה זו.

יתר על כן, היהודים למדו לדעת כי כל ניסיון מדומה או אמיתי להתנגד לגרמנים או לפולנים מקפיץ את החיה, ומעשה הגמול והנקם פורץ ללא אבחנה. השיטה כונתה עד מהרה "אחריות קולקטיווית ועונש קולקטיווי." מן הדין להביא שני מקרים, שנחרתו עמוק בזכרונם של יהודי וארשה, ובהם ניתן שיעור מכאיב בשיטה האמורה. המקרה הראשון כרוך בקטטה שנפלה בין שני שוטרים פולנים ויהודי מרחוב נאלבקי 9, עבריין ששמו היה פנחס יעקב זילבררינג. הסכסוך נגע כנראה לחלוקת שלל על רקע פלילי. במהלך התיגרה ירה היהודי והמית את אחד השוטרים. בתגובה הוקף הבית במצוות המשטרה הגרמנית ו־53 יהודים שנמצאו בבית, ביניהם אורחים שנקלעו למקום באקראי, נאסרו. משפחות הנאסרים פנו ליודנראט והתחננו על נפש הכלואים. לא הותר למשפחות הנאסרים לפנות ישירות לשלטונות הגרמניים. הנאצים הודיעו כי הם תובעים סכום של 300,000 זלוטי כופר נפש, ותמורתו ישחררו את דיירי נאלבקי 9. היומן של צ'רניאקוב מוסר על המאמצים הקדחתניים שנעשו כדי לאסוף את הכסף הרב להצלת נפש. ב־25 בנובמבר רשם צ'רניאקוב: "הבאתי ל־ס"ס 102,300 זלוטי. חסרים עוד 38,000 זלוטי. היה רגע קשה. בסוף הסכמה בנוגע לסכום הנותר עד יום ב'". התשלום כולו הוכנס, ולפי ההבטחה צריכים היו אסירי נאלבקי להשתחרר, אך ב־28 בנובמבר הודיעו הנאצים כי כל 53 הנחטפים הוצאו להורג.

פרשה אחרת של עונש קולקטיווי קשורה עם קאז'ימייז' אנדז'יי קוט (Kot). קוט היה בן למשפחה שהתנצרה. בעיני האנטישמים הקיצונים הפולנים בפולין הוא נחשב ליהודי, והוא בחר לצאת לאנגליה ולמד בטכניון בליוורפול. עם פרוץ המלחמה חזר מייד לפולין, לחם כמתנדב במדי הצבא הפולני נגד הגרמנים ובדצמבר 1939 הקים, יחד עם קבוצה מחבריו, אירגון מחתרתי, פלאן (PLAN). קוט היה מופקד על החטיבה הלוחמת בתוך האירגון, וביצע שורה של פעולות מרשימות בווארשה הכבושה והחל באגירת נשק כהכנה לפעילות צבאית. ביאנואר 1940 עלו הנאצים על עקבות האירגון, אסרו את קבוצת הפעילים ובתוכה את קוט. אולם קוט הצליח להימלט מידי המשטרה הגרמנית. השלטונות פנו ליודנראט ותבעו ממנו להסגיר את קוט, וכן פירסמו כרוזים בהם נאמר כי "היהודי קוט מבוקש בעוון רצח." כמובן, לקוט לא היה שום קשר עם יהודים, יהדותו לפי דברי לנדאו הייתה "תיאורטית" בלבד ובכלל, היהודים לא ידעו כלל על קיום האירגון, ולפיכך גם לא היו מעורבים בפעילותו. כתגובה על פרשת קוט ערכו הנאצים מאסרים המוניים של יהודים. זמן רב לא היה ידוע מה קרה לכלואים. על כל השאלות שהופנו אליהם מצד היודנראט השיבו הנאצים בתשובות מתחמקות. באמצע אוגוסט העבירו הגרמנים שתי רשימות של שמות הנאסרים ליודנראט. רשימה אחת כללה 165 שמות, והיא הייתה מלווה בציון בעיפרון אדום "מתו". הרשימה השנייה, שמנתה 90 שמות, לוותה בכתובת "חיים". למעשה כבר לא היו באותו זמן שתי הקבוצות בחיים. כך איפוא, עלה עניין קוט ב־250 קורבנות יהודיים.

מאלף הוא גם הרכב רשימת הנאסרים בעקבות בריחתו של קוט. בולט בה מספר הרב של רופאים, עורכי דין, מהנדסים ורבנים. מספר עורכי־הדין הגיע ל־45; 21 היו מהנדסים, 19 רופאים וכן 6 רבנים. בין הנרצחים היו אנשים מוכרים בקרב האינטליגנציה היהודית בווארשה – בריאנסקי (Brianski), ווהל (Wahl), ביאלר (Bialer – חתנו של ההיסטוריון מאיר באלאבאן (Bałaban –, אוברלנדר, סטאניסלאב אטינגר (Stanisław Ettinger). אין זה מקרה שרשימת המומתים מסביב עניינו של קוט כללה בעיקר אנשי אינטליגנציה. כשם שהגרמנים ראו באנשי האינטליגנציה הפולנית גורם מתסיס ומעורר מבחינה לאומית, וכל אימת שעמדה על הפרק

מכת תגמול היו פוגעים באנשי שכבה זו, כן נהגו במקרה קוט כלפי היהודים. מכל מקום, משני המקרים המובאים למדו היהודים כי העונש הקולקטיווי הקטלני הוא אִיום התלוי ללא הרף מעל לראשיהם. אם הנאצים נוהגים באכזריות רצחנית ללא ריסון כאשר מדובר במעשה שנוגע ליהודים בדרך עקיפין, או שכלל אינו נוגע ליהודים (והשייכות ליהודים נקבעת מכוח חוקי הגזע המופרכים), מה עלול להתרחש, אם אמנם ינסו היהודים להתגונן בפועל, והגנה זו תתבסס על שימוש בכוח או על היערכות הגנתית במחתרת?

מוסדות ואירגונים יהודיים

מכל המוסדות והאירגונים היהודיים למיניהם, נותרו בשטח באורַח ליגאלי שתי מסגרות בלבד: היודנראט ומערכת מוסדות הסעד. כפי שראינו, היודנראט הוקם על־פי הוראת השלטונות הגרמניים, ומבחינתם היודנראט נועד לשמש מכשיר להוצאה לפועל של ההוראות והצווים הגרמניים. אולם במציאות יש לראות ביודנראט מוסד השרוי במצב של שניוּת. מצד אחד, הוא מחויב לקיים את הפקודות הנאציות, והוא מודע היטב למעמדו מבחינת השלטונות, אך היודנראט מבקש להופיע כנציג של האינטרסים היהודיים ולקיים שליחות מטעם הציבור היהודי כחוליית המשך לקהילה היהודית, או נציגות יהודית אוטונומית מסורתית בפולין.

האמת היא שגם היהודים רואים בתחילה ביודנראט מוסד, שעיקרו לטפל בענייני היהודים ולהיות מגן עליהם כלפי השלטונות. בלשון יום יום ממשיכים לכנות את היודנראט "גמינה" (Gmina), כלומר הקהילה היהודית. היודנראט שוכן בבניין הקהילה ברחוב גז'יבובסקה (Grzybowska) 27. צ'רניאקוב פותח פעמים רבות את הרשימות היומיומיות שלו במלים: "בבוקר בקהילה". אולם היודנראט היה שונה מהקהילה היהודית בעבר, לא בלבד בשל הכפיפות הבלעדית לשלטונות הגרמניים וחובת הביצוע והציות העיוור שהטילו עליו שלטונות אלה. למעשה כל מיגוון התפקידים והמשימות בהם עוסק היודנראט רחוק ממיגזרי הפעולה של הקהילה הקודמת. הקהילה בעבר הצטמצמה בדרך כלל לשירותי דת, עבודת סעד בתחומים מוגבלים ופעילות גדורה בשטח החינוך, כולל לימוד מקצועי. בתקופת הכיבוש, ועוד יותר בתקופת הגיטו, נאלץ היודנראט לקבל על עצמו עניינים שבדרך כלל הם בסמכותם של רשויות מוניציפאליות וממלכתיות. היודנראט צריך היה לדאוג לענייני עבודה, מזון, דיור, דואר, ובתקופת הגיטו גם משטרה, סדר ציבורי, בריאות, שירותים סאניטאריים ועוד. בהתאם לכך גם גדל המנגנון של הקהילה, שהגיע מכמה מאות לפני המלחמה לכששת אלפים עובדים בתקופת השיא של הגיטו.

כבר נרמז שקיים ויכוח סביב אישיותו של אדם צ'רניאקוב. מבקריו ומתנגדיו מאשימים אותו בחטאים ובמומים רבים. לפי דעתם היה צ'רניאקוב מתבולל, מרוחק מהמוני יהודים, אדם נעדר כישרונות ניהול, להוט אחרי טקסים ומקיים סביבו רבים, שהגיעו לגדולה רק בזכות החנופה וניצול האהבה העצמית של ראש היודנראט. האנשים שיצאו להגנתו וכתבו ברוח זאת הכירו אותו מקרוב וטענו, כי צ'רניאקוב היה אדם אמיץ וחרוץ, בעל כוונות טובות, שניסה בכל כוחו לגונן על הציבור היהודי, בעומק לבו היה אדיש לדברי הקילוסין והחגיגות השונות, נשא בעול הכבד כאדם בודד ועמד במבחן עד תום.

נדמה שלפחות בנקודה אחת מסכימים בעלי שתי הדעות המנוגדות. שני הצדדים מודים כי צ'רניאקוב היה אדם הגון. הניסיון לבדוק באורח עיוני קפדני את מניעיו של צ'רניאקוב ודרכו בראשות היודנראט, חקירה המתבססת בראש ובראשונה על יומנו של צ'רניאקוב, מביאה אותנו למסקנה שבשתי הגירסאות יש טיעונים המתאשרים במציאות, כשם שיש גם דברים שהם פרי אי־אמון, שמועה או הסתכלות שטחית.

צ'רניאקוב היה ביסודו יהודי מתבולל, ועולמו הרוחני היה מעוגן בתרבות האירופית בכלל, והפולנית בפרט, ורק קשרים רופפים חיברו אותו עם העולם היהודי. המהנדס צ'רניאקוב היה אמנם פעיל בחיי הציבור היהודי, שימש שנים בתור דובר וסניגור של המלאכה ובעלי־המלאכה

המהנדס אדם צ'רניאקוב, ראש היודנראט של גיטו וארשה, כפי שצולם על־ידי הגרמנים במשרדו.
צ'רניאקוב התאבד בערבו של הגירוש הראשון במסגרת האקציה הגדולה (21 ביולי 1942). הגרמנים דרשו ממנו למסור רשימת יהודים מיועדים לגירוש לטרבלינקה בשיעור של 6,000 איש, אשה וילד מדי יום ביומו

הבניין ברחוב זמנהוף 19, ששימש כמשכן ליודנראט מאוגוסט 1942. לפני כן שכן היודנראט ברחוב גז'יבובסקה 26/28, בניין שהוצא מתחומי הגיטו ב־10 באוגוסט. הבניין ברחוב זמנהוף שימש קודם לכן כבית הדואר של הגיטו. בזמן ה"דוד" (6-12 בספטמבר 1942), נעשתה בחצר בניין זה סלקציה של עובדי ה"יודנראט". הבניין נשרף בזמן מרד הגיטו, וחורבותיו נשארו על תִלן עד לשנות ה־60. הוא ניצב בדיוק מול האנדרטה לזכר לוחמי גיטו וארשה, מעשה־ידי הפסל נתן רפפורט

Im Kultushaus der Juden: Die erſte Vernehmung.

Die Verhafteten werden ſyſtematiſch verhört, wobei ein Mitglied des jüdiſchen Aelteſtenrates (rechts) als Dolmetſcher fungiert. Das Verſteck der Waffen wird ſchon in der Vernehmung feſtgeſtellt.

ההחרמה הראשונה: גרמנים מחרימים את רכוש הקהילה היהודית בווארשה ואת מיסמכי הארכיון שלה.
(ייתכן שהתצלום מראה את החרמת אוספי האמנות של המוזיאון היהודי על־שם ברגסון, שהיו בתוך בניין הקהילה ברחוב גז'יבובסקה)

היהודים, היה חבר בהנהלת הקהילה הממונה בווארשה, וביקש להגיע לתפקידים בכירים מטעם הציבור היהודי. אך עם כל זה היה צ'רניאקוב במידה רבה אדם מבחוץ, יידיש ראויה לשמה לא הייתה שגורה בפיו, הוא לא השתייך למפלגה יהודית ורחק מתרבות ומסורת יהודית. נכון גם, שצ'רניאקוב הקיף עצמו במתבוללים ואפילו מומרים, שנאלצו להתגורר בגיטו. כזה היה ראש המשטרה יוזף שרינסקי (Szerynski), דמות שרישומה בגיטו היה שלילי ודוחה. איש אחר המקורב לצ'רניאקוב היה לודוויק הירשפלד, שהוזכר לעיל. בנוסף לכך, הקיף עצמו צ'רניאקוב באנשים בעלי נטיות קאריריסטיות, מקורבים לגרמנים ואנשים מפוקפקים למיניהם. צ'רניאקוב היה מודע היטב לטיבם של אנשים אלה והחזיקם בכוונה, משום שגרס שבמצבו אין מנוס מלהזדקק להם. ביאנואר 1942 מתרץ צ'רניאקוב ברשימותיו את העובדה שמצויים מושחתים ומנוולים תחת פיקודו באמצעות ציטוט מספרו של סופר פולני נודע, סטפאן ז'רומסקי (Zeromski), "פופיולי" ("Popioły") ("תֵּלֵי אפר"): "ב'פופיולי' קורא אני: 'כלום אין גם לי, תחת פיקודי אני, ביריונים, אנשי זרוע ורוצחים, ואף על פי כן שומר אני עליהם ומעריכם, שכן הם יעילים יותר מאחרים... הם המה שייטיבו מכל איש לחלץ מצרה, במקרה של התנפלות'."

האשימו את צ'רניאקוב שטרח לעסוק בחגיגות ובטקסים בלי לחוש שבמעשים אלה יש משום הפניית תשומת הלב והמשאבים לזוטות המרדימות את עירנות הציבור והתעלמות תמימה, אם לא כסילית, מן העובדה שחיי הגיטו התנהלו בפתח הר געש רותח ורועש. אך קורא שקדן ביומנו מוצא, כי צ'רניאקוב סולד מהטקסים וכלל אינו להוט אחריהם, והוא מקיים אותם כסם מרפא הנחוץ לשכבות מסוימות, ובייחוד לילדים, באווירה של עגמומיות וייאוש האופפים את הגיטו. ביוני 1942, שישה שבועות לפני הגירוש הגדול והתאבדותו של צ'רניאקוב, כתב האיש ביומנו: "רבים מעלים נגדי טענות על שאני עורך שעשועים לילדים, פתיחות חגיגיות של גינות, שמנגנת תזמורת וכו'. אני נזכר בסרט: אונייה טובעת ורב החובל – לשם עידוד רוחם של הנוסעים – מצווה לתזמורת הג'אז שתנגן. אני החלטתי לחקות את רב החובל הזה."

היו משימות אליהן נרתם צ'רניאקוב בלב ובנפש, וחתר ללא ליאות להשיגן, בלי לשים לב למאמץ המושקע, המחיר והסיכון הכרוך בדבר. נראה כי משימות אלה נסבות תמיד סביב שניים: הילדים והעזרה לילדים, והצלת נפש האדם.

כאשר בוחנים את דרך ייסוריו של צ'רניאקוב, ימי המתח, המאמץ והמאבק הבלתי־פוסק להתמודד עם עולם הדווי והמכאוב נוכח הישגיו הזעומים, מתקבלת דיספרופורציה משוועת של מירוץ ללא תכלית, של עבודת סיזיפוס. בסיכומו של דבר יצא צ'רניאקוב ממערכה זו כאדם מובס, וכאשר הגיע לקיר האטום – שם קץ לחייו. העוקב אחרי צעדיו, השתדלויותיו, ניסיונותיו המתחדשים ללא ליאות להסביר לגרמנים, לבקש, להשיג קורטוב של הקלה, מתרשם שהוא נרדף כל העת על־ידי תחושה, שהוא חי בעולם של טעויות. לא ייתכן כי הגרמנים, האנשים המנומסים, הנבונים והרגישים שהכיר בימי לימודיו בדרזדן – פסו מן העולם, ובמקומם הופיעו דמויות של רובוטים, מהם נעקר הלב, וגסות רודנית ואכזריות תובענית לכדו אותם ללא שיור. צ'רניאקוב הוכה והושפל על־ידי פקידים ואנשי המשטרה הנאציים פעמים מרובות; הם סובבו אותו בכחש והפרו הבטחות הלוך ושוב, אך הוא המשיך על אף הכל במאמץ לעורר את האנושי שבקרבם. רק פעמים ספורות ונדירות עלה הדבר בידו ורק בעניינים פעוטים. אלה היו ניצוצות תועים באפלה המכסה תבל, אך הוא נאחז בשביבי אור בודדים אלה והם היקנו לו כנראה כוחות להתמיד. צ'רניאקוב היה שתדלן בתקופה שהשתחררה כבר משתדלנות. השתדלנות מופיעה במקום בו אין לאדם ולקיבוץ אנושי זכות מעוגנת בחוק, ואין כללים של היגיון וצדק מדריכים את השליטים ובעלי השררה.

השתדלנות פונה לאינטרס ולהתחשבות אנושית של בעלי עוצמה, שעה שאין השבויים בידי החוק בתנאי דיכוי מוגנים על־ידי החוק. הוא פונה לכשרון המשא־ומתן של היחיד, לתחבולות של משחק ניצול ניגודים בין קבוצות כוח במחנה השליטים, לשוחד, לוויתורים חלקיים כדי להישמר במחירים מפגיעה גדולה עוד יותר. גם צ'רניאקוב, כמו מרבית ראשי היודנראטים, נתפס ביודעין או בלי יודעין לשיטת השתדלנות.

לא פעם נשאלה השאלה, אם הייתה לצ'רניאקוב קונספציה, שלאורה ביקש לפעול כראש הגיטו, האם קבע לעצמו כללים מנחים להנהלת ענייני הגיטו. קשה להשיב על שאלות אלה.

סביר להניח כי צ'רניאקוב לא היה בעל תפיסה כוללת בדומה לראשי היודנראט בווילנה, ביאליסטוק או לודז'. יותר נכון להניח, כי הוא ביקש לפעול בהתאם לעקרונות מוסריים וחברתיים, שאימץ לו כאדם ועסקן ציבור. צ'רניאקוב היה בעל ההשקפה הליבראלית, וביקש למנוע ככל האפשר את התערבות הגרמנים בתוך החיים הפנימיים בגיטו, ולהימנע מהטלת כפייה מצד היודנראט על הציבור היהודי. כתוצאה מכך התנהל הגיטו בווארשה מתוך חירות פנימית יחסית. גישה זאת הותירה מרחב ניכר לפעולה כלכלית חשאית, לעבודה פוליטית בלתי־ליגאלית, למערכת חינוך ותרבות בסתר, אך היו כרוכים בה גם חסרונות. כיוון שהיודנראט התרחק מדרכי ביקורת וכפייה אך נאלץ למלא את הוראות הגרמנים ותביעותיהם, היה עליו בשעת־דחק לנהוג בדרך הקלה ביותר, שלא היה בה דין צדק וחלוקה שווה של העול. שני תחומים בחיי הגיטו עוררו ביקורת חריפה נגד היודנראט: חובת עבודת הכפייה ושיטת המיסוי.

בנוגע לשיטת המיסוי רצוי לפנות לקולות של עיתונות המחתרת. כך, למשל מוסר ביטאון ה"בונד" "ביולעטין" מיוני 1940: "כפי שמוסרים, עשה היודנראט של וארשה מין מלאכה כזאת: יש לו גירעון גדול, המגיע עד חצי מיליון זלוטי לחודש. במקום להטיל מיסים על החלק העשיר של האוכלוסייה היהודית בווארשה, אומר היודנראט לפנות אל הכובש הגרמני ולבקש אישור להטיל מס של זלוטי אחד על כל כרטיס לחם, וכך יוכל ללא כאבי ראש לקבל 400,000 זלוטי הכנסה חודשית." ואמנם, זאת הייתה דרכו של היודנראט, וכפי שמוסר לנדאו ביומנו ביוני 1940:

"הגירעון המתמשך בתקציב הקהילה היהודית (300 אלף זלוטי לחודש לערך), וההכבדה של התחייבויות חדשות רבות המוטלות עליה בנוסף לקושי שבקביעת שיעור המיסים וגבייתם, גרמו לקבלת החלטה, שאושרה בידי השלטונות הגרמניים, להטיל מס פשוט במאוד אך גם הבלתי־צודק ביותר, מס גולגולת. מס זה ייגבה בעת הוצאת כרטיסי מזון בגובה של זלוטי אחד לראש, ועתיד להכניס 400,000 זלוטי לחודש."

כך, איפוא, בחברה בה היו רעבים שלא היה בידם כסף לפדות את כרטיסי המזון ובעת ובעונה אחת היו מצויים בה גם אנשים בעלי אמצעים ואף עשירים, הוטל מס אחיד, שיוויוני לכאורה, שהייתה בו פגיעה זועקת בחלשים ונדכאים ביותר.

נעבור עתה לעניין עבודת הכפייה. כפי שכבר סופר בדפים אלה, פעמים אחדות התחילו הגרמנים בחטיפות פראיות לעבודות של עוברים ושבים ברחובות העיר. העבודה עצמה הייתה רק הרע במיעוטו, ומה שהפחיד והכביד ביותר היו שיטת ההשפלה וכן ההתעללויות המחושבות שליוו את העבודה. ציד אנשים ברחובות הפך לחיזיון יומיומי, והיודנראט ראה עצמו נאלץ להתערב. ראשי היודנראט הציעו לגרמנים מספר עובדים מדי יום, בתנאי שיפסיקו את המירדף אחרי אנשים ברחובות. זוהי אחת הדוגמאות הבולטות כיצד נאלצו אנשי היודנראט עצמם לפנות מיוזמתם לגרמנים ולהציע הצעות שיש בהן שיעבוד עצמי, משום שרק בדרך זו יכלו לרכוש רגיעה יחסית לכלל הציבור. אלפי יהודים יצאו מדי בוקר לעבודות שירות למיניהן. היודנראט הטיל על כל הגברים היהודים חובת עבודה של מספר ימים בחודש. בעלי אמצעים מצאו עד מהרה תחבולה כיצד להימנע מחובת העבודה. הם מצאו להם מחליפים שעבדו במקומם, תמורת תשלום זעיר. היודנראט מצדו מצא, כי השיטה מאפשרת לייעל את כל תהליך העבודה. כל אלה שהיה בכוחם לשלם ולאחר מכן, גם כל אלה שהיו מועסקים במקומות עבודה בחסות היודנראט או גורם חזק אחר, שוחררו מעבודה. נוצרו יחידות של עבודה קבועות, מעין "פלוגות עבודה", ובראשן מעין משטרת עזר. העובדים הקבועים הורכבו מפליטים או מיהודי וארשה ללא אמצעי קיום. תמורת עבודתם הם קיבלו תשלום מהיודנראט. שכר יומי זה לא הספיק לרכישת כיכר לחם, אך המציאות אילצה רבים לפנות לדרך עבודה זו. ההכרח לשלם לעובדים ב"פלוגות" הפך לאחד מסעיפי ההוצאה הלוחצים ביותר בתקציב היודנראט, וצ'רניאקוב מדבר פעמים רבות ביומנו על הקשיים הכספיים והמאמצים להשיג ממון למען עובדי הפלוגות.

אך לא עבודת הכפייה שבאה לבטל את החטיפות ברחובות ולא "פלוגות עבודה" על שכרם

הזעום עוררו תרעומת כנגד היודנראט. הטחת הטענות הקשות נגד היודנראט נבעה מסוג אחר של עבודת הכפייה – ואלה מחנות העבודה. ב־26 בדצמבר 1939 הוציא המושל פראנק הוראה בדבר חובת עבודה של יהודים מתחילת יאנואר 1940. חובת העבודה חלה על כל היהודים, תושבי הג"ג מגיל 14 עד 60, במשך שנתיים. "תקופה זו תוארך, אם במשך הזמן האמור לא יושג היעד המחנך המבוקש." לשם הוצאתו לפועל של צו זה נערך פעמיים רישום כללי של גברים יהודים, ובפעם השנייה נדרשו היהודים להצהיר גם על כלי העבודה המצויים ברשותם. בסיכומו של דבר לא היה בכוחם של הגרמנים להוציא לפועל את גיוס העבודה באורח שיטתי, ומדי פעם הטילו על היודנראט לספק להם מספר מסוים של עובדים, כדי לשולחם למחנה עבודה עונתי או לתקופה ממושכת יותר.

במחנות אלה עסקו בוויסות מים, בסלילת כבישים, בהקמת ביצורים, בבניין ובעבודות חקלאות עונתיות. בתחילה נמצאו מתנדבים שקיוו שבמחנות, תמורת עבודה, יינתנו מזון ותנאי קיום נסבלים, דברים שלא ניתן להשיגם בשכונה היהודית של וארשה הכבושה ולאחר מכן בגיטו. אולם עד מהרה החלו להגיע ידיעות על המתרחש במחנות לעבודת כפייה. לעובדים בעבודות פרך לא סופק מזון בכמות המונעת רעב. המגורים הארעיים לא הגנו בפני קור וגשם. לא נמצאו ביגוד לעובדים ותנאים סאניטאריים אנושיים. כתוצאה מכל אלה פשטו מחלות, התרבו התאבדויות ומקרי בריחה ואחוז התמותה היה מבהיל. בכל הנגעים האלה לחמו הממונים בשיטת עונשים ברוטאלית. התמותה הגבוהה לא הדאיגה אותם כי בני אדם, יותר נכון היהודים, נחשבו לחומר גלם שאין מחסור בו, ובמקום המִתְבַּלֶה והנסחט אפשר תמיד לקבל משלוחים חדשים.

ברשימה שפורסמה בנובמבר 1940 ב־"יוגנט שטימע" (קול הנוער), עיתון מחתרת של צעירי ה"בונד" בוואר שה, נמסרים קטעים על המתרחש במחנות העבודה:

> "אני נוסע למחנה. נפרדתי מן המשפחה, מחברות ומחברים, והנה אני בקאבנצ'ינסקה 12. שם נקודת־האיסוף. אני חש שמעתה אין דרך חזרה. מכאן לא יימלט איש. לפי שעה מצב הרוח טוב. כדרכם של בני נוער שרים שירים אחדים, מתלוצצים, כאילו אין נוסעים למחנה כפייה [...] לבסוף הגענו לצ'שאנוב, למחנה שלנו. שם כבר נשארתי כל הזמן. במחנה נמצאים כמה אלפי אנשים. העבודה לא הייתה קשה אילולא אותן החוויות שבכל יום – באים אנשי ה־ס"ס, ה"אוכמניות", השדים, כדרך שקראו להם אצלנו. הדרך הקשה ביותר היא הדרך לעבודה. צריך ללכת בסך ולא לדבר. פעמים מקבלים מהלומה בקת הרובה, אף על פי שלא הוצאת הגה. האימה והפחד גדולים. גם בשעת העבודה מקבלים מכות. העבודה היא כריית תעלות ושפיכת סוללות. בעד הסטייה הקלה ביותר מקבלים מכות. מי שלא החזיק את האת כהוגן, מי שהרים את ראשו בשעת העבודה, מקבל מ־25 עד 50 מלקות. האכזריות גדולה – עד כדי מוות ביריה. היו מקרים רבים כאלה. כאשר חוזרים מן העבודה, שוב קורה מה שקורה בהליכה אליה. מכריחים לשיר, לרוץ, להשתטח. שוב מכות ומלקות. וכך כל יום. עבדנו לא הרחק מקו הגבול, ולפעמים ניסו צעירים לעבור את הקו. מי שהצליח ועבר, לא ניצל, כי החיילים הסובייטים מעבר לגבול החזירו אותו. כל הזמן הצטרכנו לישון על האדמה הלחה. היו חולים רבים. האוכל היה מועט. באווירה זו חייתי חודשיים, באימה, בפחד ובעינויים. חזרתי חולה [...]"

טבעי שבנסיבות אלה גברה הרתיעה בפני המחנות, ובכל האמצעים ניסו להתחמק מגזירה זו. היודנראט השתדל להתערב בנעשה במחנות העבודה, להנהיג שיפורים ולהגיש עזרה, אך כל זה לא הועיל בהרבה. הנציגים של היודנראט שביקרו במחנה נתקבלו בזעף ובאיומים על־ידי האסירים האומללים. כדי למלא את המיכסות, בחר היודנראט גם במקרה זה בדרך הקלה ביותר. בעלי הקשרים ובעלי האמצעים למיניהם שוחררו מחובת הגיוס למחנות. תפקיד לא מועט בשיחרורים מילא השוחד שניתן לאנשי היודנראט ולאחר מכן לשוטרים, שבאו ללכוד את האנשים למחנות. בסיכומו של דבר נשלחו למחנות החלשים ביותר מבחינת מעמדם, ובעצם גם מבחינת מצבם הפיסי – פליטים, מורעבים, חסרי מגן בסביבתם. דרך זו של גיוס ושילוח למחנה העבודה עורר בחוגים רחבים ביקורת חריפה כלפי היודנראט.

לצד היודנראט פעל בוואר שה, כמעט מתחילת הכיבוש, כוח ציבורי שמכנים אותו לפעמים הנהגה אלטרנאטיווית. מונח זה אינו הולם את החבורה הזו, כיוון שלא היה בדעתם לבוא

במקומו של היודנראט, ופעילותם כוּונה לתחומים שונים מאלה בהם התרכז או נאלץ להתרכז היודנראט. אקטיבה ציבורית זו הורכבה משני יסודות, וברצף פעולתה הסתמנו גם שני קווים של הופעה ועשייה – דרך ליגאלית מזה, ומסלול חשאי מזה. שני המרכיבים האנושיים שעליהם מדובר הוא צוות של אנשי אירגוני הסעד, ובייחוד ה"ג'וינט", וקבוצה של פעילים ממפלגות פוליטיות ומוסדות ציבור שירדו למחתרת. כיצד נוצר מיזוג זה, ומה היה בסיס לשיתוף הפעולה ביניהם? כאמור, בשבועות ובחודשים הראשונים הסתלקו מווארשה בכירי האנשים בתחום החיים הפוליטיים והחברתיים. נעלמו אנשי ההנהגה מהשורה הראשונה. בין המנהלים של ה"ג'וינט" נשארו דמויות בולטות כמו ליאון נוישטדט (Neustadt), יצחק בורנשטיין, דוד גוז'יק (Guzik). מאוחר יותר הגיע לווארשה ממחנה שבויים יצחק גיטרמן (Giterman), שהפך לכוח המניע של חבורת אנשי "ג'וינט", ואחד החשובים בראשי היהודים בתקופת המלחמה והמחתרת בפולין. אחד הפעילים ביותר היה למן ההתחלה ד"ר מיכאל וייכרט (Weichert), אדם שעסק בתחומים מגוונים – תיאטרון וענייני תרבות, איגודי בעלי המלאכה והסעד. שלבי פעילותו המאוחרים של וייכרט – כבר מחוץ לווארשה – עתידים לעורר מחלוקת חריפה, אך אין חולקים על כך כי היה לו צד נכבד במערכת העזרה הסוציאלית שנרקמה בווארשה בתקופת הכיבוש. הג'וינט ועובדיו נהנו מחסינות וממעמד מיוחד בתור עובדי שלוחה של מוסד אמריקני, שעמו נאלצו השלטונות הגרמניים להתחשב, עד מועד כניסתה של ארצות־הברית למלחמה בדצמבר 1941. אך חשיבות לא פחותה העניקו ל"ג'וינט" המשאבים הכספיים הניכרים שהיו בידיה עם פרוץ המלחמה, המעונות וחבר העובדים המאומן. והחשוב מכל – ה"ג'וינט" נרתם מייד לעבודה, קבע עובדות בשטח והפך לכתובת מוכרת.

האיש, שיותר מכל מסמל את הקשר בין האנשים הפעילים במישור הסעד, ובין החבורה שנטלה על עצמה את הפעילות הציבורית במחתרת, הוא ד"ר עמנואל רינגלבלום. למעשה עסק רינגלבלום בתקופת הכיבוש והגיטו בכל התחומים שידו הייתה בהם גם בתקופה הטרום־מלחמתית. הוא היה היסטוריון שקנה לו שם בעבודותיו, היה מעורה בחיי התרבות, ונחשב לאיש פוליטי מובהק הנוקט עמדה מעשית במיגזר הציבורי, וכבר אז היה עובד חלקי ב"ג'וינט" ומקורב לגיטרמן. רינגלבלום נשלח בשעתו לעסוק באירגון ובפעולת סעד במחנה המעבר בזבונשין (Zbąszyn'), מקום על הגבול שבו רוכזו יהודים, אזרחי פולין, שגורשו ב־1938 מגרמניה. זבונשין הייתה לרינגלבלום לא בלבד הפגישה הראשונה עם עולם הייסורים של היהודים בתקופה הנאצית, אלא גם מעין הכשרה לפעילות העתידה שלו בתקופת הכיבוש. לפי עדויות שבידינו, היה רינגלבלום הראשון שהתעורר לפעולת העזרה לעקורים ולנצרכים בווארשה, והוא הראשון שיצר את הברית בין הפעילים הפוליטיים במחתרת וה"ג'וינט". ההתחלה הייתה לכאורה פשוטה. מספרת רחל אוירבך, סופרת ופעילה בתחום הסעד והתרבות במחתרת וארשה:

"היו אלה ימי ספטמבר 1939 האחרונים [...] באחד מאותם הימים האחרונים של ספטמבר באה אלי המשוררת רייזל ז'יכלינסקי עם הידיעה, שעמנואל רינגלבלום מחפש אותי [...] על רינגלבלום סיפרו שניגש לעבודה בעת המצור, הימים הקשים ביותר של ההפצצות [...] הייתי שבורה, אין־אונים, מיואשת. גם ללא פרוטה. באתי לוֵיילקה ורינגלבלום סיפר לי כי הוחלט להעסיק במוסדות יהודיים מספר גדול ככל האפשר של אינטליגנציה [...] הגרמנים מגרשים את היהודים משטחי המערב. בווארשה כבר מצויים עשרות אלפי פליטים מערי־השדה. אין להפקירם לגורלם. הוא שולח אותי ללשנו 40, אל דירת איגוד הסוחרים הזעירים. הבית נותר שלם ויש לארגן בו מטבח. רינגלבלום מוודע אותי עם מזכיר האירגון בשם צלאל. אני מקבלת סכום כסף והנה אני כבר מפלסת דרכי יחד עם צלאל מעל לחורבות, מעל שרידי המיתרסים ועל שאריות התעלות נגד־טנקים שלא כוסו עדיין. אנו נודדים בדירות פרטיות של אנשי־מסחר לשעבר ותרים אחרי כלי־בישול, צלחות, כפות וגם צורכי אוכל־נפש. במחסני הג'וינט מצויים קצת שיירים של מיצרכים שלא נשרפו ולא נרטבו. באחד באוקטובר בדיוק, ביום כניסת היטלר לווארשה – בעצם השעה שהוא מקבל את מצעד־הניצחון בכיכר הזאכסית – אני צועדת בחברת השרת הפולני של אגודת הסוחרים הזעירים, פיוטר סולין, מעל לחורבות של רחובות צדדיים שמותר ללכת בהם, בלי להיתקל בידידות גרמניות ממהרות למצעד. אני נושאת חבילת טפסים בשביל מנהלת המטבח החדש וגם קרטון

ד"ר עמנואל רינגלבלום (1900-1944). היסטוריון, מייסד הארכיון החשאי "עונג שבת", שפעל במחתרת בגיטו במשך כ־4 שנים, ועסק באיסוף ורישום חומר תיעודי-היסטורי על תולדות היהודים בגיטו וארשה ובקהילות אחרות

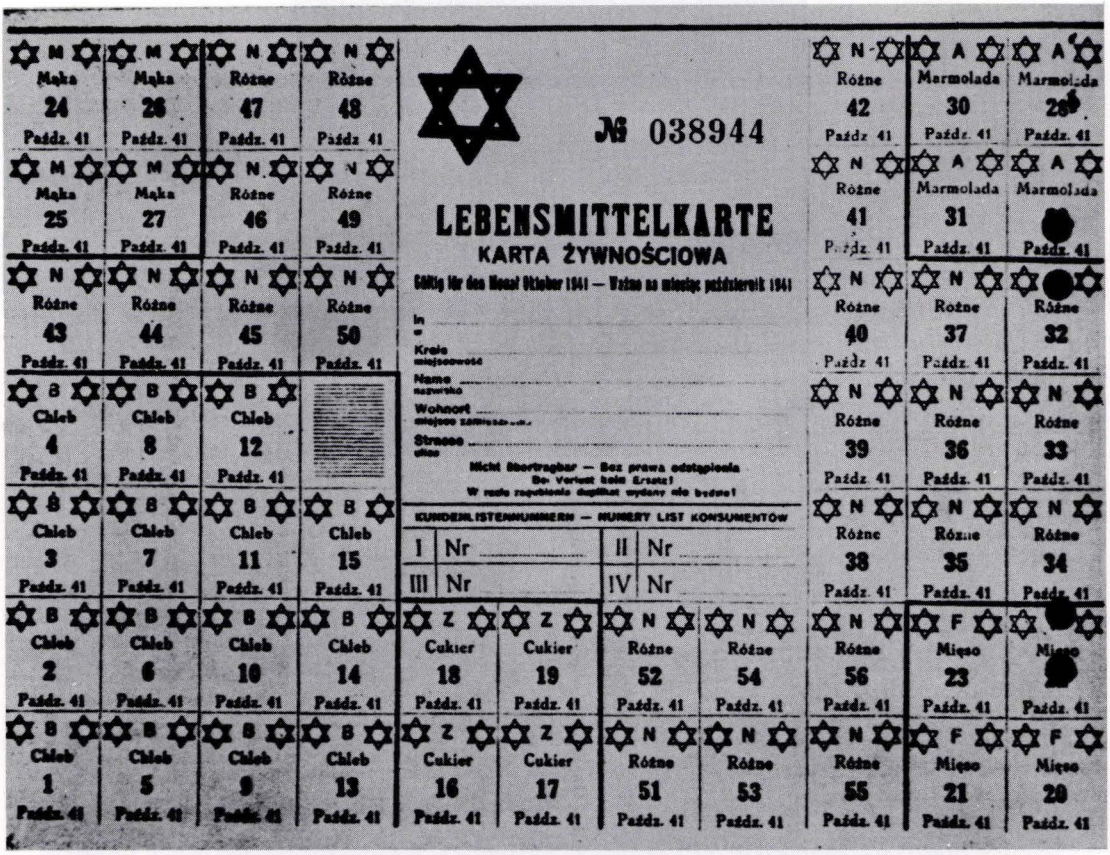

תלושי מזון לרכישת מוצרים: לחם, סוכר, ריבה, קמח, בשר. תלושים אלה נמסרו על־ידי מחלקת האספקה של היודנראט לוועדי הבתים, ואלה חילקו אותם לדיירים. הטפסים שחולקו לגרמנים, לפולנים וליהודים היו זהים בצורתם (פרט לצבע: ליהודים – טפסים בצבע צהוב, לפולנים – בוורוד), ולכן מופיעים בטופס שקיבלו היהודים גם מצרכים כמו בשר וסוכר. למעשה, בשר כמעט שלא חולק ליהודים, וסוכר ניתן להם רק פעם אחת בחודש (100 גרם).

הלחם היה המוצר היחיד שבו נעשה שימוש מלא בתלושים (11 תלושים בחודש), אך המנות שחולקו ליהודים היו קטנות יותר מאשר לאחרים

יהודי גומע מסיר המרק

אחד מן המטבחים הציבוריים (מס׳ 452) בגיטו. חלוקת המרק מתבצעת מבעד לאשנבים. אחד מהמאושרים שכבר קיבלו את מנתם לא מתמהמה, וגומע את המרק ביושבו על הרצפה (משמאל)

מטבח עממי לחלוקת מרק. עשרות מטבחים מסוג זה היו פזורים ברחבי הגיטו, ושימשו מקור מחייה יחיד ביממה עבור אלפי יהודים בגיטו

של שזיפים מיובשים לבישול. פיוטר נושא על גבו חצי שק אורז. כמה חבילות של דגי ים מיובשים קיבלנו יום קודם.

כך זה התחיל.

ביום קיומו הראשון מוציא המטבח חמישים מנות ראשונות של הארוחה המשונה, שאשה מבית בלשנו 40 התנדבה לבשל מהמיצרכים שנאספו [...]"

עד מהרה חולקו 30,000 מנות מרק לנצרכים. המטבחים המוקמים אינם רק מקום בו ניתנת לנצרכים־ביותר מנת תבשיל מהביל ופרוסת לחם. הירש ואסר, בפרק זיכרונות על פולה אלסטר, מפעילי פועלי־ציון שמאל במחתרת וארשה, כתב:

"...המטבח העממי שניהלה פולה, בית התמחוי ברחוב אלקטוראלנה, צמח בזכותה למוסד רב ממדים... בית התמחוי היה גם מרכז מפלגתי. למען הדיוק: המרכז המפלגתי של פועלי־ציון שמאל. פגישות, ישיבות, התייעצויות ואסיפות מפלגתיות נתקיימו שם..."

ועדת התיאום לסעד מקבלת תחת חסותה את מוסדות הסעד המרובים, בתי־תמחוי מיוחדים מוקמים למען הילדים. במקומות אלה המרק המחולק הוא עשיר יותר בחומרים, ולאחר הארוחה מקיימים עם הילדים שיעורים, מקריאים להם סיפורים, שרים ומשחקים. מרבית העובדים בבתי־התמחוי לילדים הם אנשים שהיו תמול שלשום מורים, והם מקיימים מטבח גלוי ומעין בית־ספר בסתר.

לעבודה בסעד נקראים רבים מאנשי האינטליגנציה, סופרים, עיתונאים, שחקנים, מורים. זהו ציבור שאינו מצטיין בדרך כלל במלאכת האירגון, ואמנם כרוניקאים אחדים כמו ח"א קפלן, קובלים שה"ג'וינט" הקיף עצמו באנשים לא־יוצלחים. אך יונאס טורקוב (Jonas Turkow), איש משפחת השחקנים, שהיה עובד סעד באותה תקופה ואחרים הקרובים לעבודה, מתפעלים מכושר ההמצאה ומהמסירות שגילו אנשים רחוקים ממעשיות ותבונת־כפיים בהתמודדות עם תפקידיהם החדשים. בתי־התמחוי שהוקמו לא היו רק מקומות בהם חולק אוכל ובהם נוסדו אכסניות לילדים. מטבחים רבים משמשים בערבים מקומות התכנסויות לקבוצות מקצועיות וחבורות פליטים, אך מעל לכל – מטבחים אלה הם גם מועדונים של מפלגות, וקמים בהם סניפים, קומונות והכשרות של תנועות הנוער במחתרת. לכאורה אלה מטבחים לחסרי בית, ואמנם, בחלקם הם ממלאים את התפקיד של בית תמחוי, ובנוסף או בעיקר הם מרכזי המחתרת המתגבשים ברחובותיה היהודיים של וארשה הכבושה.

רינגלבלום ביקש להקנות למפעל העזרה דמות ציבורית אחראית וכן ביקש את שיתופם של אנשי הציבור בענייני העזרה, בה ראה משימה דחופה ביותר. סטפאן גראייק (Grajek) מספר, כי בעיצומם של הקרבות כינס רינגלבלום קבוצה של עסקנים וקרא להם לתת יד לפעילות ההצלה והסעד. עם הזמן מתרקם מעין גוף של מועצה ציבורית פוליטית, שעליה נמנים אישים מכל גוני הקשת הפוליטית, והם משמשים גורם מייעץ ומכוון לצד ה"ג'וינט". רינגלבלום תיאר את בעיות העזרה הסוציאלית ברשימה שחיבר ולא סיים באמצע 1942:

"העזרה הסוציאלית בזמני שלום רגילים משמעותה סיוע לאלה הנמצאים בתנאים קשים בשל סיבות מיוחדות כגון עוני, חולי, יתמות וכדומה. הללו אינם יכולים להסתייע בכוחות עצמם ונזקקים לעזרת החברה. כיוון שמספר הנפגעים הוא בדרך כלל אינו רב, הרי ממילא היקפם של מוסדות־הסעד אינו גדול והוא כולל אחוז מועט של האוכלוסייה הכללית. שונה הדבר בזמן המלחמה או אסון טבע. מספר הנפגעים מגיע אז לשיעורים גדולים והאנומאליה הופכת אז לתופעה רגילה. העזרה הסוציאלית נעשית במציאות כזאת עזרה למרבית האוכלוסייה. פרט לאמצעים כבירים הנדרשים למטרה זאת, אותם עשוי להמציא רק מנגנון ממלכתי, מחייבת עזרה סוציאלית בזמן המלחמה צוות גדול של עובדים מנוסים, שיהיה מסוגל להשתלט על ממדי האסון [...] אנחנו איפוא נכנסנו למלחמה ללא ניסיון וללא מומחים בתחום העזרה הסוציאלית, שנוצרו עקב הקאטאקליזם המלחמתי."

רינגלבלום מציין שה"ג'וינט" סיפק את הגרעין לאירגון הסעד הענף, הוא ריכז סביבו את מוסדות הסעד שפעלו במקום, פקידים מאירגונים ומשרדים ציבוריים, כמו אנשי אינטליגנציה, והם הרכיבו את מנגנון העזרה. באותה רשימה מציין רינגלבלום גם את הקשר האיתן עם ראשי

הכוחות הציבוריים במחתרת. אך רינגלבלום לא נמנע גם מביקורת ומהבלטת הצדדים השליליים שדבקו במסגרת האמורה. העזרה הסוציאלית שבמוקדה ה"ג'וינט", ביקשה לשמור על יחסים מתוקנים עם כל הגורמים הציבוריים ולהתחשב עם כל כוח העתיד להיות בעל משקל אחרי המלחמה. כתוצאה מכך נכנעו לעתים ליסודות ואנשים שידעו להפעיל לחץ ולעורר מהומה, והם זכו בנתח שעלה על צורכיהם בנסיבות הקיימות. חלק ניכר מהעזרה הופרשה לצרכים אינדיווידואליים, דהיינו ניתנה לאנשים ולעסקנים שטענו לזכויות מיוחדות. במקרים כאלה הופעלה פרוטקציה והופעלו שידולים של קבוצות אינטרסנטיות, והמתח בין העזרה הניתנת ליחידים ובין העזרה המוקצבת לכלל הנצרכים היה בעיה שליוותה את האירגון לאורך כל דרכו.

מפעל הסעד בווארשה נהנה מיתרון שלא עמד ליודנראט גם בקשריו עם השלטונות הגרמניים. כבר נאמר, כי רשויות גרמניות ב־ג"ג השתדלו לשמור על קשרים פורמאליים מתוקנים עם אירגוני עזרה של ארה"ב, וכדי לא ליצור קרע עם אירגונים אלה הסכימו, כי חלק מהעזרה המגיעה מהעולם החיצוני תינתן ליהודים. יתר על כן. באביב 1940 הוקמה מסגרת גג למוסדות הסעד בכל ה־ג"ג, והיהודים נתקבלו כשותפים בהתארגנות זאת. כך, איפוא הפך מיגזר הסעד לשדה פעולה יחיד, שבו איפשרו ליהודים לפעול במרחב הג"ג כולו, ולא רק לפעול כרשות יהודית נפרדת, אלא גם לשמש כמרכיב בהתארגנות משותפת עם הפולנים (לאחר מכן גם עם אוקראינים) תחת חסות של משרד ממשלתי־גרמני. מן הדין לציין שהיחסים בין הפולנים והיהודים בתוך המוסד המשותף היו טובים למדי, והפולנים הסכימו בשלב מסוים שיש להקציב ליהודים עזרה באחוז גבוה יותר מחלקם באוכלוסייה, מפני שמצבם והעול הסוציאלי הרובץ עליהם חמורים יותר. מוסד זה נשא את השם הכללי "מועצת הסעד העליונה" (Naczelna Rada Opiekuńcza N.R.O – נ.ר.או.).

מפעלי הסעד נהנו מיתרון על פני רוב המוסדות ביחסיהם עם השלטונות הגרמניים. היודנראט היה המוסד היחיד עמו נכונו הגרמנים לעסוק בשאלות הנוגעות ליהודים. יהודי יחיד שנפגע, או גורם כלשהו בקרב היהודים, לא ניתן להם לפנות ישירות לרשויות הגרמניות, והיודנראט שימש כאמצעי קשר בלעדי בין השלטונות ובין היהודים. אך, כאמור, היודנראט היה מוגבל לקהילה, לציבור המקומי, ונבצר ממנו לקיים קשר עם קהילות יהודיות אחרות, לארגן פעולה וליזום מיבצעים בקנה מידה רחב רב־קהילתי. לא כן אירגוני הסעד. כבר צוין, שאירגוני עזרה אמריקניים, שמסיבות פוליטיות וכלכליות נתקבלו בג"ג ברצון, העמידו כתנאי להגשת העזרה החומרית את הכללת היהודים במניין מקבלי הסיוע. בעל כורחם נאלצו השלטונות הגרמניים להסכים לתנאי עקרוני זה. בעקבות המגעים שהפעילה רשות גרמנית מרכזית עם מוסדות הסעד בקרב הסקטורים האתניים השונים, ניגשו הגרמנים לאירגון רשות סעד מרכזית שנועדה להקיף את כל הג"ג, תוך שיתופם של פולנים, יהודים ולאחר מכן גם אוקראינים באירגון גג אחד. האירגון שהוקם כונה נ.ר.או. (N.R.O) - "מועצה עליונה לסעד" (Naczelna Rada Opiekuńcza). המרכיב הפולני נקרא ר.ג.או. (R.G.O) "המועצה המרכזית לסעד" (Rada Główna Opiekuńcza), ואילו ועד התיאום היהודי אימץ לו את השם ז'.ס.ס. (Z.S.S) "התאגדות לעזרה עצמית" (Zydowska Samopomoc Spoleczna). שם זה שונה במרוצת הזמן פעמים אחדות, אך בווארשה, מקום בו שמר האירגון על מרחב אוטונומי ניכר, הונהג השם ז'.ט.או.ס. (Z.T.O.S) "ההתאגדות היהודית לסעד" (Zydowskie Towarzystwo Opieki).

ההתאגדות בווארשה מיזגה בתוכה את אירגוני הסעד שקדמו למלחמה, כמו "צנטוס" ו"טוז", שעסקו כל אחד בתחום עזרה מוגדר. כאמור, על אף שבווארשה נשמר ניהול עצמי של האירגונים היהודים האוטונומיים, הרי גם הם השתייכו לגוף המאוחד הכלל־ארצי. ה"ג'וינט" ומנהליו היו בכל תקופת הכיבוש הרוח החיה של מרכז הסעד הווארשאי, והייתה להם השפעה גדולה על מיכלול הפעילות היהודית בג"ג. עם זאת, משרדי הסעד המרכזיים מוקמו בקראקוב ולא בווארשה, והאיש שהתיישב בקראקוב וייצג לפחות באורח פורמאלי את כל הרשת האירגונית בפני השלטונות הגרמניים וכלפי הפרטנרים האחרים באירגון הגג המשותף, היה מיכאל וייכרט.

כאמור, באירגון הגג שררה בדרך כלל הבנה בין היהודים ובין הפולנים. בראש המוסד הפולני עמדו בני האריסטוקראטיה הפולנית, והאישיות הבולטת ביניהם הייתה הגראף אדם רוניקר (Ronikier), שמילא תפקיד דומה ברשות הסעד הפולנית גם בתקופת מלחמת־העולם הראשונה. בשלב מסוים, הנציגים הפולנים באירגון הכללי הכירו בעובדה, כי המצב החמור שבו שרויים היהודים, וביטול סידרי ביטוח והענקות של פנסיות ליהודים, מחייבים הפרשת אחוז גבוה יותר מחלקם באוכלוסייה מהמשאבים וכספי הסיוע. ואמנם, לאחר התמקחויות ניתנו ליהודים 17% משיעור העזרה. מיכאל וייכרט טען לאחר המלחמה, כי עבודת אירגון הסעד היהודי נבדלה באופן מהותי מפעילות היודנראט. לדבריו, היודנראט נטל ממון ודברי ערך מידי היהודים ומסרם לגרמנים, ואילו אנשי הסעד הצליחו לקבל הקצבות מידי השלטונות הגרמנים ולחלקם בין הנצרכים היהודים. כמובן, דרך העמדה זו של דברים אין לקחתה ברצינות רבה. במקומות רבים, כמו קראקוב, לובלין ועוד, היו ראשי היודנראט גם מראשי הפעילים ברשות הסעד היהודית. היודנראט מטבע הדברים נאלץ לעמוד מול המנגנון הגרמני, ה־ס"ס והגסטאפו, בכל הנקודות הקריטיות של ביצוע המדיניות האנטי־יהודית המכוונת, ואילו האנשים המופקדים על הסעד באו במגע עם סוג אחר של פקידים גרמניים מקצועיים, שתפקידם היה לטפל במוקדי המצוקה בשטח ה־ג'ג. עם זאת כוונו לא מעט חיצי ביקורת כלפי הממונים על העזרה הסוציאלית היהודית. אך החולשה הגוברת של הסעד היהודי עיקרה לא בעסקנים בלתי־מנוסים והניסיון של כל גורם אינטרסנטי בנפרד לזכות בנתח גדול יותר מקופת הכלל למען אנשי שלומו. הקושי המעיק נובע מהצטמקות המשאבים שהיו בידי ה"ג'וינט". מהנתונים שמסר יהודה באואר בספרו על פעילותו הכללית של "הג'וינט" בעולם מסתבר, שההקצבה הכספית שנועדה לפולין ב־1940 נפלה בהרבה הן בסכומי כסף אבסולוטיים והן באחוז שהופרש לפולין לעומת שנת 1939. ב־1939, השנה שברובה עדיין עברה במצב של שלום, ניתן למטרות עזרה בפולין סכום של 1,258,742 דולאר, ואילו ב־1940 – סכום של 859,942 דולאר; כמו כן, ב־1939 הועבר לפולין 14.8% מהתקציב הכללי של ה"ג'וינט", וב־1940 רק 13.8% ממנו. לפי הנתונים שבידינו, הוצאו לסעד בחודש מאי 1941 בווארשה, חודש בו מתו בגיטו 3,821 נפש – קרוב לאחוז אחד מכלל האוכלוסייה, רובם מרעב ומחלות שנגרמו מחמת מחסור ורעב – 174,000 דולאר, כלומר על כל יהודי בגיטו הוצא פחות מחצי דולאר.

ב־1940, שנה אותה אנו סוקרים בפרק זה, חלה הרעה הדרגתית בתחום העזרה הסוציאלית. ערב פסח ת"ש הורגשה היטב העזרה של ה"ג'וינט". בעלי יומנים מציינים את העזרה האינדיווידואלית בעלת ההיקף, שסייעה לנצרכים רבים לערוך את החג. קפלן, שהוא ביקורתי פעמים רבות, אינו חוסך את שבט ביקורתו גם ממפעל הפסח של ה"ג'וינט" בשנת ת"ש. אך לאחר כל דברי הקיטרוג הוא אומר כי "כל דכפין וכל דלא דכפין בא אל ה'ג'וינט' וקיבל". אבל הסכומים שהיו בידי ה"ג'וינט" בווארשה והוצאו ביד רחבה יחסית ערב פסח 1940 – כנראה מתוך הנחה שנוכח המצוקה האיומה תבוא עזרה גוברת מקרן השפע האמריקני – אזלו, והעזרה המצופה לא הגיעה. באפריל 1940 הכינו תבשיל מרק לנזקקים שבין היהודים 72 בתי תמחוי. בחודשים אוגוסט-ספטמבר ירד מספרם ל־33-34. במארס 1940 חולקו 1,986,263 מנות מרק, ובספטמבר רק 379,068. כמובן, ירידה זו במקבלי מנת האוכל אינה מלמדת על הפחתה במספר הנצרכים. מניחים, כי שיעור הנצרכים גדל באותו פרק זמן בקצב עולה ומבהיל של 40 עד 50 אחוז. מקופת ה־"ג'וינט" אזל הכסף במהירות. לא רק מספר המנות והמטבחים ירדו באורח דראסטי. גם באיכות המרק חל כירסום, ולבסוף חדלו הרעבים לקבל את פרוסת הלחם שניתנה לצד המרק. כזית ניתן הלחם רק עוד בבתי־תמחוי לילדים, ופה ושם למטבחים שנהנו מטיפול מועדף.

המלחמה ותלאותיה הצמיחו מכשירי הנהגה ועזרה הדדית מקרב הציבור הסובל עצמו. בווארשה נוצרה צורת התארגנות שכונתה **ועדי בתים**. תחילתם של ועדים אלה בימי החירום של המערכה המלחמתית, כאשר נזקקו לשמירה ולכיתות כוננות בכול שעות היום והלילה נוכח ההפצצות וההפגזות הבלתי־פוסקות. ועדי הבתים לא התחסלו גם אחרי תום המערכה. עד מהרה הם נטלו על עצמם שורה של פעולות במסגרת של בית, שתכופות מנה מאות נפשות.

היערכות נגד המגיפות, עזרה דחופה למשפחות השרויות ברעב, טיפול במשפחות של פליטים שנקלעו לבית או עזרה למשפחות שדירתם ניזוקה בעת הקרבות – כל אלה נעשו לתחום הדאגה של ועדי הבתים. מרבית חברי הוועדים היו מתנדבים, מסוג האנשים, שבכל קבוצה אנושית מגלים עניין וזריזות לעסוק בענייני ציבור. מרבית הוועדים מנו מ־3 עד 5 חברים, ובראשם יושב־ראש הוועד. במציאות הכיבוש הפכו ועדי הבתים, ובייחוד יושבי־הראש, לסוג חדש של מנהיגי ציבור טבעיים, המעורים בעניינים, מחוננים בכישרונות ובתבונה של שליטה באנשים, מגלים תושיה במקרים בלתי־צפויים ויכולת לנהל משא־ומתן עם גורמים חיצוניים. משקל ועדי הבתים גבר עקב השלטת העוצר וסגירה כפויה של הבתים משעות הערב המוקדמות עד השחר. בנוסף לעזרה דחופה התחילו ועדי הבתים באירגון פעולות תרבות, מיפגשי נוער ופינות ילדים, שפה ושם לבשו צורה של גני ילדים ממש.

באביב 1940 הוחל בהתחברות של ועדי הבתים לגוף מאורגן ליד המוסד לעזרה עצמית. רותה סאקובסקה, שחיברה ספר על "אנשים בשכונה הנעולה", טוענת שהרעיון לפנות לוועדי הבתים כגורם שניתן לנצלו לעזרה הדדית מורחבת הועלה באביב 1940, לאור האכזבה שהנחילו הציפיות לעזרה מאסיבית ממקורות חוץ. מכל מקום ברור, שיוזם ההתארגנות הכוללת היה עמנואל רינגלבלום, שהבין כנראה, שאת המרץ והיוזמה האצורים בפעילי ועדי הבתים ניתן לכוון לאפיקי תועלת ציבורית כללית. הוועדים אורגנו במדור לעבודה ציבורית ליד העזרה היהודית העצמית. סאקובסקה מוסרת, כי באפריל 1940 היו בווארשה 778 ועדי בתים, במאי של אותה שנה 1,518 ואילו בספטמבר הגיע מספרם לאלפיים. עד אוקטובר, הזמן בו עדיין חיו היהודים מפוזרים ברחבי העיר כולה, היו "ועדי הבתים" מחולקים לפי שמונה אזורים שכונתיים. חמישה מהם כיסו את השטח של העיר המיושב בצפיפות של היהודים, שישי הקיף את הגדה המזרחית של הוויסלה, פרוור פראגה, ואילו השניים האחרים פעלו בדרום־מערב, כלומר בחלקי העיר המעורבים המאוכלסים בידי משפחות במצב כלכלי טוב יחסית. ליד ועדי הבתים הבודדים ובמתכונות האזורית והכללית הוקמו המדורים הבאים: כלכלה, סיוע חומרי דחוף, טיפול בילדים, ביגוד, רפואה ותרופות, מצב סאניטארי ועוד. "ועדי הבתים" הגיעו לביקורת שהקיפה את כל הדיירים של הבתים. לצד המדורים נוסדו חוגים של נשים ונוער. "ועדי הבתים" פעלו בראש ובראשונה בבתים שלהם, אך עד מהרה, תחת השפעתה של הרשת האירגונית, פרצה העזרה ההדדית את גבולות הבתים היחידים הבודדים. בתים מסוימים, בהם התנאים עדיין היו נסבלים, אימצו בתים אחרים שמצבם החמיר. בתים שונים אימצו נקודות פליטים ודאגו לאוכלוסיית הפליטים המרוכזת בהם. נערכו מגביות מיוחדות, איסוף בגדים וכו'.

מיכאל מזור, שהיה אחראי לאיזור במבנה האירגוני של "בתי הוועדים" ליד העזרה העצמית, סיפר כיצד נטל על עצמו לארגן ועד באחד הבתים. יש להניח כי דובר על צירוף ועד הבית למתכונת האירגונית המשותפת הרחבה:

> "מעניין להזכיר אסיפה סוערת, שבמהלכה הורכב ועד של קבוצת בניינים ברחוב הוז'ה. באותו זמן ה־ז'.ט.או.ס. (Z.T.O.S) עסק באיסוף לבוש, ושמועות נפוצו המאשימות פעילים באיסוף אחדים במעשי מירמה (החלפת חלקי לבוש באיכות טובה באחרים משומשים יותר). כיוון שהיהודים הצטיינו בדרך כלל ברגישות רבה באשר לכישלונות של מוסדותיהם, נשמע באותה אסיפה נאום מרשיע חריף, שבעקבותיו באו נאומים נוספים תקיפים עוד יותר. האווירה שנוצרה הייתה נגד שיתוף פעולה כלשהו עם מוסד בלתי־יעיל כמו ה־ז'.ט.או.ס. עסקני המוסד היו נאלצים להגן על המוסד שלהם והדבר יכול היה רק להחמיר את המצב. אני ייצגתי נקודת ראות שונה לחלוטין ואמרתי לציבור המשולהב, שאם גם אין בידי הוכחות בעניין, ייתכן הדבר שאמנם היו מעשי מירמה. אבל, המשכתי, אם בשל כך נחליט כולנו לחזור הביתה בלי להחליט על צעד מעשי, התוצאה תהיה רק גידול במקרים של שימוש לרעה בסמכויות, כיוון שהדרך היעילה הנכונה להיאבק נגדם היא רק בהפעלת ביקורת ציבורית, וביקורת זאת היא אפשרית אך ורק בדרך של השפעה קובעת על ה־ז'.ט.או.ס. מצד מיגזר העזרה הסוציאלית ההתנדבותית. כתוצאה מכך הורכב ועד ללא התנגדות, וכפי שיכולנו להיווכח מאוחר יותר, היה זה ועד שהצטיין בפעילותו."

סקרנו בפרק זה תופעות עיקריות וקווים עיקריים במציאות החיים שנוצרה בחודשים הראשונים אחרי הכיבוש. במובנים מסוימים היה זה מעין שלב מעבר, שנמשך עד לכליאת היהודים בגיטו

הסגור בווארשה. היהודים עצמם עדיין לא ידעו באותה תקופה על הצפוי להם. רבים נטו לראות במתרחש מצב של מבוכה ואי־סדר של תקופת הכיבוש הראשונית. אחרים גרסו, שלמרות הצווים המשפילים והשדידה הברוטלית וחסרת הרסן של הרכוש היהודי וצורת עבודת הכפייה, עדיין נותרו סדקים המאפשרים ליהודים להתחמק מחומרת הגזירות, ויהודי פולין, שאין דרכם להיכנע לאויב ולנהוג באופן ליגאליסטי צייתני, יצליחו בסופו של דבר לחמוק מהמלקחיים המתהדקים סביבם. גם הניתוק מן העולם עדיין לא היה מוחלט והרמטי. בחודשים הראשונים יצאו יהודים באורח ליגאלי משטח ה־ג״ג; כאשר רשות היציאה בוטלה בתחילת הקיץ 1940 לא פורסם האיסור בפומבי, והיהודים לא ידעו עליו, ועל כל פנים לא ידעו את משמעותו. עדיין נתקבלו אז דברי דואר, על אף שירותי הדואר המוגבלים והמבוקרים בחומרה שעמדו לרשות היהודים. ממזרח, מהשטח הסובייטי, הגיעו לא רק דברי דואר אלא גם חבילות מזון, שהיו הקלת־מה למשפחות לא מועטות בעיר. עבודת הסעד, והעובדה שסעד זה הושתת במידה רבה על מקורות מחוץ לארץ, והתנהל בגושפנקה של השלטונות, הוסיפה אף היא עזרה קמוצה ושביב של תקווה. לעומת כל אלה גברה והלכה ההתרוששות שדחפה אנשים לתהום הרעב, מגיפת טיפוס איומה החלה לתת את אותותיה, בתים נחסמו בשל המחלה וכנופיות של האמורים לעסוק בשיפור המצב הסניטארי עסקו בביזה. הצווים השונים העמידו את היהודים במצב של עבדים ללא סטאטוס חוקי ומשפטי כלשהו. יהודי לא יכול היה לפנות לגורם שלטוני כלשהו כדי לזעוק או לתבוע צדק. היודנראט, שרק אליו ניתן היה לפנות, היה חסר אונים והצטייר כמכשיר המופעל בידי הגרמנים. היחסים עם הפולנים הלכו והצטמצמו, והאירועים בעלי אופי אנטי־יהודי, סרט הקלון וחוסר עניין מוחלט של המחתרת בנוגע ליהודים הגבירו את ההפרדה. עם זאת, גם בחודשים אלה היו יהודים ששמרו על קשר עם ידידים אישיים פולנים, והללו לא זנחום בימי המצוקה והשפל. כללית היו השמים מכוסים עננים כבדים, והאפלה הסמיכה הלכה וכיסתה ארץ. היהודים, מתוך תמימות או בלית ברירה, חיפשו אותות מעודדים בודדים כדי להיאחז בהם. האם היה זה סימן לאופטימיות הטבועה ביהודים, או שמא זוהי דרכם של חלשים וחסרי ישע להיאחז בשמועות, לפרש התרחשויות ברוח אופטימית ולהאמין בסימנים משמים ואותות המבשרים לכאורה מיפנה לטובה?

כך או אחרת, הדבר שציפה בפועל והיה לממשות חדשה וקודרת הוא הגיטו.
והגיטו הוא הפותח תקופה חדשה.

יהודי וארשה בונים את חומת הגיטו, קיץ 1940, חומרי הבנייה שולמו מקופת הקהילה.
התצלום נעשה בפינת הרחובות שוויינטוקשיסקה (Swiętokrzyska) ו־מארשאלקובסקה (Marszałkowska).

MAP of WARSAW GHETTO

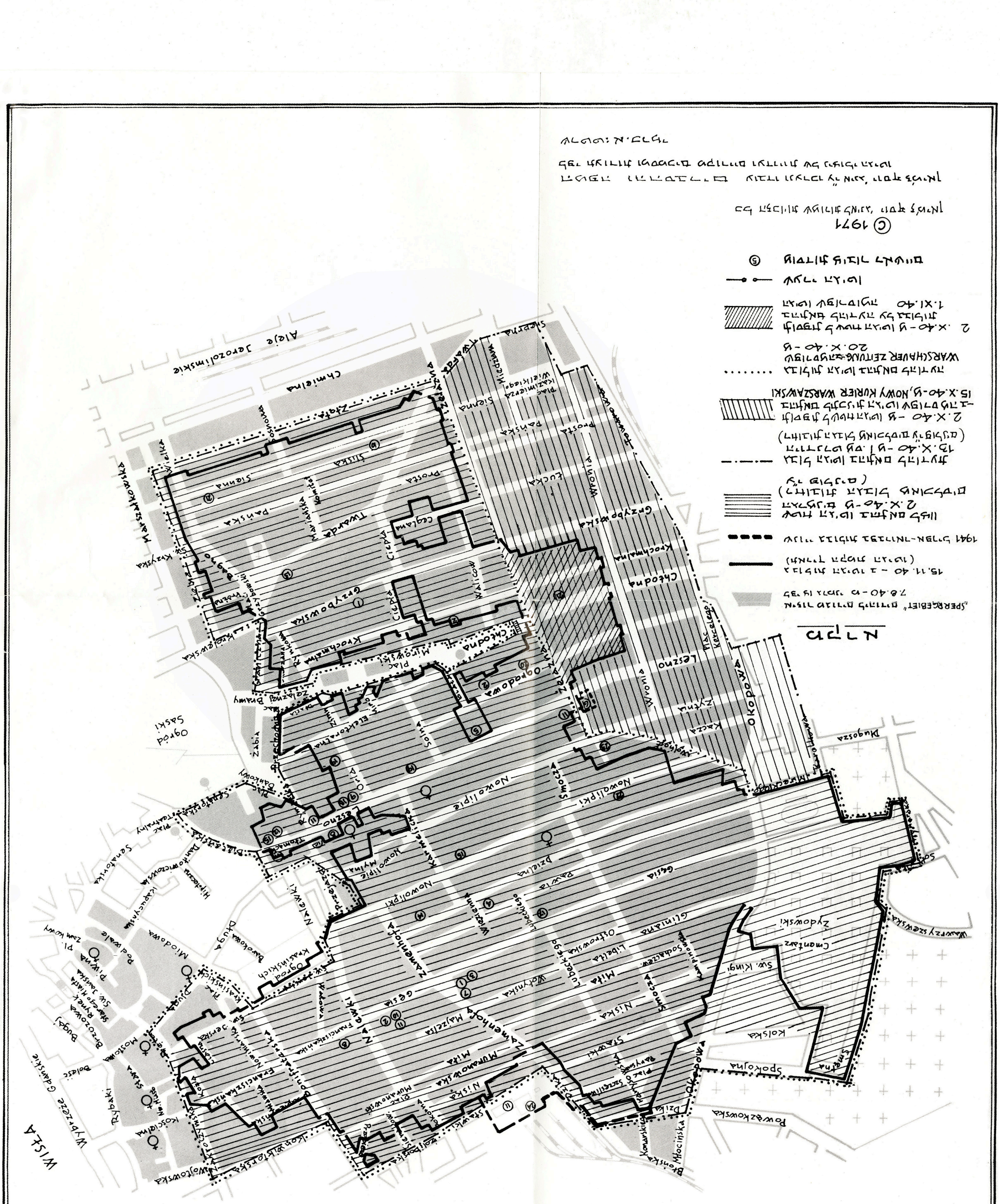
Wisła
Wybrzeże Gdańskie
Bolaśc
Rybaki
Kościelna
Nowolipie
Nowolipki
Leszno
Żelazna
Chłodna
Wronia
Żytnia
Kacza
Okopowa
Muranowska
Miła
Nalewki
Gęsia
Dzielna
Franciszkańska
Smocza
Lubecka
Wiązowa
Zamenhofa
Mordechaja Anielewicza
Stawki
Dzika
Stawki
Orla
Bonifraterska
Miodowa
Daniłowiczowska
Kapucyńska
Hipoteczna
Dobra
Tłomackie
Plac Teatralny
Plac Krasińskich
Ogrod Krasińskich
Ogrod Saski
Plac Bankowy
Elektoralna
Leszno
Krochmalna
Grzybowska
Twarda
Ciepła
Sienna
Prosta
Pańska
Stawki
Muranowska
Gęsia
Lubecka
Wiązowa
Nowolipki
Nowolipie
Dzielna
Franciszkańska
Zamenhofa
Miła
Muranowska
Nalewki

הגיטו

בניגוד ליודנראטים, שהוקמו לפי הוראה אחידה ובו־זמנית של שלטונות הכיבוש הגרמנים, לא הוקמו הגיטאות לפי הוראה אחת ובעת ובעונה אחת בכל החלקים והערים של הארץ הכבושה. הגיטו הראשון הוקם בפיוטרקוב – כבר בסתיו 1939; הגיטו בלודז' נסגר באביב 1940; הגיטו בלובלין הוקם במארס 1941; באותה שנה הוקמו הגיטאות באיזור קראקוב וראדום, ואילו הגיטאות באיזור שלזיה העילית נוצרו רק בשנים 1942 ו־1943.

גם אופן סגירת הגיטאות והמשטר ששרר בהם היו שונים במקומות שונים. הגיטאות הוקפו בחומות, בגידרות עץ ובגידרות תיל. בגיטאות מסוימים הייתה סגירה מוחלטת כמעט והייתה אסורה מהם היציאה והכניסה של פולנים לתוכם. לעומת זאת היו גיטאות, מהם מותר היה לצאת לזמן קצוב, ולפולנים הותר להיכנס לתוכם. גם מאוחר יותר, כאשר הוצא פסק־דין כנגד העוזבים את הגיטאות ללא רשות, עדיין הכניסה והיציאה מגיטאות מסוימים הייתה בגדר האפשר. המשטר החמור ביותר הונהג בגיטו לודז', שהיה סגור באורח הרמטי, והיציאה ממנו כמו גם החדירה לתוכו היו בבחינת משימה בלתי־אפשרית.

השלטונות הנאציים העלו גם טיעונים ותירוצים שונים, כדי להסביר ולהצדיק את הקמת הגיטו. במקרים מסוימים נאמר, כי הגיטו דרוש כדי למנוע ספסרות ולשים קץ להפצת ידיעות פוליטיות חתרניות ותבוסתניות מצד היהודים. במקרים אחרים נאמר, כי הגיטו הוקם כדי לחסום את הפצת המגיפות המידבקות שמקורן בקרב היהודים ולשמור על מצב סניטארי תקין. גם טענה האומרת כי הגיטו הוקם כדי לשמור על היהודים בפני האוכלוסייה הפולנית העוינת, לא נעדרה מרשימת הטיעונים. כמובן, לכל הטענות הללו לא היה יסוד אמין. ליהודים לא הייתה אפשרות כלשהי להשפיע על המתרחש בתחום הכלכלה בארץ הכיבוש, כמעט ולא היו מגעים בין פולנים ובין יהודים על בסיס פוליטי, ולכן יהודים לא יכלו להפיץ ידיעות ולהשפיע בתחומים אלה. וכפי שטען פרופסור לודוויק הירשפלד, הגיטו הסגור לא רק שלא שימש אמצעי להדברת מחלות מידבקות או איתורן, אלא היווה מוקד לגידול והתפשטות מחלות כאלה. מותר איפוא להניח, כי כוונתם הממשית של השלטונות הייתה לבודד את היהודים, להפריד באורח פיסי בין היהודים והאוכלוסייה הסובבת, או כפי שטוענים אחדים מהחוקרים, הגיטו היה מעין שלב במדיניות האנטי־יהודית שהייתה נתונה בתהליך של ראדיקאליזאציה והסלמה רצופות.

הניסיון הראשון להקים גיטו בווארשה היה עוד בנובמבר 1939. קצין ס"ס בכיר, ד"ר רודולף באץ, מסר למועצת היהודים שתוך שלשה ימים חייבים כל יהודי העיר להתרכז באיזור מגורים, בשטח של רחובות מסוימים ומסומנים, דהיינו בתוך גיטו. הוראה זו עוררה בהלה, והטילה את כולם למצב של ייאוש וחוסר אונים מוחלט. רק אטימות חושים מוחלטת, שלא לדבר על עוינות ואכזריות ללא שיעור, יכלה להניח כי 150,000 נפש יוכלו להעתיק את מגוריהם תוך שלשה ימים מחלקים שונים של העיר הגדולה לתוך הרחובות הצפופים והסובלים מאיכלוס יתר. סביר הוא, שדווקא הבלתי־אנושי והבלתי־אפשרי שבפקודה הניע את אנשי היודנראט לצעד נועז, שהחליטו לעשותו. הם הרכיבו משלחת, עם צ'רניאקוב בראש, שתתייצב ישירות בפני הגנראל פון נוימאן־נוירודה, מפקד העיר מטעם הצבא, כדי לנסות להסביר כי הדבר שהם נדרשים

לבצעו אין בכוחם להוציאו לפועל. ראשי היהודים שקיבלו על עצמם את משימת השליחות, ידעו את מידת הסיכון שהם נוטלים על עצמם. הניסיון הראשון שרכשו המחיש להם היטב מהי המשמעות לנסות לעקוף את רשויות ה־ס״ס ולפנות ישירות לפיקוד הצבא בעניין שיתפרש כקובלנה נגד ה־ס״ס. אולם המשלחת שכללה את צ׳רניאקוב, הרטגלס וא׳ וייס, נתקבלה בידי הגנראל ובשיחה הסתבר, כי האיש לא ידע כלל על הוראה בדבר הגיטו, שכביכול נמסרה בשמו. מותר להניח כי העובדה שבאץ השתמש בשמו ובסמכותו של הגנראל כדי להפעיל תוכנית שנתבשלה במוחו ובמוחם של מקורביו, הרגיזה את המפקד הצבאי, והוא הודיע שיעיין בכל הפרשה, אך בינתיים רשאים היהודים להתעלם מהפקודה של ה־ס״ס.

הפקודה המאיימת בוטלה, וב־10 בנובמבר 1939 רשם צ׳רניאקוב ביומנו ש״עניין הפינוי אינו אקטואלי״. היהודים נשמו לרווחה. שמועת האימים עשתה לה כנפיים, וביטולה של הגזירה נתקבל בהקלה רבה. אבל הישג זה טמן בתוכו זרעים ללא מעט אשליות וכישלונות בעתיד. צ׳רניאקוב ואנשי היודנראט למדו מהתערבות מוצלחת זו, שבנסיבות מסוימות ניתן לנצל לטובת היהודים את הניגודים בין המיגזרים השונים של מנגנון הכיבוש או הניגודים האישיים שבין ראשי הרשויות השונות. לפיכך, בנו כנראה הרבה על יעילותה של שיטה זו בעתיד, אך האמצעי שפעל כל עוד דובר היה בהתרחשות שתוכננה בידי אנשים במקום – וביטולה היה אף הוא מעשה של אנשים במקום – היה בלתי־יעיל ומאכזב בנוגע לפקודות והוראות, שנתקבלו ממרכזי השלטון ומקובעי המדיניות. היהודים, שלא שותפו בשום דרך במכניזם של קבלת ההחלטות, לא יכלו לדעת מתי הם ניצבים בפני צעד ממנו ניתן להתחמק או בפני צעד שאפשר להמתיקו, ובאיזה מקרה יירד עליהם צו מברלין או קראקוב שאין לשנותו.

בתחילת הקיץ של 1940 החלו הגרמנים להקים חומות בצומתי דרכים ברחובות וארשה. ברור היה ממיקומם של קטעי החומות, כי הכוונה ליצור הפרדות או מחיצות בעיבורה של העיר, אך לא מייד הבין הציבור היהודי שהחומות נועדו לחסום את הרובע היהודי ולנתקו משאר חלקי העיר. פירושים שונים ניתנו לחומות המוקמות, שלא ידעו את תכליתן. רינגלבלום רושם ביומנו, כי הניחו שהגרמנים מבקשים ליצור בעיר מובלעת שלתוכה אפשר יהיה לרכז אוכלוסייה המאיימת על ביטחון השלטון. ברוח דומה כותב על עניין החומות הבלתי מובנות ד״ר מרדכי לנסקי, רופא יהודי בווארשה, בדברי זיכרונותיו מימי הכיבוש והגיטו:

> ״יהודים אימצו את מחשבתם להבין, לאיזו מטרה מקימים הנאצים את החומות. מהם היו סבורים, כי הגרמנים רוצים להבטיח לצבא מעבר חופשי דרך העיר, שעה שיהיה צורך בנסיגה וביציאה מפולניה. החומות תהווינה מכשול בשביל התושבים, והתנועה תהיה מוגבלת. החומות הן, איפוא, אמצעי יעיל לסכל מזימות התקפה על הגרמנים מצד הפולנים והיהודים. לפי דעת אחרים, בניין החומות הזקופות יקל על פעולות הבולשת הגרמנית במלחמתה נגד אנשי המחתרת הפולנית והיהודית, כי החומות תכבדנה על תנועתם של המהפכנים. רק מעט אנשים לא הסכימו להשערות אלה, והביעו את דעתם כי הגרמנים מקימים את החומות בשביל לסגור את היהודים בגיטו.״

במארס 1940 הופיעו עמודים בפיתחי רחובות הפונים לשכונה היהודית, עם כתובת גדולה, דו־לשונית גרמנית־פולנית, המזהירה בפני הכניסה לאיזור זה שהוא ״נגוע במגיפה״. באוגוסט נמסר רשמית, שהעיר תחולק לשלשה אזורים: גרמני, פולני ויהודי. בעקבות חלוקה זו נמסר, כי על היהודים יהיה לעקור כליל מהתחום שסומן כשכונת מגורים לגרמנים, ואילו ליהודים היושבים מכבר בשטח הפולני יותר להישאר במקום. אך יהודי שיבקש להעתיק דירתו ממקום למקום, חייב לקבוע את דירתו החדשה רק באיזור שסומן כיהודי. משמעות החומות הסתברה לחלוטין כאשר נודע שעל היודנראט הוטל לממן את הקמתן. מאז חודש יולי־אוגוסט רושם לודוויק לנדאו ביומנו על דיונים הנערכים ועל צעדים מוקדמים לקראת הקמת הגיטו. מאז יולי מתחדש מסע אנטי־יהודי. הוא מתבטא בגלי הגירושים המתחדשים של יהודים לתוך וארשה, באיסורים על תנועה ברחובות מסוימים, איסור על השאלת ספרים בספריות ציבוריות ליהודים, התחדשות חטיפות פראיות לעבודה ונישול יהודים מדירות.

אחת הגזירות המטרידות והמשפילות ביותר הייתה כרוכה בחובה להסיר את הכובע בפני גרמני במדים העובר ברחוב. אמנם לא התפרסם שום צו רשמי ופומבי המורה ליהודים להוריד

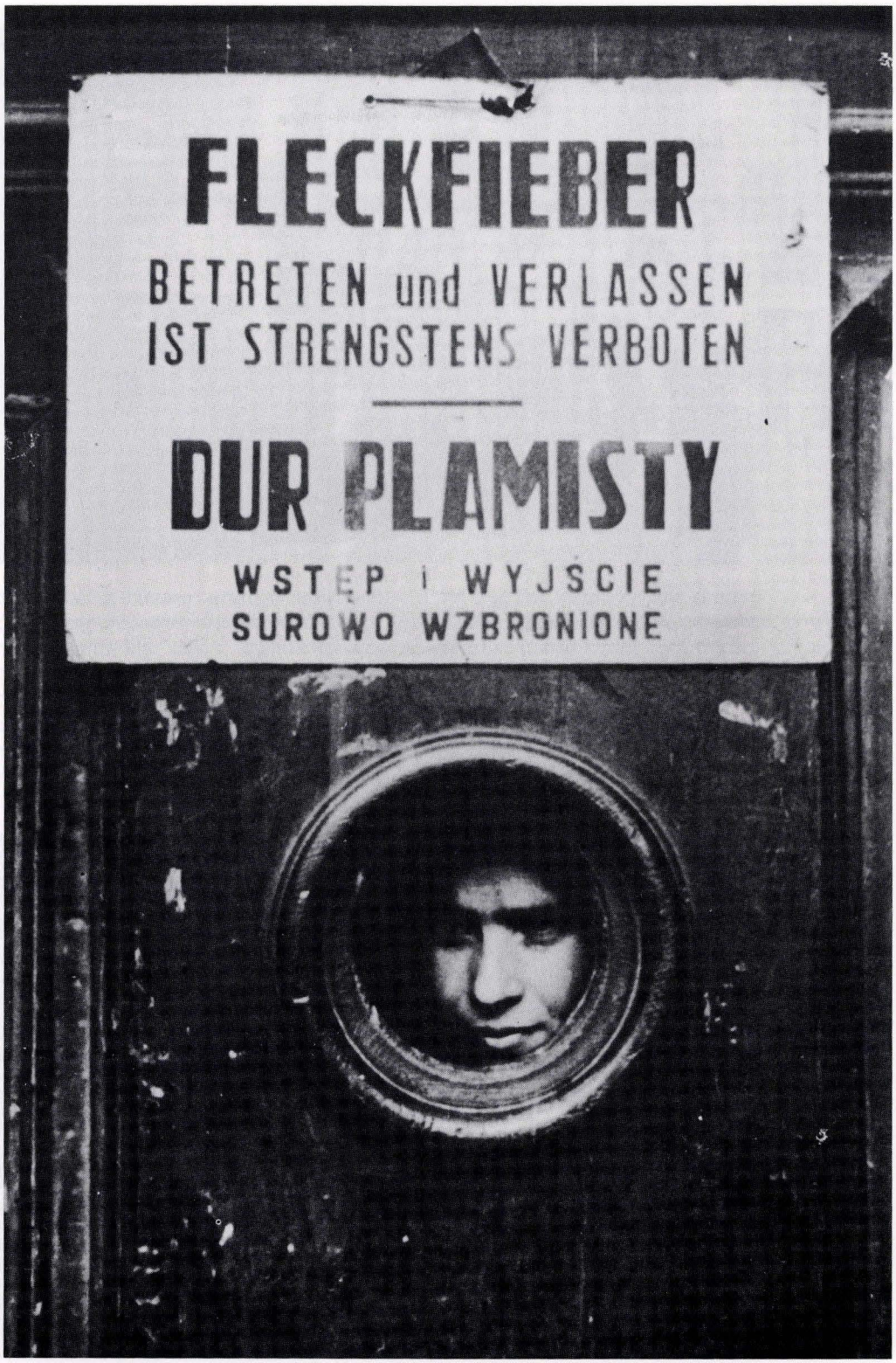

"איזור מגיפת טיפוס הבֶּהרות, הכניסה והיציאה אסורים בתכלית האיסור", מבט מתוך "איזור המגיפה".

קבוצת פועלים יהודים – "פלצובקה" (Placówka) – חוזרת מעבודתה לגיטו דרך אחד משעריו.
לפי גדר הקרשים שבימין התמונה ניתן להסיק, כי התצלום נעשה בתקופה מוקדמת של גיטו וארשה. עדיין מתנוסס השלט "זהירות, איזור מגיפה". שלטים כאלה קבעו את גבולות הגיטו לפני הקמת חומות הלבנים. "פלצובקה" היא הכינוי לקבוצה קבועה של פועלים יהודים, העובדים מחוץ לגיטו. פועלים אלה יצאו לעבודתם השכם בבוקר, ושבו בשעות הערב. הצטרפות ל"פלצובקה" הייתה משאת נפש של רבים בגיטו, כיוון שבמסגרת זו ניתן היה במקרים שונים להבריח מזון אל תוך הגיטו עבור בני המשפחה הרעבים שבתוך הגיטו. יתרונות נוספים היו הפטור משִׁילוּחַ למחנה עבודה לעובד ה"פלצובקה", וההזדמנות שמסגרת זו סיפקה, לעתים, להבריח יהודים אל מחוץ לגיטו, לשם הצלתם, במיוחד בתקופה מאוחרת לקיומו

נקודת משמר, "ואכה" (Wacha בפולנית, Die Wache בגרמנית), בכניסה לגיטו, בפינת הרחובות גז'יבובסקה וז'לאזנה

יהודי נבדק בעת כניסתו לגיטו דרך אחד השערים, בנקודת הביקורת, בתצלום נראים שוטר פולני ושני אנשי ס"ס גרמנים

ביקורת באחד משערי הכניסה לגיטו

חלוקת בגדים ולבנים במקלט שהקים ה"ג'וינט" לפליטים שהגיעו לגיטו וארשה, ברחוב מילא 2.
ה"ג'וינט" פעל בגיטו וארשה, בהסכמת הגרמנים, עד שנת 1941

כניסת פליטים יהודים, מערים ועיירות סמוכות, אל תוך גיטו וארשה. הצילום נעשה בפינת הרחובות ז'לאזנה (Żelazna) ולשנו (Leszno, כיום: שוויירצ'יבסקייגו).
הבניין שמאחורי גדר העץ (ניצב בלשנו 84), הוא "גימנסיום קוֹלֶגיוּם" (Gimnazjum Collegium), ששימש אחר־כך כ"ארבייטסאמט" (Arbeitsamt). היהודים נושאים אתם שמיכות צמר, "פֶּלְדִים"

את כיסוי הראש בעוברם ליד גרמנים במדים ולרדת מהמדרכה בהתקרב גרמני במדים, אך התרבו המקרים בהם יהודים נדרשו להוריד כובע ואף ספגו מהלומות בשל אי־הסרת כובע. כפי שמציין לנדאו ומדווחים אף יהודים אחרים, נוצר מצב מעין זה: מתרבים מקרים של הכאת יהודים משתי סיבות גם יחד – יש גרמנים במדים המכים משום שהיהודי העובר אינו משתחווה ומסיר כובעו, ויש אחרים המתרעמים על יהודי המסיר כובע לפניהם. "האם אני מכר שלך שאתה מעז לברך אותי?", טוענים הללו.

הכנת תוכנית הגיטו וביצוע התקנתו הוטלה על פקיד גרמני, ואלדמאר שיין (Schön), שהיה ממונה במחוז הווארשאי על ענייני הפינוי. חודשים אחדים לאחר שהגיטו בווארשה כבר היה לעובדה, מסר שיין דין־וחשבון מפורט בכתב על שלבי התיכנון והשיקולים השונים והמתחלפים בתהליך ביצוע התוכנית. מסתבר מדבריו, כי בתחילת שנת 1940 חשבו על יצירת הגיטו היהודי מעבר לוויסלה, בפרבר פראגה. הרעיון עורר התנגדות תקיפה מצדדים שונים. הפולנים הביעו התנגדותם וצוין, כי יהיה קשה לדאוג להזנת היהודים ברובע סגור ומנותק. לפי שיין, התוכנית כולה נדחתה לזמן מה בשל הסיכויים שהסתמנו כי יקום ריכוז כולל של יהודים באיזור לובלין או מאדגאסקר. בינתיים, מוסר שיין, הוחל בהקמת גיטאות במקומות שבאיזור וארשה, והוכח כי רק הגיטו מאפשר "להימנע מהסכנות השונות האורבות מצד העולם היהודי." משתמע מכך, ששום גורם מוחשי ומעשי לא דחק להקים גיטו, זולת העובדה שבווארשה לא יכלו או לא רצו לפגר אחרי צעדים אנטי־יהודיים שהונהגו במקומות אחרים. כמובן, היהודים עצמם לא שותפו בשום שלב בדיונים ובתוכניות להקמת הגיטו. הם ניזונו רק משמועות, והיודנראט גישש באפלה וניצב חסר אונים מול איום המתממש נגד עיניו.

ב־2 באוקטובר הוציא לודוויג פישר, הממונה הגרמני על מחוז וארשה, צו רשמי בדבר הקמת הגיטו, וצירף אליו רשימת רחובות וחלקי רחובות העתידים להיות גיטו. אמנם, פישר לא השתמש במונח "גיטו", והשם "גיטו" לא מופיע במיסמכים רשמיים. הגיטו נקרא בפי הגרמנים – והם תובעים שמונח זה יחייב גם את היהודים – בשם "הרובע היהודי בווארשה" (Das Jüdische Wohnbezirk in Warschau). ב־12 באוקטובר נמסרה הודעה ברמקולים שברחובות כי מוקם גיטו, ותנועת האוכלוסייה הפולנית שעליה מוטל לעזוב את רחובות הגיטו ותנועת היהודים הנכנסים לגיטו, חייבות להסתיים עד סוף אוקטובר. היום בו נמסרה הבשורה הפומבית ליהודים לא נבחר כנראה במקרה, כי היה זה יום הכיפורים תש"ב. קפלן רושם במוצאי יום הצום והתחנונים את המשפטים האלה:

> "עדת ישראל בווארשה, עדה קרובה לחצי מיליון איש, לא גרעה כלום מתפילתה, שפכה את שיחה לפני אביה שבשמים כפי מנהג ישראל מקדמת דנא. אבל – לצערנו הגדול, כשפנה יום ובשעה ששערי דמעות לא נשלבות, נודע לנו שתפילתנו נטרפה, שבינתיים נגזרה עלינו גזרה חדשה, גזרה בארברית, שלפי כובד משקלה ולפי תוצאותיה היא עולה על יתר הגזרות שנגזרו עלינו עד כה ושכבר הורגלנו אליהן. סוף סוף יצאה גזרת הגיטו אל הפועל..."

הפולנים התנגדו לתוכנית הגיטו והשתדלו להסיר את רוע הגזרה. שורה של גורמים קבעו את התנגדות הפולנים, שהובעה בעיקר בידי העירייה, שבה עדיין היה משקל לקול הפולני. ראשית – הפולנים ראו בביתור העיר וחלוקתה לרבעים אתניים פגיעה בבירתם. שנית – חילופי אוכלוסין עקב צעד הקמת הגיטו עמדו, אמנם, לפגוע בעיקר ביהודים, אך גם ציבור פולנים גדול אמור היה להיזרק מדירות ופרנסות וללכת לעבר הבלתי־ידוע. שלישית – גם אם אין לדעת את מספר הפולנים שדאב לבם על הסבל הנגרם ליהודים, הרי היו כאלה שגורל היהודים נגע ללבם בשעה שהוחלט לקבוע גבול חוצה בין שני הרבדים של תושבי העיר.

אולם, מאז שהפולנים נוכחו כי אין בכוחם לשנות את ההחלטה הנחרצת של הגרמנים, הופנו מרבית המאמצים של נציגי הפולנים בכיוון אחר. מעתה מוקדה דאגתם בשאלה של מפת הגיטו, במאמץ להפחית ככל האפשר מהשטח העירוני שיפול בידי היהודים, ולהותיר את המירב בידי הפולנים. במפת הגיטו נעשו שינויים תכופים, או למעשה נוצר מצב בו הן היהודים והן הפולנים לא ידעו בוודאות באילו רחובות וקטעי רחובות יעבור הגבול הסופי ואם עליהם לחפש דירה בדחיפות ולעבור, או לחכות מתוך ציפייה שהמקום בו הם יושבים והנתון בספק, יימצא בסופו

של דבר בצד הרצוי מבחינתם. כך אירע, שאנשים מיואשים ושבורים שעברו דירה, למדו לדעת, כי גם דירתם החדשה הוּצאה משטח הגיטו, ויהיה עליהם להתחיל בחיפושים הקדחתניים מחדש. בדרך כלל, היהודים שישבו מחוץ לרחובות היהודים הצפופים נימנו על השכבה האמידה בקרב היהודים, ולהיפך, הפולנים שהתגוררו באיזור היהודי השתייכו לרובד העניים. לפיכך, היהודים הותירו מאחוריהם בדרך כלל דירות מרווחות וקיבלו תמורתן דירות קטנות וללא שירותים סניטאריים.

לפי מבנה היקפי הגיטו שצוינו בהודעה הראשונה, היה מספר הפולנים היוצאים גדול מזה של היהודים הנכנסים לשטח שסומן כגיטו. לחלוקה זו היה היגיון מפאת הצפיפות באזורים היהודיים, שעלתה בהרבה על הצפיפות ברבעים המאוכלסים רובם ככולם פולנים. אך מריבות פרצו סביב רחובות ובתי גבול. הוצגו טענות כי במקום מסוים היה בית־חרושת שבידי הפולנים ושם יש כנסייה – ואין להותירם בגיטו. אמנם, כפי שמוסר לנו רינגלבלום, הגראף רוניקר מה־R.G.O. הפולני, צידד בהידברות בין יהודים ופולנים בעניינים הכרוכים בגיטו, אך בפועל נעשו מאמצים במישור ציבורי ופרטי להטות את הכף לצד החזקים, והחזקים כמובן לא היו היהודים במחלוקת זו. יוסף ז'ימיאן, שעיבד חיבור מעולה על המִבנה הטופוגראפי של הגיטו בווארשה ועל השינויים שהוכנסו בגבולותיו בטרם הוקם ובפרקי זמן שונים של קיומו, מוסר "שכמעט עד סגירת הגיטו, חלו יום יום שינויים גדולים או זעירים בגבולותיו". וכך מצטיירים השינויים התכופים:

"– דנים על גורל שוויינטוויירסקה (Swiętojerska).
– אלקטוֹרַאלְנָה (Elektoralna), לֶשנו (Leszno), שְיֶיֶנְנָה (Sienna) – בסכנה.
– הגיטו יוקטן ברצועה מזֶ'לַאזְנָה – וולנוּשְץ' (Zelazna-Wolność), ובכן יחולק אולי לשני חלקים.
– וְרוֹנְיָה (Wronia), ולא ז'לאזנה (Żelazna) יהווה גבול הגיטו.
– הוצאו מתחום הגיטו ואליצוב (Walicow) ו־צגלאנה (Ceglana).
– רחוב שוויינטוויירסקה (Swiętojerska) ניצל.
– צֶגְלַאנה (Ceglana) חוברה שוב לגיטו.
– הצליחו להציל את חלקו של רח' ז'לאזנה (Żelazna).
– חלקו של רחוב צֶ'פְּלָה (Ciepla) הוצא מתחום הגיטו.
– הוצאו מתחום הגיטו הרחובות: גיבַאלְסקי (Gibalski), מירצקי (Mirecki), דלוגוש (Długosz), בארון (Baron), זְ'יטְנְיָה (Żytnia), קָאצ'ה (Kacza), וולנושץ' (Wolność), וְרוֹנְיָה (Wronia), כיכר קְלֶצְקִי (Klecki), כלוֹדְנָה (Chłodna), וחלקי רחובות ורחובות מרובים.
– ככר גז'יבובסקי (Grzybowski) בסכנה.
– צורפו לגיטו הרחובות: בוניפראטֶרסקה (Bonifraterska) 25, 27, נובוליפקי (Nowolipki) מזאמנהוף (Zamenhof) ועד נאלבקי (Nalewki) (שורה של בתים).
– הוצאו בתים בתוך פרטה (Freta) (10 בתים).
– צורפו לגיטו הרחובות ז'לאזנה (Żelazna) מ־גז'יבובסקה (Grzybowska) עד לשנו (Leszno), קרוכמאלנה (Krochmalna), כלודנה (Chłodna) ו־אוגרוֹדוֹבה (Ogrodowa) עד ורוֹנְיָה (Wronia).
– חלו תיקונים קלים לרעת היהודים."

"העובדה, שגבולות הגיטו לא הוגדרו כראוי – מוסר ז'ימיאן – הביאה לידי בלבול במוחות רבבות אנשים, שעמדו להעתיק את מקומות מגוריהם, ובייחוד גדלה הבהלה בקרב היהודים. איש לא היה בטוח שלמחרת לא יצטרך לעזוב את מקום מגוריו שרכש לו היום. יש לציין שלדירות [שלפי קווי גבולות שנקבעו בתאריך הסופי של הקמת הגיטו] אותן חויבו לעזוב כ־113,000 פולנים שהיו גרים עד כה בשטח המיועד לגיטו, נאלצו לעבור כ־138,000 יהודים, שגרו עד הזמן הזה מחוץ לרובע היהודי, וכי הדירות ברובע היהודי היו בממוצע קטנות מאלו שגרו בהן היהודים מחוץ לרובע. נוסף לכך התמהמהו הפולנים בעזיבת דירותיהם, דבר שהירבה את הקשיים של היהודים שנאלצו לעבור מייד למקומות מגורים חדשים."

בתאריך הקובע – 31 באוקטובר 1940, עדיין היו האי־ודאות ותנועת הפינוי וכן החיפושים של אנשים רבים חסרי אונים במלוא עוצמתם, לכן נאלצו הגרמנים לדחות את המועד הסופי של ההעברה עד לאמצע חודש נובמבר. בהודעה על ההארכה נאמר כי היא מתאפשרת בשל

הרצון שגילו היהודים להישמע להוראות. רק ב־14 בנובמבר, יום לפני כניסת גזרת הגיטו לתוקף סופי, פירסמו את הרשימה הסופית של הרחובות וחלקי הרחובות שנכללו בגיטו.

דמותו של הגיטו

כל העת עמדה בחלל האי ודאות שאלה, מה תהיה דמותו של גיטו זה? היהיה זה גיטו פתוח, ממנו יוכלו היהודים לצאת והפולנים להיכנס לתוכו, ורק לפנות ערב, דהיינו עם בוא שעת העוצר הוא ייסגר – או שמא מדובר על גיטו, שבו יאופשר המגע בין חלקי האוכלוסייה לזמן קצוב של שעות ספורות. רק מועטים העזו להעלות בדעתם את הסיוט של גיטו הסגור באופן הרמטי ומנותק מהעולם החיצוני. אולם, כל האפשרויות והמחשבות הנוגות הללו נדחקו הצדה בשבועות של חילופי אוכלוסייה ונדודים, כשבראש הדאגות הייתה מציאת פתרון דחוף ודחוק של קורת־גג בטוחה. הבעיות הכרוכות במציאת מקום מגורים העסיקו את היהודים ללא הרף, ולא הותירו מקום למחשבות אחרות. לשאלות אלה הייתה משמעות מיוחדת בשביל אנשים שהיו בעלי חנויות בשטח מחוץ לתחום הגיטו, או שהחזיקו בבתי־מלאכה ועסקים שמחוץ לשטח שסומן לגיטו. הללו עמדו בפני דילמה קשה: לחסל את החנות, להוציא את מעט הסחורות שבחנות או הכלים שבמקומות העבודה – ובכך למעשה להשלים עם עובדת הנטישה ואובדן מטה הלחם – או להסתכן ולקוות שגם לאחר כינון הגיטו ניתן יהיה עדיין להמשיך במסחר זעיר ובמלאכה מחוץ לתחום. כאשר בא ה־16 בנובמבר, ירדה המכה במלוא עוצמתה. בשערי הגיטו ניצבו שוטרים גרמנים ופולנים. לא ניתן לצאת או להיכנס לאיש שלא היה בידיו רישיון מיוחד לכך. הגיטו היה לגיטו סגור לחלוטין. מחוץ לגיטו נשארו כ־1,700 חנויות מכולת וכ־2,500 עסקים יהודיים מסוג אחר.

שכבה אחרת שנפגעה באופן מיוחד מעבר לגיטו היו המתבוללים היהודים והמומרים. אחוז המתבוללים בקרב היהודים בפולין – אנשים שקשרי העבודה והחוג החברתי שלהם התרכזו בעיקר בסביבה הלא־יהודית – נפל מזה שבמערב־אירופה ובמרכזה, אך גם בפולין, ובראש ובראשונה בווארשה, חיו אלפי יהודים, שזיהו עצמם כפולנים לכל דבר, וקשריהם עם היהודים והיהדות הן במישור דתי ותרבותי, הן במישור חברתי ומשפחתי, היו רופפים למדי. היו גם משפחות מעורבות ואלפים אחדים של מומרים, שנחשבו ליהודים לפי חוקי הגזע.

עד ה־24 ביולי 1940 לא הייתה קיימת הגדרה של יהודי ב־ג"ג לפי עקרונות גזעיים. לשון אחרת, כיהודי הופיע אדם בן דת משה או המשתייך לקהילה היהודית. מצב חוקי זה הותיר לכאורה אפשרות לכל מומר או יהודי מתנצר לחמוק מהגזירות וההפליות שהוטלו על היהודים. עובדה זו הביאה, אמנם, לגל של התנצרות, אך גל זה לא היה בעל ממדים רחבים ביותר. רינגלבלום מדבר ברשימותיו על שלוש מאות יהודים מתנצרים. במקומות אחרים מדובר על מספרים גבוהים יותר, כנראה בעיקר יהודים בווארשה, אך ההתנצרות לא עברה כנראה את המספר של מאות אחדות. בהונגריה למשל, המירו בשנים 1938-1939, בתקופה בה הופעלו חוקים אנטי־יהודיים – הם עדיין לא חלו או לא חלו במלואם על יהודים מומרים – קרוב ל־15 אלף יהודים את דתם. המספר הקטן יחסית של מומרים בווארשה ובפולין נובע ראשית כול ממבנה מלוכד יותר וזיקה איתנה יותר לזהות, מסורת ודת אצל יהודי פולין.

עם זאת, גם קודם לצו הקמת הגיטו היו גזירות שהוטלו לפי עקרונות גזעניים נאציים. כך, למשל, חלה חובת ענידת הסרט עם מגן דוד לא רק על יהודים אלא גם על מומרים. הפקודה הכוללת של המושל פראנק בדבר סימון היהודים בסרטים לא כללה סעיף גזעני, אך הותירה מקום להוראות במישור ההוצאה לפועל. ההוראה שהוציא לודוויג פישר, הממונה על מחוז וארשה, בעקבות הצו של פראנק, הגדירה גם מי נחשב כיהודי וכללה בקטיגוריה זאת כל המשתייך או שהשתייך בעבר לקהילה היהודית, וכן כל אדם שאמו או אביו משתייכים או השתייכו לקהילה היהודית. ברור איפוא, שהגזירה חלה על דור ראשון של בני מומרים. ההוראה מיולי 1940, המגדירה את המושג "יהודי" ב־ג"ג, מחמירה את הנוסח והיא קרובה להגדרה שבחוקי נירנברג. בהגדרה זו נאמר שיהודי הוא זה, שכל ארבעת הסבים שלו השתייכו

לקהילה היהודית, ואם היו לו רק שני סבים כאלה או סב אחד יהודי בלבד, הרי האיש נחשב לבן־תערובת. כפי שאנו רואים לפי הגדרה זו, קביעת יהדותו של אדם הרחיקה שלושה דורות אחורנית. גם אם ההורים היו נוצרים גמורים, הרי ההשתייכות הדתית של הסבים עלולה הייתה להחזיר את המומר, השרוי בעולם רחוק, לעבר היהודים וגורלם. בשלב מסוים שקלו גם הנהגת איסור טבילה לנצרות של יהודים ב־ג"ג, אך פראנק סירב לחתום על צו כזה. נמסר כי בעקבות חובת ענידת סרטים על־ידי המומרים נעשו מאמצים לשחררם מכך. הפניות וההשתדלויות עברו לגורם היחיד ששמר על מגעים עם השלטונות, והוא המועצה המרכזית לסעד (R.G.O.). ראשי מוסד הסעד טענו בפני הגרמנים, כי בין המומרים מצויים אנשים בעלי זכויות לתרבות ולחברה הפולניים, אנשים רחוקים מכל דבר הנוגע ליהודים, וענידת הסרט היא מבחינתם הכבדה בלתי־נסבלת. הגרמנים ביקשו למסור לידיהם רשימה שמית של אנשים שהומלץ לשחררם מחובת ענידת הסרט והבטיחו לעיין בפנייה. נמסרה, כנראה, רשימה שכללה כ־2,000 נפש. זמן מה לאחר הגשת הרשימה באה תשובה גרמנית, בה נאמר כי לאחר שיקול דעת הגיעו השלטונות המוסמכים למסקנה שאין להיענות בחיוב לבקשת השיחרור מענידת הסרט. בפועל רוב רובם של המומרים השתמטו מהסרט, ואם כי אחדים או רבים מהם סבלו מהטרדות בשל כך, הרי לא נכנעו לגזירה. אולם, כאשר הגיע מועד כינון הגיטו, פקדו הגרמנים את בתי המומרים על־פי הרשימה שהייתה בידיהם ודאגו לפינויים לשטח הגיטו. בגיטו היו כ־2,000 נוצרים. הם יצרו קהילה נפרדת משלהם, שבמרכזה הכנסייה ברחוב לשנו, שנכללה בשטח הגיטו. גם הכומר בכנסייה זו היה יהודי מומר והעדה זכתה לסיוע של המוסד הנוצרי לסעד "קאריטאס" ("Caritas"). הקארדינאל וישינסקי (Wyszynski) ביקש, לאחר שנים, לפרש עזרה זו שניתנה בידי הכנסייה ליהודים מומרים בווארשה, כסיוע שניתן ליהודים המסוגרים בתוך הגיטו.

המיפנה שחל בחיי היהודים עם העברתם וסגירתם בגיטו אינו נופל במשקלו מהתמורה שהתחוללה עם תחילת המלחמה והכיבוש. אין להשוות את הגיטו שיצרו הנאצים במזרח־אירופה בתקופת מלחמת־העולם השנייה עם הגיטאות של ימי־הביניים. הגיטו של ימי־הביניים היווה מעין שכונה או רחוב ליהודים. ההפרדה מהחוץ יצרה חיץ בתחומים של דת, חברה ותרבות. הגיטו, כפי שהותקן בארצות אירופה, לא מנע מגע כלכלי בין יהודים ובין הגויים. גם אם הגיטו בא בדרך כלל להחזיק את היהודים במצב של השפלה כמצוות הנצרות, גם אם הוא הטיל את היהודים על־פי־רוב לתנאים של צפיפות ונחשלות אף לפי מושגי הזמן, הרי לעתים היהודים עצמם בירכו על השטח הגדור עבורם, בו נשמרים אורחות החיים היהודיים ונחסמת הדרך בפני הרוחות החדשים מבחוץ. רינגלבלום רשם ביומנו במארס 1941, כי "האנאלוגיה עם הגיטו בעבר היא בלתי־נכונה, מפני שהגיטו אז היה פועל יוצא של ההתפתחות ההיסטורית והיווה תופעה כללית, בו בזמן שהגיטו עתה הוא מחנה ריכוז." בעיתונות המחתרת רבים הם המאמרים העוסקים בתחושת הניתוק, ההשפלה, הצפיפות, הכפן והחולי השולטים בגיטו. עיתון המחתרת "באפרייאונג" (שיחרור) של "פועלי ציון" צ.ס., מדצמבר 1940, פירסם סקירה רחבה על הגיטו בראייה ההיסטורית, ובפתח הדברים נאמר: "ענני ימי־הביניים שוב נתקשרו מעל ראשינו. כל הגזירות והנגישות שהעלו עובש, אשר כמעט שנשכחו לחלוטין ואשר הם עניינו רק של ההיסטוריון המקצועי, שבו וצפו על פני השטח של חיינו היומיומיים האפלים והיו חלק ממציאותנו המרה. ברגע זה בולטת בראש וראשונה בעיית הגיטו במלוא חריפותה ואימתה. כמו טמאים, במלוא האכזריות שמסוגלת לה החיה שבאדם, מופרדים אנו מן האוכלוסייה הלא־יהודית שמסביב, ואנו נעולים הרמטית בין מחיצות צרות, ללא אור, ללא אוויר וללא ירק." הגיטו נגזר בצורה כזו שהוצאה ממנו כל חתימת ירק וקבוצת עצים. גן קראשינסקי (Krasinskich), פארק זעיר שהיה בלבה של השכונה היהודית וגבל עם רחוב נאלבקי (Nalewki), לא נכלל בגיטו. דיונים רבים נוהלו על צירופו לגיטו, פעמים רבות הובטח לצ'רניאקוב שהגן ייכלל בשטח הגיטו, אך כמו הבטחות רבות נותרה גם זאת אשליה ומעשה הונאה של גרמנים.

רחובות הגיטו היו עמוסים אדם, המון שופע, ממהר, עצבני, נע במיכלאה אטומה. בעיתון

נער יהודי בגיטו וארשה מוכר סרטי זרוע עם "מגן דוד". הגרמנים פקדו לענוד סרט על הזרוע הימנית החל מ־1 בדצמבר 1939. את הסרט, העשוי בד, היה צריך לענוד מעל למרפק. בגיטו מכרו גם סרטים "לא רשמיים", על נייר צלופן, שקל היה להסוותם, בעיקר לפני יציאה בלתי־חוקית אל מעבר לחומות הגיטו

מסחר ברחובות הגיטו. מימין: מכירת סרטי הזרוע, מאחור – מודעה מטעם היודנראט

מסחר ברחובות הגיטו. בתוך תיבת העץ מציעה האשה שמימין לחם למכירה

הגשר בפינת הרחובות כלודנה וז׳לאזנה. בניית הגשר החלה בסוף אוקטובר 1941. אז הוּצא האיזור שממערב לרחוב ז׳לאזנה (בין הרחובות אוגרודובה וקרוכמאלנה) מתחומי הגיטו, והוּסף לתחומיו האיזור שממזרח לז׳לאזנה (הקטע שבו נכלל הגשר). מאחורי חומת הגיטו רואים את החשמלית הפולנית (הכביש ברחוב כלודנה היה ״פולני״, והמדרכה – ״יהודית״). עד נובמבר 1941 נכללו בתחומי הגיטו, בצד האחד, הבתים מס׳ 28 עד 38 (=פינת ז׳לאזנה עד ורוֹנְיָה), ובצד השני – הבתים מס׳ 17 עד פינת רחוב וְרוֹנְיָה.
באוקטובר-נובמבר 1941 נלקח החלק הזה מתחומי הגיטו, והיהודים קיבלו, אחרי כחודשיים, את הבתים ממס׳ 2 (פינת רחוב ביאלה) ועד מס׳ 26 (פינת רחוב ז׳לאזנה), ובצד השני – בתים מס׳ 15 (פינת רחוב ואליצוב) עד פינת רחוב ז׳לאזנה

שוטר יהודי מכוון את תנועת הולכי הרגל היהודים באחד מרחובות הגיטו ההומים אדם.

הסעת אנשים ב"ריקשות" מהגיטו הצפוני ("הגדול") אל הגיטו הדרומי ("הקטן") בפינת הרחובות כלודנה וז'לאזנה

פינת הרחובות ז'לאזנה (Żelazna) – כלודנה (Chłodna), בצילום רואים את בית־הקפה הגדול "זוֹמֶר" שקנה את פירסומו בשנים שלפני המלחמה. פינה זו נכללה בתחומי הגיטו עד אוקטובר 1941, ואחר־כך צורפה לחלק ה"ארי" של וארשה

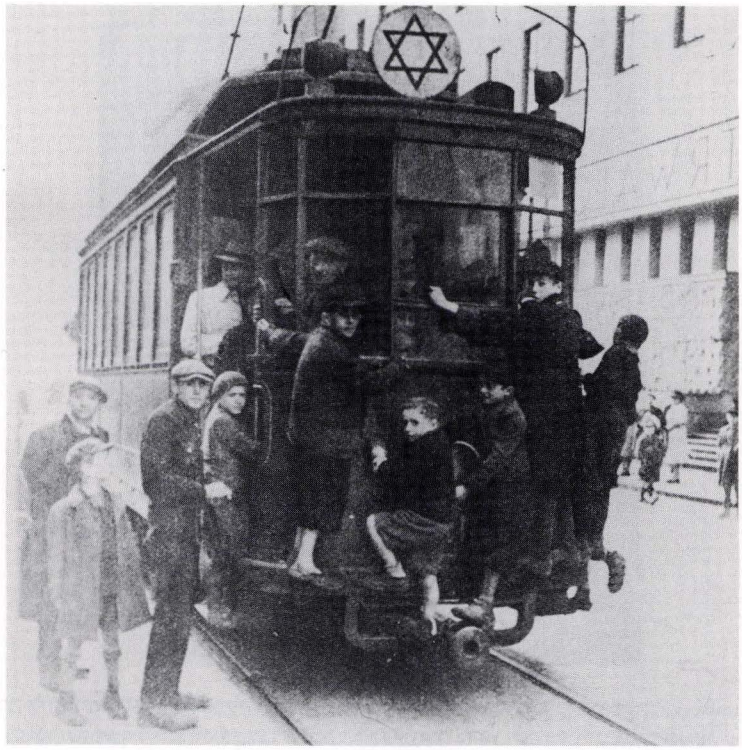

נערים יהודים הנתלים על גבי החשמלית ("טראם") העושה דרכה ברחובות הגיטו

צומת רחובות בגיטו. הרחוב מצד שמאל הוא רחוב כלודנה, הרחוב בניצב מלפנים, שבו נוסעת החשמלית – ז'לאזנה. משמאל – בית־הקפה "זוֹמֶר". התצלום נעשה בתקופת השנים 1940-1941. באוקטובר 1941 הוצא איזור זה אל מחוץ לתחומי הגיטו. החשמלית נוסעת עד לרחוב גז'יבובסקה (Grzybowska) (בקצה רחוב ז'לאזנה)

חשמלית המיועדת ליהודים בלבד. החשמלית עברה דרך הגיטו בנתיב רחוב מוראנובסקה (Muranowska), זהו שלב מוקדם בתולדות הגיטו, שנמשך עד סוף אוקטובר – התחלת נובמבר 1941, עם שינוי גבולות הגיטו, עם כינון הגבולות החדשים כבר לא נותר רחוב שחשמלית יכלה לעבור בו.

אמצעי תעבורה נפוץ של יושבי הגיטו – ה"ריקשה", השתמשו בו בעיקר אנשים שהתקשו לצעוד על רגליהם, חולים, זקנים וכו'. מחיר ההסעה היה 2 זלוטי. מובילי הריקשה נהגו לצעוק: "Twarda, Śliska, Ciepła, Pańska"

המחתרת של השכבה הצעירה ב"השומר הצעיר" נתפרסם באפריל 1941 מאמר שכותרתו "טיול ברחובות הגיטו": "עברתי בכלוב שנועד למחצית מיליון אנשים בתוך שלושת רבעי השעה."

במספרים יבשים ובנתונים סטאטיסטיים נאמר, שלתוך שטח של 2.4% ממרחב העיר נדחסו 30% מהאוכלוסייה. לפי העיתון היהודי הרשמי, שיצא פעמים אחדות בשבוע בקראקוב, ישבו בגיטו וארשה ביאנואר 1941 380,740 נפשות, מהם 378,979 יהודים, 1,718 קאתולים, פרוטסטאנטים ופראווסלאבים, וכן 43 בני דתות אחרות. שטח הגיטו לא היה קבוע – הייתה מופעלת ללא הרף המגמה לצמצם ולחתוך נתחים ממנו. מאידך גיסא גדלה באורח שיטתי האוכלוסייה שנדחסה לתוך הגיטו כתוצאה מגירושים ופינויים מערים ועיירות בסביבה הקרובה והרחוקה יותר. אמנם, ריבוי זה לא תמיד משתקף במצבה המספרית, כי התמותה הקטלנית קיצצה באחוזים והפחיתה מספרים. הריבוי של האוכלוסייה נבע כאמור מהעברת פליטים, דהיינו חיסול חלקי או מלא של גיטאות ויישובים יהודים והעברתם לתוך גיטו וארשה.

באפריל 1941 היה המספר הכללי של הפליטים בגיטו וארשה כ־130 אלף נפש. ביאנואר 1941 מנתה אוכלוסיית הגיטו 380 אלף, במארס של אותה שנה 445 אלף, ביוני 440 אלף ובאוגוסט 420 אלף. ירידה זו נמשכה בשנת 1941. בשנת 1942 שוב נמשכו התנודות. בפברואר 1942 היו בגיטו 369 אלף תושבים ובמאי 400 אלף. הנתון מיולי 1942, על סף הגירוש הגדול, מורה על 355,500 יהודים בגיטו.

נפנה עתה לקציר התמותה בגיטו. ביאנואר 1941 מתו 898 אנשים, באפריל אותה שנה היה מספר המתים 2,061 בני אדם וביולי ובאוגוסט אותה שנה עלה שיעור התמותה ל־5,550 ו־5,560. כלל מספר המתים באותה שנה עלה על 43 אלף נפש, כלומר 10% מכלל אוכלוסיית הגיטו. לא קשה לחשב, שגם אילולא היו הנאצים פותחים ברצח הטוטאלי במחנות המוות ב־1942 והייתה נמשכת התמותה בקצב של שנת 1941, היו ממדי השואה בווארשה גדולים יותר מאשר היו עד תום המלחמה בארצות כמו צרפת, בלגיה, איטליה או רומניה. ואילו נמשכה השיטה עשר שנים תמימות, הרי בכך הייתה נכחדת כליל וארשה היהודית – גם בלי תאי הגאזים של טרבלינקה ואושוויץ.

נשאלת השאלה, אם אמנם זאת הייתה מגמתם המחושבת והמתוכננת של הנאצים עם הקמתם של הגיטאות. קשה להשיב על שאלה זו בוודאות. המושל פראנק אמנם אמר באוגוסט 1942, כי "על העובדה שאנו דנים למוות ברעב 1,2 מיליון יהודים – אין צורך להרבות דברים. זהו דבר ברור, ואם היהודים לא ימותו ברעב, יהיה צורך להחיש צווים אנטי־יהודים, ונקווה שכך יהיה". אך דבריו אלה של המושל פראנק הם מאוגוסט 1942, ובאותה עת כבר ידע על תוכנית ההכחדה המלאה והסופית שנגזרה על היהודים. לעומת זאת יש לנו גם התבטאויות אחרות של פקידים נאצים בכירים, מהן משתמע שיש להגדיל את המנות ליהודים כדי לנצלם כראוי לעבודה, ויש גם פה ושם ביטוי בנוסח האומר כי יש להפעיל נגדם אמצעים חמורים ביותר, שהרי לא ניתן להרגם. סבורני, כי באותה תקופה, כלומר עד תחילת או אמצע 1942, לא הייתה לרשויות הגרמניות ב־ג"ג תוכנית או ידיעה מה יעלה בסופו של דבר בגורלם של היהודים. ברור היה כי הגיטו והאמצעים שננקטו נגדם הם שלב מעבר, ויבואו הסדרים קבועים בעתיד, שיהיו בהתאם לתפיסה הרעיונית הנאצית. זמן מה הועלו ונשקלו ההצעות לרכז את כלל היהודים או את רובם במעין רזרוואט בסביבות לובלין, ולאחר מכן נבחנו תוכניות לריכוזם של יהודים במאדגאסקר, שם יוחזקו בתנאי מחנה ריכוז. אך כל התוכניות האלה, שלא הגיעו לכלל מימוש, הוסרו ונתבטלו בשנת 1942 עם הפעלת ה"פתרון הסופי".

הגיטו הוכה במכות לאין ספור, מכות שהיו מעין הרחבה של המחסור והפגעים המוכרים בכל חברה, ומכות שלא ידעה אותן חברה תקינה והן היו פרי ההסגר והמצוקה הנוראה שלתוכם הוטלו היהודים. הרעב והמחסור התמידי במזון הציקו ליהודים בגיטו כל העת. אין לומר בפשטות "שאלת פת הלחם", כי הלחם נחשב בגיטו לסוג מזון מובחר, והמוני אדם חלמו בלילות על מזון גס יותר שיוכלו לאוכלו לשובע. המזון חולק לכל התושבים במנות קצובות לכאורה. גרמנים ופולנים לא הסתפקו במנת המזון שחולקה לפי ההקצבות, וכולם, מי פחות

מי יותר, השיגו מזון נוסף, משובח יותר בקנייה בשוק החופשי והשחור, הפתוחים בפניהם. ליהודים היה מקור זה חסום, על כל פנים הם לא יכלו להשיג מזון בצינורות ההובלה מהכפר לעיר. לגיטו הוכנס מזון נוסף על מנות החלוקה הרשמית רק בדרכי הברחה. מנת המזון שחולקה באורח רשמי לגרמנים הכילה 2,613 קלוריות, לפולנים 669 קלוריות ואילו ליהודים ניתנו 184 קלוריות ליום. כמות זו, שניתנה ליהודים בסוגי מזון נחותים ולעתים פגומים, הגיעה לכשבעה אחוזים מהדרוש להחזקת הגוף במצב בריאותי תקין.

ה"הברחה"

התגובה של אנשי הגיטו, או יותר נכון מלחמת הקיום של הגיטו, התרכזה ב"הברחה". ה"הברחה", או העברת מזון לגיטו באמצעים בלתי־ליגאליים, הפכה לענף כלכלי, הענף החשוב ביותר במציאות הגיטואית. ההברחה הייתה אסורה; אנשים רבים, כנראה מאות אנשים שילמו בחייהם בעוון ההברחה, אך לא היה יום במשך קיום הגיטו בו פסקה ההברחה לחלוטין. צינור חיים זה פעל במשך כל התקופה.

האם לא יכלו הגרמנים לשים קץ להברחה? הם יכלו לעשות זאת כמובן, אך רק בדרך של הרג המוני. הם גם ידעו היטב, שביטול מוחלט של מקור זה משמעו גסיסה מוחלטת של הגיטו בתוך שבועות או חודשים לכל היותר. כיוון שלא התכוונו לחסל את היהודים כליל באמצעות הרעב, נקטו מערכה מבוקרת נגד ההברחה. לפרקים עצמו עיניים, ובזמנים אחרים ירו באנשים ליד החומות. שוב, אין לדעת אם הייתה זאת מדיניות מחושבת, אך התוצאה בפועל הייתה מעין השלמה עם הברחה על אש קטנה. אפשר להניח שכ־80% מהמזון שצרך הגיטו סופק באמצעות ההברחה.

מי היו המבריחים? אנו מבדילים בקווים כלליים בין שני סוגי מבריחים: מבריחים "מקצועיים", המאורגנים בקבוצות, ומבריחים "מן השורה", דהיינו מבריחים אינדיווידואליים. פרץ אופוצ'ינסקי, סופר יהודי שרשם את רשמיו בגיטו וארשה, כותב על ההברחה בין היתר:

> "בלילה מתנהלת ההברחה דרך גגות הבתים, דרך חורים צרים, דרך מרתפים ואפילו דרך חומת הגיטו עצמה. בקיצור: בכל דרך אפשרית. לעומת זאת, ביום היא נעשית בצורה פשוטה הרבה יותר, אף כי לא בלי תחבולות והרבה אמצאות מחוכמות – ראש יהודי... נס נעשה לישראל... בסימטת קוֹזְ'ה (Kozia) יש כמה בתים, בצד המספרים הזוגיים, שגרים בהם נוצרים, אבל הכניסות לבתים והשערים שבצד סימטת־קוֹזְ'ה חסומים בקיר. הכניסה היא מן העבר השני, מרחוב פְרֶטָה (Freta), כלומר מחוץ לגיטו, ורק חלונותיהן של דירות ספורות אלה פונים לצד קוֹזְ'ה (שהוא בתוך הגיטו). וזאת באמת ברכה לא רק לאותם 'גויים' ספורים, המתגוררים בדירות אלה, אלא גם ליהודים, ונהיה נא כנים: לא רק ליהודי סמטת־קוֹזְ'ה, למבריחים, אלא לכלל יהודי וארשה. כי ככל שההברחה היא, בעצם, עניין שלילי, רצועה הדוקה על צווארו של הצרכן הנפוח ומזה־הרעב, היא בכל זאת, בתנאים הנוראים של בית־כלא ענקי זה, שלתוכו הושלכו יהודי וארשה בין חומות הגיטו, ההצלה היחידה לשארית הפליטה, ומי יודע אם לא יעמידו אי־פעם מצבת־זיכרון למבריח, על ששם נפשו בכפו – משום שבדיעבד הציל על־ידי כך חלק גדול מיהודי וארשה ממוות ברעב".

אופוצ'ינסקי רומז על דימוי שלילי של ההברחה, ואמנם, ביומנים וכרוניקות אנו מוצאים לא מעט תרעומת ודברי קיטרוג המכוונים נגד המבריחים. המבריחים הגדולים, אלה שניצחו על המערכת המשומנת של העברת מזון בקנה מידה גדול, היו יחידים וקבוצות קטנות של אנשים מאוגדים. על־פי־רוב לא היו אלה סוחרים בעבר, וודאי לא אנשים המעורים בחיי ציבור. ראשי המבריחים הורכבו, ככל הידוע, בעיקר מאנשי העולם התחתון, מאלמנטים פליליים ומהמקורבים אליהם. לאלה היו העוז, היוזמה והכושר התחבולתי כדי להפעיל את ההברחה ששינתה מקומות, שיטות, התנהלה בקצב מסחרר וניזקקה לקשרים עם פולנים מהעֵבר ההוא. סביר להניח כי גם בצד הפולני עסקו בהברחה בעיקר אנשים השייכים והמקורבים לעולם התחתון ובעצם, ההברחה הייתה לפעמים שלב המשך לקשרים ועסקים אפלים שנרקמו בעבר.

הברחת מזון: נערים חוזרים לגיטו מן הצד ה"ארי" דרך גדר התיל החתוכה

הברחת מזון: ילדים חוזרים אל תוך הגיטו מן הצד ה"ארי" דרך פתח בחומה

ילדים יהודים שנתפסו בנקודת המשמר עם ירקות שהביאו מצדה השני של חומת הגיטו עבור בני משפחותיהם

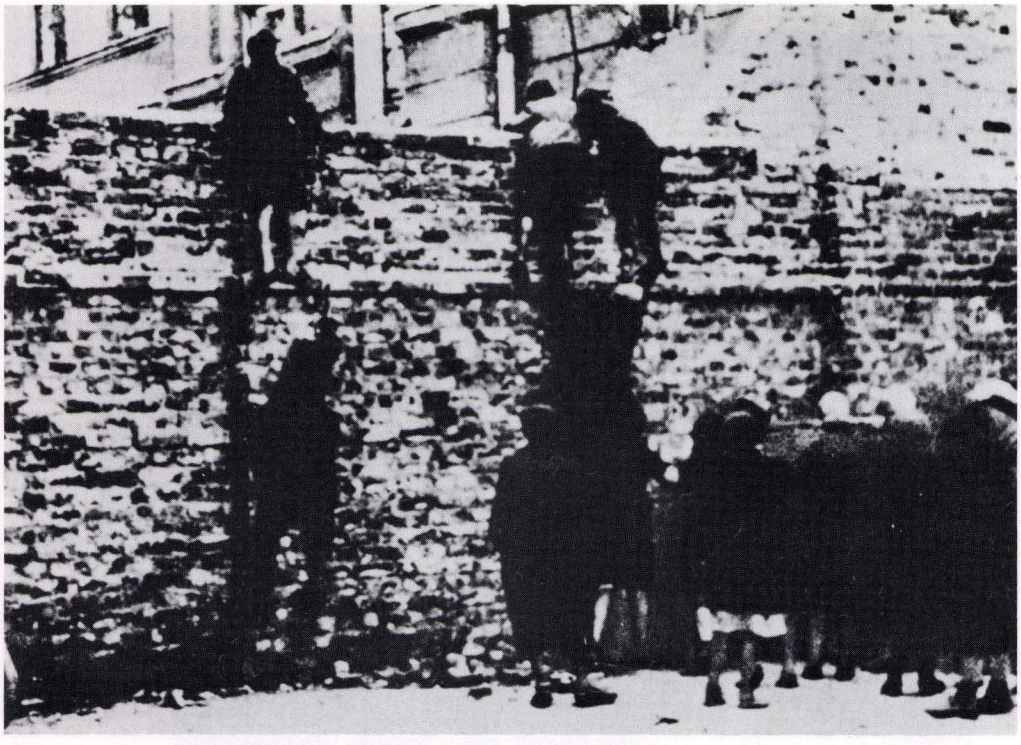

הברחת מזון: יהודים מגיטו וארשה בדרכם אל מחוץ לגיטו. גובה החומה היה 3 מטר, ועל קצה פיזרו הגרמנים שברי זכוכית למניעת אפשרות טיפוס על החומה

המבריחים נמנים על המועטים שצוברים הון בגיטו, מתעשרים ואינם נרתעים מליהנות מחיי שעה, בלי להתחשב עם הרעב והאימה בעיר המתים. המבריחים הם מבין הבאים למסעדות ובתי־חשק הצצים בגיטו כדי לשמש סוג זה של מתעשרים חדשים. בין הנלווים אל המבריחים בבילויים יש גרמנים, פולנים וגם שוטרים יהודים. המבריחים מנצחים על שיטה תכליתית, המוליכה את המיצרכים המוברחים מהספק הגרמני ועד למתווך הקטן. ההיראַרכיה נשמרת בקפדנות, ובקטעים השונים של מערכת ההברחה מועסקים אנשים מתאימים, הממלאים את התפקיד המוטל עליהם. ראשי האירגון ומנהליו לא נטלו חלק ישיר בפעולה בשטח. אלה המוחות המניעים את טכניקת ההברחה. במוקדי ההברחה, שכונו בעגה המקצועית "מטה" (meta), עבדו סבלים וזקיפים; עיקר משימתם להעביר את הסחורה בזריזות ובקצב מהיר, להיות מוכנים להתקפל למראית עין בשעת סכנה ולטשטש עקבות אחרי גמר ההעברה. על אנשים אלה הייתה מוטלת הסכנה העיקרית שבמלאכה, ומשורותיהם נפלו קורבנות רבים ביותר מבין המבריחים. מידי ה"מעבירים" נטלו את הסחורות בעלי רכב, על־פי רוב בעלי "ריקשות", מין תלת־אופן, שעליו הורכב ארגז קטן מלפנים להובלת אנשים ומשאות. זה היה "כלי רכב" פופולארי ויום־יומי בגיטו. המובילים ריכזו את הסחורה המוברחת במחסנים, שם נקבעו על־יד ה"ראשים" המחירים היומיים ושיטת החלוקה. ה"מחלקים" העבירו על גופם, או שוב באמצעות ה"ריקשות", את הסחורה לקימעונאים, בעלי חנויות מכולת זעירות או מוכרים בצד, שהיו מספקים מיצרכים ללקוחות קבועים בבתים מדלת לדלת.

מאות ואולי אלפי אנשים היו מעורבים בתהליך מורכב זה, והתפרנסו ממנו. אלה שניצבו בראש הסולם של ההברחה צברו כאמור ממון רב ולהללו בתחתית הסולם הופרשה מהשלל רק פת לחם קמוצה, אך גורל כולם היה קשור עם מלאכה זו. בעלי הכרוניקות מוסרים, כי לראשי חבורות ההברחה לא היה יחס של רגישות לענייני ציבור ומצוקת הכלל. לא נתקבלו מהם סכומי כסף בשביל פעולות הסעד. הם העדיפו להבריח "מעדנים", כמו גבינות, נקניקים, בשר או פירות, תמורתם נכנס רווח שמן והעברתם הייתה קלה מאשר העברת משאות בעלות משקל ונפח גדולים – תפוחי אדמה וירקות. כמובן, המזון המשובח יותר והיקר היה מיועד לרובד צר של בעלי יכולת בגיטו, ואילו ההמון נזקק למזון הבסיסי והגס. בין המבריחים התנהל מאבק על קשרים עם החוץ, על מקומות מעבר נוחים ובטוחים ביחס, על המחירים ושיטות המכירה. במובן מסוים מזכירות קבוצות אלה חבורות של "מאפיָה". אך לא נעשה צדק עם מנגנון ההברחה אם לא נציין, כי הם היו "מאפיה" במציאות שלא הותירה מקום ומוצא לשיטה אחרת. וסימן היכר חשוב מבדילם מן ה"מאפיה". הם לא נזקקו לשיטות אלימות קיצוניות במלחמה ביניהם. הם נפתלו בחזית ההברחה, אך לא הרגו ולא הלשינו חבורה על רעותה.

מ' פאסנשטיין, שחיבר עבודה מקיפה על שיטת ההברחה בגיטו וארשה (היא נמצאה בגנזים של ארכיון רינגלבלום), קובע:

> "חיי המבריחים זרועים סכנות. לא חלף יום בלי שמישהו מהם לא נפל מכדורי מכונת הירייה של הז'אנדארמים, אך ההברחה לא פסקה. לאחר שסולקה הגופה, נמשכה ההברחה באותה אינטנסיוויות ובאותה דרך של משחק בגורל, דבר שהעמיד את המבריחים בשורה הראשונה של הגיטו בווארשה הנאבק עם ההיטלריזם."

עד כה דיברנו על ההברחה בקנה מידה גדול, הברחת הלוויתנים, שאמנם פיקחו על רוב רובה של שיטת ההברחה בכללה ומימשו אותה. בגיטו היה גם סוג של מבריחים, שבשבילם לא היה זה עסק, אלא אמצעי אחרון למאבק על קיום נפשם וקיום משפחותיהם. אלה היו מבריחים יחידים, שהתגנבו ל"צד הארי", הסירו את הסרט שעל זרועם והשיגו מעט מזון ממכרים או בדרך חליפין, תמורת חפצים שהביאו עמם. כמויות מועטות של מזון שנטל המבריח על גופו או בצרור קטן נועדו למשפחתו, או לפעמים לשכן או מספר שכנים. הצטיינו במלאכת הברחה אינדיווידואלית זו הנשים. נשים יכלו ביתר קלות להסתיר את יהדותן, אותה לא נשאו על גופן. נשים יהודיות רבות היו מסוגלות בגלל מראה פניהן ושפתן הפולנית הרהוטה להופיע כ"פולניות". אך היו לכך גם מניעים נוספים. בארכיון רינגלבלום נשתמרו רשימות של נשים, ובהן תשובות למשאל שיזם הארכיון בנושא "האשה היהודית במלחמה". חומר זה מלמד, כי

האשה הצטיינה בדרך כלל יותר מהגבר בכוח הסבל, באומץ ונחרצות במשימה לגונן על חיי משפחתה וילדיה.

סוג אחר של גיבורי ההברחה היו הילדים. ילדים פעוטים, רבים מהם בני שש ושבע שנים, עסקו בהברחה. הם התלקטו בקבוצות, הכירו את כל הסדקים והמעברים דרכם ניתן היה לחמוק ל"צד הארי". הם חיכו בקור, בבגדיהם הבלואים ליד שער הגיטו. אירע לפעמים שהגרמנים, מתוך חמלה או מתוך שיעמום, הירשו להם לעבור. במקרים אחרים הם ציפו במתח לרגע בו הועתקה תשומת הלב של השוטרים ליד השער מהמעבר כדי לחצות בזריזות את הגבול. רבים, רבים מהם נפלו בעת היציאה מהגיטו או בחזרה אליו. הילדים ביקשו בגיחות ההרפתקניות שלהם להשביע את רעבונם. חלק מהם מילאו תפקיד חיוני של אספקת מזון לבני משפחתם, והמזון שהחביאו בשיפולי בגדיהם היה לעתים מקור מחייה יחיד למשפחה כולה. כותבי הזיכרונות והכרוניקות מספרים על ילדים שחסכו לחם מפיהם כדי להביאו ליקיריהם שבגיטו. מסופר גם שנשים פולניות, ביניהן גם בעלות דעות אנטישמיות, לא יכלו לעמוד במראה הילדים מזי הרעב, והן נידבו משיירי המזון לפושטי היד הקטנים מהגיטו. לילדים רבים היו כתובות קבועות אליהן פנו בצד הפולני, שם קיבלו נדבות במזון, ואילו אחרים עסקו במעין מסחר, הבריחו על גופם חלקי לבוש ל"צד הארי" ותמורתו קיבלו מזון, בעיקר לחם ותפוחי אדמה.

המשוררת היהודיה, שכתבה בלשון הפולנית, הנריקה לזוברט, הקדישה ל"מבריח הקטן" שיר שחיברה בגיטו, שיר של ארבעה בתים, ששניים מהם מובאים כאן בתרגומו של י' ליכטנבוים:

בעד חדק, בעד סדק, בעד תיל — לא עוד אשוב אליך,
עם שחר, ביום ובליל — לא קול עוד מרחוק,
מורעב, עז־פנים ובן־חיל — אבק הרחוב לי קבר,
אחמק ואגלש אט כצל. — נחרץ גורל תינוק.
ואם יד הגורל תמצאני — ורק עלי שפתיים
תוך זה המשחק בחתף, — תִקפא דאגה אחת:
הלא בן־תמותה אך הנני, — מי לך, יקרת הנפש,
אל לי תחכי, אם לשווא. — מחר יביא עוד פת.

יהודה פלד, סופר בלשון יידיש, חיבר במאי 1941 תמונה קצרה בסידרת שרטוטים על אנשי הגיטו, המתארת גורל ילדים מבריחים:

"מאחורי שער הבית בצד השני, מעבר לגיטו, תפס שוטר פולני שני ילדים יהודים. הוא עמד עמם על המיקח באריכות, ניסה בשידולים ולאחר מכן במכות להוציא מהם כמה זלוטי דמי כופר. אך הדבר לא עלה בידיו, משום שלילדים לא הייתה פרוטה בכיסם.

לפתע הופיע רכב עם שני ז'אנדארמים. השניים ירדו במהירות, ניגשו לשוטר ושאלוהו מדוע עצר את שני ילדי העוני. לאחר שהשוטר הסביר, שהיהודים באו כדי להבריח מחוץ לגיטו, סטרו שני האנשים במדים בחיבה על לחייהם החיוורות של הילדים ואמרו להם לקפוץ מהר מעבר לחומה. בכוחות האחרונים, אך בזריזות, בזריזות רבה אחזו הידיים והרגליים הדקות בלבנים החלקות של החומה. הם פצעו את אצבעותיהם, עד שהשיגו את קצה החומה. קול רועם הדהד בחלל. שתי גופות צעירות של ילדי יהודים נפלו חזרה לצד השני של החומה, והציפו את האדמה בקילוח אדום. ז'אנדארם ציווה לשוטר להתקרב ולהיווכח, אם אמנם שני הכדורים שנורו שמו קץ לחייהם של הילדים [...]

כאשר שב השוטר ואישר את הדבר, חייך הז'אנדארם, ובגאווה פנה לחברו שלצדו: " – ראה, ממרחק של חמישים מטר פגעתי היישר למטרה! [...]"

נמסר כי ליאון ברנסון (Berenson), פרקליט יהודי שקנה לו שם בהגנה על נאשמים בעבירות פוליטיות ממחנה השמאל בפולין בין המלחמות, וחי ומת בגיטו וארשה, אמר כי אחרי המלחמה מן הראוי יהיה להקים באחת מכיכרותיה של וארשה אנדרטה לילד – הילד המבריח האלמוני מגיטו וארשה.

סוג נוסף של הברחה בממדים זעירים התנהל באמצעות העובדים, שהועסקו בעבודות כפייה מחוץ לגיטו. כאלפיים איש עבדו בשירות הגרמנים בעבודות פרך במקומות מפוזרים בתוך העיר

ובסביבותיה, שכונו "פלאצוּבְקָה" (Placówka). בשובם מדי יום לגיטו ניסו עובדים אלה להגניב על פני גופם מעט לחם ומיצרכי מזון. הדבר הצליח אם לא נערך חיפוש ליד השער. מדי כמה ימים היה מתבצע חיפוש כזה, ואז היו הפועלים או העבדים היגעים צפויים, בנוסף להחרמת המזון, גם לעונשים גופניים. המזון של עובדי ה"פלאצובקות" הספיק כדי לשבור את הרעב של המשפחה הקטנה של העובד, ולפעמים כדי למכור מעט מהנותר גם לשכן שבדירה הסמוכה.

נשאלת השאלה, כיצד התנהלה ההברחה ב"צד הארי", מי היו האנשים שעסקו במלאכה ומה קיבלו הפולנים בתמורה בעד כמויות המזון שזרמו לגיטו? במקורות הפולניים שחוברו אחרי המלחמה מוצאים לפעמים טענה, שבהברחה יש לראות דרך סיוע שהפעילו הפולנים למען היהודים. הטיעון נשמע חיובי, אך אין למצוא לו אישור במציאות. למעשה לא היה קשר כלשהו בין הברחה ועזרה. ההברחה כולה, משני צדי החומה, התנהלה על בסיס עסקי קשוח. אין אנו יודעים הרבה מי היו הפולנים שעסקו בהברחת מזון לגיטו. מהעדויות המועטות שבידינו מסתבר, שהיו אלה פולנים הפעילים בשוק השחור בתוך העיר, אנשים המעורבים בעסקים בלתי־כשרים בזמנים שקדמו למלחמה וכאלה שפנו למסחר אסור במלחמה מתוך מחסור בעיסוקים אחרים. ההברחה קרצה במיוחד לדיירים שגרו בבתים שגבלו עם הגיטו, ולפולנים שעשו בזמנים כתיקנם יד אחת עם יהודים בעולם התחתון של וארשה. בנוסף לקבוצה שריכזה בידה את הטכניקה של ההברחה בקנה מידה גדול, נעזרו הפולנים במלאכה זו באנשים פשוטים רבים, שהעבירו כמויות קטנות של מזון מן הכפר לעיר, והסחורה המשיכה את דרכה בצינורות ההברחה לעבר הגיטו.

הרווח שהופק מההברחה לא הסתכם אך ורק בפער המחירים הניכר בין ה"צד הארי" ובין הגיטו. בעצם, כאשר אנו בוחנים את ההברחה ומבקשים להגדיר את אופייה, יש לציין כי הייתה מתנהלת הברחה דו־סיטרית. לגיטו הוחדר המזון, ואילו מן הגיטו לצד השני הועברו החפצים ודברי הערך שיכול היה להציע הגיטו. על כל פנים לא היו אלה חילופים של מזון תמורת כסף. ליהודים לא היה כסף בכמות שאיפשרה לשלם בעד הברחה. לפיכך, בנוסף לזהב ומטבע זר שהיה מצוי בידי השכבה המבוססת, נמסרו תמורת המזון המוברח חפצי בית למיניהם: בגדים, כלי מטבח, דברי אמנות, רהיטים ואף פסנתרים. חלק ניכר מחפצים אלה עשה דרכו לצד הפולני באותן השיטות ובאותם המקומות שהגיע המזון לגיטו. מטבע הדברים עולים בימי המלחמה המחירים של מיצרכי מזון, ונופל ערכם של חפצים להם נזקק אדם בזמנים של שלווה ורגיעה. אולם אין להניח, כי במקום כלשהו נמסרו דברי ערך שנצברו במשך דורות במחירי שפל, כפי שאירע בדרך ההברחה. אנשים שעבדו ב"פלאצובקות" סיפרו, כי היה לוח מחירים כמעט קבוע. זוג מכנסיים או חולצה במצב תקין היו שווים קילוגרמים אחדים של תפוחים, אך כשביקש היהודי להשיג לחם, היה עליו להציע חפץ רב ערך יותר.

עם זאת, מן הדין לקבוע כי מפעל ההברחה, שבו נפלו אנשים משני הצדדים (אם כי עיקר הקורבן בנפש היה בצד היהודי) הצביע על הקשר האנושי, על כוח המגעים והעניין העסקי השובר איסורים וצווים שרירותיים ואכזריים. גם אם לא היה שום יסוד אידיאולוגי או הומאניטארי מודגש בהברחה, הרי הייתה כאן התגברות הדדית של ציבורים מנותקים וחצויים על החומה המלאכותית שניצבה ביניהם. מבחינה זו ניתן לראות בהברחה מעשה התנגדות הן של פולנים הן של יהודים, מעשה שעיקרו אי־השלמה עם צורת משטר שניסה לכפות האויב. אם גם לא היו המניעים להתנגדות זו פוליטיים אלא עסקיים גרידא, הם משקפים את רצון החיים של אנשים בני עמים שונים על פני שלטון דיכוי, הנעדר דמות אנושית.

הגיטו הציב חומה אטומה בין יהודים ופולנים, יצר גבול שמור, שהפריד וחצה רחובות. היהודים היו מעתה תלויים לחלוטין במזון מוברח מהחוץ. הגיטו נזקק גם למוסדות ושירותים, שעל סיפוקם הייתה מקודם מופקדת העירייה. התמורות שהתחוללו והונהגו לא היו תוצאה של תיכנון מוקדם והפעלה הדרגתית, אלא ירדו על המוני היהודים בחתף. כבר הובהר, שבעת הפינויים וקביעת שטח הגיטו הייתה דעתם של היהודים נתונה כליל לעניין הבטחת קורת גג למשפחותיהם, ולשאלה המטרידה מה צפוי לרבים, שעסקיהם הזעירים – שעדיין נותרו בידיהם, ומקום עבודתם – היו ברחובות שמחוץ לגיטו ומעבר לחומה. גם לאחר שנגזר שהגיטו

יהיה סגור, לא הומחשה במלואה החומרה של מצב זה. צ'רניאקוב רושם ביומנו ב־15 בנובמבר שמהדיסטריקט נמסר "שלא אנחנו נוציא רישיונות יציאה", כלומר, אם הניחו כי הסגירה משמעותה שיהודי המבקש לצאת את הגיטו יזדקק לרישיון מעבר מטעם הקהילה, הופרך הדבר, ורישיונות כאלה יינתנו על־ידי השלטונות הגרמניים. עד מהרה התברר, כי הגרמנים אינם מתכוונים כלל להוציא רישיונות יציאה כאלה, פרט לקבוצות העובדים בעבודות כפייה אצל הגרמנים ולמקרים נדירים ביותר. ב־18 בנובמבר רושם צ'רניאקוב במידה של תמיהה: "אני עצמי קיבלתי רק בקושי רישיון מעבר."

ב־19 בנובמבר כותב צ'רניאקוב, כי הממונה על הגיטו מסר לו על משרד דואר יהודי נפרד. כמו כן הביא לידיעתו שעומד לקום מוסד שיעסוק במעבר סחורות ומטענים מן הגיטו ואל הגיטו (Transferstelle). זה יהיה צינור מעבר יחיד עם החוץ. "עד ל־28 בנובמבר – כותב צ'רניאקוב – עלינו להגיש רשימה של מיצרכי שימוש ומזון [שהגיטו יזדקק להם]. התמורה צריכה להיות במטבע זר (דולארים) וסחורות מוגמרות. ה"טראנספרשטלה" תיתן הזמנות לבעלי מלאכה ולעובדים. ה"טראנספרשטלה" תדאג לנושים גרמנים ופולנים וגם להיפך, ליהודים. היא עומדת לקבל לידיה את שירות העבודה עם נציגי משרד העבודה".

הצו הרשמי בדבר ייסוד "המוסד להעברה" – "טראנספרשטלה" – יצא רק באפריל 1941, אך מאז שהוקם הגיטו החלה רשות זאת לפעול, והיא שמה ידה על ייצור בגיטו המופנה החוצה, ועל המיצרכים שעברו באורח רשמי פנימה לתוך הגיטו. אולם, המוסדות והשירותים החדשים שנוצרו לא באו רק לקבוע דפוסים של קשרים עם החוץ. שורה של רשויות חדשות כאלה קמה גם כדי לענות לצרכים של הגיטו עצמו.

מוסדות השלטון היהודיים בגיטו

באורח פורמאלי הייתה המשטרה הפולנית ממונה גם על הסדר ועל הביטחון בגיטו, אך למעשה, השוטרים הפולנים הן ליד שערי הגיטו הן בתוך הגיטו, דעתם הייתה נתונה כמעט אך ורק לכך כיצד לסחוט כסף מיהודים בעסקות כשרות ובלתי־כשרות. במקרים של פשעים חמורים בגיטו צריכים היו לפנות למשטרה הפולנית, אך היהודים בגיטו נרתעו מתלונות ומפנייה לערכאות בחוץ, כך שבאורח טבעי נוצר צורך בהפעלת רשויות מקבילות מסוג זה בתוך הגיטו. ב־20 בספטמבר 1940 רושם צ'רניאקוב ביומנו, שפקיד גרמני הציע לו "לארגן 3,000 שומרי סדר. ל' טען, שכל המשטרה הפולנית כוללת 3,000, לכן יספיקו לנו 1,000. הוא הוסיף שאנו עומדים לקבל Selbständige Autonomie – שלטון עצמי." מהשבוע השני של נובמבר מתרבות ביומנו של צ'רניאקוב רשימות על "שירות הסדר", או המשטרה היהודית. האיזכור המעשי הראשון שהוא בעל חשיבות, מופיע כבר ב־27 בנובמבר. צ'רניאקוב מציין: "מיניתי למנהל שירות הסדר את סגן־אלוף שרינסקי." מדבריו של ראש היודנראט ניתן להסיק, כי מינויו של שרינסקי לא הוטל על הגיטו בידי הגרמנים או המשטרה הפולנית, אלא היה בחירתו החופשית של צ'רניאקוב. לדבר זה חשיבות רבה, כי האיש, יוזף אנדז'יי שרינסקי (Szerynski), עתיד להטביע את חותמו על המשטרה, ובאמצעותה על הגיטו בכלל.

שרינסקי היה יהודי מומר ששמו הקודם היה שנקמאן. הוא שירת שנים רבות במשטרה הפולנית והגיע בשורותיה לדרגה בכירה. חוקי הגזע החזירו אותו למסגרת יהודית. לדעת רבים היה אנטישמי מתנכר, והפגין יחס של בוז להמוני היהודים. אין אנו יודעים מה היו מגמותיו של צ'רניאקוב כאשר החליט למנות את שרינסקי למפקד המשטרה היהודית. מותר להניח, כי הוא פנה אליו מפני ששרינסקי היה איש משטרה מקצועי וליהודים לא היה ניסיון בתחום זה, ולפני המלחמה כמעט ולא נתקבלו יהודים לשירות במשטרה.

בתחילה גויסו למשטרה 1,000 צעירים. בפני המועמדים העמידו תנאי קבלה קשים – אנשי שירות הסדר צריכים היו להיות בעלי השכלה תיכונית, והעדפה ניתנה לכאלה שמאחוריהם שירות צבאי. כמו כן נאמר כי לשוטרים לא ישולמו משכורות, כך שהמישרה פתוחה רק בפני בעלי אמצעים, או בנים למשפחות אמידות. רבים מן הקצינים היו עורכי־דין ובעלי מקצועות

חופשיים, ובשירותיהם גדול היה מספרם של מתבוללים ומומרים, שהשתייכו לחוג המקורב לשרינסקי.

כך איפוא, המשטרה הורכבה בדרך כלל מאלמנטים של האינטליגנציה היהודית ובני טובים. שוטרי "שירות הסדר" (Ordnungsdienst) לא צוידו בנשק חם, ונשקם היחיד היה מעין מקל גומי. מעמדם ניכר בלבושם. לא היו להם מדים ממש. רק כובע עגול עם מצחייה, שבמרכזו פס כחול, עטור סימני דרגה בצורת כוכבים אצל הקצינים, ומעין מסמרים עגולים אצל האחרים, וכן סרט כחול על שרוול הבגד העליון, ציינו את השוטרים. אך השוטרים סיגלו לעצמם חלקי לבוש אחרים, שגם אם לא היו מדים אחידים וממשיים, הפכו לסימן היכר של השוטר בגיטו. החשובים באביזרי לבוש אלה היו מגפיים גבוהים ומבריקים שנעלו השוטרים. בכלל, מגפיים היו לסמל השררה. הגרמנים במדים וללא מדים הופיעו במגפיים מבריקים ומצוחצחים ובמכנסי רכיבה גזורים בהתאם. לבוש שכזה, לרבות מעיל עור, מיזג בתוכו חיקוי של מדי הכובש, והפיק עוצמה ושלטון.

למשטרה היהודית בווארשה יצא שם רע. המשורר יצחק קצנלסון דיבר על המשטרה כעל "החרפה עדי עד..." ו"חלאת המין האנושי". קצנלסון ראה בהם יסוד חברתי מרוחק מהעולם היהודי, "אלה שהתחנכו בסביבה זולה וחשודה של פסיאודו־אינטליגנטים של גויים." אולם, דימוי מגנה קיצוני ושלילה מוקיעה עד תום כרוכים במיוחד בתפקיד העגום והברוטאלי שמילאה המשטרה בתקופת הגירושים, ובייחוד בימי הגירוש ההמוני מגיטו וארשה בקיץ 1942. בתחילה לא היה כנראה היחס למשטרה שלילי, והיו שראו בהופעתם בגיטו מעין חידוש מרענן. רינגלבלום כותב ברשימותיו בסוף 1940 ובתחילת 1941, כי "המשטרה היהודית מורכבת מאנשים מנומסים וסימפטיים... הציבור היהודי מתייצב לצדו של השוטר היהודי..."

הלחץ של המועמדים שביקשו להתגייס למשטרה עלה בהרבה על המסגרת הכמותית המתוכננת. הפונים נהנו מפרוטקציה ומהר פשטה השמועה בגיטו כי הכניסה ליחידת "שירות הסדר" נעשית באמצעות קשרים ומרפקים. אפשר לתהות, מה בעצם הניע צעירים משכילים רבים להידחק לשירות זה. העורך־דין סטאניסלאב אדלר, שהיה קצין משטרה בגיטו, כתב בזיכרונותיו שנתחברו בזמן המלחמה, כי אישית שוכנע להצטרף למשטרה על־ידי חבר משפטן, פ' טשנר. אגב, אדלר התאבד בפולין לאחר קץ המלחמה. טשנר ניסה לשכנעו, כי רצוי שאנשים בעלי כוונות טובות ומוכשרים ידריכו את המשטרה. טשנר עצמו פנה למוסד לאספקה, עליו עוד ידובר, ובתור אחד ממנהליו של מוסד זה הצטיין בחריצותו ובניקיון כפיו. על עצם הנהירה לשירות אומר אדלר, המגלה גישה בוחנת וביקורתית בכתיבתו:

> "יש סיבות אחדות המסבירות את העניין של אנשים הגונים, אינטליגנטיים ומשכילים רבים כל כך בשירות זה, על אף שעיסוק במשטרת־עזר לא יכול היה להיות מהנה או מתאים בשביל מרביתם. גם חישובי הכדאיות לא יכלו להיחשב כפיתוי, כי השכר המצופה לא יכול היה לספק את הדרוש בתנאים הקמוצים ביותר. אולם, בהיותם על סף של כניסה לחיים נזקקו [צעירים אלה] בדחיפות לתעסוקה כלשהי, לדרך כלשהי של קביעות שבהרגל, לאחר יותר משנה של בטלה כפויה. יתר על כן, תעסוקה בשירות הסדר הייתה עשויה לשחררם מעבודת כפייה, והחרדה המעיקה מפני מחנות עבודה, שארבו לכל אחד מחוסר תעסוקה."

כך, איפוא, לא נקודת המוצא ולא המבחר הפגום מלכתחילה היו הגורם לתופעות הניוון במשטרה. מראשית צעדיה התרחבה המשטרה, ובמקום אלף נכנסו לתוכה 1,650. בכך לא נקבע גבול יציב לממדיה, כי לקראת הגירוש ב־1942 מנתה המשטרה כ־2,000 איש, ומספר זה לא כלל את הצוות המשרדי של השירות. המשטרה חולקה לגדודים, עברה אימונים, החזיקה בית־סוהר, הייתה אחראית לסדר ברחובות, הופקדה על הנעשה בבתים, מילאה שירותי משמר ליד שערי הגיטו ולאורך החומות ושימשה תכופות ככוח ליווי לקבוצות של עובדי כפייה שיצאו מן הגיטו. הגרמנים ביקשו בראש ובראשונה להיעזר במשטרה ככוח שיפריד בין הגיטו והחוץ וימנע הברחה. דווקא בתחום זה לא מילאה המשטרה את המוטל עליה. ההיפך הוא נכון, השותפות בהברחה הייתה לאחד העיסוקים הקבועים של שוטרים רבים ומקור הכנסה מן הצד המבוקש מבחינתם. עד מהרה הסתבר, כי העובדה שהשוטרים אינם מקבלים שכר קבוע, נותנת

"משטרת הסדר" (Ordnungsdiénst) היהודית של גיטו וארשה בעת מיסדר

משרד הדואר בגיטו. הבניין שכן ברחוב זמנהוף 19, בבית שבו ישב אחר־כך היודנראט של הגיטו בעוברו מרחוב גז'יבובסקה 26/28 (אוגוסט 1942). הבניין, שנחרב בזמן מרד גיטו וארשה, עמד בדיוק מול המקום שבו ניצבת כיום האנדרטה של רפופורט לזכר מורדי גיטו וארשה.

תושבי הגיטו יכלו לקבל דברי דואר לחבילות מארצות חוץ ואף לשלוח דברי דואר, שעברו בדיקת הצנזורה הגרמנית עד לסוף 1941 – תחילת 1942. בתקופה זו מתחילות ההגבלות על משלוח דברי דואר ועל קבלתם

טיפול רפואי בגיטו. אחות רחמניה מזריקה חיסון לילד

חיטוי בגיטו (צולם בסוף שנת 1941)

רחוב כלודנה: מקלט לפליטים שהגיעו לגיטו מערי השדה

עזרה סוציאלית: 2 הילדים מתרימים עוברים ושבים ברחובות הגיטו למען נזקקים רעבים

בית־מלאכה בגיטו. קשת רחבה של מוצרים, באיכות מעולה, נוצרה בידי הפועלים היהודים שעבדו בבתי־המלאכה הללו

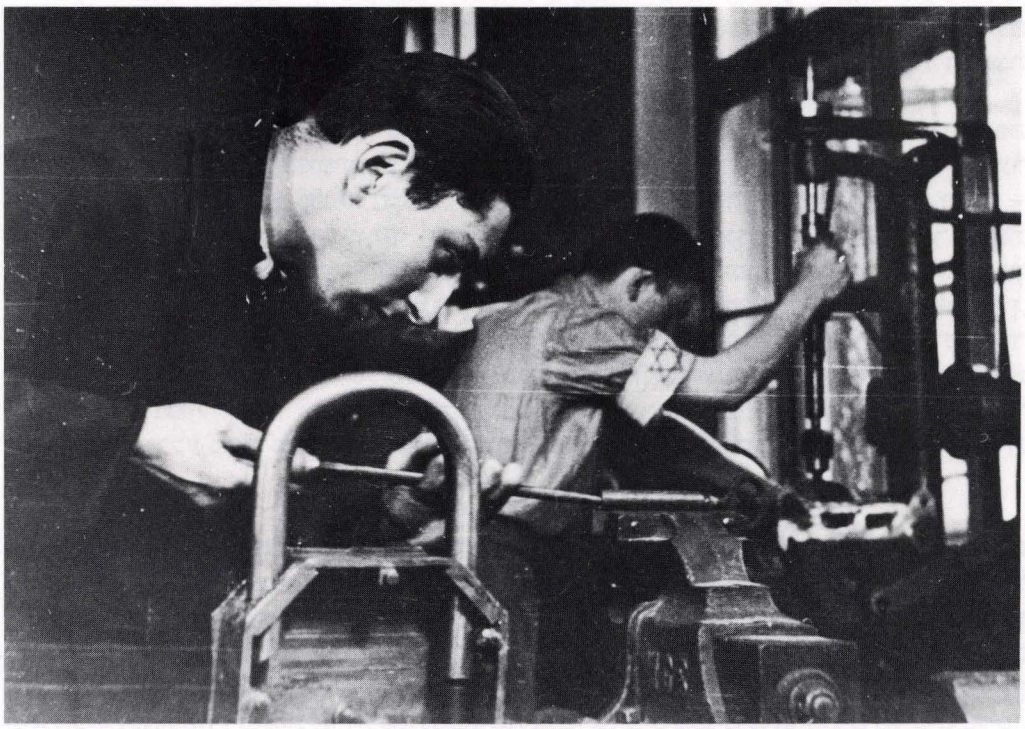

גברים יהודים עובדים בבית־מלאכה לחרטוּת בגיטו

כעין הצדקה לחיפוש לגיטימאציה להפיכת נטילת השוחד לשיטה, שיטה הנהוגה בדרכי שידול ובכפייה. תמורת מתן בכסף נכון היה השוטר לעצום עין, ולהתעלם מכל מעשה הנחשב לעבירה. הנקראים לגיוס למחנות עבודה יכלו להשתחרר, אם היה בידם כסף לשחד את השוטרים שבאו להביאם למקום איסוף. כך איפוא הופעלה חומרת הדין רק כלפי חסרי ישע ואמצעים, ומערכת המשטרה בגיטו ונהליה היו לשם דבר במעשי שרירות וקלקול מידות. אולם, הקיטרוג החמור וההוקעה המוחלטת של המשטרה נקשרו כאמור לתפקיד העגום שמילאה בתקופת הגירוש ההמוני של יהודי וארשה למחנה המוות בטרבלינקה בקיץ 1942.

חטיבה אחרת פעלה בתור מוסד מפקח, כביכול, וקיימה גם מעין משטרה משלה בגיטו וארשה. תפקידה הרשמי היה לשמש "המשרד למלחמה בנשך ובספסרות." מאחורי המסווה של מוסד זה פעלה הקבוצה כסוכנות גלויה של משטרת הביטחון הנאצית בגיטו (SIPO). בראש אירגון זה עמד אדם בעל עבר ססגוני, נואם כישרוני, אברהם גנצווייך. גנצווייך עצמו וראשי המוסד, שנקרא בגיטו בשם הכינוי "טשינאסטקה" ("Trzynastka", ה־"13" בפולנית) שנגזר ממספר הבית ברחוב לשנו בו שכן המשרד, לא היו וארשאים אלא פליטים בעיר, ורובם הגיעו מלודז'. אירגון זה לא עסק מעולם בביעור הספסרות בגיטו, אלא השתלט על שורה של מוקדי הכנסה, כמו ניהול וגביית שכר־דירה בבתים, הברחה וסחיטת ממון מתושבי הגיטו בדרכים שונות. לרשותו של גנצווייך עמדה משטרה משלו, שגם לה היו תגים, כובעים, סרטים ומגפיים מבריקים והיא מנתה כ־300 עד 400 איש. אופייה ודמותה של הכנופייה היו ידועים בגיטו, ובדרך כלל התרחקו ממנה וראו בה נטע זר ובזוי. אך אירע תכופות שגם אנשים הגונים וטובים נזקקו לשירותיו של גנצווייך ואנשיו. פנו אליו במצב של ייאוש אנשים, שקרוביהם נאסרו או נעלמו, ולגנצווייך ייחסו יכולת לשחרר שבויים ולהסיר סכנות הודות לקשריו עם אנשי משטרה גרמניים והגסטאפו. למעשה היו המקרים בהם הועילה ההתערבות של גנצווייך נדירים ביותר, אך מקרים מועטים או מדומים אלה היקנו לו שם של בעל השפעה כול־יכול, ומעמד זה היה לו למקור הכנסה, כי גנצווייך טען בפני האומללים שבאו לפדות את יקיריהם באמצעותו, כי הוא חייב "לשכנע" את הנוגעים בדבר בעזרת מתנות ושוחד כספי. גנצווייך לא הסתפק בעסקים אפלים ובסחיטת ממון מהציבור בגיטו, אלא ביקש להופיע גם כאישיות העוסקת בהפצת תרבות, מקיפה עצמה באנשי עט ואמנים ומיטיבה עם רעבים ופושטי יד.

המחצית הראשונה של שנת 1941 היא תקופת עוצמתו של גנצווייך בגיטו ותקופת ההשתוללות הגלויה של כנופייתו. השאפתנות של גנצווייך מגיעה לכך, שהוא מנסה לערער את מעמדו של צ'רניאקוב ולבוא תחתיו. מתפתח מעין מאבק בין הרשויות המופרות בגיטו – היודנראט והמשטרה מזה, וגנצווייך והחטיבה שלו מזה. צ'רניאקוב סולד מגנצווייך, דמות "גועלית" ו"נתעבת", ולא מוכן לשום שותפות והידברות עמו. בסיכומו של דבר, העימות בין היודנראט ובין ה"13" הופך למעין מבחן כוח בין המשטרה החשאית ומשטרת הביטחון, התומכים בגנצווייך, ובין שלטון האדמיניסטראציה הגרמני בדמות הקומיסאר אורסוואלד (Auerswald), הנהנה מתמיכתו של מנגנון פראנק. במאבק זה כוחה של האדמיניסטראציה הוא על העליונה, וביולי 1941 מפרקים את החטיבה המשטרתית הכפופה לגנצווייך, אך לא בלי שחלק ממנה נבלע בתוך הכוח המשטרתי הכללי, ומוסיף כמובן עוד יותר להשחתה של מסגרת זו בגיטו.

התהלכו שמועות, שגנצווייך מספק למשטרה החשאית הגרמנית דינים־וחשבונות קבועים על הנעשה בגיטו, כלומר עוסק בהלשנה שיטתית, המסגירה את סודות החיים הפנימיים של הגיטו לידי הגרמנים. גנצווייך עצמו לא התכחש לחשדות אלה, אך טען כי בדיווחים שלו אין הוא כולל מידע העלול להזיק לגיטו ולפגוע בתושביו. מהחומר שנמצא, ויכול להיחשב כסקירות שבועיות כאלה שהתקין גנצווייך כחומר מידע המיועד לגרמנים, ניתן ללמוד כי אין הוא מכיל חומר סודי באמת או הלשנה מפורשת כנגד גורמים מסוימים או חוגים ואישים בגיטו. מכל מקום, לא ידועים מקרים שהדילטוריא של גנצווייך הביאה להסגרת המחתרת ופעילותה בגיטו.

מוסד אחר בגיטו, שהיה משולב במנגנון הכללי של היודנראט, אך נהנה מאוטונומיה רחבה ומעמד מיוחד, היה ה"מוסד לאספקה". התפקיד העיקרי של ה"מוסד לאספקה" התרכז בשיטת החלוקה של כרטיסי מזון בגיטו, קבלת הקצבות מזון והמיצרכים המועברים בצינורות הרשמיים מידי הגרמנים והעברתם לחלוקה לצרכנים בחנויות קימעוניות מוכרות. אולם למוסד זה היו שמורים תחומים של פעולה, בה גילה יוזמה משלו. במקרים מסוימים הותר לו לרכוש כמויות של מזון באיכות ירודה מחוץ למסגרת ההקצבה. מדי פעם ניתנו תוספות מיוחדות, ודרך חלוקתן הייתה מסורה לשיקולים של המוסד, ומטעם המוסד הוקמו בגיטו מפעלים לעיבוד ולהכנת צורכי מזון, כמו ריבה ודבש מלאכותי. ברור הוא שהמוסד לאספקה היה מופקד על תחום רגיש ביותר, ומטבע הדברים צריך היה למשוך לעברו ביקורת ותחושות קיפוח. ואמנם, לא מעט ביקורת וטענות הוטחו לעבר מוסד זה. עם זאת נראה, כי ביקורת זו לא הגיעה לממדים חריפים כצפוי, ומתינות זו ניתן לייחס לאדם שעמד בראש מוסד זה ולחבורת האנשים שבה הקיף את עצמו. על המוסד היה מופקד אברהם גפנר (Gepner), מעשירי בעלי העסקים בקרב יהדות וארשה. גפנר התחיל את דרכו כנער שליח במפעלים הידועים למסחר לדברי מתכת של פריבס, ובכוחות התמדתו וכישוריו הגיע למעמד בכיר במסחר המתכות בפולין. גפנר נטה להתבוללות והיה פאטריוט פולני, אך מעולם לא ניתק מהחברה היהודית ומחיי ציבור יהודיים. יצחק גרינבוים מצייר בספרו "בימי חורבן ושואה" את דמותו של גפנר. הוא מזכיר אסיפה, עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה, שבה התנגש עם גפנר, כאשר זה האחרון הטיח "דברים קשים כלפי הציונות הריאקציונית והשוביניסטית". ובהמשך מספר גרינבוים:

"נפגשתי אתו בימי הרפובליקה הפולנית, שנתכוננה לאחר המלחמה הקודמת, והוא בעל עסק גדול ומצליח ונחשב ל'מלך הברזל', כלומר המסחר בברזל. ביקרתי אצלו באחד העניינים הציוניים ונעניתי; ביקרתי שוב באחד העניינים המדיניים הלאומיים שלנו ושוב נעניתי וביד רחבה ומתוך לבביות של אדם, העושה את חובתו, הנושא בעול מצוות מתוך דבקות ורצון. לא דיברתי הרבה על העניינים, שבגללם באתי אליו. לשם מה? לא היה שום צורך להוכיח לו את הכרח הפעולות ואת תועלתן, לא בציונות ולא במלחמתנו המדינית בפולין. כאילו הבינונו זה את זה מתוך רמז בלי אומר ודברים, ואף פעם לא הזכרנו את ימים עברו, את ההתנגשויות באסיפות. נפגשנו כמכרים טובים לאחר שנים של פירוד, שגברה בהם ההרגשה, שהנה עשה הזמן את שלו וקירבם זה לזה, ואין צורך לברר ולהסביר."

נדיבותו של גפנר והבנתו לא נצטמצמו למאבקים לאומיים יהודיים. ידו הייתה פתוחה ועניניו היו מופנים לצורכי סעד, והאיש חונן ברגישות רבה לסבל ולמצוקה. ערב המלחמה מילא גפנר תפקידים במרכז הסוחרים היהודיים בעיריית וארשה. הוא היה בן־ערובה שנטלו הגרמנים מייד עם כניסתם לעיר בסוף ספטמבר 1939. הגרמנים החרימו את המפעל ואת הרכוש של גפנר. רינגלבלום מציין באוקטובר 1940, זמן קצר לפני הקמת הגיטו, כי

"גפנר הזקן ממשיך לבוא כל יום למשרדו החולש על מיליונים, על אף שאין לו מה לעשות שם. הוא רוצה בכך להביע את מחאתו נגד החרמת רכושו. עצם בואו לשם מספיק כדי להביע את התנגדותו האילמת. אך הוא לא נכנס דרך הכניסה מן החזית, כי שם מקבלים לפעמים מכות מהגרמנים, אלא מהכניסה האחורית. אך אנשי השירות הפולנים פונים אליו בכל זאת ב'בוקר טוב'."

בתקופת הגיטו מתייצב גפנר בעמדה האחראית והקשה של מיגזר ההזנה. האיש הוא על סף שנת השבעים, ראשו הגדול מכוסה רעמה של שערות שיבה, ובולט בפניו השפם הגדול המזכיר אציל פולני, אך העיניים הן צעירות ועירניות, וקולו המצווה יש לו כוח משפיע כבעבר. צ'רניאקוב מושפע כנראה מאוד מגפנר, והוא אחד האנשים המועטים המקורבים אליו בזמן המלחמה. גפנר בונה את המוסד לאספקה לפי שיטתו, נעזר במשפחות של סוחרים ידועים בענף המזון – קוברינר (Kobryner), גראף (Graf), מלאבסקי (Mławski). אך בעת ובעונה אחת מצויים בסביבתו הקרובה אנשים אחרים, שוודאי לא הכיר מקודם, אך הם נעשים מיועציו הקרובים. בולט ביניהם שמואל וינטר (Winter), יהודי מוולוצלבק (Włocławek), גם הוא סוחר תבואה אמיד, שהגיע בחוסר כל כפליט לווארשה. אבל הרקע של וינטר שונה מזה של גפנר. הוא יהודי מושרש בתרבות יידיש, מפעילי ה"ייוא", כותב בלשון יידיש ומקורב לחוגי הלשון והספרות

ביידיש. עולמו התרבותי והחברתי של וינטר הוא אך ורק בחוג היהודי הפנימי, ובניו הצעירים הם חברי "השומר הצעיר". לימים לא יירתעו אנשים אלה – גפנר ווינטר – מלסייע למחתרת של תנועות הנוער בגיטו, ולתת את ברכתם למעשיהם. צביה לובטקין מדברת עליו כעל "הלב היהודי החם והרחום..."

גפנר ניהל את המוסד לאספקה בתקיפות ובלב דואב ורגיש, לכן לא פשתה השחיתות המכלה מיגזרי חיים רבים למוסד לאספקה, והתפוררות הערכים והזלזול בחיי אדם היו שם מורגשים פחות מאשר במקומות אחרים. גם הביקורתיים ביותר באשר למשטר הפנימי בגיטו הודו בניקיון כפיו ובמאמציו הכנים של גפנר יחד עם אנשיו להקל על מצוקת הגיטו. הביקורת שהושמעה לפעמים כלפיו אמרה, כי האיש אוהב ילדים ומתאמץ להגן עליהם, אבל חוסה רק על אותם בתי־הילדים, כמו בית־היתומים של קורצ'אק, שהם קרובים לו, ולעומת זאת זונח את מוסדות הילדים ובתי־היתומים שאין הוא קשור בהם ישירות.

כבר עסקנו בעבודת הסעד ובתפקיד שמילא ה"ג'וינט" בתקופת המלחמה והגיטו. למרבה הדאבה אירע דבר פאראדוקסאלי. כאשר אנו בוחנים את העזרה שהושיט ה"ג'וינט", היא לא גדלה ולא התרחבה עם העמקת הצרכים והמצוקה, אלא להיפך, עם גבור הרעב והתמותה מרעב הצטמצמה והצטמקה היכולת של ה"ג'וינט". המשאבים הכספיים, שהיו בידי שלוחת ה"ג'וינט" בפולין בתחילת המלחמה, אזלו מהר, ואילו הסכומים שהגיעו לארץ הכיבוש מקופת המוסד לסעד שבסיסו בארצות־הברית לא זו בלבד שלא גדלו, אלא הלכו וקטנו בשנות המלחמה. כאמור ההקצבה לפולין הייתה בשנת 1939 כמיליון ורבע דולארים, וסכום זה היה 14.8% מהתקציב הכללי של ה"ג'וינט". בשנת 1940 מנתה ההקצבה לפולין כ־860 אלף דולאר – 13.8% מכלל התקציב של המוסד. הפרשי הקצבה ניכרים אלה אינם משקפים את הירידה במלואה, כי הירידה הריאלית משתקפת גם בשער החליפין שקבעו השלטונות הגרמניים לדולאר. כפי שמוסר באואר בספרו על ה"ג'וינט", באביב 1940 הצליח המוסד לקבל 10 עד 11 זלוטי תמורת דולאר אחד, אך כבר אז היה ערכו בשוק השחור שלוש עד חמש פעמים גבוה יותר, וערכו בשוק השחור הלך וגדל עם הזמן.

לפי הנתונים שבידינו הוציא ה"ג'וינט" "במשך שנת 1940 לעזרת יהודי פולין סכום כולל של 14,735,000 זלוטי, בסך הכל 7,235,000 סכום של במזומנים, ובמיצרכים – 7,500,000 זלוטי. במשך שמונה חודשים של שנת 1941 הזרים ה"ג'וינט" סכום של 5,800,000 זלוטי, ולפי המשוער, עד סוף אותה שנה עוד 2,650,000 זלוטי, והסכום הכולל בשנת 1941 היה, איפוא, כ־8 מיליון זלוטי". כלומר, בשנת 1941, שנת המצוקה הגדולה ביותר בגיטו, הסתמנה ירידה בשליש בעזרה מטעם ה"ג'וינט". מהתיעוד של ה"ג'וינט" ניתן ללמוד גם על החלוקה הפנימית של הסכומים ועל החלק שהוּעד לווארשה. באפריל 1940 התקיימה פגישה בה השתתפו ראשי ה"ג'וינט" בפולין הכבושה – גיטרמן, גוז'יק, נוישטדט ובורנשטיין, וכן ראשי המרכז לעזרה עצמית, שפעלו כזרוע יהודית בגוף הכולל לסעד שבחסות השלטונות. במפגש זה הוחלט, כי הסכום שיש לראות בו הכרח לצורכי סעד ב־ג"ג חייב להגיע ל־900,000 זלוטי לחודש, ומחצית מסכום זה יש להקציב לווארשה. מכך נובע, שסכומי הסעד הכוללים הועידו כ־1 זלוטי ליום בממוצע לכל יהודי בגיטו וארשה. אם נזכור, כי קילו לחם עלה בגיטו 6 עד 8 זלוטי במחצית הראשונה של שנת 1941, וכי מחירו קפץ בהרבה (הגיע לסכום כפול ויותר בתקופת פתיחת מיבצע "בארבארוסה" נגד ברית־המועצות), נקבל תמונה ממשקלה הממשי של עזרה זו בתקופת שיא המצוקה.

נכון הוא, כי בעת מצוקה זו גברה תחושת האחריות, ורבים נרתמו לאירגון העזרה העצמית. תפקיד חשוב במיסוי פנימי וולונטארי זה, שבאמצעותו תרמו בעלי יכולת לחסרי כול, מילאה ההנהגה הציבורית של ה"ג'וינט" עם גיטרמן ורינגלבלום בראש, ומנהיגי האירגונים המחתרתיים ששימשו כמועצה ציבורית של אירגוני הסעד בווארשה.

ח"א קפלן, המצטיין בנטייה ביקורתית מצליפה, בדברו ביומנו על אירגוני הציבור ועל יהדות פולין בכלל, רושם באמצע מארס 1941:

"כשראינו כי צרותינו מתגברות וגם נוכחנו כי אם אין אני לי – מי ליי, נוצרה 'העזרה העצמית היהודית', שבמשך זמן קצר נעשתה להסתדרות מעונפה ומסונפה עם תקציב של רבע מיליון זהוב לחודש, מלבד הסכומים הזורמים דרך אפיקים אחרים, בייחוד על־ידי 'ועדי החצרות', שתמיכתם לניצרכים המקומיים ניתנת במישרין. לא אגזים אם אומר, שוואַרשה היהודית מזילה מכיסה לתמיכת ניצרכים ונגועי הרשעות והזדון לא פחות מחצי מיליון זהוב לחודש".

אברהם־אדולף ברמן, שהיה מופקד על מוסד "צנטוס" (Centos) לטיפול בילדים, והיה גם מהפעילים הבכירים ב"פועלי ציון" שמאל במחתרת, כתב בזיכרונותיו על עבודת העזרה הסוציאלית:

"לא אפריז אם אקבע, כי העזרה הסוציאלית העצמית היהודית צמחה וגדלה בגיטו לכלל תנועת־המונים, שהפכה להיות הביטוי המובהק של הציבוריות היהודית המאורגנת, העצמאית והבלתי־תלויה. באירגונים השונים, במוסדות ובתאים של העזרה הסוציאלית העצמית היהודית השתתפו פעילים מכל המפלגות הפוליטיות, אזרחיות ופרולטאריות, וכן גם מאירגוני נוער... אופייני הדבר, שבתנועת־המונים זו של עזרה עצמית סוציאלית השתתפו אנשים מכל השכבות: סוחרים, בעלי־מלאכה, פועלים, נציגי האינטליגנציה העובדת והיוצרת. צצה פתאום שכבת פועלים מחוננים ומסורים בכל נפשם מקרב אנשי 'עמך', אנשים כמנחם קון (Kohn), כוליאבה ורבים אחרים... עם תחילת הכיבוש הנאצי היה יחסם של השלטונות הגרמניים אל ה"ג'וינט", כאל מוסד גרמני, קורקטי למדי. הם אפילו הירשו לגוז'יק ולנוישטדט לנסוע לביקור קצר לבריסל, כדי שיוכלו להתייעץ עם ההנהלה האירופית על העזרה ליהודים בפולין. אולם כעבור זמן הורע מאד גם היחס ל"ג'וינט". כשהוקם ונסגר הגיטו, עשה ה"ג'וינט" מאמצים קדחתניים לגייס בדרכים שונות סכומי־כסף גדולים לצורכי האירגונים של עזרה עצמית סוציאלית. בתוך כך לקח ה"ג'וינט" הלוואות מיהודים עשירים, בהתחייבות לפרוע אותן אחרי המלחמה. עסקות אלה ואחרות לא נשארו בגדר סוד. בראשית שנת 1941 נאסר הגזבר גוז'יק על־ידי הגרמנים בשל 'עסקות לא־ליגאליות' וישב בכלא 9 חודשים. ברם, ה"ג'וינט" עודנו נסבל, עד לפרוץ המלחמה בין גרמניה ההיטלראית לבין ארצות־הברית. כשפרצה בדצמבר 1941 מלחמה זו, נאסרה פעולתו של ה"ג'וינט". אך מנהלי ה"ג'וינט" המשיכו בעבודתם, כעסקני ציבור, במסגרת העזרה הסוציאלית העצמית היהודית. רואה אני חובה להדגיש כי הם פעלו בגיטו וארשה בנאמנות ובמסירות נפש. המועצה הציבורית ליד ה"ג'וינט" בגיטו הייתה אחד התאים המרכזיים של החיים החברתיים היהודיים הבלתי־תלויים ביודנראט, ומילאה תפקיד נכבד בפעילות העזרה העצמית."

התגברות המצוקה

אולם הפעילות המאומצת של אירגוני הסעד והגיוס העצמי לעזרה הדדית של יהודי וארשה, לא יכלו לעצור את נחשולי המצוקה הגוברים. לזמן מה, בחודשי המלחמה הראשונים, עדיין נודע משקל ניכר למיבצעי הסעד והתושייה שגילה הציבור היהודי המאורגן. בתקופת הגיטו אָבדה השליטה על המצב. הציבור היהודי כולו הצטייר בדמות חברה שנידונה לכיליון מחמת רעב, מחלות מידבקות, סחי והתפוררות חברתית. אחד הכרוניקאים דיבר על הקהילה היהודית של למעלה מארבע מאות אלף נפש במונחים של אונייה שוקעת בהדרגתיות בלב־ים, כאשר המים משיגים את אלה שבתחתית האונייה, אך השקיעה הבלתי־נמנעת טורפת קורבנות חדשים מדי יום, ומאיימת על אלה הממוקמים בחלקים שמעל פני המים, כאשר בסופו של דבר צפויים כולם לגורל אחד.

באמצע שנת 1941 מגיעה התמותה בגיטו לשיאים של 1.3%-1.2% לחודש והילודה נפסקת כמעט לגמרי. רק כעשרה אחוזים מכלל יושבי הציבור בגיטו מתפרנסים ומתקיימים ממעשיהם בתוך הגיטו. אלה הם מבריחים ומעט יזמים ופקידי יודנראט ומשטרה בעמדות מפתח, שהכנסתם מאפשרת קיום ואפילו חיי מותרות בתנאי הגיטו. שכבה דקה זו, שאינה גורם יצרני, אלא במובן מסוים שואבת את הכנסותיה מתנאי המצוקה, אינה נרתעת כאמור מחיי הוללות המנקרים את עיני הזרים הפוקדים את הגיטו, ומייסרים את אנשי הגיטו מבפנים. בעיתון היהודי הרשמי בחסות הגרמנים, "גאזטה ז'ידובסקה" ("Gazeta Zydowska"), ניתן היה למצוא, ליד מודעות קצרות ויבשות על אנשים שהוציאו את נשמתם ברחובות העיר, מודעות גדולות

בתשלום על מועדונים ומסעדות המציעים מאכלים משובחים בליווי מוסיקה והופעות מגרות חושים. אמנם, גם אחוזים מועטים אלה הנאחזים בשפע מדומה ומתעלמים כאילו מהאימה שסביבם, לא היו חסינים בפני מחלות מידבקות וסכנות שארבו לכל יהודי. אך מעל לכל, מעמדם הטפילי נתאפשר כל עוד מאות אלפי יהודים נאבקו על חייהם, ועם העמקת המחסור והתמעטות התושבים בגיטו, גם מקורות היניקה שלהם עתידים היו להתמוטט.

אחד הכרוניקאים מחלק את החברה היהודית בשנת 1941 בגיטו וארשה לשלושה רבדים: א. עשרים עד שלושים אלף איש בגיטו היו שבעים, וקיימו את ה"פעילות החברתית" בתנאי הגיטו. ב. כרבע מיליון היו פושטי־יד, חסרי תעסוקה, החיים ברדיפה אחרי פת מזון מיום ליום ודוחים את המוות או מחכים למוות מתוך ייאוש והשלמה. ג. בתווך – ציבור של קרוב למאתיים אלף נפש שלא נכנע; מצויים בו בני משפחה שעובדים עבודה חלקית או המחזיקים בחלקי רכוש, שניתן להחליפם במזון. עם זאת, מציאות זאת היא דינאמית: אלה שהם חסרי כל הולכים ונעלמים, וגופותיהם נקברות מדי יום בקברים המוניים. ואילו המאתיים אלף בקירוב ששומרים על דמותם האנושית, מתרחצים, אינם נפוחים ונהנים ממקור מזון קבוע, מפרישים מדי יום, מדי חודש אחוזים אחדים לרובד שבתחתית הסולם.

לפי חישובים שנעשו, עבדו בגיטו כ־60,000 עד 70,000 איש. העובדים מצאו תעסוקה במשק המחתרתי בגיטו, בעבודות שונות אצל הגרמנים, ביודנראט ובשירותים. אנשים אלה לא קיבלו שכר או תמורה במזון שהספיקה לפרנסתם ולקיום משפחותיהם, אך עצם העובדה שהיו מועסקים והביאו לבתיהם אמצעי קיום שהכילו חלק מהדרוש לקיום והיו מעין משענת קבועה, הייתה מקור של תקווה ורצון חיים.

לאורך כל הדרך היו שני יסודות או מקורות שסעדו חלק ניכר של הציבור היהודי. מקור ראשון נבע מרכוש, סחורות או חפצים שנמכרו או הוחלפו במזון, ואילו מקור אחר, שלמשך זמן מה סייע לרבים, היו חבילות מזון שהגיעו באמצעות הדואר. רק מעט מזעיר מחבילות אלה הגיעו מארצות חוץ, ורבים מאלה שקיבלו את החבילות האלה לא נמנו כנראה על ציבור הנזקקים ביותר והשרויים במצב ללא תקווה. הכמות העיקרית של החבילות באה מערי השדה, שם היה מצב התזונה נסבל, וניתן היה להשיג מזון זה במחירים זולים־ביחס בהשוואה למחירים בווארשה. חבילות רבות נשלחו משטחי הכיבוש הסובייטיים, שהיו עד למחצית ספטמבר 1939 חלק מהרפובליקה הפולנית. כמובן, חבילות משטחי הסיפוח חדלו להגיע לאחר פתיחת מערכת "בארבארוסה", ההתקפה הגרמנית־נאצית על ברית־המועצות ביוני 1941. לפי הנתונים שבידינו, היוו החבילות מהשטחים הסובייטיים כ־84% מכלל החבילות שהגיעו לווארשה בחודשים מדצמבר 1940 עד מארס 1941. בחודש מאי 1941 היה מספר החבילות שהגיעו לגיטו 108,755, וביוני אותה שנה מגיע מספר החבילות ל־113,006. מאז יורד מספר החבילות במהירות ובאוקטובר הוא מהווה כ־30 אלף, ומעל 4,000 מוחרמות בידי הגרמנים. החבילות, שהורשו תושבי הגיטו לקבל, הכילו עד 2 קילוגרם מיצרכים. מארצות נייטראליות הגיעו חבילות שהכילו מיצרכים מבוקשים כמו קפה, תה ושימורים, והיו בעלות ערך רב בשוק החילופין בגיטו. היו יהודים שניצלו את הרשות שניתנה להם לכתוב גלויות דואר, כדי להזעיק קרובים ומכרים ולבקש ברמזים ובאורח גלוי עזרה דחופה.

עד לאמצע פברואר 1941 מותר היה ליהודי הגיטו בווארשה לשגר חבילות לקרובים ומכרים יהודים ולא־יהודים מחוץ לגיטו ובערי השדה. שילוח חבילות זה שימש כשיטת מסחר מוסווית, כי ליהודים הועברו חבילות מזון בתמורה לבגדים וחפצי־בית שנשלחו בדואר. אך כאמור שיטה זו של חילופי חבילות הופסקה ונאסרה בפברואר 1941. הרשויות הגרמניות פיקחו על תנועת החבילות, והקומיסאר הגרמני הורה לבדוק אם לא מגיעות חבילות רבות לכתובות מסוימות. כתוצאה מביקורת זו הוחל בהחרמת חבילות שנשלחו בתדירות לכתובות מסוימות.

במסגרת היוזמה שגילו היהודים, בעלי מפעלים ובעלי־מלאכה, התנהל הייצור של דברי צריכה בענפים שונים. מפעלים אחדים פעלו באורח גלוי ורשמי ונהנו מחסותו של הווהרמאכט (Wehrmacht – הצבא הגרמני), שהיה הלקוח העיקרי או היחיד של המוצרים שהוכנו בגיטו. בין היזמים האלה בלט יוליאן קודאשביץ' (Kudasiewicz), שהקים מפעל למברשות, שפעל

קודם בקראקוב, הועבר לווארשה והעסיק כמה אלפי עובדים יהודים. קודאשביץ' השיג רישיונות ואמצעי ייצור דרושים, ומפעלו נכלל מאוחר יותר במניין ה"שופים" המוכרים ואזורי העבודה גם לאחר הגירוש הגדול בקיץ 1942, והתקיים עד חיסולו הסופי של הגיטו בחודשים אפריל־מאי 1943. הווהרמאכט גם הזמין מיצרנים ובעלי מלאכה בגיטו מוצרים אחרים, כמו מיטות ורהיטים למיניהם. ייצור זה התנהל בחלקו באורח ליגאלי, כאשר חומרי הגלם עוברים את ה"טראנספרשטלה", וגם המוצרים המוכנים עוברים בדרך זו. במקרים מסוימים קיימו נציגי הווהרמאכט גם עסקות שלא עברו בצינורות רשמיים וליגאליים. החומרים הדרושים לעיבוד היו מוכנסים במכוניות צבאיות לתוך הגיטו, עובדו בתוכו, ולאחר מכן היו הסחורות מוּצאות בדרך בלתי רשמית. לעתים לא היו חומרי הגלם או החומרים השונים מוּבָאים לתוך הגיטו, אלא בגיטו עצמו נוצלו שאריות של בדים, מתכת ועץ לעיבוד מתוחכם של דברי צריכה שונים.

גם השוק הפולני בצד "הארי" לא יכול היה לוותר על בעל־המלאכה היהודי. בענפים מסוימים, כמו חייטות, כובענות, פרוונות, צורפות ומלאכות אחרות היו היהודים לא רק הרוב של העוסקים במלאכות, אך לעתים הם היו המומחים היחידים בענפים אלה. כך, איפוא, המשיכו היהודים לספק בשביל השוק הפולני צעצועים, דברי סדקית, כפתורים, דברי אלקטרוניקה ומוצרי עץ ועוד. הקשרים עם ה"צד הארי" התנהלו בדרך של "יצוא מוברח". בנוסף לכל הצורות האלה של עבודה, שבחלקה הניכר התבצעה בתוך דירות או בבתי־מלאכה זעירים בדרך חשאית, נעשה גם ניסיון להקים "שופים" בבעלות ובפיקוח של אנשי עסקים גרמניים, שהגיעו לשטחים הכבושים ולגיטאות, כדי להפיק רווחים שמנים מכוח עבודה יהודי הניתן להם כמעט ללא תמורה. במסגרת היודנראט הוקמה מחלקה מיוחדת בהנהלתם של אורלאן (Orlian), גליקסמן (Gliksman), אייגר (Eiger) ויאשונסקי (Jaszunski), שנטלה על עצמה את המשימה לעודד את העבודה ב"שופים". אולם היוזמה בכיוון זה לא הביאה לתוצאות בעלות היקף. הסיבה לכך הייתה פשוטה: הגרמנים תבעו מהיהודים לעבוד תמורת 3 עד 5 זלוטי ליום, סכום שתמורתו לא ניתן היה להגיע לכיכר לחם. לעומת זאת היה השכר בייצור החשאי גבוה פי כמה. היודנראט בווארשה לא נקט אמצעי כפייה, כמו בלודז' ובמקומות אחרים, ולא הכריח את היהודים לעבוד ב"שופים". הנהירה ל"שופים" התחילה מאוחר, על סף הגירוש ובעיצומו של הגירוש, שעה שהיהודים נאחזו במקומות עבודה אלה כבקרש הצלה בפני הגירוש.

העבודה החשאית הכניסה לגיטו סכומים גדולים בהרבה מהייצור הרשמי, וניתן לדבר על "כלכלה בלתי ליגאלית" או "משק מחתרתי" שנתקיימו בגיטו. כמובן, יוזמות ומאמצים אלה לא יכלו לפתור את בעיות התעסוקה והקיום בגיטו, אך הם היו בלם לרבים ומוצא של קיום מינימלי לאלפים ואולי לעשרות אלפים בגיטו.

מוות בגיטו

הפגועים ביותר מתוך מחסור, כפן ומחלות היו הפליטים. אחריהם באו השכבות של הדלות היהודית המסורתית ברחובותיה היהודיים של וארשה, שגם לפני המלחמה עמדו במבחן קיום חמור ונזקקו לסעד כדרך הימלטות מרעב. כאמור, משפחות וריכוזי פליטים שלמים גוועו ונשרו, ולתוך מעגל המוות נסחפו חדשים – אנשי עבודה, בעלי מלאכה, אינטליגנציה, כל אלה שחיו בעבר מעבודתם, לא היו בעלי רכוש, ובתוך הגיטו נותרו מחוסרי כול. ברשימה קורעת לב תיאר מקונן הגיטו יצחק קצנלסון את מותו מרעב של משורר עממי ברוך כישרונות, הרשלה:

"הרשלה תפח מרעב. וכך התרוצץ נפוח, הסתער בלהיטות על פת־לחם, אל כוס תה בגלולת־סכרין, ותוך כדי כך העלה מחברת עבה מכיסו, וקרא משם שירים, – לא מלוטשים ולא מהוקצעים – אכן שירים היו! שירים של הרשלה, נאמנים! שירי אמת – שפגומים הם, אכן שורה אחת בהם מכפרת, ורב ערכה משל דבר־שיר טוב של הבינוני [...] הרשלה הסתלק מן העולם בטרם עת. לו שבע היה מוסיף ימים ומאריך [...] הרשלה היה משקיע נפשו בפת־לחם חרבה. נזידים לא נחשבו בעיניו. המרק לא נתן לו הרבה [...] עשרה ימים לפני מותו ראיתיו במטבח ציבורי, מבולבל משהו [...] הא? מה? הוא לא שאל וחיכה לתשובה.

גופת תינוק יהודי שגווע מרעב

התצלום מבטא את הבדלי המעמדות החריפים בגיטו – מוות מרעב באמצע הרחוב, אל מול אנשים שבעים, הלבושים בהידור. מצב זה שרר בגיטו עד חיסולו

מראה אופייני ברחובות הגיטו. מקבצי הנדבות היו נוהגים לפנות אל העוברים ושבים כך: "האָט רחמנות, יידישע קינדער, יידישע הערצער"

ילדים יהודים בבלויי סחבותיהם ברחובות הגיטו

מסימני הרעב והחולי בגיטו: תשישות הגוף והתמוטטות

דלות ורעב בגיטו: צמד ילדים על מפתן הדלת

גופת צעיר יהודי מוטלת על המדרכה בעוד חברו עדיין מסוגל לעמוד על רגליו, לבוש בבגד בלוי וקרוע

מראה אופייני ברחובות הגיטו – יהודי שצנח על קיר הבית, אשה כחושת־מראה (דמותה מוכרת לנו מסרטי קולנוע שצילמו הגרמנים בגיטו – כשהם עוקבים אחרי שלבי דעיכתה), ילד קטן בפתח הבית וזוג יהודים שכוחותיו עדיין עמו

מראה העוני והרעב בגיטו, האם וילדיה שרועים על מרצפת הרחוב

מסע הלווייה עובר בשדרה הראשית בבית־הקברות היהודי ברחוב אוקופובה

עגלה להובלת מתים של חברת "חירות ואמת", השייכת לחברת הקבורה הידועה "פינקרט" בווארשה, מגיעה לבית־הקברות היהודי ברחוב אוקופובה-גיינשה. קבורות של נפטרים בגיטו וארשה התקיימו עד לאקציה הגדולה של יולי 1942. באוקטובר 1941 הוצא בית הקברות מתחומי הגיטו, ואז התירו רק לבני המשפחה המצומצמת (בדרך כלל – שניים-שלושה אנשים) להשתתף בהלוויה. את הרישיונות (תמורת תשלום) לליווי הנפטרים, החל מאוקטובר 1941, הנפיקה מחלקת הקבורה של היודנראט.
רוב הנפטרים, החל ממועד זה, נקברו ללא נוכחות קרובי משפחה, בקבר אחים

הביט תמה. תמיהת ילד: הא? היה זה מבט, גישוש מן העולם ההוא [...] זה חדר ובקע בעד התפיחות הצבה... לא עוד היה זה הרשלה! עד כי נבהלתי ממש... הארשת שמעבר לזה בפנים הנפוחים – מעוררת פחד [...] יום יום רואה אני מתים שרועים ברחובות, רואה אני בנופלם... לעולם לא אסלח לי זאת! מה, בעצם, מה לא אסלח לי? אני יודע בי כמה וכמה אשמות. אשה לי, ובנים, ועוד קרובים, ומחצית המיליון יהודים רצים וחולפים לפני עיני על פני קארמליצקה, והתו, התו על פניהם. מועמדים הם לכיליון, והייתי צריך לעשות מה בשבילם, ללכת לאבדון ובלבד שאושיעם במשהו... במותו של הרשלה אין אני אשם. יהא הרשלה מוסר כיליותיהם של אחרים [...]"

בחודשים הראשונים של הרעב המכלה התגודדו פושטי־יד ברחובות. הם התחננו, ביקשו, תבעו בקולי קולות כזית מזון. מאוחר יותר לא שמעו עוד את קולם. הם לא נעלמו, הם אף התרבו. שכבו בסחבות על מדרכות הרחוב החשופות. אך לא השמיעו קול, רק בכי חרישי של ילדים, רק קול נהי שלא הופנה כנראה לאדם אלא לכתובת אחרת. הם לא זעקו יותר, כי זעקתם הייתה לשווא. איש לא נתן להם דבר, כי רק מועטים, מועטים ביותר יכלו להפריש משהו, ואילו הרעבים היו ללא ספור. המונים שנפלו מן הרגליים ואלה שרגליהם עתידות היו למעוד בקרוב. הם לא זעקו עוד משום שלא היה להם עוד כוח להוציא קול מגרונם. הם גוועו והוציאו נשמתם חרש. כיסו אותם בנייר ולעת בוקר היו עוברות עגלות של חברה קדישא ואוספות אותם כשם שאוספים אשפה שהותיר מאחוריו כרך. עיר של מתים.

הסופר והמלומד הפולני ולאדיסלאב בארטושבסקי (Bartoszewski) הכין מעין כרוניקה של העיר וארשה בזמן המלחמה תחת הכותרת: "1859 ימים של וארשה". בחומר שנאסף בידי בארטושבסקי יש נתונים רבים הנוגעים ליהודים. בסימון 14 במאי 1941, נרשם: "כתוצאה מהתנאים השוררים בגיטו, מרעב ובשל מגפה של טיפוס, מתו 1,700 גברים, נשים וילדים בשבועיים הראשונים של חודש מאי". ביוני 1941 נכתב אצל בארטושבסקי: "בשבוע הראשון של יוני נרשמו 250 מקרים של מוות מרעב בגיטו."

אי אפשר שלא לתמוה: כיצד זה מתו אנשים, אנשים בעלי גוף ונפש ולא מרדו, לא נאבקו, לא לחמו בדרך כלשהי על חייהם? בגיטו וארשה ידועים היו רק מקרים מועטים, מקרים בודדים מדי יום של "התמרדות". התנגדות זו והתמודדות עם הגורל הצפוי קיבלה אופי מיוחד. גברים, על־פי רוב נערים צעירים, ארבו ליד חנויות מכולת. כאשר יצאו מהן נשים ונשאו בידיהם לחם או דברי מאכל אחרים, היו הצעירים מתנפלים עליהן, חוטפים את דברי המאכל ונועצים בהם את שיניהם במהירות הבזק. לקולות זעקה של אשה נגזלת היה מתאסף המון, שניסה לעשות שפטים בחוטף. הלה ספג מכות, אך לא חדל מבליעה קדחתנית של האוכל. סוג "מרידה" זה הוליד גם מעין פולקלור, או נכון יותר דמות שנרשמה בצבעים עזים בהווי הגיטו. וכך תוארה דמות זאת:

"בשעות המותרות לתנועה הגיטו תמיד מלא. כמה מן הרחובות דומים למפל אדם משתפך ומפלס לו דרך. ההמון הזה לבוש סחבות, כחוש, שרוי במתיחות. וברחובות הראשיים, בייחוד ברחוב לשנו, מרבה להתרוצץ דמות מוזרה, מוכרת, מעין תוצר של הפולקלור הגיטואי. זהו אדם נמוך קומה, לבוש בלואים, מזוהם ומגדל שערות פרא. אין פניו מעידים על רעב כרוני, אך מעיניו נשקף מבט מוזר, מן תערובת של עורמה וטירוף. ספק לץ, ספק פושט יד, ספק ביריון. יש אומרים כי מוצאו מעיירה בסביבות וארשה, כי היה בשעתו בעל בעמיו, איש מוכר ומכובד, אך כל זה רק שמועות, ואין יודעים בבירור מִנַּיִן וכיצד הופיעה הדמות הפופולארית ברחובות הגיטו. רק שמו ידוע – רובינשטיין. רובינשטיין נע בזריזות, בתנועות חתוליות, בתוך ההמון ובוחר לו מתוכו את קורבנותיו. לכאורה, כרבים־רבים אחרים גם הוא מבקש נדבה. אולם רובינשטיין לא מבקש נדבה אצל כל אחד, ולמעשה יותר משהוא מבקש הרי הוא דורש. רובינשטיין נטפל רק לאנשים המועטים שלבושים נאה, לפקידי היודנראט ופרנסי הגיטו. וכשהמוטרד מעז לסרב, מפעיל רובינשטיין את שיטותיו. הוא דולק אחרי האיש ושופך עליו קיתון של גידופים ואמירות. אין אלה קללות סתם. לקללות אין שמים לב. רובינשטיין הוא בעל סלנג מובחר, מחושב, זו אירוניה מיוחדת שהקנתה למטורף זה שם של פיקח המתחפש במתכוון. תעלולי רובינשטיין הם שם דבר בגיטו. אמירותיו אימרות כנף. בשעה שמופיע היצור הקטן והמוזר מייד מתקהלים סביבו סקרנים ומעודדים אותו. והאיש מרקד, מקרקר וקורא: 'בולנו שווים, אין עשיר ואין עני'; 'החזק מעמד, אל תמסור את הבונה' ('בונה' die Bone – הוא כינוי לכרטיס מזון, ומסירת ה'בונה' פירושה מוות). ובתקופה מאוחרת יותר מסגל לו

רובינשטיין את האימרה: 'שלושה בלבד יישארו בחיים: צ'רניאקוב, פינקרט (Pinkert – בעל עסק גדול של קברנים בגיטו) ואני'. לא נתקיימה נבואתו של רובינשטיין. צ'רניאקוב הלך לעולמו בין הראשונים בפרוץ הגירוש הגדול, גם את פינקרט השיג הרצח. ורובינשטיין, כשם שבא בהעלם – כן נעלם במפתיע מבלי שייוודע איך ולאן. פשוט, יום אחד התרוקן הגיטו עוד יותר. אנשים נדו בראשיהם ואמרו: 'גם רובינשטיין איננו עוד'."

השאלה מדוע אין ההמונים מגיבים ונותרים בפאסיביות משתקת, העסיקה גם את כותבי הכרוניקות. בסוף אוגוסט 1941 נזקק לשאלה זו עמנואל רינגלבלום:

"אחת השאלות, המעוררת עניין רב היא הפאסיביות של ההמונים היהודים, שמתים תוך אנחה חרישית. מדוע שותקים כל אלה? מדוע מתים האב, האם וכל הילדים ללא כל מחאה? מדוע לא אירע הדבר שבו איימנו לפני שנה על הציבור (כלומר: שדידות וגזל, דבר שדרך אגב הניע ועדי־בתים לרכוש מיצרכים לעניי דיירי הבתים)? לשאלה זו מצויות תשובות רבות: שלטון הכיבוש יצר משטר של טירור, ופוחדים להרים את הראש. חרדים בפני טירור המוני כתגובה להתפרצות של המוני הרעבים ומשום כך, החלק בעל התודעה שותק, נותר פאסיבי ולא מעורר מהומות בגיטו. קיימת גם סיבה אחרת: חלק מסוים משכבת העוני, זאת בעלת יוזמה רבה יותר, הסתדרה בדרך כלשהי. ההברחה נותנת אמצעי קיום לאלפי סבלים, שנוטלים מכל שק מועבר סכום של עשרה זלוטי, כדמי שתיקה בנוסף לשכר טירחה. השופים וההזמנות של הרשויות הגרמניות נתנו אפשרויות עבודה לאחוז גבוה של פועלים ובעלי מלאכה. חלק מהיסוד הפועלי האקטיבי יותר נתן ידו במסחר רחוב (מכירת לחם, בה מרוויחים 25 גרושים מכל קילו). באופן כזה נותר לגורלו החלק הפאסיבי וחסר הישע שמת באלם."

דומני, שעמנואל רינגלבלום צודק בהערכותיו, שבפרספקטיווה חסרת סיכוי כלשהו נפרצו סדקים, וחלק מסוים מבין חסרי האמצעים והרעבים השיג עבודה חלקית ועמה גם שביב של תקווה. ייתכן כי על אלה שקיבלו את העבודה נמנו האלמנטים הנועזים והאקטיביים יותר, והעדרם או הימלטותם מהרובד של נידונים למוות מיידית, מנע התפרצויות מרי ומהומות על רקע סוציאלי. אך נראה כי קיים גם גורם אחר בעל משקל, שאותו יש לקחת בחשבון. המנהיגות הטבעית של המקופחים – פעילי מפלגות הפועלים והשמאל שבמחתרת, לא התדרדרו למצב של כיליון מרעב. העזרה ההדדית בחוגי המחתרת, הסיוע שהחוגים המאורגנים קיבלו הודות לחסות המוסדות, הוציאו את מרביתם מהדרג התחתון של הרעבים והמתייסרים. באופן כזה נעדר הכוח המארגן, המנוסה בפעילות ציבורית ממניין הגוועים, והדאגה של הפעילים הופנתה תמיד לאלה שהיו בעלי סיכויים, וכאילו השלימה עם אובדן אלה שהיו מתים למחצה. בתנאי הגיטו הסכינו הלבבות לַמחריד, וגם הקשיחו הלבבות.י"א קפלן כותב ביומנו ביאנואר 1941, בתקופה בה קציר המוות ואימת הייסורים בגיטו היו רק בשלביהם הראשונים:

"לאורך המדרכות, בימי קור עז, שאין שום בריה יכולה לעמוד בו, מתגלגלות עטופות סחבות משפחות שלמות ואינן מבקשות נדבות, אלא מתייפחות בקול קורע לבבות. מקופלים בקופה אחת, אב ואם על ילדיהם הקטנים והחולים, כולם בוכים ומיללים וממלאים את האוויר בהד אנקותיהם ובכיותיהם; אבל אין איש פונה אליהם ואין מי שיושיט להם פרוטה, מפני שמריבוי השנוררות הקשיחו הלבבות. קופות של אביונים וקבצנים הסרוחים על כפור וקרח וקורעים שמים בזעקתם תמצא על כל צעד ושעל, ומרוב הרגל אל המחזה המחריד הזה אין אתה מתרשם יותר. כל נגועי אלוהים, כל חדלי־אישים, כל הבזוים והמתועבים, שהיו עד כה מפוזרים ומפורדים בכל רחבי פולניה, גורשו ממקומות משכן קבצנותם והתכנסו בווארשה. ועם יצירת הגיטו התרכזו בחומותיה. וכל הקבצנות המנוולת והבזויה הזאת יצאה החוצה..."

דומני שקפלן עצמו נגרר לקשיחות, ולבו נעשה גס במראות הזוועה. האם באמת אלה היו פושטי־יד ואביונים משכבר שהתקבצו ברחובות הגיטו בווארשה; האם לא דובר על אנשים קשי יום שמצאו פרנסתם בדוחק, אך במשכנותיהם הדלים זרח מאור של אהבה, מסירות נפש ואמונה עזה בעתיד טוב יותר? כנראה קפלן עצמו חש שהפריז בדברי הרוגז והקיטרוג כלפי האומללים ביותר, ולאחר המשפטים האמורים, הוסיף ורשם:

"אבל יש שדרות שלמות שגוועות לאט לאט מרעב ומקור בצנעה. רבבות משפחות נתקפחו מפרנסותיהן וירדו מנכסיהן. עקירת הדירה גרמה לעקירת הפרנסה... ואלה על פי רוב משפחות כבודות שפניהן מלבינות כשהן באות לספר על עוניין ומצוקתן. קשה לראות בצערן של אלה..."

גוויות של יהודים שגוועו ברחובות הגיטו מובאות לקבורה באחד מקברי האחים בבית העלמין ברחוב אוקופובה. אחד מהקברים ההמוניים האלה היה בשטח איצטדיון הספורט "סקרא" (Skra), הגובל עם בית־העלמין ואשר צורף בסוף 1941 לשטח בית העלמין

צעירים יהודים העוסקים במלאכת הקברנות בבית־העלמין ברחוב אוקופובה. צולם באיצטדיון "סקרא"

זמר רחוב בגיטו. ברחובות הגיטו הופיעו כמה בדחנים, קוסמים וזמרים שסיפקו ליהודי הגיטו מעט בידור, ואספו כמה פרוטות לביסם

מקהלת ילדים בגיטו. שער ראשם של הילדים גולח מחמת הכינים

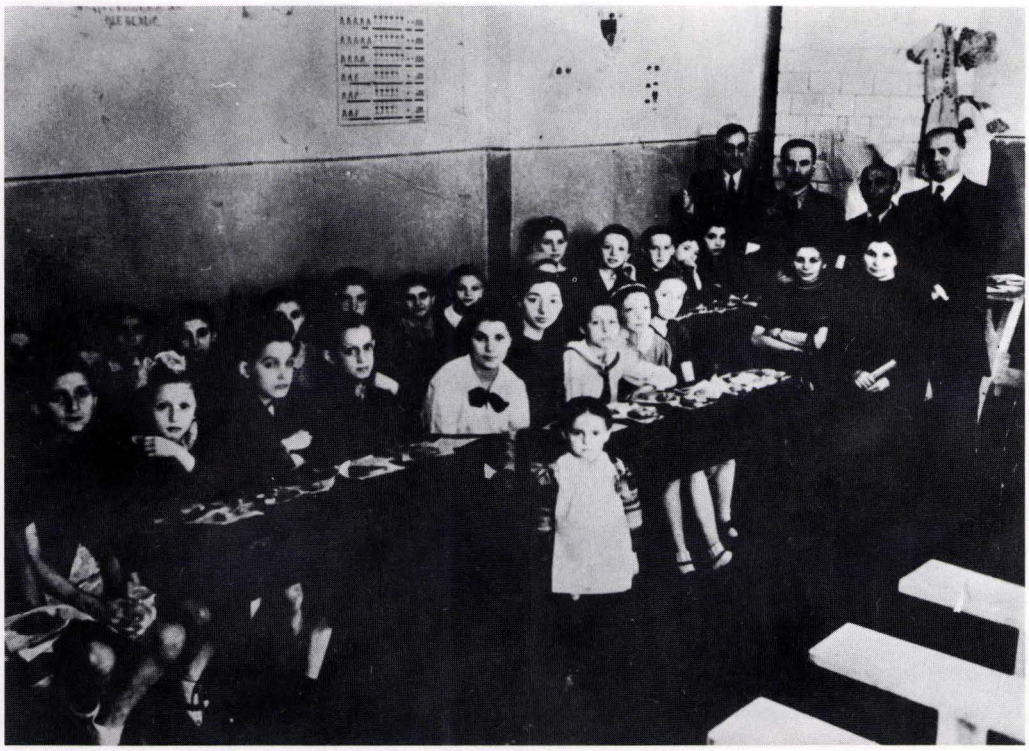

חגיגה באחד מבתי היתומים בגיטו

ד"ר יאנוש קורצ'אק (הנריק גולדשמידט) וצוות העובדים בבית היתומים שבהנהלתו

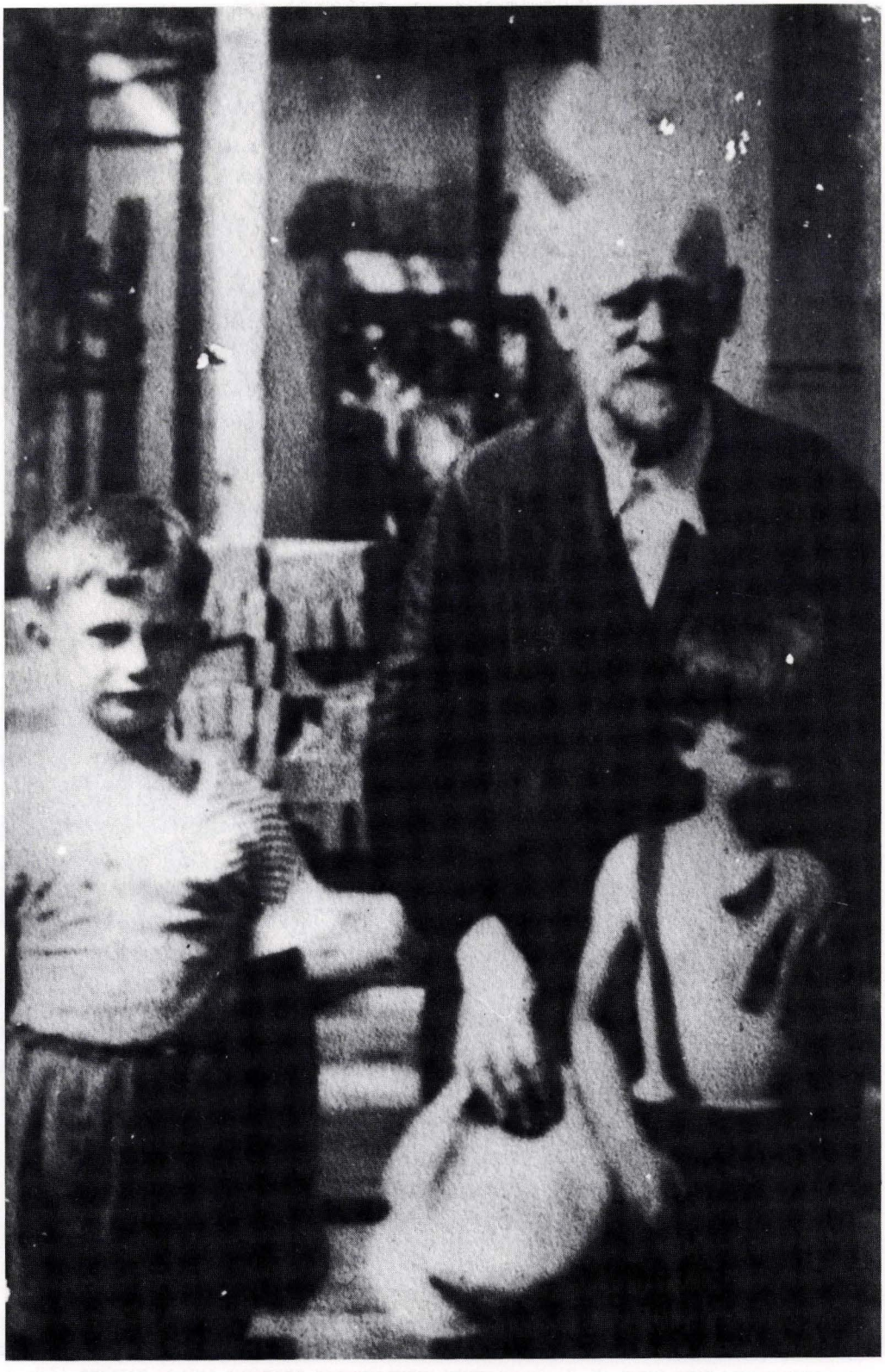

ד"ר יאנוש קורצ'אק עם חניכיו

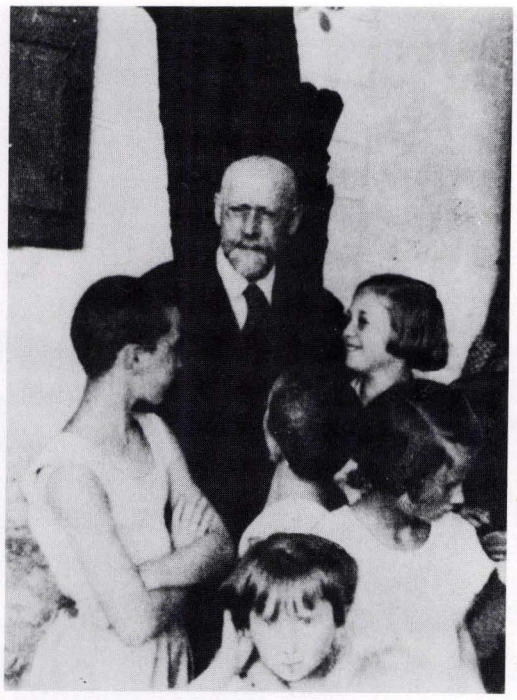

ד"ר יאנוש קורצ'אק וילדי בית־היתומים שלו

בית־היתומים של יאנוש קורצ'אק עובר ממשכנו הקבוע ברחוב קרוכמאלנה (Krochmalna) 92, לרחוב כלודנה (Chłodna) 33, בחודש דצמבר 1940. הבית בצד שמאל של התצלום ניצב בפינת הרחובות כלודנה וז'לאזנה (Żelazna). בכלודנה 28 ניצב בית־הקפה הוורשאי הידוע "זוֹמֶר" (K. Sommer), שהיה פתוח עד אוקטובר 1941, עם הוצאתו מתחומי הגיטו

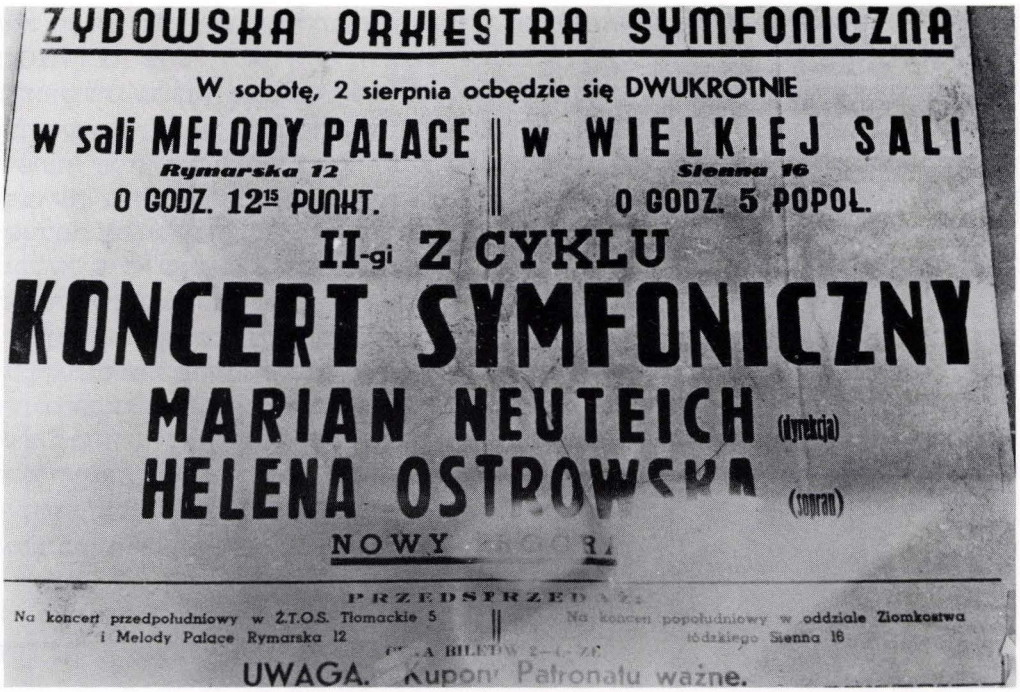

כרזת פירסומת של התזמורת הסימפונית היהודית בגיטו. הכרזה מבשרת על שני קונצרטים. האחד ב"מלודי פאלאס", ברחוב רימארסקה (Rymarska) 12, אולם ששימש לפני המלחמה כמועדון ריקודים ידוע (שכן בקירבת בית־הכנסת בטלומצקייה). השני – ב"ויילקה סאלה", ברחוב שיננה (Sienna) 16, בבית שבו שכן בית־היתומים של יאנוש קורצ'אק ערב גירושו לאומשלאגפלאץ. עוד נאמר במודעה, כי את הכרטיסים לקונצרט הראשון ניתן לרכוש ברחוב טלומאצקייה 5, ואת השני – באירגון יוצאי לודז', ברחוב שיננה 16. מחיר הכרטיס נע בין 2 ל־6 זלוטים

הכניסה לאולם התיאטרון היהודי "אלדוראדו", המעלה את ההצגה "רבקהלע דעם רבינס" ("רבקה בת הרבי"), בביכובה של רגינה צוקייר. שחקנים נוספים המשתתפים בהצגה הם: פולה רוזן, שפטל, בירנבאום, ברינעקס, שמחה רוזן

ולא רק זיק המרי ומעשי ההתפרצויות נעדרו מאפלת הגיטו. נעדרו גם פשעים. לא ידוע על מעשה רצח בגיטו, ולאורך כל תקופת הרעב הגדול לא נרשם אף מעשה רצח אחד. יש פרוטוקולים על כמה מעשי קאניבאליזם, אך אלה כנראה תוצאה של מעשי טירוף הדעת. אין לנו רישום של מעשי התאבדות. היו כנראה מקרים לא מועטים כאלה, אך נראה כי לא הגיעו לשיעור שניתן היה לצפות בתנאי הגיטו. סביר להניח, כי התאבדות דורשת גם היא כוח רצון והכרעה, ואילו המתים מרעב ותשישות חסרו און להכריע בדבר גורלם. ושמא ההשלמה האילמת עם הפרידה מן העולם בעירפול חושים גם היא אקט התאבדות ללא החלטה חותכת. מכל מקום, לא פעם אירע שקיבלו את המוות כהקלה, כקץ משחרר, ואלה החיים התקנאו באלה שכבר הלכו לעולמם.

שנת 1941 היא שנת שיא המצוקה. החודשים הקשים ביותר חלים באמצע שנת השפל הגדול, ולקראת סיומה מסתמנת מעין הקלה הדרגתית. תהליך זה של הסתגלות־מה לתנאי הגיטו, התגברות על מכת הרעב והמגפות, נמשך באורח איטי גם בחודשים הראשונים של שנת 1942. שיפור חיוור זה מעורר גם תחושות של תקווה וסיכוי שעל אף הכל חלק ניכר, אולי הרוב החסון, יישרד ויזכה לחיים חדשים. הציפיות והתקוות נקטעו על־ידי מסע הגירושים והרצח, דהיינו – ההרג ההמוני פקד את יהודי הגיטו לא בתקופה של עוצמת הרעב והשיברון הגדולים ביותר, אלא בימים שנוצר מצב של רגיעה יחסית ותקווה לעתיד.

החינוך

נפנה עתה לענייני חינוך ותרבות ונסקור את פעילותה של המחתרת עד הקמת הגיטו ובתקופת הגיטו. שנת הלימודים הראשונה בימי המלחמה נפתחה באיחור, באמצע אוקטובר 1939. הופעלו רק בתי־הספר היסודיים והמקצועיים, ולא אושרה פתיחת בתי־הספר התיכוניים. בדצמבר 1939 נסגרו כל בתי־הספר היהודיים בווארשה. רבים ראו באיסור זה תופעה זמנית, והיודנראט פנה פעמים רבות לשלטונות וביקש רשות לפתיחת בתי־הספר. במארס 1940 הגיש צ'רניאקוב תוכנית לפתיחת בתי־הספר היהודיים למפקח על מערכת החינוך בווארשה מטעם השלטונות. בפנייה זו נכללו הצעות בדבר מעונות לבתי־הספר, הבטחה כי היודנראט בשיתוף עם העזרה הסוציאלית העצמית יטול על עצמו את האחריות לסיוע במזון ובלבוש ואת הדאגה לתנאים הסניטאריים, נימוק ששימש לשלטונות כתירוץ לאסור את פתיחתם של בתי־הספר היהודיים. פנייה זו, בדומה לפניות אחרות, נשארה ללא תשובה. באוגוסט 1940 הורה הגנראל־גוברנאטור פראנק ליודנראטים לפתוח בתי־ספר יסודיים ומקצועיים לילדי היהודים. אולם בווארשה הופעלו באורח רשמי רק קורסים מקצועיים בחסות היודנראט, והשלטונות המקומיים מנעו את פתיחת בתי־הספר, בטענה כי הדבר כרוך בסכנת התפשטות של מחלות מידבקות.

כיוון שהמאמצים לשקם את רשת החינוך באמצעים ליגאליים לא נשאו פרי, פנה הציבור היהודי, כבתחומים אחרים גם בתחום זה, ליוזמות ופעילויות בלתי־ליגאליות. הלימוד החשאי ברמה היסודית התנהל בדרך־כלל במטבחים לילדים, שבחסות ה"ג'וינט" והעזרה הסוציאלית. ידוע לנו על לימודים שהתנהלו ב־6 מתוך 25 המטבחים הפעילים. תוכנית הלימודים נקבעה על־ידי המורים שהועסקו בצוות העובדים במטבחים השונים. כמובן, דרך לימודים זו הקיפה רק חלק קטן מתוך הילדים והנוער בגיל החינוך, וניתן להניח שהגיעה לאלף עד אלפיים ילדים מתוך עשרות אלפי ילדים שבגיל לימודי חובה. בנוסף להוראה במטבחים התנהלו גם קבוצות לימוד בבתים ביוזמת ועדי הבתים וחבורות פרטיות. הלימוד בקבוצות קטנות, שכונו "קומפלטים", נפוץ מאד בהוראה ברמה התיכונית. המורים המובטלים כינסו קבוצות זעירות של תלמידים לשעבר או מועמדים חדשים, והורו את מקצועותיהם. מאות "קומפלטים" כאלה התנהלו בקרב היהודים, והדבר איפשר לתלמידי בתי־הספר התיכוניים להמשיך את לימודיהם במקצועות העיקריים. התלמידים שילמו שכר מועט בעד הוראה זו, והייתה בכך משענת־מה לפרנסת המורים. ספרי לימוד הועתקו בדרכים שונות, ושִׁירי נייר למיניהם באו כתחליף

למחברות. התנאים החמורים של הלימוד וקיומם בחשאיות, כמעט מחתרתית, הגבירו את המוטיבאציה של הלומדים, ובעדויות רבות מסופר על ההישגים אליהם הגיעו הלומדים במסגרות הבלתי־פורמאליות.

להישגים ניכרים הגיעה מערכת הלימודים המקצועיים שבחסות היודנראט וה"אורט". לימוד מקצועי הוא תחום בה עסקה הקהילה היהודית גם לפני המלחמה, וצ'רניאקוב עצמו היה מורה ופעיל במיגזר זה. כיוון שנאסרה מערכת ההוראה הכללית, משכו תשומת לב רבה הקורסים המקצועיים שפעלו ברשות והם זכו לטיפוח, לתלמידים מרובים ולמורים מעולים. אחת הסיבות שרבים מבני הנוער הסתופפו בקורסים אלה הייתה החסינות בפני השילוח למחנות שהם העניקו. הקורסים המקצועיים הראשונים התחילו להיפתח בשנת 1940, אך להרחבה מרבית הגיעו בתקופת הגיטו. באמצע 1941 נמצאו 2,454 תלמידים בקורסים אלה, פרט לבית־הספר לאחיות שהתנהל ברמה גבוהה בהדרכתה של לובה בילצקה־בלום. בנוסף לשורה של קורסים מקצועיים להכשרה מקצועית מעשית, הופעלו קורסים, שתחת מסווה של קורסים מקצועיים הנהיגו לימודים בתחומי אמנות, ארכיטקטורה וגראפיקה ברמה תיכונית וגבוהה, ובעצם התנהל גם קורס המקביל לשתי השנים הראשונות בלימודי רפואה. בקורסים אלה נוצר גם ההווי של בתי־הספר ונרקמו קשרי ידידות בין הלומדים. על המורים בקורסים נמנו מלומדים ואמנים בעלי שם כמו לודוויק הירשפלד (Hirszfeld), מייצ'יסלאב צנטנרשוור (Centnerszwer), יוליוש צווייבאום (Zweibaum), דניאל גרייפנברג (Grajfenberg) ואחרים.

תפקיד לא מבוטל בתחום ההוראה החשאית מילאו תנועות הנוער. תנועות הנוער, שנהגו בימים כתיקנם לעסוק בחינוך חברתי־רעיוני ופוליטי, הוסיפו בתקופת המלחמה והגיטו נדבך של הקניית ידע בסיסי ולימודים בלתי־סדירים בנושאים שונים. בתנועות החלוציות עסקו הרבה בלימוד הלשון העברית. אפילו בעיתונות המחתרת של תנועות הנוער אנו מוצאים מדורים שניתן לסווגם בתחום המדע הפופולארי. בסמינארים למדריכים שערכו תנועות הנוער, ביקרו מומחים כמו יצחק שיפר, עמנואל רינגלבלום, מנחם לינדר, אסתר מרקין ועוד. רינגלבלום מספר בהתרגשות רבה על הרצאותיו בסמינאר של "השומר הצעיר" שנתקיים בבית שברחוב נאלבקי 23, בקירבת שער הגיטו שבו ניצבו זקיפים גרמניים. לדבריו, באווירה של הצעירים צמאי הדעת נשכחה כליל העובדה שיש מלחמה בעולם.

תנועת 'דרור' ייסדה בגיטו בית־ספר תיכון במחתרת. חיים זלמנובסקי, שהיה מורה בבית־ספר זה, כתב כי "למדו אצלנו י"א קבוצות, החל בכיתה ד' של בי"ס עממי ועד לכיתה ב' ליצאום. בסך־הכול למעלה ממאה תלמידים." בבית־הספר הורו לימודי טבע ומקצועות במדעי הרוח; המשורר יצחק קצנלסון היה מורה לתנ"ך. בית־ספר תיכון אחר, המיועד בעיקר לתלמידי בתי־ספר "תרבות", התנהל בהדרכתו של איש המחתרת, ד"ר נתן עק מלודז'. לדבריו של עק, העקרון שהציב לעצמו היה "לא לחלק את התלמידים לקבוצות קטנות, אלא לקיים כיתה שלמה, בלתי־מפורקת; לא לנהל את הלימודים בבתים פרטיים, אלא במקום המיועד לכך. הכוונה הייתה להשתדל ככל האפשר להידמות אל בית־ספר סדיר אף בתנאי המחתרת של הגיטו." בין המורים בבית־הספר הזה היה ד"ר מיכאל בראנדשטטר (Brandszteter), מנהל בית־ספר תיכון בלודז' ובנו של הסופר העברי מרדכי דוד בראנדשטטר. גם בבית־ספר זה היו הלימודים מגוונים, תוך שימת דגש על העברית. כאשר עלה בידם, מספר עק, להשיג פסנתר ישן, עסקו גם בלימודי המוסיקה.

בספטמבר 1941, לאחר שנתיים של מלחמה, ניתנה רשות להפעלת בתי־הספר בגיטו בידי היודנראט. הוקמה ועדה ציבורית לטיפול במשימה, ועד מהרה התחילה התרוצצות, שבה נטלו חלק עסקנים ונציגי הזרמים השונים במערכות החינוך היהודי לפני המלחמה. ח"א קפלן מספר על הישיבות וההתמקחויות באשר לחלקו של כל זרם במערכת המוקמת, הציביון, תוכנית הלימודים וכו'. מתחים אלה הם צד עגום שליווה את תהליך הפעלת בתי־הספר, אך המעורבות הציבורית קבעה לא במעט את התכנים הלאומיים והחברתיים של המבנה והתוכנית שנקבעו.

שנת הלימודים "הסדירה" בבתי הספר העממיים היהודים בגיטו וארשה נפתחה ב־1 באוקטובר 1941. לקראת סיום שנת הלימודים היו 19 בתי־ספר ובהם 6,700 תלמידים. השנה

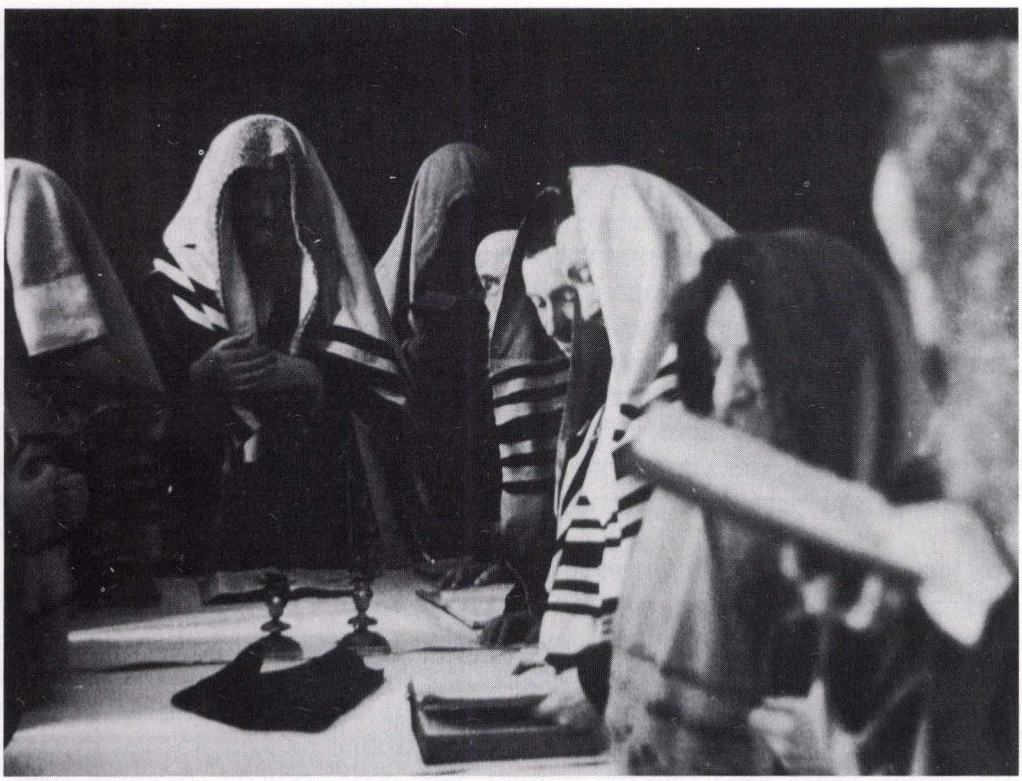

לימוד תורה בסתר בגיטו

על בימת התיאטרון היהודי בווארשה.
בגיטו ווארשה פעלו 5 תיאטראות, ביניהם: "פמינה", "עזאזל החדש", "על הקומה הראשונה", "אלדוראדו", "התיאטרון הקאמרי החדש".

החלה עם 6 בתי־ספר, ששימשו מקודם מטבחים, עם כ־1,000 תלמידים, ומספר בתי־ספר ומניין התלמידים גדלו בהדרגה. בסך־הכול פעלו 4 בתי־ספר שהיו מסונפים לזרם "תרבות", 3 בתי־ספר של "צישא", 1 של "שול־קולט", 6 בתי־ספר דתיים ו־5 בתי־ספר שסונפו למערכת בתי־הספר הציבוריים והפרטיים הכלליים, שמוריהם נטלו אותם תחת חסותם והדרכתם.

בתי־הספר הרשמיים, הקורסים המקצועיים, ה"קומפלטים" ובתי־הספר במחתרת מסרו לתלמידים תעודות עם ציונים בתום תקופת לימודים קצובה.

הדת

עדיין לא נכתבה עבודה מקיפה על חיי הדת או על עולמו של היהודי הדתי בווארשה בתקופת המלחמה והגיטו. ברור הוא כי מצבו היה קשה משל סתם יהודי שלא היה מקפיד בשמירת המצוות או לא שמר כלל על קיום מצוות דתיות. הלבוש, הזקן והפאות שימשו מאז כניסת הגרמנים עילה מיוחדת להתעללויות. אחת הגזירות הראשונות של השלטון הגרמני ב־26 באוקטובר 1939, אסרה על שחיטה כדין, ובכך ביטלה את השחיטה הכשרה המוגבלת שנותרה אחרי הפעלת החוק בענייני השחיטה שקיבל הסיים הפולני ב־1937. נאסרו התפילות והמניינים בבתי־הכנסת ובבתים פרטיים. בתי־כנסת רבים נפגעו מההפצצות במערכה המלחמתית או נהפכו למשכן ארעי לפליטים.

בפועל לא ויתרו היהודים על התפילה. מניינים התכנסו בבתים פרטיים. במוצאי יום טוב הראשון של חג הפסח ת"ש רשם ח"א קפלן: "...בתי־התפילה סגורים, – ומניניי־חג בכל חצר. בעלי תפילה 'יפים אף נעימים' מנעימים לנו את תפילותינו ופיוטינו בקולותיהם הערבים, בחינת אנוסים." באביב 1941 בוטל איסור התפילות בגיטו ונעילת בתי־הכנסת. ביוני 1941 נערכה פתיחה חגיגית של בית־הכנסת הגדול ברחוב טלומאצקי בהשתתפותם של צ'רניאקוב ועוזריו מראשי היודנראט.

קשה עד מאוד לשחזר את אורחות החיים של היהדות הדתית בחיי יום־יום. בתקופה שקדמה לגיטו התבצעה שחיטה כשרה בחשאי, אך כיוון שאי־אפשר לפקח על דרך השחיטה והניקור, ומכוון שהקצבים "הגניבו בשר טריפה וערבבו בשר טריפה עם בשר כשר, חדלו יהודים מקפידים באמת מאכילת בשר". שוטרים פולנים, שעלו על כך שמתקיימת שחיטה לפי דין היהודים למרות האיסור, תבעו דמי שתיקה, דבר שייקר עוד יותר את הבשר הכשר, היקר בלאו הכי. בתקופת הגיטו לא חדלו לגמרי מאספקת בשר כשר. בין היהודים שהקפידו לשמור מצוות היו לא מעט סוחרים אמידים שעלה בידם להציל חלק מרכושם. המבריחים התחקו אחרי השיטה של אספקת בשר כשר בתנאי הגיטו. שוחט נשלח מן הגיטו בשורות של קבוצת פועלים ונשאר ימים אחדים בפרוור או בכפר בקירבת וארשה, שם התבצעה השחיטה. כדי להוציא לפועל את המיבצע היה הכרח להשקיע כסף רב בשיחוד של מלווים או קבוצות הפועלים בזמן הברחת הבשר לתוך הגיטו. אולם היהודים המדקדקים סברו בצדק, שהשחיטה החשאית לא נעשית לפי כללי הדין, ונמנעו מרכישת בשר זה. הרב שמעון הוברבנד, שהכין חיבור על חיי יום־יום של היהודים הדתיים בשביל ארכיון רינגלבלום מציין, כי הקצבים למדו ש"הלא־דתיים בין כך ובין כך אוכלים כל בשר אשר יאמרו עליו: 'כשר'; הדתיים בין כך ובין כך אינם אוכלים מבשר זה – אם כן, שוחט למה לנו? הלא טוב לנו שלא להעסיק שוחט כלל". מיבצע השחיטה לא היה פטור מקורבנות אדם גם הוא. כך מספר הרב הוברבנד, ש"לאחר תשעה באב של שנת תש"א פרצה המשטרה הגרמנית לביקתת האיכר ומצאה את השוחט זילברברג בשעת מעשה. הוא נעצר יחד עם כמה מעוזריו ונכלאו בבית־הסוהר, שם הם כלואים עד היום הזה. כל המאמצים וההשתדלויות לשחררם לא הועילו."

המדור הדתי בתוך היודנראט בווארשה החלו לפעול בצורה תקינה רק בספטמבר 1941. האיש שדאג לעניינים דתיים בהרכב היודנראט היה פעיל אגודת ישראל, משולם קמינר, שנפטר זמן קצר אחרי הפעלת המדור. איש אחר מבין עסקני "אגודת ישראל", אלכסנדר זישה פרידמן, היה פעיל בעזרה העצמית ומקורב לחוגי המחתרת בגיטו. מסירותו ותבונתו זכו

להוקרה רבה בקרב מכריו. קבוצות של בחורי ישיבות התארגנו בגיטו וניסו להתקיים ולקיים את מצוות הלימודים בגיטו. לפי הוברבנד נפגעו מאד תלמידי הרבי מגור (לאחר שרבם ואנשי פמלייתו נמלטו מארץ הכיבוש באביב 1940) ופשו בהם הרגלים, שאותם הוקיע הוברבנד בשפה קשה. על קבוצה אחרת, אירגון בחורים "אהבת תורה ויראת שמים", מספר הוברבנד שנוהלה בידי בעל מלאכה ובמקצת תלמיד חכם, ר' יצחק דוד מרגליות, והוא "דאג להמציא לתלמידיו מזון רוחני וגשמי כאחד." בדרך כלל, קובע הוברבנד, "היו מצויים בווארשה לפני המלחמה יותר מחמשת אלפים בחורים תלמידי ישיבות ו"שטיבל'ך". "כרגע (החיבור של הוברבנד נכתב כנראה במשך שנת 1941) אין בווארשה אלא קצת יותר ממאתיים בחורים כאלה... חלק מהם התפקר בזמן המלחמה וקשריו עם החסידות ניתקו. רבים מתו ואחרים נתפזרו בעיירות הסמוכות..."

בווארשה ובגיטו וארשה התרכזו רבים מהרבנים הידועים ותלמידי החכמים ביהדות פולין, ביניהם רבי יצחק מנדל דנציגר מאלקסנדרוב והאדמו"ר מפיאסצ'נה (Piaseczno), רב קלונימוס קלמיש שפירא, שהשמיע בגיטו דרשות שנשתמרו בספר חסידי רב ערך, "אש קודש – אמרות טהורות משנות השואה ת"ש, תש"א, תש"ב, שנאמרו בשבתות וימים טובים בגיטו וארשה." דרשות אלה הן ביטוי להגות, חיבוטים של איש תמים באמונתו, בקיא בהלכה ובקורות הימים, המבקש להבין ולפרש את המתחולל סביבו. הספר הוּצא לאור בירושלים בתש"ך. בין הרבנים הפעילים בגיטו בתחום העזרה ההדדית ובאירגון הציבור הדתי במחתרת פעלו הרב שמשון שטוקהאמר ור' יצחק ניסנבוים.

התרבות

פנים רבות היו לחיי התרבות בגיטו. ליד ועדי הבתים פעלו חוגים ומועדונים בקביעות. שעת העוצר אילצה את דיירי הבתים להישאר בערבים בתחום חצרם, ולארגן את פעולות־התרבות במסגרת הבתים. בגיטו פעלו ספריות חשאיות מרובות, בהם הוחזקו גם ספרים שהיו אסורים ומנודים בידי הנאצים. בתיה ברמן, רעיתו של אברהם אדולף ברמן, אירגנה וקיימה ספרייה חשאית לילדים בתחומי הגיטו. ספריות חשאיות הוקמו גם ביוזמת תנועות הנוער במחתרת. התקיימו קונצרטים שבוצעו בידי תזמורת סימפונית, שהורכבה בגיטו וקיבלה הכרה רישמית של השלטונות. תזמורת זו, למרות שחסרה את כל מיגוון הכלים, ניגנה את באך, בטהובן, שוברט, בראהמס, הנדל, ויואלדי ואחרים. הקומיסאר הגרמני של הגיטו, הודיע למנצח, כי אסור ליהודים לנגן יצירות של מלחינים גרמנים לא־יהודים. לפופולאריות רבה זכתה בגיטו זמרת צעירה, מרישה אייזנשטדט, שכונתה בפי הבריות "הזמיר של הגיטו". התקיימו גם ערבי חזנות ובלטו ההופעות של החזן הידוע גרשון סירוטה.

בגיטו יצרו וכתבו משוררים וסופרים ידועי שֵם. חלק מיצירה זו ניצל, בעיקר בגנזים של ארכיון רינגלבלום. בין המחברים האלה, שיצירתם נסבה גם על חיי היהודים בגיטו, היו יצחק קצנלסון, פרץ אופוצ'ינסקי (Opoczynski), יהושע פרלה (Perla), קלמן ליס (Lis), הלל צייטלין (Cajtlin), ישראל שטרן (Sztern). על שטרן מספר רינגלבלום "כי כתב הרבה מאד. שטרן השקט לא ידע כיצד להשיג לעצמו סיוע וחבילות מזון. הוא התהלך דומם כיונה ורעב ללחם." בין כותבי הפולנית מן הראוי לציין את הנריקה לזוברט (Henryka Lazowert) וולאדיסלאב שלנגל (Władyslaw Szlengel), שחיבר סידרת שירים עזי־ביטוי על תקופת הגירוש וההתנגדות.

באורח חשאי נוסדו שני אירגוני תרבות, שהתפצלו לפי הזיקה הלשונית. האירגון, שניהל פעולה עניפה בלשון היידיש, כּוּנה "איקאר" ("אידישע קולטור ארגאניזאציע") ובין מייסדיו ופעיליו המרכזיים נמנו הסוציולוג הצעיר מנחם לינדר, עמנואל רינגלבלום, סאניה נובוגרודסקי מ"בונד" ושכנא זאגאן, מ"פועלי ציון" שמאל בגיטו. אנשי "איקאר" קיימו ערבי קריאה מיצירות של יוצרים ביידיש בשיתוף קריינים ושחקנים. כמו כן נתקיימו פגישות מצומצמות בחוג של סופרים ואמנים. מטעם "איקאר" ערכו סופרים וקריינים ערבי קריאה בבתים. האורחים נשארו ללינת לילה במקום מחמת העוצר, והמיפגשים עצמם נערכו בחסותם של ועדי הבתים. צוינו

יובלות של סופרים דגולים בשפת היידיש, ורינגלבלום רשם בתחילת 1941, כי נתקיימו 90 פגישות שהוקדשו ליצירתו של מנדלי מוכר ספרים. בנוסף ל"איקאר" נוסדה מעין אגודה של חובבי עברית בשם "תקומה". בין מייסדי "תקומה" ופעיליה נמנו יצחק קצנלסון ומנחם קירשנבוים, איש ה"ציונים הכלליים" בפעילות הפוליטית בגיטו. מטבע הדברים היה לפעילות של "איקאר" הד עממי רחב יותר, משום שרוב רובם של יהודי הגיטו היו דוברי יידיש, אך "תקומה" הצליחה לכנס חוג נאמנים של השפה והתרבות העברית והללו פעלו בהתמדה.

אולם המפעל התרבותי־מחתרתי המקורי ביותר והחשוב מבחינת משמעויותיו לעתיד הוא "עונג שבת" או "ארכיון רינגלבלום". תחילתו של המפעל בקבוצה קטנה של אנשים בעלי חוש היסטורי – בראשם עמד ד"ר עמנואל רינגלבלום – ששמו להם למטרה לכנס תיעוד ועדות על תקופת הכיבוש והגיטו. האנשים שנרתמו למפעל זה חשו כי הם חיים בזמן חריג וחסר תקדים מבחינה היסטורית, ועליהם לעשות למען הנצחתו לדורות הבאים. רינגלבלום מציין ברשימה שכותרתה "עונג שבת", שצוות אנשי הארכיון החל בפעולתו באוקטובר 1939 והמשיך בעבודה שלוש שנים וחצי. רינגלבלום אומר, כי העובדה שהוא עמד בראש העזרה הסוציאלית, איפשרה לו מגע עם אנשים המגיעים מערי השדה ורישום עדויות טריות על המתרחש במקומות שונים ברחבי ארץ הכיבוש. השם המוזר "עונג שבת" בא מתוך כך, שהחבורה נהגה להתכנס בימי שבת למפגשים בהם דנו על המיפעל. במשך הזמן הרחיבה קבוצת "עונג שבת" את תחומי הפעילות מעבר לאיסוף חומר ועדויות על הנעשה. במסגרת המפעל הוּחל ביוזמות עצמאיות, כולל כתיבת חיבורים בנושאים מיוחדים המשקפים את התמורות המתחוללות בתקופת המלחמה, עידוד סופרים לכתוב על החברה ומציאות הגיטו, וכן הוצאת ביולטין ידיעות על המצב והכנת סקירות כוללות המיועדות להעברה לחוץ־לארץ.

בכל תחומי פעולתו הגיע "עונג שבת" להישגים חשובים. בשלב מסוים באו אנשי "עונג שבת" למסקנה, שהזמן הוא בשל לעריכה סיכומית כוללת וניגשו לעבודה מקיפה תחת הכותרת "שנתיים וחצי", כלומר סקירה מקיפה בכל התחומים על חיי יהודי פולין במשך שנתיים וחצי של המלחמה. תוכנית זו כבר לא יצאה לפועל, כי הקדימה הגירוש הגדול של יהודי וארשה. ארכיון "עונג שבת" שקד לא רק לערוך מיבצעים משלו ולגנזם, אלא פנה למוסדות ויוצרים בגיטו והציע להם למסור תיעוד למשמרת בארכיון. רינגלבלום מספר כי פנה לכותבי היומנים המרובים בגיטו וביקשם למסור לידיו את כתביהם. כנראה, לכותבי היומנים היה קשה להיפרד מחיבוריהם, כי רק מעט יומנים נמצאו בגנזים של הארכיון. לעומת זאת נענו כנראה בחיוב לפניותיו של רינגלבלום המפלגות ותנועות הנוער במחתרת, שמסרו לארכיון גיליונות של עיתונות במחתרת וחומר פנימי חשוב. בשלב האחרון של ערב הגירוש הגדול מווארשה ובימי הגירוש עצמם המשיך "עונג שבת" לעסוק בריכוז חומר. בעיצומו של הגירוש נטמנו חלקים גדולים של הארכיון בתיבות ממתכת ומכלים לחלב. באורח פלא נתגלו שני חלקים מארכיון רינגלבלום אחרי המלחמה, ואילו החלק השלישי, שהכיל בתוכו חומר על התארגנות האירגון היהודי הלוחם ופעולותיו, לא נמצא.

הגנזים מארכיון רינגלבלום, אלפי עמודים של תעודות וחיבורים, הם כיום המקור המרכזי להבנת החיים היהודיים הפנימיים בתקופת הכיבוש, ואילו עיתונות המחתרת שנתגלתה, רובה בארכיון רינגלבלום, מאפשרת לשחזר במידה רבה את צמיחת תנועת ההתנגדות ופעילותה עד לשלב ההתנגדות המזוינת.

לעניין היומנים. בגיטו הירבו לכתוב יומנים. כתבו יומנים אנשים האמונים על מלאכת הכתיבה וגם אנשים שלא עסקו בכתיבה בימים כתיקנם, אך חשו צורך לשפוך את לבם בכתב בתקופה זו של בדידות וייסורים. חלק מיומנים אלה הגיע לידינו ונשתמר בצורות שונות ומשונות. שׂרדו, בין השאר, היומן של אדם צ'רניאקוב, ראש היודנראט בגיטו, יומנו של חיים אהרון קפלן, שממנו ציטטנו לא פעם, יומנו של אברהם לוין (שניהם מורים ומחנכים לפני המלחמה), יומנו של יצחק קצנלסון, שנכתב במחנה הסגר בצרפת, והיומן של מרי ברג, נערה שחיתה בימי הגיטו בווארשה. יתר היומנים אבדו, וידוע לנו על קיומם של כמה מהם מאיזכורים במקורות אחרים. היומנים החשובים שאבדו הם יומנו המפורט של שמואל וינטר ויומנו של יוסף קפלן, אחד מראשי המחתרת של תנועות הנוער בגיטו וארשה.

המחתרת הפוליטית

נפנה עתה למחתרת הפוליטית בגיטו וארשה. המחתרת הפוליטית הוקמה מוקדם, ואפשר להבחין בניצניה בשבועות ובחודשים של תחילת הכיבוש. באורח פאראדוקסאלי לא סבלה המחתרת אבידות רבות וחמורות עד לאפריל 1942, השלב האחרון שקדם לגירוש. בניגוד למאמץ שהשקיעו הנאצים כדי להתחקות אחרי הגילויים והמעשים של המחתרת בקרב הפולנים ומלחמת החורמה שגזרו על מחתרת זו, היה יחסם למחתרת היהודית בדרך כלל יחס של חוסר איכפתיות. רינגלבלום רושם ש"הגיעו לשיכנוע [בגיטו], שהגרמנים מגלים עניין מועט בנעשה בקרב היהודים בינם ובין עצמם." ואמנם, כל אימת שסברו הגרמנים שהיהודים עשו יד אחת עם הפולנים בפעילות מחתרתית – יצא קצפם נגד היהודים, ורבים, כמו במקרה קוט, שילמו על כך בחייהם. אך, מאידך גיסא, הם כאילו התעלמו מהפעילות המחתרתית שהתנהלה במסגרת היהודית הפנימית.

קשה לפסוק מה גרם ליחס אדיש, או אדיש כביכול, של הגרמנים נוכח פעילותה של המחתרת היהודית. ייתכן כי הגרמנים, שהכינו ליהודים גורל משותף ולא הבחינו בגוונים ובהבדלים ביניהם, לא נתנו דעתם על הפיצול הפוליטי בין היהודים, על הדעות המובעות בעיתונות ועל פעילות הסברתית וחינוכית שהתנהלה בתוככי הציבור היהודי. סביר גם שהגרמנים לא העלו על הדעת שהמחתרת היהודית יכולה לצמוח לממדים של תנועת התנגדות, שתיתן את אותותיה ותעז לקום נגד השלטונות והכוח הגרמני האדיר. אין ספק, שהיחס של חוסר עניין מצד הגרמנים באשר לפעילות פוליטית ותרבותית אסורה נתן דחיפה לתנופה ולריבוי תופעות מסוג זה. רינגלבלום קובע כי "התקיימו אסיפות על נושאים כאלה ובגוונים כאלה שלא היו אפשריים לפני המלחמה". אולם, המחתרת הפוליטית המאורגנת הבינה היטב, כי אין לזלזל באויב ואין לדעת מתי ימצאו לנכון הגרמנים להכות במחתרת. לפיכך נזהרו גופים אלה מחשיפת יתר, והעיתונות של הגופים הפוליטיים חוזרת ומזהירה את הקוראים, שלא להעביר את העיתונים לידיים בלתי מהימנות, להישמר ממלשינים, לא לקיים כינוסים רבי משתתפים וכו'. אך במשך הזמן גם בתנועות אלה עצמן כאילו נשכחו האזהרות, ויש לנו עדויות להתכנסויות של מאות אנשים באולמות בתקופת הגיטו.

את המחתרת הפוליטית ניתן לחלק לשתי חטיבות עיקריות: המפלגות הפוליטיות ותנועות הנוער. בגיטו פעלו מרבית הגופים הפוליטיים שעל קיומם אנו יודעים בתקופה שבין המלחמות. כמובן, עקב תנאי המלחמה, נכון יותר לדבר על חוגים או אקטיבה מפלגתית מאשר על המפלגות הפוליטיות במובן הרגיל. בולטת בגיטו הפעילות של מפלגות כמו "בונד" ו"פועלי־ציון" שמאל, ופחות מורגש קיומם של הרוויזיוניסטים בקרב הציונים והפלג של "המזרחי" בקרב הציבור הדתי. סביר אולי להניח, כי מפלגות ותנועות בעלות מצע רעיוני ראדיקאלי שמאלי היו ערוכות יותר – בשל ניסיונן לפעול בתנאי חשאיות מסוימת גם לפני המלחמה – לתנאי מחתרת בתקופת הכיבוש והגיטו. בעיתונות שיצאה במחתרת התנהל ויכוח פוליטי עירני ולפעמים תוקפני, וקורא דעות אלה תמה על כך, שחסידי התפיסות השונות חוזרים על השקפותיהם ללא התחשבות עם כך שהמלחמה והתמורות של התקופה שמו קץ להרבה אמונות ודעות פוליטיות.

אך תחום העבודה העיקרי של המפלגות הוא כנראה עזרה הדדית, שמירה על חבריהן והגנה עליהם בפני המצוקה והרעב. פה ושם אנו מוצאים עדויות לוויכוח שהתנהל בתוך הגופים הפוליטיים, אם עליהם להמשיך בהסברה פוליטית ובגיבוש דעות והתארגנויות שמהותן פוליטית, או לנטוש סוג עניינים זה ולעסוק אך ורק בהצלת הנפש. המסקנה שמתקבלת היא דו־מסלולית, כלומר: יש לפעול בשני המישורים גם יחד, אך מתקבל הרושם שניתנה עדיפות לעזרה הדדית.

שונה הוא המצב בתנועות הנוער. תנועות הנוער הציוניות וחטיבות הנוער של מפלגות פוליטיות לא היו בעלות משקל ניכר בתקופה שבין המלחמות. התנועות הציוניות לא היו מעורבות הרבה במאבקים הפוליטיים במקום, וראו את תפקידן בראש ובראשונה בהכנה

לקראת העלייה וההכשרה לחיים בארץ. ואילו חטיבות של צעירים בגופים פוליטיים נחשבו לעתודה שאין לה עדיין מקום בזירה הפוליטית הממשית. המלחמה שינתה מבחינה זו את פני הדברים. העלייה הייתה בבחינת חלום לוט בערפל העתיד, ואילו המציאות חייבה מעורבות ונקיטת עמדות. העובדה כי התנועות היו מאז ומתמיד רגילות לעבוד במסגרות אינטימיות ומצומצמות, הגבירה את הסיכוי להמשך האקטיביות של תנועות אלה. אצל תנועות אלה מסתמן קו ברור של התפתחות. בתחילה הן עוסקות בענייניהן הפנימיים בעיקר או בשאלות של נוער בכללותן. עם הזמן גוברת המעורבות בענייני ציבור כלליים ומתחילה נטילת תפקידים במישור כללי זה. תהליך זה משתקף מעיתונות המחתרת של תנועות הנוער. גם תנועות הנוער מרבות לנהל ויכוחים פוליטיים עקרים, ומבחינה זאת אנו עדים לשיטה זהה של היצמדות לדעות וסברות, שהמציאות סתרה אותן. אך מאידך גיסא, בעיתונות תנועות הנוער – עשירה ורחבה הן מבחינת תוכנה הן מבחינת כמותה מזו של המפלגות – רב הוא צד ההתמודדות עם המציאות והבעיות, שמעלים המלחמה והגיטו.

לאמיתו של דבר, לא המפלגות ולא תנועות הנוער מציבות מעין תוכניות אלטרנאטיביות וכוח המתחרה ביודנראט. יותר מאשר על אלטרנטיבה נכון לדבר על קורקטיבה. הגופים הפוליטיים מבקרים את היודנראט, מצביעים על עיוותים, גילויי שחיתות וניוון, תובעים לתקנם ופה ושם גם מנסים לתקנם, אך אינם מוכנים כמובן לבוא במקומו של היודנראט. אולם אם המפלגות אינן יוצרות שום מסגרות חברתיות שונות ויציבות בתוך המציאות של הכיבוש והגיטו, הרי תנועות הנוער מקיימות קומונות, הכשרות ואפילו מחנות עבודה בעלי ציביון תנועתי. במסגרות אלה מתקהלים אלפי צעירים. הייחוד שלהם הוא בכך, כי במשטר החיים הפנימי ובנורמות שהם קובעים לעצמם ולאחרים כאילו אין מלחמה קיימת, והם מושתתים על עקרונות מוסר ויסודות פוליטיים מעולם אחר. הודות לכך עולה גם בידם לשמור על ציבור אנושי רחב ספוג רעיונות ודעות, ושנפגם רק מעט על־ידי הפגעים והדרס של המציאות הסובבת. בנוסף על כך, תנועות הנוער, בניגוד למפלגות, פעלו לא רק במישור המקומי, אלא המשיכו לקיים את תנועותיהן במתכונת כלל־ארצית. שליחי תנועות הנוער עוברים ערים ועיירות ומקיימים קשר, מביאים הוראות, עיתונות, ידיעות ובמקרים רבים מהווים חוליית קשר יחידה בין יישובים מרוחקים לבין המרכז היהודי בווארשה. כמובן, השליחים, או בעיקר השליחות של תנועות הנוער, עושים את דרכם במחתרת ובסיכונים מרביים. רובם, או כמעט כולם, משלמים על מעשיהם בחייהם. אולם שליחים אלה הם גם מהראשונים שמביאים מידע על תחילת מסע ההרג הטוטאלי ויותר מכל גורם אחר מסייעים לגיבוש של עמדות וליכוד של תנועת ההתנגדות הכללית. בקרב תנועות הנוער בלטו בפעילותן הרצופה תנועות נוער ציוניות חלוציות – "דרור", "השומר הצעיר", "גורדוניה" ו"הנוער הציוני". שתי התנועות הראשונות ברשימה הודרכו בידי שליחים שחזרו מהשטחים הסובייטיים בתחילת המלחמה, אנשים שרכשו להם מעמד סמכותי בתקופת הגיטו ומאוחר יותר נמנו על היוזמים והמנהיגים של רעיון ההתנגדות המזוינת והיו ממפקדי האירגון היהודי הלוחם. נוצר בגיטו רצף של פעילות שיגרתית במחתרת של תנועות הנוער, שעסקו בשאלות חינוך, אירגון סמינארים, לימוד ומיבצעים. בין השאר עסקו גם בגיוס חברים חדשים, ובהקמת מסגרות של נערים צעירים להרחבת השורות.

לפעילות רצופה רבת־פנים זו שמו קץ שני אירועים דראמאטיים שאירעו מאז אמצע שנת 1941. הראשון בין השניים היה ההתקפה הגרמנית על ברית־המועצות. המלחמה הזאת החזירה את הזירה הצבאית למזרח־אירופה, קרוב לווארשה. התייקרו מצרכי מזון והוחמר המשטר, אך יחד עם זאת פרחו התקוות שהשיחרור קרוב. בייחוד מפלגות ותנועות האמונות על הראדיקאליזם השמאלי, כמו "פועלי־ציון שמאל", "השומר הצעיר" ובמידה מסוימת גם "דרור", קיבלו את כניסת ברית־המועצות למעגל המלחמה בהתרגשות רבה ובהזדהות עמוקה. אך אם בשביל חברי תנועות אלה הייתה בהתפתחות החדשה משום נסיגה מדעות נבובות על מלחמה "אימפריאליסטית שבה שני הצדדים משרתים את האינטרסים של הקאפיטאליזם השוקע", הרי הציבור היהודי בכללו, שלא רחש אהדה מיוחדת לברית־המועצות, עקב בדריכות אחרי הידיעות שהגיעו מהחזית המזרחית, קרא בקדחתנות את "מלחמה ושלום" של טולסטוי וציפה

לתבוסה גרמנית במרחבים האינסופיים של המדינה הסובייטית ובמלכודת שטומן בחובו האקלים הסובייטי הזועף. אולם לאחר שבועות אחדים נגוזו רבות מהתקוות שצמחו. הסתבר שחוזר על עצמו החיזיון המוכר מהמערכות הקודמות בפולין ובמערב־אירופה – רשימות ארוכות של ערים שנפלו בשבי הנאצי החודר לעומק האדמה הרוסית. שמות הערים וילנה, קובנה, רובנה, לבוב, מינסק, קייב, היה להן לא רק צליל מוכר, אלא בשורה עגומה על מאות אלפי יהודים שבידי השלטון הנאצי. עם הזמן עתידות היו כאילו הציפיות הראשונות להתממש – על אף הניצחונות ההתחלתיים לא התממש ה"בליצקריג" בברית־המועצות, ובמשך הזמן נתנו אותותיהם המרחקים, תלאות האקלים וקשיי הדרך, והעקשנות וכוח הסבל של האדם הרוסי. אולם, אותות שינוי אלה פעלו לאיטם, הפכו את מלחמת הבזק למלחמה סטאטית יותר, את ההתקדמות לרוחב החזית להתגוששות מרה על ערים כמו לנינגראד, מוסקבה, סטאלינגראד שהיו למבצרים בלתי נכנעים ובסוף גם קרש קפיצה להתקפות שכנגד. אולם, גם לאחר שבא המיפנה במעבר משנת 1942 ל־1943, ההתקפה האנטי־גרמנית הייתה הדרגתית, לא בשיטת "מלחמת בזק" בכיוון מערבה, אלא בשורה של מיתקפות מתמשכות, אם כי חד־כיווניות.

מבחינה יהודית לא הייתה זאת מערכה משחררת. נהפוך הוא. היא סימנה התחלה של שיטה חדשה של מלחמה ביהודים. נראה היה שהרדיפות והאימים שהיו מנת חלקם של היהודים תחת הכיבוש בפולין הם השיא שיכולות להוליד שנאה ואכזריות ביחסים של בין אדם לאדם. אך מאז יוני 1941 מתחיל פרק חדש של "פתרון סופי" – מונח־קוד לרצח שיטתי, בדם קר, של מיליונים. המערכה, שהתחילה במזרח־אירופה, לא הייתה אך ורק בבחינת סיבוב חדש במלחמה אדירת ממדים ומתמשכת של גרמניה הנאצית. המלחמה קיבלה ציביון של מסע־צלב אידיאולוגי, שבו עמדו לעשות חשבון עם הבולשוויזם ועם היהודים, או עם יצור התעתועים של המוח הנאצי – ה"יודאו־בולשוויזם". ההתקפה על ארץ הסובייטים פעלה בסיכומו של דבר כמו בומראנג, אך יהודים ניתן היה לרצוח ללא הפרעה בארצות הכיבוש, ומה עוד שהקו האנטי־יהודי, כולל הרצח הטוטאלי, נתקבלו ברצון וזכו לשיתוף פעולה מצד חלקים ניכרים בקרב העמים שנכללו בארץ הסובייטים – ליטאים, לאטבים, אוקראינים.

עם הכוחות הסובייטיים צעדו ארבע "איינזאצגרופן", שהורכבו ממתנדבים או ממגויסים מהזרועות השונות של המשטרה הגרמנית וה־ס"ס. כוחות אלה, שלא עלו על אלפים אחדים, קיבלו הוראה לחסל אלמנטים מסוימים בקרב אוכלוסיית השטחים הכבושים בברית־המועצות שנחשבו קשורים למפלגה הקומוניסטית, עוינים וחשודים בעיני הנאצים. בהוראות בכתב נכללו "יהודים" ברשימה זו, ובהוראות בעל־פה נאמר כי יש להשמיד את "כל היהודים". כך החל הרצח השיטתי, שתחילתו בשטחים הללו והעתיד להתפשט ולהקיף את אירופה הכבושה כולה.

הידיעות הראשונות על המתרחש, ועל הרג המוני של יהודים, הגיעו לווארשה מאז מחצית חודש אוקטובר 1941. ראשון השליחים מווארשה שהגיע לווילנה והביא את הבשורות המחרידות חזרה לווארשה, היה צעיר פולני, מאנשי הצופים הקאתולים, המקורב לאנשי "השומר הצעיר". צעיר זה, הניאָק גראבובסקי (Grabowski), שלימים הוכתר כחסיד אומות העולם, גרם לזעזוע עמוק בתנועות החלוציות במחתרת. יצחק צוקרמן רשם:

> "למן היום ההוא בסתיו שנת 1941, כאשר חזר הניאק, הצופה הפולני, משליחותו לווילנה והביא אתו את הבשורות העגומות על הכיליון היהודי, התחיל זעזוע גדול בתנועה. אמנם, עוד הוסיף המטבח בדז'ילנה (Dzielna) 34 לחלק יום־יום ארוחות־צהריים למאות, מאות רבות, ובזאת הציל אנשים ממוות... כל עבודת החינוך, ששאפה לשמור על הפרצוף האנושי של הדור הצעיר ולעורר בו רוח הקרב, לא היה לה טעם באותם הימים, אלא אם בצדה ומכוחה היה קם כוח יהודי מזוין."

כך, איפוא, אם מחתרת תנועות הנוער שמה לה למטרה להגן על הדור הצעיר בפני הרוחות הרעות של המלחמה, להזין את רוחו ואת זקיפות קומתו, ולהכשירו לתפקידים הצפויים לו עם תום המלחמה בזירות השיקום והמאבק ליעדים פוליטיים וחברתיים של העם היהודי, הרי ההרג והכיליון העמידו בסימן שאלה ולבסוף ביטלו את ערך המאמצים והעבודה הפונים לעתיד. אנשי

וילנה, צעירי תנועות הנוער שם, היו הראשונים שהצליחו לפענח את המשמעות המרחיקה־לכת של מעשי הרצח הנאציים. אבא קובנר כתב בכרוז, שהוקרא בהתכנסות של תנועות הנוער בליל ה־1 ביאנואר 1942, כי ליטא היהודית היא אך הראשונה בתור, וכי הגרמנים מתכוונים לרצוח את כל יהודי אירופה. נוכח מציאות ללא מוצא זו התשובה היחידה היא התנגדות, גם אם התנגדות לוחמת זו לא יכולה להביא להצלה ולישועה. בווארשה ובערים אחרות אימצו להם תפיסה זו והגיעו למסקנות זהות, אם כי, כפי שנראה, קיבלו הנחות אלה בתחילה רק אנשי תנועות הנוער. דרך ארוכה ורבת אירועים ואסונות הפרידה בין הגישה שהייתה מקובלת על חוגים מצומצמים, ובין השלב שבו הציבור היהודי הנותר בווארשה ברובו או כמעט כולו הזדהה עם תפיסה זו ופעל לפיה.

המיפנה בווארשה בא בליל ה־18 באפריל 1942. הדבר התרחש בליל שבת. לתוך הגיטו נכנסו מכוניות משא מכוסות ברזנט ומבשרות רע של המשטרה הגרמנית. הן פקדו בתים, דירות של ישֵנים, והוציאו כשישים יהודים לפי רשימת כתובות ושמות מוכנה מראש. כולם נרצחו ברחוב, בקירבת הבתים, ומכך ניתן ללמוד שהגרמנים לא זו בלבד שאינם מנסים להסתיר את המעשה, אלא מבקשים לתת לו פומבי ולהציגו לעיני כול. למחרת היום ניסו לתהות על רשימת הנרצחים, התחקו אחרי מכנה משותף המחבר אותם, חוט מקשר כלשהו. הסתבר שאין להצביע על מכנה משותף. הגרמנים טענו כי הרצח הוא מיבצע־עונשין נגד פירסום והפצת העיתונות המחתרתית בגיטו. צ'רניאקוב וגורמים ציבוריים בגיטו אף ניסו להניא את המחתרת הפוליטית מהמשך הוצאת העיתונות החשאית. עיתונות זאת בתנאי הגיטו הייתה מקור לידע מהימן, מקור יחיד מסוגו בעיר, שלא הגיעה אליה עיתונות, שלא היה בה רדיו, שלא נתקבלו מכתבים שניתן היה לכתוב באורח חופשי. עיר שהייתה מנותקת כבית־כלא שמור מהעולם. עיתונות זאת סיפרה גם על הנעשה בשטחי המזרח, על נחשול הרצח ההמוני, וקראה והכשירה לבבות להתנגדות.

כאשר נבדקה בקפידה רשימת הנרצחים ב־18 באפריל הסתבר, שרק יחידים ברשימה קשורים עם העיתונות החשאית. רוב המבוקשים היו אנשים עם רקע שונה. היה ביניהם מנחם לינדר, שעמד בראש "איקאר", וגם בעלי מאפיות שלא היה להם קשר כלשהו עם פעילות אסורה. אמנם, ידוע לנו שברשימה היה שמו של יצחק צוקרמן – הוא הוזהר מראש ולא לן במקומו הקבוע – אך להבדיל, גם סוכן הגרמנים אברהם גנצווייך ועוזרו הבכיר היו ברשימה, ואף הם הוזהרו ולא לנו בביתם.

המחתרת הפוליטית סירבה כמובן להפסיק את הוצאת העיתונות. חוגי המחתרת הגיעו למסקנה, סבירה ככל הנראה, שהנאצים התכוונו במבצע הרצח הכמעט־ראוותני, להשיג שתי מטרות: א. להפחיד את הציבור היהודי ולהכניסו לאווירה של חרדה ומבוכה; ב. להמית שורה של אנשים, שלפי שיקוליהם או חישוביהם יכולים היו להתמרד או להפריע למעשיהם.

מכך אפשר היה להסיק, כי הגרמנים מכינים מבצע חיסול בגיטו וארשה. על המבצע המתקרב, האורב, ניתן היה ללמוד מסימנים נוספים. מאז סוף 1941 ותחילת 1942 התנהל רצח שיטתי במחנה ההשמדה בחלמנו באיזור הווארטגאו, ונרצחו שם רבבות יהודים מגיטו לודז' וערי הסביבה. עדים מחלמנו הגיעו לווארשה, מסרו על שראו עיניהם, והדין־וחשבון שנגבה בידי אנשי ארכיון רינגלבלום הועבר ללונדון. במארס 1942 התחיל הגירוש מהעיר לובלין. יחידים מלובלין הגיעו לווארשה ומסרו על המתחולל בעירם. האווירה נעשתה דחוסה, וציפייה מהולה בחרדות קשות שררה בגיטו, שמבחינות אחרות הגיע לרגיעה מסוימת ויש שאמרו, למידה של סטאביליזאציה. המחתרת הפוליטית נכנסה למחתרת עמוקה, והחלו הניסיונות הראשונים להקים בגיטו אירגון התנגדות ולחימה. אך בכך, בהרחבת יתר, נעסוק בהמשך.

הגירוש והמרד

הגירוש הגדול

ההגלייה הטראגית של יהודי וארשה התחילה בט' באב תש"ב, ה־22 ביולי 1942, ונמשכה עם הפסקות קצרות עד ה־12 בספטמבר. במשך שבעה שבועות גורליים אלה הוצאו מן הגיטו או נרצחו במהלך ה"אקציה" כ־280,000 יהודים. כ־265,000 הובאו ברכבות משא דחוסות מ"אומשלאגפלאץ" למחנה הרצח בטרבלינקה, מהלך 60 קילומטרים מווארשה. מחנה טרבלינקה התחיל את מלאכת הרצח ההמוני עם בואם של יהודי וארשה. 7,300 הקורבנות הראשונים מווארשה הגיעו למקום ב־23 ביולי.

השמועות על הגירוש הצפוי התהלכו בגיטו שבועות לפני ה"אקציה", והם גרמו מבוכה ואי־שקט. איש לא ידע מה עתיד להתרחש, מהו מקור השמועות ומי צפוי לגירוש. לא רק המוני היהודים בגיטו לא ידעו דבר ברור על הצפוי, אלא גם צ'רניאקוב, שעמד בראש היודנראט מאז תחילת הכיבוש הגרמני וניצב בראש הגיטו מאז הקמתו, היה שרוי במצב של העדר מוחלט של ידיעה על המצב ועל תוכניות הגרמנים. כבר ב־19 ביאנואר 1942 רושם צ'רניאקוב ביומנו: "הגיעתני ידיעה שא' (אורסוואלד – הקומיסאר של הגיטו) נקרא לברלין. כל הזמן מקנן חשד בלבי שמא חלילה צפויה ליהודי וארשה סכנת פינוי המוני." ומאז חוזרים פעמים אחדות ביומנו של ראש היודנראט ביטויים של חרדה וחזות שחורה: "בעיר בלי הרף שמועות מבהילות על גירוש... בעיר נמשכות שמועות על גירוש". צ'רניאקוב קולט איפוא את השמועות בעיר ואינו יודע דבר מן המקור הממונה עליו, כלומר מצד השלטונות הגרמניים. להיפך, מהיומן מתקבל הרושם שעסקי הגיטו נמשכים כרגיל. צ'רניאקוב ממשיך לפקוד את המשרדים הגרמניים. מדברים, מבטיחים, מצווים – הכל כפי שעשו במשך כמעט שתי שנות קיום הגיטו. אך השמועות גוברות ומתרבות, וצ'רניאקוב רואה עצמו נאלץ ללכת לגרמנים ולוודא האם יש דברים בגו.

ב־20 ביולי, יומיים לפני הגירוש, הוא נמצא כבר ב־7.30 בבוקר בגסטאפו. הוא פונה תחילה למנדה (Mende), איש ס"ס מהמדור היהודי של הגסטאפו, ושואל אם יש אמת בשמועות. התשובה של מנדה היא "שלא שמע על כך כלום." צ'רניאקוב ממשיך בבירוריו ופונה לממונה על המדור, בראנדט (Brandt). זה "לא יודע דבר." צ'רניאקוב רושם שיצא ממנו "לא בטוח", לכן הוא פונה לאיש הממונה על שניהם ובעל דרגה גבוהה יותר – הקומיסאר ביהם (Böhm). הלה עונה שאין הדבר נוגע למדורו ושולח אותו לאחר, זה שוב אומר שלו שמע, ודאי היה יודע על כך. לבסוף פנה צ'רניאקוב לסגן מנהל מחלקה, וזה "הביע תמיהה על השמועות וטען, שגם הוא לא יודע כלום על כך." "בסוף שאלתי – כך צ'רניאקוב – אם אני יכול להודיע לאוכלוסייה שאין סיבה לפחד. ענה שאני יכול, שכל מה שמספרים אלה שטויות ודברי הבל". צ'רניאקוב מוסיף ורושם שגם יעקב לייקין (Lejkin), הממונה בפועל על המשטרה היהודית, הלך לגרמנים המופקדים על המשטרה כדי לערוך בירור. אלה "הביעו רוגז על השמועות המופצות והודיעו שתיערך חקירה בעניין זה." וכתוצאה מכל אלה רושם קפלן ב־20 באוגוסט, אחרי שיום קודם רשם ש"הגזירה הנורא תלויה ועומדת", את הדברים הבאים: "הגיטו שקט. כל השמועות הנוראות התבדו, ונתבדו ממקורות בעלי סמך. חוגי הקהילה מכחישים ואומרים: לא מניה ולא מקצתיה, שום הצעת גירוש לא הוצעה; אף לא דנו על דבר זה."

קבוצת יהודים בדרכם ל"אומשלאגפלאץ", יולי-אוגוסט 1942. משם נשלחו למחנה ההשמדה טרבלינקה

הגירוש ל"אומשלאגפלאץ" דרך רחובות הגיטו. הכניסה לכיכר השילוחים הייתה דרך רחוב זמנהוף

בכיכר השילוח, ה"אומשלאגפלאץ". העלייה לקרונות המוליכים לטרבלינקה. בתצלום נראים השוטרים הגרמנים, המבצעים את השילוח, וכן אחיות רחמניות יהודיות, העומדות הכן להושיט עזרה לפצועים או למתעלפים במקום. הגרמנים נהגו לירות בכל מי שלא מיהר די הצורך לרוץ אל הקרונות, והרחבה שלפני הרכבת הייתה זרועה בפצועים והרוגים.

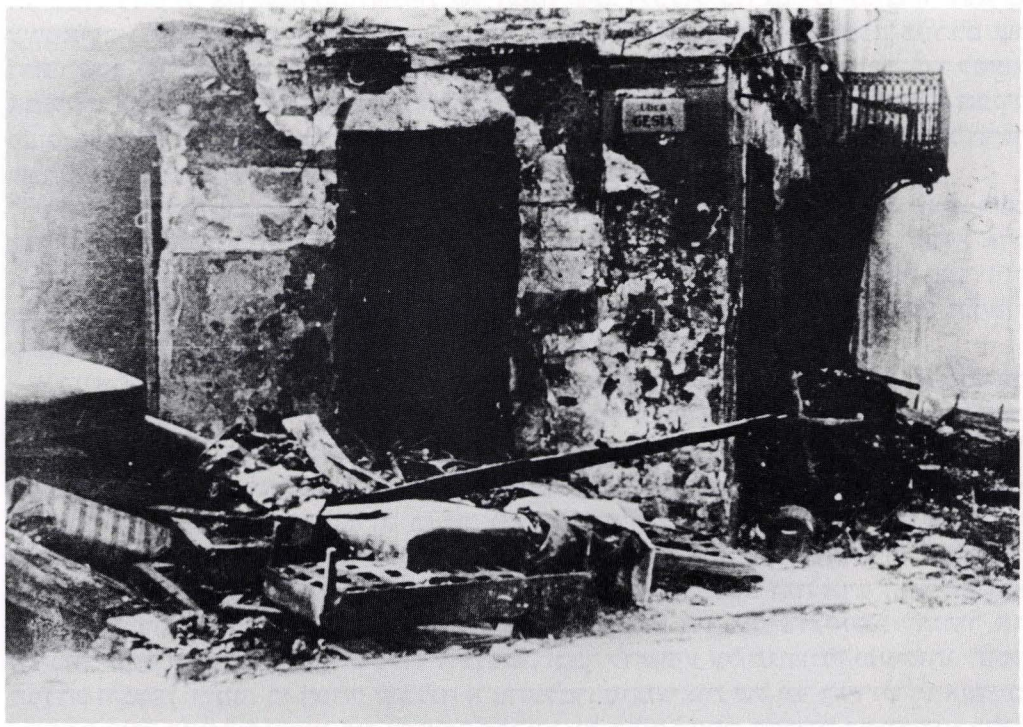

בית ברחוב גיינשה, כנראה בזמן האקציה או בזמן המרד. רבים מהבתים ברחוב זה נהרסו עוד בימי המצור על העיר

אלה פני הרוצח וכזבו. למעשה, שבוע לפני מועד הגירוש הגיע לווארשה קצין ה־ס"ס הרמאן הפלה (Höfle), שניצח על מבצע הגירושים מהערים והעיירות ב־ג"ג ("אקציון ריינהארדט" – Reinhardt). הוא בא כדי לתכנן את מבצע ההגלייה לפרטיו, ואנשים שעסקו עמו בעיבוד הצעדים האופראטיוויים מתוך ידיעת תנאי המקום, היו אותם אנשים עצמם שהרגיעו את צ'רניאקוב, ובראש ובראשונה בראנדט (Brandt) ומנדה.

בלילה שבין ה־21 ל־22 ביולי נאספו אחדים מאנשי הנהלת היודנראט כבני ערובה. צ'רניאקוב נשאר חופשי, אך הוא מציין ביומנו, ביום האחרון שבו ניהל יומן, שהפלה אמר לו: "אשתי לעת עתה חופשית היא, אך אם הפינוי ייכשל, היא הראשונה תומת בירייה כבת־ערובה." בצהרי היום הופיע כרוז רשמי. שלא ככרוזים רשמיים אחרים בגיטו וארשה, לא היה כרוז זה, המודיע על הגירוש ועל התנאים בהם יתקיים ומי חייב בו, חתום בידי צ'רניאקוב. הכרוז מנה שורה של סוגי אנשים המועסקים בגיטו, הן במסגרת היודנראט הן במפעלים שבפיקוח גרמני ומוכרים בידי הגרמנים וכן אנשים הכשרים לעבודה, וקבע כי כל אלה פטורים מחובת הגירוש. גם חולים מאושפזים שוחררו מחובת הגירוש. לכאורה דובר היה על גירושם של אנשים שהם "האלמנט החלש", בלתי פרודוקטיווי, מכביד ונעדר תכונות להשתלבות בתהליך העבודה בגיטו. זריזים חישבו כי הדבר נוגע לכ־60-70 אלף נפשות מאוכלוסיית הגיטו. אך דבר לא ניתן ללמוד מהכרוז על היעד שאליו יובלו המגורשים. נפוצו בעניין זה שמועות רבות, ולמרות העובדה שאל המנהיגות הציבורית בגיטו וגם אל בכירי העסקנים ביודנראט ובמוסדות אחרים, הגיעה מכבר הידיעה על ההמתה במחנות המוות, וידיעות עמומות על כך פשטו גם בגיטו, הסתמנה נטייה לחפש מיפלט מהוודאות הנוראה ולהיאחז בשמועות, לפיהן אנשים המוצאים מן הגיטו מובלים לעבודות ברוסיה, ומיושבים בכפרים שבהם מצוקת המזון אינה חריפה כל כך.

ב־23 ביולי, יום הגירוש השני, התאבד צ'רניאקוב. סיפורים אחדים נפוצו על הנסיבות בהן שלח האיש יד בנפשו. הנפוצה ביותר הייתה הגירסה, שאמרה כי צעדו בא כתגובה לתביעה הגרמנית להגדיל את המיכסה היומית של המגורשים, ולכלול בה גם ילדים. ברור הוא כי צ'רניאקוב ביקש לשים חיץ בינו ובין הגירוש. גם אם לא ידע לבטח מה יעלה בגורלם של המגורשים, קרוב לוודאי, שלבו ניבא שחורות. והאיש, שהיה מוכן להקריב הרבה כדי לסעוד אומללים, נרתע ממעשה ההסגרה, מההכרח להשלים עם עקירה שבה הוא נתבע למלא תפקיד פעיל. בעצם ימי ההתאבדות של צ'רניאקוב ולאחר מכן נכתבו דברים רבים על האיש ועל הדרך שבה נפרד מתפקידו ומהציבור בגיטו, וניתק את חוט חייו.

קפלן, שהירבה לבקר את צ'רניאקוב ולא חסך משבט לשונו כדי להוקיעו בחריפות, רשם בדפים האחרונים של יומנו, ב־26 ביולי 1942: "הקורבן הראשון של הגירוש היה הנשיא אדם צ'רניאקוב, שאיבד את עצמו לדעת על־ידי הרעלה בבניין הקהילה. במותו הנציח את שמו יותר מאשר בחייו. סופו מוכיח על תחילתו – שעבד, עמל וטרח לשם העם; שחפץ בטובתו ובחיזוק קיומו, אף כי לא כל הנעשה בשמו היה ראוי לתהילה ולשבח."

צ'רניאקוב היה אדם שנוי במחלוקת בימי כהונתו כראש היודנראט, והפולמוס לא פסח גם על צעדו האחרון והטראגי. בספרי זיכרונות של ניצולים ואנשים מקורבים לצ'רניאקוב, מובעות דעות שונות ואף סותרות באשר לדרך שבה נפרד מהציבור שעליו היה מופקד ומהעולם בכלל. אנשים שהכירו את צ'רניאקוב מקרוב, מרבים להלל את אומץ לבו ויושרו האישי, תכונות שלא איפשרו לו לעבור את הקו האדום כאשר נדרש להסגיר אנשים לגורל בלתי־ידוע ומעורר חרדה. ואילו הניצולים, הנמנים על מחנה תנועת ההתנגדות וראשי הלוחמים (למשל צביה לובטקין), מותחים קו של ביקורת. אמנם, גם הם מודים שצ'רניאקוב היה אדם הגון, וכי הוא שם קו הפרדה בינו ובין שיתוף פעולה צייתני, אך לדעתם היה על צ'רניאקוב להזהיר את הציבור, לומר את האמת לפני ששלח יד בנפשו, ובכך להשפיע על תגובותיו ופעילותו לנוכח הגירוש והמוות. דומני, כי הטחת קובלנה זו מתעלמת מהמציאות של ימי הגירוש הראשונים. אין ספק, שקץ כוחו של צ'רניאקוב להיאבק מדי יום על שלום העדה. חששות קשים קיננו בלבו, ומצפונו אמר לו כי הוא הגיע לנקודת ההכרעה. עם זאת, אין כל ודאות שצ'רניאקוב ידע מה

צפוי למגורשים, שיכול היה ומסוגל היה על־פי השקפותיו ואישיותו להתריע ולקבוע באופן חד־משמעי שהדרך של המוּצאים מן הגיטו מובילה לתחנה אחת, והיא מוות. סבורני כי הוא לא הגיע לוודאות פנימית כזאת, ולכן גם לא היה יכול להכריז על כך בפומבי. יתר על כן. לא רק צ׳רניאקוב, אדם שביקש בדרך השתדלנות והפיוס להקל על מר גורלם של היהודים, לא השמיע תחזית אימים קודרת, אלא גם אנשים שהיו קרובים למחתרת ומעורים במעשׂיה, היססו באותה שעה מלקרוא להמונים להתקומם בלי לחשוב על התוצאות העלולות לנבוע מאי־ציות וממרי גלויים. כפי שנראה היה באותם ימים, רוב הציבור היה בלתי־בשל להבנת המתרחש ובלתי־מוכן למעשה, והאתגר שהציבו אנשי תנועת ההתנגדות לא הלם את האיש ואת הימים בהם שם קץ לחייו.

כבר בימים הראשונים השתררה בהלה כללית. אברהם לוין רושם בפנקסו ביום ו׳, 24 ביולי, בשעה 6.00 בבוקר: ״התנועה כמו בימי ההרעשה על וארשה. יהודים רצים כמשוגעים עם ילדים ועם חבילות מצעים [...] אמהות עם ילדים תועים כצאן אובדות: איה ילדי? בכי [...] החטיפה הגדולה ברחוב. סוחבים זקנים, זקנות, נערים ונערות [...]״ מרבית הקורבנות בימים הראשונים הם שוכני מקלטי פליטים, חסרי בית ואחיזה בעיר. מובילים אנשים, שלדי אדם וצללים שבתחתית הסולם של המציאות הגיטואית. בני כל הגילים, אוחזים בידיהם צרור אחרון של דלות משוועת. מובלים על עגלות, מוקפים שוטרים יהודים. אינם זועקים, אינם מתחננים. רובם השלימו עם גורלם, שרויים כנראה במצב של תרדמה למחצה, מעין אטימות משתקת ואי איכפתיות. בין המגורשים ביום הראשון או השני של הגירוש היו גם כאלפיים יהודים מפליטי גרמניה, שהובאו לגיטו וארשה זמן קצר לפני הגירוש. הם שוכנו באופן ארעי בבניין למדעי היהדות שליד בית־הכנסת הגדול, בפאתי הגיטו, וכמעט לא נוצרו קשרים ביניהם ובין האוכלוסייה היהודית הכללית. הפעם ראו אותם צועדים בשיירה ברחובות הגיטו לעבר ה״אומשלאגפלאץ״. לבושם בלט לטובה, בפניהם עדיין נשמר מראה של בני־אדם מעולם נורמאלי, ורק בעיניים הייתה ניכרת עצבות וקדרות של נרדפים. על בגדיהם נשאו טלאי צהוב ולא סרט לבן עם מגן דוד, דיברו ביניהם גרמנית ובידיהם אחזו מזוודות ומטענים ארוזים בקפידה כמקובל אצל אנשים היוצאים למסע. אנשי הגיטו שעל המדרכות פנו לשיירה של יהודי גרמניה בשאלות: האם ידוע לכם לאן מובילים אתכם? מהו המקום אליו אתם אמורים להגיע? הניחו שיהודים אלה, הלבושים נאה ומדברים גרמנית רהוטה, יודעים לאן פונות הרכבות מן ה״אומשלאג״. שמא להם גילו הגרמנים את הסוד? אולם השיירה של יהודי גרמניה, מורכבת ברובה מאנשים קשישים, לא שעתה לפניות ושאלות שבאו מצד יהודי הגיטו המקומיים. רק פה ושם נזרקה תשובה: ״אין אנו יודעים להיכן מובילים אותנו, אבל שום מקום לא יכול להיות גרוע מזה כאן.״

כבר בימים הראשונים, בשעות אחרי הצהריים, כשלא עלה בידי השוטרים היהודים למלא את המיכסה היומית שנקבעה על־ידי הגרמנים, נערכו חטיפות ״פראיות״ מהרחובות ומהבתים. במקרים אלה נלקחו ללא אבחנה כל האנשים שנתפסו, אם כי במיון שנערך בשיירה עדיין כיבדו אישורים שהיו בידי עובדים המועסקים במפעלים שבחסותם של הגרמנים, או עובדים במוסדות יהודיים מוכרים בגיטו. נוצר לחץ גדול על המפעלים והסדנאות שבבעלות הגרמנים, המכונים ״שוֹפים״. מפעלים אלה נחשבו לפני הגירוש למין מקומות עבודה בהם נאלצים יהודים לעמול בפרך תמורת מנת־מרק ושכר, שלא כיסה את צורכי ההזנה של העובד עצמו. עבודת עבדים, שממנה התרחקו כל אלה שלא הגיעו לשלב של דעיכה מרעב, הפכה מאז ימי הגירוש הראשונים לקרש הצלה. אלפים חיפשו דרך וקשרים להתקבל במפעלי ״טֶבֶּנְס״, ״שולץ״ ומפעלים אחרים שבבעלות הגרמנית או שעבדו למען הגרמנים. בסדנאות השונות עסקו בתפירת מדים, בהתקנת חלקי לבוש שונים, דברי עור ופרוונות, מברשות, נגרות ועוד. הלחץ על המפעלים היה גדול מאד. במקרים רבים שילמו גברים ונשים סכומי כסף ניכרים מהמעט שנשאר בידיהם, כדי להתקבל לאחד ה״שופים״, ובייחוד כדי לקבל את אישור העבודה מה״שופ״ המתאים. יהודים שהייתה ברשותם מכונת תפירה נתקבלו ל״שופ״ תמורתה. המאבק על השגת מקום עבודה עלה לרבים במאמץ כביר, ולאחר שזכו באישור המיוחל נראה היה

בעיניהם כי הבטיחו לעצמם ולקרוביהם את התעודה, המבטיחה את הישארותם במקום ואולי אף חורצת את דין חייהם. בימים ראשונים אלה חתמו הגרמנים, ובייחוד מנדה ועוזריו ממשרדי הגסטאפו, על הרישיונות שהעבירו לידיהם ללא קושי והגבירו את האשליה, כי הגירוש מכוון רק כלפי אחוז מסוים של יהודים חסרי אחיזה בעיר, בעוד שהוותיקים והעובדים עתידים לעבור את ימי הבהלה והאימה, הם ובני ביתם.

בנוסף לאמצעים ולמאמץ שבלעה השגת הרישיונות ומקומות העבודה שהעניקו כביכול הגנה למשפחה הקטנה – אשה וילדים, נותרה כמעט בכל משפחה הבעיה המכאיבה כיצד לגונן על ההורים – הסבתות והסבים. הריצה המבוהלת אחרי הנייר הגואל וחיפוש התחבולות, כדי להגן על בני משפחה שאינם מוגנים בזכות התעודה, עמדו במרכז הדאגה של כל משפחה. הציבור כולו היה מפוצל למניין של יחידים ומשפחות שנרדפו על־ידי המאמץ להישרד. נשכח מהם כאילו כל היתר. התרופפו קשרי ידידות, נשכחו ענפי המשפחה הרחוקים יותר, האסון של השכן חדל להיות אסון, האטימות שנוצרה במציאות של רעידת אדמה מסביב גרמה לכך, שרק הרגישות והמאבק למען הקרובים נחשבו לחובה והרעידו את הלב.

עד מהרה נשרו הקליפות מהמעגל המשפחתי – הורים זקנים שנעקרו ונלקחו, ילדים שלא ניתן היה להגן עליהם. במאבק שמילא את כל שעות היום והלילה, בתחושה של קורבן ונרדף, שהעניבה מתהדקת סביב צווארו, רבו הוויתורים וההשלמה עם האבידות, ובחשבון האחרון רק החיים החשופים של היחיד, המנותק מכול, נותרו במירוץ. בתקופת הגירוש עצמו, האדם הנרדף היה שרוי בהלם משתק, הוא אץ כאילו קדימה ולא הביט לא מאחוריו ולבסוף גם לא לצדדיו. הרבים, הרוב, הידידים הקרובים, היקרים נסחפו עם הסופה, אך הרצים, השוחים עדיין על פני הגלים, לא חדלו מהמאמץ ומהתקווה המהפנטת שבסוף, לאחר הימלטות מכל המכשולים והסכנות – צפוי להם הסיכוי לחיות.

את גיהינום הגירוש מווארשה, שהיה נורא יותר מכול אסון שעלול להמיט הטבע או שדה־קרב בעיצומה של המלחמה, ניתן לחלק למעגלים או לקטעים כרונולוגיים.

הפרק הראשון בגירוש מבחינת השיטות של חטיפה נמשך והתמיד בשבוע הראשון. ה־ס"ס והמשטרה עמדו בימים אלה כאילו מחוץ לטווח הראייה. הם הטילו רק את המיכסות, קבעו את סוגי האנשים ומספרי האנשים שיש לספק ל"אומשלאג". הַמְבַצעים היו השוטרים היהודים. אנשי המשטרה היהודית (כ־2,500-2,000 איש מגויסים) היו לכוח המטיל את חִתּוּ ברחובות הגיטו. עובדי היודנראט נקראו לסייע לשוטרים במלאכתם. הדבר נמשך רק ימים אחדים, אך הסתבר כי פקידים אינם מסוגלים לשמש כחוטפים וכעוזרים לחוטפים. צמרת היודנראט הייתה מנוטרלת. מרק ליכטנבאום, שמילא את מקומו של צ'רניאקוב המת, לא הצליח להטיל את מרותו לא על יהודי הגיטו, לא על חבריו ביודנראט וודאי לא על המשטרה. האיש שנטל על עצמו את הפיקוד על המשטרה בימי הגירוש וניצח על החטיפה היה יעקב לייקין (Lejkin), ממלא המקום של המפקד הכללי אנדז'יי שרינסקי (Szerynski). שרינסקי, אותו כבר הזכרנו, נאסר זמן קצר לפני הגירוש. הוא הואשם בהברחת פרוות מהגיטו לצד ה"ארי" בעת שהגרמנים ביצעו החרמה כללית של דברי פרווה שבידי היהודים בגיטו. (הפרוות היו דרושות באופן דחוף לצבא שנקלע לכפור המקפיא של המרחבים בארץ הסובייטים. הפרוות שנשדדו מידי היהודים אמורות היו לחמם את החיילים הגרמנים, ש"מלחמת הבזק" המובטחת נתחלפה להם במערכה הממושכת). שרינסקי אמנם שוחרר כדי לקחת חלק פעיל בגירוש, אך ימי הכלא נתנו אותותיהם באיש והוא לא היה כנראה כשיר להפעלת מיבצע הגירוש. תפקיד זה מילא כאמור יהודי מווארשה – יעקב לייקין.

לייקין, עורך־דין נמוך קומה, רק בקושי נתקבל למשטרה. נאמר עליו כי מראהו ומבנהו הפיסי פוסלים אותו, אך לבסוף, הודות לקשרים טובים שעלה בידו להפעיל, נכלל בשורות המשטרה. לייקין הצטיין בחריצותו, ביחסו הרציני לתפקידים שהוטלו עליו ובצייתנות עיוורת לממונים. בזכות תכונות אלה התקדם לייקין מהר בסולם הפיקוד של המשטרה בגיטו, ועם מאסרו של שרינסקי נתמנה למפקד בפועל. בימי הגירוש היה לייקין כאילו אחוז דיבוק. הוא ביקש לשכנע את פקודיו שבמילוי משימות גירוש ללא רחמים הם מונעים התערבות ישירה של ה־ס"ס

ברחובות הגיטו ומונעים הפיכת הפינוי לגירוש בלתי־מבוקר, שבו ייצאו ללא אבחנה אנשים מוגנים ובלתי־מוגנים כאחד. ואילו בדרך של אירגון, סדר ושליטת המשטרה במצב, אפשר למנוע את התרחבות ממדי הגירוש מעל להכרחי. רבים מהשוטרים, בייחוד בשלב הראשון של הגירוש, אימצו את דעותיו ועמדתו של לייקין ומילאו את ההוראות בקפדנות וללא התחשבות עם מראות ומצבים קורעי לב. כול ההירתמות של המשטרה היהודית לא הועילה, וכאמור כבר בימים הראשונים התקשתה המשטרה היהודית למלא את מיכסת החטופים הנדרשת, ואז באו הגיחות הספוראדיות הראשונות של אנשי ס"ס עם כוחות המשטרה וכוחות עזר של אוקראינים, ליטאים ולאטווים. המשטרה הפולנית לא נטלה חלק בגירוש, אם כי היא נקראה להגביר את השמירה על נקודות המעבר מהגיטו לצד "הארי" ועל החומות, ובמשימה זו הורגש היטב היחס המחמיר של השוטרים הפולנים מחטיבת המשטרה המכונה "כחולה" בשל צבע המדים שלה.

השלב השני במעגלי הגירוש החל ביום האחרון של יולי 1942 ונמשך עד אמצע אוגוסט. מאז תחילת אוגוסט עבר הביצוע של מעשה הגירוש בגיטו ומחוצה לו לידי ה־ס"ס. במגרש השילוחים, ב"אומשלאגפלאץ" וליד הרכבות, היו מתחילת הגירוש מפקדים אנשי ה־ס"ס על הפעולות; עתה נטלו לידם גם את הרסן ברחובות הגיטו. המשטרה היהודית שותפה רק ככוח עזר תחת ההשגחה של ה־ס"ס והמשטרה הגרמנית. בשלב האמור הטילו מצור על חלקי רחובות, סרקו בתים ודירות, פקדו על כל הדיירים להתייצב לביקורת. הגרמנים עצמם ערכו את ביקורת הניירות. האישורים כובדו גם בשלב זה, אך אם עד שעות הערב לא עלה בידי הנאצים למלא את הכמות שהוקצבה ליום המסוים, היו נוטשים את שיטת הבדיקות, לא שעו לתוקף הרישיונות ונטלו את כולם ללא אבחנה ל"אומשלאג" והקרונות המחכים. עד 1 באוגוסט, כלומר במשך עשרת הימים הראשונים של הגירוש, הוצאו מן הגיטו קרוב ל־65,000 נפש. לפי הנתונים, שהוסקו מהכרוז שקבע את שיטות וממדי הגירוש, עמד הגירוש להקיף כ־60,000 יהודים. אך הגירוש נמשך, והמִכסות לא התמעטו. לוין רושם בפנקסו ב־31 באוגוסט: "היום, עשירי לטבח שלא נשמע כמוהו בתולדותינו. אתמול נתפשו פקידים רבים [...] בקרן מילנה (Mylna) 11 עוצרים אותי ומוליכים לקצין. לתעודות ז'טוס (ZTOS – העזרה העצמית היהודית) אין כבר ערך". ובשבת – ה־1 באוגוסט נאמר אצל לוין:

"יום שעולה בקושמריותו על כל אלה שקדמוהו. אין מנוס ומיפלט. חוטפים וחוטפים בלי הרף. זאגאן (Sagan – ראש אנשי "פועלי ציון" שמאל במחתרת בגיטו), וחילינוביץ' (Chilinowicz – עיתונאי ידוע), שטיין (היסטוריון, מרצה במכון למדעי היהדות בווארשה), זולוטוב, קרצביץ, פרינץ (מורות בבית־ספר תיכון יהודי), אופוצ'ינסקי (Opoczynski – עיתונאי וסופר, שכתביו ורשימותיו נמצאו בארכיון רינגלבלום) נתפסו. אמהות מאבדות את ילדיהן (רינד). מעלים זקנה חלשה על האומניבוס. הטראגדיות לא תתוארנה במלים."

אבל יחד עם החרפת הזוועה נפוצות שמועות, כי הגירוש עומד להסתיים. ביום שישי, 31 ביולי, רושם לוין: "ב־4 הורידו פתאום מעל העגלות את החטופים ואמרו שהפסיקו את האקציה. השמחה והתקוות שנתעוררו. ב־6.30 שוב התחילו בלוקאדות." וביום שלישי, 4 באוגוסט: "שוב מדברים שהיום תיפסק החטיפה הפראית. אבל כבר דיברו ככה ולא יצא כלום." ב־9 באוגוסט, היום ה־19 של הגירוש, רושם לוין: "הגירוש קיבל מאתמול אופי של פוגרום או טבח פשוט. מתפשטים על פני רחובות שונים, הורגים אנשים לעשרות ולמאות. היום מוליכים בלי הרף עגלות עם מתים בלתי מכוסים." ואילו ח"א קפלן, הכרוניקאי השני שרשם את דבריו בעיצומו של הגירוש, כתב ב־1 באוגוסט:

"בשבע לפנות ערב באה פתאום קבוצה של רוצחי ס"ס וציוותה למשטרה היהודית לעשות מצור על כל הבלוק, ושוטרים השמיעו כרוז בכל החצר: הכינו חבילות של חמישה־עשר קילו ורדו אל החצר – אין נקי! חרדה איומה הקיפה את כל הסביבה. כל אחד הרגיש שגורלו ניתן בידי מרצחים שלא ידעו חכות. עם המשטרה היהודית באים לידי פשרה. פעם כה ופעם כה. הפעם – תיקוב הגזרה את ההר. היכנע לגורלך המר! והנה במשך שתי שעות נוצרה שורה ארוכה של גולים, שמספרם הגיע קרוב לעשרת אלפים איש. בהם נשים הרות, תינוקות. חולים ונמושות. כל אחד עם ציקלון על שכמו או עם צרור ביד. מחזה פלצות!"

דברים אלה רשם קפלן ב־1 באוגוסט. ב־4 באוגוסט, שלשה ימים מאוחר יותר, באה הרשימה

האחרונה ביומנו של קפלן, ובשורות האחרונות נכתב: "עד ארבע אחרי הצהריים כבר נתמלאה המיכסה: נתפסו ונשלחו שלושה־עשר אלף איש; מהם כחמשת אלפים שבאו אל הטראנספורט מרצונם הטוב. קצו בחיי הגיטו שהם חיי רעב וסכנת מוות. נמלטו מן הפחת. הלוואי שיכולתי לעשות כמוהם!" והמלים האחרונות ביומן של מאות עמודים: "אם יבוא קצי – יומני מה יהא עליו." אין אנו יודעים מתי בא קצו של קפלן.

השאלה המטרידה היא, מה ידעו היהודים בווארשה על המקום והגורל של המוּצאים מן הגיטו. סביר שהרבים, המוני היהודים בגיטו, גם אם שמעו שמועות על רצח, לא קשרו – או סירבו לראות קשר – בין הגירוש המתחולל בווארשה וההרג ההמוני. האנשים המובלים בשיירות סחבו עמם צרורות של מצעים, כלי בית חיוניים שנראו כהכרחיים לסידור ראשון במקום חדש. צרורות אלה הוכנו בבתים רבים והיו ערוכים למקרה של חטיפת פתע. רבים התנדבו מרצון לגירוש, ואף־על־פי שבקרב ה"מתנדבים" היו כאלה שנדחפו לצעד זה מחמת רעב או מתוך ייאוש תהומי, הרי לא מועטים הגיעו להחלטה זו מתוך ציפייה ותקווה, שבמקום שאליו יגיעו יפגשו ביקיריהם שנעקרו מתוך הגיטו. מאלפת היא התודעה או המוּדעות של אלה, שאליהם הגיעו ידיעות מפורטות יותר ממקורות מוסמכים. ביום שישי, 28 באוגוסט, רשם לוין בפנקסו:

> "היום הייתה לנו שיחה ארוכה עם דוד נובודבורסקי, ששב מטר(בלינקה). סיפר לנו בפרטות כל פרשת סבלו מן הרגע בו נחטף עד אשר נמלט ממקום ההריגה ועד אשר שב לווארשה. מדבריו מתאשר עוד פעם באופן שאין להטיל כל ספק שכל המשולחים, בין שנחטפו ובין שהלכו מרצונם הטוב, מוּצאים להורג, ואף אחד אינו ניצל. זוהי האמת הערומה ומה נורא הוא לחשוב, שבשבועות האחרונים נשמדו לכל הפחות 300,000 יהודים מווארשה ומערים אחרות, ראדום, שֶדלץ ועוד, ועוד. ערכנו מדבריו גביית־עדות, כל־כך כאובה, כל כך מזעזעת, שאין להעריכה ולתופסה במלים. זהו בלי כל ספק הפשע הכי כבד, שנעשה בהיסטוריה בזמן מן הזמנים."

לוין היה, כאמור, חבר בצוות הפעילים של ארכיון רינגלבלום. אנשי הקבוצה הזו לא רק שמעו וידעו על הנעשה, אלא עסקו ברישום ותיעוד העדויות על מעשי הרג ומחנות הכחדה שהגיעו אליהם, ולוין נותן ביטוי לדברים אלה ברשימה לפנינו. דוד נובודבורסקי היה אחד מבין היחידים, שעלה בידם להימלט מטרבלינקה. אך לא בכדי מבליט לוין את העדות של נובודבורסקי, שהיה בן משפחה וותיקה בווארשה, חבר מבוגרי תנועת "השומר הצעיר" ולימים מפקד קבוצה לוחמת באירגון היהודי הלוחם. לא ניתן היה להטיל ספק במהימנות עדותו של דוד נובודבורסקי. והנה למחרת היום, ביום שבת, 29 באוגוסט, שב ועוסק לוין בעניין גורל המגורשים. לוין רושם: "משה לויטה או לויטאס, (מרחוב) טווארדה (Twarda) 40, הלך לחפש את אשתו לפני שלושה שבועות על האומשלג, ונתפס גם הוא ושולח לקוסוב. לפני יומיים חזר משם. הגרמנים שיחררו אותו משום היותו נגר. הוא מספר, שקוסוב שנתרוקנה מיהודיה מלאה מגורשים. בעלי כסף קונים אצל האיכרים ומחלקים גם בין מחוסרי הכסף. בכל אופן צריך לחקור את הדבר. היה זה אות, שלא כל המגורשים נרצחים."

גם מי שהסתמך על דבריהם של אנשים מהימנים שהשמיעו אמיתות בדוקות ומבוססות, התקשה להבין ולהאמין בטוטאליות של הרצח והאסון. הידיעות על מעשי הרצח במקומות שונים לא התפרשו בדרך כלל ולא הובנו כתהליך כולל, שנגזר על כולם. במלים אחרות, פשטו שמועות וידיעות על ההרג ועל מחנות הרצח, אך מכך לא הובנה עדיין המזימה של ה"פתרון הסופי" – גזר־דין חסר היגיון כלשהו ובלתי־אנושי עד להחריד, שחל על כלל היהודים. ללא ספק הקושי להאמין ולהודות, לקלוט את המשמעויות עד הסוף, נבע גם ממעצורים פסיכולוגיים. מאה פעמים סופר על הגורל הנורא של המובלים, כבר נודע על הנעשה בטרבלינקה, אך בתוכו של האדם, במוחו ובלבו, בתודעה שעוצבה בדרך החינוך, הנורמות, היחסים בין בני אדם בעולם הציוויליזאציה המערבית – לחש והטריד ללא הרף קול שאמר שזה בלתי־אפשרי, שלא ייתכן שאדם לאדם מעולל אימה כזאת ללא עוון, שזה יקרה לי, לך, לילדי שהם תמימים, טובים ומאמינים באדם ובאלוהים.

בפרק הזמן השלישי, שנמשך מאמצע אוגוסט עד הימים הראשונים של ספטמבר, בוטל כמעט כליל תוקף התעודות שחילקו הגרמנים בימים הראשונים ביד רחבה. ה"שופים" קיבלו תחילה אנשים ללא הגבלה, אם היו בידיהם ממון, קשרים או כלי עבודה שנדרשו בסדנאות. רוב רובם של אנשים אלה לא היו בעלי־מלאכה. ה"שופים", שגדלו לממדי ענק תוך ימים מועטים, לא היו מסוגלים להתארגן, לא קיבלו הזמנות בקנה מידה המצדיק העסקה של אנשים רבים כל כך, לא היו בהם החומרים כדי להניע את העבודה. בפועל, רק קומץ אנשי מקצוע עבד בתנאים פרימיטיוויים, ואילו הרבים העמידו פנים, והמחשבה של כולם רחוקה הייתה ונתונה לכך שהיום יעבור בשלום, שלא יגלו חלילה את הפיקציה של אולמות העבודה ואלפי העובדים. כפי שקודם השתעשעו בתקווה שהתעודות מעניקות חסינות, קיוו זמן מה שה־ס"ס לא יעבור את סף ה"שופים" שבבעלות הגרמנית, ושה"שופ" משמש מקום מקלט מוגן. בעלי ה"שופים" הגרמנים ועוזריהם היהודים הניחו, כי לאחר שיעלה בידם לעבור את ימי בהלת הגירוש והגיטו יחזור למסלול החיים הקודם, ינצלו כראוי את הפוטנציאל שהצטבר במפעל למען הייצור. אך זאת לא הייתה כוונתם של אנשי ה־ס"ס והמשטרה, שניצחו על הגירוש. היום ברור, כי הכרוז שהצהיר על גירוש חלקי, וממנו ניתן היה להסיק כי מתכוונים לסלק את העומס הרובץ על הגיטו – כ־60 אלף בלתי־מועסקים וחסרי בית – שימש למעשה כעוד כזב טאקטי וציני בדרך הרמאות והולכת השולל, שנפרשו כרשת סמיכה שבתוכה לכדו את היהודים. מלכתחילה נקבעה המיכסה הכוללת של הקורבנות, שאליה חתרו הגרמנים, בטכסיסי הטעייה ובתחבולות שניצלו את התמימות ואת חולשות האנוש. המטרה, ששמו להם הגרמנים, הייתה לגרש 300 אלף יהודים ולהותיר במקום רק כעשרה אחוז. השיטה שבחרו: לא לומר ליהודים את האמת כדי למנוע פאניקה ומעשי ייאוש, העלולים להקשות על ה"אקציה" ולהכריח את הגרמנים להפעיל נשק ולרצוח אלפים ועשרות אלפים ברחובות העיר. לפיכך הופעלה השיטה הסלקטיווית. בעת שגירשו חלק אחד – חש עצמו החלק השני בטוח יחסית, והמספרים של הנשארים הלכו והצטמצמו, הלכו והצטמקו.

המועסקים ב"שופים", כאשר הסתבר להם כי נשיהם וילדיהם הנשארים בבתים הצמודים ל"שופ" הם בסכנה, נטלו אותם עמם לאולמות העבודה. אך, כאמור, השוטרים והגרמנים חדרו עד מהרה לתוך ה"שופים", והחל מיון בתוך מקומות העבודה, המוגנים לכאורה. כבר ב־7 באוגוסט, היום בו הוציאו את בית היתומים של קורצ'אק, רושם לוין דברים על "התפרצות הפועלים נגד האינטליגנטים. חוויה מזעזעת". מדובר על הנעשה באחד ה"שופים", בו ראו הפועלים הוותיקים, בעלי מלאכה אותנטיים, באנשים הרבים שמילאו את ה"שופ" ואינם עובדים של ממש, גורם המסכן גם אותם. וב־14 באוגוסט נאמר בפנקסו של לוין: "ה'אקציה' נמשכת – היום ה־23. אתמול הוציאו משופים של טבנס בגיטו הקטן 3-4 אלפים איש ואשה, בעיקר נשים וילדים." ה"שופ" של טבנס, תעשיין גרמני שהעביד עשרות אלפי יהודים בגיטו, נחשב לבטוח ביותר, אך גם בו פגעה הרעה, ומכך ניתן היה ללמוד כי אין יותר מקום המבטיח חסות והגנה בעיר הלכודה.

מתבקשת כאן שאלה שקשה מאד להשיב עליה: מה היה קורה אילו ידעו היהודים בגיטו מהיום הראשון על היקפי הגירוש ועל יעדו, ועל כך שרק אחד מכל עשרה ייוותר אחרי ימי הציד הרבים – וגם האחד הזה תינתן לו רק ארכת־זמן, כי גורלו חתום – האם ידיעה זו עשויה הייתה לשנות את המצב, את התנהגות היהודים, את תוצאות החורבן? קשה להשיב על שאלות מטרידות אלה. סביר, כי הגרמנים היו נתקלים בקשיים מרובים, ייתכן כי שוטרים יהודים וגם גרמנים היו משלמים בחייהם בגיטו, כי רבים אולי היו מסתערים עליהם עם כל הבא ליד. היה נשפך דם ברחובות, הגרמנים היו ללא ספק מפעילים נשק. האם התוצאה העגומה עשויה הייתה להיות אחרת? ליהודים לא היה מיפלט. לא היה מקום אליו יכלו להימלט, שבו יכלו להתחבא; לא היו בני אדם שרצו בהם, שמוכנים היו להיכנס למערכה נגד הגרמנים בדרך כלשהי כדי להצילם, כדי לשבש את מלאכת ההרס והרצח.

במחצית השנייה של חודש אוגוסט 1942 יצאו הגרמנים, ה"קומאנדו" שעסק בגירוש ברחובות הגיטו, לגיחות לצורך ביצוע גירושים "קטנים" בעיירות באיזור וארשה. בימים אלה

שרר שקט יחסי בגיטו, אם כי המשטרה היהודית המשיכה לערוך סריקות אחרי מתחבאים. אולם, השקט היחסי הזה כבר לא יצר אשליות. לא חיכו יותר מיום ליום לסיום ה"אקציה". הבינו, כי זוהי שרשרת מתמשכת של לכידת אנשים ללא רחמים וללא רסן. הופיעו כאלה שטענו, כי איש לא יישאר במקום. באותם ימים מסתמנים גם הצעדים הראשונים של התנגדות, ובהם נעסוק בנפרד. אולם באותם הימים של ייאוש והתפכחות, הולכים אלפים ואולי עשרות אלפים בהתנדבות ל"אומשלאגפלאץ", לרכבות. כבר בסוף יולי מתפרסם ברוז המפתה מתנדבים, ומודיע כי כל מתנדב שיתייצב מרצונו בימים 29, 30 ו־31 ביולי יקבל שלושה קילו לחם וקילו ריבה. מספר המתייצבים רב כל כך, שהגרמנים מחליטים כנראה שיש להוריד את המחיר. בברוזים המאוחרים יותר באוגוסט, כבר מדובר רק על קילו לחם אחד וקילו ריבה אחד כפרס למתייצבים ברצון. מניחים, כי היו כשישים אלף מתנדבים כאלה.

איך להבין את רוח ההשלמה וההסגרה העצמית של יהודים רבים כל כך? כפי שכבר נאמר, רבים עד מאוד הלכו בעקבות יקיריהם מתוך תקווה קלושה או דחף בלתי ראציונאלי, שאי־שם ימצאו את קרוביהם. ואולי השתלטו עליהם כוח רגשי וייסורי מצפון שאמרו, שאם הנאמנים והקרובים ביותר הלכו למוות, אין הם רשאים יותר להיאבק על חייהם ועליהם ללכת בעקבותיהם באותה דרך עצמה. ורבים, ושוב אין אנו יודעים את מספריהם, הלכו בשל מועקת הרעב המייסרת. ערב תקופת הגירוש עלה כיכר לחם שחור כ־8 זלוטי. ב־26 ביולי, ביום החמישי לגירוש, מציין לוין כי קילו לחם עולה 50 זלוטי, קילו תפוחי אדמה – 20 זלוטי. והדבר עדיין אינו השיא. ב־10 באוגוסט רושם לוין כי ה"רעב נורא", והלחם עולה 88 זלוטי. לחם במחיר זה מגיע לידיים של מועטים, בעלי־האמצעים. הרוב הגדול רעב ומסתפק בפרוסה ביום. חלק ניכר לא משיג מזון ומשוטט נרדף בידי הפחד להיתפס והתשוקה למצוא כזית מזון. אלה שכוחותיהם עוזבים אותם, חושיהם מתערפלים מחמת רעב, נסחבים ל"אומשלאג" ורק מחשבה אחת מנקרת במוחם: שם מחלקים לחם וריבה. לחם וריבה שהם קורעים ובולעים מייד עם קבלתם, ושוב רעבים ואומללים הם נדחפים לקרונות.

תמיהה רבה מעורר התפקיד שמילאה המשטרה היהודית בימי הגירוש. סביר להניח, שהשוטרים ומפקדי השוטרים אימצו להם את הטענה, שהם במעשיהם מונעים את ההתערבות הישירה של הגרמנים, כלומר יהודים הם המבצעים את הצעדים ההכרחיים מתוך התחשבות עם הקורבנות, וחסים על אנשים מסוימים שחובה ציבורית לשמור עליהם. זהו איפוא הרע במיעוטו. עם זאת, בשלבים הראשונים, השוטרים היהודים, הרואים עצמם כלא שייכים לאובייקט הגירושים, הם מעין רובד ביניים בין הגרמנים והיהודים. הגרמנים מטפחים במתכוון תחושה זו, עד שהם מסירים את המסווה גם לגבי השוטרים. מאז מחצית אוגוסט בערך מצטווים השוטרים להביא מיכסה יומית. המתקשה ללכוד את מספר האנשים, יודע כי הוא מסכן את משפחתו, כי קרוביו – אמו, אביו, אשתו, ילדיו – יילקחו להשלמת החסר. בשלבים מאוחרים אלה נושרים רבים מהמשטרה, מתחמקים בדרכים הקשות ביותר מנטילת חלק בגירוש, אך עוד תמיד נשאר גרעין הממשיך בנוקשות, בהתמדה להשתתף בציד היומי. השוטרים נתונים במעין טראנס, במתח חושים המשכיח מהם הכל. הם מתייחסים באכזריות לאנשים שהם מכירים, מתנכרים לידידיהם, פונים עורף לקרובים מהשורה הרחוקה ומצטיירים בעיני תושבי הגיטו כנטע זר. רינגלבלום שואל, ברשימה שכתב אחרי הגירוש תחת הכותרת "משטרה":

> "שוברים עתה את הראש בשל החידה, כיצד זה היה אפשרי, שיהודים, בני האינטליגנציה על־פי־רוב, עורכי־דין לשעבר (מרבית הקצינים היו עורכי־דין לפני המלחמה) יקטלו את אחיהם במו ידיהם? כיצד זה אפשרי, שיהודים יסחבו על עגלות ילדים ונשים ביודעם, שכולם הולכים לשחיטה [...] בכלל גילתה המשטרה ברוטאליות פראית, בלתי מובנת. מהיכן רצחנות זאת ליהודים שלנו? מתי זה גידלנו מאות רבות של רוצחים, החוטפים ילדים ברחובות ומשליכים אותם (על עגלות) וסוחבים אותם אל האומשלאג [...]?"

וברשימה אחרת, "שנאה אל המשטר", שרשם ב־5 בדצמבר 1942, מציין רינגלבלום: "הפאסיוויות של היהודים אף כלפי המשטרה שלהם תישאר חידה ניצחית". הדברים הקשים

של רינגלבלום נכתבו לאחר הגירוש, נוכח היֵתמות, חשבון הנפש הקשה והמועקה שהותיר הגירוש.

המשטרה בגיטו בימי הגירושים הייתה, יותר מכל יסוד אנושי, קרובה ל"קַאפּוֹאים" ובעלי התפקידים במחנות הריכוז, שנהגו באכזריות באסירים – חבריהם לגורל. העובדה היא, שהגרמנים הצליחו לפלג את ציבור הקורבנות עד כדי הפיכת חלק ממנו למכשיר, שנרתם למלאכה אכזרית במין להט בלתי־מובן. עובדה זאת – שאין להכחישה – מעוררת תמיהה וספק גם אם המתמחים בהבנת נבכי נשמתו של אדם בעת מבחן ומשברים, מוצאים לה תשובה מבהירה. יצחק קצנלסון, בקינתו הקורעת־לב "פנקס ויטל", הטיח בשוטרים היהודים דברים קשים עוד יותר מאלה של רינגלבלום: "אלה השוטרים מישראל! החרפה עדי עד... חלאת המין האנושי ולא יהודי [...] אלה השוטרים – דבר אין להם עם ישראל [...] מזוהמי הנפש. הטוב שבשוטרים הרוֹג! אם אתה נתקל בם, אתה בא לידי הקאה [...] הם המה החומר הרצוי ביותר לגרמנים, במין 'אנושי' זה שמחו כמוצאים שלל רב. מצא מין את מינו."

השלב האחרון של הגירוש החל ב־6 בספטמבר. לא היו אלה עוד חטיפות רחוב או הוצאת יהודים מבתים ומ"שופים". כל היהודים ברחבי הגיטו נצטוו להתרכז בשטח קטן בלבו של הגיטו. ל"שופים" וליודנראט ניתנה מיכסת מספרים לאנשים שזכותם להיוותר במקום – כל האחרים נידונו לשילוח. כל המרוכזים בשטח שכונה "דוד" חייבים היו לעבור את צוואר הסלקציה, מעבר צר שבו ניצבו אנשי ס"ס ובחנו במבטיהם וגזרו את גורל כל אחד מהעוברים. הצרורות של האנשים נבדקו כדי לגלות אם אין הם מסתירים בהם את עולליהם. אנשים שעברו דרך שביל המוות הזה מספרים, כי אירעו מקרים שגרמני תקע את פגיונו בצרור שמיכות שנשאה אשה על גבה, וזעקת אימים נשמעה מבפנים.

בסך הכול עברו כשלושים וחמישה אלף בעלי המספרים את צוואר ה"דוד". כעשרים אלף אחרים התחבאו במרתפים ובמקומות מחבוא מאולתרים, ולא התייצבו למיון. כך איפוא נותרו בגיטו כ־55 אלף יהודים בתום הגירוש. המספר הכולל של המגורשים והנמלטים מן הגיטו היה קרוב ל־300,000. למחנה המוות בטרבלינקה הובלו כנראה מגיטו וארשה כ־265,000 יהודים, מעל ל־10,000 נהרגו ומתו במשך שבועות הגירוש בתוך הגיטו, כ־10,500 יהודים נלקחו לעבודה במחנות, 8,000 נמלטו לצד ה"ארי" וחיפשו מקלט הצלה בין הפולנים.

כזה היה קציר הדמים והחורבן של 46 ימי ה"גירוש הגדול". הגירוש נפסק ב־12 בספטמבר. לאחר מכן נלקח עוד משלוח אחד, המורכב מהשוטרים ומשפחותיהם, שגם מספרם הופחת לפי קנה המידה של הגיטו כולו.

ברשימה שכותרתה "עשרת השבטים" רשם רינגלבלום:

"...התחילה להתרקם אגדה על מכתבים מאת המפונים, ודווקא ממקומות מסוימים – מבריסק (Brześć nad Bugiem), מקובל (Kowel), מפינסק (Pińsk) וכו'. כמה שלא טרחת, לא יכולת אף פעם להגיע לאדם, שבעצמו ובמו־עיניו קרא את המכתב. תמיד היה זה מישהו שלישי, אשר שמע מהשני כי פלוני קרא את המכתב. תמיד היה המכתב בנוסח אחד ובאותה צורה עצמה: על פיסת ניר של שקית רשומות כמה מלים, ש'אנחנו הגענו בריאים למקום'. אף לא היו במכתב כזה פרטים באשר לתנאי החיים של המפונים והתעסקותם. אבל תמיד ביקשו במכתב כזה כספים וחפצים [...] את המכתבים האלה היו מביאים עמם נוצרים פולנים, ש'לאחר קשיים שונים הצליחו להגיע' אל המען הנכון. הנוצרים הידידותיים היו מוכנים לקחת עמם כסף ובגדים בשביל המפונים. הם גם היו מוכנים לסייע בחיפוש אחרי אנשים אחרים מבין המפונים, כמובן תמורת שלמונים של מאות ואלפי זלוטי. ונמצאו שהוציאו עשרות אלפי זלוטי, כדי למצוא את הקרובים להם ביותר, ולאחר מאמצים ממושכים ויקרים, השתכנעו שכל זה שקר וכזב, ומקרוביהם לא נשאר שריד ופליט [...] ושוב, אם אותן מעשיות על מכתבים מאנשים בודדים או ממחנות שלמים חוזרות־ונשנות, אין זה רק משום שמצויים רמאים ונוכלים, שיודעים לנצל כל מצב לטובת עסקיהם האפלים. אותם הרמאים פורטים על נימות של הדמיון העממי, אשר חולם ללא הרף ולא יפסיק לחלום, שמאות האלפים והמיליונים של המפונים חיים, עובדים וגם יחזרו ביום מן הימים."

שלבי התארגנותה של המחתרת היהודית

פירסום פולני של שלטונות פולין בגולה, העוסק בקורות ההתנגדות הפולנית בתקופת מלחמת־העולם השנייה, קובע כי המחתרת הפולנית לא רקמה קשרים עם היהודים ונציגי היהודים, כיוון שעד שלב מאוחר לא הייתה קיימת מחתרת יהודית. טיעון זה, שהועתק בגירסאות שונות בפירסומים פולניים שונים, מעוות את האמת ומתכוון לחפות על העמדה המתנכרת של המחתרת הפולנית, שלא נקפה אצבע כדי לסייע ליהודים במצוקתם, ואפילו כדי לבוא בקשרים עם יהודים, עד לחודשי הסתיו המאוחרים של שנת 1942.

לאמיתו של דבר נוצרה המחתרת היהודית בווארשה, ובעקבותיה גם המחתרת בערי השדה, זמן קצר לאחר תחילת הכיבוש ב־ג"ג ובשטחים המסופחים לרייך הגרמני. את הרכב המחתרת היהודית ניתן לחלק לשני חלקים עיקריים: א. **המחתרת הציבורית**, שפעלה בתחום העזרה הסוציאלית, וחוד המחץ שלה היה המחתרת הפוליטית שהתלכדה מתוך הגופים או התאים המפלגתיים במחתרת; ב. **תנועות הנוער במחתרת**, שהמשיכו את הפעולה הרעיונית־החינוכית שלהן, יצרו כלים ושיטות פעולה שהותאמו לתנאים של עבודה חשאית בנסיבות הכיבוש, ובשלב האחרון היו לכוח שגיבש את הקונצפציה של התנגדות צבאית והקמת האירגון היהודי הלוחם.

בשנים 1939-1942 התמקדה המחתרת היהודית בעיקר בפעולת הסעד, הפעולות החברתיות והפוליטיות במסגרת הפנימית של חברי החוג הפוליטי־המפלגתי ובמאמץ להשפיע על דמות החיים הפנימיים בתוך הגיטו. בראש התאים הפוליטיים עמדו מנהיגי המפלגות, שלא עזבו את וארשה בגלי ההימלטות בתקופה הראשונה של הגירוש. האנשים הבולטים בחוג הציונים הכלליים היו מנחם קירשנבוים וליפא בלוך; ב"פועלי ציון" – יוחנן מורגנשטרן (Morgensztern) וסטפאן גראייק; בקרב אנשי "המזרחי" – הרב יצחק ניסנבוים (Nisenbaum); בתנועה הרוויזיוניסטית – דוד ודובינסקי (Wdowinski). שתי מפלגות שהוכיחו חיוניות רבה בתקופת הכיבוש והגיטו היו "פועלי ציון" שמאל, שעל פעיליה המרכזיים נמנו שכנא זאגאן (Sagan) ועמנואל רינגלבלום, וה"בונד", שבין ראשיו יש לציין את מאוריצי אוז'ך (Orzech), אברשה בלום, סאניה נובוגרודסקי (Nowogrodzki) וברנארד גולדשטיין (Goldsztajn). הקומוניסטים לא פעלו בגיטו עד 1942, וכאשר חודש קיומה של המפלגה הזאת בתחילת 1942, נשלח לווארשה מביאליסטוק יוסף לבארטובסקי־פינקלשטיין (Jozef Lewartowski-Finkelsztajn), שהועמד בראש ההתארגנות בגיטו. ל"אגודת ישראל" היו מספר פעילים נאמנים, ובלטה ביניהם אישיותו של אלכסנדר זישא פרידמן.

כאמור, הייתה קיימת זהות מרחיקת לכת בין העזרה העצמית הסוציאלית והמחתרת הפוליטית. המפלגות השיגו תמיכה כספית ממקור זה, ונשאלת השאלה, האם נוכח המדיניות הנאצית כלפי היהודים והגיטו, עוד הייתה משמעות כלשהי להבדלי השקפות פוליטיות וחברתיות? האם לא פעלה המציאות בכיוון של חיבור והאחדה של כל הגוונים למיקשה אחת? רינגלבלום כתב:

> "המלחמה העמידה בפני חוגי הציבור היהודי שאלות חשובות ביותר. הכרח היה להפסיק את היחסים הפוליטיים מלפני המלחמה. מוכרחה הייתה להיווצר חזית מאוחדת משמאל עד ימין: המאבק של היטלר נגד האוכלוסייה היהודית נשא אופי של השמדה. הוא היה מופנה נגד כל השכבות וכל המעמדות באוכלוסייה היהודית ככלל. בשביל הנאצים לא היה הבדל בין ציונים ובונדאים, שניהם היו שנואים באותה מידה. את שניהם רצה להשמיד. בהתאם לכך צריך היה לקבוע את קו המאבק בציבור היהודי. מוכרחה הייתה לקום חזית אחידה לאומית נגד כוחות ההשמדה של הפאשיזם הגרמני. האוכלוסייה היהודית הועמדה בפני שאלות קארדינאליות כמו להיות או לא להיות, כך ששום איש לא יכול ליטול על עצמו את האחריות לבעיות חשובות כאלה. רק בכוחות משותפים אפשר היה למצוא מענה לבעיות, שהחיים הציבו ללא הרף. מוסד ההתייעצויות המפלגתיות מכל הזרמים לא היה מוגדר בשם, אבל הוא הפך לגוף קבוע, שאת דעתו־הצעתו שאלו הג'וינט, העזרה הסוציאלית ולא אחת גם הקהילה."

הניתוח ותיאור הדברים של רינגלבלום הולמים את הנעשה בתחומי הסעד, העזרה ההדדית ואת הגישה בקשר לקביעת עמדות כלליות כלפי מדיניות הכובש. אולם לא היה בכוחם של

כל אלה, בהם נגלתה אמנם אחדות רחבה, למחוק או לטשטש את ההבדלים הפוליטיים הבסיסיים וה"אני מאמין" הנפרד של הזרמים. ה"בונד" נשאר נאמן להשקפתו ולדרכו, והגופים הציוניים השונים שמרו מכל משמר על ייחודם הפוליטי והרעיוני. הבדלים אלה משתקפים בצורה חד־משמעית בעיתונות המחתרת, בה ביטאו כל מפלגה וכל תנועה את דעותיהן והשקפותיהן הפארטיקולאריות וביקשו להוכיח, כל אחת בנפרד, שרק בדרכה מצוי הפיתרון לבעיות היסוד של העם היהודי והאנושות בכלל.

העיתונות בגיטו וארשה יצאה לאור על־ידי הזרמים השונים. עיתונות זו לא דמתה כלל לעיתונות שאנו מכירים וקוראים יום יום. העמודים הארוכים של העיתון לא היו אלא גיליונות נייר עבה, שעליו הועתקו בהקטוגראף שעוויניות בכתב מכונה. העורכים והמוציאים לאור של העיתונים ביקשו להקנות להם אופי אסתטי כלשהו, ולכן הוסיפו רישומים וכותרות לעמוד הראשון ולמאמרים. מכל עיתון הודפס מספר מועט של עותקים, והקוראים הוזהרו להקפיד שלא להעביר את הגיליונות לידיים בלתי־אחראיות וביקשו מאחרון הקוראים להשמיד את הגיליון. עיתונות המחתרת, שמוציאיה הקשיבו לשידורים בחשאי, הייתה המקור המהימן היחיד שהביא אינפורמאציה על הנעשה בעולם הרחב לתושבי הגיטו. אם נזכור, כי ידיעות אלה לא היו סתם חומר המזין את הסקרנות של אדם המבקש לדעת, אלא הן כללו בתוכן אותות של תקווה וסיכוי לישועה, נבין את משמעותה של עיתונות זו לציבור הכלוא והמנותק מאחורי החומות.

כפי שכבר נאמר, הייתה הפעילות הפוליטית בגיטאות תחום שלא עורר את עניין הגרמנים ולא גרם עד ל־18 באפריל 1942 לצעדי גמול ואבידות. היו רק מקרים יחידים שבהם הפעילות הפוליטית הביאה למפולת ואסונות. המפלגות והתנועות השתדלו להפיץ את העיתונות החשאית גם מחוץ לגיטו. תנועות הנוער העבירו את העיתונות באמצעות קשרים, שסיכנו את חייהם והובילו את החומר לערי השדה וגם מחוץ לגבולות ה־ג"ג. בחיפוש אחרי דרך להובלת העיתונות מווארשה לערי השדה פנו אנשי ה"בונד" לסוציאליסטים הפולנים וביקשו את סיועם. ה"בונד", ולאחר מכן הקומוניסטים, היו הגורמים העיקריים שקיימו קשר עם מיגזרים מסוימים, אם גם צרים, במחתרת הפולנית על בסיס של היכרות אישית וקירבה רעיונית. על־פי בקשתו של ה"בונד" החליטה קבוצת סוציאליסטים פולנים לפנות לחברת מפלגתם, שחקנית התיאטרון מאריה שצ'נסקה או וישנייבסקה (במקורות שונים נמסר שם שונה של האשה), ולהציע לה ליטול על עצמה את משימת העברת העיתונות. השחקנית נבחרה לתפקיד לא בשל כושר משחק והסוואה, אלא משום שהייתה חולת סרטן וימיה היו ספורים. במסע הראשון שערכה האשה היא נתפסה, ויחד עמה נפלו לידי הגרמנים שמות של אנשים, להם היו מיועדים העיתונים בפיוטרקוב־טריבונאלסקי (Piotrkow-Trybunalski) ובמקומות אחרים. כתוצאה מהמפולת נאסרו בקיץ 1941 שלושה־עשר חברי ה"בונד" בפיוטרקוב, בתוכם 4 חברי היודנראט, כולל יושב־ראש היודנראט במקום. כן נאסרו יהודים בערים אחרות, כגון טומאשוב מאזובייצקי, צ'נסטוחובה וקראקוב. הנאסרים עונו, רובם שולחו לאושוויץ וכולם נספו. על השחקנית החולה שנתפסה אף היא והועברה לאושוויץ סופר, שנותרה בחיים ושבה לאחר המלחמה לעירה.

תפקיד שונה במחתרת מילאו תנועות הנוער וחטיבות של צעירים ליד המפלגות. תנועות הנוער, ובייחוד תנועות הנוער החלוציות, לא נטלו בתקופה הטרום־מלחמתית חלק פעיל בחיי הציבור של יהודי פולין. בתנועות אלה התנהלה פעולה אינטנסיווית של חינוך והכשרה לקראת החיים במסגרת הקיבוצית בארץ־ישראל. בניגוד להשתייכות לתנועות הנוער בקרב האומות האחרות, ששימשו מסגרת הווי בצוותא בתקופת הנעורים בלבד, הרי תנועות הנוער הציוניות החלוציות גיבשו חבורות של צעירים, שכרתו ברית של שותפות לדרך חיים. התמורה שבה פתחו ואליה הלכו הקיפה תחומי חיים שונים. את החיים החדשים, השונים והמלאים אמרו להתחיל עם עלייתם ארצה, ואילו השהות בגולה נחשבה למעין פרוזדור, שהות ביניים הכרחית שאין מעורבים בה מעורבות־יתר, ומנצלים אותה באורח מרבי רק להכנה לחיים הצפויים בארץ. המלחמה והגיטו הביאו לניתוק מהיעד, וחברי תנועות הנוער נעשו מרכיב פעיל במציאות החדשה בגולה. לצד המפלגות, גם חטיבות הנוער, שמקודם היו רק עתודה פוליטית במצב של המתנה, גילו יוזמה ועצמאות בנסיבות של הכיבוש והגיטו.

סביר להניח, כי בני נעורים, שלא היו עמוסים בעול של אחריות למשפחות, מטבע הדברים תאמו יותר לתנאים של סיכונים וצעדים נועזים. השפיעה גם צורת הקשר בין חברי תנועות הנוער: החיבורים האינטימיים שנתרקמו בקבוצות הקטנות, הפכו ביתר־קלות לתאי מחתרת מאשר המסגרות המפלגתיות האלמוניות הגדולות. מכול הבחינות הייתה איפוא תנועת הנוער וחטיבת הנוער כשרה יותר לתנאי מחתרת מהמפלגות של המבוגרים. עם זאת, גם באופיה של תנועת הנוער נתגלו הרגלים ושיטות עבודה שנחשבו למכשול בתנאי החשאיות. במסגרות של תנועות הנוער התנהלה בדרך כלל הפעולה בליווי שירה וויכוחים קולניים, והנערים הורגלו לחופשיות שאינה מתחשבת עם כללי איפוק וסודיות. קו זה, שאיפיין את תנועת הנוער, היה מקור לדאגה, ופעמים רבות הוזהרו הצעירים ונדרשו להתנער מהרגלים מימים כתקנם. אזהרות ושידולים אלה לא הצליחו בדרך כלל לבטל את התופעה במלואה, והקושי שבהסתגלות לכללי עבודה במחתרת הטריד את חברי התנועות בווארשה ובערים אחרות.

חברי תנועות הנוער הונהגו בווארשה ובאמצעותה של וארשה גם במקומות אחרים, בידי קבוצה בולטת של מנהיגים, שעליהם הוטלה המשימה לשקם ולפתח את התנועות במציאות הכיבוש. שלא כמפלגות, שמנהיגיהן מהשורה הראשונה עזבו רובם ככולם את העיר ולא חזרו אליה, הרי אחדים מראשי תנועות הנוער נצטוו או התנדבו לחזור מהשטחים המזרחיים, ואלה אמנם ניצבו בראש תנועות הנוער במחתרת. מרדכי אנילביץ', יצחק צוקרמן, צביה לובטקין, טוסיה אלטמן, יוסף קפלן, פרומקה פלוטניצקה (Frumka Płotnicka) – כל אלה היו מנהיגי נוער שנשלחו משטחי המזרח בראשית תקופת הכיבוש, מילאו תפקיד מרכזי בחידוש תנועותיהם במחתרת וקבעו את דפוסי הפעולה החשאית לא רק בווארשה, אלא בכל מרחב הכיבוש של פולין. אין זה גם מקרה, שתנועות אלה שאליהן הגיעו השליחים המופקדים על השיקום בתנאי מחתרת – "דרור־החלוץ" ו"השומר הצעיר" – בלטו כתנועות גדולות וחיוניות הן בתקופת הכיבוש והגיטו, הן בשלב הגירושים ובזמן חישול כוח ההתנגדות ובמרד. נכון הוא שהתנועות האלה היו מן המרכזיות והחזקות בפולין גם בפרק הזמן שבין המלחמות, אך את התפקיד המיוחד שמילאו בתקופת המלחמה ניתן לייחס במידה רבה להנהגה סמכותית ובעלת כושר פעולה שעמדה בראשן בתקופת המבחנים של המלחמה. יחד עם זאת יש להדגיש, כי מרבית התנועות והחטיבות של המפלגות פעלו במחתרת, ובמוקדם או במאוחר נטלו חלק בהתארגנות ובפעילות באירגוני לחימה. בידינו תיעוד על פעילותן של "הנוער הציוני", "גורדוניה", "בית"ר", צעירי ה"בונד" ו"פועלי ציון" שמאל.

שני שלישים מכל הפירסומים של הזרמים והגופים במחתרת הם של תנועות הנוער וחטיבות הנוער. לפי הסדר הכמותי, המספר הגדול ביותר של עיתונים הוצא בידי ה"בונד" ושלוחות הצעירים שלה, לאחר מכן של "השומר הצעיר", "פועלי ציון" שמאל ו"דרור".

כאשר אנו בוחנים את עיתונות תנועות הנוער מסתבר, כי בתקופה ההתחלתית הייתה העיתונות הזאת מכוונת לציבור החברים והאוהדים, ומקום מרכזי בעמודי העיתונות הזאת תופסים העניינים הנוגעים לתנועת הנוער המסוימת, ואף סגנון הכתיבה הוא הסגנון המקובל בתנועה זאת. גם הצד הלשוני ממלא תפקיד בהתאם למקובל בתנועות השונות. העיתונות של ה"בונד" היא בעיקר ביידיש, עיתונות "השומר הצעיר" רובה בפולנית, ואילו מרבית הפירסומים של "דרור־החלוץ" הם ביידיש. עם הזמן משתנים הטון והמגמה של הביטאונים של תנועות הנוער. אמנם, נותרים עדיין פירסומים פנימיים המיועדים לשורה התנועתית, אך מעבר לכך מתחילים להתפרסם ביטאונים הפונים לציבור הרחב, המבקשים להביא ידיעות על הנעשה לציבור הכללי, לעצב את דיעותיו ולעורר תמיכה ואף פעילות בתחום ההתנגדות והמאבק המזוין.

רינגלבלום מתייחס בדבריו לתקופה המאוחרת של שלהי שנת 1941 ושנת 1942, התקופה שבה המקשרות והמקשרים ממלאים משימה כפולה – הם מביאים קטעי מידע על האסון הפוקד את היישובים היהודים הנפגעים והנמחקים מעל פני האדמה, והם כבר מופיעים בנסיבות החדשות כשליחי אירגון לחימה, המבקש לעורר את הנוער והציבור הרחב למאבק מזוין ולהתנגדות.

כאשר קובנר וחבריו העלו בסוף 1941 את ההשערה, כי כל יהודי אירופה צפויים לכיליון,

ומה שנותר לעשותו במצב ללא מוצא זה הוא להתגונן, לא הייתה בידם הוכחה כלשהי לקביעה מרחיקת־הלכת, אך בדיעבד הוכח, כי האינטואיציה הרואה־שחורות הייתה מדויקת, ופיענחה את הכוונות הסודיות של הנאצים. ההשערה שהועלתה בווילנה, נתקבלה בווארשה בגישות מעורבות. אנשי ציבור וראשי המחתרת הפוליטית־המפלגתית לא נתנו אמון בנבואות השחורות שלא היה מאחוריהן ביסוס משכנע. בווארשה פירשו את המתרחש בווילנה כפרעות שהתנהלו במצב של תוהו ובוהו באיזור הסמוך לחזית, או כפעולת תגמול של הנאצים נגד היהודים, שנחשבו בעיניהם לבעל ברית נאמן של ברית־המועצות הקומוניסטית. מכל מקום, בני הדור הוותיק דחו את ההנחה שהמאורעות בווילנה ובליטא בכלל מלמדים על הצפוי לווארשה. לא כן מנהיגי תנועות הנוער. הם אימצו את ניתוח המציאות וההערכות של וילנה, ולדעתם מחובתה של וארשה היה להתכונן לבאות.

האי־ודאות והספק שלא הירפו גם מחוגי הנוער נגוזו, כאשר הגיעו הידיעות על הרציחות בחלמנו. אך גם הידע על חלמנו לא שינה ביסודיות, אם כי זיעזע, את המחתרת הפוליטית המפלגתית. לעומת זאת, למנהיגי תנועות הנוער שימש ידע זה כהוכחה וכאישור להערכותיהם, ומאז הופנו התוכניות והמאמצים שלהם להקמת כוח יהודי לוחם בגיטו.

בנקודה זו מגיעים מנהיגי תנועות הנוער בווארשה למסקנה, כי עליהם להיאבק על הבכורה בתוך הציבור היהודי הרחב, לשכנע אותו ולהדריכו לקראת המאבק הבלתי־נמנע. כפי שאמרה זאת צביה לובטקין, ראשי תנועות הנוער העמיסו על עצמם את האחריות לא מתוך התחרות עם המנהיגות הוותיקה ולא מתוך רצון לתפוס את מקומה. זמן ממושך הם ראו בבני הדור הוותיק מדריכים טבעיים, שיש לסמוך עליהם ולהישען על ניסיונם ועצתם. רק המחלוקת המכרעת סביב שאלת פירוש המתרחש במזרח והמשתמע מכך לגביהם, מניע את המנהיגים הצעירים להופיע באיצטלה של כלל הציבור. פה ושם הם מביעים את צערם, כי הגיעו באיחור להכרה, שחובתם להתייצב בראש הציבור בכללו בעיתות מבוכה והדבר היה בעוכריהם.

כמו כן מביעים אחדים מראשי הצעירים צערם שזמן כה רב עסקו בבעיות חינוך, בקריאת ספרים ובחישול הרוח, והזמן שחלף חסר כדי להכין כראוי את המערכה האחת והאמיתית, והוא העימות נוכח מזימת הרצח הטוטאלי. רינגלבלום רושם בפרק הביוגראפי על אנילביץ', כי הלה הביע בפניו את צערו על "זמן שבוזבז ואבד". דברים ברוח זו השמיע גם יצחק צוקרמן עם בואו ארצה. אפשר להבין לצערם של המנהיגים במירוץ עם הזמן, על השנים שחלפו ולא נוצלו להכשרת כוח, לאגירת נשק ולתיכנון של פעולות קרביות. אך כאשר מנתחים את המציאות וההתפתחויות, הרי לא היה ניתן לְצפות את הבלתי־אפשרי, וכלות הכל מה שנראה בעיני מנהיגי הצעירים כזמן מבוזבז, לא היה למעשה זמן אבוד כלל וכלל. כמובן, המנהיגים היהודים הצעירים לא יכלו לדעת בשנת 1939 ובשנת 1940 דברים שהנאצים בעצמם עדיין לא הכריעו עליהם. מהתיעוד שבידינו נובע, כי בתקופה זו לא נשקל הרצח כ"פתרון הבעיה היהודית" ולא ידוע לנו על תוכנית מעשית כזאת המועלית בצמרת המנהיגות הנאצית באותה עת. מאידך גיסא, אין לומר שתקופת החינוך וההכשרה האנושית והחברתית הייתה מיותרת. בית־הספר התנועתי שאותו עברו חברי תנועות הנוער חיסן אותם בפני השפעות מפוררות של הגיטו והכיבוש, ואיפשר לתנועות הנוער לקיים עתודה אנושית, שהייתה מסוגלת להצמיח מתוכה גרעין של אירגון לוחם שלא היה לו, אמנם, סיכוי לנצח או להביא להצלה המונית, אך הדחף לנקם וזיקתו לעולם החופש והעתיד הכתיבו את דרך לחימתו ומותו.

במחצית מארס 1942 נתקיימה פגישה של האקטיבה הציבורית, שבה הציג יצחק צוקרמן (אנטק) את ההצעה של תנועת "החלוץ" לייסד אירגון לוחם בגיטו שיועד לפעול בעת ניסיון לפתוח בגירוש יהודי וארשה. במארס 1942 כבר היה ידוע על תחילת החיסול של גיטאות רבים ב־ג"ג, והחרדה כי מיבצעי חיסול מתקרבים לעבר וארשה פקדה את הגיטו. במפגש זה, שבו נטלו חלק בכירי הנציגים של הגופים במחתרת, נשמעו הסתייגויות מצד גורמים אחדים, אך משקל קובע היה לסירובו של ה"בונד" לתת יד להקמת אירגון כזה. המנהיג של ה"בונד", מאוריצי אוז'ך, טען כי ה"בונד" אינו סבור שגורל מיוחד צפוי ליהודים, הוא רואה עצמו מחובר בקשרי פעולה עם הסוציאליסטים הפולנים ואין בדעתו לייסד אירגון נפרד עם זרמים בורגניים

יהודים, שיפעל לפי האינטרס היהודי המובדל או לפי מצבו של הגיטו. העמדה של ה"בונד" הכריעה במפגש זה, משום שאנשי מפלגה זו היו הגורם היחיד בקרב היהודים שהיה יכול לפנות למחתרת הפולנית – המקור הפוטנציאלי המיוחל של נשק והדרכה צבאית לגיטו.

כישלון ההתכנסות הסיט את תשומת הלב לכיוון אחר, לעבר הקומוניסטים. בחודשים הראשונים של שנת 1942 הופיעו בזירת הגיטו הקומוניסטים היהודים ככוח עצמאי, וביקשו לגייס בעלי ברית לשם ייסוד אירגון צבאי. הקומוניסטים, בניגוד למחתרת הצבאית הפולנית שהייתה כפופה לממשלה הגולה בלונדון, לא אבו לחכות עם פעולות צבאיות מאסיוויות עד לבואה של שעת כושר מבחינת האינטרס הלאומי הפולני, אלא תבעו לפתוח בפעולת התנגדות צבאית לאלתר. כמובן, המגמה להתחבר עם הקומוניסטים למסגרת פעולה אחת לא הייתה מוכתבת על־ידי נטיות פוליטיות ואידיאולוגיות, אם כי הסתדרויות הנוער והמפלגות שנכנסו לגוש המשותף עם הקומוניסטים היו כולן מאגף השמאל של המפה הפוליטית. הסיבה הבלתי־אמצעית והעיקרית להתחברות עם הקומוניסטים, שהיו אירגון חלש ונעדר שורשים בגיטו, נבעה מהעובדה שהקומוניסטים היהודים היו האירגון הפוליטי היחיד שהשתייך למסגרת שבה היו חברים הן יהודים והן פולנים.

מרדכי טננבוים־תמרוף, איש "דרור", שהיה מראשי התארגנות זו, כתב במכתב שהועיד למוסדות בארץ־ישראל:

> "למה התקשרנו עם הקומוניסטים? החוגים הרשמיים של התנועה הפולנית – תחת פיקוחו של שיקורסקי (Sikorski) – ראו את עיקר עבודתה בתעמולה, בחינוך ובמלחמה אזרחית, בעיקר בשטח הכלכלה. בכל מעשה אקטיבי שהיה בו ממלחמה בלתי־אמצעית עם שלטונות האוקופאנט – ראו פרובוקאציה. 'עוד לא הגיע הזמן. צריך לשמור על הרזרבות עד בוא היום והממשלה הפולנית תפקוד להוציא את הנשק. בהשוואה לרפרסיות שתבואנה אחרי כל מעשה של התנגדות אקטיבית – אין טעם לעצם אקט ההתנגדות, אין פרופורציה מספקת. (יש) לחכות.' אבל אנחנו לא יכולנו לחכות. כל יום – אבנטואליות של חיסול. כל יום – מירוץ תמידי עם הימלר. חיפשנו לכן שותף אחר ומצאנו אותו ב־פ.פ.ר. (הקומוניסטים – ראשי תיבות של מפלגת הפועלים הפולנית – Polska Partia Robotnicza – P.P.R.). פ.פ.ר. ראתה את עצמה – וכך ראו אותה אחרים – כדיסאנט של ס.ס.ס.ר. בפולין [...] חשבנו בעזרתם לזיין את הגיטו. חשבנו – קודם פחות, ואחר כך ביתר רצינות – להוציא פלוגות מזוינות ליער. רצינו אף בעבודה זאת להדגיש את המומנט היהודי: חשבנו לנצל את קשרינו עם ה־פ.פ.ר. כדי שנוכל בעתיד למלא אקטים של נקמה לאומית".

הוקמה התארגנות שכונתה ה"גוש האנטי־פאשיסטי". לגוש התחברו "פועלי־ציון" שמאל ו־צ.ס., "השומר הצעיר", "דרור־החלוץ" והקומוניסטים. לא כל חברי החטיבות הפוליטיות האלה נכללו ב"גוש" – רק אלה שמוינו ונחשבו לכשרים למשימות קרביות. ה"גוש" מנה כ־500 חברים והיה מאורגן בחמישיות. הוחל באימונים בנשק, או יותר נכון, בלימוד להפעיל אקדח אחד ויחיד שהועבר לגיטו. בעת ובעונה אחת נעשו הכנות ליציאה ליעדים פארטיזאניים. נבחרו אנשים ונקבעו מועדים, אך בסיכומו של דבר לא יצאו התוכניות האלה לפועל.

לא מעט מתיחויות ליוו את החברות ב"גוש". הקומוניסטים ביקשו לשים את הדגש על הוצאת אנשים ליערות ועל לחימה פארטיזנית. הסתדרויות נוער יהודיות ראו את העיקר בהכנת כוח ההתנגדות ומרד בתוך הגיטו. אך מגמות שונות אלה לא היו מוקד יחיד של מחלוקת. סיבה אחרת לאכזבת האירגונים היהודיים נוצרה בשל אי מילוי ההבטחות והעמדת הפנים של הקומוניסטים. מאחוריהם לא עמד הרבה במציאות, ולמעשה כמעט לא עמד דבר; לימים נתגלה, שיכולתם לסייע לגיטו הייתה אפסית, ולמעשה הם ביקשו להיבנות מהתמיכה וממאגר הכוח שהיה בקרב היהודים. טננבוים, שכבר ציטטנו אותו, כתב על כך: "מחוץ לגיטו [כלומר הקשר עם הקומוניסטים הפולנים שמחוץ לגיטו] הבטחות על הבטחות. נסיעות. חיפוש קשרים עם פארטיזאנים אגדתיים, קניות של נשק שאף פעם לא ראינו אותו. בכלל: רצון טוב, רצון לעזור, אך חוסר אונים."

כך, איפוא, הגורם שבו תלו ציפיות, נתגלה כמבוזד בחברה הפולנית, כחסר מעמד, נשק ומשאבים. לקומוניסטים היה רצון טוב, אך רצון זה הגביר את האשליות ולא הניב תוצאות של ממש.

על ההכנה הצבאית של הגיטו הופקדה מטעם הקומוניסטים דמות ססגונית – פינקוס קארטין (Pinkus Kartin). קארטין היה קומוניסט ותיק, לחם בבריגאדה על־שם דומברובסקי (Dąbrowski) לצד הרפובליקנים במלחמת האזרחים בספרד, התגלגל לצרפת והועבר לברית־המועצות בתור תושב השטחים הסובייטיים שסופחו לברית־המועצות. כאשר ניגשו הסובייטים להכנת קאדר קומוניסטי פולני שישרת את תוכניותיהם בפולין, גויס קארטין, עבר הכשרה בבסיס צבאי־פוליטי והוצנח ביחידה של פעילים קומוניסטים בכירים בפולין, שהוטל עליה לכונן ולארגן את המפלגה הקומוניסטית. במקום התברר שקארטין אינו מתאים למילוי תפקידיו. מראהו היהודי הגלוי לעין ושפתו הפולנית הלקויה מעט, לא איפשרו לו לנוע בחופשיות ברחבי פולין. הצנחן, שבא לבנות כוח מהפכני־מתקומם, נאלץ להתחבא בביתו של סנדלר פולני עני, וסבל מקור וממחסור במזון. לפיכך, הוחלט להעביר את קארטין לגיטו ולהפעילו כשליח קומוניסטי בין היהודים.

קארטין התרשם מאד מהנוער הציוני שעמו נפגש, וגם חברי תנועות הנוער הוקסמו מהאיש מנוסה הקרבות, בעל ניסיון החיים המרתק, שלימד אותם יסודות אלמנטאריים בתורת הלחימה. אך יום אחד נאסר קארטין בידי הגסטאפו, ועמו אחדים מחבריו הקומוניסטים. השתררה מבוכה רבה ב"גוש". חששו שהמפולת תגרור עמה קורבנות מתוך תנועות ומפלגות יהודיות, שאת אנשיהן ומקומות המיסתור שלהם בגיטו הכיר קארטין היטב. ננקטו אמצעי חשאיות של שעת חירום. הופסקו הפגישות, הוחלפו מעונות הסתר, הפעילים לא ישנו בבתיהם, בוטלו ההכנות והמועדים של יציאה לפארטיזנים. אולם לא קרה דבר. קארטין לא הסגיר איש. לימים הסתבר כי קארטין נפל לידי הגסטאפו כתוצאה מהלשנה או פרובוקאציה בקרב הקומוניסטים הפולנים.

מכל מקום, מאסרו של קארטין גרם בעצם להתפרקות ה"גוש". המתבונן בדרכו של הגוש ובאכזבות שהנחיל חייב להגיע למסקנה, שפרשת קארטין הייתה רק מסמר אחרון בארון קבורה של התארגנות זו, שהייתה ביסודה התארגנות נפל. עם זאת, אין לומר שיצירת ה"גוש" הייתה אך ורק מקח טעות. סוף סוף, בשורות ה"גוש" התממש זו הפעם הראשונה הניסיון לאחד תנועות אחדות במסגרת לחימה אחת. בגוש קיבלו הצעירים את האימון הראשון בכלי נשק. אך מבחינה אחרת אפשר לכלול את ניסיון ה"גוש" בניסיונות הרבים שנעשו למצוא קשר עם המחתרת הפולנית ולקבל ממנה תמיכה ועזרה להתארגנות צבאית. ה"גוש", שגם הוציא גיליון אחד של הביטאון "דער רוף" (הקריאה), פעל בחודשים אפריל־יוני 1942. היסטוריונים מסוימים, כמו ברל מארק למשל, ביקשו לטעון, כי "האירגון היהודי הלוחם" (ŻOB), שהוקם בווארשה והוליך את הגיטו למרד, היה גלגול רחב יותר של ה"גוש האנטי־פאשיסטי". דבר זה אינו נכון. מייסדי האירגון הלוחם לא היו זהים עם מרכיבי ה"גוש", והאירגון הוקם בנסיבות חדשות ואחרות. כאשר החל הגירוש ב־22 ביולי 1942, לא היה ה"גוש" קיים, ולא פעלה שום התארגנות צבאית בשטח הגיטו.

יצחק צוקרמן מספר בזיכרונותיו (וכך גם כתב בדין־וחשבון על פעילות ה־ZOB ששלח בשנת 1943 ללונדון), כי למחרת יום התחלת הגירוש, כלומר ב־23 ביולי, התקיימה התכנסות של הפעילים המרכזיים בציבור ובמחתרת בגיטו, ונידונו האמצעים שיש לנקוט ודרכי תגובה שהכרח להפעיל נוכח הגירוש. יצחק צוקרמן הציע בהתכנסות זו להקים מייד אירגון לוחם שיופעל ככוח הגנה והתנגדות נוכח ה"אקציה", בדרכים שיוחלט עליהן. נציגי אירגוני הנוער, המפלגות הפועליות והפעם גם ה"בונד", תמכו בהצעה זו. אך נמצאו בהתכנסות זו אנשים אחדים, בעלי סמכות ומשקל בקרב הציבור היהודי, שיצאו נגד רעיון ההתנגדות. מן הדין לציין, כי מרדכי אניליביץ' לא נכח בכינוס זה, כיוון שסמוך לגירוש יצא בשליחות מטעם תנועתו "השומר הצעיר" ובתאום עם נושאי רעיון ההתנגדות לערי זגלמביה (Zagłębie) – בנדין־סוסנוביץ (Bedzin-Sosnowiec), ובזמן הגירוש הגדול לא שהה בגיטו. האנשים, שקולם נשמע וקבע בסופו של דבר בהתכנסות זו (צוקרמן, אניליביץ' וחבריהם – נחשבו בעיני ותיקי העסקנים צעירים חסרי ניסיון וחמומי מוח, שיש לרסנם ולשים עליהם עין כדי לא להמיט אסון על הרבים) היו שניים: יצחק שיפר (Schiper), היסטוריון נודע וציוני, שהיה בעבר חבר הפארלאמנט הפולני מטעם גופים ציוניים, ואלכסנדר זישה פרידמן, ששמו כבר הוזכר, חבר בעל מעמד של "אגודת ישראל".

שיפר כבר התייחס בעבר לעניין הגנה עצמית בעת מבחן של גירוש, העלול לבוא. בהזדמנות זאת אמר, שאם אמנם תפקוד הרעה את הגיטו, לא יהיה מנוס מלחימה, ללא התחשבות עם תוצאותיה. אולם בפרוס הגירוש, אל מול פני הסכנה, השתנו טענותיו של שיפר. הוא דיבר על עם ישראל שידע בעבר עיתות של פורענויות וקורבנות בנפש. מכל מבחן כזה יצאו היהודים פגועים ונחלשים, אך אלה שנותרו והמשיכו את שרשרת הקיום, הבטיחו את העתיד ואת נצח העם. התקוממות בגיטו עלולה חלילה לחרוץ את דין כולם, ואילו באסון הגירוש ייעקר חלק, אך החלק הנותר יצמיח מתוכו את הענפים החיים לעתיד לבוא. פרידמן דיבר על ההשגחה, על האמונה, על כך שצור ישראל לא יזנח את בחיריו והישועה בוא תבוא. הכוח לא יועיל ועלול רק להכשיל. יש להשלים עם הרעה תוך אמונה כי ברגע האחרון ואולי הבלתי־צפוי ביותר תבוא הגאולה.

ההתכנסות התפזרה ללא החלטה. נעשה עוד ניסיון להרכיב אירגון במתכונת מצומצמת של המצדדים ברעיון ההתנגדות. נתקיימו פגישות של נציגי הגופים כדי להחליט על התגובה המיידית אל מול המצודים שסגרו על הרחובות בגיטו, ועל תיכנון של מבנה התנגדות שניתן יהיה להפעילו לאחר זמן של הכנה; אך כל ההצעות האלה, שצצו בעיצומו של הגירוש, לא לבשו צורה מעשית. פשוט, הגירוש מנע עד מהרה קיום מגעים סדירים, האנשים המעורבים טולטלו מרחוב לרחוב, מ"שופ" ל"שופ", ולעתים, כמו במקרהו של שכנא זאגאן מ"פועלי ציון" שמאל, נעקרו מן הגיטו בטרם היה בידם לעשות צעד ממשי כלשהו.

בנסיבות שנוצרו שונה הייתה הדרך ושונים היו הצעדים שנקטו אנשי תנועות הנוער. חברי תנועות נוער אחדות כינסו את אנשיהם בקבוצות שהתגוררו וחיו בצוותא וניסו להתמודד עם הסכנות במשותף. בחיפוש אחרי פיתרון מעשי לחברי תנועותיהן לא בחרו הנהגות התנועות בדרך אחידה. חברי "גורדוניה" החליטו לעזוב את וארשה ולפנות ליישובים יהודיים במערב ארץ הכיבוש, כמו אופוצ'נו (Opoczno), צ'נסטוחובה (Czestochowa) וערי זגלמביה (Zagłębie), לשם עדיין לא הגיעה גזירת הכיבוש. חלק ניכר מחברי "דרור־החלוץ" נמצאו בזמן הגירוש מחוץ לגיטו, בחווה בפרוור צ'רניאקוב, שם הצליחו להישמר מפני מכת הגירוש. רוב רובם של אנשי "בית"ר" גם הם יצאו זמן מה לפני התחלת הגירוש במשותף לעבודה באחוזה חקלאית באיזור הרוביישוב (Hrubieszow), שהייתה בפיקוחו של אדם המקורב לתנועתם. אותם פקד הגירוש באיזור שבו הייתה החווה, ורק מועטים מהם הצליחו לחזור לווארשה.

אנשי "השומר הצעיר" שהו בתוך הגיטו, התכנסו בתחילה בבית שבו היה המועדון המרכזי שלהם, ברחוב נאלבקי 23, ולאחר מכן התרכזו ב"שופ" שהיה בבעלותם של האחים לנדאו. הנגרייה הגדולה של האחים אלכסנדר והנריק לנדאו נמסרה לרשות הגרמנים כמפעל העובד למען הגרמנים ("שופ" OBW), אך האחים, ובייחוד אלכסנדר לנדאו, המשיכו להיות מעורבים בענייני אירגון וייצור. לנדאו היה בעל זיקה ציבורית־פוליטית, וכינס במפעל רבים מהעסקנים שלא מצאו להם מקום עבודה מוגן, ובתוכם גם חבורה גדולה של אנשי "השומר הצעיר". בלוק המגורים של אנשי ה"שופ" של לנדאו (OBW) היה בתחילה ברחוב גנשיה (Gęsia), ולאחר מכן הועבר לרחוב מילא (Miła), ומכאן הריכוז של כוחות המחתרת ברחוב זה. על אף העובדה שכל אחת מהתנועות בחרה בדרך שונה כדי לשמור ולהגן על אנשיה, וחלק ניכר מאנשי התנועות היה מחוץ לגיטו בזמן פתיחת הגירוש, הרי במובנים מסוימים מסתמן קו אחיד בתגובותיהם ובצעדיהם. ראשית – חברי התנועות לא נשארו במסגרת המשפחות שלהם והתלכדו בתקופה המכרעת בקולקטיב, המאוגד בידי התנועה; שנית – התנועות אינן מסתפקות בחיפוש הגנה מיידית לחבריהן ובהימלטות ממלכודת הגירוש, אלא מחליטות לעבור לשיטה של התארגנות והתנגדות על דעת עצמן, גם בלי שהתנגדות זאת תחבר את כל הכוחות הפעילים במחתרת ותקבל גושפנקא של אנשי ציבור סמכותיים.

הקמת האירגון היהודי הלוחם

ביום 28 ביולי, דהיינו ביום השביעי של הגירוש, נפגשו נציגי התנועות החלוציות – "השומר הצעיר", "דרור" ו"עקיבא" והחליטו על הקמת האירגון היהודי הלוחם (בפולנית: Żydowska Organizacja Bojowa – ŻOB). הוקמה מעין מיפקדה של האירגון שכללה את יצחק צוקרמן, מרדכי טננבוים וצביה לובטקין מ"דרור" ואת יוסף קפלן ושמואל ברסלאב מ"השומר־הצעיר". כמו כן סוכם על שיגור משלחת לצד "הארי" של העיר לשם קשירת מגע והשגת סיוע של המחתרת הפולנית. האיש הבולט במשלחת זו היה אריה וילנר (Wilner) – "יוּרֶק", מ"השומר הצעיר", שעד מהרה היה לנציג רשמי של האירגון כלפי המחתרת הפולנית.

בתקופת ההתארגנות וראשית הפעילות שרוי האירגון הלוחם בדילמה קשה, הגורמת לחילוקי דעות חדים בקרב חבריו. השאלה המטרידה היא אם יש לפתוח בפעולה מיידית, בלי להתחשב עם מצב ההיערכות, החימוש ואפקטיביות הפעולה, או שיש קודם כול לדאוג לרכישת הציוד, ליצירת מבנה אירגוני יעיל ולתיכנון מקיף. אחדים מהחברים המרכזיים באירגון ורבים מאנשי השורה לחצו בכיוון של פתיחה בפעולות מיידיות בלי להתמהמה. לדעתם התיכנון לטווח ארוך יותר ודחיית המעשים לזמן שבו יתבסס האירגון מבחינה אירגונית ולאחר שלב החימוש, משמעם למעשה שקיעה בדיבורים וויכוחים שיסתיימו בכך, שיעלה בידי הגרמנים ללכוד את כולם בלי שכוחו של האירגון יופעל הלכה למעשה. אחרים, שעליהם נמנו גם צוקרמן ווילנר, טענו שאין להיחשף לפני שהאירגון יהיה מוכן לצעד בעל משקל ושאסור להקריב את הכוח למען מעשים מאולתרים, שלא יותירו אחריהם רישום ולא ישפיעו על התנהגותם של ההמונים בתוך הגיטו.

תוך חידוד הבדלי העמדות, הגישות והוויכוחים נעשו הצעדים הראשונים ונרקמו התוכניות. באו גם אכזבות, שהיו מנת חלקו של כל אירגון לוחם ברחבי ארץ הכיבוש, שעה שהאירגון פנה להמוני תושבי הגיטו וניסה לשכנעם ולרכוש את תמיכתם. כצעד ראשון בוואַרשה הופץ כרוז בכניסות לבתים, על האמת המסתתרת מאחורי הגירוש, המוליך למקום אחד – טרבלינקה. הכרוזים נתקבלו בדרך כלל באי־אמון, והיו שראו בהם פרובוקאציה, המכוונת לעורר מהומות והתנגדות ספונטאנית שתשמש עילה לגירוש כללי ולטבח ברחובות. כאילו שהנאצים היו זקוקים לתירוצים כדי למתוח את ממדי הגירוש או לְפנות לשיטה של הרג המוני בשטח הגיטו.

המאמצים שנעשו כדי להשיג את עזרת הפולנים ואת הכרתם ברעיון ההתנגדות היהודית וההכנות למאבק בפועל – נתקלו בקשיים מרובים. אריה וילנר ואחדים מהיהודים הקשורים עם המחתרת ששהו בצד הפולני של העיר במסווה של לא־יהודים, ניסו לשווא להגיע לגורמים מתאימים במחתרת הפולנית ולהניעם להושיט עזרה, שאליה משוועים הצעירים המאורגנים בגיטו. הגנראל תדיאוש בור־קומורובסקי (Bor-Komorowski), שעמד בראש המרד הפולני בוואַרשה באוגוסט 1944, ובזמן הגירוש ההמוני של יהודי וארשה בשנת 1942 היה סגן המפקד של "א.ק." (Armia Krajowa – A.K.), האירגון המחתרתי־הצבאי המרכזי הכפוף לממשלה הגולה בלונדון, כתב אחרי המלחמה ספר זיכרונות על פעולתו בזמן המלחמה תחת הכותרת The Secret Army, שבו נכללו גם קטעים על גירוש היהודים ויחס המחתרת הפולנית הצבאית לגירוש זה. לפי קומורובסקי, הציעו הפולנים ליהודים בגיטו לחמש אותם ולסייע להם באירגון ההתנגדות, אך היהודים סירבו לקבל את ההצעה ודחו את היד המושטת. לדידם יהיה הגירוש ללא התנגדות רק גירוש חלקי, ואילו גירוש המלווה בגילויי התנגדות יביא לחיסול כולל. לפיכך, החליטו הפולנים לפעול על דעת עצמם, והם שיבשו את מסילות הברזל שהוליכו לטרבלינקה.

האמת הפשוטה היא שקומורובסקי המציא את הסיפור על העזרה המוצעת, ועל דחייה מצד היהודים ופעולה פולנית נפרדת כביכול, מא' עד ת'. לא היו דברים מעולם, והסיפור הבדוי נועד כנראה לשמש מגמות אפולוגטיות של הפולנים לאחר השואה. לאמיתו של דבר, ההיפך מהמסופר הוא נכון. לא זו בלבד שלא הוגשה עזרה בידי הפולנים, אלא שכול הפנִיות של

היהודים הושבו ריקם בתירוצים שונים ומשונים, ורק לאחר תום הגירוש התחיל להיווצר הקשר עם המחתרת הפולנית הלוחמת הכפופה לממשלה הגולה בלונדון, קשר שבסופו של דבר הביא עזרה בממדים זעירים לאירגון היהודי הלוחם, וגם הניע מבצע של הצלה ועזרה ליהודים המסתתרים שהיה בעל חשיבות גורלית לרבים מהנמלטים.

אירגון "ז'גוטה" ("Żegota") שהוקם בידי הסופרת הקאתולית האדוקה קוסאק־שצוצקה (Kossak-Szczucka) וקבוצה של חסידי אומות העולם בשלהי שנת 1942, התפתח לרשת של פעילים שעסקה במלאכת ההצלה תחת חסות המחתרת הפולנית, וקיבלה גם הקצבה קבועה לצורכי סיוע בשביל המסתתרים. בווארשה ובסביבתה הסתתרו בתקופת השיא של הימלטות מן הגיטו לצד הארי, בעת הגירוש, כ־20 אלף איש, וחלק מהם, שקשה לקבוע את מספרם, קיבלו את העזרה של "ז'גוטה", עזרה שחשיבותה הייתה בלתי מבוטלת מבחינה חומרית וכגורם לעידוד רוחם של המסתתרים מבחינה מוראלית.

נשוב עתה לתהליך הצמיחה של האירגון הלוחם בגיטו. כאמור, עד סוף הגירוש לא הוקם קשר עם הפולנים ולא באה עזרה לגיטו בצורה כלשהי. אפילו ההצהרה הרשמית נגד הגירוש של אירגוני המחתרת הפולניים, שכללה אמנם גינוי והסתייגות חד־משמעיים ממעשי הגרמנים לא הכילה, עם זאת, קריאה לפולנים להירתם להצלת היהודים, והיא באה רק אחרי הגירוש. כלי הנשק הראשונים שהוחדרו לגיטו בעיצומו של הגירוש, נתקבלו באמצעותם של הקומוניסטים הפולנים. הכמות כולה שנתקבלה נסתכמה בחמישה אקדחים ועשרה רימונים, אך בעיני חברי האירגון נחשב נשק זה לאוצר גדול ומכשיר התנגדות רב־אפשרויות.

ב־20 באוגוסט בוצע פסק־דין ראשון שהוציא האירגון היהודי הלוחם נגד ראשי המשטרה היהודית. ישראל קאנאל (Kanał), חבר "עקיבא", שהתגייס למשטרה כנאמן המחתרת, ירה בשרינסקי ופצעו קשה בביתו הפרטי. בימי אוגוסט יצאו קבוצות קטנות של חברי האירגון לאזורים פרטיזאניים. כפי שהתברר אחר־כך, לא קוימו ההבטחות שניתנו בידי אנשי הקשר הקומוניסטים להדריך את הבאים ליערות ולצרפם ליחידות פרטיזאניות הפועלות ביערות. מרבית היוצאים נקלעו לשטח בלתי־מוכר ונפלו ללא נשק וללא כוח התומך בהם. גורלה של אחת הקבוצות היה חמור עוד יותר. מדובר על קבוצה של צעירי "דרור" שנשלחה באוגוסט מווארשה כדי לשהות עם קבוצה מאנשי התנועה שהתבססו במינסרת עצים בקירבת העיר הרוביישוב. הקבוצה, שמנתה כ־30 איש, נתפסה בדרך. לאחר שהתברר שבידי אנשי הקבוצה ניירות מזויפים, הם הוצאו כולם להורג, פרט לאחד – ישראל זלצר, מראשי "גורדוניה". למקרה זה היו תוצאות חמורות בנוגע לגורל האירגון היהודי הלוחם בווארשה. לאחר ימים אחדים הגיעה מכונית של גסטאפו ל"שופ" של לנדאו, ויוסף קפלן, מראשי האירגון הלוחם, נתבע להתייצב. איש לא חשד כי עומד להתרחש אירוע חמור.

יוסף קפלן היה באורח רשמי עובד המשרד ב"שופ", ובתוקף תפקידו זה היה עליו למלא טפסים למיניהם ולהיפגש לא פעם עם הממונה הגרמני המופקד על ה"שופ". אולם קפלן, שהכין את הניירות ששימשו את חברי הקבוצה שנתפסה, כמו גם לקבוצות יוצאים אחרות, נאסר מייד והסתבר כי במכונית שבה הופיעו הנאצים ישב מכורבל בפינה ישראל זלצר. שמואל ברסלאב (Brasław), פתח מייד אחרי מאסרו של יוסל קפלן (Kapłan) בצעדים כדי לחלצו ולהעתיק את הריכוז של האירגון מרחוב מילא למקומות אחרים. כדי להוציא לפועל צעדים הכרחיים אלה, היה עליו לנוע בשעות בהן התנועה ברחובות היתה אסורה. הוא נעצר באופן מקרי על־ידי חוליה של נאצים במדים שעברה בגיטו, ניסה להתגונן, ונורה במקום. במסגרת של צעדים לשעת חירום נצטוותה אחת מחברות האירגון ליטול את הנשק המועט שברשות האירגון ולהעבירו בשק ירקות מן הריכוז של "השומר הצעיר" ברחוב מילא לריכוזים של אנשי "דרור" ברחוב דז'ילנה (Dzielna). הנערה, רגינקה יוסטמן (Justman), נעצרה וכל אוצר הנשק של האירגון, שנועד לביצוע פעולות התקפה נגד הגרמנים, אבד. היה זה ביום אחד, 3 בספטמבר 1942, יום שהטיל תחושה של אבל, קדרות ותיסכול עמוק על חברי האירגון.

שוב נשמעה, וביתר תוקף, התביעה לצאת לקרב מיידי פנים אל פנים עם הנאצים, להיאבק ולו באגרופים קמוצים ועם כל הבא ליד, ולשים סוף לדבר. יצחק צוקרמן מספר, כי קרא להבליג, ושיכנע כי יש להימנע ממעשה ייאוש. לגיטו הגיע גם אריה וילנר מהצד ה"ארי" וסיפר שבידיו

ידיעות בדוקות, לפיהן הגירוש עתיד להיפסק בתוך ימים אחדים; תהיה אתנחתא של זמן ועל כן יש לשמור על אנשים, לאחר שרבים מחברי האירגון כבר נעקרו וגורשו. בתקופת המעבר מגירוש לגירוש העתיד להתחדש יוקדש הזמן למטרה אחת – הכנת ההתנגדות ומעשה הקרב. באווירה של מרירות ובלב כבד נתקבלו לבסוף הדברים של צוקרמן ווילנר. חברי האירגון – כמאתיים איש באותה עת, ירדו לבונקרים, סירבו להתיצב למיון בימי ה"דוד" הקטלני ונותרו ביחד עד תום הגירוש הראשון.

מציאות חדשה בגיטו

לאחר הגירוש הגדול, מאז השבוע האחרון של ספטמבר 1942, בא מעין שקט שלאחר הסערה. הנותרים היו מהוממים. הגיטו לא חזר לתחומים הטריטוריאליים הקודמים וגם המשטר שהשתרר בו לא דמה למשטר ולצורת הקיום שנמשכו בגיטו קרוב לשנתיים ימים. הגיטו, לאחר הגירוש, חולק לשלוש מובלעות, מנותקות זו מזו. בין המובלעות השתרע מעין שטח הפקר של בתים נטושים, אפופים ריקנות ועזובה. החלק המרכזי של הגיטו, או בלשון הימים ההם "הגיטו המרכזי", הקיף מספר רחובות וחלקי רחובות בלִבה של השכונה היהודית הצפונית של העיר – נאלבקי (Nalewki), מוראנובסקה (Muranowska), פראנצ'ישקאנסקה (Franciszkańska), מילא (Miła), גנשיה (Gęsia), סטאווקי (Stawki). ברחובות אלה התרכזו שרידי היודנראט ואחדים מה"שופים" הפחות גדולים. המובלעת השנייה זהו איזור ה"שופים הגדולים" – טבנס ושולץ ואחרים, שהקיף את שטח הרחובות לשנו (Leszno), נובוליפיה (Nowolipie), נובוליפקי (Nowolipki), קארמליצקה (Karmelicka). שטח נוסף נפרד הוא המובלעת של "שופ המברשתנים" הקטן משלושת האזורים, ברחובות או חלקי רחובות פראנצ'ישקאנסקה (Franciszkańska), שוויינטוויירסקה (Swiętojerska), ואלובה (Wałowa). אלה היו שלוש היחידות העיקריות. נוסף עליהן עוד שטח מרוחק יחסית ומצומצם של סניף ה"שופ" טבנס (Többens) ברחובות פרוסטה (Prosta) וטוואררדה (Twarda).

כאמור, כל שטח הוכרז כיחידה סגורה, התנועה ביניהם הייתה אסורה וכרוכה בסכנה, אך למרות האיסור, קיים קשר קבוע בין החלקים השונים. באופן רשמי נותרו בכל שלוש או ארבע המובלעות 35 אלף יהודים, אך נוספו עליהם כאמור כ־20-25, ויש טוענים אפילו 30 אלף, המכונים "פראיים", חסרי בסיס ליגאלי. הם עברו את השלב האחרון של הגירושים כשהם חבויים במחבואים, התמקמו בבתים העזובים וניהלו מעין סדר חיים ליגאלי למחצה. לאחר זמן הכירו כאילו הגרמנים בקיומם של "לא־קיימים" אלה, העסיקו אותם ביחידות העבודה והם נספחו למניין תושבי הגיטו בשלבו האחרון, בעיקר ב"גיטו המרכזי". בגיטו זה בלבד ישבו כ־35 עד 40 אלף יהודים.

הגיטו במתכונתו החדשה היה מעין מחנה ריכוז. כל תחומי החיים הקודמים שהיו בהם יסודות של קביעות וזיקה לעתיד – חינוך, תרבות, עזרה הדדית מאורגנת – התבטלו בעצם כליל. כולם עבדו, או כל אחד שנחשב לתושב ליגאלי – עבד. אנשים כמעט שלא נראו ברחובות, ואם לא היה הכרח ביציאה החוצה, העדיפו כולם להישאר סגורים בבתיהם. הכל התנהל בסימן של ארעיות. היהודים ידעו כי הגבולות שנוצרו, החלוקה לשטחים ואף ה"שופים" – כל שנותר כשריד מהגיטו הקודם – מצב זה אינו אלא מצב ביניים, שעתיד להיעלם מהר. החיים התנהלו בסימן של שעה אחרונה של נידונים למוות. אווירה זו יצרה לא רק אווירה עכורה בקרב יחידים וציבור, אלא גם סגנון, שלפעמים הצטיין בהפקרות מינית, בחוסר התחשבות כלשהו עם הזולת ובזניחת נורמות החיים מן העבר. האדם, היחיד, לא זו בלבד שעמד להיפרד מן העולם בהיותו בדרך כלל צעיר ומתרפק על כל קורטוב של חיים, אלא שפרידה עצובה זו התקיימה בתחושה של בדידות, תרעומת עמוקה ואף שנאה לעולם בחוץ, המנהל את חייו דרך הרגל ודרך שיגרה.

אך התחושה המטרידה והמכאיבה ביותר הייתה כרוכה באירועים שעברו על תושבי הגיטו לא מכבר. במערבולת הקדחתנית של הגירוש, שחייבה כל יחיד למתוח את כל חושיו, כוחות

הגוף והנפש במאבק להישרד, לא היה זמן להרהר, לעסוק בחשבון־נפש. לאחר הגירוש פגה המתיחות והומחשה בכל כובדה הבדידות, עם אובדן היקרים והקרובים. הפצע התחיל שותת דם. עם הבדידות והדאבה המכרסמת ללא הרף באה מעין בושה, באו ייסורי מצפון. רוב הנשארים היו גברים צעירים ונשים צעירות, וכמעט כל הילדים, הקשישים ורוב הנשים נעלמו מנוף הגיטו. צעירים, שבעומק לבם ראו עצמם אחראים לתלויים בהם, נרדפו בידי תחושת אשמה, מראות וזעקות שפקדו אותם בלילות. כאמור, חלק, ודאי מיעוט קטן אך ניכר בדרכי התנהגותו, חיפש מיפלט בחיי שעה, כולל שתיה והוללות. באורח פאראדוקסלי היה מצב התזונה בפרק זמן זה טוב בהרבה מאשר בתקופת הגיטו הגדול. הרכוש היהודי הרב שנותר עזוב בגיטו הנותר הוחלף בחלקו במזון, ורק כ־15% סבלו ממחסור במזון.

השנאה התהומית שבערה כאש, כוּונה כלפי הנאצים וכלפי אלה שעזרו להם לבצע את הגירוש. לפי אחדים מכותבי הזיכרונות והכרוניקאים, תחושה זו הפכה לכוח דחף הממריץ והמזין את רצון ההתנגדות ואת הנכונות להתנגדות. רינגלבלום רושם בעבודתו המקיפה על "היחסים בין יהודים ופולנים", שחוברה בשעת שהותו של המחבר במיקלט מחוץ לגיטו, בחודשים האחרונים של שנת 1943 או בתחילת 1944:

> "כאשר בספטמבר 1942 פסקו החטיפות והחלו להגיע דיווחים של עדי ראייה על השחיטה ההמונית בטרבלינקה, באה ההתפכחות הנוראה. הציבור היהודי הבין, כי נעשתה שגיאה איומה בכך שלא הייתה התנגדות ל־ס"ס [...] את שערות ראשם תלשו הגברים שהירשו, כי יטלו מהם ללא עונש את יקיריהם, את נשיהם וילדיהם. בקול רם הטיחו בעצמם אשמה הילדים שהירשו לקחת מהם את הוריהם. נשבעו בקול רם: לעולם לא יזיז אותנו עוד הגרמני מהמקום, אנחנו נאבד, אך גם הכובש ישלם בדם בעד דמנו השפוך [...]"

קשה לדעת האם הביטויים והתיאורים של רינגלבלום משקפים את התמורה באופן נכון, אבל ברור מדבריו ומדברי אחרים, כי התחולל שינוי חריף בהלכי הרוח: החרטה על הפאסיוויות וההכרה כי לחיים נועדו רק ימים ספורים, הצמיחו ניצנים של סוג התנגדות חדש, סוג נדיר, שאינו בונה על ישועות ונצורות ואינו נאחז באשליית החיים.

לאמיתו של דבר, הדרך מהילכי רוח אלה, שהיו מעין התנערות מפאסיוויות עד למעשה אקטיווי, או תרגום ההתנערות למעשה, הייתה ארוכה. קשה להניח שלולא האירגון היהודי הלוחם ופעילותו, ובשלב מאוחר יותר הפעילות של שני האירגונים (ז'.או.ב'. ו־ז'.ז.וו. הרוויזיוניסטי, שעליו ידובר להלן), היה אי פעם הלך רוחות זה לובש צורה של התנגדות פעילה, לא כל שכן התנגדות עם נשק ביד.

האירגון היהודי הלוחם עבר תהליך מהיר של התגבשות וצבירת כוח מאז סיום הגירוש, והשינוי הרב שהתחולל באווירה תרם ללא ספק לכך. בנוסף לשינוי האווירה, נודעה חשיבות להכרעתם של חלקי המחתרת לראות במאבק ובהתנגדות קו פעולה עיקרי במציאות החדשה. לאחר הגירוש הגיעו גם יחידים מאנשי המחתרת שנעדרו מווארשה בזמן הגירוש. בין השבים התבלט כדמות המרכזית מרדכי אנילביץ', שהטביע את חותמו על עיצוב דמותו של האירגון והיה למפקדו.

בסוף אוקטובר 1942 נסתיים המשא־ומתן בין חלקי המחתרת השונים בדבר הרחבת "האירגון היהודי הלוחם". גם בהתייעצויות שקדמו לייסוד האירגון הרחב, לא הושגה הסכמה מלאה בכל הנקודות.

אנשי תנועות הנוער דיברו על בלעדיות ההתנגדות, כלומר על קביעת דרך ההתנגדות הצבאית נוכח כל ניסיון של גירוש נוסף כתגובה מיידית ויחידה; ואילו אחדים מהגופים שהצטרפו הסכימו ללחימה רק כאחת מהדרכים האפשריות. נוסף על כך, אירגוני הנוער עמדו על הקמת

אירגון לוחם שמיפקדתו תהיה הגוף המכריע באשר לעיתוי ולדרך הפעולה שינקטו. המפלגות תבעו הקמת שתי רשויות – רשות פוליטית ורשות צבאית, וסייגו במפורש את הלחימה הצבאית באישור של המסגרת הפוליטית. לפיכך, לאחר שהוסכם על הקמת שתי המסגרות – הפוליטית והצבאית, הצטרפו לאירגון הלוחם כל האירגונים הפעילים במחתרת הגיטו. ה"בונד" הסכים להצטרף לאירגון הלוחם הצבאי, אך נמנע מכניסה לאירגון הפוליטי. עקב הימנעות ה"בונד" מהצטרפות לוועד הלאומי, הגוף הפוליטי שהוקם ליד האירגון, הוסכם כי נציגי ה"בונד" עם הוועד הלאומי יהוו ועד תיאום משותף ולא מסגרת מאוחדת ומלוכדת.

בדיעבד הייתה תועלת בהיווצרות הוועד הלאומי. נכנסו לתוכו אישי ציבור מקובלים, כמו מנחם קירשנבוים, יצחק גיטרמן, אלכסנדר לנדאו ואחרים, והדבר היקנה לו מעמד סמכותי. הוועד הלאומי נטל על עצמו תפקידים, כמו הסברה, גיוס כספים ומשא־ומתן עם גורמים שונים, משימות חיוניות לחיזוק האירגון וביצועיו. למיפקדת האירגון נבחרו נציגי האירגונים, אך החלוקה של התפקידים בפנים נעשתה לפי הכישורים והמעמד של החברים השונים. מרדכי אניליביץ' היה מפקד האירגון, יצחק צוקרמן הופקד על החימוש, מארק אדלמן (Edelman) מה"בונד" עסק במודיעין, יוחנן מורגנשטרן (Morgensztern) מ"פועלי ציון צ.ס." בכספים, הירש ברלינסקי (Berlinski) מ"פועלי ציון" שמאל בתיכנון, והמדור של נציג הקומוניסטים, מיכאל רוזנפלד, לא הוגדר.

לפי החומר שבידינו, היו גם הרוויזיוניסטים חברים באירגון המורחב בימים או בשבועות הראשונים. אולם, כתוצאה ממחלוקות שהתעוררו, פרשו או הורחקו הרוויזיוניסטים מהאירגון הכללי והקימו אירגון נפרד שלהם. לא נעסוק כאן במפורט בגורמי המחלוקת. הרוויזיוניסטים טענו שהגופים שנכנסו לאירגון במאורגן, הרכיבו את הכיתות הלוחמות לפי המתכונת התנועתית אך לא הסכימו לכיתות רוויזיוניסטיות מיוחדות ותבעו מהם להיכנס כיחידים לכיתות קיימות. ואילו ראשי האירגון הכללי טענו, כי הרוויזיוניסטים תבעו לעצמם את הדרגות הבכירות של הפיקוד במטה האירגון מתוך טענה, שלהם יש אנשים בעלי הכשרה צבאית קודמת ומתאימה, ולכן צריכים הם לשמש בתפקידים אלה.

כך או כך חלה הפרדה. הרוויזיוניסטים הקימו את האיגוד הצבאי היהודי (בפולנית: Żydowski Związek Wojskowy) או "ז'.ז.וו.". לידינו הגיע חומר רב יחסית על האירגון הלוחם הכללי – ורק פירורי ידיעות על ז'.ז.וו., וגם ידיעות מועטות אלה לא תמיד עומדות במבחן בדיקת המהימנות. ראשי האירגון הרוויזיוניסטי היו פאוול פרנקל (Frenkel) ואריה רודאל (Rodał), והאיש הבולט בתחום הפוליטי היה דוד ודובינסקי (Wdowinski). בין שני האירגונים שררה זמן־מה מתיחות, ואף הגיעו הדברים לעימות שעל סף התנגשות. בסיכומו של דבר הגיעו להסכמה ביניהם, ובתקופת המרד פעלו שני האירגונים לפי חלוקת גזרות, תוך כפיפות לאירגון הכללי.

הקושי הגדול שהעסיק ללא הרף את האירגון וראשיו היה המחסור בחימוש. בגיטו לא היה נשק, וייצורו היה בלתי־אפשרי ללא עזרה מבחוץ. הגישה של הפולנים נשארה קרה, ולפרקים מתנכרת. גם לאחר שהפיקוד הפולני הכיר בקיום האירגון היהודי וביקש מידע עליו, נשארו בעינם הספקנות והריחוק. מפקד ה־"א.ק.", סטפאן רובצקי – "גרוט" (Rowecki – "Grot") שלח ביאנואר 1943 מברק בצינורות מחתרתיים ללונדון, בו הודיע, כי מסר ליהודים אקדחים אחדים, אך אין בדעתו להוסיף עליהם משום שגם הוא, כלומר האירגון של "א.ק." סובל ממחסור בנשק (הדבר נשמע כלעג לרש כאשר מדברים על האקדחים היחידים מעשרות אלפי כלי נשק קלים שעמדו לרשות האירגון הפולני), והוא אינו מאמין שהיהודים אמנם יעשו שימוש בנשק זה. דבריו אלו של רובצקי משקפים את הדעה הקדומה בנוגע לכושר הצבאי של היהודים, דעה שהייתה נפוצה בקרב הפולנים בכלל ובקצונה הפולנית בפרט. כיוון שהמקור הפולני לנשק היה בעצם חסום בפני האירגון היהודי, פנו בהכרח לשוק השחור של נשק. חיילים שהיו מגיעים לווארשה הפולנית לימי חופשה ובילוי (בעיקר חיילים שנמנו על בעלות־הברית של הגרמנים) ונזקקו לכסף, היו מוכרים חלקים מציודם האישי ובין השאר גם אקדחים. אקדחים ממקור זה נקנו והוגנבו לתוך הגיטו. לפי הידיעות המבוססות ככל הנראה, עלה בידי הרוויזיוניסטים, שלא קיבלו הכרה מ־"א.ק.", להשיג נשק תמורת כסף מגורמים פולניים שהיו קשורים קשר רופף עם

ה־א.ק.", וכן עלה בידם לרכוש כלים כבדים יותר מאלה שהיו ברשות ה־ז'.או'.ב'.

ב־21 באוקטובר בוצעה התנקשות ביעקב לייקין (Lejkin), והממונה על המשטרה היהודית בתקופת הגירוש הומת ברחובות הגיטו. החולייה הקטנה, שהכינה והוציאה לפועל את פסק־הדין של האירגון נגד לייקין, הונהגה בידי אליהו רוז'אנסקי (Rozanski), צעיר כבן 19 מ"השומר הצעיר". ההתנקשות הטילה בהלה בשורות המשטרה היהודית והם המעיטו להופיע ברחובות הגיטו/ורבים מהם הסתלקו לגמרי מן השירות. מאלפת העובדה, שהן אחרי ההתנקשות בשרינסקי והן אחרי המתת לייקין נרשמו סברות ביומנים של תושבי הגיטו, ביניהם גם בעלי התמצאות טובה, כמו אברהם לוין ופרץ אופוצ'ינסקי (Opoczynski), שמבצעי הפעולות היו כנראה אנשי מחתרת פולנים, שביקשו לנקום במשתפי פעולה יהודים. פעולת האירגון התנהלה באותה עת בחשאיות מוחלטת, ואנשים שלא שותפו בסוד, לא העלו בדעתם כי בגיטו, השרוי בייאוש וחוסר אונים, היה יכול להתארגן כוח, הנוטל על עצמו משימות של נקם ומאבק.

המניע הראשון לסילוקם של שרינסקי, לייקין ושורה של ראשי משטרה וכן אנשי יודנראט שהיו ידועים כמשתפי פעולה עם הגרמנים, ולאחר מכן גם סוכנים של הגרמנים בתוך הגיטו, כמו אלפרד נוסיג (Nossig), נבע מהצורך לשלם כגמולם לאלה שסייעו לגרמנים בהכנת הגירוש ונטלו חלק מרכזי בביצועו. אולם אם המניע המקורי היה הדחף העז לנקום בדמויות השנואות של יהודים, הרי תוצאת לוואי של פעולות אלה הייתה נסיגה והתרופפות של המוסדות היהודיים וחרדה בפני כוח, שמועטים ידעו את זהותו, ואשר החל להשליט את מרותו על הגיטו. בכרוזים שהודבקו ברחובות הגיטו המרכזי הודיע האירגון היהודי הלוחם, כי ראשי המשטרה והיודנראט נידונו למוות – ופסקי הדין יבוצעו בידי הלוחמים.

לגיטו הוחדרו הכמויות הראשונות של נשק, עשרות אקדחים ומעט רימונים. הנשק חולק בין הקבוצות שהיו מגויסות, או הקולקטיווים של הגרעינים המאורגנים בתנועות הנוער החלוציות. הגרמנים ביקשו להקנות דפוסים של קביעות לגיטו במתכונתו החדשה. אנשי הגסטאפו, שהשתוללו ללא רסן בימי הגירוש וההרג ברחובות, באו להציע הסדרים המלמדים לכאורה על המגמה להרגיע את הרוחות. בראנדט (Brandt) מהגסטאפו דיבר על הצורך לקבץ את הילדים היתומים המשוטטים בגיטו ולהקים מוסד לטיפול בהם, ובשיטת הציניות הבארבארית המאפיינת את הנאצים מסוגו, הוסיף כי יש לשמור עליהם, כי הם העתיד של העם. לוין רושם ב־1 בנובמבר ביומנו:

"...דבר, שלא יאומן: ראש ה־ס"ס, זה שביצע אצלנו את הרצח של למעלה מ־300,000 יהודים [...] בא אתמול לקהילה ו'נאם', שהילדים הם העתיד של עמנו, שהזקנים הולכים ומתים, ועל כן תקוותנו וקיומנו בעתיד הם רק הילדים ומשום כך צריך לטפל בהם טיפול מעולה. הוא עורר את ראשי הקהילה שידאגו לילדים וימסרו אותם לבתי־חינוך לילדים עזובים. איך לכנות צביעות כזו, ציניזם כזה? אין בשפתנו – שפת אנשים – ביטויים מתאימים לציין בהם התנהגות כזו מצד תליין פראי כבראנדט, כמו שאין בשפה האנושית מלים לתאר בהן את כל השטניות שבמעשי השדים שלהם במשך 3 חודשי ה'מפעל', 'מפעל הכיליון'".

כמו כן מסרו אנשי הגסטאפו, כי יוחזרו לקהילה ספרי התורה שנמצאו ברחובות ובבתים עזובים, וכי היהודים רשאים לערוך תפילות בבתים. אנשים שנותרו בגיטו הודות לאי־ציות ולהסתתרות במחבואים, נקראו להופיע ולהתייצב לעבודה. יחידת העבודה שבה הועסקו הייתה "ורטרפאסונג" (Werterfassung), דהיינו – איסוף החפצים ודברי הערך שנותרו בדירות של היהודים המגורשים. לעובדים אלה הובטחו דיור ומנות מזון מטעם היודנראט. בנוסף לכך נפוצו שמועות – שאיש לא ידע את מקורן המדויק – שהוחל בחיסולם של מיתקני הרצח. לוין רשם ב־22 בנובמבר, ש"אתמול נפוצה שמועה, שמכונת הטבח בטרבלינקה נעצרה (את השמועה הזאת מסרו לי בשמו של גיט[רמן]. משום־מה מדברים על דבר איזו ועדה בין־לאומית שצריכה לבוא הנה ולעשות חקירה ודרישה בשאלת היהודים." ב־6 בדצמבר כותב לוין, ש"בגיטו נפוצה היום שמועה משונה כזו: ממשלת ארצות־הברית שבאמריקה הודיעה שכל היהודים שנשארו בחיים באירופה נחשבים באופן אוטומטי לנתיניה ונהנים מחסותה."

אך שמועות אלה, שהוחדרו במתכוון במסע שקרי של הטעיה והסוואה על־פי שיטה שהופעלה לאורך כל תקופת הגירושים, לא יכלו עוד לבלבל את השרידים. נהפוך הוא. כל הצעדים של הנאצים נתקבלו עתה באי־אמון מוחלט. וכפי שנראה, גם כאשר נעשו ניסיונות להעביר את ה"שופים" לאיזור לובלין, והכוונה הייתה שלא להמית את המפונים אלא להעבידם זמן מה, ראו היהודים גם בהבטחות אלה טכסיס שבא להוליך שולל, וסירבו להישמע להוראות. כדי לקבל תמונה של המצב שהצטייר בעיני היהודים בווארשה באותם הימים, נפנה שוב ללוין, שהיה היחיד באותם הימים שרשם את דברי הכרוניקה היומיים. ביום שני, 28 בדצמבר נאמר אצל לוין:

"שלשום בלילה בשתיים וחצי מת לפתע־פתאום מהתקפת לב המלומד ההיסטוריקן הד"ר מאיר באלאבאן. בן 65 היה במותו, אולם נראה היה להרבה יותר זקן משנותיו. שארית הפליטה של היהדות האינטלקטואלית נאספה לחלק למת את הכבוד האחרון. אל אלוהים! איזה רושם מדכא ומעציב עשה עלי הקהל שבא להלוויה. ראשית כול: המספר הדל של הנאספים. בעליל ראינו, כי נשארנו מעטים מרבים. מתי־מספר ממש. ושנית: מראה האנשים! איזו דלות, איזו קדרות, איזו בלות – שפוכות היו על הפנים האלה! בציבור הקטן הזה נשתקף בצורה טראגית ומבהילה ביותר כל חורבננו, חורבן הקהילה הכי גדולה באירופה."

ועוד ב־29 בדצמבר:

"וארשה בכלל היוותה את חוט השידרה של היהדות הפולנית, את לבה, אפשר לאמור. חורבנה של וארשה היהודית הוא חורבנה של כל פולניה היהודית – אפילו לולא נגעה הרעה בערי השדה. עכשיו, שהחרב המשמדת של האויב עברה ראשית־כול על העיירות והכפרים וטאטאה אותם במטאטא השמד – הרי עם גסיסתה של המטרופולין, כל הגוף כאילו גווע וירד שאולה. אפשר לאמור שעם שקיעתה של שמש היהדות הפולנית ירד כל גאונה והדרה של היהדות העולמית. הלוא אנו היינו העורק החי ביותר של האומה."

ולא רק המודעות על הקאטסטרופה מחסנת בפני האשליות. הידיעות שמגיעות מערי שדה מלמדות על המשך הגירוש והרצח. ממקומות שונים באות הבשורות המרות על הטיהור הסופי והחיסול המוחלט של היישובים היהודיים העתיקים. ב־11 ביאנואר 1943 קובע לוין:

"מצב הרוח שלנו הוא קודר ומדוכדך מאוד. הידיעות המגיעות אלינו ממקומות שונים מעידות, שהפעם האשכנזים עושים כָּלָה גמורה ביהודים. אינם משאירים אף יהודי אחד. כזה הוא גורל ראדומסקו ועוד. הידיעות האלה מדכאות אותנו עד עפר. אנו מפחדים מפני "אקציה"* חדשה אצלנו, שתהיה הפעם סופנו אנו כולנו, זאת אומרת כל אלה שנשארו בגיטו".

בדצמבר 1942 ובתחילת יאנואר 1943 מתרבים סימני מתיחות וציפייה דרוכה ל"אקציה" העלולה להתרחש. כל אירוע בגיטו וכל בדל אינפורמאציה החודר מהצד הפולני, מתפרשים מתוך החרדה והמאמץ לפענח את התוכניות הגרמניות. בקבוצות הלוחמים המגויסות הופעלו פעמים אחדות אזעקות. היום שנחשב מועד לפורענות היה יום שני בשבוע, כי מהניסיון הקודם היה ידוע, כי יום זה שימש לגרמנים כהתחלה או כהגברה של מסע הגירוש.

הרשימה האחרונה של לוין, הקצרה ממרבית הרשימות שלו, נושאת את התאריך של שבת, 16 ביאנואר 1943. מרבית שורות הרשימה מספרות על חטיפות הנערכות בצד הפולני לעבודת כפייה בגרמניה. במקורות אחרים אנו מוצאים כי דווקא ביום ב', 18 ביאנואר, לא הוכרז על מצב חירום כיוון שהניחו שהגרמנים, העסוקים בשילוח הפולנים, לא יהיו פנויים לעסוק בימים אלה בגיטו. אך הסתבר, כמו שהוכח פעמים רבות, שלא ניתן לשער את הצעדים הטאקטיים של הגרמנים. הגרמנים ניצלו כנראה את העובדה, שהם ריכזו כוחות של ס"ס ומשטרה בווארשה, כדי להנחית מכה גם על הגיטו. ה"פלאצובקות", יחידות העבודה שעמדו לצאת ב־18 ביאנואר משערי הגיטו, הוחזרו בלי שניתן הסבר לצעד זה. הוּשם לב, שבקירבת הגיטו מתרכזים כוחות במדים, ותוך שעה קלה פשטה בגיטו המתעורר הידיעה כי הגירוש עומד להתחדש.

* בכל המקומות בהם השתמש לוין במונח "מפעל", שינינו כאן את הנוסח ל"אקציה", ולפיכך שונו גם בכמה מקומות המשפטים בהתאם.

אולם האירועים של יאנואר היו שונים מאלה שביולי ואוגוסט וספטמבר 1942, ולא עברו על־פי התוכניות של הגרמנים. הגרמנים נכנסו ל"גיטו המרכזי" וניסו לפי סדר הדברים המקובל בגירושים לאסוף את האנשים, שלא היו עובדים ליגאליים. אולם לקריאות בחצרות שיש להתייצב עם התעודות לבדיקה – נענו רק מועטים. אפילו חברי הנהלת היודנראט לא ענו כולם לקריאה, ואחדים מהם בחרו להסתתר. מספר המתחבאים היה הרוב המוחלט, ולאחר שעתיים של שוטטות, אַיומים, יריות באוויר וחטיפות מן הבתים, ליקטו הנאצים כמה מאות אנשים והחלו להוביל אותם ל"אומשלאגפלאץ".

מרד יאנואר 1943

עלינו לפנות עתה לחברי "האירגון היהודי הלוחם" ולמיבצעיהם בימי יאנואר 1943. בחודשים נובמבר ודצמבר 1942 אירעו עימותים ראשונים בהם השתמש האירגון בנשק. בין הנפגעים אז לא היו גרמנים, ולכן לא העלו כלל הללו על דעתם כי הם עלולים להיתקל בהתנגדות מזוינת. האירגון היהודי הלוחם קבע ל־22 ביאנואר מפגן פומבי בסימן של "כבוד לנופלים – חצי שנה להכחדה, 22.1.1943-22.7.1942." הכוונה הייתה לצאת באותו יום באופן גלוי לרחובות הגיטו, וכך לאותת לשרידי היהודים כי קיים בתוכם אירגון של התנגדות, והוא מתייצב בגלוי ברחובות הגיטו. בסוף דצמבר הגיע המשלוח הראשון של נשק, 10 אקדחים שנמסרו בידי "א.ק.". בידי האירגון כבר היו באותו זמן כלי נשק שהושגו דרך רכישה, אך לאקדחים אלה, שניתנו מטעם המחתרת הפולנית הרשמית, היה משקל מיוחד. האירגון היהודי הלוחם הוציא כרוז לקראת האירוע המתוכנן ב־22 ביאנואר, ובו נאמר בין השאר: "המוני העם היהודי, השעה קרבה. חייבים אתם להיות נכונים להתנגד, לא למסור עצמכם לשחיטה ככבשים. **אפילו יהודי אחד לא ילך אל הקרון**. אנשים שאין להם יכולת להתנגד באופן אקטיווי, יגלו התנגדות פאסיווית, כלומר יתחבאו."

הגירוש ביאנואר 1943 בא כהפתעה, ולא היו ידיעות קודמות שאיפשרו להיערך לקראתו. משום כך לא התכנס הוועד הלאומי לדון על העמדה שיש לנקוט. לפי צוקרמן, העובדה שלא היה זמן "לשאול את פי המועצה הפוליטית" – הכריעה ביאנואר, בכיוון פתיחה של התנגדות בכוח. לא הייתה אפילו שהות, לדברי צוקרמן, ליצור מגע בין חלקי האירגון הלוחם, "אך פלוגות המלחמה של 'החלוץ' – הן זו של 'דרור', בה השתתפו גם חברי 'גורדוניה', והן זו של 'השומר הצעיר'... החליטו כל אחת בפני עצמה: להילחם."

הקרב החשוב של יאנואר נערך ברחוב. קבוצה של לוחמים מאנשי "השומר הצעיר", בפיקודו של אנילביץ', הסתננה לתוך השיירה הגדולה של הניצודים שהובלו ל"אומשלאגפלאץ". הלוחמים קיבלו כל אחד אקדח ממחסן הנשק הדל, נצטוו כל אחד בנפרד להימצא בקירבת אחד החיילים הגרמנים מהמלווים את השיירה, ולאחר האות שיינתן היה צריך כל לוחם או שניים מהלוחמים להתקיף את החייל שעליו שמו עין. הקרב פנים־אל־פנים נפתח לפי המתוכנן. הגרמנים הראשונים נפגעו מכדוריהם של הלוחמים היהודים. השתררה מהומה, והשיירה של הלכודים התפזרה. במקום נשארו הלוחמים בקרב בלתי־שווה, שאליו נזעקו גרמנים רבים. האקדחים הזעירים לא יכלו להכריע את הכלים האוטומאטיים שבידי הגרמנים. רוב הלוחמים היהודים נפלו – ביניהם אליהו רוז'אנסקי, המתנקש בלייקין, ומרגלית לנדאו, בתו היחידה של התעשיין ובעל O.B.W, אלכסנדר לנדאו (Landau). מרדכי אנילביץ' ניצל רק בנס, כאשר אחד מחבריו הלוחמים השתלט ברגע האחרון על הנשק הגרמני שהיה מכוון נגדו.

קרב זה, שנערך בקרן הרחובות זאמנהוף (Zamenhof) – ניסקה (Niska), היה אות להתקוממות הגיטו. במקום אחר התנהל עימות נוסף. ברחוב זאמנהוף 58 נתבצרה פלוגה של אנשי "דרור־החלוץ". כאשר גרמנים אחדים הגיעו למקום תוך חיפוש שיגרתי בבית, נפתח עליהם מטר יריות. הראשונים פתחו באש זכריה ארטשטיין (Artsztejn) וחנוך גוטמן. פקד על זירת מאבק זו יצחק צוקרמן.

להתנגדות ביום הראשון של גירוש יאנואר היה הד גדול בגיטו והוא השפיע על כל הצדדים

המעורבים. ביטוי לקרב זה נתן המשורר היהודי־פולני ולאדיסלאב שלנגל (Szlengel), שבאותה עת שהה בשטח המברשתנים. בשיר שכוּנה "קונטראטאק" ("Kontratak") כתב:

"...ברחוב מילא (Mila) כדור ראשון עופף.
ז'אנדארם התכופף בשער –
הביט תמַה [...] רגע ניצב –
מישש את הזרוע המרוסקת,
לא האמין –
משהו כאן לא כשורה [...]
ברחוב מילא דם?
הז'אנדארם נרתע מן השער רוטט
ונדהם: אמנם דם שותת [...]
וכבר רעמו אקדחים
בניסקה (Niska), בדז'יקה (Dzika), בפאוויה (Pawia) [...]
תן לנו לחזות, בטרם מְגָרוֹן
יפרוץ נהי מעומם
באגרופים המגושמים – בכפות הידיים עם המגלבים –
מגור פשוט שלנו, מגור אדם!
כפרחי דם־שני באגד
מניסקה, ממילא, ממוראנוב (Muranow)
יציץ הלב מקני־רובינו –
זה האביב שלנו, זו התקפת־נגד!
יין הקרבות הוא ההולם בראש!
ליערות הפארטיזאנים נמשלו
סימטות דז'יקה (Dzika) ואוסטרובסקה (Ostrowska) הללו.
רועדים על חזינו מספרי הבלוקים,
ממלחמת היהודים הן מַשְׁפִּיות דגולות,
זעקת שלוש אותיות באדום מתנמרת,
מכה כמַפָּץ מלה זו: מרד [...]"

בשביל היהודים היה באות זה מעין כוח מדרבן, משחרר וזוקף גב. מהיום השני של גירוש יאנואר כבר לא ניתן לפתות יהודים להתייצב מרצונם הטוב. היהודים ירדו למחבואים במרתפים או התקינו מחבואים בעליות הגג. חמקו ונמלטו דרך סדקים. הגרמנים, שנעו מקודם בביטחון והשמיעו זעקות פראיות לכל עבר, שינו בבת אחת מדרכם. הם התקדמו בזהירות, הקפידו שלא להיכנס למקומות אפלים ומוסתרים. בהיכנסם לדירה בה נמצאו אנשים, פקדו להרים ידיים. היהודי שינה פניו ודמותו, הוא החזיק בידיו נשק ולהפתעתם ולתדהמתם, הם נוכחו לדעת, שגם בבתים המרוטים והדלים של הגיטו לוחש המוות.

ב־19 ביאנואר התכנסו הקבוצות הלוחמות ברחוב מילא 61. האבל על הקבוצה שנפלה בקרב, ובה מטובי הלוחמים, היה מהול בתחושה של סיפוק וביטחון. ה־18 ביאנואר הבקיע את חומת הפאסיוויות וחוסר המעש. מרחובות העיר, השרויה בגירוש, נקלטו סיפורים על גרמנים הרוגים לעשרות, נסוגים בקרב רחוב, על אמבולנסים המוחשים להוביל הרוגים ופצועים.

המאורעות התגלגלו בקצב מסחרר. הגירוש של יאנואר נמשך ארבעה ימים. מן הגיטו הוצאו כחמשת אלפים עד ששת אלפים איש. במקורות הגרמניים נמסרו ההערכות הגבוהות יותר, במקורות היהודיים מוסרים מספרים נמוכים יותר. ייתכן שהאומדן הגרמני נופח במתכוון כדי להוכיח, כי מספר הקורבנות היה גדול יותר. במשך הימים נרצחו כאלף איש ברחובות, והרג היה להוכחה כי לא היה זה גירוש סתם, אלא גם שדה קרב.

כיוון שהיהודים ציפו שהגירוש ביאנואר, או יותר נכון הגירוש השני, יהיה אחרון וסופי, פורשו האירועים של יאנואר, בהם גורשו ונרצחו כ־10% מאוכלוסיית הגיטו הנותרת, כביטוי לרתיעה ולנסיגה של הגרמנים נוכח הכוח שהופעל. כך, איפוא, לפי הערכת דברים זו, המערכה ביאנואר, ההתגוננות ואי־הציות, הביאו עמם תוצאות של ממש. כך נראו פני הדברים גם בעיני

הפולנים. עיתון ה־"א.ק", "ביולטין לאינפורמציה" ("Biuletyn Informacyjny") בעל המעמד הרשמי, כתב בגיליונו מ־28 ביאנואר ש"עמידת הגבורה של אלה, אשר ברגעים עצובים ביותר של ההוויה היהודית, לא איבדו את רגש הכבוד, מעוררת הערכה, והיא פרק מזהיר בתולדות יהודי פולין." וביטאון מפלגת האיכרים הפולנית "דרך המאבק לניצחון" ("Przez walkę do zwycięstwa") כתב אף הוא בגיליון מ־28 ביאנואר: "לאחר מסע העונשין באה, בניגוד לציפיות, רגיעה זמנית. הבלוקאדות והשילוחים נפסקו. שלטת סברה כללית, כי הסיבה לרגיעה נעוצה בהתנגדות המזוינת של היהודים, שעוררה רושם גדול וכללי." בסקירה רשמית של ראשות מחתרת ה"דלגטורה", היא נציגות הממשלה הפולנית הגולה במחתרת, מ־15 בפברואר 1943 שהועברה ללונדון, נקבע כי "דעת הקהל קשרה את עובדת ההתנגדות עם הפסקת החיסול המוחלט."

מתוך התיעוד הגרמני אנו יודעים, שפני הדברים היו שונים. למעשה, גירוש יאנואר תוכנן מראש כגירוש חלקי. הוא בוצע לפי ההוראה המפורשת של ראש ה־ס"ס הימלר, שביקר בווארשה ב־9 ביאנואר 1943, ולאחר שנוכח כי בגיטו נשארו יותר יהודים מאשר הותר לאחר הגירוש, ציווה לסלק מייד את אלמנט ה"פראיים" הבלתי־ליגאליים. נאמר לו כי כאלה יש 8,000 בגיטו, ולכן הוגבלה ה"אקציה" למספר זה של קורבנות. אמנם, גם הממדים ה"מוגבלים" האלה של ה"אקציה" לא הוצאו לפועל במלואם וסביר להניח, כי הפסקת המצור והגירושים אחרי ארבעה ימים נבעה מההתנגדות שבה נתקלו הגרמנים. בתיעוד שהגיע לידינו לא מסר מפקד ה־ס"ס והמשטרה בדיסטריקט וארשה, פון זאמרן־פראנקנג (Sammern-Frankenegg), לממונים עליו על ההתנגדות שבה נתקל ועל מספר ההרוגים והפצועים בצד הגרמני. סביר להניח, כי המפקד הגרמני התקשה להודות בפני הדרגים שמעליו, על כי סבל אבידות וכי הופנתה נגד אנשיו אש חיה בגיטו היהודי בווארשה. אך, כך או אחרת, ברור הדבר כי הגירוש מלכתחילה נועד להיות גירוש חלקי וההנחה, כי חרף הכוונה לערוך גירוש מוחלט החליטו הגרמנים לסגת, הייתה פרי התרשמות וסברה ולא תאמה למצב העובדתי.

עם זאת, ההשערה, כי ההתנגדות עשויה להרתיע את הגרמנים, היו לה השלכות מרחיקות לכת על ההתרחשויות בשלב האחרון לקיום הגיטו ובימי המרד הגדול. המסקנה, שההתנגדות יכולה להניע את הגרמנים לחדול מהגירוש או לדחותו, יצרה אווירה חדשה ותאמה היטב להלך־הרוח של נקם והצורך לשלב לחימה בסיכוי להצלה. כמו כן, הציפייה כי הגרמנים יימנעו מלתקוף את הגיטו החמוש והערוך לקרב יצרה מעין ברית ושותפות בין הלוחמים ובין האוכלוסייה הרחבה. בלי שהצדדים נדברו ביניהם ודנו בדבר, התהוותה בפועל חלוקת תפקידים: הלוחמים עסקו בהכנות לעימות הקרבי, וכל שאר היהודים הכינו מחבואים עמידים לזמן ממושך יותר.

פשטו תיאוריות שונות, שלפיהן יעדיפו הגרמנים להתעלם מקיום הגיטו כדי לא להביא לעימות הכרוך בהתנגשות קרבית. אמרו, כי וארשה מושכת תשומת לב של העולם הרחב, ואין הגרמנים יכולים להרשות לעצמם מערכה בתוך העיר הגדולה. אחרים שוב סברו, כי הגרמנים חוששים מפני ההשפעה המידבקת של התקוממות יהודית על הפולנים, ולכן יעדיפו שלא ללבות את האש. אחרים אמרו עוד, שכיוון שהגרמנים הצליחו עד כה להוליך שולל את היהודים בלי לשלם בקורבנות, הם ישתדלו להימנע מקרב כזה בווארשה, קרב שיכול לשמש מופת ליישובים אחרים. נסיבות אלה ודעות שנפוצו, הביאו איפוא להתפתחות מיוחדת בווארשה, שונה מזאת שבשאר הגיטאות בהן פעל אירגון לוחם. בכל המקומות לא אבו המוני היהודים לאמץ את רעיונות הלוחמים ולהתחבר עמם במאבק מתוך חשש, שאקט של התנגדות יחיש את ההרס והחורבן הכללי, ואילו מאז יאנואר גרסו בווארשה, כי האינטרס המעשי והסיכוי להצלה עולים בקנה אחד עם ההתנגדות והכוננות ללחימה.

מאז ימי יאנואר האחרונים ועד ליום המרד באפריל 1943, התנהלה עבודה קדחתנית בסימטות הגיטו בווארשה. נחפרה וסודרה רשת של מקלטים, בונקרים ותעלות־מעבר מתחת לבתי העיר. ניתן לדבר על עיר תת־קרקעית, רשת של קטאקומבות ותעלות־מעבר מתחת לבתי העיר, שהותקנו בעמל רב, מתוך כושר המצאה ובהשקעת האמצעים האחרונים שעוד היו בידי היהודים. חבורות של אנשים התארגנו והתלכדו להכנת הבונקרים. בלילות עבדו בחפירות.

על־פי־רוב הותקנו המיתקנים במרתפים. אך במקרים לא מועטים חששו, שבידי הגרמנים יהיה המיפוי של שטח המגורים ויוכלו לאתר את המרתפים. לכן הוחלט לחפור תאים ומערות תת־קרקעיות מחוץ לשטח המרתפים ולמלא את המרתפים המקוריים באדמה הנחפרת. הבונקרים השונים התחברו לרשת המים העירונית, לצינורות המרכזיים של גאז וחשמל. בתוך הבונקרים הותקנו דרגשים ללינה בקומות, רוכז מזון לשבועות ולפעמים לחודשים רבים, הוכנו תרופות וסידורי חירום. הבונקרים הגדולים דאגו שלפחות אחד מהמשתייכים יהיה רופא. השותפים לבונקר חויבו לעבוד ולהשקיע מממונם בהקמת הבונקר. בשלב האחרון דאגו לא מעט בונקרים לציוד בנשק, והחוליות האחראיות על הביטחון בבונקרים דיברו על התנגדות והעדפת המוות על פני גירוש. עד מועד הגירוש היו כל תושבי הגיטו המרכזי משובצים בבונקרים, והרשת התת־קרקעית יכלה לקלוט את כל האוכלוסייה החיה על פני הקרקע.

אירגוני הלחימה פעלו בשטח זה כאשר האהדה והתמיכה של האוכלוסייה נתונה להם. הלוחמים הוציאו מסקנות מהניסיון הקרבי של יאנואר. ראשית – הוברר כי היחידות הלוחמות חייבות להיות מגויסות בקביעות, וכי הגירוש יכול לפקוד את הגיטו באפתעה גמורה. ביאנואר נתפסו קבוצות, שלפחות באורח נומינאלי השתייכו לאירגון הלוחם, כמו היחידות של "בונד" ו"פועלי ציון שמאל", בלי שהיה להן זמן להתכנס ובלי שעמד לרשותן נשק יעיל להגנה. הוחלט איפוא, כי יש לגייס ולחייל את הקבוצות, וכי הקבוצות צריכות להימצא בקירבת זירת הפעילות העתידה.

המסקנה השנייה הייתה, כי קרב רחוב אינו דרך לחימה מתאימה ללוחמים בגיטו. הוא מילא אמנם את תפקידו כמיפגן ביאנואר, אך עלה במחיר אנושי כבד ולא יכול להתקבל כדרך של הגנה ממושכת במרד כללי. בישיבות אינטנסיוויות של אנשי המטה הוסכם, כי העמדות של הלוחמים צריכות להיקבע במקומות מפתח בגיטו, מהם ניתן יהיה להפתיע את הכוח הגרמני, להימנע מקרב פנים אל פנים, ולאחר הנחתת מכת אש במפתיע לסגת בדרך מוסתרת מעיני הגרמנים. הנחיות אלה שימשו בסיס לתוכנית איסטראטגית שעובדה על־ידי מרדכי אנילביץ' ואנשי המטה. בדרך מתוחכמת נוצלה העובדה שהבתים בגיטו היו צמודים זה לזה, כמעט כולם בגובה אחד ומעל לכולם עליות־גג. תוך זמן קצר הוכנו דרכי מעבר, שאיפשרו להקיף חלקים גדולים ומרכזיים של הגיטו בנתיב של עליות־גג, בלי צורך לרדת לרחוב. ניתן לנוע בגיטו, לראות בשעת הצורך את הנעשה ברחוב ובחצרות בלי להתגלות לעיני ההולכים או האויב ברחוב. לפי כללים אלה נקבעו גם העמדות העיקריות של הלוחמים. נבחרו לשם כך מרפסות, חלונות שפנו לעבר השערים אל מול פינות, שדרכן חייבים היו הכוחות הגרמניים לעבור כדי לחדור לתוך הגיטו. הדירות של היחידות הקרביות נקבעו באותם הבתים עצמם, כדי שהלוחמים יהיו במצב כוננות מתמיד.

הבעיה המטרידה שלא יכלה להיפתר בפנים הגיטו הייתה החימוש בנשק. הנשק הסטנדארטי, האישי, באירגונים היה האקדח. בהמשך, בעיצומו של המרד, עתידים להיווכח הלוחמים שאקדח אינו הנשק האפקטיווי בקרב רחוב, וכי הם זקוקים לנשק אוטומטי קל, לרובים ולרימונים. אולם לחבורת המפקדים, כולל אנילביץ', לא היה ניסיון קרבי ממשי. רק יחידים שירתו בצבא, ואיש כנראה לא למד את הרזים של קרב רחוב. הטאקטיקה והאופי המיוחד מבחינה צבאית של קרב רחוב היו ידועים ללא ספק לאנשי הפיקוד הפולנים, שביניהם היו מצויים בעלי דרגות ומומחים בתחומי לחימה ספציפיים. החומר הידוע, המכסה את המשא־ומתן ואת המגעים עם המחתרת הצבאית הפולנית, לא מראה שניתנה לארגון היהודי הלוחם הדרכה לקראת הקרב הצפוי לו. ידוע לנו, כי ניתנה ללוחמים היהודים הדרכה להתקנת רימונים בדרך פרימיטיווית ושימוש בחומרי נפץ. הדרכה זו התנהלה תוך כדי שיבושים וזלזול מצד המופקדים עליה בצד הפולני. עם זאת נתקבל עוד משלוח נשק רציני, 50 אקדחים (בפועל רק 49), 50 רימונים וכמות של חומר נפץ, וזאת למרות כך שרובצקי, במברק שתוכנו הובא מקודם, הכריז כי לא יעביר יותר נשק ללוחמים היהודים. הנשק ניתן תחת הרושם של הלחימה ביאנואר. האירועים של יאנואר הפריכו את הטענה כי היהודים לא יעשו שימוש בנשקם, והלחימה הטראגית של הגיטו גרמה לזעזוע לא מעט בקרב פולנים רבים, ונמצאו סניגורים של

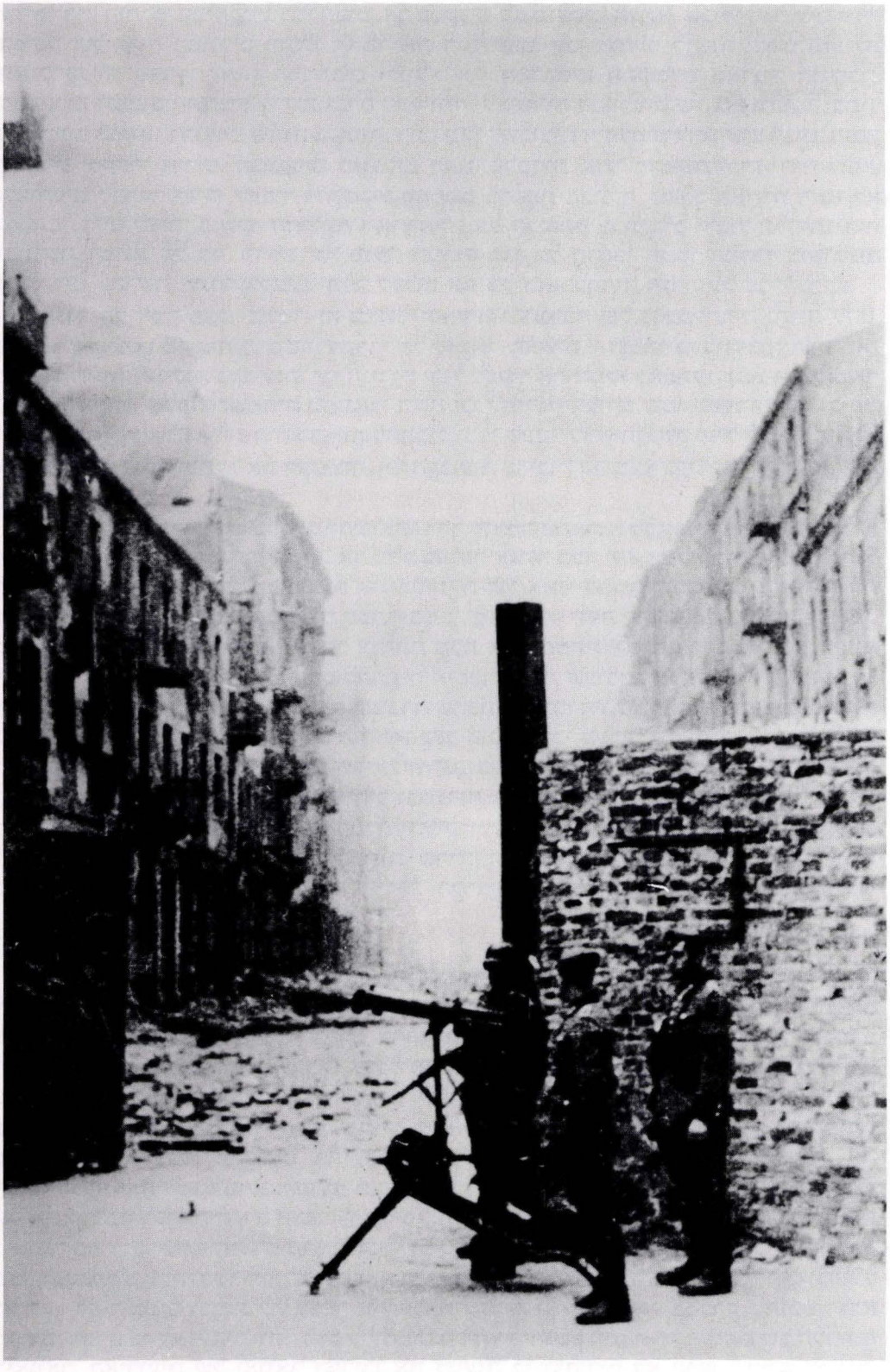

הגרמנים יורים לתוך הגיטו במכונת ירייה אוטומטית, אפריל 1943

הגרמנים מבעירים את הגיטו, הרחוב שבתצלום הוא רחוב כלודנה (Chłodna), מול מס' 18 ו־20

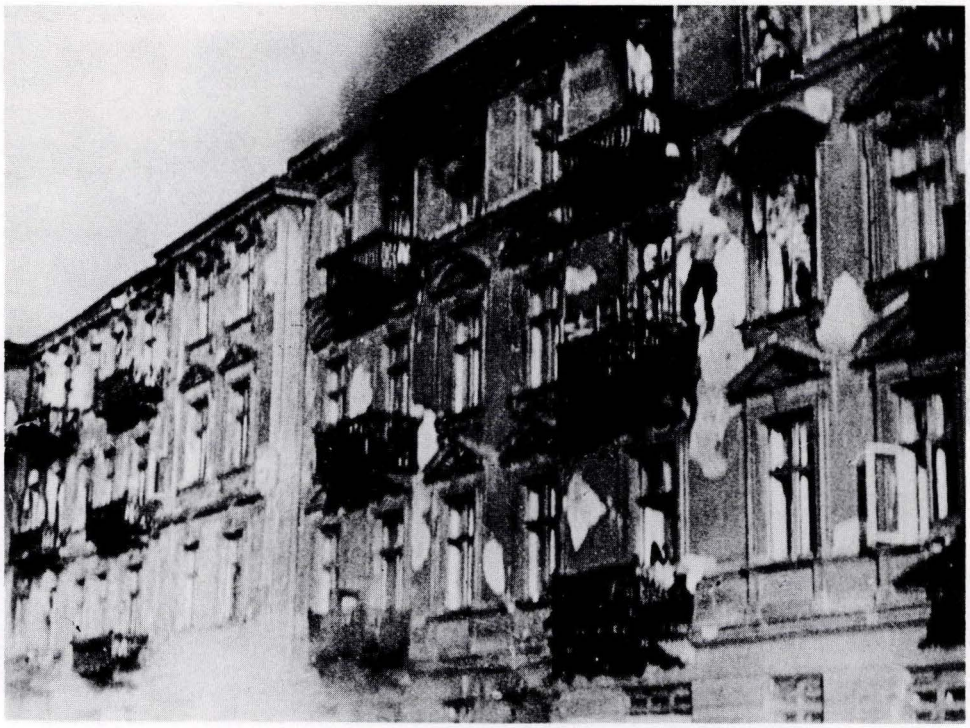

יהודי קופץ מדירה בבניין העולה באש, כנראה אל מותו. הגרמנים נקטו בשיטה של הצתת בתי הגיטו (בחומר דליק ובזרנוקי אש) כדי לאלץ את היהודים המסתתרים בהם לצאת ממחבואיהם (צולם בידי צוות הצלמים של שטרופ)

הבעת שמחה וסיפוק של פני הגרמנים המפגיזים את הגיטו במרגמה

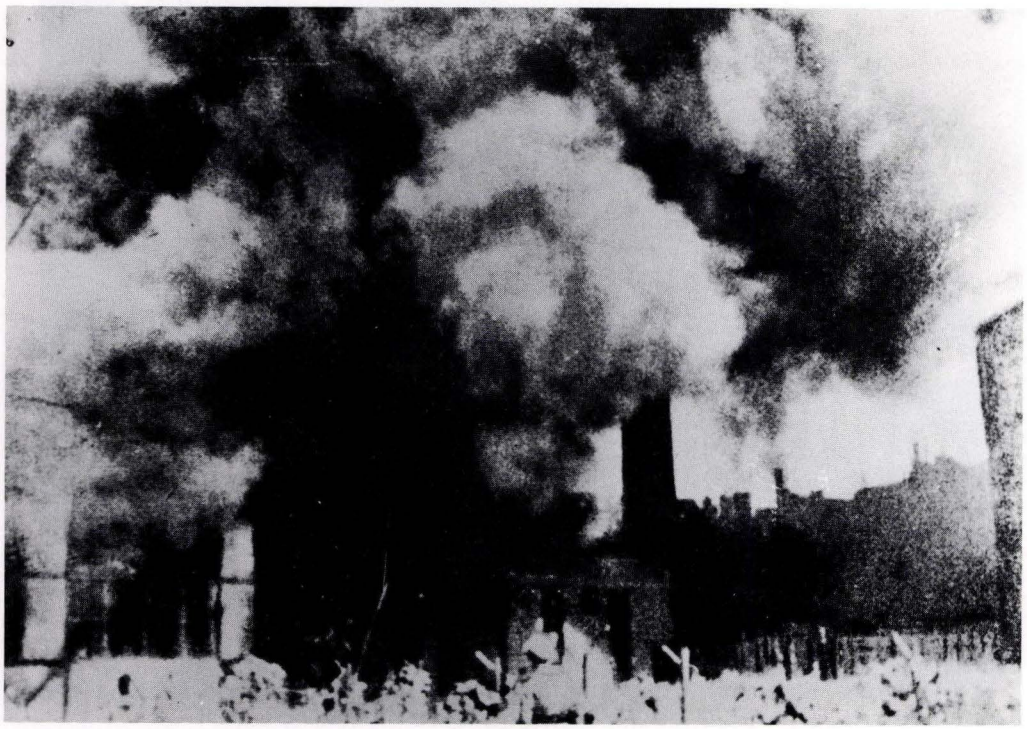

גיטו וארשה אפוף להבות

מרדכי אנילביץ'

נערות יהודיות שהשתתפו במרד גיטו וארשה
כלוחמות לכל דבר, אחרי תפיסתן בידי הגרמנים

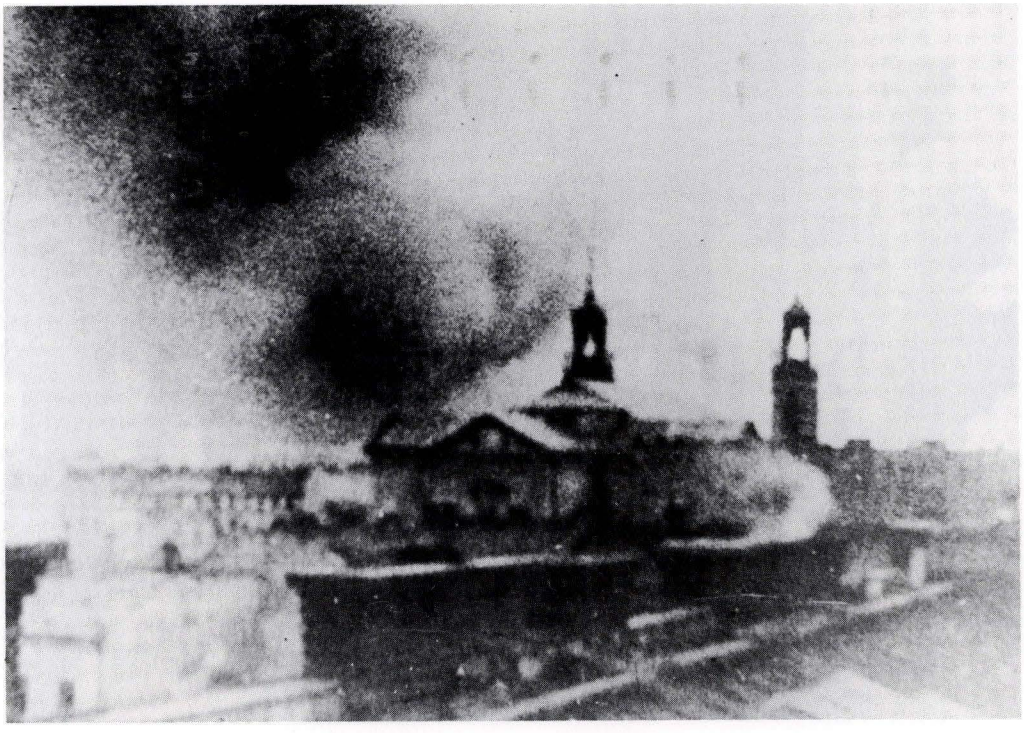

הגיטו בוער. הכנסיות שברקע ברחוב נשארו שלמות

לוחמים יהודים שנתפסו בזמן דיכוי מרד גיטו וארשה. בזמן הצילום, עדיין נמשך החיפוש בידי הגרמנים שבימין התמונה

לוחם יהודי שנתפס בידי הגרמנים. צולם בעת דיכוי המרד על־ידי צלם גרמני, מצוותו של הגנראל יירגן שטרופ

יהודים שנתפסו מסתתרים, מוצבים אל הקיר בידיים מורמות, לקראת חריצת דינם בידי הגרמנים. מתוך הדו"ח המצולם של שטרופ

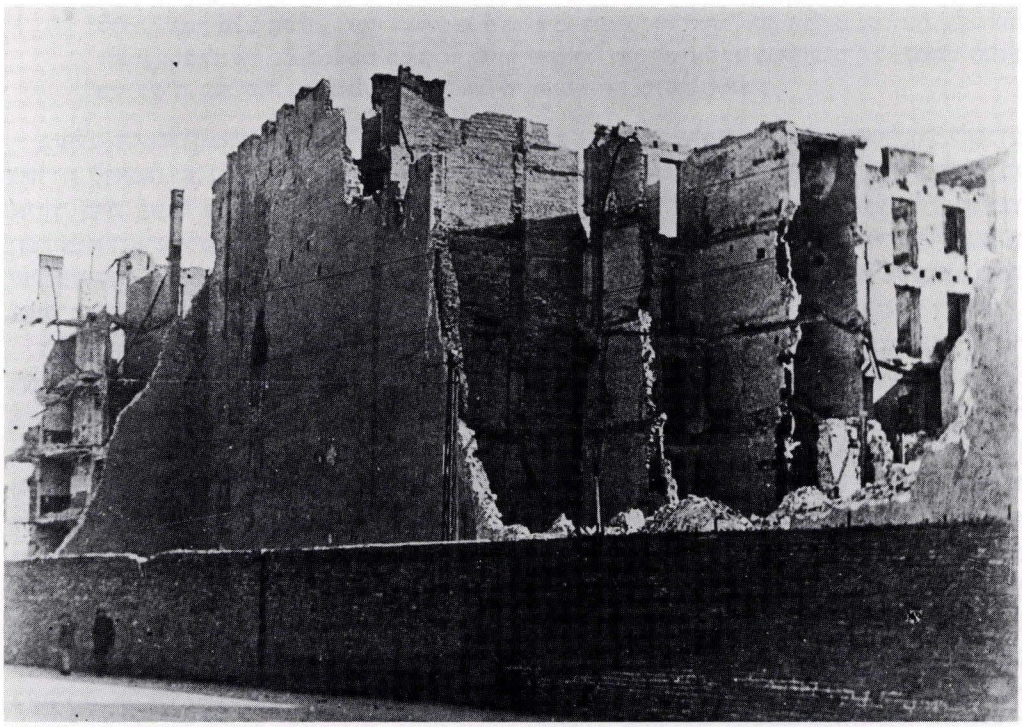

חורבות הגיטו

העניין היהודי בקרב ה־"א.ק."‏, עליהם נמנו אלכסנדר קאמינסקי (Kaminski)‏, עורך ביטאון ה־"א.ק."‏, "ביולטין לאינפורמציה" והנריק וולינסקי־וואצלאב (Wolinski [Wacław])‏, הממונה על ענייני היהודים בשירותי המחתרת והמודיעין של ה־"א.ק."‏. ההשפעה של אנשים אלה הביאה לצעד של עזרה למען האירגון. כמובן, עזרה זו כיסתה רק חלק מיזערי של צורכי האירגון, אך הייתה לה השפעה כביטוי של הוקרה ועידוד מצד הפולנים.

כדי להשיג נשק בכמויות רציניות יותר נזקקו האירגונים לכסף. הוטל לפיכך מיסוי כפוי על בעלי האמצעים המועטים שעדיין נמצאו בגיטו. אם השידולים לא הועילו, הופעלו איומים, נערכו "אקסים" ואף מאסר מאולתר. לא יהודים בלבד נאלצו להפריש מכספם לאירגונים. האירגון היהודי הלוחם הטיל סכום נכבד של כופר על היודנראט. היודנראט ניסה להיחלץ מחובה זו, אך בסיכומו של דבר שולם הנדרש, ואנשי האירגון רק נתבקשו שלא לעשות פומבי לכך.

באותו זמן חדל בעצם היודנראט לפעול. מרק ליכטנבאום, שבא במקומו של צ'רניאקוב המנוח, לא הגיע לשלב של פעילות סדירה ושליטה, ולו רופפת, במצב. הוא נקרע בין הגורמים השונים, בלי יכולת לנווט את הספינה. לאחר שהאירגון והכנות הבונקרים פשטו בגיטו, והכוח הממשי התרכז בידי האירגון, הודה ליכטנבאום בגלוי בפני הגרמנים ש"הוא אינו עוד שליט בגיטו". היודנראט נעשה מעין מובלעת, ובדומה ל"שופים" ניסה בתנאים הקיימים לגונן על קבוצת האנשים התלויה בו והמסתופפת בצילו.

האירגון הלוחם נכנס פעמים אחדות לעימות ישיר עם הגרמנים, וקיומו לא היה עוד סוד גם מבחינתם. פעמים אחדות התקיפו חברי האירגון שוטרים גרמנים או אוקראינים, שליוו פועלים יהודים והתאכזרו להם. בהתנגשות כזאת, שאירעה במארס 1943, היו קורבנות משני הצדדים. היו גם התקפות על גרמנים יחידים שהעזו לשוטט לבדם בערבים בגיטו. בהזדמנויות כאלה נלקח שלל הנשק שהיה בידי הגרמנים. צוקרמן כתב על אותם הימים:

> "מאחר שטיהרנו את האווירה בגיטו, ידענו: חבר של האירגון היהודי הלוחם יכול להתהלך בביטחה בחוצות הגיטו. ואילו הגרמנים אנוסים, בתקופת יאנואר ואפריל, ללכת בסך. לוחמי האירגון יכולים ללכת־לבטח גם ביחידות, ואילו הגרמנים, שהצטרכו לעבור את הגיטו, היו עוברים בפלוגות, בקבוצות. לפנות ערב לא היו רואים אותם. הם קראו לגיטו 'מקסיקו'. שוב לא היה לנו בגיטו עוצר, ולא נכנסנו לבתינו ב־8 בערב, כפי שזה היה מקובל במשך כל ימי חיינו תחת שלטון הנאצים."

בשלב האחרון מנה האירגון היהודי הלוחם 22 קבוצות קרביות, שהיו מחולקות לשלוש גיזרות לחימה: א. הגיטו המרכזי; ב. האיזור של ה"שופים" הגדולים; ג. איזור המברשתנים. כל איזור היה כפוף למפקד גיזרה, והמטה שהתקמם בגיטו המרכזי ניצח על פעולות ההכנה והתיכנון האיסטרטגי. בקרב הקבוצות הלוחמות נוצר הווי של ריעות מיוחד במינו, שהיה בסימן של פעולות והכנות לקראת המבחן של המרד. בניגוד לרבים בתוך הגיטו, לא האמינו חברי האירגון הלוחם ומפקדיו, שהגרמנים יוותרו מטעם כלשהו על מטרתם למחוק את הגיטו.

הגרמנים החליטו לפנות את בתי־החרושת על ציודם מן הגיטו, מתוך רצון למנוע את הריסת המכונות והציוד בעיצומו של העימות העתיד להתחולל בתוך הגיטו. טבנס, בעל המפעל הגדול באיזור ה"שופים", נתמנה לקומיסאר הממונה על הפינוי. נקבעו המקומות שאליהם עמדו לפנות את המפעלים – מחנות העבודה טראוניקי (Trawniki) ופוניאטובו (Poniatowo) באיזור לובלין. נחתם הסכם בין ה־ס"ס ובין טבנס, ובהסכם זה התחייבו ה־ס"ס להותיר את המחנות באיזור לובלין עד תום המלחמה. כיוון שהוסכם, שכוח עבודה יועבר יחד עם הציוד כולו, יכול היה טבנס לטעון במידה מסוימת של שיכנוע עצמי, כי הוא מעביר את המפעלים עם העובדים היהודים המועסקים בהם למקום בטוח. טבנס הפעיל מכונת שיכנוע, שלח נבחרים מתוך העובדים למחנות בלובלין, כדי להראות להם שאמנם המקומות מחכים לעובדים ולמכונות, הבטיח העברה הדרגתית שתאפשר בדיקה המוכיחה שהיהודים מגיעים למקום ומשתלבים בעבודה. אך כל זה היה ללא הועיל. רוב העובדים סירבו לזוז. בכמה מקרים, כאשר נעשה ניסיון להזיז את חומרי הגלם והמכונות, גרמו אנשי האירגון לשריפה וחבלה ומנעו את התזוזה.

טבנס פנה בכרוז ליהודים העובדים ב"שופים", התפלמס עם האירגון, טען כי הוא מטיל מורא

וגורם נזק ליהודים עובדים. האירגון השיב בפלאקאט משלו. הזמן עבר, הניסיונות של טבנס היו איטיים והתוצאות מאכזבות מבחינתם של הגרמנים. בלית־ברירה מחליטים אנשי ה־ס"ס שלא לחכות עוד, ולפתוח בפינוי סופי של הגיטו למחנות המוות, גם אם הדבר יגרום להרס המפעלים והציוד. ברוב המקרים, כאשר עמדה בפני ה־ס"ס הברירה בין ביצוע ה"פתרון הסופי" לבין הנזק הכלכלי שייגרם בשל הרחקת היהודים ממקומות העבודה, הכריע ה־ס"ס לצד רצח היהודים וסילוקם. גם אותם היהודים, שהגיעו לטראוניקי ופוניאטובו בתקופה שבין יאנואר ואפריל, ושנשלחו לשם בתקופת המרד, נרצחו לאחר מכן כולם במבצע ההרג ב־3 בנובמבר 1943.

שבועות לפני התחלת הפינוי האחרון ופרוץ המרד אירע מקרה חמור בצד ה"ארי" של וארשה. אריה וילנר, השליח המרכזי ונציג האירגון כלפי המחתרת הפולנית – נתפס ונאסר. בזמן המאסר נמצא ברשותו נשק שהיה מיועד לגיטו. אך הגרמנים טעו בנוגע לזהותו של וילנר. הוא נשלח למחנה, ורק בשלבים האחרונים של העינויים הודה כי הוא יהודי, והגרמנים לא קשרו כלל את נסיבות מאסרו עם פעילות למען אירגון יהודי. במבצע מתוכנן היטב, שבו מילא תפקיד חשוב הפולני הניאק גראבובסקי (Grabowski), נמלט וילנר מהמחנה ובמצב של פגיעות גופניות חמורות, בייחוד ברגליים, הוחזר לגיטו. הפולנים ראו במאסרו ובתפיסת הנשק חוסר אחריות, חששו שהיהודי יסגיר את הסודות הידועים לו על המחתרת הפולנית, ובשל כך ניתקו לזמן מה – בתקופה הקריטית – את קשריהם עם האירגון. רק כשבועיים לפני התאריך הקובע הגיע טלפון מהצד הפולני, שבו מסרו הפולנים שאם היהודים אינם רוצים שהמלח יגיע אחרי האוכל, עליהם להזדרז ולשלוח מייד נציג משלהם לצד ה"ארי". כנציג יצא יצחק צוקרמן – "אנטק", שעתיד להיות לאחר מכן מעורב בפעולות הצלה ובפעילות אינטנסיווית בקרב חבורה של ניצולים מאנשי המחתרת שהגיעה בדרכים שונות, בעיקר במיבצעים נועזים, דרך התעלות לצד הפולני של וארשה.

בעת ובעונה אחת עם הפעילות הנמרצת והרב־צדדית של האירגון היהודי הלוחם, הכין "האיגוד הצבאי היהודי" את בסיסו ברחוב מוראנובסקה (Muranowska) והקים שלוחות משלו באיזור ה"שופים" ובשטח המברשתנים. הודות לתעלה שחיברה את הבסיס במוראנובסקה עם הצד הפולני, הצליח אירגון זה להגניב לתוך הגיטו כלי נשק אחדים כבדים מאלה שהיו ברשות האירגון הכללי. אולם ככלל היה החימוש הסטאנדארטי שווה בשני האירגונים – אקדח לכל לוחם, ורובה או כלי אוטומאטי קל לכיתה לוחמת. כאמור, בשלב הסופי הגיעו שני הכוחות להידברות, חילקו ביניהם את גיזרות הקרב וקבעו את שיטת הלחימה וחלוקת המשימות בקרב.

במובן אחד נבדלו שני האירגונים. "האירגון היהודי הלוחם" לא דאג לנתיב של נסיגה. העמדה המקובלת הייתה, כי יש לנהל את הלחימה עד תום, ואין להעלות על הדעת קו נסיגה, כי זו עלולה לפגוע בנחישות הלחימה של המורדים. "האיגוד הצבאי היהודי", שחלש על תעלת הקשר, קבע לו טאקטיקה אחרת. היעד היה להנחית מכה על הגרמנים, לנהל קרב, לסגת אחריו ולדאוג להצלתם של הלוחמים. שני הכוחות פעלו לפי השיטות שאימצו להם, אך באופן פאראדוקסאלי או מקרי, כפי שאירע פעמים רבות בפיתולי הגורל של המלחמה, נותרה דווקא קבוצה של אנשי האירגון היהודי הלוחם בחיים, ואילו אנשי האיגוד הצבאי נפלו רובם ככולם. גם מקבוצות תנועתיות מסוימות של האירגון לא נותר איש בחיים, אך הקשרים שיצר האירגון עם גורמים פולניים, הייתה לו חשיבות של סיוע והגנה על השרידים האחרונים בתקופה שאחרי המרד.

מרד אפריל 1943

מרד אפריל החל ב־19 באפריל 1943. ביום ב', ערב פסח תש"ג, נכנסו יחידות הגרמנים לביצוע הפינוי האחרון והשלמת החורבן ומחיקת היישוב היהודי בווארשה. כבכל המקרים האחרים, הגרמנים הכתיבו את היום והמועד של הקרב, וכך התגובה היהודית הייתה צריכה להיות תמיד מאולתרת ומותנית בצעדים האופראטיביים והטיעונים הכוזבים של הגרמנים.

קבוצת יהודים שנתפסו בגיטו לפני הובלתם ל"אומשלאגפלאץ"

זה היה פעם רחוב קארמליצקה, רחוב שוקק חיים יהודיים

יהודים שנתפסו בגיטו אחרי שנמלטו מבתיהם הבוערים (האש והעשן נראים ברקע), מובלים בידיים מורמות אל כיכר השילוח (ה"אומשלאגפלאץ"), ומשם יישלחו רובם למיידאנק

כתום המרד

אך המציאות בקרב שארית יהודי וארשה באביב 1943 לא דמתה לימי הגירושים הקודמים. היהודים לא הופתעו, כי כבר יום או יומיים קודם לכן הגיעו ידיעות על העתיד להתרחש מהצד ה"ארי", והאירגונים היהודיים נכנסו למצב של כוננות חירום. מזה שבועות הוצבו בידי האירגונים וגם בידי יהודים מאורגנים סביב בונקרים משמרות בנקודות תצפית, עליהן היה לדווח על כל תנועה חשודה ליד החומות והשערים ועל כל ריכוז של כוחות גרמנים בקירבת הגיטו. הופרה קדושת החג אליו התכוננו היהודים, כי למרות הנסיבות והידיעה כי ימיו של הגיטו ספורים, התכוננו רבים משארית היהודים בגיטו לערוך סדר פסח כהלכה וברוח מסורת ישראל.

בלילה שבין יום א' ליום ב' החלו משמרות גרמניים ואוקראיניים והמשטרה הפולנית להקיף את שערי הגיטו. שליחי האירגון הלוחם עברו מבית לבית והזהירו את התושבים בפני העומד להתרחש. לא הייתה בהלה, אלא שקט קודר של אנשים שהייתה להם שהות מספקת להרהר בגורלם. אנשי הגיטו נטלו את הצרור של החפצים ההכרחיים ביותר וירדו לבונקרים. הלוחמים תפסו את עמדותיהם. חולק הנשק, נקבעו הסיסמאות, חולקו מנות חירום. המטה התכנס לישיבה האחרונה.

המפקד פון זאמרן נהג כאילו לא צפוי קרב בגיטו. על כל פנים, פון זאמרן לא הכין את כוחותיו למערכה צבאית רצינית יותר. אך כשבוע לפני תחילת הגירוש נשלח לווארשה גנראל ס"ס והמשטרה יורגן שטרופ (Stroop), והוטל עליו להשקיף על סדרי הגירוש ובשעת הצורך ליטול לידיו את הפיקוד. הדיווחים היומיים של שטרופ המצויים בידינו, הם התעודה החשובה והשלמה ביותר על המרד. מכל התקופות של הכיבוש והגיטו בווארשה יש לנו רשימות, כרוניקות ויומנים המאפשרים לנו לשחזר את הקורה יום אחרי יום בקיבוץ היהודי בווארשה. בימי המרד חדלו היהודים לרשום, או שהרשימות שנכתבו בבונקרים לא הגיעו לידינו. כתב את הרשימות רב־טבחים נאצי, שהגיע לווארשה וראה בחיסול מוקד החיים וברצח של חסרי ישע, אחרוני היהודים בווארשה, מערכה צבאית לכל דבר, הראויה לרישום מדוקדק של תנועת כוחות החיילים, התנגשויות קרביות, אמצעי הלחימה הנקוטים, הענקת אותות הצטיינות וכו'. אך שטרופ, גנראל מוזר שהצמיחה הזוועה הנאצית, בעל כורחו נתן גם ביטוי לנחישות הכוח וההחלטה של עיר מתים יהודים, המקמצת אגרופים ודורכת מאות אגרופים במאבק אחרון ונשגב של לחימה יהודית ואנושית. בלי שידע על כך, רשם שטרופ פרקים מעדות אחרונה של העדה היהודית הלוחמת. הוא שמר על הדוח, העתיק אותו לעמודי קלף בליווי צילומים מהמערכה, העביר שניים מעותקים אלה לממונים עליו ואחד שמר לעצמו כמזכרת ממערכה ממנה יצא מנצח. בטריבונאל הבין־לאומי בנירנברג הוצגו הדין־וחשבון הכולל והדינים והחשבונות היומיים כתעודות קאטגוריה, והמשקיפים תפסו אולי בשעות אלה, כמו בשעות עדותו של רודולף הס (Hoess), את מלוא המשמעות של האימה והסכנה שהייתה טמונה בנאציזם.

לפי שטרופ התחילה ה"אקציה הגדולה" ("Grossaktion") ביום 19 באפריל על־ידי כיתור הגיטו בכוחות מוגברים ב־3 בלילה. הכוח הגרמני החמוש והנכון לקרב מנה 850 חיילים ו־6 מפקדים בפיקוד כולל של פון־זאמרן. הכוח חדר לגיטו בשני ראשים. טור אחד צעד לאורך רחוב נאלבקי, והשני נכנס דרך השער בפינת הרחובות זאמנהוף־מילא. החיילים צעדו בסך באמצע הרחוב, כנראה מתוך הנחה שאם יהיה ניסיון להתקיפם, יחזור העימות ברחוב מימי יאנואר. קבלת הפנים שחיכתה להם הייתה בלתי־צפויה – והפעם הייתה זאת הפתעה שהכינו היהודים.

הטור הגרמני שנע בנאלבקי הותקף בידי לוחמים יהודים, שהתבצרו בעמדה בבית ברחוב נאלבקי 33 וחלשה על הטור העובר לפני העמדה. מתח האש גרם לבהלה מוחלטת אצל הגרמנים. הם נטשו את מרכז הכביש, נצמדו לקירות הבתים וחיפשו מחסה בשערים. האש הצפופה של הגרמנים הייתה רק תגובה עיוורת ורגזנית, שלא כוונה למטרה מוגדרת.

בעת ובעונה אחת עם העימות הראשון בנאלבקי, או זמן מועט אחריו, נפתח הקרב העיקרי של אותו יום בפינת הרחובות זאמנהוף־מילא. במקום היו ארבע כיתות של האירגון היהודי הלוחם במערך קרבי, ולצדן אנשי המטה מרדכי אנילביץ' וישראל קאנאל. הטור הגרמני הגדול

נע עם אמצעי קשר, מטה מאולתר שכלל שולחנות וספסלים. בראש הטור נאלצו לצעוד שוטרים יהודים. המגמה הפעם הייתה ברורה. השוטרים היהודים צריכים היו לשמש מעין בני ערובה, בתפקיד בו משתמשים שודדים וטרוריסטים בשוביהם כדי לחושפם להתקפת אש ואולי לאלץ את המתקיפים להימנע מהפעלת האש. שטרופ כתב על התקפה זו ברשימותיו:

"תיכף להיערכות היחידות – התקפת אש מתוכננת מצד היהודים והביריונים; על הטנק שהופעל ועל שתי המכוניות המשוריינות הושלכו בקבוקי מולוטוב. הטאנק בער פעמיים. התקפת אש זו של האויב גרמה בתחילה לנסיגת הכוחות המופעלים. אבידותינו בפעולה הראשונה 12 איש (6 אנשי ס"ס, שישה אנשי טראוניקי [כלומר אוקראינים – כוח עזר בפעולות הנאציות האנטי־יהודיות]. בשעה 8 בקירוב הפעלה שנייה של היחידות, בפיקודו של החתום מטה."

אולם הדיווח התמציתי של שטרופ לא מוסר את מלוא המתרחש או את המתרחש לאשורו. רק בתקופה שערב המשפט בפולין, מסר שטרופ את הפרטים, המבהירים את הנעשה בין שורות הדוח:

"ב־7.30 בקירוב הופיע זאמרן במקום איכסוני והודיע לי, כי הכול בגיטו אבוד, ושהכוחות שהכניס לגיטו נסוגו, וכבר היו הרוגים ופצועים. אינני יכול להיזכר כמה. זאמרן אמר, כי יתקשר עם קראקוב ויבקש מטוסי "שטוקה" כדי להפציץ את הגיטו ולשבור על־ידי כך את ההתקוממות שפרצה. עניתי על כך לזאמרן, שלא יתקשר עם קראקוב, ושאני רוצה לסקור את המצב במקום המעשה [...] ביקשתי שיתנו לי מפה של הגיטו ונכנסתי לשער הגיטו, כשיריות מומטרות עלי ללא הפסק [...]"

לאחר שעות התחדש הקרב בנאלבקי (Nalewki) 33. הגרמנים הקימו מתרס מזרונים וניסו להרעיש את עמדת הלוחמים מאחורי מחסה. אולם המזרונים הודלקו בבקבוקי תבערה. בתגובה הבעירו הגרמנים את הבית, והלוחמים נאלצו בדרך הגגות לנטוש את העמדה. על העמדה בזאמנהוף כוונה אש כבדה. הלוחמים בעמדה נסוגו גם משם. בשני הקרבות היה ללוחמים היהודים פצוע אחד שמת מפצעיו.

בשעה 17.30 באותו יום נתקלו היחידות של שטרופ בהתנגדות עזה, כדבריו, מצד עמדת ה־"ז'. ז. וו." בכיכר מוראנוב. היהודים השתמשו במקלע. אנשי האיגוד הצבאי היהודי הניפו דגל כחול לבן ודגל פולני. בקרב זה הוצת טאנק גרמני, השני באותו יום. לפי שטרופ, יחידתו הדבירה את האויב, חדרה לתוך הבית, אך את האויב עצמו לא תפסה.

כבר באותו יום ובימים הבאים עמדו הגרמנים על הממדים ועל האופי המיוחד של ההתקוממות. הגיטו המרכזי, שמנה כ־35-30 אלף יהודים, היה ריק מאדם. מחוץ לגרעין של מאות אנשי משטרה ויחידים מהיודנראט – איש לא נמצא על פני האדמה, ולא ניתן היה להקהיל את הקורבנות למשלוח. הקרונות עמדו ריקים וחיכו לטרף, אך זה לא בא. שטרופ רשם בדיווחו הכללי:

"מספר היהודים שהוצאו בימים הראשונים מן הבתים ונתפסו היה מועט למדי. נתברר, כי היהודים הסתתרו בניקבות ביוב ובבונקרים שהותקנו במיוחד. בימים הראשונים קיימת הייתה סברה שאין שם אלא בונקרים יחידים בלבד, אך בהמשך המיבצע הגדול נתברר, כי הגיטו כולו מצויד באופן שיטתי במרתפים, בבונקרים ובמעברים. לכל אחד מהמעברים והבונקרים הללו היו דרכי גישה אל ניקבות הביוב. לכן נתאפשר מגע תת־קרקעי בין היהודים באין מפריע. רשת התיעול הזאת אף שימשה את היהודים כדי להימלט מתחת לאדמה אל הרובע ה'הארי' של העיר וארשה. ללא הרף הגיעו הודעות, כי היהודים מנסים לחמוק דרך פתחי הניקבות."

בלילה לאחר יום הקרב הראשון יצאו הלוחמים ושוכני הבונקרים לרחובות. שררו התלהבות ומעין התרוממות רוח. אך אנשי הפיקוד והנבונים בקרב האוכלוסייה לא נגרפו בגל המשולהבים. הכוח שהוכנס לגיטו וממדי הסכנה לימדו, כי הגרמנים גמרו אומר למחוק את קיום הגיטו בכל מחיר, והמערכה הצפויה תהיה אכזרית וחסרת סיכוי לחלוטין.

הקרב ביום השני התנהל בעיקר בשטח המברשתנים. באותו יום חודשה גם ההתקפה בכיכר מוראנוב (Muranow), שנסתיימה בשיתוק כללי של עמדות הלוחמים באיזור זה. בשטח

המברשתנים התבצרו 5 קבוצות של האירגון היהודי הלוחם בפיקודו של מארק אדלמן (Edelman). בשטח פעלו גם הלוחמים היהודים של יחידת ה־"ז'.ז.וו.". הלוחמים היהודים הצליחו להפעיל מוקש שהוטמן בנקודת מעבר ברחוב ואלובה, שאותה הוכרחו החיילים הגרמניים לעבור כדי להגיע למרכז "שופ" המברשתנים. הגרמנים נסוגו במהומה תוך אבידות, אך חזרו מאוחר יותר והתפתח קרב, שבעיצומו ניסו הגרמנים לשגר משלחת של שלושה קצינים שהצמידו פיסות בד לבן לבגדיהם וביקשו לנהל משא־ומתן עם מיפקדת השטח. הלוחמים השיבו בכדורים. גם העובדים לא נענו לקריאת הגרמנים. התייצבו רק 28 איש מתוך 4,000 העובדים בשטח.

ביום השלישי של המרד עברו הלוחמים לטאקטיקה פארטיזאנית. הגרמנים הותקפו בשעה שניסו לחדור לבתים ולהתחקות אחרי מיקום הבונקרים. ב־21 באפריל רשם שטרופ בדיווחו היומי:

"אמש היה הכרח להפסיק את המבצע החלקי בגוש הבניינים של מינהל האפסנאות הצבאית [המברשתנים] בחלקו המזרחי, מחמת רדת החשיכה. משום כך חזרה והופעלה [...] יחידת קרב מוגברת בחיל־הנדסה ובנשק כבד. אחר סריקת גוש הבניינים הענק, בו נתברר שהיו בונקרים ומעברים תת־קרקעיים במספר רב, נתפסו כ־60 יהודים. מ־700–800 היהודים הנמצאים בגוש לא הייתה אפשרות לתפוס יותר, חרף כל המאמצים. היהודים הללו נסוגו ממחסה למחסה דרך מעברים תת־קרקעיים, אגב יריות מפעם לפעם. החלטתי איפוא לפוצץ מעברים אלה – עד כמה שהיו ידועים לי, ולאחר מכן להעלות את כל הגוש באש."

מ־22 באפריל נוקט שטרופ שיטה של אדמה חרוכה. מתחילים לשרוף בית אחרי בית, גוש אחרי גוש, רחוב אחרי רחוב. לכוח האש הייתה עוצמה הרסנית. אך הייסורים והתופת שנגרמו בשל השריפות לא התמצו בהרס החומרי ובחיסול משכנות אדם. שטרופ כותב ב־22 באפריל, ש"הדליקה שהובערה במשך הלילה גרמה לכך, שאותם היהודים, אשר למרות כל מיבצעי הסריקה, עדיין מסתתרים היו מתחת לגגות, במרתפים ובשאר מקומות סתר, הגיחו אל החזיתות החיצוניות של גושי הבתים כדי להימלט מן האש באחת מן הדרכים. אחוזי להבות קפצו היהודים בהמוניהם – משפחות שלמות – מן החלונות, או ניסו לשלשל עצמם בסדינים מחוברים זה לזה וכדומה. שקדנו על כך שאותם היהודים, וכן האחרים, יחוסלו מייד."

התופת הנוראה התחוללה בבונקרים. האוויר בתוך הבונקרים, מתחת לשלדי הבתים הבוערים, הגיע לנקודת הרתיחה. האוכל התקלקל מחמת החום והאש, המים היו חמים ובמקרים רבים לא היו ראויים לשימוש. רבים חלו והיו על סף הטירוף. ולמרות כל האימה והידיעה כי אין מיפלט, סירבו היהודים המעונים לנטוש את המחבואים. בתוך הגיטו הכלֶה והנשרף נמשכה המערכה העקשנית יום אחרי יום, כאשר הגרמנים אינם בטוחים בצעדיהם ובמעשיהם והיהודים בהמונים נשארים במחבואיהם. לאחר ימי מערכה בעלת אופי צבאי, המאבק המתמשך הוא מאבק של הבונקרים בעיקר, כאשר הלוחמים מגיחים לפתע, פוגעים באויב ונעלמים בין גלי החורבות. הגרמנים לא יודעים כיצד להתגבר על ההתנגדות העיקשת שאין לה תשובה בספרי הלחימה הקונוונציונאליים, ובשיטות שהפעיל עד אז שטרופ, בפעולות עונשין ורדיפות אחרי פארטיזאנים באיזור גאליציה (המקום שממנו הועבר לווארשה).

ב־23 באפריל כתב מרדכי אנילביץ' במכתב האחרון ששוגר מן הגיטו הבוער והגיע ליצחק צוקרמן:

"לא אוכל לתאר לפניך את התנאים בהם חיים היהודים. רק יחידי סגולה יחזיקו מעמד. כל השאר ייספו, במוקדם או במאוחר. הגורל נחרץ. בכל הבונקרים בהם מסתתרים חברינו, אי־אפשר להדליק נר בלילה מפאת חוסר־אוויר [...] ביום יושבים במחבואים. מהערב אנו עוברים לשיטת פעולה פארטיזאנית. בלילה יוצאות שתי פלוגות שלנו, שני תפקידים לפניהן: סיור מזון והשגת נשק."

בקרב הבונקרים הנמשך נאלצים הגרמנים לכבוש בונקר אחרי בונקר, מצודה אחרי מצודה. שיטות מלחמת הבזק אינן מכניעות את יהודי הגיטו. שטרופ מודיע פעמים אחדות בדיווחים, כי הוא עומד לפני סיום המבצע, אחרוני היהודים מוצָאים מתחת לאדמה. אך אחרי כל תאריך

שנקבע כיום הסיום, הוא חוזר ורושם למחרתו ששוב נתגלו יהודים, שוב נתקלו בלוחמים, שוב נפלו גרמנים והמערכה נמשכת.

ב־8 במאי נפל בונקר מטה האירגון במילא 18, שבו היו מרדכי אניליביץ' ומרבית הלוחמים מאנשי האירגון. בשלב כיבוש הבונקר קרא וילנר לשים קץ לחיים, וכנראה התאבדו רוב הלוחמים שבבונקר. קבוצה שיצאה משם בחיפוש אחרי דרך הימלטות מהגיטו נתקלה בחוליית חילוץ שהגיעה מהצד הפולני והצליחה, רובה, לעבור דרך התעלות לצד ה"ארי". בין הניצולים בדרך זו היו צביה לובטקין, שנשארה בחיים, ואחת מהמקשרות והפעילות המרכזיות של האירגון, טוסיה אלטמן, שנספתה זמן קצר לאחר הגיעה לצד השני.

פעולות התנגדות והתחבאות בקנה מידה רחב אירעו גם בשטח ה"שופים". אף על פי כן לא הייתה ההתנגדות באיזור ה"שופים" הגדולים כללית ומקיפה כל כך כמו בגיטו המרכזי ובשטח המברשתנים. מה"שופים" עלה בידי הגרמנים להוציא אלפי יהודים, שנשלחו לטראוניקי ופוניאטובו. היהודים שהוצאו מהמחבואים בגיטו המרכזי ולא נרצחו בו במקום אלא הועמסו על רכבות משא, רובם לא נשלחו אף הם להשמדה מיידית, אלא הגיעו למיידאנק, שם הופנו בחלקם הניכר לעבודה במחנה.

ב־28 באפריל מציין הדוח של שטרופ: "גם היום הופגנה בכמה וכמה מקומות התנגדות בכוח הנשק ונשברה." ב־2 במאי רושם שטרופ ש"יחידות הסיור של ה־ס"ס שפעלו בלילה, נתקלו לפעמים בהתנגדות מזוינת מצד היהודים." ב־3 במאי קובע שטרופ, כי "ברוב המקרים התגוננו היהודים בנשק ביד לפני נטישת הבונקרים [...] בלילה שעבר נורו יריות אל יחידות־סיירים אחדות שפעלו בגיטו." ב־4 במאי מדווח שטרופ, כי הסיירים הגרמנים עטפו נעליהם בסמרטוטים כדי שיוכלו להפתיע את היהודים הפתעה גמורה ו"בשעת ההתנגשויות בין יחידות הסיירים והיהודים נורו והומתו 30 יהודים." ב־5 במאי נאמר: "גם היום התגוננו היהודים בכמה וכמה מקומות". וכך יום אחרי יום. עוד ב־13 במאי, יומיים לפני ששטרופ הכריז על סיום ה"אקציה הגדולה", הוא מציין בדיווחו היומי: "בשעת ביעור אחד הבונקרים התחולל קרב אש ממש, ובו ירו היהודים לא רק באקדחים בעלי קליבר 08 ובאקדחי ויס פולניים, אלא אף השליכו רימוני־יד דמויי ביצה, תוצרת פולנית, על אנשי ס"ס." ב־15 במאי, יום בו עדיין שטרופ מדבר על התנגשויות והתגוננות מפני "ביריונים" שפצעו איש המשטרה הגרמנית, הוכרז על סיום האקציה.

לאות ניצחון פקד שטרופ לשרוף ולהרוס את בית־הכנסת היהודי הגדול ברחוב טלומאצקיה (Tłomackie), ובדיווחיו כתב: "אין עוד רובע יהודי בווארשה". הכתובת הזאת מופיעה באותיות גותיות אמנותיות בשער ספר הדיווחים: "Es gibt keinen jüdischen Wohnbezirk in Warschau mehr".

בפועל, גם אחרי ההכרזה על סיום המבצע לא פסקה ההתנגדות. היהודים האחרונים שנותרו בבונקרים ובמחבואים כלל לא ידעו על ההבדל שבין ה־15 במאי והימים שאחרי התאריך הזה. עוד חודשים רבים החזיקו קבוצות קטנות של יהודים מעמד בין חורבות הגיטו, ועוד חודשים יָראו גרמנים ושוטרים פולנים לשוטט בחופשיות בשטח מחמת הסכנה הכרוכה בכך. יחידים הצליחו לרקום קשר עם פולנים שהופיעו במקום, ולהימלט שבועות וחודשים אחרי תום המרד.

25 ימים נמשכה המערכה שריתקה כוחות גרמניים ניכרים והפכה את הגיטו לשדה קרב, בו נאלצו הגרמנים להתקדם שעל אחרי שעל. גם השטח, שהיה נראה בעיניהם מטוהר מיהודים, אוכלס יום או יומיים מאוחר יותר בלוחמים ומסתתרים, ומה שנראה בעיני הגרמנים כמטוהר, היה למעשה איזור שנותרו בו אנשים דרוכים להגנה. הלחימה עלתה לגרמנים בהרוגים ובפצועים רבים. לפי המקורות של שטרופ (אם כי הנתונים שבדוחות היומיים לא תואמים בכל הפרטים המספריים לדוח הכולל שלו) היו 16 הרוגים ו־85 פצועים בקֶרֶב הגרמנים בגיטו. לפי נתונים שמסרו הפולנים ב־22 באפריל, היו 86 הרוגים גרמנים ו־420 פצועים. בנתונים היהודיים מדובר על מאות רבות של הרוגים גרמניים.

הרושם שעורר המרד היה גדול והמאורע קיבל מייד ממדים של אגדה. הפולנים השתאו נוכח עוצמת המאבק, ורבים כאבו בכנות את הטראגדיה של הגיטו. אך היו גם הדים אחרים. המשורר צ'סלאב מילוש (Czesław Miłosz) כתב בשירו "קאמפו די פיורה" (Campo di Fiore), על

סחרחרת השעשועים שהתנופפה והסתובבה ליד הגיטו הבוער והלוחם, על הזוגות המשולהבים בגיל, על ניצוצות אש שהגיעו משטח הקרב וקולות הירי, ששותקו על ידי רעמי הצחוק והעליזות בערב וארשאי אביבי. מילוש מביא בשירו את הלקח הנצחי של התעלמות אנשים מהסבל וההקרבה המתרחשים בקירבתם, ועל אדישותם של פשוטי עם והתעלמותם מתמונות שנושאות עמן תכנים היסטוריים.

אך חמור הרבה יותר הוא לקט של דברים המובא בידי רינגלבלום במסתו על היחסים בין היהודים ובין הפולנים. בשיחות ובהתרשמויות שמביא המחבר, יש רק מעט השתתפות בכאבם של היהודים ודברי הערכה למאבק, ולעומת זאת רבים משמיעים דברי נאצה, וחוששים פן הכוח שנתגלה בגיטו יפגע בפולנים, ולא חסרים גם קולות אכזריים של שמחה לאיד, אל מול זעקות הנרצחים והנספים בלהבות.

לפי דינים וחשבונות פולניים, נעשו פעולות אחדות כדי לבוא לעזרתם של היהודים ואף היו קורבנות בפעולות אלה. הפנִיות של צוקרמן להגיש לו עזרה ולסייע לו בהיחלצות של אחרוני הלוחמים והניצולים לא נענו על־ידי המחתרת הפולנית, ופעולות הצלה התבצעו במסגרת של קבוצות פולנים ידידים, או תמורת סכומי כסף גדולים ששולמו בעד העזרה. מאוחר יותר אמנם הופעלו דפוסי עזרה מאורגנים.

לפי הדיווחים של "א.ק." לא הצליחו הפעולות שנעשו בידי הפולנים בשל ריכוזי כוחות גדולים של ה־ס"ס והמשטרה בקירבת החומות. מכל מקום, ללוחמים היהודים לא נודע דבר על ניסיון לפרוץ את החומה ולפתוח נתיב של בריחה, דבר שכאמור גם לא התבצע בפועל. כן נודע ללוחמים שכוחות פולניים התקיפו צוות של מרגמה גרמנית שהוצבה מחוץ לגיטו וכוונה לשטח המברשתנים.

העיתונות הפולנית במחתרת עסקה בהרחבה במרד. ה"ביולטין" של "א.ק." כתב בגיליונו מ־29 באפריל: "לפני שבוע התחילה המערכה השנייה בהכחדתם הפראית של יהודי פולין. הגרמנים ניגשו לגירושם של 40 אלף היהודים שנשארו עוד בווארשה. הגיטו השיב במאבק מזוין. 'הארגון היהודי הלוחם' פתח במלחמה של חלשים נגד חזקים. בכוחות דלים, בכלי נשק ותחמושת מועטים, ללא מים, מסונוורים על־ידי עשן ואש, הגנו הלוחמים היהודים על רחובות ובתים בודדים, והיו נסוגים בדממה צעד אחר צעד, יותר מפני האש שאחזה בבתים הצפופים מאשר מפני האויב המצויד בכלי מלחמה חדישים." עיתון אחר של המחתרת הפולנית, "המחשבה הממלכתית" ("Myśl Państwowa") כתב ב־30 באפריל: "... הקורבנות, אשר נבצר מהם לשנות את גורלם, החליטו ליפול באוחזם נשק ביד. עמידה זו שלהם, המובנת לכל פולני, משנה באופן מהותי את התמונה. מעם חסר ישע, עדר הנשחט על־ידי הרוצחים הגרמנים, התעלו היהודים לרמה של עם לוחם." עיתון כוחות השמאל הפולני, "פולין תנצח" ("Polska Zwycięży"), כתב בגיליון מ־30 באפריל 1943:

> "באיים הבריטיים, ביבשת האמריקנית ובמדינות שמחוץ לגיהנום הגרמני לא נראית הלהבה המיתמרת מעל פולין – הסמל לעינויים ולסבלות של אדם שהופקר לפשע. אתם, מעבר ל'חוף השני', אינכם רואים ואינכם שומעים. כל הד המגיע מהגיטו הבוער מזעזע את מצפוננו וגורם לנו כאב. כוס הפשעים האיומים עוברת על גדותיה. אנו קוראים ביולטינים מחזיתות המלחמה – באפריקה, רוסיה, סין, האוקיינוס השקט. גם שם נהרגים אנשים, גם שם יש מקום לגבורה ובוז למוות, אבל שם לוחמים ונהרגים בתנאים אחרים. בקרב המתנהל מאחורי חומות הגיטו האנשים מתים 'אחרת'. זהו קרב של אבודים כנגד חיית־טרף משתוללת. ביולטין משדה הקרב הזה יש להקריאו בחזית האנושות הלוחמת, כדי שחיילי חזית זו יוכלו להתגאות בחברים לנשק, אשר נהרגים היום בבתים וברחובות הגיטו כשנשקם בידם."

ועיתון הסוציאליסטים הפולניים, "הפועל" ("Robotnik"), כתב באחד במאי 1943:

> "וארשה מחכה במתיחות להתקפת תגמול אווירית של הסוביטיים או של האנגלים, שהייתה מרוממת את רוחם של היהודים הלוחמים בגיטו. בינתיים, מתקבל הרושם כי בחוץ־לארץ כלל לא יודעים על המתרחש בגיטו וארשה. מי אחראי לכך? האם האדם הממלא את תפקיד הדלגאט (delegat) או ז. וו. ז.? [Z.W.Z – המחתרת הלוחמת, שכינויה המקובל לאחר מכן "א.ק."]? אנחנו זוכרים שעובדות פעוטות מאה מונים

נודעו בלונדון כמעט מייד ושודרו לכל חלקי העולם. ולעומת זאת, לאחר מיבצע החיסול הקודם של יהודי פולין, שבו אבדו יותר מחצי מיליון יהודים – זה נודע לעולם רק לאחר הסיום המלא של המיבצע."

אך גם בביטאונים השונים היו הבדלי הערכה והתייחסות. הימין הראדיקאלי לא התעלה לדרגה של אנושיות גם בפני הטראגיה והמאבק ההרואי של הגיטו. היהודים הואשמו במזימות קומוניסטיות, ונכתב שהגיטו היה קן של אדומים ושהלוחמים היו צנחנים סוביטיים, עריקים גרמנים ובדיות אחרות מסוג זה.

ללא ספק, עצם הלחימה של היהודים עוררה התפעלות, ואצל רבים יחס של כבוד. מערכת הגיטו זכתה לכינוי "גיטוגראד" וצוין, שהעמידה של הגיטו מול האויב נמשכה זמן רב יותר מאשר זו של מדינות אירופיות עצמאיות.

לפי הדין־וחשבון המסכם של שטרופ, "מבין 56,065 יהודים, שנתפסו בסך־הכול, הושמדו 7,000 במהלך המיבצע הגדול ברובע היהודי לשעבר עצמו, במשלוח אל (מחנה ההשמדה טרבלינקה) הושמדו 6,929 יהודים; נמצא כי הושמדו בסך הכל 13,929 יהודים. מלבד אותם 56,065 הושמדו כ־6,000-5,000 בפיצוצים ובדליקות."

הגיטו, ועמו הקיום היהודי בווארשה, נעקרו כליל. זולת 15-20 אלף יהודים מסתתרים, שרק בחלקם היו בני וארשה, לא היו יותר יהודים במרחב העיר. יהודים מתחבאים אלה עתידים להיתפס בחלקם במשך הזמן, רבים אחרים נקלעו למרד הפולני באוגוסט 1944 שאמנם איפשר ליהודים לצאת ממחבואיהם, אך רבים ניספו בקרבות ובהרעשות, והניצולים הועמדו בפני משימה מורטת כוחות ועצבים למצוא לעצמם זהות חדשה ומקלט חדש לאחר הדברת המרד ובמשך החודשים האחרונים של המלחמה. לא מועטים ניספו ונרצחו בחודשים אלה. אין לדעת כמה יהודים ורשאים ניצלו על אדמת פולין, כמה שרדו במחנות וכמה שבו עם גלי הָרֶפאטריאציה מברית־המועצות. היו אלה אלפים, אך מספרם המדויק לא נקבע.

אחרי המלחמה החלו להתרכז יהודים ניצולים, שרידי משפחות ויחידים, שהתכנסו דואבים ונבוכים. גל של חורבות לא הזכיר לא בית ולא מחוז נעורים וקן חיים. מהכול נשבו הרס, דלות והתנכרות. במשך השנים כונסו בווארשה מוסדות יהודיים בחסות המשטר החדש. חיו בעיר אלפים, וזמן מה כנראה כ־20,000 אלף יהודים. רק חלק מיהודים אלה נטו לצוותא ציבורית יהודית. בשלב הראשון שאחרי המלחמה התקיימו פעילות מפלגות, מועדונים ועיתונות ענפה. עד סוף שנת 1949 שותקו כלי הביטוי והאירגון החופשיים, רוב היהודים עלו ארצות או היגרו לארצות אחרות, נותרו על־פי־רוב רק אנשים ברשות ובשירות המשטר. רבים מהיהודים לא הודו ביהדותם ולא היו מעוניינים להזדהות כיהודים. רוב רובם של יושבי וארשה היהודית באותה עת לא היו ורשאים ותיקים, וקשה לראות בקהילה מרוטת נוצות זו וחסרת הדמות המגובשת, המשך לקהילה הגדולה והתוססת שהתקיימה במשך דורות.

בשנים 1970-1968 התנהל בפולין מסע אנטי־יהודי ברוטאלי, שאילץ את רוב היהודים הנותרים לצאת את הארץ. נשארו מועטים – מתבוללים מושבעים או מיואשים מכול, ומחכים תוך השלמה לקץ דרכם. עדיין נשארו בווארשה סימנים אחדים של קיום יהודי – תיאטרון יהודי, שמבקריו עוקבים אחרי ההצגה בעיניהם, אך מקשיבים ללשון יידיש המתורגמת באמצעות אוזניות. קיים המכון היהודי ההיסטורי, שעיקרו תיעוד ושימור קורות תקופת החורבן. לפני כמה שנים שופץ וחודש בית־הכנסת "נוז'יק" (Nożyk) בטווארדה (Twarda), אך אין בווארשה מניין מדי יום, ואין רב בארץ פולין כולה. רק בית־הקברות הגדול נשאר בחלקו על תלו, ומצבותיו, הנושאות שמות מוכרים ומפוארים ומשב קודר של אילנות נישאים, מזכירות את העבר ואת ימיה של קהילה גדולה שהוכחדה לאור השמש באמצע המאה שלנו.

יהודים שנתפסו בזמן המרד, מובלים דרך הרחובות בגיטו אל ה"אומשלאגפלאץ". בתי הגיטו בוערים מסביב.

חיילי הבריגאדה הארצישראלית בשטח גיטו וארשה ההרוס, יוני 1945

חייל הבריגאדה הארצישראלית, עם שני יהודים מניצולי המרד, בשטח כיכר השילוח "אומשלאגפלאץ", יוני 1945

קברם המשותף של לוחמי גיטו וארשה: פולה אלסטר, הרש ברלינסקי ואליהו ארליך. השלושה נפלו בקרב פנים אל פנים עם הגרמנים, אחרי המרד הפולני, ב־27 בספטמבר 1944.

את גופותיהם גילתה, ליד הבונקר בו הסתתרו, ביום השחרור, אחותה של פולה, ונדה אלסטר (רוטנברג), חברת "פועלי ציון" שמאל. ונדה היתה הקשרית של "האירגון היהודי הלוחם" בצד ה"ארי" של וארשה, והקשרית של אירגון "ז'גוטה".

מפתח שמות

א

אדלמן, א׳ 127
אדלמן, מארק 241, 252
אדלר, סטאניסלאב 203
אדלר, סם (שחקן) 78
אדלשטיין (אחים) 68
אהרון (רב) 6
אוברלנדר 180
אוגוסט ה־2 10, 14
אוגוסט ה־3 10, 14
אוגורודסקי, מ׳ 69
אוז׳ך, מאוריצי 174, 230, 233
אוירבך, רחל 185
אומיאסטובסקי, רומאן (קולונל) 160, 164
אוסטרזצר, ישראל 129
אוסטשגה, אברהם 142
אופוצ׳ינסקי, פרץ 198, 215, 225, 242
אורגלבראנד 62
אורוויין (תעשיין) 68
אורלאן 209
אורנשטיין (מנהל תיאטרון) 78
אורסוואלד (קומיסאר) 204, 221
אחד העם 73, 77
אטינגר (תעשיין) 69
אטינגר, הנריק 79
אטינגר, סטאניסלאב 180
אטינגר־ראווסקי, מיכאל 33, 40
אטלאס, אליעזר 77
איזביצקי, יוסף 75
אייגר (חבר היודנראט) 209
אַייגֶר, בולֶסלב 99
אייגר, שלמה 44
אייזיק (ממזריץ׳) 20
אייזנבאום, אנטוני 46, 60
אייזנברג, מיכאל שמעון 34
אייזנשטדט, מרישה 215
אינסלר, אברהם 141
אלטמן, טוסיה 232, 253
אליישיב, א׳ 76
אלכסנדר (בנקאי) 6
אלכסנדר ה־1 32, 39
אלכסנדר ה־2 59, 65
אלכסנדר ה־3 65
אלסטר, פולה 186, 256
אלסטר (רוטנברג) ונדה 256
אלתר, ר׳ אברהם מרדכי (האדמו״ר מגור) 75
אלתר, ר׳ איצ׳ה מאיר (האדמו״ר מגור) 47, 56, 59, 70, 104, 173
אלתר, ויקטור 113, 128, 174
אנגיילצ׳יק, חיים 52
אנה (נסיכה־אלמנה) 7
אנטק, ראה: צוקרמן, יצחק
אנילביץ׳, מרדכי 232, 233, 235, 240, 244, 247, 250, 252, 253
אנ־סקי, ש׳ 141
אפלברג, ה׳ 77
אפלברג (מנהל תיאטרון) 78
אפשטיין, הרמן 44
אפשטיין, יעקב (סרן) 27
אפשטיין, יעקב (בנקאי) 43, 45, 58
אפשטיין, ולאדיסלאב 61
אפשטיין (משפחה) 71
אקארד, אליהו (אליאס) 22
אקרמן, י״ל 77
ארונוביץ, ב׳ 68
ארטשטיין, זכריה 244
אריה לייב, ר׳, ראה: צונץ
ארלט, ד״ר פריץ 179
ארליך, הנריק 112, 113, 120, 128, 174
אש, שלום 77, 78, 120, 127, 142
אשכנזי, משה יעקב 52
אשכנזי, שמעון 79, 145

ב

באומפלֶק, ד׳ 69
באטורי, סטיפאן 11, 14
באך 215
באלאבאן, פרופ׳ מאיר 121, 129, 141, 176, 180, 243
באץ, ד״ר רודולף 191, 193
בארטושבסקי, ולאדיסלאב 210
באשוויס־זינגר, יצחק 140, 142
בגין, מנחם 176
בוטרימוביץ׳ 17
בוֹיירהרץ, לוי 45
בוך (אחים) 68

בולסלאב (נסיך מאזוביה) 4
בוקסבאום, נתן 175
בוּקסְהֶוֶודֶן 27, 29
בורנשטיין, יצחק 185, 206
בור־קומורובסקי, תדיאוש (גנראל), ראה: קומורובסקי, תדיאוש
בורקון, ט' 69
בורשטיין, מ' 140
בֶּזְיָמְיָנִי (בן אצולה) 17
ביאלופולסקי, אברהם 175
ביאליק, ח"נ 77
ביאלר (מנרצחי פרשת קוט) 180
בידרמן, ר' ו"מ 122
ביהם (קומיסאר) 221
בֵּיילינסקי, פראנצישק 14, 18, 21
ביילים, מנחם מנדל 74, 107
ביחובסקי, ד"ר זיגמונט (זלמן) 120, 128
בילינסון, מ' 139
בילצקה־בלום, לובה 213
בירנבוים, א"ב (חזן) 77
בֶּלוֹב 78
בלוך, יאן 65
בלוך, ליפא 230
בלום, אברשה 230
בלום, ליאון (ר"מ צרפת) 151
בלוֹנק, ו' 69
בלונק, צ' 69
בליט, לוציאן 174
בן־אביגדור, א' 77
בן אהרון, יצחק 33
בן־גוריון, דוד 139
בן הניק, שמעון 20
בן חיים, ר' צבי הירש 30
בנטוב, מרדכי, ראה: גוטגלד, מֵייטק
בן מרדכי, לייזר 19
בן נתן, צבי הירש 36
בן־ציון, ש' 76
בסֶלר, פון־ (גנראל גוברנאטור) 98
בק, יוזף 145, 151, 163
בראון, י' 69
בראנדט (איש ס"ס) 221, 222, 242
בראנדשטטר, ד"ר מיכאל 213
בראנדשטטר, מרדכי דוד 213
ברג (הנציב) 70
ברג, מרי 216
ברגמן, ליאון 135
ברגמן, שבתאי 120
ברגנר, זכריה, ראה: ראוויטש, מלך
ברגנר, יוסל 108
ברגסון, משפחת 43
ברגסון, אנרי 79
ברדיצ'בסקי, י' 77
ברודרזון, מ' 140
ברוט, שמואל 130
ברוֹכיס (ובניו) 69
ברון, ט' 68
בַּרטֶל, קאז'ימייז' 125, 126
בריאנסקי (מנרצחי פרשת קוט) 180
ברייניין, ראובן 76, 77
ברלינסקי, הירש 241
ברמן, אברהם אדולף 207, 215
ברמן, בתיה 215
ברנארד (אחים) 43
ברנסון, ליאון 99, 200
ברנפלד, ש' 76, 77
ברסון, מתיאס 68, 70, 71
ברסלאב, שמואל 237, 238
ברסלר, חוה 72
ברקוביץ', יוסף 48
ברקזון, יוסף 42
ברקסזון, לייב 43
ברקסזון, שמואל 43
בשביס־זינגר, יצחק 104, 140, 142
בת משה, קיילה 34

ג

גבירטיג, מ' 140
גבלס, יוזף 144
גוגול, ניקולאי 142
גודלבסקי (כומר) 110
גוז'יק, דוד 185, 206, 207
גוטגלד, מייטק 114
גוטליב, ד"ר יהושע 78, 119, 120
גוטמן, חנוך 244
גוטשכטר, ר' י"ח 122
גולדברג, א' 110
גולדין, עזרא 77
גולדמאן, יצחק 61
גולדפאדן, אברהם 78, 142
גולדפלאם, ד"ר שמואל 79, 99
גולדשטיין, ברנארד 230
גולדשמיט, ד"ר הנריק, ראה: קורצ'אק, יאנוש
ג'ונסון, בן 142
גורדין, יעקב 78
גזונדהייט, ר' יעקלי 70
גזונדהייט, ישראל 61
גיטרמן, יצחק 133, 158, 185, 206, 241, 242
גיירטיך, א' 62
גלוצר, ישראל 135
גליצנשטיין, הנריק 79
גליקסברג, יאן 48
גליקסברג, נתן מנלי 31, 45, 46
גליקסמן 209
גנצווייך, אברהם 204, 220
גפנר, אברהם 135, 170, 176, 205, 206
גראבובסקי, הניאק 219, 249
גראבסקי, ולאדיסלאב 106, 117, 118, 123
גראבסקי, סטאניסלאב 120, 126
גראוויר, ישראל 75
גראייק, סטפאן (שלום) 186, 230
גראף (סוחר) 205
גרודזינסקי, ר' חיים עוזר 75
גרוויצקי, י' 101
גרוסר־סלאוויק, ברוניסלאב 75
גרייפנברג, דניאל 213

גרינבוים, יצחק 74, 77, 78, 101, 103, 106, 10
113, 115, 117, 119, 130, 132, 141, 146, 49
150, 151, 205
גרינברג, אורי צבי 140

ד

דאל, לאזאר 130
דאלאדייה 158
דה־לין (גנראל) 26
דה־למוס, ד"ר דניאל 22
דוד, ר' (המגיד ממאקוב) 30
דוד (ליאונארד) 6
דוד, רבי 6
דוידזון, חיים 45, 59
דוידזון, ד"ר יצחק 130
דוידזון, ד"ר נח 73, 74, 122
דויסון, בוגומיל 79
דומברובסקי 235
דוסטוייבסקי 142
דז'יגאן, ש' 142
דִיפּוּא, פיוטר 21
דיקשטיין, פרופ' שמואל 72
דיקשטיין, שמעון 72
דמובסקי, רומאן 66, 73, 74
דנציגר, יצחק מנדל (רב) 215
דֶקֶרט 19
דרון, קאנץ 27

ה

האלברשטאם, יוסף חיים 45
האנטקה, ב' 68
הָבְּרָאִיקוֹס, ד"ר, ראה: צלניק, משה
הוברבנד, שמעון (רב) 215
הורוויץ (בנקאי) 58
הורונצ'יק, ש' 140
היטלר, אדולף 145, 158, 163, 167, 185, 230
היידריך, ריינהארדט 158, 170
היים (גראף) 29
היימאן, א' 69
הימלר, היינריך 170, 174, 234, 246
הירש, ליפמאן 75
הירשביין, פרץ 79
הירשהורן, שמואל 82, 100, 110
הירשפלד, פרופ' מאוריצי לודוויק 62, 173, 182,
191, 213
הלונד, אוגוסטין (חשמן) 147
הלפרן, מ"א 110
הלפרן, מאבסימיליאן 72
הנדל 215
הס, רודולף 250
הפלה, הרמאן 222
הרטגלס, אפולינארי 77, 103, 109, 125, 130, 175,
176, 192
הרינג, זיגמונט 72
הרינוביצקי, פרופ' 122
הרניש, סיני (סטאניסלאב) 47, 48
הרץ, הנרייטה 22
הרשלה (משורר עממי בגיטו) 209, 210

ו

ואהל, הרמן 61
ואוולברג (משפחה) 68, 71, 72 (מכללה ע"ש) 155
ואייטעל (סוחר) 173
ואלטר, ד' 69
ואסילבסקה, ואנדה 148
וארשבסקי, ע' 140
וָגְמַייסְטֶר, יואל 100
ודובינסקי, דוד 176, 230, 241
ווידה (ראש העיר) 42
ווהל (מנרצחי פרשת קוט) 180
וויטה (שר האוצר) 74, 99
וולטסוובר, ק' 69
וולינסקי־ואצלאב, הנריק 248
וולף, לוסיין 123
וולף, מיכל 39
וולקוסטארסקי, א' 69
ויגודסקי, ד"ר יעקב 130
ויטוס, וינצנטי 117
ויטלין, יוזף 140
וייכרט, ד"ר מיכאל 141, 178, 185, 187, 188
ויילופולסקי, אלכסנדר 60, 61, 62, 64, 65
ויינגוט, נחום לייב 75
וַיינְצִיהֶר, ד"ר ש' 103, 109
וייס, ד"ר אברהם 129, 175, 176, 192
וייסבלט, י' 122
וייספלד (מנהל תיאטרון) 78
וילנר, אריה (יורק) 236, 237, 238, 239, 248, 249,
252, 253
וילסון, וודרו (נשיא ארצות־הברית) 100, 101
וינטר, שמואל 205, 216
וישינסקי (קארדינאל) 196
וישליצקי, ואצלאב 130, 132, 146, 148
וישניוביצקי, מיכאל קוריבוט 12
וישנייבסקה, מאריה, ראה גם: שצ'נסקה,
מאריה 231
ויתקין, יעקב (זרובבל) 120
ולאדיסלאב ה־4 9, 12, 14
וקרמן 235
ורהפטיג, זרח 175

ז

זאגאן, שבנא 176, 215, 225, 230, 236
זאיונצ'ק (גנראל) 38, 40
זאלוסקי 9
זאלצשטיין, גצל 30
זאמויסקי, אנדז'יי (גראף) 14, 60
זאמנהוף, ד"ר לודוויק 73
זאמנהוף (משפחה) 79
זאמרן־פראנקנג, פון־ 246, 249, 250, 251
ז'בוטינסקי, זאב 78, 144, 150, 151, 152
זביטקובר, ברק בן שמואל 34, 36, 43
זביטקובר, יהודית 30, 34, 37

זְבִיטקובר, שמואל 20, 27, 30, 34, 58, 71
זגורודסקי, י"ח 77
זַדֶרצקי, פרופ' טדאוש 149
זולוטוב (מורָה) 225
זומרשטיין, ד"ר אמיל 146, 155, 157, 176
זיגלבוים, שמואל (ארתור) 128, 175, 176
זיגמונט ה־1 7, 10
זיגמונט ה־3 9
זיידמן, שלמה 156
זיידנבויטל, סטאניסלאב 135
זְ'יימוֹבִיט 5
ז'יבלינסקי, רייזל 185
זילברברג (שוחט) 214
זילבררינג, פנחס יעקב 181
ז'ימיאן, יוסף 194
זינגר, י"י 140, 142
זלמנובסקי, חיים 213
זלצר, ישראל 238
זמבה, ו"מ 122
זְ'מִיגְרִידר־קונוֹפקה 157
ז'רומסקי, סטפאן 182
זרטל (זילברטל), משה 105, 107, 114

ח

חזן, יעקב 107
חילינוביץ' (עיתונאי) 225
חלופיצקי (גנראל) 47, 48
חמיילניצקי, בוגדן 12
חריף, ר' יהושע (פראגר) 22

ט

טאמיצקי, פיוטר 6
טָבֶּנְס, ואלטר (תעשיין גרמני) 223, 227, 239, 248
טבנקין, יצחק 74
טהון, ד"ר יהושע 78, 103, 109, 135, 146
טובים, יוליאן 140
טוֹגֶנדהולד, יעקב 46
טולסטוי 219
טוּרבינסקי, ישראל 27
טורקוב, זיגמונט 141
טורקוב, יונאס 186
טננבוים, אברהם 74
טננבוים (תמרוף), מרדכי 234, 236, 237
טפליץ, הנריק 62
טפליץ, תיאודור 44, (58)
טפליץ (משפחת) 58
טָפּפר, פיוטר 18
טרונק, י"י 140
טרוֹסקיֶר, אדולף 100, 128, 132
טרוצקי 111
טרוֹקנַהַיים, יעקב 120, 135, 146, 152, 156
טרמביצקי, אנטוני 25
טרפמן, פ' 105, 146
טשנר, פ' 203
טשצ'יאק, סטאניסלאב (כומר) 149
טשרניחובסקי, ש' 77

י

יאבלונסקי, ה' 122
יאגיללו, אָוגֶניוש 74, 81, 90
יאושזאהן, ב' ("איטשעלע") 107
יַאזְ'מְבְסקי, אדם 11
יאנאש, יוסף 37
יאנוש (נסיך) 4, 7
יאסטרוף, מרדכי 59, 61, 62
יאצקאן, שמואל יעקב 78
יאקוב 12
יאשונסקי, יוסף 176, 209
יאשינובסקי, איזידור (ישראל) 73
יאשינסקי, יאקוב (גנראל) 24
יהודה, בן יקותיאל מגומבין 13
יודקובסקי, ר' ח"ל 122
יוסטמן (יאושזאהן), משה 78
יוסטמן, רגינקה 238
יוסלביץ', ברק 26, 27, 29, 34, 35, 48
יורק, ראה: וילנר, אריה
יֶילנסקי, יאן 66, 73
יעקובוביץ', יהודית 43
ישראל (רופא) 6
יקותיאל (מגומבין) 13

כ

כהן, מייצ'יסלב (משה) 135
כהן, ד"ר פנחס 82, 98
כהן, פליכס 72
כהן, שמעון 44
כהנא, ש"ד 122
כוואט, ברקו 37
כוֹליאָבה 207
כנעני, דוד 105

ל

לאנגה, אנטוני 79
לאנצוטר, יוסף 30
לב, יצחק 74, 175
לבארטובסקי־פינקלשטיין, יוסף 230
לה־פונטן, פראנסואה לואי 22
לובומירסקי, זדז'יסלאב 100
לובומירסקי, סטאניסלאב 19, 21
לובטקין, צביה 206, 222, 232, 233, 236, 237, 252, 253
לובראנסקי (בנקאי) 58
לוונברג, יעקב 70
לווקו 5
לוֹטוֹסלַבסקי (כומר) 115
לויטה ל' (שליח מא"י) 131, 133
לֶויטָה, ליאון 120
לויטה (לויטאס), משה 226
לוי יצחק מברדיצ'ב, ר' 22
לוין, א' 126
לוין, א' (רב) 135
לוין, אברהם (מחבר כרוניקה) 217, 223, 225, 226, 227, 228, 241, 242, 243

לוין (אחים) (ביח"ר ללבנים) 69
לוין (אחים) (ביח"ר לנעליים) 69
לוין, ד"ר גרשון 74, 75, 120, 122, 123
לוין, יצחק מאיר 120, 175, 176
לוין, מ"ד 69
לוינזון, י' 69
לזוברט, הנריקה 200, 215
ליברמן, ה' 134
ליוויק, ה' 142
לייבוביץ', ר' יצחק (מגומבין) 22
לייבל, ישראל 30
לייפונר (רופא עממי) 95
לייקין, יעקב 221, 224, 241, 242, 244
ליכטנבאום, מרק 224, 248
ליכטנבוים, י' 200
ליליין, אפרים מוזס 77
לילייגבלום, מ"ל 77
לינדר, מנחם 213, 216, 220
ליס, קלמן 215
ליפסקי, יוזף 158
ליפשיץ, ר' שלמה זלמן 45, 46
לֶלֶוול, יואכים 46
לנדא, מיכאל 60
לנדאו, אלכסנדר 236, 238, 240, 244
לנדאו, הנריק 236
לנדאו, לודוויק 179, 180, 181, 183, 192, 194
לנדאו, מרגלית 244
לנסקי, ד"ר מרדכי 192
לסר (בנקאי) 58
לסר, אלכסנדר (צייר) 79
לעוו, יצחק 128
לשמיאן, בולסלאב 79, 140
לשצ'ינסקי, יעקב 75

מ

מאגנוס, שמואל 43
מאייר, יוזף 24
מאלאחובסקי, סטאניסלאב 20
מאנגער, איציק 140, 142
מאניש, ר' מנחם ב"ר יצחק חיות 13
מאסאלסקי (בישוף) 24, 26
מארק, ברל 235
מארקובסקי, יאן 37
מארקיש, פרץ 140
מוהילבר, שמואל 73, 74
מוכנאצקי, מאוריצי 40, 47
מולודובסקה, ק' 140
מולוטוב 159
מונטיפיורי, סר משה 52, 54, 56
מוניץ (תעשיין) 69
מוסוליני 159
מוראבסקי (שר המלחמה) 49
מוראצ'בסקי (ראש־ממשלת פולין) 110
מורגנשטרן, יוחנן 230, 241
מושיצקי 68
מזור, אליהו 135
מזור, מיכאל 189
מיגדאל, דוד 52
מייזל, מאוריצי 128, 135, 152, 157, 161, 174
מייזלס, ר' דובר 59, 60, 61, 62, 70, 76, 113
מיכאלוביץ', ביינש 75, 101, 106
מיכאלובסקי 23
מיכלסון, ר' צ"י 122
מילוש, צ'סלאב 253
מינצברג, ל' 146, 150, 157
מיצ'ינסקי 10
מיקלושינסקי, ר' א"ח 122
מלאבסקי (משפחת סוחרים) 205
מָלודז'יאנובסקי, קאז'מייז' 126
מלכין, ב' 140
מנדה (איש ס"ס) 221, 222
מנדלי מוכר ספרים 216
מנדלסון, א' 135
מנדלסון, סטאניסלאב ייז'י 78
מָנִישֶׁק, מיכל 18, 19
מרגליות, יצחק דוד 215
מרגליות, ר' משה מרדכי 13
מרקין, אסתר 213
משה בן יקותיאל מגומבין 13
משה, רבי 6

נ

נאפוליאון בונאפארטה 26, 28, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 47
נובוגרודסקי, סאניה 215, 230
נובודבורסקי, דוד 226
נובודבורסקי, ליאון 177
נובושילצוב, ניקולאי 40, 43
נוז'יק, זלמן 71, 255
נוידינג, שבנא 30, 40, 45, 48
נוימאן־נוירודה פון־ (גנראל) 191, 192
נוימארק, איגנאצי 43
נויפלד, דניאל 62, 77
נוישטדט, ליאון 185, 206, 207
נומברג, ה"ד 77, 78, 82, 98, 140
נוסבאום, הילארי 62, 70
נוסיג, אלפרד 242
נופר, פרידריך 27
נורביד, ציפריאן 60
נָיֶבִיאדוֹמסקי, אליגיוש 116
ניסנבוים, יצחק 73, 176, 215, 230
ניסנהולץ (סוחר) 173
ניסנזון (סוחר) 173
ניקולאי ה־ו 51, 55
ניקולאייביץ, ניקולאי 80, 93
נקל, אליהו בן מרדכי 14
נקל, חיים בן מרדכי 14
נקל, יעקב בן מרדכי 14
נקל, לווקא (אריה לייב) בן מרדכי 14
נקל, מרדכי 14
נקל, משה בן מרדכי 14
נקל, שלמה בן מרדכי 14
נָרוּטוֹביץ, גבריאל 116
נתנזון, איגנאצי 61

נתנזון, ד"ר לודוויק 70, 71, 76, 79
נתנזון, קאז'ימייז' 65
נתנזון (משפחה) 68, 71

ס

סאטאנובר, מנדל לפין 23
סאמואלזון, הנריק 45
סאמואלזון, שמעון 22
סאקובסקה, רותה 189
סגלוביץ', ז' 140
סגלוביץ', קלארה 142
סוּבּוֹרוֹב (פילדמארשל) 26, 27
סוֹבֵייסקי, יאן 12
סולין, פיוטר 187
סוּלקוּבְסקי, אוגוסט 19
סופר, ר' שמעון 75
סוקולוב, נחום 73, 74, 76, 77, 78, 123, 126
סוּרוביייצקי, אדם 34
סטאז'ינסקי, סטפאן 135, 160, 164, 177
סטאניסלאב (נסיך) 7
סטאשיץ, סטאניסלאב (בומר) 40, 46, 66
סטרוג, אנדז'יי 148
סיימן, ב' 69
סימונס, יעקב 20
סימונס, שמעון 20
סירוטה, גרשון (חזן) 122, 123, 215
סירוטקין, צבי 114
סירקין, מ' 73
סירקין, נחום 78
סלאבק, ואלרי (קולונל) 129
סלאווה 6
סלונימסקי, אנטוני 140
סלונימסקי, חיים זליג 52, 53, 62
סנה, ד"ר משה, ראה: קליינבוים, ד"ר משה
ספקטור, אלחנן 75
ספקטור, מרדכי 77, 78
סקלאדקובסקי, סלאבוי 125, 147, 164
סקשינסקי (שר החוץ) 123

ע

עזרא (לאזארוס) 7
עק, ד"ר נתן 213

פ

פאסנטשיין, מ' 199
פאסקייביץ, איוון פיודורוביץ' 49, 50, 51, 52, 56
פוגל, זיגמונט (ער"ד) 140
פודלישבסקי, א' 114
פוזנאנסקי, יוסף 70
פוזנאנסקי, מאקסימיליאן 79
פוזנאנסקי, ד"ר שמואל אברהם 71, 100, 121
פוזנר, שלמה זלמן 43
פוטוצקי (משפחת אצילים) 14
פוטוצקי, ס' (פובליציסט) 40
פולַקיֶביץ (ביח"ר לסיגריות) 117
פוניאטובסקי, יוזף 26, 31
פוניאטובסקי, סטאניסלאב אוגוסט 16, 17, 26, 31, 33
פורטנר, שמואל 70
פז'פיורקובסקי (תעשיין) 68
פט, יעקב 120
פטרסון (אחים) 72
פיאטולי 18
פיאלקובסקי (ארכיבישוף) 55, 60
פייגנבוים, ישראל איסר 77
פּיֶראצקי, ברוניסלאב 143, 144
פיכמן, יעקב 77
פילסודסקי, יוזף 80, 81, 93, 102, 110, 119, 124, 125, 127, 129, 135, 141, 145, 163
פינסקי, ד' 77
פינקל (בעל גימנסיה) 128
פינקלשטיין, נח 78
פינקרט 211
פירסטנברג, משה אהרון 30, 34, 36
פישר, לודוויג 193, 195
פלאטו, ד"ר אדוואַרד 79
פלאטו, יצחק 30
פלד, יהודה 200
פלוטניצקה, פרומקה 232
פלינקר, דוד 106, 122
פליקס (רופא) 6
פראנק, ד"ר האנס 167, 169, 187, 195, 196, 197, 198, 204, 212
פראנק, יעקב 18, 79
פרבשטיין, יהושע השל 100, 103, 109, 120, 126, 130
פרוסטיג (צִיר) 126
פרושיצקי, שמעון 74
פריבס (תעשיין) 205
פרידמן, א' (ממייסדי "הצופה") 76
פרידמן, א' (שליח מא"י) 127
פרידמן, אלכסנדר זישה 214, 230, 235
פרידריך אוגוסט (מלך) 32, 33, 35
פריינד, מ' 74
פרילוצקי, נח 79, 82, 99, 100, 106, 110, 120
פרילוצקי, צבי 77, 78
פרינץ (מוֹרֶה) 225
פריסטורובה, יאנינה 149
פרישמן, דוד 73, 77
פרלה, יהושע 140, 215
פרלמוטר, ר' א"צ 110, 122
פרנק, ע"נ 77
פרנקל, ליאופולד 43
פרנקל, פאוול 241
פרץ, י"ל 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 95, 142

צ

צ'ארטוריסקי, אדם 40
צווייבאום, יוליוש 213
צ'וּמה, ואלריאן (גנראל) 165
צונץ (צולץ) ר' אריה לייב בן משה ("חריף") 30
צוקרמן, יצחק (אנטק) 219, 220, 232, 233, 235,

236, 237, 238, 239, 240, 241, 244, 248, 249,
252, 253, 254
ציבִיכובסקי, פרופ' 179
צ'וּלָק 7
צייטלין, א' 140
צייטלין, הלל 77, 78, 176, 215
צילקוב, ד"ר יצחק 71
צ'ינסקי, יאן (גנראל) 49
צלאל 187
צלניק, משה (ד"ר הבראיקוס) 8, 13
צ'מברליין, נוויל 158
צנטנרשוור, פרופ' מייצ'יסלאב 213
צ'רניאקוב, אדם 128, 133, 152, 160, 165, 175,
176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185,
191, 192, 196, 202, 203, 204, 206, 211, 212,
213, 214, 216, 220, 221, 222, 223, 224, 248

ק

קאזורסקי (אציל) 7
קָאזִימָייז', יאן 12
קאלינובסקי (תעשיין) 68
קאלמאנסון, ד"ר יעקב 22
קאמינסקה, אידה 106, 141
קאמינסקה, אסתר רחל 79, 98, 106
קאמינסקי, אלכסנדר 248
קאנאל, ר' י"מ 122
קאנאל, ישראל 238, 250
קָאפִּיסְטָראנוֹ, יוהאן 7
קארטין, פינקוס 234, 235
קארליבך, ד"ר עזריאל 82, 98
קארצ'בסקי (פקיד העירייה) 53
קובנר, אבא 220, 232
קובּרינר, אדוארד 205
קודאשביץ', יוליאן 208
קוחאז'בסקי, יאן 81, 90
קוט, קאז'ימייז' אנדז'יי 180, 181, 217
קוטארבינסקי, תאדיאוש 155
קוטיק, אברהם 72
קולונטיי, הוגו 24
קולינסקי, יאן 24
קומורובסקי, תדיאוש 237
קון, מנחם 207
קונאר, אלפרד, ראה: קינדרפרוינד, אלכסנדר
קונסטאנטין 39
קונראד ה־3 7
קוסאק־שצ'וצקה, זופיה 238
קוסוביצקי, משה (חזן) 123
קוץ, אדם (קולונל) 154
קורף, פון־ (בארון) 38
קורצ'אק, יאנוש 79, 120, 206, 227
קושציאלקוֹבסקי, ו' 146
קושצ'יושקו, תאדיאוש 16, 21, 24, 25, 26, 35, 47,
48, 61
קיאריני (כומר) 46
קינדרפרוינד, אלכסנדר (קונאר, אלפרד) 79
קירשברוין, אליהו 112, 120, 130
קירשנבוים, מנחם 176, 216, 230, 240
קירשרוט, יוסף (עיתונאי) 77
קירשרוט־פראבינצקי, יוסף 79
קלאצ'קו, יוליאן 79
קלויזנר, יוסף 76, 77
קלומל, ד"ר מאיר 120
קלוקַאצקו, קאז'ימייז' 14
קליימן, משה 94
קליינבוים, ד"ר משה 108, 141, 146, 175
קְלִינקוֹבְשְׁטָרֶם 27
קלפפיש, ר' מ' 122
קלר, פון־ 31
קמינר, משולם 152, 176, 214
קעניגסברג, דוד 22
קפלן, חיים אהרון 166, 171, 172, 174, 178, 179,
186, 188, 193, 206, 211, 213, 214, 216, 221,
222, 225, 226, 232
קפלן, יוסף 216, 232, 236, 237, 238
קציזנע, א' 140
קצנלבוגן, ר' אברהם 22
קצנלסון, יצחק 141, 203, 209, 214, 215, 216,
217, 229
קראוסהאר, אלכסנדר 65, 68, 79
קראמשטיק, יעקב 46
קראמשטיק, יצחק 59, 61
קראשינסקי (תעשיין) 68
קרול, בוגדן 177
קרוננברג, ליאופולד 58, 61
קרוננברג (משפחה) 71
קרוננברג, שמואל זלמן 36
קרנבאום, מ' 69
קרנר, משה (סוחר בימי נסיכות וארשה) 34
קרנר, משה 74, 103, 112, 113, 122, 125, 128,
175, 176
קרצביץ (מורָה) 225
קשמינסקי, סטאניסלאב 65

ר

ראוויטש, מלך 108, 140
ראוכר, נ' 69
ראסקין, בן־ציון 74
רַאקוֹצִ'י 10
רבינוביץ, ל' 72
רבינוביץ', שאול פנחס (שפ"ר) 73, 77
רובינשטיין (דמות עממית) 210, 211
רובינשטיין (תעשיין) 69
רובינשטיין, ארתור 79
רובינשטיין, י' (רב) 146, 157
רובצקי, סטפאן (גרוט) 241, 247
רודאל, אריה 241
רוז'אנסקי, אליהו 242, 244
רוזמרין, ד"ר הנריק 148, 150
רוזן, מתיאס 56, 59, 61, 71
רוזנבלט, ד"ר י' 101, 103, 110, 130
רונזברג (רופא) 27
רוזנטאל (מנהל תיאטרון) 78
רוזנפלד, ד"ר מ' 110
רוזנפלד, מיכאל 241

רוזנפלד, מרדכי 37
רוזנפלד, שמואל 78
רוטהולץ, ש' (מתאגרף) 140
רוטוואנד, יעקב 62, 70
רוטוואנד (משפחה) 68
רונדשטיין, שמעון 74
רוניקר, אדם (גראף) 187, 194
רוקח, ר' יהושע 75
ריבארסקי, פרופ' ר' 142
ריבנטרופ, פון־, יואכים (שר החוץ הגרמני) 159
רייזען, אברהם 77
רייך, ד"ר ליאון 124, 130
רייך, שבנא 55
רייס, אנשל 175
רינגלבלום, ד"ר עמנואל 141, 158, 170, 172, 175, 176, 178, 179, 180, 185, 186, 187, 188, 189, 193, 194, 196, 197, 199, 204, 206, 207, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 225, 226, 228, 229, 230, 232, 233, 239, 240, 253, 254
רינד (אם יהודיה) 225
רַסנָר, חיים 120, 128, 130, 133
רפאל (מנהל תיאטרון) 78
רפאלקס, גור 74

ש

שביינטוסלבסקי, וויצ'ק 155
שווארץ, מוריס 142
שווארצבארט, ד"ר יצחק איגנאצי 157, 175
שווארצברד 106
שוויטאלסקי, קזימייז' 133
שוויינטוחובסקי, אלכסנדר 65
שולץ (תעשיין גרמני) 223, 239
שומאכער, י' 142
שור, פרופ' משה 122, 129, 146, 148, 150, 176
שטוקהאמר, שמשון (רב) 215
שטיין, מנחם (היסטוריון) 129, 225
שטיין, שבנא 77
שטרופ, יורגן 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255
שטרן, אברהם 46, 52
שטרן, ישראל 215
שיין, ואלדמאר 193
שייקספיר 142
שיפמאן, ד"ר ארנולד 79
שיפר, ד"ר יצחק (איגנאצי) 110, 122, 141, 175, 213, 235, 236
שיקורסקי, וולַדיסלַב (גנראל) 117, 234
שלום עליכם 78, 142
שלמה (רופא) 6
שלנגל, ולאדיסלאב 215, 244
שלקוביץ' (בן אביגדור), אליעזר 73
שמרוק, פרופ' ח' 140
שמואל, אייזיק 29
שניאור, ז' 77
שניאור, מ' (מנצח מקהלה) 123
שנקמאן, ראה: שרינסקי
שפירא, א"י 77
שפירא, קלונימוס קלמיש (רב) 215
שפרלינג, ו' 68
שצ'נסקה, מאריה, ראה גם: וישנייבסקה, מאריה 231
שקלא, ראה: הרטגלס
שרייבר, ד"ר דוד 130
שרינסקי, יוזף אנדז'יי 182, 202, 203, 224, 238, 241, 242
שָׂרָה, עמנואל 174
שרשבסקי (תעשיין) 69
שרשבסקי, רפאל סטאניסלב 100, 112, 128, 132, 133, 135, 148, 149, 176

מפתח עניינים ומקומות

א

"אביבה" (אגודת סטודנטיות) 143
אבסולוטיזם נאור 17, 24
אברהם (רחוב) 5
אגודה אגראריט 60
"אגודה להפצת אמנות יהודית" 142
"אגודה להפצת ספרי לימוד אלמנטאריים" 16
"אגודה למען בתי־הספר וההשכלה" 97
"אגודה מרכזית של בעלי מלאכה יהודים בפולין" 133
אגודת אורתודוקסים 82, 100, 102, 108
אגודת הזבנים 72
אגודת המורים היהודים 72
אגודת הסוחרים, ראה: קונפראטרניה
אגודת הפועלים הפולנים (1889) 64
"אגודת ישראל" 75, 82, 98, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 128, 130, 134, 135, 146, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 159, 176, 214, 230, 235
אגודת עיתונאים וסופרים 108
אגודת הרבנים 122, 146
"אד־אסטרה" (קלוב נשים) 140
"אהבת תורה ויראת שמים" (אירגון) 215
או.אן.אר. (ONR) 180
אוגוֹדה 123, 124
אוגנדה 74
אוגרוֹדוֹבה (רחוב) 194
אודיסה 78
"אוהל פרץ" (יצירה אמנותית) 142
"אוזון" ("מחנה הליכוד הלאומי" O.Z.N) 154
אוחראנה (משטרה פוליטית) 75
אויאזדוב (שדרות) 157
אוכרונקה (גן ילדים) 62
אוֹלקוש 14
"אומשלאגפלאץ" 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 243, 244
"אונזער לעבן" (יומון) 78
אוניברסיטה עברית 120
אוניברסיטה עממית חופשית (וולנה ושבניצָה) 75
אוניברסיטת וארשה 46, 129, 143, 150, 155, 156, 160
אוסטמארק, ראה: אוסטריה
אוסטרובסקה (רחוב) 245
אוסטרו־הונגריה 59, 93
אוסטריה 16, 17, 31, 33, 34, 52, 80, 81, 82, 98, 159, 175
אוסטרליה 48
אוסטרליץ 32
אוסף ברסון 71
אופוצ'נו 236
"אופיניה" (שבועון) 141
"אופיניה ז'ידובסקה" (שבועון) 95
אוקופובה (רחוב) 123
אוקיינוס שקט 254
"אוקסיליום אקדמיקום יודאיקום" (עזרה אקדמית יהודית) 143
אוקראינה 14, 20, 22, 24, 73
אוקראינים 250, 251
אורדינאצקה (יורידיקה) 14
אורדִינַאצקיה (רחוב) 157
"אורורה" – השחר (אגודת אקדמאים ציונים) 143
"אורט" 81, 121, 213
אורתודוקסים (רשימה) 109, 110, 112, 116, 130
אושוויץ 197, 231
"אחוות ציון" (אגודה) 73
"אחיאסף" (הוצאה לאור) 73
"אחיעזר" (עזרה הדדית) 71
אָטַאט, ראה: מס הקהילה
איגוד הסוחרים המרכזי (סיעה) 116, 147, 148, 157
איגוד הסנדלרים הפולנים 147
איגוד סעד גרמני־נאצי 178
איגוד עורכי־דין פולנים 156, 178
"איגוד צבאי יהודי", ראה: ז'.ז.וו.
"איגרת רועים" (ביטאון) 148
"אידישעס טאגבלאט" 78
"איזראליטה" (כתב עת) 62, 77
איטליה 5, 34, 174, 197
"איינזאצגרופן" 219
אימפריה אוסטרו־הונגרית, ראה: אוסטרו־הונגריה
אימפריה רוסית, ראה: רוסיה
אינטרנאציונאל סוציאליסטי 114
"איקָאר" (אידישע קולטור ארגאניזאציע) 215, 216, 220

אירגון בעלי מלאכה (רשימה לבחירות לבית הנבחרים, 1928) 130
אירגון יהודי לוחם (ZOB) 218, 226, 230, 233, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 243, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254
אירגון סוחרים ובעלי־מלאכה (רשימה לבחירות) 128
אכסניה יהודית אקדמית 97
"אלדוראדו" (אולם תיאטרון), ראה גם: בּוּף 78
אלזאס 32, 33
"אליזאום" (אולם) 78, 98, 141
אלכסנדר, מצודה ע"ש 50, 53, 58
אלכסנדרובסקה (רובע) 88
"1859 ימים של וארשה" (כרוניקה) 210
אלקטוראלנה (רחוב) 41, 194
אלקסנדרוב 215
"אלקציה" 9
אָמן 4
אמנת המיעוטים 111, 120, 145
אמסטרדאם 20
אנגליה 20, 80, 166, 181
אנדציה, ראה: מפלגה דמוקראטית לאומית
אנדקים (דמוקראטים לאומיים) 66, 67, 74, 80, 81, 90, 94, 97, 142, 144, 145, 148, 151, 156, 177
אנסבך 98
אנשי אמונים 101, 102
"אנשים בשכונה הנעולה" (ספר) 190
אסכולה (גימנסיה) 121
"אָסטורי" 9, 14
אספרנטו 73, 79
אצ"ל (ארגון) 151
א.ק. (ארגון מחתרתי־צבאי פולני) 237, 241, 243, 244, 245, 248, 253, 254
אקסצסים (התפרצויות) 111
אקציות (בגיטו) 221, 225, 227, 228, 235, 243, 245, 246, 250, 252
"אקציון ריינהארדט" 222
אָר.ג.אוֹ. (RGO – אירגון סעד) 195, 197
"ארדנער גרופע" 156
ארץ־ישראל 49, 74, 100, 101, 106, 113, 114, 118, 119, 120, 122, 123, 127, 128, 131, 138, 139, 142, 144, 151, 152, 155, 157, 169, 174, 231, 234
ארצות־הברית של אמריקה 48, 67, 118, 129, 175, 186, 188, 207, 208, 242
"אררט" (תיאטרון) 142
"אש קודש" (ספר חסידי) 215
"אשכול" (אנציקלופדיה עברית) 61
אשכנז 6
אשראי הדדי 71

ב

"באגאטלה" (תיאטרון) 78
באזל 73
"באפרייאונג" (עיתון) 196
בארבארוסה, מבצע 174, 208, 209
ב.ב., ראה: בלוק על־מפלגתי לשיתוף פעולה עם הממשלה
בוברויסק 75
בוהמיה 174
"בונד" (דער יידישער ארבייטער בונד) 73, 74, 75, 81, 82, 91, 97, 99, 100, 102, 104, 109, 110, 112, 114, 115, 119, 120, 121, 127, 128, 130, 133, 134, 135, 139, 140, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 158, 160, 176, 184, 217, 230, 231, 232, 233, 235, 240, 241, 247
"בּוֹנָה" (כינוי לכרטיס מזון) 210
בוניפראטרסקה (רחוב) 106, 194
בּוּף, ראה גם: אלדוראדו 78
ביאלה 110
ביאליסטוק 52, 73, 109, 168, 174, 184, 230
"ביולטין לאינפורמציה" (עיתון ה־"א.ק.") 245, 246, 247, 253
"ביולעטין" (בטאון) 183
"בִּיֶילאני של היהודים" 5
ביילאנסקה (רחוב) 20, 34, 88, 105, 106
ביילורוסיה 166
בִּילֶטוֹבִי, ראה: כרטיס יומי
"בימי חורבן ושואה" (ספר) 205
"ביקור חולים" (מוסד צדקה) 22, 29, 36, 71, 123
בירובידג'אן 155
בית האקדמאי היהודי 122
בית הדין היהודי (בית הדין הסינדיקאי) 22
בית הדין העליון, ראה: אסטורי
בית־הכנסת הגדול (ברחוב טלומאצקיה) 71
בית־הכנסת הישן (ברובע פראגה) 71
בית־הכנסת ע"ש נוז'יק 71
בית־הספר לאגרונומיה 46
בית העלמין ברובע ברודנו 30
בית־העלמין ברחוב גנשה/אוקופובה 30, 123
בית הקהילה (ברחוב גז'יבובסקה) 120
בית־חולים יהודי 30, 71
"בית לחם" (מוסד סעד) 123
בית"ר 139, 176, 232, 236
"ביתריה" (איגוד סטודנטים) 143
בית תמחוי לעניים 71
בלגיה 197
בלוודר 129
בְּלוֹנֶיָה 6, 13
"בלוק יהודי דמוקראטי" (רשימה לבחירות למועצת העירייה) 128
"בלוק יהודים בלתי־מפלגתיים" (בבחירות למועצת עיריית וארשה) 128
בלוק לאומי ציוני 152
בלוק מיעוטים (בבחירות לבית הנבחרים ב־1928) 130, 134
"בלוק על־מפלגתי לשיתוף פעולה עם הממשלה" – ב.ב. (B.B.) 129, 130, 135
בלז 75
"בלילה, בשוק הישן" (מחזה) 142
"בליצקריג" (מלחמת בזק) 219, 224
בלפור, הצהרת 100, 128
בלתי־מפלגתיים (רשימה) 109, 116, 122
"במקום מדיניות חוץ – בעיה יהודית"

(מאמר) 153
בנדין 109
בנדין־סוסנוביץ 235
"בנות ציון" (אגודת נשים ציוניות) 82
"בני משה" (אגודה) 73
"בני ציון" (אגודה) 73
בנק אמיסיוני (בנק פולני) 58
בנק המדינה (בנק פולני) 43
בנק לקואופראטיבים 118
בנק פולני, ראה: בנק אמיסיוני, וראה: בנק המדינה
בנקים (בנק), כיבר 98, 104, 137, 179
בְּרַאשין (אחוזה) 18
ברודנו 30
בְּרִזָה־קַרטוסקָה 144
בריטניה הגדולה 165
"בריסטול" (מלון) 141
בריסל 207
בריסק 5, 11, 22, 154, 156, 229
בריסק (מצודה) 134
"ברית אגודות שיתופיות" 118
"ברית החברות הקואופראטיביות הידודיות" 118
ברית־המועצות 166, 168, 174, 175, 207, 209, 219, 233, 234, 254, 255
"בר־כוכבא" (מחזה) 142
ברלין 31, 63, 192, 221
ברסלאו 3, 20, 34

ג

"גאוּדאמוּס איגיטוּר" (המנון הסטודנטים) 122
"גאזטה ורשבסקה" (עיתון) 142
"גאזטה ז'דובסקה" (עיתון) 207
"גאזטה פולסקה" (עיתון ממשלתי) 144
גאליציה 17, 31, 35, 36, 57, 59, 61, 64, 75, 80, 81, 114, 116, 130, 134, 135, 147, 252
"גביאזדה" (הכוכב) (אגודת ספורט של פועלי ציון שמאל) 140
גדאנסק 28
גווארדיה לאומית 48
גווארדיה עירונית 48, 49
"ג'וינט" 114, 118, 127, 133, 149, 159, 178, 185, 186, 188, 189, 206, 207, 208, 213, 230
גומבין 13, 22
גור (שושלת אדמו"רים) 47, 56, 59, 70, 75, 82, 104, 122, 175, 176, 215
"גורדוניה" (תנועת נוער) 139, 218, 232, 236, 238, 244
גורה קאלווּאריה 59
גוש אנטי־פאשיסטי 234, 235
גוש המיעוטים (רשימה) 115, 116, 117
גוש לאומי כללי 157, 159
גוש ציוני דמוקראטי 157, 159
גז'יבובסקה (רחוב) 76, 89, 106, 108, 120, 121, 129, 136, 157, 181, 195
גז'יבובסקי (כיכר) 106, 136, 194
גזירות ת"ח ות"ט 14, 17, 24
גיבאלסקי (רחוב) 194
גיטו 33, 41, 54, 88, 128, 129, 133, 141, 159, 168, 173, 174, 176, 177, 178, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254
גיטו מרכזי 238, 239, 243, 246, 248, 251, 252
"גירוש יאנואר 1943" 244-249
"גירוש גדול" 229
"גלוס ז'דובסקי" (שבועון) 77
"גלייט" (מס) 52
"גלילה" (איגוד סטודנטים) 143
גליניאנה (רחוב) 137
גמ"ח, קופות (אירגון) 45, 118, 133, 157
"גמינה" 181
"גן החורף" (תיאטרון) 78
גן יהודי, ראה: קראשינסקי, גן
גן סאסקי 25, 104, 149
גְּנוּיְנָה (רחוב) 105
גנראל־גוברנמן (ג"ג) 167, 170, 177, 185, 188, 189, 191, 195, 197, 198, 207, 222, 230, 231, 233
גנשיה (רחוב) 30, 42, 71, 91, 95, 105, 106, 121, 167, 236, 239
גסטאפו 189, 205, 221, 223, 235, 238, 242
גראניצ'נה (רחוב) 41, 106, 179
גרודז'יסק 122
גרודז'יסקי (שטיבל) 104
גרודז'נסק 22
גרודזקה (רחוב) 35
גרוֹדנוֹ 5, 13, 20
גרוונוואלד 93
גרוכוב 114
גרמניה 6, 22, 44, 75, 80, 81, 82, 98, 99, 141, 144, 145, 146, 151, 159, 160, 165, 166, 169, 174, 175, 176, 179, 186, 208, 219, 223

ד

דאנציג 5, 8, 9, 30, 158, 163, 173
"דאס ווארט" (כתב עת) 74
"דאס יידישע ווארט" (ביטאון) 82, 98
"דאס יידישע טאגבלאט" (עיתון) 107
"דאס יידישע פאלק" (עיתון) 97
דבורה (חוג נשים ציוני) 74
"דָה נוֹן טוֹלַרַאנְדִיס יוּדַיאִיס" 8, 10, 11
"דוד" (שטח ריכוז למשולחים) 229, 238
"דוָה גְרוֹשָה" (עיתון) 94
דוזור (ועד הקהילה) 45, 46, 48, 49, 53, 55, 56, 59, 60, 61, 70, 71, 72, 76, 79, 81, 120, 157
דוזורים (פרנסים) 45
דומה (הפארלאמנט הרוסי) 66, 74
דומה ה־2 81
דומה ה־4 74, 90

דונאי (נחל) 3
דונַאי (רחוב) 5
דז׳ילנה (רחוב) 98, 106, 219, 238
דז׳יקה (רחוב) 91, 97, 106, 119, 136, 244, 245
"די ארבייט" (כתב עת) 74
"די דייטשישע שול" 123
"די וואַרשעווער יידישע צייטונג" (שבועון) 78
"די יידישע ביבליאטעק" (מאסף) 77
"די נייע וועלט" (יומון) 78
"די נייע שול" (כתב עת פדאגוגי) 121
"די קאאפעראטיווע באווענונג" (ביטאון הקואופרטיבים) 133
"די קהילה שטימע" (כתב עת) 152, 156
די שבועה (שיר) 110
דלגטורה (נציגות הממשלה הפולנית הגולה במחתרת) 246
דלוגה (רחוב) 20, 27, 34, 78, 97, 101, 105, 178
דלוגוש (רחוב) 194
"דלת העם בני דת משה בווארשה" 25, 26
דמוקראטית (רשימה) 109
דַנְיֶילוֹבִיצ׳וֹבְסָקָה (רחוב) 30, 59, 62
"דער איד" (עיתון) 78
"דער געדאנק" (כתב עת) 74
"דער האנדלס־אַנגעשטעלטער" (כתב עת) 74
"דער וועג" (יומון) 78
"דער טעלעגראף" 78
"דער מאמענט" (עיתון) 78
"דער נייער געדאנק" (כתב עת) 74
"דער פריינד" (עיתון) 89
"דער רוף" (הקריאה) 235
"דר באובאכטר אן דר וייכסל" 46
"דרור" (פרייהייט – תנועת נוער) 139, 144, 213, 218, 219, 232, 234, 236, 238, 244
"דרור־החלוץ" 232, 234, 236, 244
דרזדן 32, 182
"דרך המאבק לניצחון" (ביטאון מפלגת האיכרים הפולנית) 246

ה

"האחים קרמזוב" (מחזה) 142
"האֶלה מירובסָקה" 106
"האסיף" (שנתון) 77
"הארץ שעל הנהר ויסלה" 64
"הבוקר" (עיתון) 77
"הבוקר אור" (ירחון) 77
"הבימה" (תיאטרון) 142
הברחה (של מזון לגיטו) 199, 200, 201, 202
"הגולם" (מחזה) 142
"הגנה" (ארגון) 151
"הדור" (שבועון) 77
"הדיבוק" (הצגה) 141
"ההגנה שלנו" (ביטאון) 144
הוז׳ה (רחוב) 190
"הויז־פריינד" (מאסף) 77
הולנד 20
הומבורג 75
הונגריה 17, 56, 196
"הזמיר" (חברה לתרבות המוסיקה) 79
"החלוץ" 101, 114, 119, 139, 156, 233, 244
"הטלאי הצהוב" (מאמר) 149
היהודים (רחוב) 5
"היהודים, הגרמנים ואנחנו" (ספר) 66
"היום" (עיתון) 77
"היומון הווארשאי הלאומי" (עיתון אנדקי) 149
"היחסים בין יהודים ופולנים" (חיבור) 240
היידאמאקים 22, 24
"היינט" (עיתון) 78, 93, 100, 107, 108, 110, 113, 118, 127, 141, 151
"היסטאריש ליטעראריש בוך" (מאסף ספרותי) 77
"הירדן" (שבועון ספרותי) 77
"הכוכב", ראה: גביאזדה
"הכנסת כלה" 123
"הכרם" (שנתון) 77
"הלוואת חן" (קופת גמ"ח) 36
"המבריח הקטן" (שיר) 201
"המדינה היהודית" (מאמר) 143
"המזרחי" (תנועה) 73, 75, 82, 97, 108, 114, 115, 116, 120, 121, 122, 128, 130, 135, 147, 152, 157, 176, 217, 230
"המחשבה הממלכתית" (עיתון) 254
"המכשפה" (מחזה) 142
"הנוער הציוני" (תנועת נוער) 139, 218, 232
"הסוחר מוונציה" (מחזה) 142
"הסתדרות האקדמאים היהודים לעזרה הדדית בבתי־הספר הגבוהים בפולין" 143
הסתדרות חרדים 75
הסתדרות כללית 139
הסתדרות נשים מזרחיות 82
הסתדרות ציונית 82, 97, 101, 106, 113, 118, 119, 123, 129, 147, 159
"העורמה היהודית" (כתב פלסתר) 10
"הפועל" (אגודה) 140
"הפועל" (עיתון) 254
הפיכת מאי 1926 (הפיכת פילסודסקי) 125, 129, 155
"הצופה" (עיתון) 76
"הצופיה" (אגודת סטודנטיות) 143
"הצפירה" (עיתון) 52, 62, 63, 73, 76, 97, 100, 107, 113
"הקול" (שבועון) 77
הקיבוץ הארצי 107
הרוביישוב 22, 46, 236, 238
"הריפורמה של היהודים" (חוברת) 22
השומר (תנועת נוער) 97, 101
"השומר הדתי" (תנועת נוער) 139
"השומר הצעיר" 82, 97, 114, 139, 144, 197, 206, 213, 218, 219, 226, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 242, 244
"השחר" (שבועון יהודי בפולנית) 62, 77
"השילוח" (ירחון) 77
"ה־13" (טשינאסטקה – כינוי למשרד למלחמה בנשך ובספרות) 204, 205
"התאחדות חופשית של הצירים בני הלאום היהודי" 110, 116, 126, 130, 146

"התחייה" (אגודה) 74
"התקפה" (קבוצה אנטישמית) 179

ו

ואוור (יערות) 98
ואלובה (רחוב) 47, 239, 251, 252
ואליצוב (רחוב) 194
וארטגאו (חבל) 220
"וארשה היהודית" 35
וארשובה 3
"וואבענדיקע בלעטלעך" (מאסף ספרותי) 77
"וואס וויל די אגודת האורתודוקסים" (חוברת) 98
ווהרמאכט 208, 209
"וואַרשאַווער אַרבייטער" (ביטאון) 75
ווידה (ראש העירייה) 41
וויט (משרה עירונית) 4, 65
"ווילנער טרופע" (הקבוצה הווילנאית – להקתה של אסתר רחל קאמינסקה) 98, 141
וו.י.ק.ט. ("וואַרשאַווער יידישער קונסט טעאַטער" – התיאטרון האמנותי היהודי הווארשאי) 141, 142, 161
וולה 25, 49
וולה (חברת מניות) 69
וולנוֹשץ' (רחוב) 194
וולסקה (רובע) 88
"וולפונה" (מחזה) 142
וונוס (אולם) 98
וונזקה (רחוב) 35
וורקה 122
וייֶלקה (רחוב) 185
וילנה 3, 51, 75, 114, 140, 143, 146, 147, 168, 174, 184, 219, 220, 232, 233
וינה 26, 50
ויסלה, נהר 3, 9, 19, 25, 26, 64, 65, 87, 166, 190, 194
וישוגרוד 87
וְלוֹצְלַוֶוק 28, 87, 205
וָנגְרוֹב 19
וסטפאליה 33
"ועד אזרחים כללי עירוני" 94, 96
"ועד בחירות מאוחד של הפועלים היהודים הדתיים" 128
"ועד בחירות של המפלגה הדמוקראטית היהודית" (בחירות למועצת עיריית וארשה) 128
ועד ארבע ארצות 13, 17
"ועד הבורסה" 65
"ועד ההצלה", ראה: ועד מרכזי לעזרת היהודים
"ועד המשלחות היהודיות" 111
ועד הסיוע האמריקני 97
ועד הקהילה, ראה: דוזור
"ועד וארשא" (ממוני ארצות בווארשה) 13
"ועד כלכלי יהודי בפולין" 148, 159
ועד לאומי 240, 244
"ועד מאוחד יהודי למאבק נגד רדיפות בגרמניה" 144
ועד מדינת ליטא 13, 17
"ועד מרכזי לעזרת היהודים" ("ועד ההצלה") 127
"ועד מרכזי לעזרת יהודי בריסק" 155
ועד מרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין 106, 118
ועד רבני וארשה 70
"ועד של בני דת משה" 45
"ועדה להגנת השחיטה הכשרה" 151
ועדה לחינוך לאומי 16
"ועדה מרכזית לחרם כלכלי נגד גרמניה" 145
"ועדה פולנית מרכזית לבתי־החרושת" 91
ועדי בתים 188, 189, 211, 213, 215, 216
ועדת הדתות והחינוך (משרד הדתות והחינוך) 45
ועדת חוקה של הסיים 115
ועידה מוקדמת (פארקאנפערענץ) 102, 103
ועידה ציונית ארצית (מארס 1926) 124
ועידה ציונית שלישית (נובמבר 1917) 100
ועידת ציוני וארשה (יוני 1926) 125
ועידת רקטורים של האוניברסיטאות 150
וְרוֹנָיָה (רחוב) 91, 194
"ורטרפאסונג" 242
וַרְמְיָה 28
ורסאי, חוזה 146, 163

ז

ז'אביה (רחוב) 41, 104, 179
ז'או.בה. (ZOB), ראה: אירגון יהודי לוחם
זאבָנטה (ביתן תערוכות) 116
זאבסית, כיכר 185
"זָאלוטיה" (אגודת אקדמאים) 143
זאמנהוף (רחוב) 106, 194, 244, 250, 251
זאקרוצ'ימסקה (רחוב) 41
זבונשין 158, 185
"ז'יגוטה" 238
זגלמביה 235, 236
ז'וליבוז' (רובע) 105
"ז.וו.ז." (ראה: א.ק.) 254
"ז'.ז.וו." (איגוד צבאי יהודי) 240, 241, 249, 251, 252
ז'.ט.או.ס. (Z.T.O.S.) – חברה לעזרה עצמית יהודית) 187, 189, 225
"זִידְנוֹצָ'נְיָה" (אגודת אקדמאים מתבוללים) 143
זִ'יטְנָיָה (רחוב) 194
זִ'ימְנָה (רחוב) 105
זָ'לַאזְנָה (רחוב) 194
זָ'לַאזְנָה בְּרַאמָה (כיכר) 12, 104
ז'ליכוב 22
"זמיר עריצים" (ספר) 30
זַמקובה (רובע) 88
ז'.ס.ס. (Z.S.S.) – העזרה הסוציאלית העצמאית־היהודית) 187
"זקני היהודים" 21

ח

"חאלופניק" 68, 91, 133

"חבצלת" (גימנסיה לבנות) 82
חבר הלאומים 146
"חברה יהודית דתית בגנראל־גוברנמנט" 98
"חברה לדעת ואמנות של העם היהודי" 72
"חברה להפצת מדעי היהדות בפולין" 128
"חברה לחיפוש עבודה לעניי ישראל" 76
חברה קדישא 21, 22, 30, 37, 59, 210
חברות עממיות לאשראי 71
חד־נס (תורת בית"ר למוניזם ציוני) 139
חדר מתוקן 73
"חובבי ציון" 73, 91
חובבי שפת עבר (אגודה) 98
חוגים פאטריוטיים (פולניים) 24, 28, 30, 38, 47, 60
"חוק הבחירות" 115
"חוק השחיטה" 149, 150
"חוק השילוט" 148
חוק חלָמני 3
חוק תעשייה ומלאכה (יוני 1927) 126
חוקה 16, 31, 32, 38, 39, 120, 134, 146
חוקת מארס 1921 115, 129
חורב (רשת חינוך דתי) 121
"חינוך" (גימנסיה) 121
חלודנה (רחוב) 107, 108
חלם (אזור) 109, 110
חלמנו 220, 233
"חמדת שלמה" (ספר) 45
חמיילנה (רחוב) 55, 56, 78
חָסָד׳לָך (בעלי עגלות רוכלים) 146
חסידות, חסידים 22, 23, 30, 36, 48, 55, 56, 59, 60, 70,71, 72, 73, 75, 89, 122, 215
חצר של יאנאש (שוק) 104
"חשמוניאה" (אגודה) 97

ט

טא"ז (אירגון סעד) 123, 178, 188
טאטארים 3
טאמָקה (יורידיקה) 12
טארגובה (רחוב) 97
טארגוביצה (הקונפדראציה הפרו־רוסית) 20, 24, 26, 39
טובארובָה (רחוב) 88, 136, 157
"טוביה החולב" (מחזה) 142
טוואררדה (רחוב) 25, 71, 106, 123, 136, 226, 239, 255
טומאשוב מאזובייצקי 231
טורון (טהורן) 28, 87
"טיגודניק לקארסקי" (שבועון רפואי) 79
"טיול ברחובות הגיטו" (מאמר) 197
טילז׳ה 31
טיקוצ׳ין (טיקטין) 35
טלומאצקיה (רחוב) 71, 89, 106, 108, 121, 122, 129, 140, 214, 253
"טנדיטה" 68
טראווניקי 248, 250, 251, 252, 253
"טראנספרשטלה" (המוסד להעברה) 202, 203, 209
טרבלינקה 197, 204, 221, 226, 229, 237, 239, 240, 242, 254, 255
"טריבונה אקאדמיקה" 122
טָרָמְבּאצָקה (רחוב) 35
טרקלינים 46
"טשינאסטקה" (ראה: "ה־13")

י

יאבלונובסקי, בית 31
"יאבלונָה" (מחנה בידוד) 111
"יבנה" (איגוד סטודנטים) 143
"יבנה" (רשת חינוך דתית) 121
יגיילונסקה (רחוב) 158
"יהודיה" (בית ספר לנערות) 73, 76, 121
יהודים למען שיווי זכויות (רשימה) 112
"יובילייי־בוך" (של ה"היינט") 107
יוגוסלאביה 174
"יוגנט" (איגוד סטודנטים) 143
"יוגנט שטימע" (עיתון) 184
יודנראט 128, 133, 167, 175, 176, 177, 181, 182, 184, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 203, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 221, 222, 224, 229, 231, 239, 241, 242, 243, 247, 248, 251
יוהאן הקדוש, כנסייה על שם 7
"יוטשניה", ראה: מורגנשטרן
יום האינטליגנציה 120
"יום טוב בלעטלעך" (מאסף ספרותי) 77
"יונגטעאטער" 141
"יוצ׳ניה ז׳ידובסקיה" (שבועון) 78
"יוצ׳נקה", ראה: "השחר"
יוּרִידִיקוֹת 7, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 36
"יושה עגל" (מחזה) 142
"ייווא" 205
יינה 31
"ייק"א" 71, 121
ים באלטי 20
יעקובינים 24
"ירדניה" 97, 143
ירוזוליימסקה (רובע) 88
ירושלים החדשה (רחוב), ראה: שדרות ירושלים
"ירחון החזנים" 77
"יריד גדול" (בעת ישיבות הסיים) 11
ישוע הילד, בית חולים ע"ש 27
ישיבה יוניברסיטי 129

כ

"כאליסטרע" (קבוצת כותבי יידיש) 140
"כווילה" (עיתון) 149
כולירה 54
כולל וארשה בארץ־ישראל 59
כלודנה (רחוב) 41, 194
כלי קודש 6, 56, 58, 137
כנסייה קאתולית 148
כנסת ישראל 75

"כנסת ישראל" (שנתון) 77
כרטיס יומי (כרטיס כניסה) 12, 14, 18, 25, 26, 27, 29, 34, 41, 48, 52, 53, 60
כתב־זכות 4

ל

"לאור" (גימנסיה) 121
לאֶז'ינְקִי (רובע) 88
לבוב 13, 18, 64, 77, 110, 114, 140, 147, 150, 168, 174, 219
לובלין 14, 37, 110, 188, 192, 194, 197, 220, 242, 243, 248
לודז' 66, 109, 110, 142, 147, 167, 173, 184, 191, 204, 209, 213, 220
"לוח אחיאסף" (שנתון) 77
"לויד־אדריאטיקה" 174
לונדון 128, 176, 220, 233, 235, 237, 241, 254
לוצק 11
"ליגה להגנת זכויות האדם והאזרח" 148
"ליגה של הסרט הירוק" 143
ליוורפול 181
ליטא 3, 5, 6, 13, 14, 20, 29, 64, 72, 94, 166, 220, 233
"ליטאים" 67
"ליטוואקים" 73, 75, 76, 89, 90
"ליטראטורה" (קובץ) 77
לייפציג 13, 20, 34
"לינת צדק" (מוסד צדקה) 71, 123
ליצאום וארשאי (בית־ספר תיכון) 36
לינינגראד 219
"לעבענספראגן" (עיתון) 107
"לשון אשכנז" 6
לשנו (רחוב) 25, 41, 47, 98, 102, 104, 105, 118, 136, 157, 178, 185, 186, 187, 194, 197, 204, 211, 239

מ

מאדגאסקר 150, 193, 197
מאוחדים – פאראייניגטע (רשימה) 108
מאורעות תרפ"ט 120
מאזוביה 3, 4, 5, 6, 7, 9, 17, 19, 28, 44
"מאמענט" (עיתון יומי) 107
מאסונים־פאטריוטים 46
מאצֶ'יוּבִיצֶה 26
מאקוב 30
מַארִיוִויל (שוק) 12
מאריֶינשטאט (יורידיקה) 14
מארימונט 42, 43
מארשאל האצולה (השומר על הרבאריום) 57
מארשאל הכתר 12, 14, 18, 19, 21, 28
מארשאלקובסקה (רחוב) 30, 41, 178
"מבצע עשרים הפרוטות" 127
"מברשתנים" (אזור בגיטו) 239, 244, 248, 249, 251, 252, 253
"מגד ירחים" (ירחון) 77
מגיסטראט 29
מהפכה בולשוויקית 101
מהפכת 1905 (ברוסיה) 68, 73, 74, 75
מוזיאון לאומי 50
מוזיאון למלאכת מחשבת יהודית 71
"מוסד לאספקה" (בגיטו וארשה) 205, 205, 206
מוסטוֹבָה (רחוב) 35
מוסטובסקה (רובע) 88
מוסקווה 20, 67, 96, 219
מוסקוביה 3
"מועצה יהודית לאומית זמנית" 103, 108, 110, 112, 113, 115, 116, 126
מועצה לאומית עליונה 24, 25, 26
מועצה לאומית פולנית 176
מועצה לסחר חוץ 160
מועצה מהפכנית פולנית 72
מועצה מינהלית של המלכות (ממשלה) 39, 44, 54
מועצה עליונה זמנית 38, 39
מועצת המדינה 101, 128
מועצת ממלכה זמנית 100
מועצת עיריית וארשה 4, 10, 64, 100, 112, 128, 135, 145, 153, 158, 176
מועצת פועלים כללית של וארשה 104
מועצת קהילת וארשה 120, 123, 135, 153
מועצת רבנים 151
מועצת רֶגֶנטים 101
מוֹקוּטוֹב (רובע) 88, 122
מוראביה 17, 174
מוראנוב, כיכר 48, 61, 78, 158, 245, 251
מוראנוב (תיאטרון) 78
מוראנובסקה (רחוב) 104, 136, 137, 157, 167, 238, 244, 249
"מורגנשטרן" ("יוטשניה" – קבוצת ספורט) 140
מזריץ' 20
"מחזיקי הדת" 75
"מחנה הליכוד הלאומי הפולני", ראה: אוזון
"מחנה לאומי ראדיקאלי" (ONR) 143, 149
מטבח עממי 71
"מֶטָה" (מוקד הברחה בגיטו) 199
מיודובה (רחוב) 20, 34
מיידאנק 252, 253
מילא (רחוב) 91, 106, 167, 236, 238, 239, 244, 245, 250, 251, 252, 253
מילנה (רחוב) 105, 225
מינכן, הסכם 159, 165
מינסק 219
מירוֹבָה (רובע) 136
מירובסקי, (כיכר) 105, 136
מירובסקה (רחוב) 105, 136, 157
מירצקי (רחוב) 194
"מכבי" (אגודת ספורט) 98, 129, 140
מכון יהודי היסטורי 255
מכון לחוכמת ישראל 128
מכון למדעי היהדות 121, 129, 225
מכון למוסיקה 50
מכללה חופשית 76
מכללה כללית 62

מכללה ראשית וארשאית 50
"מלביש עירומים" 30, 37
"מלחמה ושלום" (ספר) 219
מלחמה יהודית פולנית 55
מלחמה פולנית־בולשוויקית 113, 114
מלחמת־העולם ה־1 1, 40, 64, 66, 71, 74, 75, 78, 79, 80, 82, 101, 122, 165, 169, 189, 206
מלחמת־העולם ה־2 30, 35, 123, 142, 159, 160, 165, 197, 229
"מלחמת יהודים" (פולמוס) 59
"מלך פולין" 64
ממוני ארצות בווארשה, ראה: ועד וארשא
"ממשלת הקולונלים" 133
מס בשר כשר 34, 35, 44, 45, 52, 59, 60, 70
מס גולגולת 34, 184
מס גיוס 34, 35, 40, 45, 47, 48, 49, 55
מס הברטיס, ראה: ברטיס יומי
מס הכשרות 29
מס הקהילה 70, 132, 177
מס חסות 29
מס מזונות 29
מפלגה דמוקראטית לאומית ("אנדציה") 64, 65, 66, 143, 177
"מפלגה לאומית" 143
מפלגה סוציאל־דמוקרטית של פולין וליטא 72
מפלגה סוציאליסטית – ראה: פ.פ.ס., מפלגת פולנים סוציאליסטית
מצֶ'יובקות (כובעים זעירים) 105
מרד יאנואר 1863 50, 59, 60, 61, 63, 64, 66, 70, 72, 157
"מרד יהודי" (מרד 1863) 62
מרד נובמבר 47, 48, 50, 52, 53, 57, 59
מרד קושצ'יושקו 21, 48
מריַאנסקה (רחוב) 118
מרכז איגוד הסוחרים היהודיים 144
מרכז הצעירים 97
"מרכז השמאל" 134
"מרכז לאשראי" 138
"מרכז סוחרים זעירים יהודים" 132
"מרקורי" (כתב־עת) 9
"משטרה" (רשימה בארכיון רינגלבלום) 228
משטרה יהודית (בגיטו) 203, 204, 205, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 238, 241, 251
"משטרת ביטחון" (SIPO) 159, 204, 205
משמר הביטחון 49
"משרד ארץ־ישראלי" 113, 119
משרד האוצר 52, 54
משרד המשפטים 54
משרד הפנים 52, 53, 54, 55, 57
"משרד למלחמה בנשך ובספרות" 204
"משרד ראשי לביטחון הרייך" 174
מתבוללים (רשימה) 109, 119, 120, 135, 151, 158
"מתונים" 61
מתיבתא (ישיבה גבוהה) 121
מתן בסתר 45, 123
"מתנגדים" 22, 23, 30, 36, 48, 56, 59, 60, 65, 70, 71, 72, 75, 89

נ

נאדאז'ין 62
"נאורים" (בקהילת וארשה) 23, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 45, 46, 48, 53, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 70, 71, 73, 122
נאלבקי (רחוב) 42, 44, 59, 91, 105, 106, 107, 108, 119, 120, 126, 136, 165, 166, 167, 181, 194, 196, 213, 236, 238, 239, 250, 251
נארודאיה וולה (מפלגה רוסית) 72
"נאש פשגלונד" "Nasz Przegląd" (עיתון) 107, 140
"נובה" (שבועון) 66
נוֹבָה מְיַאסטוֹ 3, 9, 11, 35
"נובה סלובו" (יומון) 141
נוֹבוֹלִיפְּיֶה (רחוב) 30, 98, 105, 108, 128, 239
נובוליפקי (רחוב) 98, 106, 194, 239
נובושצ'י (תיאטרון) 106, 142, 160
נובי־דבור, ראה: נויהוף
"נובי דז'ינניק" (יומון) 153
נוֹבִי־שְׁוויאַט (רחוב) 12, 35, 41, 88, 116
נוז'יק (בית־כנסת) 123, 255
נויהוף (נובי־דבור) 37
"נומרוס נוללוס" 154
"נומרוס קלאוזוס" 117, 125, 126, 143
ניאו־אסימילאטורים 99, 109
ניו־יורק 129, 142
נייאמן 37
"נייעס" (עיתון) 78
ניסקה (רחוב) 245
נירנברג 156, 196, 250
נסיכות וארשה 31, 33, 35, 38, 39, 40, 41, 48, 52, 54
נציגות זמנית של יהודי פולין 154
"נציגות יהודית" ראה: "קולו ז'ידובסקייה" 116
נ.ר.או (N.R.O – מועצת הסעד העליונה) 187

ס

סאבסוניה 33
סאבסונים (מלכים) 14
סאנאציה 134, 135, 141, 145, 150, 155, 180
סאן יואן (נחל) 3
ס.ד.ק.פ.ל SDKPL (מפלגה) 64, 73
סוֹבּוֹרנה (רובע) 88
"סוחרישער פארבנד" 118
סוכאצ'ב 6, 22
סוכנות יהודית 152
סוֹלוּציוֹנָס 5
סולטיס (מינהל מועצה מקומית) 65
סוֹלָץ 157
"סומך נופלים" (אירגון לעזרה סוציאלית) 71
סטאווקי (רחוב) 239
סטאטוס אורגני 50
סטאטוס קאליסאי 17
סטאלינגראד 219
סְטָארָה מְיאסטוֹ 3, 5, 9, 11, 27, 35, 104, 136, 158
"סטָר" (שבועון) 141
סיביר 61, 63, 64, 70, 74
סיים 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 31,

35, 38, 48, 49, 103, 106, 108, 109, 111, 112,
115, 116, 117, 121, 123, 126, 129, 130, 132,
133, 134, 135, 144, 146, 147, 148, 150, 151,
154, 156, 157, 160, 169, 214
סיים אלקטוראלי 17
"סיימוקראציה" (כינוי גנאי לפארלאמנט) 129
סיים מכונן 108, 109, 115, 122
סיים של 4 שנים 16, 17, 18, 19, 26, 28
סין 254
סינגוגה (בית הכנסת הגדול של וארשה) 71
סינדיקוס (שתדלן) 21, 28
"סמבטיון" (תיאטרון) 142
סמוצ'ה (רחוב) 105
סנאט 31, 115, 116, 129, 130, 134, 135, 147,
156, 157, 160
סנאטורסקה (רחוב) 20, 25, 35, 106, 118
סנהדרין (בצרפת) 32, 33
סניורים, ראה: זקני היהודים
סן־רמו, ועידה 106, 113, 114
ס.ס. (מאוחדים – פאראייניגטע) 104
ס"ס (SS) 171, 181, 185, 189, 192, 193, 219, 221,
224, 225, 227, 229, 239, 242, 243, 245, 246,
248, 249, 250, 251, 252, 253
סעיף ארי 156, 178
"ספלנדיד" (קולנוע) 106
"ספסלי גיטו" 150, 154, 155, 156, 159
ספרד 155, 234
"ספר הוויכוח" (ספר) 30
ספר הזהב (של הקק"ל) 129
"ספר לבן" (של ממשלת בריטניה) 120, 159
"ספרות" (ארגון) 73
ספרייה למדעי היהדות 121, 128
סקוטים 4
סקי"ף (תנועת נוער) 139
סקס"ס – ועד הבירה לעזרה סוציאלית
עצמית 177

ע

עבדי האוצר 4
"עגלות של גראבסקי" 118
"עונג שבת" (ארכיון רינגלבלום) 141, 158, 199,
216, 226
"עזאזל" (תיאטרון) 142
"עזרה" (אגודת סעד לנזקקים) 71
"עזרה" (חברה) 76
"עזרה לילדי ישראל" 71
"עזרה למיילדות" 71
"עזרה עצמית יהודית" 207, 208, 213, 230
עזרת יתומים 71
עין יעקב (ספר דת) 122
"עיר חדשה" ("נובה מיאסטו") 35
"עיר עתיקה" ("סטארה מיאסטו") 35, 136, 157
עיריית וארשה 41, 81, 84, 94, 112, 128, 148,
176, 206
"עיתון אזרחי" 25
"עיתון ממשלתי" 25
"עיתון רשמי" 26
"על המשמר" (סיעה) 119, 157
עלייה בלתי־ליגאלית 152
עלייה חמישית 152
עלייה רביעית 118, 119
עלייה שלישית 113
"עליית גראבסקי", ראה: עלייה רביעית
"עקיבא" (תנועת נוער) 236, 238
"עשרת השבטים" (רשימה בארכיון
רינגלבלום) 229
"עת לבנות" (סיעה) 119, 157

פ

פאבילון ה־10 (בלא) 72
פאוויאק (בית כלא לאסירים פוליטיים) 75
פאוויה (רחוב) 105, 167, 244, 245
"פאטנטים של סובלנות" 17
פאטריציאט 4, 12
"פאלק און לאנד" (עיתון) 126
פאנסקה (רחוב) 106
פאסאז' סימונס 101
פאריסובסקה (אזור) 137
פאריס 26, 32, 39, 62, 111
פארלאמנט עירוני וארשאי, ראה: מועצת עיריית
וארשה
פובונזקי (רחוב) 43, 88, 104, 136, 157
פובישלה (אזור) 178
פודוֶולֶה (רחוב) 27, 35
פודוליה 20
פוזנאן (פוזן) 11, 13, 14, 28, 111, 158
פוזנאנסקה (רחוב) 178
פולטאווה 74
"פוליטכניקה" (פוליטכניון של וארשה) 46, 150
פולין הגדולה 28
פולין הקונגרסאית 12, 31, 38, 47, 52, 57, 59, 74,
75, 81, 90, 96, 114, 116, 130, 134, 135, 141,
147
פולין־כתר 4, 6, 7, 9, 13, 14
"פולין תנצח" (עיתון) 254
פולנים אדומים 60
"פולנים בני דת משה" (רשימה) 109
פולנים לבנים 60
"פולקיסטים" (מפלגה יהודית) 81, 82, 97, 99, 100,
108, 109, 110, 112, 115, 116, 120, 121, 130,
133, 150
פומוז'ה 158
פוֹמֶרַנְיה 28, 158
פוניאטובו 248, 252, 253
"פונקטי" (מקומות לאיכסון פליטים) 172
"פועלי ציון" 74, 82, 97, 102, 104, 108, 109, 110,
112, 114, 121, 128, 157, 230
"פועלי ציון" ימין 115, 116, 128, 130, 135, 140,
151
"פועלי ציון" צ.ס. 121, 144, 146, 153, 176, 196,
234, 241
"פועלי ציון" שמאל 115, 120, 128, 130, 134,
135, 140, 151, 157, 176, 207, 215, 217, 218,
219, 225, 230, 232, 234, 236, 240, 247

"פופיולי" (ספר) 182
פוצ'יוב 31
"פוּשֶׁר" 68
פטַאשָׁה (רחוב) 105
פטנט (רישיון לעסוק במסחר או במלאכה) 133
פטרבורג 38, 40, 45, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 64, 65, 67, 78, 89
"פיאסט" (מפלגת איכרים) 144
פיאסצ'נה 215
פִּיבְנָה (רחוב) 5, 27
פידיון שבויים 13, 27
פיוטרקוב 192, 231
פיוטרקוב־טריבונאלסקי 231
פינסק 229
פיקאדילי (מסעדה) 106
פיקוח על בתי־כנסת, ראה: דוזור בוז'ניצ'יו
"פיקטים" (משמרות) 147, 159
"פלאן" (אירגון מחתרתי) 180
"פלאצובקָה" (פלוגת עבודה) 201, 202, 243
פלוגות עבודה 185
פלונסק 30
פלוצק 30, 87
"פלקישר באובאכטר" (עיתון נאצי) 154
"פנקס ויטל" (קינה) 229
פ.פ.ס. (P.P.S.) (מפלגת פולנים סוציאליסטית) 64, 66, 72, 73, 74, 99, 128, 134, 144, 149, 150
פ.פ.ר. (P.P.R.) (מפלגת פועלים פולנית) 234
פראגה (פרבר) 9, 16, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 29, 30, 36, 45, 51, 71, 76, 88, 104, 122, 136, 179, 189, 193
פראנצ'ישקאנסקה (רחוב) 41, 42, 43, 44, 47, 91, 106, 167, 178, 238, 239
פראנקיסטים 25, 49, 79
פראנקפורט דאודר 34
"פרולטריאט" (תנועת הפועלים הפולנית) 64, 72
פרולטריאט ה־2 64, 72
פרוֹסטה (רחוב) 106, 239
פרוסיה 16, 20, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 38, 52, 64, 166
פרוסיה הדרומית 28, 29
פרוסיה המזרחית 165
פרוסיה המערבית 28, 165
פְּרֶטָה (רחוב) 35, 194, 198
"פרייהייט", ראה: דרור (תנועת נוער)
"פריינד" (עיתון) 78
פרפקט (הפרפקט של וארשה) 37
פרץ (רחוב) 77
"פשגלונד סוציאליסטיצ'ני" 66
"פשגלונד צודז'ייני" (עיתון) 78
פשיאזד (כיכר) 105
פְּשֶׁיַאזְד (רחוב) 34, 104
פשיטיק 148
פשיסחא 37, 59
פְּשֶׁכוֹדְנִיה (רחוב) 105
"פתרון סופי" 175, 197, 219, 226, 233, 248, 249

צ

צאר 31, 38, 39, 41, 45, 47, 50, 51, 5, 53, 54, 55, 57, 59, 60, 61, 64, 80, 96
צגלאנה (רחוב) 77, 194
"צֶה־קָא־בֶּה" (מרכז קופות אשראי) 133, 146, 148
צופים יהודים 82, 98, 219
"צוקונפט" 101, 139
צחים 6, 56, 58, 68
"ציבור יהודי וארשה" 21
"ציונה" (אגודת נשים ציוניות) 82
ציונים (מפלגה) 82, 99, 100, 101, 102, 108, 109, 110, 112, 115, 116, 119, 120, 125, 128, 130, 134, 147, 151, 153, 158, 217
"ציונים כלליים" 135, 144, 176, 216, 230
ציונים סוציאליסטים (צ.ס.) 74
צ'יסטה (רובע) 71
ציש"א (צענטראלע יידישע שול־ארגאניזאציע) (רשת חינוך) 121, 214
צ'כוסלובאקיה 6, 17, 155, 159, 160, 163
"צמח לאברהם" (ספר) 30
צנזוס דוקאלס (מס לנסיך) 5
"צנטוס" (אגודה) 123, 178, 188, 207
"צנטראל" (אולם) 98, 102, 141
צנטראלנה (רובע) 88
צ'נסטוחובה 154, 231, 236
"צעירי ציון" 82, 97, 114, 115
צ'פלה (רחוב) 106, 194
צ'רניאקוב (פרבר) 236
צ'רניאקוב (רחוב) 104
צ'רניאקובסקה 49
צ'רסק 4, 7
צרפת 28, 31, 32, 34, 38, 47, 50, 80, 151, 165, 166, 181, 197, 234
צ'שאנוב 184

ק

קאבנצ'ינסקה (רחוב) 184
קאטוביץ' 70, 158
קאטוביץ', ועידת 75
"קאמפו די פיורה" (שיר) 253
קאפיטולנה (רחוב) 35
קאצ'ה (רחוב) 194
קארובה (רחוב) 78
"קאריטאס" (מוסד סעד נוצרי) 196
קארמליצקה (רחוב) 98, 105, 106, 136, 210, 239
קאשטלאן 3
"קבוצות אלימות" (של המחנה הלאומי הראדיקאלי) 143
קדימה (חוג סטודנטים) 74
קהל ישראל בעיר וארשה 21
קואופראטיב (תנועת הקואופרציה) 118, 133, 149
קובל 229
קובנה 219
קוזאקים 60
קוזָ'ה (רחוב) 35, 198
קוֹזְ'לָה (רחוב) 35
קוז'ניץ 37
קוֹזֶ'נִיצָה 39
קוּיַבִי 28

קולגיום (בית־ספר) 16
קוֹלָגיוּם נוֹבִּילָה 9
"קולו ז'ידובסקייה" 116, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 135, 141, 143, 146, 147, 148
קולונלים, שלטון 146
"קולטורה" (בית־חרושת) 69
"קולייקה" (רכבת קטנה) 122
"קול יעקב" (שבועון) 77
קומוניסטים (רשימה יהודית) 130, 230, 231, 233, 234, 240
קומינטרן 72
קומיסאריון ממשלתי (בווארשה) 149
קומפלטים 212, 214
קונגרס וינה (הקונגרס הווינאי) 32, 38, 40
קונגרס לעזרה עצמית של יהודי פולין 153
קונגרס ציוני 73, 74, 160
"קונטראטאק" (שיר) 244
קונסטאנצה 152
קונסטיטוּאַנְטָה 110
קונסטיטוציה של ה־3 במאי 99
קונסרבאטוריון של וארשה 142
קונפדראציה כללית של פולין 36
קונפדראציה פרו־רוסית, ראה: טארגוביצה
קוֹנְפֶדֶראַטָרְנְיָה (אגודת הסוחרים) 9, 10, 11, 12, 18, 20, 32, 44, 56, 60, 106, 109, 112, 116, 132, 148, 149, 153
קונצנטראציה לאומית (מפלגה פולנית) 90
קוסוב 226
קופה לאשראי של בעלי מלאכה בווארשה 118
"קופת גמילות חסד" 133
קוצק 35, 59
קוּרְיָה (בבחירות למועצת העירייה) 82, 99, 100
"קוּרְיֶיר פּוֹלְסְקִי" (כתב עת) 9
קוֹשִׁיקוֹבָה (רחוב) 105, 157
"קידוש השם" (מחזה) 142
קייב 67, 74, 219
קלן 98
קָלָצְקִי, כיכר 194
קמחא דפסחא 70
קמינסקי (תיאטרון) 110, 127
קנסות (קונטריבוציות) 10
קראקוב 5, 6, 9, 11, 13, 14, 24, 31, 57, 59, 61, 64, 74, 75, 109, 114, 146, 167, 169, 179, 188, 189, 191, 192, 197, 209, 231, 250, 251
קראקובסקיָה פשָדמיֶשצ'יָה (רחוב) 25, 27, 35, 60, 116, 157
קראשינסקי (ארמון) 49
קראשינסקי (גן) 105, 196
קראשינסקי (כיכר) 98
קרוכמאלנה (רחוב) 91, 104, 105, 194
קרוֹלֶבְסְקָה (רחוב) 39, 41, 78, 106
קרוננברג (ארמון) 102
קרים, מלחמת 59
"קרינסקי" (גימנסיה) 121
קרן היסוד 114
קרן להגנה לאומית 159
קרן קיימת לישראל 113, 120, 129

ר

ראדום 149, 191, 226
ראדומסקו 243
ראדז'ימין 122
ראווה (מאזובייצקה) 62
ראצלאוויצָה 24
"רביזור" (מחזה) 142
ר.ג.או. (מועצה מרכזית לסעד) 187, 196
"רדיוטה" (אולם) 48
"רובוטניק" (עיתון) 148
רובנה 219
רובע יהודי 5, 33, 34, 35, 36, 40, 41, 51, 52, 54, 55, 61, 65, 101, 105, 168, 174, 179, 193, 194, 195, 253, 254
רוויזיוניסטים (תנועה) 127, 152, 157, 217, 230, 240, 241
רָוִויר, ראה: רובע יהודי
"רולה" (שבועון) 66
רומניה 152, 197
רוסיה 16, 20, 29, 31, 33, 36, 37, 38, 39, 45, 47, 50, 52, 63, 64, 67, 69, 72, 73, 77, 80, 81, 91, 93, 94, 99, 100, 107, 113, 127, 160, 254
רָטוּשׁוֹבי (רחוב) 104, 136, 157
ריבנטרופ־מולוטוב, חוזה 160
רייך 159, 168, 169, 171, 173, 175, 230
רייסן 12
רִימַרְסָקָה (רחוב) 108, 118, 179
"רינגען" (איגוד סטודנטים) 143
ריפורמות סטאניסלאוויות 17
רִיצָרְסָקה (רחוב) 5
"ריקשות" 199

ש

שארית ישראל 73
שָׁדלָן 226
שדרות ירושלים (רחוב) 19, 41
שדֶרת 3 במאי (רחוב) 99
שווייצטוויירסקה (רחוב) 25, 35, 55, 136, 194, 239
שווייצטוקשיסקה (רחוב) 106
"שול און לעבען" (כתב עת פראגוגי) 121
"שולמית" (מחזה) 78, 142, 161
"שול־קולט" (רשת חינוך) 121, 214
שומר על הרבאריום, ראה: מארשאל האצולה
"שופ", "שופים" 209, 210, 211, 223, 226, 227, 229, 236, 238, 239, 242, 247, 248, 249, 252, 253
שופ OBW 236, 244
"שופט יהודי" 4
שחיטה כשרה 150, 151, 160, 214
שטיבל'ך 122, 215
שִׁיינְנָה (רחוב) 194
שירות הסדר, ראה: משטרה יהודית
שלומי אמוני ישראל 102, 108, 109, 110
שלזיה 6, 20, 24, 33, 114, 163, 192
שלשת הצלבים, כיכר 116
שְׁמוּלוֹבִיזְנָה 30
"שנאה אל המשטר" (רשימה של

רינגלבלום) 228
"שני קוני למל" (מחזה) 142
שנת העשור למדינה הפולנית 129
"שנתיים וחצי" (תוכנית לסקירה היסטורית) 216
"שערי תורה" (ירחון) 77
"שרוניה" (אגודת סטודנטיות) 143
שְׁרוֹקָה (רחוב) 122
שתדלן, ראה: סינדיקוס

ת

"תאוות צדיקים" (ספר) 30
"תהלוכה שחורה" (הפגנה) 16, 19
"תוכנית האבקואציה" (של ז'בוטינסקי) 150
"תומכי עניים" (אגודת צדקה) 71, 123
"תושיה" (הוצאה לאור) 73
"תחום המושב" 47, 69
"תיאטרון לנוער" 142
תלמוד־תורה 36, 62, 76, 121
תנועות נוער 230
"תקומה" (אגודה) 216
"תקנת הבחירות" 115, 147
"תרבות" (רשת חינוך) 121, 214